асоба і час

беларускі біяграфічны альманах

выпуск 6

Мінск «Лімарыус» 2015

УДК 94(476)(082)

Укладальнікі:
Леанід Лаўрэш, Аляксандр Фядута

Пад навуковай рэдакцыяй
доктара філалагічных навук прафесара *Т. Я. Аўтуховіч*
і доктара гістарычных навук прафесара *З. В. Шыбекі*

У шостым выпуску беларускага біяграфічнага альманаха «Асоба і час», як і ў папярэдніх, змешчаны цікавыя для аматараў айчыннай гісторыі і культуры матэрыялы. Сярод іх — дакументы з беларускіх, французскіх і расійскіх архіваў, датычныя ўдзельнікаў Барскай канфедэрацыі і паўстання 1863 года, а таксама пісьменнікаў XIX ст.; успаміны пра Сакрата Яновіча і Кіма Хадзеева; недрукаваныя лісты Зоські Верас, Піліпа Пестрака; карэспандэнцыя «Нашай Нівы» часу Янкі Купалы; фрагменты стэнаграмаў партыйнага з'езда, на якім вырашаўся лёс Аляксандра Чарвякова і Мікалая Галадзеда. Асобны раздзел прысвечаны ўспамінам жыхароў горада Ліды розных часоў.

ISSN 2218-2039

Лісты з мінуўшчыны

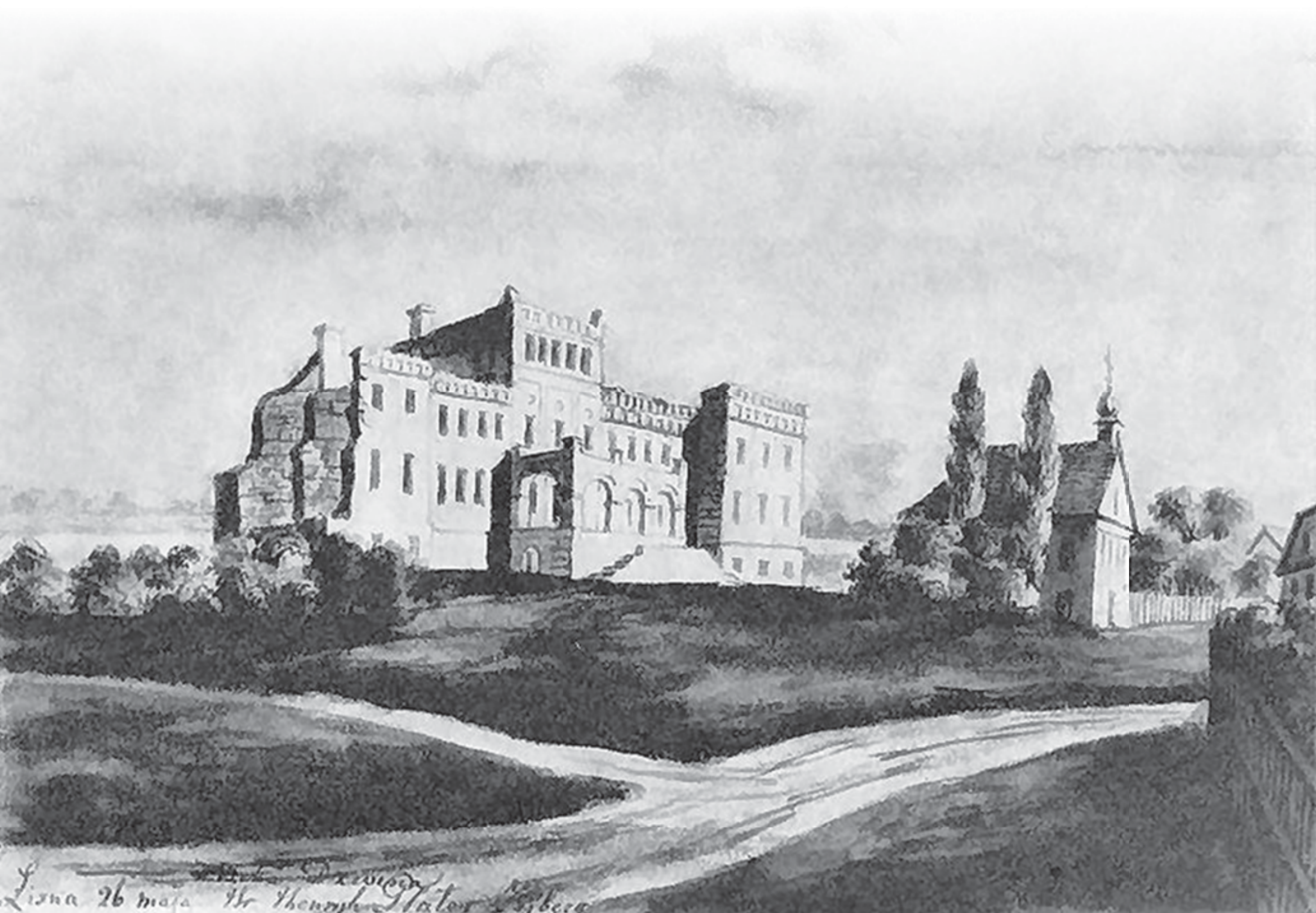

БАРСКІЯ КАНФЕДЭРАТЫ-ЛІЦВІНЫ ПАД НАГЛЯДАМ ПАРЫЖСКАЙ ПАЛІЦЫІ (1774–1777)

Асобныя агенты Барскай канфедэрацыі пачалі з'яўляцца пры версальскім двары яшчэ з моманту яе заснавання, маючы надзею на палітычную і ваенную падтрымку. Улетку 1770 года ў якасці афіцыйнага прадстаўніка руху ў Парыж прыбыў кухмістр вялікі літоўскі граф Міхал Вельгорскі з сям'ёй. Крыху пазней пры версальскім двары з'явіліся эмісары князя Міхала Казіміра Агінскага і князя Караля Станіслава Радзівіла — адпаведна палкоўнік Францішак Ксаверы Хамінскі і Антоні Ян Гетулевіч. Пасля канчатковай паразы ў 1772 годзе барскія канфедэраты пачалі масава з'язджаць у эміграцыю. Хто накіраваўся да добра вядомага і схільнага да Рэчы Паспалітай саксонсага двара, хто ў Вену, але большасць асела зноў жа ў Францыі, найбольш прывабнай ў культурным плане і найбольш паслядоўнай у сваёй падтрымцы канфедэратыўнага руху еўрапейскай краіне. Дзе яны там жылі, што рабілі, з кім мелі зносіны, забаўляліся ці тужылі, на якія сродкі існавалі, мы можам даведацца з асабістых дакументаў эпохі — лістоў, падарожных нататкаў, дзённікаў. Бадай што, найбольш надзейнай, падрабязнай і змястоўнай з такіх крыніц з'яўляецца дзённік за 1771–1776 гады[1] княгіні Тэафіліі Сапегі (1742–1816), краўчыны літоўскай, выбітнай канфедэраткі. Аднак гэты дакумент і падобныя да яго, напісаныя самімі канфедэратамі з ліцвінаў і расцярушаныя па архівах і бібліятэках усёй Еўропы, не дадуць у сукупнасці цэласнай карціны эміграцкага жыцця, нават калі б нехта зрабіў тытанічную працу па іх зборы. Хоць бы праз тое, што некаторыя побытавыя абставіны, дробязі паўсядзённасці замоўчваюцца іх аўтарамі як само сабой зразумелае, не вартае ўвагі і памяці. Гісторыку і біёграфу патрэбен яшчэ адзін ракурс, які можа даць уважлівы, адначасова зацікаўлены і неперадузяты назіральнік. Напрыклад, паліцэйскі інспектар ці шпег.

Тыя з канфедэратаў-ліцвінаў, што пасяляліся ў Парыжы, адразу траплялі пад нагляд мясцовай паліцыі, славутай на ўсю Еўропу. Жадаючы пераняць досвед, пра яе ўладкаванне размаўляла з Дзідро Кацярына II, пра яе прыхільна пісаў у «Лістах з Францыі» Дзяніс Іванавіч Фанвізін, а вось якой яе ўбачыў у 1778 годзе ксёндз Міхал Ксаверы Богуш: «Сапраўды, нідзе няма так добра зладжанай паліцыі, як у Парыжы. Некалькі дзясяткаў тысяч шпегаў расстаўлены па ўсіх парыжскіх вуліцах: шпегі ў кавярнях, шпегі ў шынках, шпегі сярод лайдакоў, прахадзімцаў і змоўшчыкаў, шпегі ў самых бардэлях, шпегі ў партыкулярных дамах, шпегі сярод публічных дзевак, што атрымліваюць ад паліцыі пенсіён і аб усім рэгулярна ёй даносяць. Паліцыя мае пры сабе асабістую гарадскую варту і здольная паклапаціцца аб усялякай справе і ва ўсялякую справу ўмяшацца»[2]. Колькі інфарматараў, столькі і аб'ектаў назірання. Але не ўсе з іх траплялі ў паліцэйскія данясенні. Сам цікаўны ксёндз Богуш не прыцягнуў увагу інтэнданта

[1] Гэты дакумент, напісаны па-польску і па-французску, амаль цалкам захоўваецца ў Польскай бібліятэцы ў Парыжы (Bibliothèque polonaise à Paris, ms. 46, vol. I–IV). Часткова запісы за другую палову 1773 года зберагаюцца ў Кракаве (Wojewódzkie Archiwum Państwowe, Fonds Sanguszko, ms. 709) і ў Львове (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, фонд Сапегі, воп. 1, ад. зах. 570III/с). Першая частка дзённіка (1771–1773), напісаная пераважна польскай мовай, была выдадзена сто гадоў таму намаганнямі польскага гісторыка У. Канапчыньскага. Гл.: Z pamiętnika kanfederatki księżnej Teofili z Jabłonowskich Sapieżyny (1771–1773); przypisami opatrzył i wydał W. Konopczyński. Kraków: SWP, 1914. Другая, пераважна франкамоўная, частка дзённіка застаецца дагэтуль неапублікаванай.

[2] Dziennik podróży ks. Stanisława Staszica (1777–1791): Austrya, Niemcy, Hollandya, Anglia, Francya, Szwajcarya, Włochy; wydał A. Kraushar. T. I. Warszawa: E. Wende, 1903. P. 232. Укладальнік выдання Аляксандр Краўсхар памылкова прыпісаў аўтарства дзённіка іншаму ксёндзу — Станіславу Сташыцу.

паліцыі, а вось ягоны старэйшы брат Ігнацы, сакратар Барскай канфедэрацыі, трапіў у сакрэтныя паперы кантролю за іншаземцамі.

Рапарты складаліся толькі аб сапраўды «вартых якойсьці ўвагі» чужынцах, гэта значыць тых, хто нёс патэнцыяльную пагрозу грамадскаму спакою, мог зрабіць непажаданы жэст пры двары, парушыць лад жыцця ў сталіцы, дзейнічаць у інтарэсах Францыі альбо супраць іх. Такімі падазронымі асобамі без агаворак былі ў першай палове 1770-х гадоў барскія канфедэраты, а ў другой палове гэтага ж дзесяцігоддзя, падчас вайны з Вялікабрытаніяй, — усе без выключэння англічане і ірландцы. Нагляд за іншаземцамі быў арганізаваны прыкладна наступным чынам. Па прыбыцці ў Парыж кожны іншаземец падаваў гаспадару гатэля ці мэбляваных пакояў інфармацыю аб сабе: імя, узрост, грамадскі стан, зрэдку прафесія. Потым вулічныя шпегі сачылі за вылучанымі асобамі, інспектары паліцыі дадавалі да дэталяў побыту біяграфічныя звесткі, атрыманыя ад інфармаваных людзей, і перадавалі ўсё інтэнданту паліцыі, а той — міністру замежных спраў.

Канкрэтызаваць гэтую схему даволі складана. Галоўнае, што мы дакладна не ведаем, адкуль паліцыя атрымлівае часам такія глыбокія веды аб чужынцах, іх норавах, звычаях і гісторыі іх радзімы і пры гэтым часам праглынае адкрытую «дэзу» і дапускае хібы. Напрыклад, гісторыя «залётаў» князя Міхала Казіміра Агінскага да Кацярыны II, прыведзеная ў данясенні ад 11 лістапада 1774 года, не была навіной з газет, і княгіня Тэафілія Сапега магла толькі здзіўляцца, хто распавёў яе ў вялікіх падрабязнасцях Клоду Карламану Рульеру[3] (1735–1791).

Гэты французскі дыпламат сапраўды быў дасведчаным чалавекам. Падчас чэрвеньскага перавароту 1762 года ён знаходзіўся ў Пецярбургу ў якасці сакратара французскай дыпламатычнай місіі і ўважліва сачыў за падзеямі вакол расійскага трона. Склаўшы свае назіранні ў цэльны аповед, Рульер пачаў чытаць свой твор у парыжскіх салонах напрыканцы 1760-х гадоў і здабыў такім чынам скандальную славу — вельмі шмат у ім было непрыемных для Кацярыны II і Станіслава Аўгуста фактаў. Змушаны намаганнямі агентаў расійскай царыцы, і перш за ўсё асабістымі стараннямі Дзідро, да маўчання[4], Рульер абірае іншы сюжэт. На працягу 22 гадоў ён піша манументальную, так і незавершаную «Гісторыю анархіі ў Польшчы і падзелу гэтай рэспублікі» (*Histoire de l'anarchie en Pologne et du démembrement de cette république*, апублікавана пасмяротна ў 1807), матэрыялы для якой збіраў як з кніг і рукапісаў, так і ў «палявых даследаваннях» — ад палякаў і ліцвінаў, што сустракаў у Парыжы. Згодна са сцвярджэннем французскага гісторыка і філолага Жана Фабра[5], Рульер пісаў сваю працу, карыстаючыся пенсіёнам міністэрства замежных спраў, і цесна супрацоўнічаў з рознымі яго бюро, таму лагічна дапусціць, што якраз ён з'яўляўся адным з галоўных інфарматараў паліцыі. І менавіта інфарматарам у поўнай меры ненадзейным — добра вядомы жарт, які згулялі з ім мадам дэ Жанліс, графіня Тэрэза Патоцкая і граф Міхал Бжастоўскі, пляменнік Міхала Казіміра Агінскага, распавёўшы пра неіснуючы польскі сярэднявечны ордэн «Пастаянства»[6]. Разам з нявіннымі забавамі вядзецца і тонкая палітычная гульня: Вельгорскі, а пэўна і нехта іншы, наўмысна ўводзіць інспектараў у зман наконт прыбыцця генерала Макраноўскага, мэты падарожжа гетмана Агінскага, ад'езду Юзафа і Тэафіліі Сапегаў у Спа.

[3] Запіс ад 1 лютага 1774 года: BPP, ms. 46, vol. III, p. 657.

[4] Гл. пра гэта: Dulac G. Echec à Rulhière ; un récit inédit de Diderot rapporté par D. Golitsyn // Dix-hutième siècle. 1991. № 23. P. 212–222.

[5] Fabre J. Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières. Paris: Institut d'études slaves, 1952. P. 6–7.

[6] Гэтая гісторыя выкладаецца ў мемуарах мадам дэ Жанліс: Suite des Souvenirs de Félicie L***, par Mme de Genlis. Paris: Lecointe et Durey, 1823. P. 74–80.

Такім чынам, і гэта павінна было быць відавочна для паліцыі, Рульер і самі ліцвіны з палякамі не маглі быць выключнай, хоць і багатай крыніцай ведаў пра Рэч Паспалітую і яе жыхароў. Патрэбны былі іншыя дасведчаныя людзі, якія б мелі стасункі з краінай. Напрыканцы 1760 — пачатку 1770-х гадоў палітычныя і рэлігійныя дзеячы Вялікага Княства Літоўскага, спачатку архібіскуп Віленскі Ігнацы Масальскі, потым падканцлер Яўхім Храптовіч, актыўна кантактавалі з французскімі фізіякратамі, прыхільнікамі «натуральнага ладу» ў гаспадарчым жыцці грамадства, з мэтай рэфармаваць палітычны і эканамічны лад Рэчы Паспалітай. Таму зусім не выпадкова ў данясенні ад 13 верасня 1774 года з'яўляецца Кенэ дэ Сэн-Жэрмэн, карэспандэнт караля Станіслава Аўгуста, вучань і ўнук аднаго з першых фізіякратаў Франсуа Кенэ[7].

Ад супраціўнікаў канфедэрацыі вернемся, аднак, да яе прыхільнікаў і іх парыжскага побыту. На жаль, цалкам паліцэйскія паперы аб наглядзе за іншаземцамі, якія захоўваюцца ў архіве міністэрства замежных спраў Францыі ў Курнёве (*Archives du Ministère des Affaires étrangères, Contrôle des étrangers, vol. 1–82*), яго не ахопліваюць. У гэтым сховішчы адклалася частка данясенняў за апошнюю трэць XVIII стагоддзя — са жніўня 1774 года, калі міністрам замежных спраў Францыі стаў граф Вержэн, да 1791 года. Такім чынам, да нас не дайшлі дакладныя даты знаходжання пры французскім двары канфедэрацкіх эмісараў. Нам недаступныя рапарты, прысвечаныя прыбыццю ў Парыж Вельгорскага і Агінскага, княскай сям'і Сапегаў і Ігнацыя Богуша, а ўказанні на іх укладанне ёсць. Нам невядомыя імёны іншых ліцвінаў-канфедэратаў, якія да таго часу пакінулі сталіцу: згодна з падлікам, які праводзілі агенты паліцыі, у снежні 1773 года ў Парыжы было 15 «палякаў», а ўжо ў траўні 1774-га — толькі 4[8].

Патлумачыць такое хуткае і значнае змяншэнне колькасці эмігрантаў можна перш за ўсё фінансавымі прычынамі. Жыццё ў Парыжы, як сёння, так і ў XVIII стагоддзі, было вельмі дарагім, і рэдкі ліцвін мог сабе доўга такую раскошу дазволіць. Тым больш што беларуска-літоўскія маёнткі амаль усіх канфедэратаў былі канфіскаваныя расійскімі ўладамі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай. Іншых сродкаў існавання проста не магло быць: французскія ўлады былі гатовыя аказваць ваенную, грашовую і палітычную падтрымку арганізацыі, якая дзейнічала ў адпаведнасці з інтарэсамі «белых лілей», але абыякава ставіліся да праблем і запытаў асобных удзельнікаў руху. Адсюль нястача і вялікія даўгі графа Вельгорскага і яго пляменніка графа Бжастоўскага, вымушанае жыццё ў правінцыі Сапегаў і нават даволі заможнага графа Міхала Яна Паца. Эканомнасць ліцвінаў бачна і па тым жытле, якое яны абіраюць. Амаль усе яны жывуць на левым беразе Сены, у акрузе Сен-Жэрмен, якая ў той час была з не самых прэстыжных. Як кантраст — побыт пляменніка рэгіментара літоўскага войска канфедэрацыі, маладога князя Казіміра Нестара Сапегі, які ў 1774–1776 гадах селіцца насупраць Луўра і водзіць хаўрус з герцагам Шартрскім, будучым Філіпам Эгалітэ[9]. Кампанія прынца крыві не толькі шляхетная, але і выгодная і неабходная: з 1771 года герцаг Шартрскі становіцца вялікім майстрам Вялікага Усходу Францыі і, вельмі верагодна, уводзіць маладога Сапегу ў найвышэйшыя масонскія колы, дазваляе ўдзел у стварэнні ложы «Шчырасць» (*La Candeur*). Князь Міхал Казімір Агінскі, таксама масон, дазволу на такую пачэсную працу не атрымоўвае[10].

---

7 Пра стасункі паміж Рэччу Паспалітай і адэптамі «палітычнай эканоміі» (так фізіякраты самі называлі сябе) гл.: Jobert A. Magnats polonais et physiocrates français, 1767–1774. Paris: Droz, 1941.

8 AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 1 (Décomptes généraux des étrangers arrivés à Paris par nationalité), f. 34r°, f. 39r°.

9 AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 3, f. 51r°– v°; vol. 8, f. 8r°– v°.

10 Пра ўдзел Казіміра Нестара Сапегі і іншых ліцвінаў і палякаў у французскім масонстве гл.: Beaurepaire P.-Y. L'Autre et le Frère. L'Etranger et la Franc-maçonnerie en France au XVIIIe siècle. Paris: Champion, 1997, 868 p.

Паліцэйскія данясенні дадаюць таксама каларытныя штрышкі да карціны адносінаў паміж канфедэратамі. Выпадак з палкоўнікам Хамінскім, які прамантачыў грошы, прызначаныя Казіміру Пуласкаму, яшчэ выразней падкрэслівае бязладдзе і нядбаласць ў лагеры патрыётаў. Важнае месца ў паліцэйскіх паперах займаюць і рэпутацыйныя характарыстыкі галоўных дзеячаў канфедэрацыі, якія цікава супаставіць з ацэнкамі, якія давалі ім кароль Станіслаў Аўгуст, яго прыхільнікі і супраціўнікі. Паказальна, што ў 1774 годзе для паліцыі і міністэрства замежных спраў першай фігурай канфедэратаў з'яўляецца не іх пасланнік граф Вельгорскі, а Міхал Казімір Агінскі. У XVIII стагоддзі палітыка яшчэ абапіраецца на сістэму асабістых адносінаў, у якіх вырашальнае значэнне мае рэпутацыя. Таму нашчадак даўняга і выбітнага роду, славуты музыка, знаёмы энцыклапедыстаў і аўтар артыкула «Арфа» для «Тлумачальнага слоўніка навук, мастацтваў і рамёстваў» засланяе сабою менш радавітага і таленавітага шляхціца, хоць той і карыстаўся статусам афіцыйнага прадстаўніка канфедэратаў. Роля графа Вельгорскага не павінна паказацца зусім прыніжанай. Менавіта ён звяртаўся за «інтэлектуальнай дапамогай» да філосафаў: спачатку да абата Маблі, а потым праз Рульера і іншых — да Русо. Абодвум мыслярам ён замовіў праекты палітычнага пераўладкавання Рэчы Паспалітай, і апошні з іх стварыў найбольш паслядоўную і абгрунтаваную працу — «Меркаванні аб характары кіравання ў Польшчы і аб плане яго рэфармавання» (*Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée*)[11]. Аднак і гэтыя падзеі 1771–1772 гадоў засталіся па-за данясеннямі, даступнымі нам.

Нарэшце апошняя характэрная гістарычная асаблівасць погляду парыжскай паліцыі на канфедэратаў палягае ў іх этнічным абазначэнні. Інспектары выкарыстоўваюць як сінанімічныя тры этнонімы: паляк (*Polonais*), сармат (*Sarmate*) і ліцвін (*Lithuanien*) — і ўтвораныя ад іх прыметнікі «польскі», «сармацкі», «літоўскі». Найчасцей ужываецца першы з этнонімаў, а ліцвінам толькі адзін раз, як відаць з данясенняў, называюць графа Міхала Яна Паца. У такой статыстыцы няма нічога дзіўнага: яна ўзнаўляе складаныя ўяўленні саміх жыхароў Рэчы Паспалітай аб сваім паходжанні і этнічнай прыналежнасці. Трэба таксама мець на ўвазе тыя негатыўныя канатацыі, якімі для французаў эпохі Асветніцтва было надзеленае слова «сармат». Яно з'ўлялася сінонімам варварства, непрыстасаванасці да правілаў цывілізаванага жыцця, нормаў свецкага абыходжання. Нягледзячы на вялікую павагу, з якой пішуць інспектары паліцыі пра гетмана Агінскага, яго авантурызм і непаслядоўнасць, як у палітычнай сферы, так і ў прыватным жыцці, успрымаюцца французамі як праявы сарматызму. Менавіта пра яго было напісана: «Паляк рэдка застаецца верным адной партыі» (гл. ніжэй данясенне ад 11 лістапада 1774 года). Нават такі ўкаранёны ў культуру Асветніцтва чалавек прадстае раз за разам як «чужаніца» — сармат, паляк, ліцвін. Такім чынам, прыведзеныя ніжэй данясенні з'яўляюцца не толькі скарбонкай фактаў, але і ўнікальным люстэркам, якое дазваляе ў незвычайным ракурсе ўбачыць вядомых гістарычных асоб.

Суаднесці сучасныя нацыянальныя вызначэнні і стэрэатыпы з тымі, што панавалі больш за дзвесце гадоў таму, — справа не з лёгкіх. Мы адабралі для публікацыі з мноства данясенняў аб канфедэратах, каб вытрымаць цэласнасць тэмы і аб'екта, толькі тыя запісы, у якіх ідзе гаворка пра шляхціцаў, што займалі дзяржаўныя пасады ў Вялікім Княстве Літоўскім, нарадзіліся, мелі маёнткі альбо ваявалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Дзяніс КАНДАКОЎ

---

[11] Гл. гісторыю стварэння трактата ў падрабязным каментарыі Жана Фабра да выдання Плеяды: Rousseau J.-J. Œuvres complètes. T. III : Ecrits politiques. — Paris : Gallimard (Coll. Bibliothèque de la Pléiade), 1964. P. 1723–1761.

AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 2, f. 33r°– 35r°

Пятніца, 5 жніўня 1774

Ваша міласць,

маю за гонар паведаміць Вам, што колькасць палякаў, вартых якойсьці ўвагі, значна зменшылася ў нашым горадзе паступова з мінулых сакавіка і красавіка, як аб тым Вам дакладвалі раней у адмысловых данясеннях.

Тыя прадстаўнікі гэтай нацыі, што яшчэ знаходзяцца тут і адносяцца да ліку цікавых асоб, пералічаны ніжэй.

Граф Агінскі[12], вялікі гетман літоўскі, кавалер ордэна Белага Арла і г. д., вядомы сваімі патрыятычнымі пачуццямі і сваёй паразай у бітве з рускімі[13], пасля якой ён з'ехаў сюды, жыве без бляску і ў самай вялікай эканомнасці ў гатэлі «Варшава» на вуліцы Сены.

Гэты шляхціц ад нараджэння мае вельмі выкшталтаваны розум і шмат талентаў. Ён моцна тужыць з-за сваіх няшчасцяў і навалаў, якія ахапілі яго радзіму, таму мае мала стасункаў: музыка, жывапіс і спектаклі складаюць усе яго ўцехі.

Ён часта пасылае і прымае кур'ераў з Польшчы ў сувязі са сваім гетманскім урадам, які шмат хто з членаў дэлегацыі імкнецца адабраць, тады як іншыя з ліку сяброў бароняць яго насуперак усяму і ўсім.

Граф Вельгорскі[14], вялікі кухмістр літоўскі, кавалер ордэна Белага Арла і г. д., сваяк папярэдняга, быў пасланы сюды Барскай канфедэрацыяй больш за 4 гады таму. З таго часу ён абараняе яе інтарэсы перад нашым міністэрствам.

Гэты шляхціц працаваў без перапынку над планам новага ўпарадкавання ўрада для сваёй рэспублікі і па сутнасці займаўся і кіраваў адукацыяй сваіх чатырох сыноў.

Ён вялікі аматар музыкі, якой цешыцца разам са сваімі дзецьмі і дае з імі супольныя канцэрты.

Старэйшы сын, граф Жорж[15], зараз знаходзіцца ў Польшчы па справах графа Агінскага, свайго дзядзькі, і туды ж напрыканцы бягучага месяца павінны адправіцца астатнія тры[16] ў спадарожжы са сваім гувернёрам панам Бернардзі[17].

---

[12] *Князь Міхал Казімір Агінскі* (1728/1730–1800), гетман вялікі літоўскі (1768–1793), кавалер польскіх ордэнаў Белага Арла і Св. Станіслава, расійскіх — Св. Андрэя Першазваннага і Св. Аляксандра Неўскага, прускага ордэна Чорнага Арла, кампазітар, пісьменнік і мецэнат. Ордэн Белага Арла — найвышэйшая адзнака ў Рэчы Паспалітай ў XVIII стагоддзі, таму менавіта на яе і яе кавалераў звяртаецца асаблівая ўвага ў паліцэйскіх рапартах.

[13] Маецца на ўвазе бітва пад Сталавічамі 23 верасня 1771 г., падчас якой барскія канфедэраты былі разбіты ўдвая меншым па колькасці злучэннем А. В. Суворава.

[14] *Граф Міхал Вельгорскі* (каля 1730–1814), абозны вялікі каронны (1758–1762), стольнік літоўскі (1762), кухмістр вялікі літоўскі (1763–1774), кавалер ордэнаў Белага Арла і Св. Станіслава; у 1754 г. ажаніўся з Эльжбетай з Агінскіх, малодшай сястрой Міхала Казіміра Агінскага. Як і яго сваяк, быў слынным музыкам-аматарам, ягоныя таленты пераняў старэйшы сын і яго дзеці.

[15] *Граф Ежы Вінцэнт* альбо *Юры Міхайлавіч Вельгорскі* (1753–1809), пісар польны літоўскі (1783–1790), паўнамоцны міністр Таргавіцкай канфедэрацыі пры расійскім двары (1792–1794); з траўня 1794 года перайшоў на рускую службу: гофмаршал, потым обер-гофмаршал двара Паўла I (1797–1798), сенатар і дзейсны стацкі саветнік (1804); кавалер ордэна Белага Арла (1790) і мальтыйскі кавалер (1799). Аматар музыкі, адзін з заснавальнікаў Санкт-Пецярбургскага філарманічнага таварыства.

[16] *Граф Міхал Вельгорскі* (1755–1805), генерал-лейтэнант літоўскага войска (1792), удзельнік паўстання 1794 г.; *граф Юзаф Вельгорскі* (1759–1817), генерал польскіх легіёнаў у Італіі (1797–1802), ваенны міністр і сенатар Каралеўства Польскага (1815–1816); *граф Анджэй Вельгорскі* (даты жыцця невядомыя).

[17] Гувернёр у сям'і Вельгорскіх у час іх побыту ў Парыжы. Французскі даследчык Ш. дэ Муі лічыць, што гэта *Жозэф Эльзэар Дамінік Бернардзі* (1751–1824), юрысконсульт, палітычны дзеяч часоў

Па прыгатаваннях, якія вядзе пан граф Вельгорскі, мяркуюць, што ён маецца ў хуткім часе пакінуць сталіцу. Ён адмовіўся ад асабняка на набярэжнай Тэатынцаў, які займаў тры з паловай гады.

Ён часта бачыцца са сваімі суайчыннікамі і дыпламатычным корпусам, бывае на прыватных канцэртах і наведвае спектаклі. Між тым у яго мала стасункаў з французскімі дамамі.

Два гады таму ў нашым горадзе ён страціў графіню Агінскую, сваю жонку[18], пахаваную ў касцёле Сен-Сюльпіс. <…>

AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 2, f. 103r°– 106v°

Аўторак 13 верасня 1774

Ваша міласць,

маю за гонар паведаміць Вам, што пан герцаг дэ Лазэн[19] напісаў са свайго гарнізона, каб праз мяне даведацца аб прыездзе генерала Макраноўскага[20], паляка, і забраць у гэтага іншаземца пакет, які княгіня Чартарыская[21] павінна была перадаць для яго.

Усцешаны з нагоды зрабіць прыемнасць пану герцагу, я звярнуўся да пана графа Вельгорскага, пасланніка былой польскай канфедэрацыі, і да іншых вядомых мне асоб, звязаных з названым панам Макраноўскім, і ласкава іх прасіў паведаміць мне аб прыездзе апошняга, калі яны даведаюцца аб ім раней за мяне.

Граф Вельгорскі зрабіў ласку прыслаць да мяне а дзясятай гадзіне вечара свайго духоўніка, каб папярэдзіць мяне аб тым, што генерал Макраноўскі знаходзіцца ў Парыжы ўжо некалькі дзён, і некаторыя з тых асоб, да каго я звяртаўся раней, пацвердзілі мне тое і сказалі, што названы сармацкі шляхціц размясціўся ў гатэлі «Англія» на вуліцы Отфёй. У адпаведнасці з гэтымі звесткамі я склаў рапарт ад 26 мінулага месяца[22]. Яшчэ больш упэўніла мяне ў прысутнасці пана Макраноўскага ў горадзе тое, што пакаёвы пана герцага дэ Лазэна, якому я назваў вядомы мне адрас, не з'явіўся, каб выкрыць памылку.

Дырэкторыі і першай Імперыі. Праз яго граф Вельгорскі прыдбаў багатую бібліятэку шэвалье дэ Мэрана у мадам Жафрэн. Гл. яе ліст каралю Станіславу Аўгусту ад 15 верасня 1771 года: Correspondance inédite du roi Stanislas-Auguste Poniatowski et de Madame Geoffrin (1764–1777), études et notes par Ch. de Mouÿ. Paris : Plon, 1875. P. 405.

18 *Графіня Эльжбета з Агінскіх Вельгорская* (1731–1771), малодшая сястра князя Міхала Казіміра Агінскага.

19 *Луі Арман дэ Ганто Бірон* (1747–1793), герцаг дэ Лазэн (1766–1788), герцаг дэ Бірон і пэр Францыі (1788–1793); з лютага 1774 г. камандаваў Каралеўскім легіёнам (*la Légion Royale*) французскага войска.

20 *Анджэй Макраноўскі* (1713–1784), генерал-маёр французскай арміі (1754–1762), кавалер ордэна Св. Станіслава (1775), маршалак на сойме 1776 г., ваявода мазавецкі (1781), масон, вялікі майстар Вялікага Усходу Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага (1784).

21 *Княгіня Ізабэла (Эльжбета) Дарота з Флемінгаў Чартарыская* (1746–1835), жонка *князя Адама Казіміра Чартарыскага* (1734–1823), генеральнага старасты падольскага, прэтэндэнта на польскі трон у 1763–1764 гг., у 1767 г. узначаліў Радамскую канфедэрацыю і магнацкую апазіцыю да караля Станіслава Аўгуста. Сям'я Чартарыскіх была ў Францыі з зімы 1773 да вясны 1774 г.

22 Названы рапарт ад 26 жніўня 1774 года (f. 81r°– 83v°) паведамляе аб «прыбыцці» А. Макраноўскага і падае яго падрабязны партрэт.

Учора я з'явіўся праверыць ў названы гатэль «Англія» на вуліцу Отфёй, дзе знайшоў пана Кенэ[23], унука нябожчыка каралеўскага лекара, якога князь Масальскі[24], біскуп Віленскі, узяў з сабой, ад'язджаючы адсюль. Я даведаўся, што пан Макраноўскі, які там мясціўся, — 20-гадовы пляменнік[25] генерала, якога названы пан Кенэ ўзяўся суправадзіць ў Парыж і адкуль праз 11 дзён адвёз у Версаль і размясціў у пансіёне для вывучэння інжынернай справы і матэматыкі.

Пан Кенэ дадаў, што генерал Макраноўскі сапраўды меўся прыехаць сюды ў той час, калі яго чакалі. Але паколькі павінна было адбыцца пасяджэнне пастаяннай рады ў сувязі з прыняццем новых законаў Рэчы Паспалітай, то ён застанецца на радзіме, каб пільнаваць захаванне сваёй пасады.

Я таксама ўбачыўся з панам графам Вельгорскім з мэтай прасіць сказаць мне, якая нагода ўпэўніла яго даць мне ведаць, што генерал Макраноўскі ўжо прыехаў. Той шляхціц адказаў мне, што ён быў папярэджаны за некалькі дзён лістом з Нансі ад пана Богуша[26], былога сакратара канфедэрацыі, які сведчыў яму, нібыта названы генерал праехаў праз гэты горад, каб прыбыць інкогніта ў Парыж. Потым і іншыя асобы яго заверылі ў тым жа, сярод іх адна яму сказала, што з добрай крыніцы ведае, нібыта названы генерал Макраноўскі меў тайную гутарку з панам графам дэ Броем[27], які спачатку ў гэтым прызнаўся, потым адмовіўся. Нарэшце яго заверылі, што пану Макраноўскаму было даручана весці з нашым дваром перамовы па асабістых справах караля Польшчы. Вось, вяльможны пане, прычыны, якія выклікалі маю памылку ў памянутым данясенні ад 26 жніўня бягучага года.

Бюо[28].

AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 3, f. 31r°– 32r°

Пятніца 14 кастрычніка 1774

Яго мосць князь Сапега[29], паляк, гадоў каля 36, краўчы вялікі літоўскі, кавалер ордэна Белага Арла, аб якім было складзена данясенне ў сувязі з прыездам у снежні мінулага

[23] *Рабэр Франсуа Жазэф Кенэ дэ Сен-Жэрмен* (1751–1805), медык і палітычны дзеяч часоў Рэвалюцыі, на пачатку 1770-х гг. на службе ў біскупа Віленскага. Яго дзед *Франсуа Кенэ* (1694–1774) — каралеўскі хірург (1723), асабісты медык мадам дэ Пампадур (1749), эканаміст, адзін з першых фізіякратаў.

[24] *Ігнацы Якуб Масальскі* (1726–1794), біскуп Віленскі (1762–1794), старшыня Адукацыйнай камісіі (1773–1776).

[25] *Станіслаў Макраноўскі* (1761–1821), генерал-лейтэнант войск каронных (1792), галоўнакамандуючы літоўскім войскам падчас наўстання 1794 г., пляменнік А. Макраноўскага.

[26] *Ігнацы Богуш* (каля 1720–1778), сакратар Барскай канфедэрацыі, з'ехаў у эміграцыю разам з княскай сям'ёй Сапегаў напрыканцы траўня 1772 г. Жыў у Страсбургу, Нансі і Парыжы, вярнуўся ў Рэч Паспалітую ў жніўні 1777 г. 21 ліпеня 1774 г. княгіня Сапега ў дзённіку пераказвае змест ліста ад супрацоўніка французскага міністэрства замежных спраў Ж.-М. Жэрара дэ Рэнваля, які паведамляе ёй аб намеры Макраноўскага «хутка» прыбыць у Парыж (BPP, ms. 46, vol. III, p. 840). Ігнацы Богуш, канфідэнт княгіні, аб прыбыцці Макраноўскага ёй нічога не паведамляе.

[27] *Граф Шарль-Франсуа дэ Брой* (1719–1781), паўнамоцны міністр Францыі ў Рэчы Паспалітай (1752–1756), кіраўнік тайнага кабінета Людовіка XV («Сакрэта караля»).

[28] *П'ер-Эцьен Бюо* (1723 — пасля 1801), інспектар парыжскай паліцыі (1752–1776), спецыялізаваўся ў наглядзе за іншаземцамі. Гл.: Couture R. « Inspirer la crainte, le respect et l'amour du public»: les inspecteurs de police parisiens, 1740–1789, thèse présentée comme exigence partielle du doctorat en histoire, UQAM, Université de Caen Basse Normandie, sous la dir. de P. Bastien et V. Milliot, 2013. P. 711, 726.

[29] *Князь Юзаф Сапега* (1737–1792), ваявода мсціслаўскі, краўчы вялікі літоўскі (1766–1784), генеральны рэгіментар літоўскіх войск Барскай канфедэрацыі; у 1761 г. пабраўся шлюбам з Тэафіліяй з Ябланоўскіх. У эміграцыі (жыве ў Страсбургу, наязджае ў Парыж) з канца траўня 1772 г. да канца 1770-х гг.

года ў гэты горад разам з яе княскай мосцю жонкай[30], дачкой князя Ябланоўскага[31], ваяводы наваградскага, кавалера ордэна Св. Духа, стрыечнага брата нябожчыцы прынцэсы дэ Тальмон[32], якія з таго часу бавілі сезон вод у Спа. На мінулым тыдні муж і жонка вярнуліся сюды, занялі сваю былую кватэру ў гатэлі «Трэвіль» на вуліцы Турнон і мяркуюць правесці тут некаторы час[33].

Дом Сапегаў падзелены на некалькі галін, усе з іх узведзены ў княжацкую годнасць Свяшчэннай імперыі нябожчыкам імператарам Францам I[34]. Род гэты — адзін з самых слаўных у Польскім каралеўстве па тых пасадах, якія яго прадстаўнікі займалі з даўніх часоў у Рэчы Паспалітай, і па сваяцкіх сувязях з галоўнымі дамамі Еўропы.

Князь, пра якога ідзецца ў гэтым рапарце, мае прывабную постаць і прыгожае аблічча, але розум яго — больш чым ардынарны і зусім не надае бляску вялікаму імені, якое ён носіць.

Княгіня спалучае з хараством стану і розуму вялікія веды і прыемнае свецкае абыходжанне, за што яе пяшчотна любяць не толькі суайчыннікі, але яшчэ і ўсе знаёмыя, якія яе шануюць і цэняць, у той час як мужу дастаецца вельмі мала павагі.

AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 3, f. 69r°– 73r°

Пятніца 11 лістапада 1774

Пан граф Агінскі, паляк, кавалер польскага ордэна Белага Арла і расійскага ордэна св. Андрэя, гетман вялікі літоўскі і г. д., аб якім з розных аказій было складзена багата данясенняў падчас яго пабывак у нашым горадзе прыкладна на працягу апошніх двух з паловай гадоў, выехаў 3 бягучага месяца нібыта да Мюнхена і меркаваў вярнуцца праз шэсць тыдняў альбо два месяцы. Аднак людзі, што лічаць сябе інфармаванымі, запэўніваюць, што гэты шляхціц накіраваўся да межаў сваёй радзімы, каб сустрэцца там з князем Сапегам[35], гетманам польным літоўскім, і зладзіць двубой з прычыны таго, што гэты апошні, кажуць, хадайнічаў аб урадзе гетмана вялікага, якім валодаў першы, і дамогся яго.

Безумоўна, граф Агінскі паходзіць з адной з самых славутых сем’яў Вялікага Княства Літоўскага. Гэты дом заўсёды адыгрываў там значную ролю. Усе ведаюць прычыны, з якіх узнік разлад і доўжылася жорсткая вайна паміж Агінскімі і Сапегамі напрыканцы мінулага стагоддзя і на пачатку цяперашняга.

---

[30] *Княгіня Тэафілія Стжэжыслава з Ябланоўскіх Сапега* (1742–1816), актыўная ўдзельніца палітычнага жыцця Рэчы Паспалітай, засталася ў эміграцыі пасля ад’езду мужа прынамсі да сярэдзіны 1780-х гг.

[31] *Князь Аляксандр Юзаф Ябланоўскі* (1711–1777), стольнік вялікі літоўскі (1744) ваявода навагрудскі (1755–1772), гісторык, мецэнат, перакладчык і паэт.

[32] *Марыя Ганна Луіза з Ябланоўскіх* (1711–1773), прынцэса дэ Тальмон (1730), жонка Анна Шарля Фрэдэрыка дэ Ла Трэмуй (1711–1759), герцага дэ Шатэльро, прынца дэ Тальмона. У снежні 1773 — красавіку 1774 г. княгіня Тэафілія Сапега актыўна хадайнічала перад версальскім дваром аб перадачы ёй часткі спадчыны сваячкі (гл. BPP, ms. 46, vol. III).

[33] Паліцэйскі агент двойчы памыляецца. Па-першае, Сапегі не маглі быць у Спа ў 1774 г., аб чым сведчыць дзённік Тэафіліі. Па-другое, князь Юзаф прыбыў у Парыж адзін: жонка сапраўды выехала разам з ім са Страсбурга 26 верасня, але даехала толькі да горада Бар ле Дзюк, дзе спынілася 30 верасня праз недамаганне, выкліканае цяжарнасцю, і пасля вярнулася ў Страсбург (гл. BPP, ms. 46, vol. III, p. 897–898).

[34] *Франц I* (1708–1765), імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі германскай нацыі (1745–1765).

[35] *Князь Аляксандр Міхал Сапега* (1730–1793), ваявода полацкі (1754–1775), гетман польны літоўскі (1762–1775), канцлер літоўскі (1775), кавалер ордэнаў Св. Станіслава (1765) і Св. Андрэя Першазваннага (1776), маршалак Таргавіцкай канфедэрацыі, прыродны брат княгіні Тэафіліі з Ябланоўкіх Сапегі.

Часы варожасці гэтых двух магутных дамоў прыйшліся на двайныя выбары на польскі трон вялікага Канці[36] і Аўгуста II, курфюрста саксонскага[37]. Агінскія былі прыхільнікамі нямецкага валадара, а Сапегі — французскага.

Хваляванні, якія суправаджалі знаходжанне Карла XII у Польшчы, яшчэ толькі больш падагрэлі страсці Сапегаў і Агінскіх, і канчаткова патушыць іх здолелі толькі на сойме 1718 года, у час, калі першы курфюрст саксонскі мірна караляваў у Польшчы пасля смерці манарха, які было пакляўся загубіць яго[38].

Граф Агінскі, які нядаўна пакінуў Парыж, — сын Агінскага, што быў канцлерам літоўскім у 1755 годзе[39]. Пасля вандроўкі па Францыі ён спыніўся ў Парыжы. Стасункі, якія звязалі яго з панам герцагам Арлеанскім[40], вымусілі яго стаць валанцёрам у войску гэтага прынца крыві падчас кампаніі 1757 года. Аднак яшчэ да скарчэння кампаніі каханне паклікала графа Агінскага на радзіму.

Гэты шляхціц закахаўся некалі ў адну з дачок[41] князя Чартарыскага, канцлера вялікага літоўскага[42]. Аднак князь-бацька зрабіў выбар жаніха для сваёй дачкі на карысць графа Сапегі[43], віцэ-канцлера літоўскага. Калі той памёр, граф Агінскі хутка з'явіўся, каб напомніць аб сваіх былых намерах. Вялікі канцлер не праціўіўся больш шчасцю графа Агінскага, які ў хуткім часе ажаніўся.

Падчас канфлікту, які выбухнуў пасля намінацыі прынца Карла Саксонскага[44] герцагам Курляндскім, і наступных інтрыг граф Агінскі быў паслядоўным прыхільнікам варожай трону партыі Чартарыскіх.

Праз месяц пасля смерці польскага караля Аўгуста III граф Агінскі раптам з'ехаў у Расію.

Па Польшчы прайшла чутка, што гэты шляхціц, моцна разлічваючы на сваю прывабнасць і густ царыцы, накіраваўся да Санкт-Пецярбурга, каб схіліць гасударыню на свой бок. Ён прыбыў надта позна, царыца засталася вернай свайму першаму каханку графу Панятоўскаму, цяперашняму польскаму каралю, і здзейсніла пачатковы намер пасадзіць таго на трон.

Вярнуўшыся на радзіму, граф Агінскі па-ранейшаму выказваў вернасць новаму валадару, які ўзнагародзіў ягоную прыхільнасць урадам гетмана вялікага літоўскага пасля смерці графа Масальскага[45], які валодаў ім да таго.

---

[36] *Франсуа Луі дэ Бурбон* (1664–1709), прынц Канці (1685), прэтэндэнт на трон Рэчы Паспалітай у 1697 г.

[37] *Аўгуст II Моцны* (1670–1733), курфюрст саксонскі (1694–1733), кароль польскі (1697–1706, 1709–1733).

[38] Пра гэтыя падзеі і іншыя канфлікты магнатаў за Аўгустам II гл.: Мацук А. Барацьба магнацкіх груповак у ВКЛ (1717–1763). Мінск: Медысонт, 2010.

[39] Інфарматар паліцыі памыляецца: бацька Міхала Казіміра Агінскага князь Юзаф Тадэвуш памёр у 1736 г. і меў урады мечніка вялікага літоўскага (1729–1730) і ваяводы троцкага (1730–1736). Верагодна, маецца на ўвазе цесць гетмана, князь Міхал Фрэдэрык Чартарыскі (па-французску цесць — *beau-père*, бацька — *père*).

[40] *Луі-Філіп I* (1725–1785), герцаг Арлеанскі (1752), першы прынц крыві.

[41] *Графіня Юзэфа Аляксандра з Чартарыскіх Агінская* (1730–1798), з 1761 г. жонка Міхала Казіміра Агінскага.

[42] *Князь Міхал Фрыдэрык Чартарыскі* (1696–1775), вялікі канцлер літоўскі (1752).

[43] *Князь Міхал Антоні Сапега* (1711–1760), падканцлер вялікі літоўскі (1752), з 1748 г. муж Юзэфы Аляксандры з Чартарыскіх.

[44] *Карл-Хрысціян Саксонскі* (1733–1796), сын польскага караля Аўгуста III, герцаг Курляндскі (1758–1763).

[45] *Міхал Юзаф Масальскі* (каля 1700–1768), гетман вялікі літоўскі (1762–1768), бацька Ігнацыя Якуба.

Паколькі паляк рэдка застаецца верным адной партыі, граф Агінскі, ці то па прыроднай легкадумнасці, ці то з пачуцця справядлівасці, далучыўся чатыры гады таму да канфедэрацыі, што склалася супраць рускіх і валадара, пасаджанага імі на трон.

Літоўская канфедэрацыя, ад якой людзі чакалі больш значных дасягненняў, чым ад польскай, была разагнана і нідзе не вызначылася цвёрдымі дзеяннямі.

Граф Агінскі несумненна прыехаў у Францыю, каб аплакаць няшчасці сваёй радзімы і свае асабістыя, бо частка ягоных маёнткаў стала ахвярай дэспатыі рускіх.

AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 3, f. 84r°– v°

Пятніца 18 лістапада 1774

За час, які прашоў ад укладання пятнічнага данясення аб пане графе Агінскім, гетмане вялікім літоўскім, з надзейных крыніц атрымана інфармацыя, што гэты сармацкі шляхціц мае на мэце ехаць проста да Варшавы[46]. Ён павінен прыбыць туды ў наступны панядзелак, 21 бягучага месяца, роўна а дзясятай гадзіне раніцы і адправіцца ў Сенат, каб зрабіць прамову аб сваім становішчы. Ён будзе прасіць аб апраўданні альбо суда нацыі.

Гэты рашучы ўчынак прыцягвае ўвагу былых польскіх выбітных канфедэратаў, якія цешацца надзеяй на змену сітуацыі на сваю карысць.

AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 9, f. 75r°– 76r°

Пятніца 12 красавіка 1776

Яго мосць князь Сапега[47], паляк, 22 гадоў, генерал артылерыі войска Вялікага Княства Літоўскага, аб якім з розных аказій было складзена багата данясенняў падчас яго пабывак у нашай сталіцы, выехаў у мінулы панядзелак да Варшавы згодна з загадам свайго валадара караля.

Гэты малады шляхціц падае вялікія надзеі. У дадзены момант ён вельмі абмежаваны ў сродках, тым не менш паводзіў сябе ў нас так, што выклікаў увагу ўсіх шляхетных людзей свайго ўзросту. Ён уваходзіў да двара яго светласці герцага Шартрскага[48], і гэты прынц крыві меў да яго вялікую павагу і любоў.

Калі ўплыў графа Браніцкага[49], вялікага гетмана кароннага, дзядзькі князя Сапегі, будзе трываць, то той хутка дасягне самых высокіх пасад Рэчы Паспалітай. Тая пасада, якую ён займае зараз, выклікае да яго вялікую пашану на радзіме.

---

[46] Трэба думаць, што аб сапраўднай мэце паездкі Агінскага наўмысна распаўсюджвалася дэзынфармацыя. Граф Міхал Вельгорскі пісаў парыжскаму банкіру Жоржу Грану 29 лістапада, калі ўжо можна было не хавацца: «Граф Вельгорскі паведамляе спадару Грану, што яму далі недакладную інфармацыю наконт ад'езду яго сваяка. Ён паехаў зусім не ў Італію, а ў Польшчу. Калі спадар Гран жадае, то можа перадаць з падаўцам гэтай запіскі ліст да графа Агінскага і ён будзе адпраўлены яму ў пакеце з першай поштай» (BPP, ms. 40, p. 181).

[47] *Князь Казімір Нестар Сапега* (1757–1798), генерал артылерыі літоўскага войска (1773–1793), маршалак літоўскай канфедэрацыі чатырохгадовага сойма, удзельнік паўстання 1794 г.; масон, вялікі майстар Вялікага Усходу Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага (1789–1794).

[48] *Луі-Філіп-Жазэф Арлеанскі* (1747–1793), сын Луі-Філіпа І Арлеанскага, пасля яго смерці першы прынц крыві, герцаг Шартрскі (1752–1785), герцаг Арлеанскі (1785–1793), празваны пасля Рэвалюцыі Філіп Эгалітэ.

[49] *Граф Францішак Ксаверы Браніцкі* (каля 1730–1819), гетман вялікі каронны (1774–1793), генерал расійскага войска (1795), старэйшы брат княгіні Эльжбеты з Браніцкіх Сапегі, маці Казіміра Нестара Сапегі.

Князь Сапега маецца дамовіцца, праехаўшы праз Страсбург, са сваім дзядзькам князем Сапегам[50], каб той адправіўся разам з ім. Той жыве ў сталіцы Альзаса ўжо некаторы час і не можа выбрацца ў Польшчу праз адсутнасць сродкаў і немагчымасць расплаціцца па даўгах, якіх нарабіў там.

AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 10, f. 32r°– 33v°

Пятніца 17 траўня 1776

Пан граф Вельгорскі, які на працягу больш чым шасці гадоў прадстаўляе пры нашым двары польскіх канфедэратаў, павінен адбыць сёння альбо заўтра, каб вярнуцца на радзіму. Ён накіруецца адразу ў свае землі, не праязджаючы праз Варшаву.

На працягу каля двух гадоў гэты шляхціц цярпеў вялізную нястачу і адаслаў свайго вернага сакратара ў Польшчу, каб раздабыць сродкі і атрымаць магчымасць з гонарам выехаць адсюль. Але ў мінулым годзе старэйшы сын графа прывёў справы бацькі ў такі заняпад[51], што сакратар не здолеў знайсці дастаткова грошай, каб задаволіць крэдытораў. Спадар Дзюпон, графаў банкір, адмаўляўся прымаць вэксалі на яго імя, тады пан Шэлінг, гаспадар ягонага жытла, унёс адсутную суму і, дамовіўшыся з іншымі крэдыторамі, даў яму магчымасць выехаць. <…>

Граф Бжастоўскі[52], пляменнік графа Агінскага, гетмана вялікага літоўскага, з’ехаў, каб пазбегнуць пераследаванняў з боку крэдытораў. Падчас розных пабывак у нашай сталіцы ён рабіў вялікія выдаткі і як след расплочваўся за іх некаторы час. Але хваляванні, што скаланаюць ягоную радзіму напрацягу доўгіх гадоў і наступствы якіх адбіваюцца на яго сям’і, сталіся прычынай галечы, у якой ён знаходзіцца зараз.

Мадэмуазэль Дзютэ[53], наша славутая Лаіса, некалі ўпадабала графа Бжастоўскага. Яе дом быў адкрыты для яго, ён заўсёды там сталаваўся і гэта было яму вялікай дапамогай. Некаторы час хадзілі чуткі, што яны павінны былі пажаніцца. Ёсць падставы меркаваць, што сармат захавае рэшткі пашаны да свайго імені і ўстрымаецца ад такога нізкага падзення.

---

[50] Князь Юзаф Сапега быў малодшым братам Яна Юзафа Каласанта Сапегі (каля 1732–1757), бацькі Казіміра Нестара.

[51] Прычыны гэтага заняпаду тлумачыць у дзённіку княгіня Тэафілія Сапега. Запіс ад 24 траўня 1775 года: «Граф Машчыньскі… паведаміў мне сумную навіну, што хавалі дагэтуль ад небаракі графа Вельгорскага і што чакае яго цяпер. Ягоны старэйшы сын, той самы, якім ён больш за ўсё замілаваны і якога ён апошнім рашэннем зрабіў поўнаўласным гаспадаром усёй сваёй маёмасці і маёмасці братоў, прайграў у карты ў Польшчы і ў Вене больш за дваццаць тысяч дукатаў, выпісваючы кожны раз сваім крэдыторам вэксалі. <…> На гэтай падставе малады чалавек арыштаваны і знаходзіцца ў турме ў Вене. Гэтае катастрафічнае няшчасце будзе яшчэ больш балючым для бацькі, які ўжо значна завінаваціўся ў Парыжы і не можа праз гэта з’ехаць і чые справы ўвогуле знаходзяцца ў дрэнным становішчы» (BPP, ms 46, vol. IV, p. 1235).

[52] *Граф Міхал Бжастоўскі* (1747–1800), стараста пуньскі, сын кашталяна полацкага Адама Бжастоўскага (1722–1790) і Генавефы з Агінскіх (1725–1792), старэйшай сястры Міхала Казіміра Агінскага.

[53] *Разалі Жэрар* (1748–1830), вядомая як мадэмуазэль Дзютэ, славутая куртызанка канца Старога рэжыму.

AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 10, f. 73r°– 74v°

Пятніца 7 чэрвеня 1776

Пан граф Пац[54], ліцвін, прыехаў да нас некаторы час таму са Страсбурга і спыніўся ў гатэлі «Трэвіль» на вуліцы Турнон.

Гэты шляхціц мае 47 гадоў і паходзіць з аднаго з найбольш даўніх дамоў Вялікага Княства Літоўскага. За асабістую пашану, якую ён здабыў на радзіме, граф Пац быў адзінагалосна ганараваны пасадай маршалка вядомай Барскай канфедэрацыі. Ён выконваў свае абавязкі з патрыятычным запалам, які чакалі ад яго канфедэраты, што абралі яго за цвёрдасць характару і сталасць.

Уваходжанне рускіх у Польшчу і няўдачы, якія цярпелі канфедэраты, прымусілі графа Паца збегчы за мяжу. Пасля доўгіх вандровак па розных краінах ён спыніўся ў Дрэздэне. Яго сям'я заўсёды была адданай саксонскаму дому, і граф абраў тут сабе рэзідэнцыю — часткай з прычыны схільнасці, часткай дзеля выгады. Рускія на доўгія гады прыбралі сабе яго маёнткі і даходы ад іх, таму ён быў вымушаны хадайнічаць перад курфюрстам саксонскім аб выплаце нядоімак па займах, якія яго нашчадкі давалі нябожчыкам каралям польскім, курфюрстам саксонскім.

Граф Пац павінен быў прыехаць у Парыж на пачатку бягучага года і з гэтым намерам выехаў з Дрэздэна. У Страсбургу яго напаткала недамаганне, і ён спыніўся у гэтым горадзе. Яму пусцілі кроў з нагі, але зрабілі гэта так няўдала, што ён заставаўся ў ложку больш за тры месяцы. Ён маецца правесці цёплую частку года ў нашай сталіцы, потым праехаць па паўднёвых правінцыях каралеўства, а пасля застацца на некаторы час у Авіньёне.

Пасля таго як рускія знялі секвестр, накладзены на маёмасць графа, ён ізноў жыве з даходаў ад літоўскіх маёнткаў, якія даюць ажно да 40 тысяч французскіх экю.

AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 10, f. 91v°

Пятніца 14 чэрвеня 1776

З таго часу, як прыехаў у нашу сталіцу граф Пац, маршалак Барскай канфедэрацыі, аб якім было зробленае паведамленне ў апошнім данясенні, гэты сармацкі шляхціц некалькі разоў вёў перамовы з надзвычайным паслом баварскім. Кажуць, што граф Пац мае жаданне на некаторы час пасяліцца ў землях курфюрста баварскага.

AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 11, f. 119r°– v°

Пятніца 30 жніўня 1776

Пан граф Пац, паляк, былы галоўны маршалак Барскай канфедэрацыі ад Вялікага Княства Літоўскага, аб якім быў складзены рапарт 7 чэрвеня гэтага года падчас яго прыезду да нашага горада, нядаўна выехаў адсюль і скіраваўся ў Бургундыю, дзе мае намер набыць зямлю і там пасяліцца. Потым ён паедзе ў Авіньён, дзе маецца ўладкаваць нейкія сямейныя справы, бо жыў там некаторы час і пакінуў дом.

---

[54] *Граф Міхал Ян Пац* (1730–1787), маршалак Барскай канфедэрацыі, у эміграцыі (Саксоніі і Францыі) з красавіка 1772 г. Захоўваў архіў канфедэрацыі. У 1776 г. указам караля Людовіка XVI ён становіцца французскім падданым і атрымоўвае пансіён у 24 000 ліўраў. Памёр у мястэчку Лінгольсхайм каля Страсбурга.

Дом Пацаў паходзіць з Італіі, ён адыгрываў значную ролю ў суперніцтве з домам Медзічы. Калі тыя сталі вялікімі герцагамі тасканскімі, Пацы збеглі да Літвы, дзе за сто тысяч экю набылі шляхецтва. З таго часу ўсе, хто носіць гэтае імя, карыстаюцца ў Літве найвялікшай павагай[55].

AMAE, Contrôle des étrangers, vol. 15, f. 103r°– v°

Пятніца 23 траўня 1777

Пан Пулаўскі[56] [Pulawski], польскі шляхціц, сын старасты варыцкага[57], аб якім з розных аказій было складзена багата рапартаў з 1773 года і які пакінуў наш горад у сакавіку года наступнага, вярнуўся сюды на мінулым тыдні і спыніўся пад іменем Гекінг у гатэлі «Пікардзія» на вуліцы Сены акругі Сен-Жэрмен у суправаджэнні суайчынніка пана Зелінскага[58].

Гэты сармат, славуты паміж барскімі канфедэратамі і сябрамі патрыятычнай партыі, адбыў з нашай сталіцы да Венецыі, а адтуль — да Турцыі. Ён спыніўся ў Марсэлі, каб дачакацца там палкоўніка Хамінскага[59], агента гетмана вялікага літоўскага графа Агінскага, які павінен быў прывезці яму грошы і сакрэтныя інструкцыі. Літоўскі палкоўнік прамантачыў сродкі, што яму даручылі, і кіраўнік канфедэратаў дарэмна чакаў яго. Пулаўскі моцна завінаваціўся, за што быў пасаджаны ў турму. Ён пакінуў Марсэль пасля працяглага побыту, разлічыўшыся з крэдыторамі, і паехаў у Страсбург да графа Паца, былога маршалка Барскай канфедэрацыі. Але той з’ехаў у Дрэздэн і пан Пулаўскі прыехаў сюды. Невядома, колькі часу ён правядзе ў нашай сталіцы.

Пераклад з французскай і каментарый Дзяніса КАНДАКОВА

---

55 Сучасныя гісторыкі ставяць пад вялікі сумнеў паходжанне літоўска-беларускіх Пацаў ад фларэнтыйскага рода Паццы (гл.: Dutertre G. Ludwik Michał Pac, comte lituanien, palatin polonais, général de Napoléon // Cahiers lituaniens. N°11. 2012. P. 11). Калі яны маюць рацыю, то тады сам Міхал Ян Пац спрычыніўся да стварэння гэтай біяграфічнай легенды. У дзённіку княгіні Тэафіліі Сапегі (запіс ад 27 студзеня 1775 г.) чытаем: «Граф Пац піша мне з Авіньёна… што ён пазнаёміўся з мясцовым шляхцічам, які носіць тое ж прозвішча Пац і які прызнае яго за стрыечнага брата, бо ведае па сямейных паперах, што адзін з продкаў падчас пераследавання гібелінаў збег у Польшчу» (BPP, ms. 46, vol. IV, p. 1171).

56 *Казімір Пуласкі* (1745–1779), удзельнік Барскай канфедэрацыі, паспяхова супрацьстаяў расійскім войскам у 1769 г. у бітвах пад Кукалкамі, Слонімам, Мышшу, Моўчадзю і Дварцом; з траўня 1772 г. у эміграцыі (Саксонія, Францыя, Асманская Порта). Брыгадны генерал Кантынентальнай арміі (1777), герой вайны за незалежнасць ЗША. Яго імя ў Францыі канца XVIII ст. нязменна пісалася як Пулаўскі (*Pulawski, Pulauski*) і стала хадзячай назвай, ён паслужыў прататыпам для героя папулярнага рамана Ж.-Б. Лувэ дэ Куврэ «Адзін год з жыцця кавалера дэ Фабласа» (1787), графа Пулаўскага.

57 Юзаф Пуласкі (1704–1769), стараста варыцкі, адзін з заснавальнікаў Барскай канфедэрацыі, яе першы маршалак.

58 Верагодна, стрыечны брат Казіміра Пуласкага, *Ян Руфін Зелінскі* (памёр у 1802 г.), удзельнік Барскай канфедэрацыі, вайны за незалежнасць ЗША, паўстання 1794 г.

59 *Францішак Ксаверы Хамінскі* (памёр у 1809 г.), удзельнік Барскай канфедэрацыі, агент Міхала Казіміра Агінскага пры венскім і версальскім дварах, перакладчык з французскай.

ШТРИХИ К БИОГРАФИИ ЯНА БАРЩЕВСКОГО: АРХИВ К. С. СЕРБИНОВИЧА

Мы, конечно, не можем сами быть всегда и во всём счастливы; но видеть счастливыми других, особенно друзей, есть также счастие[1].

Сербинович К. С.

Скудость данных о биографии Яна Барщевского уже не раз отмечалась исследователями. И хотя в последнее время удалось выявить несколько важных документов, существенно уточняющих общую картину жизни основателя новой белорусской литературы, приходится с прискорбием констатировать, что поиск архивных материалов о нём до сих пор осуществляется лишь эпизодически, от случая к случаю, и не поставлен на систематическую научную основу.

Между тем одним из многообещающих источников информации по данной теме является архив соученика Яна Барщевского по Полоцкой иезуитской академии Константина Степановича Сербиновича.

Чтобы читатель мог яснее представить себе суть отношений двух товарищей, сперва следует кратко рассказать о нашем информанте[2]. Константин Степанович Сербинович родился 9 мая 1797 г.[3], по-видимому, в Полоцке (поскольку именно его он называет родимым городом[4]) в семье беспоместного белорусского шляхтича, губернского секретаря Степана Михайловича Сербиновича, служившего секретарём уголовного суда Полоцкого наместничества[5], и его жены Екатерины Петровны. Крещён он был 10 мая 1797 г.[6]

---

[1] Сербинович К. С. Журнал мыслей и замечаний, 1825 г. // Российский государственный архив литературы и искусства [далее — РГАЛИ]. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5584. Л. 2.

[2] При изложении биографических данных о К. С. Сербиновиче мы опираемся в основном на следующие работы: Сербинович К. С. Николай Михайлович Карамзин: Воспоминания К. С. Сербиновича // Русская старина. 1874. Т. 11. № 9. С. 44–75; № 10. С. 236–272; Здравомыслов К. Сербинович, Константин Степанович // Русский биографический словарь. Т. 18. СПб., 1904. С. 347–349; Нечаева В. С. Пушкин в дневнике К. С. Сербиновича // Литературное наследство. Т. 58. Пушкин, Лермонтов, Гоголь. М., 1952. С. 243–261; Хитров Д. А. Сербинович Константин Степанович // Русские писатели. Т. 5. М., 2007. С. 587–589. Источники иных сведений и отдельных уточнений указываются в отдельных ссылках.

[3] Здесь и далее даты приведены по старому стилю. В различных источниках приводятся разные даты рождения К. С. Сербиновича. В дневнике же сам Константин Степанович неоднократно упоминает о своём дне рождения — 9 мая 1820 г.: «*День Св*[ятого] *Николая. Моё рождение. Исполнилось 23 года*» (РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 48); 9 мая 1825 г.: «*День моего рождения. 28 лет*» (РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 50 об.); 9 мая 1827 г.: «*День моего рождения*» (РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5586. Л. 31 об.): 9 мая 1830 г.: «*Праздн*[ик] *Св*[ятого] *Ник*[олая] *Чудотворца <…> Мне 33 года*» (РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5586. Л. 201 об.). Полагаем, что этот факт вносит окончательную ясность в данный вопрос.

[4] См.: Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5581. Л. 156 об. Место рождения Сербиновича указано также в списках студентов Полоцкой иезуитской академии — «*distr. Sosnichiensi*» (этот документ опубликован в монографии: Kadulska I. Akademia Połocka: Ośrodek kultury na Kresach 1812–1820. Gdańsk, 2004. S. 233, 237. Оригинал документа: Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma. Coll. Gaillard, sch. 34, Russiae No 4. S. 267, 269 v.). Мы полагаем, что речь идёт о деревне Сосница, располагавшейся на восточной окраине Полоцка; в настоящее время эта местность входит в городскую черту, здесь находится одноимённая железнодорожная станция.

[5] Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова 1796. СПб., 1796. С. 340.

[6] Запись от 10 мая 1822 г.: «*сегодня я был крещён за 25 лет пред сим*» (Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5581. Л. 135).

и с детства пребывал в лоне Греко-католической (Униатской) Церкви[7]. В том же году отец Сербиновича получил пост губернского казначея Виленской губернии, и семья переехала в Вильню[8]. В августе 1809 г. Степан Михайлович из-за проблем со здоровьем вышел в отставку в чине надворного советника и возвратился со своим семейством в Полоцк. Их дом находился во втором квартале под номером 105[9]. У Константина Степановича было двое братьев, Адриан[10] и Ярослав, и две сестры, Марина и София. В Полоцке юный Константин Степанович поступил в иезуитский коллегиум. Переждав нашествие двунадесяти языков в Санкт-Петербурге, он вернулся в свою *alma mater*, уже получившую к тому времени статус академии. Учился он на юридическом отделении и, по свидетельству его соученика Эдварда Томаша (Фомы) Масальского, был трудолюбивым и старательным студентом[11]. В 1817 г. Сербинович получил степень кандидата Полоцкой иезуитской академии и 31 января 1818 г. вместе со своими соучениками, братьями Елиашевичами, приехал в Северную столицу искать службы.

Обрёл он её не сразу, лишь 15 мая 1818 г. после испытания в Министерстве иностранных дел ему дали место актуариуса. Хотя жалования он поначалу не получал, но зато оказался в самом сердце чиновного мира империи, и это открыло для него широкие перспективы. Для молодого человека это был непростой период, но хорошее образование, аккуратность, усердие, а также осторожный и бесконфликтный склад характера позволили ему довольно быстро занять в административной машине государства устойчивое и значимое положение. Жил он в этот период в квартире своего доброго друга и сослуживца Дмитрия Николаевича Васькова *«в Средней Мещанской, в доме Фребеллиуса»*[12] (ул. Средняя Мещанская, д. 20; ныне — ул. Гражданская, д. 21). Об обыкновенном распорядке дня Сербинович сообщает следующее: *«По утрам обыкновенно читал греческие молитвы и понемногу из Евангелия и из Фомы Кемпийскаго в греческом переводе. Потом проводил время на службе в Иностранной Коллегии, а обедал большею частию у братца Адриана Степановича, с которым после читал разные статьи из авторов латинских и немецких. Таким образом каждый из нас упражнялся в том языке, в котором был слабее, а другой ему помогал объяснениями. Я знал хорошо латинский язык, а он немецкий»*[13].

В поисках заработка Сербинович по совету ещё одного из своих полоцких соучеников, находившихся в Санкт-Петербурге, Фёдора Ивановича Руско, взялся переводить на французский язык «Историю Государства Российского» Н. М. Карамзина. Это был нелёгкий труд, Константин Степанович попеременно одну ночь спал, другую — работал над переводом. Вскоре заказчик перевода, француз Сен-Тома, представил юношу само-

---

7 См.: Старчевский А. В. Воспоминания старого литератора // Исторический вестник. 1888. № 10. С. 109.

8 Записка Сербиновича Степана Михайловича о прохождении службы в Литовско-Виленской казённой палате с 1797 по 1810 год // Российский государственный исторический архив [далее — РГИА]. Ф. 1661. Оп. 1. Д. 1730. Л. 1–3.

9 Там же. Л. 135–135 об.

10 А. С. Сербинович окончил Виленский университет, с 1812 г. служил секретарём Правительствующего Сената, затем чиновником особых поручений в Департаменте податей и сборов, советником Санкт-Петербургской казённой палаты, после чего состоял при министре юстиции, в 1822 г. назначен Волынским губернским прокурором, в 1827 г. попал под следствие по делу Волынского гражданского губернатора М. Ф. Бутовт-Андржейковича и в 1828 г. был отстранён от должности, приблизительно в 1833 г. назначен чиновником особых поручений при Киевском военном губернаторе, затем при Подольском губернаторе, впоследствии при Волынском губернаторе, возглавлял Комиссию по делам и долгам графини Ржевуской в Волынской губернии. Имел трёх сыновей: Владимира, Евгения и Виктора. (По материалам архива К. С. Сербиновича.)

11 См.: Massalski E. Z pamiętnikow (1799–1824) // Z filareckiego swiąta: Zbior wspomnien z lat 1816–1824. Warszawa, 1924. S. 248.

12 Сербинович К. С. Выписки из моего журнала // РГИА. Ф. 1661. Оп. 1. Д. 4. Л. 1.

13 Там же.

му Николаю Михайловичу, и это знакомство сыграло определяющую роль в карьере Сербиновича. В свободное от службы время он стал помогать Карамзину в работе над последующими томами его фундаментального труда, и в его доме познакомился со многими литераторами, учёными и чиновниками. По протекции своего покровителя 9 мая 1820 г. Сербинович был переведён во II отделение Департамента духовных дел и народного просвещения, занимавшееся делами римо-католического вероисповедания. Прекрасное владение польским языком и латынью, значительные познания в богословии, осведомлённость в конфессиональных особенностях римо-католичества и, наконец, многолетняя учёба у полоцких иезуитов делали Сербиновича весьма полезным сотрудником. В дневнике за 1822 г. содержится такое воспоминание: *«*[в Казанской церкви] *мне приходят* <неразборчиво> *мысли на ум и между прочим, как я должен быть благодарен Богу за доставшиеся мне выгоды в жизни и службе. Не здесь ли у сего же алтаря 4 года назад стоял я на коленях с полными слёз глазами, с сердцем стеснённым и не уверенный, настанет ли когда перемена моей судьбины, буду ли когда-нибудь обеспечен в жизни моей? Перемена настала, я не терплю более нужды, но лучше ли я от того? Нет, признаю моё недостоинство и молю* <неразборчиво> *Бога, на него же уповах доныне, молю его, да преподаст мне благоденствие, преподаст и способы принесть ему благодарение истинное — усердным исполнением Святой воли его; и моля его о сём, уповаю паки, что он не отвергнет сей молитвы»*[14].

В ноябре 1824 г., вновь благодаря рекомендации Карамзина, Сербинович становится чиновником по особым поручениям при новом министре народного просвещения и главноуправляющем духовными делами иностранных исповеданий Александре Семёновиче Шишкове. После вооружённого восстания на Сенатской площади Сербинович с конца апреля по начало июня 1826 г. выполнял функции переводчика в Секретной следственной комиссии по делу декабристов. Как полагают, именно он составлял первую редакцию итогового доклада этой комиссии[15]. В августе того же года он был назначен цензором Главного цензурного комитета, а летом 1827 г. его вновь привлекли к работе при расследовании деятельности членов польских тайных обществ, заключённых в Петропавловской крепости.

В июле 1827 г. отец Сербиновича продал дом в Полоцке и в августе с женой и дочерьми переехал к сыну в Санкт-Петербург, где они все вместе поселились на Сергиевской улице (ныне — улица Чайковского).

В 1830 г. Сербинович возглавил III отделение, а в 1831 г. — II отделение Департамента народного просвещения. Но затем, 17 октября 1836 г., перешёл на службу в Синод, где занял пост директора канцелярии обер-прокурора, с 1853 г. — директора хозяйственного управления, а с 1856 г. — директора духовно-учебного управления. В 1859 г. его назначили членом Комиссии по прошениям на Высочайшее имя, каковой пост он занимал до конца жизни, дослужившись в итоге до чина тайного советника.

В воспоминаниях современников содержатся как положительные характеристики Сербиновича-чиновника, так и резко негативные, что в общем-то не может удивлять, если учитывать присущую ему педантичную исполнительность по отношению к начальникам и проистекающую из неё требовательность к подчинённым. Первые главным качеством Сербиновича считали «*просвещённое трудолюбие*», злые же языки говорили, что он — *«хитрый, придирчивый, раздражительный и до крайности мелочный человек»*[16]. Уничтожающую характеристику даёт ему А. В. Никитенко: *«мал-человечек,*

[14] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5581. Л. 198 об.

[15] Впрочем, это маловероятно — к комиссии Сербинович был прикомандирован лишь в самом конце её работы, и основной его задачей являлся перевод поступающих бумаг на польском языке.

[16] Цитируется по: Хитров Д. А. Указ. соч. С. 588.

нечто вроде чиновного котёнка, воспитанник иезуитов, поборник православия, дающего кресты и большие оклады, фанатик и друг карамзинского периода, гладенький, чистенький, аккуратненький, любящий старинный порядок, за исключением, однако, кнута, и потому чиновник новой генерации, почти либерал, всякую новую мысль называющий неправославною, а всякий новый оборот в языке, отступающий от карамзинской стрижки, непонятным»[17]. К нейтральным следует, пожалуй, отнести мнение М. П. Погодина: *«Наружность Сербиновича и вообще обращение носило следы Полоцкого иезуитского воспитания, которое и помогало ему держаться при всех начальниках, самых противоположных. Умеренность и осторожность, исправность и благоразумие — его достоинства. <…> Резких суждений, порицаний ни лиц, ни вещей от него нельзя было услышать»*[18].

Женился Константин Степанович сравнительно поздно, но по любви: его свадьба с Марией Петровной (в девичестве Кочетовой)[19] состоялась 9 сентября 1829 г.[20], о своей жене он писал в дневнике с большой нежностью. Однако счастье молодой семьи не продлилось и двух лет — 25 августа 1831 г. супруга скончалась от холеры[21]. Впоследствии Сербинович был женат ещё дважды. Его вторая жена Александра Гавриловна (урождённая Протопопова) умерла от родов 18 февраля 1850 г.[22], успев дать жизнь сыну Сергею, который впоследствии учился в Санкт-Петербургском технологическом институте[23]. Третья жена Надежда Карловна (в девичестве — Цейзих) была на четверть века моложе супруга и пережила его на 14 лет[24], но эта потеря лишила её рассудка[25].

Умер Константин Степанович 18 февраля 1874 г. Его могила на Смоленском православном кладбище Санкт-Петербурга, хотя и в повреждённом виде, сохранилась до сих пор, на надгробии вполне различима надпись:

Ты бедных всех любил
Равно как самаго себя,
Покорен Господу ты был
Как самое послушное дитя!

До радостнаго утра мой любезный друг!

---

[17] Никитенко А. В. Записки и дневник. Т. I. СПб., 1893. С. 451.

[18] Цитируется по: Нечаева В. С. Указ. соч. С. 243. Со ссылкой на: Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. Кн. IV. М., 1891. С. 149.

[19] Картотека Б. Л. Модзалевского (хранится в Рукописном отделе Института русской литературы РАН (Пушкинского Дома)). Л. 393.

[20] См.: Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5586. Л. 172 об.

[21] Картотека Б. Л. Модзалевского. Л. 386 (со ссылкой на письма А. С. Шишкова); Л. 393.

[22] См.: Письмо П. А. Плетнева В. А. Жуковскому от 17 (29) июня 1850 г. // Сочинения и переписка П. А. Плетнева. Том третий. СПб., 1885. С. 670; Картотека Б. Л. Модзалевского. Л. 352.

[23] Сергей Константинович Сербинович в 1867 г. поступил на Механическое отделение Санкт-Петербургского технологического института. В 1870 г. он пытался покончить с собой, бросившись в Фонтанку с Обуховского моста. Причиной данного поступка было то, что отец запретил ему жениться. См.: О покушении слушателей института Сергея Сербиновича и Ивана Пашковского на самоубийство // Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга [далее — ЦГИА СПб.]. Ф. 492. Оп. 2. Д. 2109. Л. 1–3.

[24] Картотека Б. Л. Модзалевского. Л. 394.

[25] Об опеке над душевнобольной Сербинович Н. К. (1877–1889) // ЦГИА СПб. Ф. 268. Оп. 1. Д. 10629; Сербинович Надежда Карловна // ЦГИА СПб. Ф. 389. Оп. 1. Д. 2312.

Ты веровал, надеялся, любил,
Как заповедал нам Божественный учитель,
И ближним всем примером ты служил,
Христовой веры истинный ревнитель!

Мир праху твоему премудрый Божий раб!

Господи помяни его во царствии Твоем[26].

Вся жизнь Сербиновича была самым тесным образом связана с литературой. В молодости он сам писал стихи и хотя позднее оставил это занятие, продолжал живо интересоваться как классикой, так новинками. Он состоял в Обществе любителей словесности, наук и художеств и был его библиотекарем[27], водил знакомство со многими русскими писателями и поэтами: Рылеевым, Жуковским, Вяземским, А. И. Одоевским, Крыловым, Гоголем, Сомовым, Тютчевым и даже Пушкиным. Многие стихотворения последнего Сербинович имел возможность видеть ещё до их публикации, в списках, либо слушать их, поскольку брат поэта Лев Сергеевич был его сослуживцем. Некоторое участие принял Константин Степанович в судьбе крепостного поэта-самородка Фёдора Никифоровича Слепушкина. В числе книг, которые Сербинович читал и обсуждал со своими знакомыми, в его записях упоминаются сочинения античных классиков, различных зарубежных авторов (например, «Дон Кихот» Сервантеса, «Путешествия Гулливера» Свифта, поэзия Байрона и Ламартина) и конечно же многочисленные произведения русской литературы. В круг его чтения входила и разнообразная пресса — русские, немецкие и французские газеты и журналы. Кое-что из европейской художественной и духовной литературы Сербинович переводил на русский язык — с французского, испанского, голландского, английского, польского языков, а также с латыни.

Работая в цензурном комитете, Сербинович цензуровал «Северную пчелу», журналы «Северный архив», «Славянин», альманах «Северные цветы», произведения Булгарина, Гоголя и Кюхельбеккера, способствовал проведению через цензурный комитет программы будущей «Литературной газеты» и некоторое время был её цензором. Исполняя обязанности цензора, Сербинович, по словам Булгарина, был *«снисходителен в безделицах и вежлив при отказах в делах сериозных. Он снискал доверенность и любовь всех литераторов»*[28]. Это мнение подтверждается и Пушкиным, который сожалел, что Сербинович перестал цензуровать «Литературную газету», и вместо него был назначен «своенравный цензор» Н. П. Щеглов[29].

Немало сделал Константин Степанович и для науки. Он участвовал в переводе «Истории Государства Российского» на французский язык (полностью перевёл I, IV и VIII тома, частично — II и VI тома), помогал Карамзину в подборе материалов для этого фундаментального труда среди древнерусских источников, а также переводил для него польскоязычные и латиноязычные исторические документы и книги — «Хронику» Мартина Бельского, «Деяния царствования Сигизмунда III» Юлиана Урсын-Немцевича, «Историю Яна Кароля Ходкевича» Адама Нарушевича, «Историю

[26] В книге «Петербургский некрополь» данная надпись приведена в искажённом виде (Петербургский некрополь. Т. 4. СПб., 1913. С. 60).

[27] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 26.

[28] Цитируется по: Хитров Д. А. Указ. соч. С. 588 (со ссылкой на книгу: Видок Фиглярин: Письма и агентурные записки Ф. В. Булгарина в III отделение. М., 1998. С. 289).

[29] См.: Пушкин А. С. [Письмо] 302. К. М. Бороздину // Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. Т. 8. М., 1954. С. 164.

шведско-московитской войны» Юхана Видекинда, «Рассказ очевидца о пленении, кончине и погребении царя Василия Шуйского», «О древних хазарах и башкирах», ряд текстов из Литовской метрики и т. д. После смерти Карамзина Сербинович готовил к печати XII том «Истории», работал с архивом секретаря последнего польского короля Станислава Августа Понятовского Бакчиарелли, участвовал в составлении «Энциклопедического лексикона» А. А. Плюшара, занимался разбором и описанием бумаг Петра I, а с 1833 по 1856 гг. был редактором «Журнала министерства народного просвещения». В 1839 г. он был избран в действительные члены Российской академии наук, а в 1841 г. — в почётные члены Императорской академии наук.

Большое значение для истории имеет и иная работа Сербиновича — его дневник, который он вёл почти ежедневно и, как полагают, с момента приезда в Санкт-Петербург практически до конца жизни. Записи дневника содержат краткую информацию о служебных делах Константина Степановича, об элементах его быта, о ведущейся переписке, о встречах с друзьями и знакомыми и обсуждавшихся вопросах. Д. А. Хитров отмечает: *«общепризнанная ценность мемуаров Сербиновича… для истории литературы в их безусловной точности (в фактах, событиях, именах), общей достоверности. В целом его дневник (исключая первое пятилетие 1820-х гг.), как и переписка, до сих пор остаются неисследованными»*[30]. Ранее этот документ уже использовался в литературоведении и позволил выявить ряд новых фактов в биографиях Н. М. Карамзина[31], А. С. Пушкина[32] и А. И. Одоевского[33]. Ныне же приспела пора извлечь из него сведения касательно белорусского сообщества Санкт-Петербурга и, в частности, о Яне Барщевском.

К сожалению, бóльшая часть дневника Сербиновича утрачена. В Российском государственном архиве литературы и искусства (РГАЛИ) находятся записи с 1820 по 1830 гг. и две страницы, относящиеся к 1835 г. (фонд 195, опись 1, дела 5581–5583, 5585–5587), их общий объём составляет более 1000 листов; в Российском государственном историческом архиве (РГИА) — небольшие фрагменты записей 1820, 1830 и 1841 гг. (фонд 1661, опись 1, дела 4, 6 и 8). Сохранившаяся часть дневника представляет собой самодельные тетради из грубой бумаги, исписанные мелким, временами чётким, но потом всё более торопливым почерком, местами практически нечитаемым. В тексте имеются значительные лакуны, порядок листов далеко не всегда соответствует хронологии, перепутаны не только отдельные листы, но и целые их блоки. Выручает то, что Сербинович в каждой своей записи кроме числа месяца указывал день недели, а также упоминал о религиозных праздниках, известных исторических событиях и годовщинах событий личной жизни. По этим признакам удалось выяснить, к каким годам и месяцам относится каждый из текстовых блоков, и выстроить записи в хронологическом порядке (исключая два блока по два листа каждый и ещё один отдельный лист, не содержащие, впрочем, существенной информации по теме нашего исследования). В результате установлено, что дневниковые записи Сербиновича состоят из шестидесяти блоков, совокупно охватывающих следующие периоды:

1820 г.: 1 марта — 31 декабря;

1821 г.: 1 января — 19 октября, 1–9 декабря;

---

[30] Хитров Д. А. Указ. соч. С. 589.

[31] См.: Сербинович К. С. Николай Михайлович Карамзин: Воспоминания К. С. Сербиновича // Русская старина. 1874. Т. 11. № 9. С. 44–75; № 10. С. 236–272.

[32] См.: Нечаева В. С. Указ. соч.

[33] См.: Сербинович К. С. Из дневника // Писатели-декабристы в воспоминаниях современников: в 2 т. Т. 2. С. 221–224.

1822 г.: 1–30 января, 12 февраля — 13 марта, 1–26 апреля, 9–15 мая, 29 июня — 22 июля, 22 августа — 22 декабря;
1823 г.: 1 января — 16 марта, 25 марта — 1 апреля, 25 июня — 5 августа, 1 и 15 ноября, 6–25 декабря;
1824 г.: 1–3 и 17–18 января, 2–6 февраля, 18 февраля — 9 апреля, 15 мая — 12 сентября, 1–8 октября, 19 октября — 28 декабря;
1825 г.: 1 января — 31 декабря;
1826 г.: 1 января — 24 апреля, 1–18 июня, 24 ноября — 17 декабря;
1827 г.: 1 января — 12 мая, 5 июня — 22 августа;
1828 г.: 1 марта — 15 апреля, 7 и 12–17 июня, 25–29 декабря;
1829 г.: 6–23 апреля, 9 ноября — 18 декабря;
1830 г.: 7 января — 19 июня;
1835 г.: 15–19 августа;
1841 г.: 6 июля — 17 августа.

Кроме ежедневных записей документ содержит сводные данные и таблицы о встречах Сербиновича, отправленных и полученных письмах, доходах и расходах и т. д.

Помимо дневников в архиве[34] Сербиновича находится множество иных документов, имеющих отношение к теме нашего исследования, начиная от ученических тетрадей и заканчивая завещанием.

С первых же страниц рукописи дневника бросается в глаза тот факт, что служебная деятельность Сербиновича, его научные интересы и повседневные контакты были во многом связаны с Беларусью. Уже в мае 1820 г. во II отделении Департамента духовных дел и народного просвещения Сербинович оказался под началом Александра Ивановича Тургенева, который был правой рукой министра просвещения и духовных дел князя Александра Николаевича Голицына в борьбе с орденом иезуитов. Согласно указу от 13 марта 1820 г.[35] Общество Иисуса было изгнано из пределов Российской империи, Полоцкая академия и все коллегиумы были закрыты, имения конфискованы. С этим огромным наследством необходимо было что-то делать, нужно было заполнить возникшую лакуну в образовательном пространстве Северо-Западного края и решать множество иных сопутствующих вопросов. Сербинович анализирует донесения об отправленных за границу иезуитах, составляет их список, ведёт служебную переписку с греко-католическим митрополитом Иосафатом Булгаком, с римо-католическим митрополитом Станиславом Богушем-Сестренцевичем, встречается с видными представителями ордена пиаров, принявшего на себя педагогические обязанности в бывших иезуитских коллегиумах, собирает в архиве сведения *«о древностях иезуитских»*, изучает документы и составляет справки о рижских и моздокских иезуитах, читает *«бумаги из Коллегии Полоцкой»*.

Осенью 1820 г. ему был поручен довольно специфический анализ библиотеки Полоцкой академии: *«пишу* <…> *отн*[ошение] *о пасквильных книгах найденных в Полоц*[кой] *Библ*[иотеке]*»*[36]. *«А*[лександр] *И*[ванович] *поручает мне сделать Реестр Пасквильным книгам»*[37]. Над этим реестром Сербинович работал более месяца, и тот, видимо,

[34] Документы из архива К. С. Сербиновича, помимо РГАЛИ (фонд 195) и РГИА (фонд 1661), хранятся также в Рукописном отделе Института русской литературы РАН (Пушкинского Дома) (фонд 46) и в отделе рукописей Российской национальной библиотеки.

[35] Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. Т. XXXVII. 1820–1821. СПб., 1830. С. 113–119.

[36] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 58 об.

[37] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 65.

получился довольно большим, так как поступило распоряжение сократить его, 14 октября 1820 г. Сербинович оставляет в дневнике такую запись: *«оканчиваю малую опись — в коей значится 84 книги и 464 сочинения — отнёс её к А*[лександру] *И*[ванови]*чу»*[38].

Вот ещё одно из поручений Тургенева, полученных Сербиновичем: *«Показываю А. Ив-чу бумаги: Историю иезуитских коллегий — составить велено записку о том, чего недоставлено»*[39]. Некоторые документы, подготовленные Сербиновичем в этот период, сохранились в его архиве, например, «Записка Сербиновича К. С. с перечнем групп документов Полоцкой иезуитской коллегии, присланных витебским гражданским губернатором в Синод»[40] и «Каталог богословским и каноническим книгам Полоцкой иезуитской библиотеки»[41].

Тема изгнания иезуитов часто поднималась и в частных разговорах Сербиновича. Вот запись, сделанная ещё во время службы в Министерстве иностранных дел, 19 марта 1820 г.: *«ввечер Д. Н.* [Васьков] *приносит мне известие о высылке иезуитов из России»*[42]. На следующий день: *«В Коллегии только и речи о высылке их. У братца А*[дриана] *С*[тепановича] *читаю доклад о том Князя Голицына»*[43]. Запись от 31 марта 1820 г.: *«Езуиты высланы из России, и Академия Полоцкая упразднена»*[44]. Собеседники Сербиновича и он сам отзывались об иезуитах в основном в позитивном ключе, хотя и осуждали некоторые аспекты их деятельности: *«ввечер я у Н. М. Карамзина. Говорено о иезуитах, высланных из России. Н*[иколаю] *М*[ихайлови]*чу не нравилась эта крутая мера оттого, что внезапно прекращалось обучение юношества в двух западных губерниях, которое всё же было лучше невежества. Иезуиты обучали с большим исскуством и давали воспитание солидное. Речь перешла к Поссевину и Григорию Отрепьеву. Но те времена нам не опасны»*[45]. Запись от 5 июля 1822 г.: *«за чаем Пет. Ив. говорил о бытности своей в Полоцке в числе раненых 1812 года, об учтивом обхождении иезуитов»*[46]. Запись от 1 февраля 1827 г.: *«посещение Ефимова — чай вторично — прочитали Франц. фур. журнал — новости португальские и парижские: последние о деле иезуитов — утверждаю, что они должны вести себя осторожно и благоразумно, не мешаться в политику — вспоминаю анекдоты нашей школьной жизни»*[47].

В сфере служебной деятельности Сербиновича были и иные конфессии, он готовил справки по архивным сведениям об униатах и, в частности, об ордене базилиан, собирал статистические данные по униатским епархиям. Позднее, уже во время службы в Синоде, он был одним из главных организаторов процесса подготовки и реализации воссоединения униатов с Православной церковью: *«все сношения канцелярии Св. Синода с бывшими униатскими властями, все приёмы и планы действий, первоначально набрасывались Сербиновичем и по утверждении их выше, пускались в ход»*[48]; тогда же он и сам перешёл в православие и, по мнению А. В. Старчевского, *«до последней ми-*

---

[38] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 72.
[39] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5581. Л. 50.
[40] РГИА. Ф. 1661. Оп. 1. Д. 413.
[41] РГИА. Ф. 1661. Оп. 1. Д. 70.
[42] Сербинович К. С. Выписки из моего журнала // РГИА. Ф. 1661. Оп. 1. Д. 4. Л. 1.
[43] Там же.
[44] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 44 об.
[45] Там же.
[46] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5581. Л. 142 об.
[47] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5586. Л. 9 об.
[48] Старчевский А. В. Указ. соч. С. 109.

нуты своей жизни служил православию честно, умело и усердно»[49]. Однако некоторые современники придерживались иного мнения, так автор одной из статей утверждал, что Сербинович будто бы *«был ещё более поклонник католичества, чем его патрон, Протасов»*[50].

Довольно странный эпизод приведён в воспоминаниях профессора Московской духовной академии П. С. Казанского: *«Известный археолог Н. П. Сахаров рассказывал мне, что однажды идя по Невскому проспекту с Романовичем, зашли они в Казанский собор и увидели стоящего на коленях пред иконою Богоматери К. С. Сербиновича. Романович подойдя сзади положил руку на плечо Сербиновичу, и сказал ему: как ты смеешь здесь молиться? разве мы не вместе в коллегии иезуитов давали клятву оставаться навсегда верными римской церкви? С ужасом отпрыгнул от него Сербинович»*[51]. Этот рассказ вызывает сомнения, поскольку в дневнике Сербиновича имеются весьма частые описания его посещений различных церквей Санкт-Петербурга, как православных, так и католических. При этом повсюду он встречал своих добрых старых знакомых по Полоцку, и непохоже, чтобы эти встречи вызывали у него какой-либо дискомфорт.

Полагают, что именно при содействии Сербиновича в 1841 г. в Полоцкий Спасо-Евфросиниевский девичий монастырь был возвращён знаменитый крест Евфросинии Полоцкой, который со времён Стефана Батория хранился у полоцких униатов[52]. Кстати сказать, одна из сестёр Константина Степановича (в монашестве — Евфросиния) подвизалась в этом монастыре, а с 1854 по 1878 г. была его игуменией. В 1845 г. Сербиновичем на имя обер-прокурора Синода Н. А. Протасова была подана «Записка о преобразовании раскольников западных губерний и Царства Польского», в ней он предлагал отменить строгие меры, применяемые к раскольникам, которые, по его мнению, только усиливали их упорство, и возвратить их к православию постепенно[53].

Научные работы Сербиновича тоже часто касались белорусской тематики. Он участвовал в переводе на русский язык Литовского статута, подготовил «Таблицу древних русских княжеств Западного края». В 1841 г. им была написана брошюра «Исторические сведения о жизни преподобной Ефросинии, княжны Полоцкой», в его архиве имеется «Список полоцких воевод с 1524 по 1725 г., составленный Сербиновичем К. С.»[54], на имя Александра II им была подготовлена докладная записка «О мерах, необходимых для охраны и открытия памятников старины в Западных губерниях»[55].

Живя долгие годы в Санкт-Петербурге, Сербинович не забывал свою Родину, он часто писал письма родителям и сёстрам в Полоцк, ездил к ним на побывку, в дневнике особо отмечал, если кто-либо из друзей, приехавших из Беларуси, потчевал его белорусским сыром, белорусским вареньем или белорусскими сливками.

Одну из поездок в родные края с конца июня по середину августа 1823 г. Сербинович описал подробнее[56]. По-видимому, она была связана со служебной деятельностью: в Полоцке он жил в доме у родителей, присутствовал на экзаменах в Семинарии,

[49] Старчевский А. В. Указ. соч. С. 110.

[50] Филарет Дроздов, митрополит Московский (по материалам, собранным ред. «Русской старины») // Русская старина. 1885. Том XLVIII. С. 155.

[51] Казанский П. Мысли и чувствования митрополита Филарета по делу об отобрании литографированного перевода книг Ветхого Завета (по письмам его к архимандриту Антонию) // Православное обозрение. 1878. Том I. С. 112.

[52] Хитров Д. А. Указ. соч. С. 588.

[53] См.: Хитров Д. А. Указ. соч. С. 588, со ссылкой на документ: РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5588. Л. 2 об., 4.

[54] РГИА. Ф. 1661. Оп. 1. Д. 121.

[55] РГИА. Ф. 1661. Оп. 1. Д. 368.

[56] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5582. Л. 30–41.

в Высшем училище пиаров и в Народном училище, встречался с католическими, униатскими и православными иерархами, с полицмейстером Богомольцом, ездил в Ушачи и в Новый Двор, где осматривал фольварк архиепископии Судиловичи, работал в епископской библиотеке, библиотеке пиаров, делал копии исторических документов, срисовал надпись с креста Преподобной Евфросинии Полоцкой, хранившегося в базилианской церкви. Побывав на именинах матери своего соученика Дукшинского в имении Анкудово (недалеко от Арцейковичей), Сербинович виделся со многими земляками, приглашёнными в гости — Корсаком, Шантыром, Козеллами, Смоляком, Гласко, Василевским, Данилевичем, Теодором Клепацким, Свирщевскими, Пиотухом и Снарским. С последним он, в частности, спорил *«о мерах водворения довольства в Белоруссии»*.

Немаловажно, что любовь Сербиновича к родному краю гармонично сочеталась в нём с русским патриотизмом. Вот как он описывает своё посещение петербургского арсенала и осмотр оружия и войсковых знамён: *«наконец знамя С*[анкт-]*Петербургского ополчения в 1812 году. С особенным благоговением смотрел я на последнее, вокруг него валились храбрые ратники русские, смертию своей купившие родимый город мой — Полоцк. Оно развевалось в нём с победою, думал я, и образ минувшей войны живо представился мысленному моему взору»*[57].

Наиболее очевидно белорусские связи Сербиновича прослеживаются при изучении его знакомств. В числе наиболее известных выходцев из Беларуси, о встречах и разговорах с которыми упоминал в своём дневнике Константин Степанович, следует назвать литераторов Фаддея Венедиктовича Булгарина, который звал Сербиновича *«земляком своим»*[58], Осипа Ивановича Сенковского и Адама Мицкевича, а также видных священнослужителей — римо-католического митрополита Станислава Богуша-Сестренцевича и епископа Матфея Липского.

Сфера повседневного внеслужебного общения Константина Степановича была чрезвычайно широка, ему даже пеняли на это: *«Г. Р.* [Дукшинский] *бранил меня за то, что я люблю знакомства — говорит, будто нельзя иметь многих друзей — не соглашаюсь»*[59]. Если оценить частоту упоминаний знакомых Сербиновича в тексте дневника, то сразу выделяется круг друзей, с которыми он либо часто виделся, либо активно переписывался: Пётр Бонифатьевич Борейша, Степан Игнатьевич Буевич, Валентий Мельхиорович Ванькович, Антон Венедиктович Габонский, Павел Иванович Гаевский, Юлиан Осипович Витковский, Лев (Леон) Павлович Дружина, Гавриил Рафаилович Дукшинский, братья Елиашевичи — Пётр Фёдорович и Михаил Фёдорович, братья Ефимовы — Николай Дмитриевич и Дмитрий Дмитриевич, Донат Константинович Жебровский, Фёдор Иванович Руско, Фёдор Иванович Серно-Соловьевич, Павел Андреевич Сварацкий-Сварик, Осип Осипович Скржендзевский, Радислав Иосафатович Шепелевич и Иван Фёдорович Эйнерлинг[60]. За исключением Ваньковича, Витковского, Жебровского и Эйнерлинга, все они — молодые чиновники, начавшие служить, как и Сербинович, на младших должностях в центральных органах управления империи: в Сенате, Министерстве иностранных дел, Министерстве духовных дел и народного просвещения, Министерстве юстиции, Главном управлении путей сообщения, Главном штабе и Государственной комиссии погашения долгов; Ванькович же был известным художником, Витковский служил в лейб-гвардии гренадерском полку, Жебровский часто приезжал в Санкт-Петербург из своего себежского имения, а Эйнерлинг занимался издательской деятельностью. Объединяли

[57] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5581. Л. 156 об.

[58] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 20.

[59] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 82 об.

[60] В тексте дневника эта фамилия в большинстве случаев пишется через «е» — Ейнерлинг.

этих людей, по-видимому, белорусские корни либо учёба в общей *alma mater*, которую в шутку именовали «Сморгонской академией»[61].

Среди них существовала определённая корпоративность, они не теряли друг друга из виду, так в записи от 22 октября 1820 г. Сербинович сообщает, что заходил *«к Мацилевичу, который говорит, что Каз*[имир] *Лаский в Путях Сообщений, Марц*[ин] *Лаский в Сенате, а прочие надеются быть в Академии Медикохир*[ургической]*»*[62]. Оказывали они и взаимную поддержку, особенно при устройстве на службу. В этом отношении показателен пример П. Б. Борейши, который начал карьеру при белорусском военном губернаторе герцоге Александре Виртембергском. Когда же тот получил назначение на пост главноуправляющего путями сообщений, то, как пишет в воспоминаниях Ф. Ф. Вигель, *«управление департаментом временно поручил он привезённому с собою правителю канцелярии своей, белорусскому дворянину, статскому советнику Петру Вонифатьевичу Борейше, известнейшему плуту, и сохранил его директором до конца жизни своей»*[63]. Вскоре, вслед за Борейшей, в этом же ведомстве оказались Л. П. Дружина, П. А. Сварацкий-Сварик, а позднее и С. И. Буевич.

Значительно реже, но всё же систематически, в дневнике Константина Степановича встречаются фамилии Алхимовича, Блиодухи, Богушевского, Василевского, Галко, Гласко, Демидовича, Дмоховского, Домейко, Еленевского, Залусских, Зубко, Ивеличевых, Корсака, Крассовского, Литинского, Масальского, Мацилевича, Мироновича, Поцалуевского, Рутковского, Сипайло, Снарского, Столыгво, Тиханова, Филимоновича, Чиколинского, Шадурского, Юрковского, Яковицкого и Якубовича. Некоторые из них также в своё время учились в Полоцке. В записи от 8 ноября 1820 г. содержится интересная подробность: *«иду к Елиашев*[ичу] <…> *исчислил 40 чел*[овек] *полоцких в С*[анкт-]*П*[етер]*б*[урге]*»*[64].

Благодаря своему положению Сербинович также имел возможность оказывать помощь землякам — при устройстве на службу и при разрешении личных проблем. Наиболее ярко это заметно на примере его отношений с Радиславом Иосафатовичем Шепелевичем[65]. Систематическую переписку с ним Константин Степанович вёл начиная по крайней мере с мая 1820 г.[66]; 25 сентября 1822 г. в дневнике появляется запись: *«был у меня в департаменте Дружина, брат Л*[ьва] *П*[авловича] — *привёз новости о Шепелевиче, о братце и о Буевиче»*[67], а 5 октября 1822 г. Сербинович пишет Шепелевичу письмо[68] с приглашением приехать в Санкт-Петербург[69]. Вскоре после этого, 17 декабря

---

[61] Это ироничное обозначение Полоцкой иезуитской академии широко употреблялось современниками (например: «*зашёл к Шепелевичу, но застал только товарищей его — Smorgońska Akademia*» см.: Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5582. Л. 96). Происхождение данного выражения таково: в XVII–XIX вв. в белорусском местечке Сморгонь существовало заведение для дрессировки медведей, которых потом водили по ярмаркам и говорили, что они, дескать, такие умные оттого, что окончили Сморгонскую академию; аналогичным образом стали шутить по поводу людей с сомнительным образованием.

[62] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 74 об.

[63] Вигель Ф. Ф. Записки Филиппа Филипповича Вигеля. Часть шестая. М., 1892. С. 45.

[64] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 79 об.

[65] В полном виде его фамилия пишется — Лазаревич-Шепелевич. Свои польскоязычные произведения он публиковал под именем Гауденция Шепелевича, так же его звали в семейном кругу. Не совсем понятно, было ли это его второе имя при крещении либо перевод на латынь имени Радислав.

[66] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 50 об. и далее.

[67] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5581. Л. 177 об.

[68] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5581. Л. 181.

[69] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5582. Л. 74.

1822 г. Сербинович оставляет запись: *«узнал также о приезде Шепелевича»*[70], а через два дня, 19 декабря 1822 г. состоялась радостная встреча друзей: *«*[дома] *оставлена записка от Дружины и Шепелевича — пришёл М. М. — пришёл Г. О., потом Д. А., потом Ю. О.* [Витковский] *— чай — с последним качу в Коломну и внезапно являюсь у старых знакомых — Друж*[ина], *Шеп*[елевич], *Буевич зацеловали меня — тут я нашёл и Литинского, Рутковского и других — чай — говорю больше всего с Шепелевичем — и притом говорю обо всём — о последнем моём пребывании в Полоцке, о сплетнях бабы обвинявшей Ш*[епелеви]*ча, об авторах и книгах, об* <неразборчиво> *и о пр. Наконец читаю письмо Зубки — прощаюсь — Л. П. Дружина провожает меня до дому — я рассказываю ему по улицам примечательное»*[71].

По этой записи хорошо заметно, как оживляется обычно сухой и конспективный стиль дневника Сербиновича при описании встреч с былыми соучениками. С этих пор Сербинович видится с Шепелевичем очень часто, едва ли не ежедневно, по вечерам они читают различные книги и литературные журналы, к их компании время от времени присоединялись другие однокашники.

Поначалу Шепелевич поступает на службу в Отделение устроения дорог Департамента путей сообщения[72], но там у него возникли какие-то неприятности; 1 января 1824 г. Сербинович пишет: *«Новый год. — встал поздно — одеваюсь и иду в должность — душевное беспокойство о участи Шепелевича. <…> сочиняю письмо от А*[лександра] *И*[вановича Тургенева] *к Борейше о Шепел*[евиче] *и кладу ему на стол. <…> А*[лександр] *И*[ванович] *возвратился из дворца и подписал письмо — я посылаю оное с курьером. <…> Разбудив Д*[митрия] *Н*[иколаеви]*ча* [Васькова] *еду с ним к Шепелевичу»*[73]. На следующий день: *«нахожу у себя записку от Р. И. Шеп*[елевича], *которую перечитываю трижды — по словам его дело получило хороший оборот — его увольняют из Д*[епартамен]*та Путей»*[74].

Вскоре Шепелевич оказывается в Главном управлении духовных дел иностранных исповеданий[75], где служил Сербинович (там же пребывали Габонский и Серно-Соловьевич, вскоре к ним присоединился и Сварацкий-Сварик), теперь их связывала и общая служебная деятельность. Константин Степанович всячески опекал былого соученика, хлопотал за него перед начальством; когда Шепелевич женился, помогал обустроить ему семейное гнездо — запись от 12 марта 1826 г.: *«иду в Апраксин двор торговать мебель для Шепелевича и сторговал: софу, 2 крес*[ла,] *6 стул*[ьев] *и комод за 50 р.»*[76].

Шепелевич, со своей стороны, также проявлял искреннюю заботу о своём друге, например навещал и ухаживал за ним во время болезни — запись от 1 января 1826 г.: *«Ко мне зашёл Шепелевич, сказал о сегодняшних своих визитах и говорил много анекдотов о пустых страхах, о своих соседях-помещиках: Голь*<неразборчиво>*, Шишке, Лосовском и пр. Иван*[77] *мой расхворался также: только собрался с си-*

[70] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5581. Л. 199 об.

[71] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5581. Л. 200 об.

[72] По состоянию на 8 декабря 1823 г. он числится помощником столоначальника (Месяцеслов с росписью чиновных особ, или общий штат Российской Империи на лето от Рождества Христова 1824. Часть первая. СПб., 1824. С. 741).

[73] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5582. Л. 86.

[74] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5582. Л. 86 об.

[75] Месяцеслов с росписью чиновных особ, или общий штат Российской Империи на лето от Рождества Христова 1824. Часть первая. СПб., 1824. С. 600.

[76] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 55 об.

[77] Иван (сторож Иван Степанов) часто упоминается в дневнике Сербиновича («*Дома застаю Ивана, принесшего шубу, говорит о семёновском бунте*»; «*Иван принёс мне фуфайку*»; «*Иван мой жалуется на Волкова, который его прибил*»; «*приходил сторож Иван с бельём*» и т. п.). Профессор

лами принесть мне малину, а Шепелевич напоил меня, уложил спать и укрыл одеялом»[78].

В конце 1829 г. Радислав Иосафатович вновь попал в какую-то беду, и на этот раз, несмотря на все старания, Сербиновичу не удалось пристроить его на новое место, 30 ноября 1829 г. Шепелевич уезжает в Беларусь[79] и некоторое время спустя, начинает преподавать латынь в младших классах Витебской гимназии[80]. Однако неудачи продолжают его преследовать и там: он был обвинён в распространении среди учеников стихов антиправительственного содержания, в 1834 г. его уволили со службы, после чего он поселился в небольшом имении Рудня, в 20 верстах к северу от Невеля. Сербинович продолжал переписываться с ним, а впоследствии поддерживал его вдову и помогал его многочисленным осиротевшим детям[81].

Мы не случайно остановились на взаимоотношениях Сербиновича с Шепелевичем, поскольку последний также был одним из ближайших друзей Яна Барщевского — Барщевский публиковал его стихи в своём альманахе «Niezabudka», в 1830 — 1840-х гг. неоднократно гостил в Рудне и был влюблён в его сестру Юлию Корсак[82]. Новая информация о Шепелевиче, таким образом, дополняет наши представления и о том круге, к которому принадлежал Барщевский.

Сам же Иван Иванович Барщевский впервые упоминается в дневнике Сербиновича 9 июня 1824 г.: *«был у Дружины и пр. говорили о разном — о приезде Барщевского, о Вирле и его проказах — идучи д*[омой] *встречаю Шепелевича и вместе с ним иду в разные стороны, говоря о Барщевском, которого он отыскал»*[83]. Итак, в Северную столицу Барщевский приехал в начале лета 1824 г. Хотя мы не можем однозначно утверждать, что до этого момента он не бывал в этом городе, всё же эти данные мало расходятся с утверждением Юлиана Бартошевича, согласно которому Барщевский прожил в Санкт-Петербурге двадцать лет[84], а в Чуднов он, как известно, уехал в 1846 или 1847 г.

Встреча старых друзей произошла на следующий день: *«Шепелевич и Дружина пришли с Барщевским — мы поехали в Екатерингоф под зонтиком* <неразборчиво> *о Екатерингофе — ходили на дачу Румянцова, где встретили Юкиных* (?) *— Читаю “Бахчис*[арайский] *фонтан” у подножия столпа Екатерининa — Silentium — кушали апельсины за столиком — смотрели на лебедей и на уток — на обратном пути зашли в трактир, где поиграл нам* <неразборчиво>*банист и где сдули с нас 4 р. за бисквиты — потом мы зашли ещё и к приехавшему ~~в сей день~~* <зачёркнуто> *Ульяшену* (?) *и забрали его уже легшего спать — идучи домой пели в полголоса: О милые овечки — Я бедная пастушка — Мать любезная природа — Пой во мраке тихой рощи»*[85].

Н. В. Хаустович, знакомившийся с дневником лишь по опубликованным фрагментам, на основании сходства имён ошибочно отождествляет этого человека с Яном Барщевским (см.: Хаўстовіч М. Творчасць Яна Баршчэўскага вачыма рускага чалавека // ARCHE Пачатак. 2009. № 4 (79). С. 390–391).

78 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 37.

79 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5586. Л. 222.

80 Месяцеслов и общий штат Российской Империи на 1833. Часть первая. СПб., 1833. С. 555–556.

81 Более подробные материалы о Р. И. Шепелевиче будут представлены позднее в отдельной работе.

82 См.: Баршчэўскі Я. Лісты да Юліі: Пісьмы, вершы, балады / Пераклад В. У. Таранеўскага. Віцебск: ВДУ, 2004. 111 с.

83 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 134.

84 J[ulian] B[artoszewich]. Jan Barszczewski. // Dziennik Warszawski. 1851. № 24. S. 5.

85 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 134 – 134 об.

В записи от 13 июня 1824 г. упоминается весьма любопытная персона: *«Шепелевич зашёл за мною, и мы оба были у Барщевского, где я познакомился с Кн*[язем] *Ромодановским»*[86]. Далее выясняется, что встреча эта не случайна: Барщевский довольно тесно связан с князем, и живут они в одном доме — запись от 23 июня 1824 г.: *«зашёл к Барщевскому и К. Ромодановскому»*[87]; запись от 6 июля 1824 г.: *«после кофею еду к К. Ромодановскому и Барщевскому — оттуда к генер*[алу] *Крыжановскому… потом вместе с К. Ромодановским и Барщевским, с Шепелевичем и Рыжевичем и пр*[очими] *иду в Ермитаж: смотрели капуцинскую церковь, Еранета* (?) *— "Снятие с креста" Рубенса — новые произведения Игнациуса: "Девушка с гитарой у окна" — Здание Главного штаба и пр*[очее] *— Ходили с Кн*[язем] *на Исакиевским мост и обратно — зашли к нему — спор у Барщ*[евского] *с Шепел*[евичем]*: о картине — чай — возвращаюсь с Шепел*[евичем] *по Фонтанке»*[88]; запись от 13 июля 1824 г.: *«зашёл к кн*[язю] *Ромодановскому и Барщевскому — посидел у них»*[89].

Следующая дружеская встреча состоялась 18 июля 1824 г.: *«отправляюсь с Шепелевичем к Барщевскому, а от него к Ефимову и вместе с ними от Гагар*[инской] *пристани водою на дачу Строганова — были на Кам*[енном,] *на Крест*[овском,] *на Елаг*[ином] *о*[стро]*вах, пили чай в трактире и возвратились водою же смеясь, шутя и беседуя по-приятельски. Сей вечер проведён был отменно весело — Барщ*[евский] *шёл со мною до Коломны и ночевал у Шепелевича»*[90].

В некоторых из последующих записей вновь упоминается Ромодановский — 27 июля 1824 г.: *«зашёл к кн*[язю] *Ромодановскому и Барщевскому»*[91]; 3 августа 1824 г.: *«захожу к кн*[язю] *Ромодановскому и Барщевскому — играли в карты — Барщ*[евский] *на флейте — он проводил меня до Семён*[овского?] *мосту, говоря о том, как Г*[осуда]*рь принял фамилию Ромод*[ановских] *на станции Курилове»*[92]; 27 августа 1824 г.: *«приходили ко мне Р*[адислав] *Иос*[афатович] *Шепелевич с Барщевским — но мне должно было итти на урок»*[93]; 30 августа 1824 г.: *«Захожу на квартиру Н*[иколая] *М*[ихайлови]*ча* [Карамзина] *и к Барщевскому, где видел князя Ромодановского в мундире»*[94].

Во взаимоотношениях Барщевского с князем Ромодановским стоит разобраться подробнее, и для этого прежде всего необходимо выяснить, что это был за человек. Как сообщает словарь А. А. Половцова, род князей Ромодановских угас в первой половине XVIII в., но в 1798 г. Павел I разрешил Николаю Ивановичу Ладыженскому, сыну последней княжны Ромодановской, Екатерины Андреевны, именоваться князем Ромодановским-Ладыженским. В том же году этот человек получил в вечное и потомственное владение Полоцкую экономию с 596 душами мужского пола, в которой, выйдя в отставку, поселился; там же он и скончался 10 июля 1803 г.[95]. По всей видимости, принадлежала ему далеко не вся Полоцкая экономия, которая по состоянию на 1782 г. занимала площадь более 140 000 десятин и имела население более 14 000 душ

86 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 135 – 135 об.

87 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 138.

88 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5582. Л. 107.

89 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 117.

90 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 118 – 118 об.

91 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 121.

92 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 123 об.

93 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 129 об.

94 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 130 об.

95 См.: Барский Г. Ромодановский-Ладыженский // Русский биографический словарь. Т. 17. Петроград, 1918. С. 139–140.

мужского пола[96], а лишь её часть. Тем не менее факт наличия земельных владений в северной части Полотчины позволяет предположить возможность знакомства Барщевского с кем-то из потомков Николая Ивановича. Его единственный сын Александр Николаевич Ромодановский-Ладыженский родился в период с 1763 по 1770 гг.; соответственно, в 1824 г. ему должно было бы быть от 54 лет до 61 года. Он, в свою очередь, оставил двух сыновей: Константина Александровича и Юрия Александровича[97]. О К. А. Ромодановском-Ладыженском известно, что в 1827 г. он окончил Пажеский корпус[98].

Попробуем сопоставить эти данные с уже известной информацией о Яне Барщевском. Первый биограф писателя, Ромуальд Андреевич Друцкий-Подберезский, сообщает, что после окончания Полоцкой иезуитской академии тот служил сперва в доме подсудка J, а потом у некого князя R[99]. Неизвестный автор статьи о Барщевском в словаре А. А. Половцова[100] предполагает, что под этим криптонимом подразумевался князь Радзивилл, но обоснований не приводит и помечает свою расшифровку вопросительным знаком. В интересующий нас период времени в Российской империи существовало не так уж много княжеских фамилий, начинающихся на литеру Р. Помимо Радзивиллов и Ромодановских-Ладыженских был единственный светлейший князь Андрей Кириллович Разумовский, который получил этот титул в 1815 г. и практически безвыездно жил в Австрии, и князья Репнины-Волконские. Три грузинских княжеских рода — Ратиевых (Ратишвили), Робитовых (Робиташвили) и Русиевых (Русишвили) — вряд ли стоит учитывать. Таким образом, с большой степенью уверенности мы можем предположить, что Барщевский служил гувернёром не у Радзивиллов, а в семействе А. Н. Ромодановского-Ладыженского, владевшего многочисленными имениями в полоцкой округе. Воспитанниками Барщевского были, соответственно, Константин и Юрий, первого из них он, по всей видимости, и привёз в Санкт-Петербург летом 1824 г. для поступления в Пажеский корпус — 30 августа юноша уже носил мундир, а через три года окончил это учебное заведение.

Более в дневнике Сербиновича князь Ромодановский не упоминается, но во время учёбы он ещё некоторое время встречался с Барщевским, об этом свидетельствует его письмо к К. С. Сербиновичу, написанное через много лет, 16 февраля 1856 г. В этом письме князь обращается с просьбой посодействовать в назначении престарелого протоиерея Городецкого собора Стефана Дубровского священником приходской церкви, находящейся в имении князя, но вначале напоминает о давнем знакомстве: *«В 1824-м и 1825-м годах, быв пажем, я ходил к моим добрым знакомым Р. И. Шепелевичу и Барщевскому, жившим тогда в квартире у Вашего Превосходительства, через что имел честь пользоваться и Вашими незабвенными ласками»*[101].

В 1824 г. зафиксирован ещё один визит Барщевского к Сербиновичу; запись от 3 сентября 1824 г.: *«после обеда был у Сварика — а дома застал Шепелевича и Барщевского»*[102]. Видимо, во время этой встречи друзья распрощались — Барщевский покидает

---

[96] См.: Анішчанка Я. К. Полацкая эканомія // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. Т. 2. К–Я. Мінск, 2007. С. 452.

[97] См.: Барский Г. Указ. соч.

[98] См.: Фон-Фрейман О. Р. Пажи за 183 года (1711–1894). Биографии бывших пажей, с портретами. СПб, 1894. С. 266.

[99] См.: Podbereski R. Białoruś i Jan Barszczewski // Barszczewski J. Szlachcic Zawalnia czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach. [Tomik pierwszy.] Petersburg, 1844. S. XXX.

[100] См.: Барщевский // Русский биографический словарь. Т. 2. СПб., 1900. С. 524–525.

[101] Письмо князя Ромодановского к К. С. Сербиновичу от 16 февраля 1856 г. // РГИА. Ф. 1661. Оп. 1. Д. 1437. Л. 1 – 1 об.

[102] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 131 об.

столицу; миссия его была выполнена, ученик пошёл своей дорогой, и *«Monsieur прогнали со двора»*. Прав был Сербинович, *«должность гувернёра говорит об удачах и неудачах»*[103].

Однако четыре месяца спустя, 7 января 1825 г., Сербинович пишет: *«Разговаривал с Шепелевичем на лестнице. Он говорил, что Барщевский скоро сюда приедет»*[104]. Запись от 11 января 1825 г. позволяет установить дату этого приезда Барщевского в Санкт-Петербург (это произошло 8 января 1825 г.): *«собирался итти к Шепелевичу, как вдруг он является сам с Барщевским, приехавшим третьего дня. Мы читали предисловие Росс*[ийской] *Ист*[ории] *на польском языке, пили чай и смотрели Альманахи. Говорили о службе, житье-бытье и средствах усовершенствоваться в языке. Барщ*[евский] *взял у меня читать VI т*[ом] *соч*[инений] *Кар*[амзина]*»*[105].

Следующая встреча Сербиновича с Барщевским произошла 15 января 1825 г.: *«Остаток вечера провёл я у Дружины с Шепелевич*[ем]*, Барщевским и Ефимовым. Спорили о чтении Библии и читали рескрипты Закревскому. Барщ*[евский] *рассказал жалкие анекдоты о нынешнем положении бывшего моего директора*[106] *школьного в Полоцке Менчинского, живущего теперь у Юревичей»*[107].

По нескольким последующим записям можно судить о целях приезда Барщевского в Санкт-Петербург. 18 января 1825 г.: *«Еду к Шепелевичу и читаю у него стихи Безстужева на смерть Байрона. Ездили за Барщевским, он сыскал свидетельство о дворянстве, которое я отвёз к П*[етру] *Ф*[ёдорович]*у* [Елиашевичу]*»*[108]. П. Ф. Елиашевич в это время служил младшим помощником столоначальника в Министерстве юстиции; министр же юстиции, князь Дмитрий Иванович Лобанов-Ростовский, одновременно занимал должность генерал-прокурора Правительствующего Сената, именно ему непосредственно подчинялся Департамент герольдии, занимавшийся делами о дворянстве. Следовательно, Барщевский, вероятно, хлопотал об утверждении в дворянском сословии, на руках у него был некий документ, который он должен был представить на рассмотрение в герольдию, а его былые соученики помогали ему преодолевать бюрократические барьеры. Несмотря на то что отец Яна Барщевского, священник Мураговской церкви Иван Фёдорович Барщевский, был из шляхетского рода[109], затея его сына, по-видимому, не увенчалась успехом, так как запись о смерти Барщевского в книге Чудновского костёла не содержит информации о его дворянстве[110].

Вторая цель Барщевского в столице, по всей видимости, была связана с получением ещё одного документа. Запись от 19 января 1825 г.: *«Гр*[игорий] *Ив*[анович Карташевский] *зовёт меня в канц*[елярию]. *Докл*[адывал] *он и Дм*[итрий] *Ив*[анович Языков]. *Спрашиваю последнего о способе получить Барщевскому свидетельство»*[111]. Д. И. Языков был директором Департамента народного просвещения; о результатах разговора

---

[103] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5587. Л. 111.

[104] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 3 об.

[105] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 6.

[106] Директор — студент, руководящий учениками младших классов.

[107] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 8. Известно, что одним из друзей детства Барщевского был Станислав Юревич (см. стихотворение Я. Барщевского «Do Stanislawa Jurjewicza» // Niezabudka. 1842. T. III. Str. 158–160).

[108] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 9.

[109] Виноходов Д. О. Штрихи к биографии Яна Барщевского: Ян, отец Яна // Асоба і час: Беларускі біяграфічны альманах. Выпуск 5. Мінск, 2013. С. 6–22.

[110] См.: Табачнік Б. Ян Баршчэўскі на Валыні // Літаратура і мастацтва. 1981. № 15 (3061), 10 крас. С. 14–15.

[111] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 9 об.

с ним Сербинович мог уведомить Барщевского во время встречи, состоявшейся на следующий день: *«Вечер провожу у Ефимова, где Барщ*[евский]*, Дружины, Буевич, потом и Шепелевич. Чай. Забавлялись на счёт старых книг. Смотрю Dict*[ionnaire] *Historique»*[112]. Через три дня, 23 января 1825 г., история продолжилась: *«У меня были Р. И. Шепелевич и И. И. Барщевский. Последний принёс просьбу на имя министра. Отдали её князю»*[113]. Министром народного просвещения был Александр Семёнович Шишков, а князем Сербинович в своём дневнике называл директора Канцелярии министра народного просвещения князя Платона Александровича Ширинского-Шихматова. Какое же свидетельство могло понадобиться Барщевскому в Министерстве народного просвещения? Весьма сомнительно, что этот вопрос был связан с утверждением во дворянстве; скорее, следует предположить, что речь шла о получении свидетельства об образовании, ведь, как удалось недавно выяснить, Барщевский так и не получил аттестата об окончании Полоцкой иезуитской академии[114]. Если наша догадка верна, то помощь друзей, вероятно, и тут не принесла результата, поскольку через девять лет Барщевский вновь озаботился данной проблемой и был вынужден сдавать экзамен по латинскому языку в Санкт-Петербургском университете.

Как бы то ни было, Барщевский остался в столице надолго, о чём свидетельствуют дальнейшие записи дневника Сербиновича:

25 января 1825 г. *«После обеда иду прогуливаться к Аничкину мосту и зашёл к П*[етру] *Ф*[ёдоровичу Елиашевичу]. *Поговорил о Витковском и пр. Хотел было идти, но остался с Шепел*[евичем] *и Барщевским на чай. Мы бранили глупости большого света, говорили о приданном внучки графа Литты, выходящей за Самойлова, и о картежном обществе Елагина, захваченном Деж*[урным] *генералом»*[115].

26 февраля 1825 г. *«Зашёл к Гартогу, потом к Шепелевичу и Барщевскому»*[116].

11 марта 1825 г. *«Поздно в вечер был ещё у Шепелевича и Барщевского»*[117].

21 марта 1825 г. *«Зашёл к Барщевскому и Шепелевичу»*[118].

11 апреля 1825 г. *«У меня был Шепелевич и Барщевский. Чай. Читали Сев*[ерную] *Пчелу о племяннице Питона Эстере в Сирии и Вацлаве Ржевуском, Soutaits de bonne annéе и Онегина. Говорят, что Пядевич умер. Нечувствительно зашла речь о том, что худо быть слишком толстым. Показываю свою библиотеку»*[119].

9 мая 1825 г. *«Иду провести вечер у Шепелевича. У него был Жаба, потом Дружина. Вместе с ним и с Барщевским вспоминал старое — об инфиме, синтаксисе, о Рагозе, Гавриловиче, Судзиловском и других. Анекдоты: как Б*[арщевский] *хотел загладить проступок свой Тассом, как боролся с жидом на коротеньких ножках, как курица клюнула в нос Ромуальду Б., похождения Томковича, шалости Ф. Киркора (Бурдыт, Бурдзиловский), шалости Петрикова с жидовским чучелом, история с Фоком, Проява и пр. Возвращаюсь поздно»*[120].

15 июня 1825 г. *«Еду к Шепелевичу. Там Барщевский. Тут и остальное время дня»*[121].

---

[112] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 10.

[113] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 11.

[114] См.: Виноходов Д. О. Штрихи к биографии Яна Барщевского: «Он знал довольно по-латыне» (публикация статьи планируется в шестом выпуске «Белорусского сборника» в 2015 г.).

[115] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 12.

[116] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 23 об.

[117] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 28 об.

[118] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 32 об.

[119] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 40 об.

[120] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 50 об.

[121] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 69.

17 августа 1825 г. *«иду погулять, мимо Вознесен*[ской] *часовни, где уже Филиппа нет (он при церкви), в Коломну к Шепелевичу, Борейше и пр*[очим]. *Туда приходит Голынский и брат Витковского. Я с Рад*[иславом] *Иос*[афатовичем] *хожу гулять в Екатерингоф. Ветер с моря, холодно. Видели Милорадовича. Пришедши опять к Шепелевичу, напился у него чаю и дождался Барщевского. Домой принёс с собою Анапреона и Anabasin. Луна светит с тёмно-голубого неба. Возвращаюсь по Почтамтской»*[122].

22 августа 1825 г. *«отвожу к Шепелевичу посылку для родителей, которую обещал им отвезти Лукашевич. Там застал я Барщевского, Галко, Леона Дружину. Говорил анекдоты о Томашевиче и его фарсах, как он хоронил одного шляхтича живого и пр.; о ксёндзе Буде*[123]*, о пьянице, просившем "вот столько", Туре и пр. Возвращаюсь в сопровождении Шепелевича и Дружины»*[124].

29 августа 1825 г. *«У меня гости: Шепелевич, Буевич, Барщевский. Читали о диких людях и великанах из Линнея. Долго ждём Ивана, который только теперь обедал. Я довольно шутил, был весел. Moie serce! — tóy żołądek»*[125].

2 сентября 1825 г. *«иду в Публ*[ичную] *библиот*[еку]. <…> *На обратн*[ом] *пути встречаю Барщевского»*[126].

10 октября 1825 г. *«зашёл к П*[етру] *Ф*[ёдорови]*чу* [Елиашевичу]. *Смотрю у него Hist*[oire] *de l'expédition de Russie. Говорили о Г*[аврииле] *Р*[афаиловиче Дукшинском]*, Шеп*[елевиче]*, Барщ*[евском]*»*[127].

По этим записям можно заключить, что Ян Барщевский некоторое время жил в квартире Шепелевича в Коломне. Это соответствует указанию Р. А. Друцкого-Подберезского о том, что по приезде в Санкт-Петербург Барщевского принял именно Шепелевич[128], однако описанные выше встречи заставляют нас скорректировать романтичное высказывание Ромуальда Андреевича, согласно которому Шепелевич будто бы был *«единственной живой душой, которую* [Барщевский] *знал в огромной столице»*[129]. Явно видно, что будущий писатель практически сразу оказался в кругу старых знакомых по Полоцкой иезуитской академии и прочих земляков: Борейши, Богушевского, Буевича, Галко, Дружины[130], Дукшинского, Елиашевича, Ефимова, Жабы и, конечно, Сербиновича.

В записи от 11 октября 1825 г. мы встречаем упоминание ещё об одном человеке, с которым был связан Барщевский: *«Спешу в Коломну к Барщевскому, застаю его и Шепелевича, приглашаю первого к Дукшинскому, но новый покровитель Ратманов не пускает его. Прождав Барщевского довольно долго и поговорив с Шепел*[евичем] *с Зак*[ржевским] *и с маленьким кадетом Голынским, отправляюсь один на Выборгскую по Садовой»*[131]. К сожалению, это единственное упоминание о Ратманове в дневни-

122 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 105 об.

123 Ксёндз Буда упоминается в пятом повествовании «Шляхтича Завальни». По-видимому, речь идёт о Николае Будько (1780–1856). Родился он в д. Будоболь (возле села Оболь на р. Оболь в 38 км к юго-востоку от Полоцка), в орден иезуитов вступил в 1798 г., с 1800 г. преподавал в Полоцком коллегиуме, а с 1815 г. — в Петербургском иезуитском институте, умер в Тернополе.

124 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 108 – 108 об.

125 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 110 об.

126 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 112.

127 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 125.

128 См.: Podbereski R. Указ. соч. S. XXXI.

129 Там же.

130 Помимо Л. П. Дружины Барщевский знал в Санкт-Петербурге Юзефа Дружину. В письме к Юлии Корсак от 21 ноября 1839 г. Барщевский сообщал о его смерти (Баршчэўскі Я. Лісты да Юліі: Пісьмы, вершы, балады / Пераклад В. У. Таранеўскага. Віцебск: ВДУ, 2004. С. 74–76).

131 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 125 об.

ке Сербиновича, и мы не располагаем даже инициалами этого человека; между тем в Санкт-Петербурге в тот период времени проживало несколько человек, носящих эту фамилию. Наиболее заметной фигурой среди них был капитан-командор Макар Иванович Ратманов, участник первой российской кругосветной экспедиции, генерал-аудитор Аудиторского департамента Государственной адмиралтейств коллегии Морского министерства. Согласно некрологу, написанному Юлианом Бартошевичем, Барщевский начал государственную службу в Морском отделе[132], поэтому не исключено, что с М. И. Ратмановым их связывали служебные отношения. С другой стороны, у Макара Ивановича было двое сыновей — Пётр и Михаил, родившиеся не ранее 1806 г.[133], потому можно предположить, что Барщевский в 1825 г. мог обучать этих юношей. В пользу последнего предположения может свидетельствовать запись из дневника Сербиновича от 16 октября 1825 г.: *«Был у меня Барщевский справляться о книгах для преподавания логики, физики, истории, геогр*[афии] *и пр. Мы говорили об ипохондрии, о докторе Кениге и о пр.»*[134]. Разобраться в этом вопросе более детально пока не удалось.

В дальнейшем встречи Сербиновича с Барщевским становятся реже:

5 декабря 1825 г.: *«Пришли Шепелевич и Барщевский, а у Ан. Ник. был Дм*[итрий] *Ард*[алионови]*ч* [Шишков] *и Беттингер. Беседую с своим гостем о разном. Чай. Прочёл им сцены из Цыган Kniaźnina»*[135].

4 февраля 1826 г. Сербинович провожал Шепелевича, уезжавшего к невесте: *«Рад*[ислав] *Иос*[афатович] *отправился покупать платок для невесты… зашёл с ним домой… и оба отправились* <неразборчиво> *в Офицерской улице обедать — оттуда в Коломну — там вижусь с Барщевским, Галкою, Борейшею и Богушевским, с которыми Р*[адислав] *И*[осафатович] *простился — заехали к Буевичу и Вирту — оттуда в Мещанскую к портному.* <…> *Р*[адислав] *И*[осафатович] *ходил купить перчатки — Мы сделали для него некоторый род фуфайки — напились чаю и отправились — Я проводил его на заставу — пожелал доброго пути — и возвратился домой на извозчике»*[136].

4 апреля 1826 г. *«заходил к Дукшинскому и Барщевскому, но не застал»*[137].

18 апреля 1826 г. *«ещё посидел я у Шепелевича — где были Барщевский, Борейша, Богушевский и некто Кадет»*[138].

Далее в дневнике имеется большой пробел, бóльшая часть 1826 г. в нём отсутствует. В начале же следующего года Константин Степанович серьёзно заболел и проболел до самой весны; 5 марта 1827 г. Барщевский навестил больного друга: *«После обеда посещает меня Барщевский — он виделся с Шепел*[евичем] *— у Залусских и узнал о моём нездоровье — говорит, что сегодня приехал Стеф*[ан] *Крассовский — здоров лицом и весел — у меня был П*[авел] *И*[ванович] *Гаевский — приятная встреча с Барщ*[евским] *— наконец пришёл и Шепел*[евич] *— говорено было о Мацилевиче, анекдоты о Цехановском — как ему обрили голову, которую мухи закусали, — читал письмо, полученное от бр*[атьев] *Жебровских — чай с ромом»*[139]. По всей видимости, в этот период времени Барщевский нечасто виделся не только с Сербиновичем, но и с Шепелевичем.

---

132 J[ulian] B[artoszewich]. Jan Barszczewski // Dziennik Warszawski. 1851. № 24. S. 5.

133 См.: Федорова О. М. Контр-адмирал М. И. Ратманов // Вопросы истории. 2008. № 5. С. 105–115.

134 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 127.

135 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5583. Л. 142 об.

136 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 66.

137 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 80.

138 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5585. Л. 86 об.

139 Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5586. Л. 13 об.

Последний раз Ян Барщевский упоминается в дневнике Сербиновича 10 марта 1827 г.: *«потом к Елиашевичу… поговорили о домашних обстоятельствах, о болезни, о Витк*[овском]*, Барщ*[евском]*, Крас*[совском]*, Петриновском»*[140]. Отсутствие информации о Барщевском в дальнейших записях обусловлено, скорее всего, тем, что дневник за последующие годы сохранился в весьма фрагментарном состоянии. Письмо же Яна Барщевского к Юлии Корсак от 3 декабря 1837 г.[141] свидетельствует о том, что друзья продолжали поддерживать отношения и далее, поскольку в этом документе Барщевский сообщает о встрече с И. Ф. Эйнерлингом и К. С. Сербиновичем.

Итак, изученные документы позволяют говорить о том, что в первой половине XIX в. в Санкт-Петербурге существовало достаточно устойчивое сообщество выпускников Полоцкой иезуитской академии, поддерживавших связи с собратьями, оставшимися на белорусских землях, а также с уезжавшими в другие области и страны. Былые соученики достаточно часто встречались, переписывались, помогали друг другу в устройстве на службу — занявшие даже небольшую должность в каком-либо государственном ведомстве тянули за собой других. Среди них были как белорусские шляхтичи, так и выходцы из других народов, как католики, так и представители иных конфессий. Многие со временем заняли видное положение в обществе, например, П. Ф. Елиашевич окончил службу в звании сенатора, П. И. Гаевский — в чине действительного тайного советника, И. Ф. Эйнерлинг стал крупным издателем, Д. К. Жебровский был избран предводителем дворянства Себежского уезда, кому-то повезло меньше. Сообщество это можно сравнить с товариществом лицеистов, да, пожалуй, и с любым другим клубом бывших однокашников (или, как их называют в Великобритании, *old boy network*).

Константин Степанович Сербинович был деятельным членом этого сообщества, одним из ближайших его друзей был Р. И. Шепелевич, а тот, в свою очередь, был весьма близок с Яном Барщевским.

Что же нового мы узнаём о Барщевском?

1. С большой степенью уверенности мы можем предполагать, что после окончания Полоцкой иезуитской академии он служил гувернёром в семействе князя Александра Николаевича Ромодановского-Ладыженского, владельца значительных поместий на Полотчине.

2. В Санкт-Петербург будущий писатель приехал в конце весны или в начале лета 1824 г., сопровождая своего воспитанника — князя Константина Александровича Ромодановского-Ладыженского, поступавшего в Пажеский корпус. Был ли этот визит Барщевского в столицу первым, судить пока что затруднительно.

3. Не ранее 3 сентября 1824 г. Барщевский покидает город и, по всей видимости, получает расчёт.

4. Барщевский вновь приезжает в Санкт-Петербург 8 января 1825 г., теперь уже надолго.

5. В столице он предпринимает шаги для утверждения в дворянском достоинстве и получения свидетельства об образовании; его бывшие соученики, К. С. Сербинович и П. Ф. Елиашевич, пытаются помочь ему в хлопотах, но безуспешно.

6. Осенью 1825 г. у Барщевского появляется новый покровитель — некто Ратманов. Возможно, это Макар Иванович Ратманов, служивший в это время в Морском министерстве и имевший двух юных сыновей. Не исключено, что Барщевский был в этом семействе гувернёром, но, с другой стороны, он мог оказаться и на государственной

[140] Сербинович К. С. Дневниковые записи // РГАЛИ. Ф. 195. Оп. 1. Д. 5586. Л. 14 об.

[141] Баршчэўскі Я. Лісты да Юліі: Пісьмы, вершы, балады / Пераклад В. У. Таранеўскага. Віцебск: ВДУ, 2004. С. 13–16.

службе под началом Ратманова, не следует забывать о том, что Барщевский начинал свою карьеру именно в морском ведомстве и к 1834 г. уже имел чин губернского секретаря.

7. Мы узнаём фамилии нескольких человек, с которыми Барщевский контактировал в Санкт-Петербурге. Помимо Р. И. Шепелевича, К. С. Сербиновича, князя Ромодановского и Ратманова, это Борейша, Богушевский, Буевич, Гаевский, Галко, Дружины, Дукшинский, Елиашевич, Ефимов, Залусские, Жаба, Крассовский и Рыжевич. Упомянуты также фамилии ещё двух знакомых Барщевского за пределами столицы — Менчинский и Пядевич. Многие из этих людей принадлежали к упомянутому выше сообществу выпускников Полоцкой иезуитской академии. Многолетняя деятельность пушкинистов показывает, что изучать жизненный путь и творчество А. С. Пушкина без учёта его отношений с соучениками по Царскосельскому лицею попросту невозможно. Думается, что и в судьбе Яна Барщевского круг друзей его юности играл весьма значительную роль; возможно, в дальнейших исследованиях его биографии было бы целесообразно заострить внимание на данном обстоятельстве.

Автор считает своим приятным долгом выразить искреннюю признательность за помощь в сборе материалов для данной статьи, их анализе и обсуждении: минским историкам Александру Иосифовичу Федуте и Дмитрию Чеславовичу Матвейчику, петербургским историкам Станиславу Генриховичу Козлову-Струтинскому, Андрею Борисовичу Кустову и Петру Сергеевичу Безрукову, сотрудникам РГАЛИ Ирине Николаевне Калугиной и Дмитрию Викторовичу Неустроеву, сотрудникам Литаратурного музея ИРЛИ РАН (Пушкинского Дома) Ларисе Георгиевне Агамалян и Екатерине Юрьевне Герасимовой, московским историкам Наталии Александровне Соколовой, Екатерине Юрьевне Лебедевой и Раисе Эдуардовне Добкач.

Дмитрий ВИНОХОДОВ

ОДИН ЗАБЫТЫЙ НЕКРОЛОГ
(Франтишек Малевский о Юзефе Олешкевиче)

Жанр некролога в силу своей специфики характеризует и усопшего, о котором пишут, и того, кто пишет. Хотя бы потому, что пишущий пытается сказать о дорогом ему человеке главное — то, что, по мнению автора, позволяет ушедшему в Вечность не кануть при этом в Лету.

Показательно, что длительное время некрологи писались преимущественно о людях, занимавших значительные посты либо игравших определенную роль в общественной и политической жизни своей страны и своего народа. Вспомним, например, реакцию не на смерть Пушкина, а на опубликованное в «Литературных прибавлениях к “Русскому Инвалиду”» некрологическое сообщение В. Ф. Одоевского графа С. С. Уварова, по должности министра народного просвещения, являвшегося также и руководителем всей цензуры:

«— Я должен вам передать, — сказал попечитель (Санкт-Петербургского учебного округа князь М. А. Дондуков-Корсаков. — *А. Ф.*) г. Краевскому, — что министр [Сергей Семенович Уваров] крайне, крайне недоволен вами! К чему эта публикация о Пушкине? Что это за черная рамка вокруг известия о кончине человека не чиновного, не занимающего никакого положения на государственной службе? Ну, да это еще куда бы ни шло! Но что за выражения! “Солнце поэзии!!” помилуйте, за что такая честь? “Пушкин скончался… в средине своего великого поприща!” Какое это такое поприще? Сергей Семенович именно заметил: разве Пушкин был полководец, военачальник, министр, государственный муж?! Наконец, он умер без малого сорока лет! Писать стишки не значит еще, как выразился Сергей Семенович, проходить великое поприще!»[1].

Это не означает, что некрологическое сообщение в связи со смертью частного лица не могло появиться в прессе. Однако оно скорее являлось исключением, нежели правилом.

Именно такой «исключительный» текст появился на страницах выходившей в столице Российской империи польскоязычной газеты «Tygodnik Petersburski». Газета выходила с 1830 по 1858 г.; она носила характер официального издания Царства Польского, в ней публиковались официальные документы, однако статус у нее был частного издания. Бессменный редактор газеты, Ю. Э. Пшецлавский (в русской традиции — О. А. Пржецлавский), даже подчеркивал в докладной записке на имя управляющего III Отделением А. Н. Мордвинова, что «Тыгодник» не получает правительственных дотаций, в том числе и в скрытой форме[2]. Поэтому в отличие от «Русского Инвалида» — государственной газеты — и литературных приложений к нему авторы «Тыгодника» могли себе позволить руководствоваться отчасти и собственным пониманием «табели о рангах». По крайней мере, давая оценки тем, кто уже перестал своим существованием раздражать власть имущих. Тем более такую возможность имели учредители издания.

Учредителей было трое. Тот же Ю. Э. Пшецлавский вспоминал: «В 1829 году трое нас, товарищей по Виленскому университету: Франтишек Малевский, Александр Парчевский и я, по внушению и как бы по уполномочию других товарищей, в том числе и Мицкевича, решились на попытку осуществить давно задуманное намерение — издавать в Петербурге газету на польском языке. <…> Наша ассоциация составилась на сле-

[1] Цит. по: Александр Сергеевич Пушкин: Биографический очерк и его письма 1831–1837 гг. Составлено под редакцией П. А. Ефремова // Русская Старина. 1880. Т. XXVIII, № 7. С. 537.

[2] См.: Федута А. И. Как журналист Осип Пржецлавский отказал шефу жандармов и ему за это ничего не было // Федута А. И. Сюжеты и комментарии. Вильнюс: издательство ЕГУ, 2013. С. 81–93.

дующих основаниях: для первоначальных издержек мы положили капитал в 6000 рублей асс[игнациями], из которого я внес половину, а два участника — по ¼[3]. <…> Вскоре потом газета перешла в полную мою собственность, с обязанностью выплачивать одному из участников известный процент от чистой прибыли. Другой соучастник уступил мне вполне свое право»[4].

Уступил свою долю в газете Пшецлавскому Александр Парчевский, служащий Петербургской консистории с 1822 г. Процент от чистой прибыли газеты должен был получать чиновник Литовской метрики, выпускник Виленского университета, бывший член тайного студенческого общества филоматов Франтишек Малевский. Ф. В. Булгарин, редактор «Северной Пчелы», покровительствовавший землякам-литвинам, так характеризовал Малевского в записке, подготовленной им для III Отделения: «Замечательнейший из сотрудников есть Малевский, служащий в польской Метрике при Сенате, сын бывшего ректора Виленского университета. Этот Малевский, магистр прав, кончил свой курс учения в Берлине. Честен, благороден и скромен, Малевский совершенно предан Государю; участие его в редакции польской газеты обещает ей успех и самое благонамеренное направление»[5].

Франтишек Иероним (Франц Семенович) Малевский (1800–1870), сын профессора Шимона Малевского (1759–1832), совершил блистательную карьеру — особенно если учесть, что в основании этой карьеры лежит статус ссыльного члена тайного студенческого общества. Он дослужился до чина действительного статского советника; уходя в отставку, должен был получить назначение в Сенат, но отказался. Ближайший друг и соратник Адама Мицкевича, он породнится с ним: Франтишек и Адам женятся на родных сестрах, дочерях великой пианистки Марии Шимановской, Хелене и Целине. Дом Малевских в Петербурге будет всегда открыт для земляков[6].

Начало 1830-х гг. становятся для Франтишка Малевского началом «возраста утрат». Один за другим уходят из жизни те, кто ему близок и дорог. Филомат Циприан Дашкевич, осевший в Москве и безнадежно влюбленный в молодую Каролину Яниш (известную позже поэтессу Каролину Павлову). Мать любимой им Хеленки — Мария Шимановская. Высланный в Казань член общества филаретов Феликс Кулаковский. В центре этих трагических событий — смерть художника Юзефа Олешкевича.

Олешкевич занимал необычное место в жизни небольшой польско-литвинской колонии. Он был видным масонским деятелем, что открывало ему двери во многие дома высокопоставленных лиц. Но одного масонского статуса было бы недостаточно, чтобы стать любимцем всех осевших в столице империи соотечественников. Дело было в другом. Станислав Моравский, служивший врачом в канцелярии Министерства внутренних дел, писал: «Олешкевич был в полнейшем смысле слова поэтом, похожим только на себя. Он был поэтом-пророком. Его разум, его фантазия, его чувства постоянно искали неизведанных и новых путей, на которые не ступала нога современников, и порой их находили. Каждый случай из древней или из современной истории мира он объяснял своим неповторимым образом. Эта отстраненность мысли его от центра сегодняшних представлений делала его совершенно непонятным, но, во всяком случае, всегда весьма

---

[3] Пржецлавский О. А. Цензура // Поляки в Петербурге в первой половине XIX века. М.: Новое литературное обозрение, 2010. С. 313–314.

[4] Там же. С. 315.

[5] Видок Фиглярин: Письма и агентурные записки Ф. В. Булгарина в III Отделение / подг. А. И. Рейтблат. М.: Новое литературное обозрение, 1998. С. 398.

[6] Очерк, посвященный петербургской части биографии Ф. Малевского и включающий анализ его переписки, см. в книге: Borowczyk J. Zesłane pokolenie. Filomaci w Rosji (1824–1870). Poznań: UAM, 2014. S. 272–343.

стихийным, оригинальным и украшала его слова цветами, сорванными, как всем казалось, совершенно в ином, чем наши земные, саду. Может, в этом отношении он и отступал на несколько веков назад, может, лишь заглянул в бездну прошлого? А может, и опережал свой век?»[7].

Олешкевич был художником-мистиком, искавшим в жизни тот возвышенный идеал, к которому стремился в мыслях. Идеалов не было. Были разочарования. В идеях свободы и равенства, залитых кровью во время якобинского террора. В идее объединения Европы, обернувшейся крахом армии Наполеона. Наконец, в идее славянского братства, до краха которой Олешкевичу не довелось дожить всего полтора месяца: 29 ноября 1830 г. начнется очередное вооруженное восстание на бывших землях Речи Посполитой.

Олешкевич, вероятно, обладал даром импровизации, что отметил Адам Мицкевич, введя эпизод его пророчества в «петербургскую» часть поэмы «Дзяды». Олешкевич предстает читателю экстатически предрекающим гибель империи в волнах восставшей Невы:

Царь! Ты не спишь! <…>
Твой ангел отступился от тебя,
И стал добычей дьявола ты ныне. <…>
Я слышу: словно чудища морские,
Выходят вихри из полярных льдов.
Борей уж волны воздымать готов
И поднял крылья — тучи грозовые,
И хлябь морская путы порвала,
И ледяные гложет удила,
И влажную подъемлет к небу выю.
Одна лишь цепь еще теснит стихию,
Но молотов уже я слышу стук…[8].

По словам Ю. Третьяка, «это пророчество гнева Господня, который должен прогреметь над троном вавилонским и его столицей; пророчество “второго, не последнего удара”, который должен обрушить Бог на средоточие царского деспотизма, вложено в уста мистика Олешкевича»[9].

Судя по всему, Франтишек Малевский был весьма близок к Олешкевичу и воспринял его кончину как личное горе. В письме сестрам, Марии и Зофье, от 8 (20) октября 1830 г. он пишет: «В этом году не имел времени вспомнить о своих именинах. За несколько дней до того добрый мой друг, почтеннейший из людей, Олешкевич, сильно заболел и, к несчастью, слишком поздно дал о себе знать. Я не отходил от него, насколько мог, делил с другими ночное бодроствование подле его постели, но что поделать, если эти старания друзей и помощь доктора ни к чему не привели. В воскресенье утром он умер. Меня назначил он одним из исполнителей последней своей воли. Вчера мы предали прах земле. Впервые пришлось мне оказывать такую последнюю услугу, и до сих пор я поражен впечатлением»[10].

Написанный Малевским для «Тыгодника Петерсбурского» некролог Олешкевича — не просто дань уважения умершему другу. Напомним, что именно Малевский был

---

[7] Моравский Ст. В Петербурге // Поляки в Петербурге первой половины XIX века. М.: Новое литературное обозрение, 2010. С. 541.

[8] Мицкевич А. Дзяды. Отрывок части III / пер. Левика В. В. // Мицкевич А. Собрание сочинений: в 5 т. М.: ГИХЛ, 1952. Т. 3. С. 283–284.

[9] Tretiak J. Mickiewicz i Puszkin. Studya i szkice. Warszawa: E. Wende i sp., 1906. S. 249.

[10] Archiwum filomatów. Listy z zesłania. Krąg Franciszka Malewskiego i Józefa Jeżowskiego. Warszawa: Ancher, 1999. S. 209–210.

одним из основных авторов программных документов виленского студенческого общества филоматов, ставившего свой целью усовершенствование рода человеческого — причем начать исполнение этой задачи надлежало с самих себя. Скорее всего, именно это сходство задач филоматов и масонского ордена, выдающуюся роль в котором играл Олешкевич, сблизило их. И уход из жизни художника стал для Малевского одновременно и утратой наставника — одного из тех, кому сын бывшего ректора Виленского университета мог доверять. Он все больше замыкался в себе. Влияло на это и явное недоверие правительства: несмотря на продвижение по службе и положительные отзывы начальства: в 1831 году по подозрению в причастности к организации восстания в Царстве Польском Малевского арестовывают. В 1840 году под подозрение подпадает его жена, Хелена: она попытается помочь в издании стихотворений Адама Мицкевича в пользу его детей, своих племянников. И в середине 1840-х гг. студент Тадеуш Бобровский (будущий дядя писателя Джозефа Конрада) запомнит его вовсе не тем блестящим и остроумным студентом, идеалистом, каким он когда-то был, а другим — отличающимся «сухостью, равнодушием и неотзывчивостью»[11].

Но в некрологе Олешкевичу чувствуется: идеалист отдает последнюю дань уважения идеалисту, романтик — романтику. Это не явившийся молодому Бобровскому сухой и важный чиновник, а человек, который, выйдя на пенсию, откажется от сенаторского звания для того, чтобы сохранить ту внезапно обретенную свободу, которой ему так не хватало в жизни.

Перевод некролога Ю. Олешкевичу выполнен нами по единственному изданию: Tygodnik Petersburski. 1831. S. 341–342.

Юзеф Олешкевич родился в 1777 г. на Жмуди, в Шидловской парафии[I], у благородных, но бедных родителей. Отец его, Ян, жил до этого в Минском воеводстве, в Радошковичах[II], и руководил капеллой при тамошнем костеле. Не знаем, когда и как развился в молодом Юзефе талант художника, но уже в 1800 г. был он учеником Смуглевича[III] в Главной Виленской Школе[IV]. В 1803 г., при поддержке графа Александра Ходкевича[V], совершил он путешествие в Дрезден и Париж, где усовершенствовался в искусстве живописи под руководством Давида[VI]. По возвращении жил на Волыни и там вступил в супружество с Каролиной Анджеевской. В 1810 г., когда надежды получить кафедру живописи в Вильне сошли на нет, отправился он в Петербург и тут,

[11] Бобровский Т. Дневник моей жизни // Поляки в Петербурге первой половины XIX века. М.: Новое литературное обозрение, 2010. С. 684.

[I] Шидловская парафия — имеется в виду католическая парафия с центром в м. Шидловичи (Шидловцы) Волковысского повета (ныне Волковысский район Гродненской области).

[II] Радошковичи — город в Молодечненском повете Виленского воеводства (ныне г. п. в Молодечненском районе Минской области).

[III] Смуглевич Франтишек (1745–1807) — белорусский, литовский и польский живописец; основатель и первый заведующий кафедрой живописи и рисунка в Главной Виленской школе. В 1800–1801 гг. жил и работал в Петербурге. Ю. Олешкевич учился у Смуглевича в 1797–1798 гг.

[IV] Главная Виленская школа — высшее учебное заведение, созданное в 1773 г. на базе Виленской иезуитской академии после упразднения ордена иезуитов. В 1803 г. была реорганизована в Императорский Виленский университет.

[V] Ходкевич Александр (1776–1838) — государственный деятель Великого Княжества Литовского, ученый, меценат. Генеральный староста жмудский. Участник восстания под руководством Т. Костюшко и наполеоновских войн. Член польского Патриотического общества; арестовывался в связи с возможной причастностью к заговору декабристов.

[VI] Давид Жак-Луи (1748–1825) — французский живописец и политический деятель.

двумя годами позже, при Академии художеств[VII] избран был почетным академиком по разряду исторической живописи. Отошел в Вечность 5 октября с[его] г[ода] и погребен на Смоленском кладбище[VIII].

Таковы наскоро собранные сведения о св[ятой] п[амяти]. Олешкевиче. Многие труды его кисти, украшающие тут и в стране святыни Господни либо частные дома, сохранят память о нем как о прекрасном польском художнике, и не позволят погибнуть имени мастера, признанному и соотечественниками, и чужестранцами. Будущая история польского религиозного искусства оценит степень данного ему таланта, изучит дорогу, на которой он учился, и, быть может, даже по работам восстановит частично главную черту души Олешкевича, объединявшую сердца знакомых и привязывавшую навсегда сердца друзей. Черта это заключается в словах любимейшего Олешкевичем апостола: «Nunc vero manet fides, spes, haritas; tria haec: maxima autem baruri *charitas*»[IX]. Такая любовь, которой учил св. Павел[X], привела его к созерцанию чудес, окружающих человека на каждом шагу, рано открыла его душу религиозным впечатлениям. Наделенный воображением действенным и сильным, Олешкевич не останавливался ни на минуту в постижении тайн творения и углублении в слово Божие. Святое Писание стало для него предметом денных и нощных размышлений; к этой книге книг возводил он прошлые и будущие истории мира и человека. Искал он для этого содействия в писателях, родственных ему стремлением помыслов. Из новейших ценил он больше всего де Местра[XI], хотя любовь, побеждавшая в душе Олешкевича, ощутимо отличала его мнения от туринского аристократа: ибо если тот хотел излечить больное человечество насильственными средствами, Олешкевич видел в неизбывной милости Божией более надежное спасение. В оставленных им рукописях нет ни единой страницы гнева и мести, подобной тем, какими клеймил де Местр своих близких.

Как из-под кисти Олешкевича появлялись прекраснейшие картины достоинств милосердия и добродетели, к которым наша вера собственно изящные искусства и способна направлять, так из уст его исходили слова мягкости и радости. Хотел он говорить об истинах и тайнах, кои долго в сердце скрывались, всюду, куда входил; уводил сразу же беседу от обычных предметов и переносил ее в высшие сферы; имел к тому же он дар слова, воспитанный длительными упражнениями, но, проникало ли слово это в сердца слушателей, возвращалось ли к нему безответно, принимал он все спокойно и ждал, когда пробужденный внутренний голос приведет медлящего к той же мысли. Новые открытия в науках, новые усовершенствования в общественном устройстве всегда находили в нем защитника; умел он тотчас согласить их со своим религиозным представлением.

VII Императорская академия художеств основана в 1757 г. по указу императрицы Елизаветы Петровны. Ю. Олешкевич был избран академиком в 1812 г. за полотно «Благодетельное призрение и попечение императрицы Марии Феодоровны о бедных».

VIII Смоленское кладбище — комплекс из трех исторических петербуржских кладбищ (православного, лютеранского и армянского). Речь идет, скорее всего, о православном кладбище, поскольку именно там были захоронения католиков (в частности, туда были в 1807 г. перезахоронены останки мальтийских рыцарей после ликвидации кладбища при церкви Рождества Иоанна Крестителя).

IX «Nunc vero manet fides, spes, haritas; tria haec: maxima autem baruri charitas» (лат.) — цитата из Первого послания апостола Павла коринфянам (13:13) — «А теперь пребывают сии три — вера, надежда, любовь; но любовь из них больше».

X Апостол Павел (предположительно между 5 и 10 — между 64 и 67) — христианский проповедник, не входивший в число непосредственных учеников Иисуса. Его тексты являются одними из основных священных текстов христиан.

XI Местр, Мари-Жозеф де (1753–1821) — граф, католический философ, французский политик, сардинский дипломат. Видный масонский деятель. Один из идеологов европейского постреволюционного консерватизма.

Столько и так воздействуя речью, воздействовал Олешкевич также примером. Никому слово *близкие* не было настолько дорого, ни в ком не будило столь скорого и сильного сочувствия. Подаяние денежное было для него благодеянием; всегда, даже в последнее время, когда ослабевшие глаза и менее уверенная рука уменьшили его доходы, делился он последней копейкой; где нужна была иная помощь, не считался он ни с какими преградами, ничем не сдерживаемый, говорил, ручался, делал, что мог; там, наконец, где всякая помощь была напрасна, утешал страдания открытием высшей радости. Это было его триумфом; здесь помыслы его были действенными в следовании путём Провидения, находили неожиданные способы примирения человека с враждебной судьбой; тут его достойный вид, благородные черты лица, светлое чело и милый звук голоса соединялись вместе, чтобы отогнать печаль и принести облегчение исстрадавшемуся сердцу.

Имела ли такая жизнь на земле какое-либо вознаграждение? Кто захотел бы ее узреть, пусть пришел бы в дом Олешкевича, когда тот превозмогал неожиданно обрушившуюся болезнь. Увидел бы там несколько десятков особ разного положения и происхождения, коих собрала вместе общая забота о его жизни; прочел бы на их лицах радость и грусть, сменявших друг друга от добрых и печальных известий; ночью нашел бы ложе его, окруженное дежурящими на смену друзьями, а из уст всех единый бы только возглас неутолимой скорби услышал[XII].

Олешкевич сохранил до последнего мгновения незамутненное сознание: приготовившись по-христиански к новой жизни, еще не раз обратился он к присутствующим и поучал их. «Помни, — сказал одному из молодых людей, — что никогда нельзя быть чрезмерно добродетельным». Такого наставника утратили в Олешкевиче живущие тут его земляки.

Ф<рантишек> М<алевский>

Александр ФЕДУТА

[XII] Малевский описывает личные впечатления. Он писал А. Мицкевичу в письме от 14 / 26 ноября 1831 г.: «…к его [Ю. Олешкевича] последним минутам я был готов, ибо несколько ночей провел в состоянии неуверенности между его жизнью и смертью» — цит. по: Listy do Adama Mickiewicza. T. III. Warszawa: Czytelnik, 2014. S. 602.

ЕЩЕ ДО КОЛЛАБОРАНТСТВА
(Об отношении Генрика Ржевусского к восстанию 1831 года)

В фонде известного русского литературного деятеля первой половины XIX века Степана Петровича Шевырева (1806–1864) в Российской национальной библиотеке сохранились два письма выдающегося польского писателя, волынского помещика, графа Генрика Ржевусского (1791–1866). Нас будет интересовать одно из них, поскольку оно представляет Ржевусского в несколько неожиданном свете.

Воссоздадим контекст переписки.

Об авторе письма скажем чуть подробнее, поскольку его персона недостаточно известна российскому читателю. Генрик Ржевусский — представитель аристократической польской семьи, вписавшей многие яркие страницы в трагическую и насыщенную событиями историю Речи Посполитой. Среди его предков — два великих коронных гетмана (фактических главнокомандующих польской армией), несколько известных литераторов. Отец, Адам Вавжинец Ржевусский, в 27 лет был послом Польши в Дании, стал сенатором; оставил ряд известных политических сочинений. Брат, Адам, дослужился до звания генерала от кавалерии, командовал Киевским военным округом.

Особую известность снискали сестры Генрика Ржевусского. Одна из них, Каролина, по первому мужу — Собаньская, стала объектом воздыхания двух гениальных поэтов — Адама Мицкевича и Александра Пушкина. Пушкин посвятил ей замечательное стихотворение «Что в имени тебе моем?», Мицкевич — несколько великолепных сонетов из крымского цикла.

Вторая сестра, Эвелина, вышла замуж за волынского помещика Вацлава Ганского, и под фамилией первого мужа осталась в истории мировой литературы — как последняя любовь великого Бальзака, женившегося на ней после того, как возлюбленная, с которой он много лет переписывался, овдовела.

Итак, 1831 год, июнь. Оба корреспондента пребывают в Италии. Степан Шевырев — в качестве воспитателя князя Александра Волконского — единственного сына княгини Зинаиды Волконской (1789–1862), «Царицы муз и красоты»[1], как назвал ее А. С. Пушкин. Зинаида Александровна Волконская приняла в конце 1820-х гг. (точная дата неизвестна) католицизм, что вызвало крайнее недовольство императора Николая, и без того не благоволившего к Волконской, не раз демонстрировавшей позицию, отличную от официальной (напомним, что она организовала торжественные проводы в Сибирь своей невестки М. Н. Волконской, отъезжавшей из Москвы к сосланному мужу-декабристу С. Г. Волконскому). В 1829 году княгиня Зинаида навсегда покидает Россию, перед этим успев выхлопотать для ссыльного Адама Мицкевича разрешение отправиться в европейское путешествие.

Неудивительно, что римский дом княгини-католички становится центром притяжения для польскоязычных российских подданных. А хорошо образованный воспитатель ее сына, к тому же пытающийся переводить с польского языка, — желанный собеседник. У нас есть словесный портрет С. П. Шевырева, составленный позже еще одним его корреспондентом — другом Мицкевича и его спутником в европейских странствиях поэтом Антонием Эдвардом Одыньцем (1804–1885): «…но вместо Адама входит какой-то незнакомый юноша, с бледным, худым, девичьим лицом и рекомендуется

[1] Цит. по: Пушкин А. С. Княгине Зинаиде Волконской при посылке ей поэмы «Цыганы» // Пушкин А. С. Полное собрание сочинений: В 16 т. М.; Л., 1948. Т. 3. Кн. 1. С. 54.

по-французски: Шевырёв. Я уже знал от Адама, что это российский учёный литератор и поэт, его добрый знакомый по Москве, который занимается воспитанием молодого князя Волконского. <…> Шевырёв прекрасно знает и продолжает изучать римские древности и обязуется быть нашим чичероне в Риме; взамен я пообещал ему помочь в изучении польского языка — и прежде, чем мы вышли из кареты, союз был заключен и скреплен рукопожатием»[2].

Генрик Ржевусский оказался за пределами Российской империи несколько раньше — еще в 1823 году он был причислен к российской дипломатической миссии в Мюнхене (Бавария), где служил вместе с Ф. И. Тютчевым[3]. 32-летнему польскому аристократу слишком поздно делать дипломатическую карьеру: скорее всего, для графа Ржевусского служба — лишь повод, чтобы легально уехать за границу.

Высока вероятность того, что с Шевыревым Ржевусский познакомился благодаря своей дружбе с А. Мицкевичем. Отсюда очевиден и уровень доверия его к корреспонденту. Во всяком случае, если первое письмо, от 16 июня 1831 года, интересно исключительно биографам Ржевусского (граф сообщает из Неаполя Шевыреву о своей лихорадке, просит его ходатайствовать перед Зинаидой Волконской о помощи и переслать письма родных, если таковые пришли), то второе — от 24 июня того же года — интересно уже как документ особого рода. Огласим его целиком в переводе с французского языка, любезно выполненном для нас Н. М. Сперанской.

«Дорогой г. Шевырев, огромная благодарность вам за ваш ответ. Это утешило меня в моих горестях, потому что если физически я восстановил свои силы, то нравственно я страдаю так, как только можно себе представить. Моя страна [?] в огне, у меня нет никаких известий о моих близких, глава моей семьи убит, мои лучшие друзья либо погибли, либо находятся в заточении, которое, возможно, закончится их смертью, мое имение полностью уничтожено, и старая вражда между народами, происходящими от единого корня и которые уже начинали любить друг друга — кто может предвидеть, чем это кончится.

Письмо, которым вы удостоили меня и которое доставило мне столько удовольствия, вместе с тем меня и обеспокоило. Вы пишете, что наша сиятельная Княгиня отослала все пришедшие на мое имя письма в русскую миссию. Я получил только одно; на почте я ничего не нашел от г. Кьявери[4], и понятия не имею, кто та русская дама, которая везет для меня пакет. Вообразите же себе мое беспокойство, особенно в момент, когда я лишен каких бы то ни было вестей из дома.

Покорнейше прошу вас, дорогой г. Шевырев, осведомиться у Кьявери, как зовут эту русскую даму. Я понимаю, что веду себя дерзко, но res sacra miser…[5]

Между нами говоря, я скучаю в Неаполе, но здоровье жены[6] здесь лучше, чем где бы то ни было, климат здесь хорош, жару переносить легко, но Рим, Рим, для нас нет другого города, кроме него, и как только жары спадут, мы вернемся туда. — Добрый князь Гагарин[7], достойнейший из благородных людей, оказал мне такую услугу, за которую

---

[2] Цит. в нашем переводе по: Odyniec A. E. Listy z podróży. T. 2. Warszawa, 1961. S. 13.

[3] См.: Летопись жизни и творчества Ф. И. Тютчева. Кн. 1. М., 1999. С. 59. Повторно Ржевусский представлен как чиновник той же миссии в Министерство иностранных дел Баварии в 1827 г. — см. там же, с. 75.

[4] Как можно судить из содержания предыдущего письма к С. П. Шевыреву, Луиджи Кьявери — римский поверенный Г. Ржевусского.

[5] Несчастный свят… (*лат.*).

[6] Юлия (Идалия) Ржевусская (урожденная Грохольская; 1791–1867) — жена Г. Ржевусского, покровительница известного белорусско-польского литератора Я. Барщевского.

[7] Гагарин Григорий Иванович (1782–1837) — князь, русский дипломат. В 1827–1832 гг. — чрезвычайный посланник и полномочный министр в Риме.

я буду ему благодарен всю жизнь. Он написал, без всякой просьбы с моей стороны, письмо к хитрому старику[8], представляющему здесь нашего Государя[9], в котором сказал обо мне в самом выгодном свете, и теперь Штак<ельберг> окружает меня всеми любезностями и вниманием, и только вчера я узнал о той деликатной услуге, которую оказал мне Князь. В самом деле, что бы ни случилось, я всегда буду повторять вместе с [2 нрзб], что вы, русские — славные люди, — конечно, я говорю о настоящих русских…

До свидания, милый и добрый г. Шевырев. Мы не можем изменить хода вещей, но будем делать все от нас зависящее, чтобы поддержать согласие между двумя нашими народами, и не будем забывать, что общее благо рождается из частных усилий.

С искренним почтением остаюсь вашим преданным слугой

Г. Ржевусский

Передайте мое почтение нашей Княгине и [2 нрзб] поклон князю Александру[10]».

В данном письме нас, разумеется, интересуют те оценки, которые дает Генрик Ржевусский недавно прошедшей русско-польской войне 1830–1831 гг. — так было принято в российской имперской прессе именовать с трудом подавленное ноябрьское восстание.

Очевидно, что для Ржевусского случившееся — колоссальная личная трагедия. Именно так он оценивает ее: «Моя страна <?> в огне, у меня нет никаких известий о моих близких, глава моей семьи убит, мои лучшие друзья либо погибли, либо находятся в заточении, которое, возможно, закончится их смертью, мое имение полностью уничтожено, и старая вражда между народами, происходящими от единого корня и которые уже начинали любить друг друга — кто может предвидеть, чем это кончится».

Глава семьи, упоминающийся графом Генриком, — старейший в тот момент представитель рода Ржевусских, легендарный «Эмир» — Вацлав Ржевусский (1785–1831), путешественник по странам Востока, драматург, видный политический деятель; граф Генрик приходится ему внучатым племянником — родство для польской аристократии весьма близкое. Но гибель старика «Эмира», как и аресты близких друзей, — не самое страшное. Генрика Ржевусского пугает будущее — пугает настолько, что он даже задумывается в какой-то момент об эмиграции. Во всяком случае, так, на наш взгляд, следует трактовать пассаж из письма Зинаиды Волконской Адаму Мицкевичу от 24 ноября 1831 года: «Генрик Здесь (в Риме. — *А. Ф.*) не так давно, решился остаться здесь и не предполагает даже момента своего отъезда в страну»[11].

Тем не менее в империю Ржевусский все-таки вернется, и вся его дальнейшая жизнь будет связана с ней. Заглянем в будущее.

Достаточно близко знавший Ржевусского князь Петр Андреевич Вяземский позже писал о нем: «Граф Гейнрих Ржевусский, польский писатель, прославившийся своими историческими романами, в которых воскрешал он нравы и быт старой Польши, был сам кровный и *щирый* поляк. Он принадлежал старой *ойчизне* душою, преданиями и убеждениями, пожалуй, и предубеждениями, ложно-историческими и клерикально-религиозными. Но все эти убеждения, смешанные с предубеждениями, входили в плоть

---

8 Фон Штакельберг Густав Оттонович (1766–1850) — граф, русский дипломат. В 1818–1835 гг. — чрезвычайный посланник и полномочный министр в Неаполе.

9 Николай I (1796–1855) — император всероссийский с декабря 1825 г.

10 Речь идет о сыне З. А. Волконской — князе Александре Никитиче Волконском (1811–1878), воспитаннике С. П. Шевырева, впоследствии тайном советнике и камергере.

11 Оригинал на французском языке. Приводится в переводе по: Listy do Adama Mickiewicza. T. V. Warszawa, 2014. S. 375.

и кровь его. Воля ваша, должно уметь мириться и с подобными людьми, а не забрасывать их укоризнами и каменьями риторического патриотизма. Можно быть политическим противником их, но и в борьбе должно уважать честного врага. В этой среде Ржевусский был единомышленником собратий своих, но и отличался от них. В нем были патриотические сожаления и скорби, но не было безумных упований и самонадеянных требований. Рассудок его не щетинился перед силою вещей и приговором совершившихся событий»[12].

Генрик Ржевусский действительно был патриотом Польши — той, которую он знал и любил по семейным преданиям, — причем не Польши даже, а Речи Посполитой обоих народов. Ржевусский идеализировал уклад жизни литовских магнатов и шляхты и воспел жизнь Великого Княжества Литовского в своих гениальных романах — «Воспоминания Соплицы» и «Ноябрь». Обе книги принесут ему славу и бессмертие, однако и слава эта, и бессмертие будут поставлены под сомнение уже современниками автора: Ржевусский высмеял надежды на возрождение Речи Посполитой в своих публицистических книгах — и прежде всего в «Теофрасте Польском» и «Житейских мелочах Яроша Бейлы». Его «Ярош Бейла» стал для радикальной части польских патриотов символом ренегатства и чуть ли не продажности. Настолько, что искренность автора «Воспоминаний Соплицы» была поставлена под сомнение.

Публикуемое нами письмо свидетельствует, что Ржевусский действительно воспринял восстание как катастрофу. Уже в предыдущем письме он писал Шевыреву: «Меня постигли новые и тяжкие беды — всё, что происходит у нас; я стараюсь не думать об этом, но не могу». Ржевусский принадлежал к числу тех польских интеллектуалов, кому создание «Kongressówki» — Царства Польского в династическом союзе с Российской империей казалось шансом: вынужденно приплыв «под опеку» одного из главных европейских «хищников» XVIII века, Речь Посполитая навсегда должна была быть избавлена от посягательств других. Россия представлялась Ржевусскому оптимальным «опекуном» его родной Польши: в конце концов, речь шла о славянских народах, «братство» которых подразумевалось им, как и многими иными его современниками, например А. С. Пушкиным. Но 1830 год продемонстрировал Ржевусскому, что шанс не использован. Восстание стало катастрофой.

Впрочем, графу Генрику Адамовичу Ржевусскому, в будущем — чиновнику для особых поручений при наместнике в Царстве Польском фельдмаршале И. Ф. Паскевиче и главному редактору правительственной газеты в Царстве Польском, предстоит стать свидетелем куда более страшной трагедии — трагедии 1863 года, когда империя окончательно прекратит игру в благородство, защищая свои завоевания, а его родной брат, граф Адам Ржевусский, будет командовать артиллерией, расстреливающей из пушек восставшую Варшаву. Но о том, что думал старый друг Мицкевича и корреспондент Шевырева тогда, мы, вероятно, никогда не узнаем. Разве что, в архиве кого-либо из его российских корреспондентов будет обнаружено новое неопубликованное письмо этого странного и противоречивого человека.

Александр ФЕДУТА

[12] Вяземский П. А. Старая записная книжка // Вяземский П. А. Полное собрание сочинений. СПб., 1883. Т. 8. С. 262. — Курсив П. А. Вяземского.

УСПАМІНЫ ЯЎГЕНА ПЛЯТЭРА ПРА ПАЎСТАННЕ 1863–1864 ГАДОЎ У ДЫНАБУРГСКІМ ПАВЕЦЕ

Паўстанне 1863–1864 гг. трывала ўвайшло ў мемуарную літаратуру. Будучы падзеяй, якая змяніла лёс шматлікіх жыхароў Беларусі і іншых краін, яно шматразова станавілася аб'ектам увагі з іх боку. Багаты пласт створаных такім чынам твораў уключае успаміны як тых, хто браў удзел у паўстанні, так і тых, хто яго душыў, а таксама і тых, хто заставаўся назіральнікам збоку, не ўключаным у актыўныя дзеянні. На сёння вядомы некалькі дзясяткаў разнастайных мемуарных твораў, якія апісваюць паўстанне на тэрыторыі сучаснай Беларусі і прылеглых землях. Іх публікацыя пачалася яшчэ падчас паўстання — у першую чаргу ў расійскім афіцыёзным выданні «Веснік Паўднёва-Заходняй і Заходняй Расіі» (пазней перайменаваны ў «Веснік Заходняй Расіі»), які выходзіў пад рэдакцыяй заходнерусіста Ксенафонта Гаворскага. З цягам часу ініцыятыва выдання мемуараў пра паўстанне была падхопленая такімі выданнямі, як «Руская даўніна», «Гістарычны веснік», «Рускі архіў» і інш., дзе ў другой палове XIX — пачатку XX ст. выйшлі дзясяткі твораў. У гэты ж час за межамі Расійскай імперыі мемуары публікаваліся паўстанцамі, якія адправіліся ў эміграцыю, пры гэтым адным з галоўных месцаў іх выхаду стаў г. Кракаў. Пасля частковай лібералізацыі палітычнага рэжыму ў Расіі ў выніку рэвалюцыі 1905–1907 гг. і абвяшчэння свабоды веравызнання і сумлення мемуары паўстанцаў на польскай і рускай мовах пачалі публікавацца і ў імперыі. На працягу XX і пачатку XXI ст. традыцыя публікацыі ўспамінаў пра паўстанне ў Беларусі была працягнутая як у Польскай дзяржаве (Другая Рэч Паспалітая, Польская Народная Рэспубліка, Рэспубліка Польшча), так і ў Савецкім Саюзе (затым Расійская Федэрацыя).

Пасля здабыцця незалежнасці Рэспублікай Беларусь некаторыя мемуары ўдзельнікаў пачалі перакладацца з польскай на беларускую мову. У прыватнасці, Генадзем Кісялёвым былі перакладзеныя некаторыя ўрыўкі з успамінаў Якуба Гейштара пра Канстанціна Каліноўскага[1], Зміцерам Кузьменкам — успаміны Фелікса Ражанскага[2], Аляксандрам Радзюком — Ігната Арамовіча[3] пра паўстанне ў Гродзенскай губерні. Аднак згаданымі спіс перакладзеных з польскай мовы мемуараў фактычна і абмяжоўваецца. Успаміны Вандаліна Чэрніка, Апалінарыя Свентарэцкага, Антаніны Табенскай, Грасыльды Маліноўскай, Вандаліна Шукевіча, Якуба Гейштара, Юзэфы Абязерскай (народжанай Свентарэцкай) і шматлікіх іншых застаюцца да гэтага часу недаступнымі для пераважнай большасці насельніцтва Беларусі, якая не валодае польскай мовай. Да ліку гэтых твораў адносяцца і мемуары Яўгена Броэль-Плятэра пра спробу паўстання ў Дынабургскім павеце Віцебскай губерні і яго брата Леана, які ў тым актыўна ўдзельнічаў.

[1] Каліноўскі К. За нашую вольнасць: творы, дакументы / уклад., прадм., паслясл., пер. і камент. Г. Кісялёва. Мінск: Міжнар. фонд «Бел. кнігазбор», 1999. 459 с., [2] л. іл. — (Беларускі кнігазбор. Серыя 2, Гісторыка-літаратурныя помнікі).

[2] Ражанскі Ф. З Гарадзенскага ваяводства (1903) / падр. З. Кузьменкі // Кастусь Каліноўскі і яго эпоха ў дакументах і культурнай традыцыі: матэрыялы VII міжнароднай навуковай канферэнцыі Беларускага Гістарычнага Таварыства, Менск, 25 верасня 2009 г. / [навуковы рэдактар А. Смалянчук]. Менск: Беларускае Гістарычнае Таварыства, 2011. С. 217–221.

[3] Арамовіч І. Мары. Успаміны аб партызанскім руху ў Гарадзенскім ваяводстве ў 1863 і 1864 гг. / падрыхт. А. Радзюк // ARCHE. 2010. № 12. С. 18–71.

* * *

Падзеі красавіка 1863 г. у Дынабургскім і іншых «інфлянцкіх» паветах Віцебскай губерні добра адлюстраваны ў польскамоўнай мемуарнай літаратуры. Нават не столькі дзякуючы ўласна паўстанцкім дзеянням, якіх было няшмат і якія цягнуліся ўсяго толькі два дні (13–14 / 25–26 красавіка 1863 г.), колькі дзякуючы значна больш шырокім паводле маштабу сялянскім бунтам, у выніку якіх былі разрабаваныя і спаленыя каля 30 памешчыцкіх маёнткаў. Паўстанне і выкліканыя ім непарадкі апісваюць Людвіка Броэль-Плятэр[4] (старэйшая сястра Леана і Яўгена), Казімір Буйніцкі[5], Станіслаў Мантэйфэль-Зэгэ[6], Якаў Буткоўскі[7], а таксама і вышэй згаданы Яўген Броэль-Плятэр. Для ўсіх гэтых твораў характэрна тое, што іх аўтары альбо самі ўдзельнічалі ў апісаных падзеях, альбо з’яўляліся блізкімі сваякамі ўдзельнікаў. Адсюль апісанні, з аднаго боку, дастаткова падрабязныя ў дэталях, сведкамі якіх аўтары былі, з другога — глыбока суб’ектыўныя пры ацэнцы паводзінаў тых ці іншых дзейных асоб, напрыклад сялян.

У сувязі з такой значнай увагай да гэтых падзей з боку мемуарыстаў яны добра вядомы ў навуковай літаратуры. Можна з упэўненасцю казаць, што дзеянні дынабургскага паўстанцкага атрада апісваюцца кожным з навукоўцаў, якія даследуюць паўстанне 1863 г. у Віцебскай губерні. Аднак пры гэтым відавочны падзел розных гістарыяграфічных традыцый паводле відавой прыналежнасці крыніц, якія выкарыстоўваюцца ў даследаваннях: польскамоўныя працы напісаны амаль выключна на падставе мемуарнай літаратуры[8], савецкія (потым і беларускія) — амаль выключна на падставе архіўных крыніц, а ў некаторых выпадках нават іх вельмі вузкага кола[9]. Пры гэтым заканамерна, што і адныя, і другія працы застаюцца няпоўнымі, а іх аўтары даюць розныя (часам дыяметральна супрацьлеглыя) ацэнкі падзеям. І калі невыкарыстанне польскімі (ды і не толькі) даследчыкамі архіўных крыніц магчыма патлумачыць іх цяжкадаступнасцю (як правіла, яны захоўваюцца ў сховішчах Мінска, Вільні, Масквы і Санкт-Пецярбурга), то невыкарыстанне беларускімі даследчыкамі мемуараў сведкаў падзей, што былі выдадзеныя пераважна задоўга да напісання навуковых прац, патлумачыць магчыма толькі недастатковым пошукам крыніц і няведаннем

---

4 [Platerówna L.] Listy z Inflant Polskich // Przegląd Poznański. T. XXXVI. Poznań, 1863. S. 221–240.

5 Bujnicki K. Wyjątek z własnoręcznego pamiętnika // Z okolic Dźwiny. Wilno, 1912. S. 46–58; тое ж у: Bujnicki K. Pamiętniki (1795–1875) / wstęp i oprac. P. Bukowiec. Kraków: Collegium Columbinum, 2001. 267 s., [8] s. tabl.

6 Manteuffel-Szoege S. Ze wspomnień // Inflanty, Inflanty…: Wspomnienia rodzinne / zebr. R. Manteuffel-Szoege; opr. Z. Szopiński. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1991.

7 Бутковский Я. Н. Из моих воспоминаний (О положении Витебской, Минской и Ковенской губерний во время последнего польского мятежа) // Исторический вестник. 1883. Т. 14. № 10. С. 78–105; № 11. С. 325–365.

8 Fajnhauz D. 1863: Litwa i Białoruś / Inst. Historii PAN. Warszawa: Neriton, 1999. S. 166–167; Samborska-Kukuć D. Wydarzenia 1863 roku w Inflantach Polskich w relacjach i wspomnieniach // Zapiski historyczne. Poświęcone Historii Pomorza i Krajów Bałtyckich. 2008. Z. 4. S. 133–144; і інш.

9 Глазырын С. Я. Паўстанне 1863 года ў Віцебскай губерні // Труды молодых специалистов Полоцкого университета. Вып. 10. Полоцк, 2005. С. 27–29; Яго ж. Спроба ўзброенага выступлення ў Віцебскай губерні падчас паўстання 1863 года // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова». Т. 11. Витебск, 2011. С. 21–27; Карпович О. В. Состав и деятельность повстанческих организаций 1863 г. в Витебской губернии // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навук. канф. / рэдкал.: Г. У. Савіцкі [і інш.]. Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2013. С. 62–65; Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. С. 215–217; і інш. Выключэннем са згаданага правіла будзе з’яўляцца адзіная беларускамоўная манаграфія па гісторыі паўстання аўтарства Усевалада Ігнатоўскага, якая напісана пераважна на падставе рускамоўных мемуараў і польскамоўнай навуковай літаратуры [Ігнатоўскі У. 1863 год на Беларусі: Нарыс падзей. Мінск, 1930. 275 с. (Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. Кн. 13. Працы Інстытуту гістарычных навук. Т. V). С. 130–136].

польскай мовы[10]. Тым больш што значная іх частка ўжо даўно ўключана ў адпаведныя бібліяграфічныя паказальнікі[11], а на сёння некаторыя з іх даступныя для прагляду, а часам і для капіравання ва ўсеагульнай сетцы Інтэрнэт.

Гаворачы пра падзеі ў Дынабургскім павеце ў красавіку 1863 г., неабходна звярнуць увагу на іх шчыльную сувязь са стратэгічным планам Зыгмунта Серакоўскага па пашырэнні тэрыторыі паўстання і спробай яго рэалізацыі. У ім узяццю Дынабурга адводзілася значная роля, што *«аказала б моцнае ўражанне на ўсю Еўропу і сведчыла б пра вялікія сілы паўстання ў гэтых крэсавых правінцыях»*. Планавалася, што паўстанцы трапяць у фартэцыю пад выглядам работнікаў, што прыбылі для будаўніцтва касцёла. Яны разам з вязнямі арыштанцкіх рот павінны былі нечакана напасці на нешматлікую залогу фартэцыі, раззброіць яе і заняцца рамонтам напаўразбурных умацаванняў. Гэтая акцыя ўскладалася на інфлянскіх змоўшчыкаў сумесна са жмудскімі паўстанцкімі атрадамі. Узяцце Дынабурга і дзейнасць планаваных атрадаў на Жмудзі дазволілі б Серакоўскаму накіравацца на Рыгу і аблегчыць высадку з мора падмацаванняў у людзях і зброі. Аднак гэтыя планы так і засталіся нерэалізаванымі. Улады адмовілі ў дазволе на будаўніцтва касцёла ў фартэцыі, інфлянцкая паўстанцкая арганізацыя аказалася занадта нешматлікай, а ідэя паўстання мела вельмі слабую падтрымку на гэтых тэрыторыях. На думку Валерыя Пшыбароўскага, *«гэтыя праекты былі дастаткова фантастычнымі і сведчылі толькі пра… дастаткова бурную фантазію Серакоўскага»*. Аднак выступленне дынабургскага атрада было звязанае менавіта з дзеяннямі Серакоўскага. 3 (15) красавіка 1863 г. ён пачаў збіраць свае сілы ў Краменцішкаўскім лесе Ковенскай губерні, якіх у хуткім часе налічвалася да 1300 чалавек. Паўстанцы Серакоўскага правялі некалькі ўдалых сутычак з расійскімі войскамі, што, з аднаго боку, пасадзейнічала павышэнню іх аўтарытэту, але з другога — прыцягнула яшчэ большую ўвагу расійскіх уладаў. У такіх умовах выступленне дынабургскага атрада адцягнула б ад Серакоўскага частку расійскіх сіл. Апрача таго, агняпальная зброя заставалася заўжды адным са слабых бакоў злучэння Серакоўскага з прычыны яе малой колькасці, таму напад на транспарт, дзе асноўны груз — менавіта агняпальная зброя, выглядае заканамерным. Тым больш што транспарт складаўся з 398 карабінаў, некалькіх пісталетаў і адзінак халоднай зброі і пэўнай колькасці пораху, ахоўвалі яго 8 расійскіх жаўнераў[12]. Магчыма, аднак, што адабраная ў жаўнераў зброя прызначалася не для Серакоўскага, а для паўстанцаў у Віленскай губерні, бо, як паведамляе Яўген Броэль-Плятэр, пасля нападу паўстанцы павінны былі прабірацца *«за Дзісну ў Літву»*. Дзеяннямі Серакоўскага магчыма патлумачыць таксама перанясенне даты выступлення ў Інфлянтах. Пачаткова яна планавалася на канец красавіка, аднак Зыгмунт Буйніцкі атрымаў загад напасці на транспарт менавіта 13 красавіка. Такім чынам, спроба паўстання менавіта ў Дынабургскім павеце і менавіта ў гэты час тлумачыцца адразу шэрагам фактараў, што часта ігнаруецца айчыннымі даследчыкамі.

---

[10] Ідэальным прыкладам гэтага можа паслужыць артыкул Таццяны Івановай, апублікаваны ў 2013 г. [Иванова Т. П. Восстание 1863–1864 гг. в Витебской губернии: региональная специфика // Паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне : гісторыя і памяць: зб. навук. арт. / уклад.: В. В. Яноўская, А. У. Унучак, А. Э. Фірыновіч; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; Нац. акад. навук. Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск: Беларуская навука, 2014. С. 159–169], дзе, пры ўсім багацці дасягненняў гістарыяграфіі да гэтага часу, не згадваецца ніводная польскамоўная крыніца і ніводная польскамоўная праца.

[11] Гл., напрыклад: Bibliografia historii Polski XIX wieku. T. II. 1832–1864. Cz. III, vol. 2 / pod red. W. Chojnackiego. Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich [etc.], 1976. S. 313–339.

[12] Пра стратэгічны план Серакоўскага гл.: Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. С. 181–187; Przyborowski W. Dzieje 1863 roku przez autora «Historyi dwóch lat». T. 3. Kraków: W. L. Anczyc, 1902. S. 47–51.

* * *

Мемуары Яўгена Броэль-Плятэра былі надрукаваны ў 1912 г. у зборніку «З ваколіц Дзвіны», выпушчаным з дабрачыннымі мэтамі — дзеля збору сродкаў для польскай бібліятэкі ў Віцебску[13]. У 1922 г. яны былі перадрукаваныя асобнай брашурай[14].

Гэтыя ўспаміны абраны для дадзенай публікацыі з вельмі простай прычыны — іх аўтар, не бачачы сам паўстання, быў максімальна набліжаны да яго галоўнага ўдзельніка — свайго брата Леана, пра што і паведамляе ў тэксце. Аднак іх істотным мінусам застаецца вялікая часавая аддаленасць ад апісаных падзей. Як паведамляе сам аўтар, *«амаль праз 49 гадоў»*. І гэта добра адчуваецца ў самім творы. У ім амаль адсутнічаюць дакладныя даты, за выключэннем лёсавызначальных (пра якія, зрэшты, магчыма было даведацца альбо зафіксаваць у памяці з іншых крыніц), важныя падзеі апісаны літаральна некалькімі радкамі (напрыклад, напад на транспарт са зброяй) і да т. п. Таксама неабходна згадаць яшчэ пра адну акалічнасць — некаторыя падзеі апісаны са словаў іншых, што зніжае ступень даверу да пададзеных звестак (напрыклад, эпізод са спробай спалення параненых жаўнераў).

Адзінымі ўспамінамі, якія могуць канкурыраваць паводле набліжанасці да Леана Броэль-Плятэра, могуць быць лісты-артыкулы яго сястры Людвікі, якая ў самых дробных нюансах апісвае апошнюю сустрэчу з братам перад яго смяротным пакараннем, удзельніцай якой яна была. Аднак ва ўсім іншым яе тэксце пераважаюць эмоцыі і публіцыстычная дыскусія з апанентамі.

Звестак пра жыццё і дзейнасць аўтара прыведзеных ніжэй успамінаў — графа Яўгена Іаахіма Геркулана Броэль-Плятэра — захавалася дастаткова мала. Ён нарадзіўся ў 1826 г. у сям’і буйнога памешчыка, агранома і пісьменніка Юзафа Казіміра Аўгуставіча (1796–1852) і Антаніны Перасвет-Солтан. У сям’і было 13 дзяцей — 5 дачок і 5 сыноў (адзін з іх Леан — пра яго гл. ніжэй) дажылі да дарослага ўзросту, трое дзяцей памерлі ў маленстве[15]. Яўген пражыў дастаткова доўгае жыццё і памёр у 1916 г. Іншыя звесткі пра яго, апрача змешчаных у ніжэй прыведзеных яго ўспамінах, невядомыя. Як і спробы напісаць яго біяграфічны нарыс ці хоць бы біяграму.

Галоўны герой успамінаў — Леан Іаахім Блажэй Броэль-Плятэр — значна лепей вядомы ў гістарычнай літаратуры, галоўным чынам менавіта дзякуючы сваёй смерці. Ён нарадзіўся 15 лютага 1836 г. і быў адным з самых малодшых дзяцей у сям’і. Пачатковую адукацыю атрымаў дома, затым вучыўся ў гімназіях у Рызе і Мітаве. Пасля смерці бацькі пасяліўся ў спадчынным маёнтку Казанова Дынабургскага павета, дзе вёў узорную гаспадарку[16]. Гэта, аднак, амаль усё, што вядома пра яго дапаўстанцкі перыяд жыцця. Інакш кажучы, ён мала адрозніваўся ад сваіх суседзяў-памешчыкаў. Ад гэтага перыяду захаваўся яго фотаздымак, зроблены ў фатаграфічнай майстэрні Альфонса Дэльраса ў Мінску (гл. дадатак)[17]. І толькі ўдзел у паўстанні і пакаранне смерцю ўвялі яго ў гістарыяграфію. Перш за ўсё польскія гісторыкі канца XIX — першай паловы XX ст., галоўным чынам на падставе мемуарнай літаратуры, стварылі Плятэру

---

[13] Broel-Plater E. Wspomnienia z r. 1863 // Z okolic Dźwiny. Księga zbiorowa na dochód Czytelni Polskiej w Witebsku. Wilno, 1912. S. 102–107.

[14] Broel-Plater E. Powstanie na Inflantach Polskich i śmierć Leona Platera w 1863 roku. Ze wspomnień. Poznań: Druk. Katol., 1922. 15 s.

[15] Больш падрабязна пра склад сям’і і дзейнасць бацькі гл.: Hayło L. Plater (Broel-Plater) Józef Kazimierz // Polski Słownik Biograficzny (далей — PSB). T. XXVI. Wrocław, [etc.]: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, [etc.], 1981. S. 664–665.

[16] Ramotowska F. Plater (Broel-Plater) Leon Joachim Błażej // PSB. T. XXVI. S. 677–678.

[17] Lietuvos valstybės istorijos archyvas. F. 439. Ap. 1. B. 147. L. 124–124 v. Копія змешчанага тут фотаздымка была ласкава дадзена аўтару кандыдатам гістарычных навук Вольгай Гарбачовай, за што хацелася б выказаць ёй глыбокую падзяку.

арэол героя і пакутніка. Напрыклад, Валеры Пшыбароўскі (таксама былы ўдзельнік паўстання) пісаў у 1902 г., што Плятэр *«ахвярна ўласнай крывёй выратаваў Буйніцкага і іншых. Гэты малады чалавек паміраў як герой ці як святы»*[18]. Нягледзячы на выразнасць і амаль штучнасць падобнай рамантызацыі, вобраз маладога пакутніка трывала замацаваўся ў шматлікіх навукова-папулярных і публіцыстычных творах і выкарыстоўваўся ў самых разнастайных формах. Напрыклад, у 1923 г. на сцяне Дынабургскай фартэцыі была адкрытая мемарыяльная дошка ў гонар Плятэра, а ў 1939 г. была выдадзеная яго невялікая біяграфія аўтарства яго пляменніка і цёзкі ксяндза Леана Броэль-Плятэра, напісаная выключна ў рамантычных тонах[19].

Ніжэй прыведзеныя ўспаміны добра вядомыя ў польскай гістарыяграфіі. Яны выкарыстоўваліся ў вышэй згаданых нарысах і даследаваннях Валерыя Пшыбароўскага[20], Давіда Файнгаўза, Дароты Самборскай-Кукуць і шматлікіх іншых гісторыкаў. Аднак, выкарыстанне іх у даследаваннях беларускіх і расійскіх гісторыкаў невядома, як і спроба іх перакладу.

Дзмітрый МАТВЕЙЧЫК

[18] Przyborowski W. Dzieje 1863 roku… S. 142.

[19] Broel-Plater L., ks. Leon Plater: Bohater powstania 1863 roku w Inflantach Polskich. Lwów: Nakładem autora, 1939. 36 s.

[20] Пшыбароўскі не паведамляе пра тое, што выкарыстоўваў менавіта гэтыя ўспаміны, абмяжоўваючыся толькі згадкай «Рукапісныя паведамленні пра інфлянцкія падзеі ў зборах аўтара» [Przyborowski W. Dzieje 1863 roku… S. 142], аднак, калі меркаваць па змесце звестак, якія падаюцца ў творы, маюцца на ўвазе менавіта яны.

Яўген граф Броэль-Плятэр

УСПАМІНЫ ЗА 1863 ГОД

Наколькі мне памяць, праз 49 гадоў, не здраджвае, я вырашыў каротка апісаць тое, што ведаю пра падзеі, якія папярэднічалі і суправаджалі трагічную смерць майго брата — Леана Плятэра, расстралянага ў Дынабургу 27 траўня 1863 г. на 27-м годзе жыцця.

Ужо ў канцы 1862 і на пачатку 1863 г. з'явіліся розныя эмісары з Каралеўства ў Літве і Інфлянтах, пад рознымі прозвішчамі, бывалі і ў дамах, дзе было больш моладзі. Пагаворвалі, што яны былі высланыя Нацыянальным Урадам[21], пра які ніхто не ведаў, дзе знаходзіўся і адкуль высылаў свае загады, але амаль ніхто не асмельваўся ўхіляцца ад іх выканання. У нашыя інфлянцкія мясціны быў высланы нейкі Понсэт[22] пад чужым прозвішчам, спрытны і прыстойны малады чалавек, вельмі ўпэўнены ў сябе з уменнем спадабацца. Вёў прапаганду і бываў пераважна ў дамах, дзе мог разлічваць на большую падтрымку; больш разважлівых жа і тых, пра якіх было вядома, што не падзялялі агульнага шаленства і былі праціўныя тутэйшаму паўстанню, пазбягаў. Не грэбаваў прадстаўляцца прыгожаму полу і дзяўчатам-патрыёткам, асабліва спадарыням Беніслаўскім[23] у Дубне[24].

Мой брат, як малады чалавек гарачых пачуццяў, быў уцягнуты Молямі[25], Зыгмунтам Буйніцкім[26] і іншымі ў гурткі, дзе першынстваваў Понсэт, арганізоўваў і раздаваў

---

[21] Нацыянальны Урад (Часовы Нацыянальны Урад) быў утвораны ўночы з 10 на 11 (з 22 на 23) студзеня 1863 г. у выніку пераўтварэння варшаўскага Цэнтральнага Нацыянальнага Камітэта, які напярэдадні паўстання з'яўляўся цэнтрам яго падрыхтоўкі на землях былой Рэчы Паспалітай, у першую чаргу — Каралеўства Польскага. Яго склад на працягу дзейнасці часта змяняўся, першым старшынёй быў Стэфан Баброўскі, апошнім — дыктатар Рамуальд Траўгут. Датай заканчэння яго дзейнасці лічыцца 10 красавіка 1864 г. — дзень арышту Траўгута і сябраў яго ўрада. Створаны пасля яго склад Урада на чале з Браніславам Бразінскім практычна не дзейнічаў (праіснаваў амаль да канца 1864 г.) [Кісялёў Г. Цэнтральны нацыянальны камітэт у Варшаве // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі (далей — ЭГБ). Т. 6. Кн. 2. Мінск: БелЭН, 2003. С. 123; Матвейчык Д. Ч. Паўстанне 1863–1864 гадоў у Беларусі: нарыс баявых дзеянняў. Мінск: Медысонт, 2013. С. 19–20, 81, 99–100]. Найбольш верагодна, што Понсэт быў высланы не непасрэдна варшаўскім Нацыянальным Урадам, а віленскім Аддзелам кіравання правінцыямі Літвы, які пасля перамогі ў лютым над «чырвоным» Літоўскім правінцыйным камітэтам пад кіраўніцтвам Канстанціна Каліноўскага ўзяў уладу над паўстаннем у Літве і Беларусі і падначаліўся варшаўскаму цэнтру.

[22] Пра яго гл. ніжэй.

[23] Маюцца на ўвазе дочкі ўладальніка Дубны Урбана Беніслаўскага і Марыі Буйніцкай Анеля, Алена і Людвіка [Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. 1. Warszawa: Skład Główny, Księgarnia Gebethnera i Wolfa, 1904. S. 134].

[24] Дубна (латыш. — Dubna) — маёнтак і паштовая станцыя Калупскай воласці Дынабургскага павета, у цяперашні час — сяло, цэнтр воласці Даўгаўпілскага краю Латвіі. Менавіта ля гэтай станцыі быў схоплены Леан Плятэр і некалькі чалавек з ім. У 1863 г. маёнтак быў разрабаваны сялянамі падчас бунтаў [Восстание в Литве и Белоруссии 1863–1864 гг.: сб. документов / АН СССР, Ин-т славяноведения и др. М.; Вроцлав: Наука, 1965. С. 500; Bujnicki K. Wyjątek z własnoręcznego pamiętnika… S. 48].

[25] Верагодна, маюцца на ўвазе Станіслаў Моль і яго жонка Фяліцыя Комар (пра іх гл. ніжэй).

[26] Зыгмунт Буйніцкі служыў у лейб-драгунскім Маскоўскім палку расійскага войска, да паўстання выйшаў у адстаўку ў чыне штабс-капітана. Частка маёнтка Лукна Рэжыцкага павета (агулам у маёнтку каля 600 сялян і каля 1900 дзесяцін зямлі), якой ён валодаў, пасля паўстання была канфіскаваная. Яго бацька ва ўспамінах паведамляе, што пасля нападу на транспарт ён вярнуўся дадому, каля дня правёў тут, пасля чаго разам з усімі членамі сям'і быў схоплены сялянамі і дастаўлены ў Дынабург. Тут ад А. Старажэнкі (гл. ніжэй) атрымаў пасведчанне, на падставе якога — ад земскага суда гадавы пашпарт, з дапамогай якога перабраўся ў Пецярбург, а затым за мяжу [Bujnicki K. Wyjątek z własnoręcznego pamiętnika…]. За яго ўдзел у паўстанні пацярпелі таксама яго бацька Казімір і брат Баляслаў. Казімір Буйніцкі — уладальнік маёнтка Дагда Дынабургскага павета і часткі Лукны — пасля следчых і судовых мерапрыемстваў як «не выкрыты ў палітычным злачынстве» быў вызвалены ад пакарання, аднак яго маёнткі каля года знаходзіліся пад

пасады, заўжды паводле распараджэння Нацыянальнага Урада. Лічачы, што Леан, чалавек моцнага характару, быў пад уплывам гэтых падбухтораных асоб з выглядам апосталаў (з якіх, на жаль, аніводзін не быў варты даверу), што жадалі ўцягнуць яго ў арганізацыю, уздзейнічалі на яго самалюбства, а нас, што адгаворвалі і бачылі неразумнасць і небяспеку гэтага руху, называлі таргавічанамі[27], я стараўся, наколькі магчыма, уздзейнічаць на яго перакананнямі, але ён лічыў, што, як Плятэр, не можа застацца ўбаку і саромеўся б, калі ніхто з сям'і не належаў да арганізацыі[28]. Апрача гэтага, ён бязмежна верыў у словы і шчырыя жаданні Понсэта і іншых. Былі такія, і гэта не малакасосы, а паважныя людзі, якія насуперак усялякаму праўдападабенству ручаліся, што паўстанне ў нас магчымае і мае ўсе шанцы на поспех, бо сяляне ўпэўнена пойдуць за шляхтай, зацвярджалі дэлегатаў Нацыянальнага Урада ў меркаванні, што паўстанне як у Інфлянтах, так і ва ўсёй Белай Русі[29] з'яўляецца абавязковым. Аднак не было аніякага ладу: на пасяджэннях думкі былі падзеленыя, адны былі за хуткае паўстанне, другія хацелі пачакаць; не было згоды, не было прадуманага плану, час праходзіў у пустых сутычках. Леан бачыў гэта, і гэта яго адварочвала — увесну, у сакавіку, мне здавалася, што ён ужо быў менш запалены і менш верыў у поспех руху, тым больш што пазіцыя і стаўленне сялян, падбухтораных расколамі, якія намаўлялі іх, што паны хочуць узняць бунт супраць цара, каб вярнуць прыгон[30], не абяцалі нічога добрага.

секвестрам; Баляслаў — уладальнік фальварка Скудранапаль Дынабургскага павета і часткі Лукны і міравы пасярэднік у Дынабургскім павеце — за «палітычныя злачынствы» быў прызначаны 12 красавіка 1864 г. да «адміністрацыйнага спагнання» і сасланы на жыхарства ў Пермскую губерню, а яго маёмасць секвестравана [НГАБ. Ф. 1416. Воп. 3. Спр. 21048. — Спіс асоб Віцебскай губерні, што ўдзельнічалі ў паўстанні 1863 г. 1863 г. — Арк. 8 – 8 адв.; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52163. — Справа пра канфіскацыю маёмасці ўдзельнікаў паўстання 1863 г. 01.04.1863–15.04.1865. — Арк. 54, 184, 189–192, 194 адв., 261–264, 289–292, 389, 455, 567 – 567 адв., 824; Ф. 2514. Воп. 1. Спр. 1978. — Справа аб секвестры маёнтка Рагенчыцы памешчыка Дынабургскага павета Зыгмунта Буйніцкага. 17.07.1863–06.10.1867. 8 арк.; Ф. 2514. Воп. 1. Спр. 2027. — Справа аб секвестраванні маёнтка памешчыкаў Буйніцкіх Рэжыцкага павета. 04.12.1863–15.02.1878. 507 арк.; Ф. 2514. Воп. 1. Спр. 2048. — Справа аб секвестры маёмасці памешчыка Буйніцкага Дынабургскага павета за ўдзел у паўстанні сялян. 22.08.1863–03.10.1867. 196 арк.; Bujnicki K. Wyjątek z własnoręcznego pamiętnika… S. 56].

[27] Таргавічане — сябры Таргавіцкай канфедэрацыі, створанай 14 траўня 1792 г. шэрагам магнатаў Рэчы Паспалітай з мэтай ліквідацыі прагрэсіўных рэформ Чатырохгадовага сойма (1788–1792 гг.) і прынятай ім Канстытуцыі 3 траўня 1791 г. і аднаўленне ранейшага ладу ў дзяржаве. Асноўнай вайсковай сілай канфедэрацыі стала расійская армія, якая ўвайшла на тэрыторыю Рэчы Паспалітай, а асноўным палітычным саюзнікам — Расійская імперыя. Пасля абвяшчэння Кацярынай II аб другім падзеле Рэчы Паспалітай большасць сябраў ужо распушчанай ёю ж (Кацярынай) на той момант канфедэрацыі маўкліва пагадзілася з гэтым [Анішчанка Я. Таргавіцкая канфедэрацыя // ЭГБ. Т. 6. Кн. 1. Мінск: БелЭн, 2001. С. 505]. У перыяд пасля падзелаў Рэчы Паспалітай тэрмін «таргавічанін» ужываўся ў сэнсе «здраднік, што ідзе на пагадненне з Расійскай імперыяй ці маўкліва прызнае яе ўладу».

[28] Броэль-Плятэры мелі даўнія традыцыі змагання супраць Расійскай імперыі за аднаўленне Рэчы Паспалітай. Шэраг прадстаўнікоў роду бралі ўдзел у спробах рэфармавання Рэчы Паслаітай у апошнія гады яе існавання. У паўстанні 1830–1831 гг. удзельнічалі сыны Тадэвуша Люцыян і Фердынанд і сыны Казіміра Уладзіслаў і Цэзар (апошнія чацвёра пасля паражэння адправіліся ў эміграцыю) [PSB. T. XXVI. S. 649–691; Матвейчык Д. Ч. Выгнаныя з роднага краю: Пасялістападаўская эміграцыя з Беларусі і Літвы (1830–1870-я гады). Мінск: Лімарыус, 2011. 200 с. : іл.].

[29] Верагодна, маецца на ўвазе тэрыторыя Віцебскай і Магілёўскай губерняў.

[30] Тое, што паўстанне — гэта «бунт паноў за вяртанне прыгону», з'яўляецца адным з найбольш шырока выкарыстаных расійскай прапагандай ярлыкоў падчас і пасля выступлення, накіраваных у першую чаргу на недалучэнне (як мінімум) і супрацьпастаўленне (пажадана) яму сялян. У расійскай прапагандзе паўстанне абвяшчалася «панскай задумай», паліцыя разносіла чуткі, што «паны бунтуюць таму, што ад іх адабралі сялян» і да т. п. [Карев Д. В. Восстание 1863–1864 гг. в белорусской историографической традиции XIX–XX вв. (проблемы и коллизии) // Паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне: гісторыя і памяць: зб. навук. арт. / уклад.: В. В. Яноўская, А. У. Унучак, А. Э. Фірыновіч; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. Мінск: Беларуская навука, 2014. С. 46; Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. С. 184]. Гэтае цалкам дэмагагічнае сцверджанне

Так было прыкладна да 11 красавіка. У гэты дзень раніцай я паехаў да Леана ў Казанова[31], каб павіншаваць яго з імянінамі. Я знайшоў яго аднаго за чысткай зброі. Мы шчыра паразмаўлялі, ён прызнаўся мне, што пераканаўся, якім было б шаленствам распачынаць тут паўстанне, што гэта можа, як я і казаў яму раней, выклікаць толькі няшчасце ва ўсім наваколлі, і з гэтай прычыны ён вырашыў з адданымі яму слугамі прадзерціся ў Літву і там далучыцца да партыі Нарбута[32], які ў той час паспяхова трымаўся і з перамогамі адбіваў напады расійскага войска. Бачачы, што яго рашэнне непарушнае і што перакананні не зменяць яго, я не настойваў і развітаўся з ім з думкай, што ўбачымся мы няхутка.

У гэты ж вечар прыбыла да яго партыя паўстанцаў з Зыгмунтам Буйніцкім, экс-вайскоўцам, на чале з загадам Нацыянальнага Урада пад пагрозай неадкладнай смерці ў выпадку непаслушэнства, каб на працягу пары дзён далучыўся да партыі пад камандаваннем Буйніцкага, якая павінна была ў Бальтынскім лесе[33] на паштовай дарозе напасці на казённы транспарт са зброяй на шляху з Дынабургскай фартэцыі[34] ў Дзісну[35], адабраць зброю, прабрацца праз Вышкі[36], маёнтак планаванага начальніка павета Станіслава Моля[37], дзе павінны былі чакаць падрыхтаваныя коні для паўстанцаў, за Дзісну ў Літву.

падала, тым не менш, на ўрадлівую глебу, шчодра ўгноеную памешчыцка-сялянскім супрацьстаяннем пры правядзенні сялянскай рэформы 1861 г.

[31] Казанова (латыш. — Kazanova) — маёнтак Краслаўскай воласці Дынабургскага павета, у цяперашні час — пасёлак Удрышскай воласці Краслаўскага краю Латвіі. Да паўстання маёнтак быў у сумесным валоданні Леана і яго брата Міхала, сярод іншага ўключаў 929 дзесяцін зямлі, 3 сады і прыносіў 1552 рублёў гадавога прыбытку [НГАБ. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52163. Арк. 215 адв. – 216]. Пра лёс маёнтка пасля паўстання гл. ніжэй.

[32] Маецца на ўвазе паўстанцкі атрад пад камандаваннем Людвіка Нарбута, які быў сфарміраваны ў Лідскім павеце ў першыя дні паўстання і ў свае лепшыя часы налічваў каля 120 чалавек. Пастаянна змяняючы месца дыслакацыі, ён доўгі час паспяхова пазбягаў сустрэч з расійскім войскам альбо вытрымліваў сутычкі з ім. На красавік 1863 г., калі адбываюцца апісаныя Яўгенам Броэль-Плятэрам падзеі, гэта быў адзін з самых паспяховых атрадаў на тэрыторыі Беларусі і Літвы. Аднак ужо 23 красавіка (5 траўня па новым стылі) атрад быў атакаваны расійскімі войскамі і амаль цалкам расцярушаны, а сам Нарбут загінуў [Матвейчык Д. Ч. Паўстанне 1863–1864 гадоў у Беларусі… С. 31, 72].

[33] Верагодна, маюцца на ўвазе лясы ля маёнтка Бальтын (латыш. Baltyns, Baltin) Ізабэлінскай воласці Дынабургскага павета, у цяперашні час — пасёлак у Скайстаўскай воласці Краслаўскага краю Латвіі.

[34] Фартэцыя ў Дынабургу пачала будавацца ў 1810 г. у сувязі з войнамі Расійскай імперыі з напалеонаўскай Францыяй для ўзмацнення заходніх межаў. З таго часу служыла месцам размяшчэння розных ваенных частак і захоўвання вайсковых запасаў. Асноўны яе ўдзел у падзеях 1863 г. заключаўся ў тым, што з'яўлялася месцам зняволення шматлікіх паўстанцаў і арыштаваных паводле падазрэння ў падтрымцы іх (гл. ніжэй).

[35] Дзісна — горад, цэнтр павета Мінскай, а з 1843 г. — Віленскай губерняў; у цяперашні час — горад раённага падпарадкавання Мёрскага раёна Віцебскай вобласці Рэспублікі Беларусь.

[36] Вышкі (Viški) — мястэчка і маёнтак Дынабургскага павета, недалёка ад станцыі Дубна Пецярбурга-Варшаўскай чыгункі, цэнтр воласці; у цяперашні час — пасёлак (не цэнтр) у Вішкаўскай воласці Даўгаўпілскага краю Латвіі. Увесну 1863 г. маёнтак быў разрабаваны сялянамі падчас бунтаў [Восстание в Литве и Белоруссии… — С. 500; Bujnicki K. Wyjątek z własnoręcznego pamiętnika… S. 47; [Platerówna L.] Listy z Inflant Polskich… S. 224].

[37] Моль Станіслаў (нар. каля 1821 г.) — памешчык, сын Аляксандра, муж Фяліцыі Тэафілаўны Комар, каталік; служыў у расійскім войску, у 1848 г. выйшаў у адстаўку ў чыне ротмістра лейб-гвардыі Гродзенскага гусарскага палка, абіраўся дынабургскім маршалкам. За дапамогу паўстанцам быў схоплены 14 красавіка 1863 г. Следства і суд не выявілі яго сувязяў з паўстанцамі, аднак пастановай Часовага палявога аўдытарыята, «хоць пры даследаванні не знойдзена аніводнага факту, які даказвае сапраўднасць удзелу… у якім-небудзь з беспарадкаў, што здарыліся ў Дынабургскім павеце і ўвогуле ў тутэйшым краі», але таму як «прыцягвае на сябе моцную падазронасць у дачыненні да мяцяжу», быў прызначаны да высылкі ў Казанскую губерню на жыхарства пад нагляд паліцыі. Канфірмацыяй Мураўёва ад 19 лістапада 1863 г. канчаткова прысуджаны да ссылкі ў Арэнбургскую губерню пад строгі нагляд паліцыі з 2-месячным зняволеннем. Яго маёнтак секвестраваны 4 верасня 1863 г., аднак секвестр зняты ў снежні 1863 г. са спагнаннем трайнога 10-працэнтнага збору. У ссылцы знаходзіўся

Падначальваючыся гэтаму загаду, у суботу 13 красавіка пасля паўдня, пад дастаткова няўдалай зачэпкай палявання, Леан разам з 5 узброенымі сваімі слугамі, якія засталіся яму аддадзеныя да канца, — службоўцам Заблоцкім[38], старастам Цытовічам[39], шляхціцам Няцецкім[40], вазніцам Антоніем[41] і кухарам Янам Баўрам[42] — накіраваўся на ўказанае месца і чакаў прыбыцця транспарту са зброяй. Транспарт быў адбіты, 3 жаўнеры забіты, 2 цяжка паранены, карабіны часткай забраны, часткай закапаны ў лесе, пасля

ў г. Уфе. Пасля выдання частковай амністыі, у 1866 г., перасяліўся ў г. Рыгу, дзе ў 1869 г. атрымаў чарговую палёгку пакарання з вызваленнем ад нагляду паліцыі і правам пражывання па ўсіх месцах Расійскай імперыі за выключэннем сталіц, сталічных губерняў і «Заходняга краю». Жонка добраахвотна адправілася з ім у ссылку, але ў 1865 г. вярнулася ў Дынабург і дамаглася вяртання яго пенсіі за вайсковую службу [НГАБ. Ф. 295. Воп. 1. Спр. 1989. — Перапіска віцебскага губернатара з павятовымі спраўнікамі пра асоб, якім забаронена пражываць у Паўночна-Заходнім краі. 02.01.1869–23.05.1869. — Арк. 42–44; Ф. 1416. Воп. 3. Спр. 21048. Арк. 35; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 31965. — Справа пра Станіслава і Фяліцыю Моляў, высланых ва ўнутраныя губерні Расіі пад нагляд паліцыі за ўдзел у паўстанні 1863 г.; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52163. Арк. 54–57, 567; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52285. — Спісы ўдзельнікаў паўстання, высланых адміністрацыйным шляхам на жыхарства ва ўнутраныя губерні Расіі. 1864 г. — Арк. 6, 35 адв. – 37 адв., 42; Ф. 2586. Воп. 1. Спр. 116. — Указы і цыркуляры Віцебскага губернскага праўлення, пошукавыя артыкулы і г. д. аб пошуку ўдзельнікаў паўстання 1863 г., маёмасці іх, якая падлягае секвестру, асоб, што хаваліся ад рэкруцтва, даўжнікоў і інш. 10.01.1865–28.12.1866. — Арк. 480; Ф. 2626. Воп. 1. Спр. 305. — Нарад паведамленняў пра дваран, пазбаўленых маёмасці, і пра асоб, што маюць дачыненне да паўстання. 16.01.1864–21.12.1864. — Арк. 3; Uruski S. Rodzina… T. 11. S. 213].

[38] Пра Юзафа Заблоцкага гл. ніжэй.

[39] Аднадворац Дынабургскага павета Тамаш Цытовіч (28 гадоў) быў схоплены разам з Плятэрам 14 красавіка 1863 г. ля Дубны. Канфірмацыяй ваеннага начальніка Віцебскай губерні Эраста Длатоўскага ад 26 траўня 1863 г. прысуджаны да пазбаўлення правоў стану, канфіскацыі маёмасці і ссылкі на катаргу на заводы на 4 гады [НГАБ. Ф. 162. Воп. 1. Спр. 116. — Распараджэнні, загады Мінскага губернскага праўлення аб разглядзе спраў пра канфіскацыю маёнткаў удзельнікаў паўстання 1863 года і іншых спраў, што знаходзяцца ў вытворчасці. 22.02.1862–14.12.1864. — Арк. 39 адв.; Ф. 296. Воп. 1. Спр. 25. — Перапіска з віленскім генерал-губернатарам, павятовымі ваеннымі начальнікамі і спраўнікамі па пытаннях секвестру маёнткаў асоб, якія бралі ўдзел у паўстанні; ведамасці і звесткі пра маёмасны стан кіраўнікоў паўстанцкіх атрадаў, ведамасці секвестраваных маёнткаў; спісы асоб, асуджаных і высланых з Мінскай губ. за ўдзел у паўстанні, прашэнні сваякоў асоб, што бралі ўдзел у паўстанні, аб зняцці секвестру з іх маёнткаў. 16.07.1863–18.10.1864. — Арк. 88; Ф. 320. Воп. 1. Спр. 398. — Справа аб пошуку маёнткаў удзельнікаў паўстання 1863 г. для ўзяцця ў секвестр. 05.08.1863–30.09.1866. — Арк. 197 адв.; Ф. 1416. Воп. 3. Спр. 21048. Арк. 50; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52163. Арк. 126, 389 адв.; Восстание в Литве и Белоруссии... С. 505–507.

[40] Дваранін Дынабургскага павета Людвік Няцецкі (Ніцецкі) (28 гадоў) быў схоплены разам з Плятэрам 14 красавіка 1863 г. ля Дубны. Канфірмацыяй Длатоўскага ад 26 траўня 1863 г. прысуджаны да пазбаўлення правоў стану, канфіскацыі маёмасці і ссылкі на службу ў войсках Асобнага Арэнбургскага корпуса без выслугі [НГАБ. Ф. 162. Воп. 1. Спр. 116. Арк. 39 адв.; Ф. 296. Воп. 1. Спр. 25. Арк. 88; Ф. 319. Воп. 1. Спр. 479. — Алфавітны спіс асоб, пазбаўленых правоў стану за ўдзел у паўстанні 1863 г. 27.05.1865. — Арк. 22 адв.; Ф. 320. Воп. 1. Спр. 398. Арк. 198; Ф. 1416. Воп. 3. Спр. 21048. Арк. 37; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52163. Арк. 126, 389 адв.; Восстание в Литве и Белоруссии… С. 505–507].

[41] Селянін Дынабургскага павета Антон Панасевіч (24 гады) быў схоплены разам з Плятэрам 14 красавіка 1863 г. ля Дубны. Канфірмацыяй Длатоўскага ад 26 траўня 1863 г. прысуджаны да пазбаўлення некаторых правоў стану і ссылкі ў арыштанцкія роты на 3 гады [НГАБ. Ф. 1416. Воп. 3. Спр. 21048. Арк. 40; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52163. Арк. 397; Восстание в Литве и Белоруссии… С. 505–507].

[42] Селянін Ян Баўр (Баўраў), які да паўстання жыў у м. Краслаўка, быў схоплены разам з Плятэрам 14 красавіка 1863 г. ля Дубны. Канфірмацыяй Длатоўскага ад 26 траўня 1863 г. прысуджаны да пазбаўлення некаторых правоў стану і ссылкі на службу ў войсках Асобнага Арэнбургскага корпуса без выслугі, а на яго маёмасць, паводле распараджэння віцебскага губернатара ад 4 снежня 1863 г., накладаўся секвестр. Пасля вызвалення ён падлягаў пасяленню на казённых землях у Сібіры. У 1866 г. яго жонка Агнешка падала прашэнне аб вяртанні пасля рот на радзіму, аднак 15 красавіка 1866 г. яно было адхіленае [НГАБ. Ф. 1416. Воп. 3. Спр. 21048. Арк. 9; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 31604. — Справа паводле падачы віцебскага губернскага пракурора прашэнняў зняволеных, што ўтрымліваюцца ў турэмных замках, аб больш хуткім заканчэнні іх спраў і інш. 28.12.1863–27.05.1866. — Арк. 613–615; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52163. Арк. 397; Восстание в Литве и Белоруссии… С. 505–507].

чаго паўстанцы падпалілі вазы, на якіх пакінулі параненых[43], і зніклі, пакідаючы на месцы Леана са сваімі слугамі, каб, адпаведна прынятаму плану, ён прабраўся за Дзвіну[44]. Камандзір, аднак, няўдала, нягледзячы на вайсковы досвед, узяўся за справу, бо некалькі жаўнераў з суправаджэння ўцяклі ў Краслаўку[45] да палкоўніка артылерыйскага парка[46], што там знаходзіўся, з аповедам пра напад і жадаючы дапамогі супраць паўстанцаў, у выніку чаго загадзя падрыхтаваныя сяляне, а менавіта суседнія старавеěры, атрымалі загад лавіць «бунтаўшчыкоў». Такім чынам, Леан, пакінуты на волю лёсу, перш за ўсё ратаваў нешчаслівых жаўнераў, пакінутых на падпаленых калёсах, дагледзеў іх і паклаў на моху ў лесе, і, прасачыўшы за знішчэннем вазоў і лішняй зброі, узяўся перапраўляцца праз лес вакольнымі сцяжынамі, праз так званыя пасяленцкія землі[47], дзе жылі раз’юшаныя навіной пра напад старавееры, бо не было іншай дарогі. Тым часам ужо натоўпы расколаў, узброеных каламі і карабінамі, сабраліся з крыкам, прыдумкамі і праклёнамі. Леан са сваімі вымушаны быў адстрэльвацца і абараняцца, і толькі так здолелі ўцячы цэлымі. Гэта была жудасная ноч, бо паўстанцы былі ўвесь час у небяспецы, стамляліся, цегнучыся з карабінамі 30 вёрст, у няспынным напружанні, абараняючыся ад натоўпаў, якія ўвесь час павялічваліся. Нарэшце пад раніцу яны здолелі дабрацца да Вышак.

Тут павінны былі іх чакаць коні. Але не было ані следу іх… Станіслаў Моль, баючыся помсты, не стрымаў слова, аднак гэта ніяк яму не дапамагло, бо расколы яшчэ ў гэты ж дзень, збіўшы яго, звязалі і, абрабаваўшы і спаліўшы двор, адвезлі ў Дынабург[48]. Страціўшы надзею паратунку, дашчэнту вычарпаны Леан са сваімі таварышамі рэшткамі сіл стараўся плесціся далей праз Дубенскія лясы[49] пры няспынным пераследаванні натоўпамі. Урэшце, ледзьве могучы валачыся, усе былі схопленыя, звязаныя, цяжка збітыя і акрываўленыя. Чэрнь, здзекуючыся над імі, з трыумфам адвезла генерал-

43 Звесткі пра пакіданне параненых на вазах выглядаюць дастаткова сумнеўнымі, бо ў матэрыялах следства і суда падобны момант не фігураваў. Напрыклад, у канфірмацыі Длатоўскага па справе паўстанцаў атрада пра гэта сказана наступным чынам: «а вазы са скрынямі, што былі на іх, падпаліла, пры гэтым было забіта 3 шарагоўцаў і паранены цяжка шараговец Жывацінскі і вазніца» [Восстание в Литве и Белоруссии… С. 505–506]. І ні слова пра спробу спалення параненых. Такі важны момант наўрад ці мог бы быць выпушчаны з поля гледжання следчай камісіі, якая, як сведчыць ніжэй сам Яўген Броэль-Плятэр, шукала любыя магчымасці для абцяжарання віны яго брата Леана.

44 Заходняя Дзвіна — буйная рака ў Расіі, Беларусі і Латвіі.

45 Краслаўка (Краслава) (латыш. Krāslava) — мястэчка, цэнтр воласці Дынабургскага павета, у цяперашні час — краёвы горад у Латвіі. З 1729 г. да Першай сусветнай вайны належала прадстаўнікам роду Плятэраў.

46 Гэта быў Міхаіл Іванавіч Фірсаў, які займаў пасаду камандзіра грэнадзёрскай паркавай артылерыйскай брыгады і лятучага грэнадзёрскага парка і меў сваю кватэру ў Краславе каля 20 гадоў [Bujnicki K. Wyjątek z własnoręcznego pamiętnika… S. 48, [Platerówna L.] Listy z Inflant Polskich… S. 223; Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: документы и материалы. Москва: Наука, 1964. С. 585; Список полковникам по старшинству. Санкт-Петербург: Военная типография, 1863. С. 313].

47 Калісьці Дынабургскага староства (заўвага Я. Броэль-Плятэра).

Дынабургскае гродскае староства з’яўлялася адной з найбольш прывабных крыніц даходу, а пасада дынабургскага старасты, якая была доўгі час злучаная з пасадай дынабургскага войта, — адной з найбольш важных у Інфлянтах. У XVIII ст. дынабургскімі старастамі з’яўляліся часта прадстаўнікі роду Плятэраў [Jeziorski P. A. Dyneburg w ostatnim stuleciu istanienia Rzeczypospolitej obojga narodów. Przyczynek do dziejów społecznych i gospodarczych miasta // Stan badań nad wielokultorowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej. T. II / red. W. Walczak i K. Łopatecki. Białystok, 2010. S. 409–439].

48 Успаміны Казіміра Буйніцкага і Людвікі Плятэр пацвярджаюць факт разрабавання Вышак. Буйніцкі піша, што жылы дом Моля «самы першы стаў тэатрам жорсткасці і хцівасці моцнага натоўпу набеглых з казённых і ваколічных вёсак сялян» [Bujnicki K. Wyjątek z własnoręcznego pamiętnika… S. 47]. Людвіка Плятэр піша, што «пасяленцкае сялянства… услед за паўстанцамі бегла ў Вышкі, напала на двор, звязала гаспадара Станіслава Моля падчас сну, братоў яго і гасцёў, б’ючы, піхаючы, здзекуючыся, і пацягнула іх у Дынабург» [[Platerówna L.] Listy z Inflant Polskich… S. 224].

49 Лясы ля маёнтка Дубна.

ад'ютанту Шувалаву (у далейшым генерал-губернатару і міністру[50]). Той, дапытаўшы Леана, загадаў яго тут жа развязаць і спытаў, ці ён быў кіраўніком нападу. Леан, думаючы пра Буйніцкага, які меў жонку і дзіцё[51], узяў віну на сябе і не пярэчыў. Яго адаслалі ў Дынабургскую фартэцыю і пасадзілі там у турму са слугамі, але асобна.

У гэты час пачаліся агульныя непарадкі. Сяляне, раз'юшаныя старaверамі, прагнымі да рабункаў, з зачэпкай пошуку паўстанцаў кідаліся на двары, знішчаючы, палячы, рабуючы без перашкоды з боку ўладаў. На працягу некалькіх дзён вязалі памешчыкаў і ксяндзоў і выдавалі ўладам як бунтаўшчыкоў; паўсюль агні пажараў, бязмежная дзёрзкасць і злосць, якія дазвалялі сабе сяляне, лічачы, што мелі такі загад. Так былі абрабаваны і знішчаны некалькі дзясяткаў двароў, і пайшло б далей, калі б улады не апамяталіся, бачачы, чым гэта пагражае, і з дапамогай войска не стрымалі далейшыя непарадкі[52].

[50] Граф Пётр Шувалаў (1829–1889) — генерал-маёр, генерал-ад'ютант, у 1861–1864 гг. з'яўляўся начальнікам штаба корпуса жандараў і кіраўніком III Аддзялення Уласнай Яго Імператарскай Вялікасці канцылярыі, у 1864 г. прызначаны выконваючым абавязкі ліфляндскага генерал-губернатара (генерал-губернатара Прыбалтыкі) і камандуючым войскамі Рыжскай ваеннай акругі (на пасадзе да 1866 г.); з 1866 да 1874 г., узначальваючы корпус жандараў і III Аддзяленне, з'яўляўся адным з самых уплывовых расійскіх палітыкаў. У красавіку 1863 г. знаходзіўся ў Дынабургу, будучы высланым з Пецярбурга для задушэння як паўстання, так і сялянскіх бунтаў [Восстание в Литве и Белоруссии… С. 94, 497; Революционный подъем в Литве и Белоруссии... С. 690; Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. С. 215–216; Список генералам по старшинству. Санкт-Петербург: В военной типографии, 1864. С. 499; Список генералам по старшинству. Санкт-Петербург: В военной типографии, 1872. С. 182].

[51] Жонка Зыгмунта Буйніцкага Ганна сама трапіла пад следства і паводле распараджэння М. Мураўёва (да 22 ліпеня 1863 г.), была высланая «адміністрацыйным парадкам» на жыхарства пад нагляд паліцыі ў Тамбоўскую ці Табольскую губерню. Іх сына Караля (нар. каля 1861 г.) яна аддала на ўтрыманне сваячцы — памешчыцы Дрысенскага павета Корсак. На месцы ссылкі звярталася да ўладаў з прашэннем аб выдачы матэрыяльнай дапамогі. Верагодна, у хуткім часе яна атрымала палёгку пакарання, бо ў 1865 г. жыла пад наглядам паліцыі ў г. Харкаве [НГАБ. Ф. 1416. Воп. 3. Спр. 21048. Арк. 8 адв.; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 31355. — Справа паводле паведамлення аланецкага, тамбоўскага і вяцкага губернатараў аб падачы звестак пра матэрыяльны стан асоб, якія высланы ў іх губерні і звярнуліся з прашэннямі аб выдачы ім дапамогі. 02.08.1863–24.06.1864. — Арк. 22–28а; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 31583. — Справа паводле паведамленняў губернатараў з падачай ім звестак пра матэрыяльны стан асоб, сасланых пад нагляд паліцыі за ўдзел у паўстанні 1863 г., для аказання ім дапамогі. 19.03.1864–18.05.1864. — Арк. 132–133, 389 адв.; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52285. Арк. 5, 42 адв.; Ф. 2586. Воп. 1. Спр. 116. Арк. 489; Bujnicki K. Wyjątek z własnoręcznego pamiętnika… S. 56].

[52] Сялянскімі бунтамі ўвесну і ўлетку 1863 г. былі ахопленыя ўсе «інфлянцкія» паветы (Дынабургскі, Рэжыцкі, Люцынскі) Віцебскай губерні. Яны мелі сваю перадумову: у 1861–1862 гг. падчас рэалізацыі сялянскай рэформы на гэтых тэрыторыях не раз успыхвалі сялянскія хваляванні, якія памешчыкамі часта душыліся з дапамогай расійскіх вайсковых адзінак. Сярод іншага, непадначаленне памешчыкам мелася і ў Дынабургскім павеце. Пры гэтым колькасць параненых, забітых і пакараных рознымі цялеснымі карамі сялян вымяралася сотнямі [Революционный подъем в Литве и Белоруссии… С. 83–84, 572–577 і інш.]. Таму антаганізм паміж памешчыкамі і сялянамі на пачатку 1863 г. быў вялікі. У выніку, калі памешчыкі пазбавіліся абароны ад войскаў, сяляне скарысталі гэтую сітуацыю і каб адпомсціць за старыя крыўды, і каб дамагчыся (у патэнцыяле) перадачы ў іх валоданне зямлі, што напярэдадні паўстання трапіла ва ўласнасць іх былых гаспадароў. Цікавы рапарт начальніка IV акругі корпуса жандараў Аляксандра Гільдэбранта пры апісанні лютасці сялян: «Я … сустракаў ва ўсіх вёсках (Рэжыцкага павета. — *Дз. М.*) натоўпы сялян, узброеных каламі і косамі, большай часткай п'яных», «навакольныя памешчыкі, што не паспелі ўцячы ў Рэжыцу, арыштаваны і звязаны сялянамі», «знайшоў… скаваных ці звязаных 28 дваран, з якіх шмат хто, у тым ліку і невінаватыя альбо, прынамсі, ні ў чым да гэтага часу не западозраныя, цярпелі жорсткія катаванні ад буяных і п'яных сялян, якія не давалі ім нават ежы», «сяляне выявілі да яго, які прадстаўляе вышэйшую паліцэйскую ўладу, яўны недавер і непавагу», «у Рэжыцы і Дынабургу збіралася да мяне мноства знаёмых і незнаёмых памешчыкаў, молячы аб апецы і абароне супраць раз'юшаных сялян» і г. д. [Восстание в Литве и Белоруссии… С. 496–500; ящчэ пра гэтыя непарадкі гл.: Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях: Дакументы і матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі / уклад. Дз. Ч. Матвейчык; рэдкал.: У. І. Адамушка [і інш.]. Мінск: А. М. Вараксін, 2014. С. 165–166, 200–202; Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. С. 215–217]. На-

У маёнтку Людвіямпаль[53] на майго амаль 60-гадовага дзядзьку Казіміра Плятэра напалі ўночы натоўпы расколаў[54], якія нібыта шукалі ў яго зброю і порах. Слуг звязалі, а адзін з нападаючых ударыў яго сякерай і рассек плячо, пасля чаго адны кінуліся на жалезную скрыню, у якой знаходзіліся грошы і каштоўныя паперы, і, пасекшы яе, пачалі выцягваць з яе каштоўнасці, ранячыся пры гэтым, другія білі і забіралі начынне, ламалі ўсё, выцягвалі бочкі з гарэлкай са склепаў, хапалі што толькі маглі. Таму як гэта працягвалася доўга і быў час паведаміць пра гэта паліцыі ў Краслаўцы, паспешна прыбыў камісар[55] і, знайшоўшы расколаў за работай ля жалезнай скрыні, кінуўся сам жменямі хапаць папяровыя грошы, і столькі іх нахапаў, што пазней купіў сабе за іх зямельны маёнтак. Гэты ж камісар, жадаючы павялічыць непарадак, сам даў сігнал да пажару,

---

ват старшыня Дынабургскай следчай камісіі Сцяпан Панюцін прызнаваў хаатычнасць дзеянняў сялян: «Хаос зразумелы, бо сяляне забіралі ўсіх без разбору…», «сяляне бралі ўсіх, хто толькі не быў апрануты ў сялянскае адзенне» [Восстание в Литве и Белоруссии… С. 503–505]. Непарадкі былі спыненыя толькі з выкарыстаннем вайсковых адзінак. Аднак нават у адносінах да вінаватых сялян крымінальнае пераследаванне было адносна мяккім, а 20 лістапада 1863 г. віцебскі цывільны губернатар Уладзімір Вяроўкін выдаў распараджэнне Дынабургскаму павятоваму суду спыніць справу ў адносінах да сялян аб разрабаванні імі памешчыцкіх маёнткаў і валасных праўленняў у павеце [НГАБ. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52209. — Матэрыялы аб удзельніках паўстання 1863 г., аб хваляваннях сялян (заключэнне Дынабургскай следчай камісіі, думка віцебскага ваеннага губернатара, перапіска з павятовымі начальнікамі і інш.). 19.06.1863–16.12.1863; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52250. — Справа пра сялян Рэжыцкага павета, якія бралі ўдзел у паўстанні 1863 г. 02.02.1864–02.09.1864. 109 арк.; Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях… С. 142–143]. Аднак гэтыя непарадкі немагчыма растлумачыць толькі супярэчнасцямі за зямлю. Мемуарысты паведамляюць, што ў іх удзельнічалі шматлікія стараверы, якія ніколі не знаходзіліся ў прыгоннай залежнасці ад памешчыкаў. Магчыма, што ў іх праявіўся этнічны і саслоўны антаганізм паміж паланізаванымі памешчыкамі-немцамі, з аднаго боку, і сялянамі — латышамі, рускімі і беларусамі, што насялялі гэтыя землі, — з другога. Да апошніх прымыкалі таксама і яўрэі, якія ў Дынабургу ў Леана Плятэра «кідалі брудам і камянямі, крычучы: Вот графскі сын мяцежнік» [[Platerówna L.] Listy z Inflant Polskich… S. 225].

Пра разрабаванне маёнтка Казіміра Плятэра гл. ніжэй.

[53] Людвіямпаль (рус. Людвиамполь, латыш. — Ludvikova) — маёнтак у Краслаўскай воласці Дынабургскага павета, у цяперашні час — пасёлак у Скайстаўскай воласці Краслаўскага краю Латвіі. Разрабаванне Людвіямпаля пацвярджаецца Казімірам Буйніцкімі і Людвікай Плятэр [Bujnicki K. Wyjątek z własnoręcznego pamiętnika… S. 47–48, 55; [Platerówna L.] Listy z Inflant Polskich… S. 224].

[54] У 1863 г. стараверы (стараабрадцы) у Віцебскай губерні узялі самы актыўны ўдзел у задушэнні паўстання. Прычына гэтага наўрад ці крыюцца ў рэалізацыі сялянскай рэформы 1861 г., бо стараверы не былі ў ліку прыватнаўласніцкіх прыгонных сялян, а жылі на дзяржаўных землях і з мясцовымі памешчыкамі былі звязаныя толькі ў некаторых выпадках адносінамі арэнды іх зямлі. Магчыма, прычыны іх негатыўнага стаўлення да памешчыкаў неабходна шукаць у эканамічнай канкурэнцыі паміж гэтымі групамі насельніцтва Інфлянтаў. Апрача таго, старверам былі цалкам чужыя ідэі ўзнаўлення Рэчы Паспалітай. Віцебскі віцэ-губернатар Аляксандр Пятніцкі ў сваім цыркуляры ад 3 ліпеня 1863 г. (на падставе распараджэння М. Мураўёва ад 17 чэрвеня) назваў іх «вернае і аддадзенае Гасудару і Ураду насельніцтва» і асобна забараніў памешчыкам-каталікам прыгнятаць іх, у прыватнасці зганяць з арандаваных імі надзелаў зямлі. У Дынабургу са стараверяў Дынабургскага і Рэжыцкага паветаў была нават створаная асобная казацкая сотня для барацьбы з паўстанцамі. Аналагічныя спробы рабіліся ў Мінскай губерні [НГАБ. Ф. 296. Воп. 1. Спр. 24. — Справа аб фарміраванні конных атрадаў са староверяў, якія жылі ў Мінскай губ. 12.07.1863–12.08.1863. 35 арк.; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 31318. — Распараджэнне віленскага ваеннага генерал-губернатара ад 17 чэрвеня 1863 г. віцебскаму губернатару аб забароне выцясняць стараверяў з зямельных надзелаў, што знаходзяцца ў іх аброчным утрыманні. 3 арк.; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 32122. — Справа паводле падачы Віцебскай палаты дзяржаўных маёмасцяў аб наданні льгот дынабургскім і рэжыцкім стараверам за службу ў сотні казакоў падчас паўстання 1863 г. 13.02.1865–26.04.1865. 17 арк.; Ф. 2601. Воп. 1. Спр. 2. — Цыркуляры віцебскага губернатара аб абвяшчэнні Дрысенскага павета на ваенным становішчы, аб захадах па пакаранні за ўдзел у паўстанні і садзейнічанне паўстанцам. 09.05.1863–21.12.1863. — Арк. 76 — 76 адв.; Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях… С. 83–84, 205–206]. Факт актыўнага ўдзелу стараверяў у рабунках пацвярджаюць усе вядомыя ўспаміны пра падзеі ў Інфлянтах.

[55] Не ўдалося ідэнтыфікаваць асобу.

стрэліўшы ў саламяную страху, ад чаго пачаўся агульны пажар, і ўсе забудовы — жылы дом, флігелі і некалькі гумнаў — згарэлі дашчэнту. Мой дзядзька вымушаны быў глядзець на гэта, лежачы недагледжаным, бо яго кінулі на вузкія калёсы, а пазней, не звяртаючы ўвагі на рану, галопам прывезлі, як паўстанца, у Краслаўку. Там яго трымалі на двары, нічым не прыкрытага. Толькі ўвечары мясцовы доктар атрымаў дазвол агледзець яго, задаволіўшы моцныя просьбы сясцёр міласэрнасці, палкоўнік урэшце дазволіў прыняць яго пад варту ў іх шпіталь, але толькі праз некалькі дзён. Там жа ён ад ран у хуткім часе памёр[56].

Назаўтра пасля адбіцця зброі паўстанцамі мы, я і мой брат Міхал, былі арыштаваныя ў Краслаўцы, куды прыбылі, як звычайна, у нядзелю. Нас пасадзілі ў халодную і вільготную гаўптвахту, назаўтра ж перавялі ў іншую, нібыта больш прыстойную кватэру і чацвёртага дня вывезлі на фурманках пад вартай у Дынабургскую фартэцыю, у вялікую турму, дзе мы знайшлі шмат якіх памешчыкаў, ксяндзоў, службоўцаў, прывезеных як вязні, злоўленых сялянамі[57]. Там было страшна цесна, душна і неспакойна. Галоўны вайсковы доктар, Канрадзі[58], добры і прыстойны чалавек, які прыходзіў па службе наведваць вязняў, таму як там былі і хворыя, увайшоў у нашае становішча і абяцаў узяць як слабых у вайсковы шпіталь. Там была ачышчаная адна так званая камера ад арыштантаў-злачынцаў, і нас пасадзілі разам з больш чым дзесяццю іншымі, апрануўшы ў казённыя, арыштанцкія «халаты». Доктар Канрадзі штодзень прыходзіў экзаменаваць хворых, і ад яго мы даведваліся пра тое, што адбывалася з братам Леанам, бо ён бачыў яго таксама штодзень. Таксама дзякуючы яму мы правялі з Леанам цэлы дзень у гэтай шпітальнай турме, бо прывёў яго нам у шпіталь як хворага. Тады мы даведаліся ад Леана пра падрабязнасці яго злаўлення; ён быў у добрым настроі і не прадбачыў, каб яму пагражала такая вялікая небяспека, бо ніколі не належаў да песімістаў.

Ужо назаўтра прыйшоў загад, каб яго перавялі ў новую турму, нядаўна пабудаваную ў самім горадзе, адкуль яго вывозілі некалькі разоў у фартэцыю на следчыя допыты і так званыя вочныя стаўкі; Канрадзі ж атрымаў вымову, што асмеліўся размясціць яго

---

[56] Адносіны Казіміра Плятэра са сваімі часоваабавязанымі сялянамі напярэдадні паўстання былі дрэннымі. Прычына гэтага — рэалізацыя сялянскай рэформы 1861 г. Сялянскія бунты пачаліся ў яго ўладаннях яшчэ ўвесну 1861 г., а Плятэр для іх задушэння выкарыстоўваў расійскія войскі. У тэлеграме генерал-маёра Аляксандра Веймарна гэта апісана наступным чынам: «У маёнтку гр. Плятэра значная колькасць сялян адмовілася працаваць і абіраць старастаў. Я загадаў узяць указанага падбухторшчыка і пакараць. Усе сяляне, імгненна ўзброіўшыся дубінамі, з ярасцю кінуліся на мяне і роту. Я і афіцэры шаблямі, людзі спачатку прыкладамі, а затым штыкамі адкінулі бунтаўшчыкоў пасля працяглай сутычкі: стрэлу не было дадзена, пакараў строга 20 чалавек, 12 сялян паранены не небяспечна, усе скарыліся» [Революционный подъем в Литве и Белоруссии… С. 84, 576]. Верагодна, менавіта гэтая варожасць і стала штуршком да разрабавання і спалення цэнтра маёнтка і забойства самога Плятэра.

[57] Дынабург — адзін з двух гарадоў Віцебскай губерні (другі — Віцебск), куды масава звозіліся схопленыя ўдзельнікі паўстання ці арыштаваныя паводле падазрэння ў падтрымцы яго альбо спачуванні. С. Панюцін так апісваў умовы ўтрымання зняволеных: «У фартэцыі амаль няма адзіночных памяшканняў, арыштанты змяшчаюцца па 3 і 4, а ў трох палатах — ад 20 да 30. Для знішчэння гэтай нязручнасці 10 чалавек яшчэ да мяне пераведзены ў турэмны замак, у адзіночныя пакоі, у тым ліку і Леан Плятэр. Чацвёртага дня я агледзеў замак, як наўмысна пабудаваны для палітычных арыштантаў, і знайшоў яшчэ 30 асобных пакояў, куды адразу ж перавёў 12 чалавек…». Асноўнымі рэальнымі ўдзельнікамі паўстання, якія тут утрымліваліся, былі, апрача людзей з дынабургскага атрада, паўстанцы з дрысенскага-себежскага атрада пад камандаваннем Баляслава Кульчыцкага і Казіміра Медунецкага і ўдзельнікі спробы арганізаваць атрад у маёнтку Марыенгаўзэн Люцынскага павета [Восстание в Литве и Белоруссии… С. 503–505].

[58] Карл Канрадзі — калежскі радца, кавалер ордэнаў Св. Станіслава 2-й ступені і Св. Ганны 3-й ступені, у 1863 г. галоўны лекар Дынабургскага ваеннага шпіталя [Памятная книжка Витебской губернии на 1863 год… С. 56].

ў шпіталі. Была прызначаная следчая камісія[59] з Пецярбурга пад кіраўніцтвам стацкага радцы Старажэнкі[60] і Панюціна[61], асабліва непрыхільнага чалавека. Камісія паводле загаду Мураўёва[62] распачала сваю дзейнасць. Адразу было відаць, што існавала пастанова асудзіць Леана. Гэтая мэта была яскрава відавочная на працягу ўсяго следства. Нам таксама хацелі даказаць, што мы ўдзельнічалі ў нападзе і адбіцці зброі, але занадта шмат было разнастайных сведкаў, якія бачылі нас у гэты ж дзень і вечар за гаспадарчымі працамі і хатнімі заняткамі, таму на гэты раз усё скончылася жаданнямі. Следства працягвалася. Да нас даходзілі розныя навіны, якія паходзілі ад саміх сябраў камісіі, што яны ўсё больш знаходзілі аргументаў для асуджэння Леана.

У гэты час Зыгмунт Буйніцкі, зразумеўшы небяспеку свайго становішча, адразу пасля замаху накіраваўся ў Пецярбург і там ад міністра Валуева[63] праз сястру, якая была сяброўкай жонкі[64] спадара Валуева, атрымаў пашпарт і выехаў за мяжу. Да яго хутка дайшла навіна, што ён у бяспецы і яму нічога не пагражае. Леан жа за яго мог быць у любы дзень асуджаны на смерць. Таму некаторыя з сям'і Буйніцкіх пачалі дамагацца ад Зыгмунта, каб ён публічна прызнаў віну. Аднак, на жаль, занадта позна ён паслаў у камісію ліст, у якім пісаў, што гэта ён быў сапраўдным і адзіным камандзірам атрада, які адбіў зброю у Бальтынскім лесе каля Краслаўкі. Яго жонка ўзялася асабіста ўручыць гэты ліст сябрам сабранай камісіі. Ліст прынялі з недаверам, прачыталі яго, але не звярнулі на яго ніякай увагі, нават, як здаецца, не згадана пра яго

59 Дынабургская следчая камісія была заснаваная паводле распараджэння міністра ўнутраных спраў Пятра Валуева ад 14 красавіка 1863 г. і праіснавала да 14 студзеня 1865 г. Спачатку яе старшынёй планаваўся лейб-гвардыі палкоўнік Аляксандр Ягораў, аднак ужо 21 красавіка на гэтую пасаду быў прызначаны сапраўдны стацкі радца Сцяпан Панюцін (гл. ніжэй) [Витебская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1802–1917) / Т. Е. Леонтьева [и др.]; сост. Т. Е. Леонтьева, Д. Л. Яцкевич; редкол. А. К. Голубович (гл. ред.) [и др.]. Минск: БелНДИДАТ, 2009. С. 116–117; Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях… С. 139–140].

60 Старажэнка Аляксей (1805–1874) — расійскі гісторык і пісьменнік украінскага паходжання, з 1823 г. знаходзіўся на вайсковай службе; у 1863 г. — чыноўнік па асаблівых даручэннях пры віленскім генерал-губернатары, у 1865–1866 гг. — старшыня камісіі па справах рымска-каталіцкага духавенства ў Вільні, у 1868 г. выйшаў у адстаўку ў чыне сапраўднага стацкага радцы, аўтар публікацый у «Весніку Паўночна-Заходняй Расіі» [Восстание в Литве и Белоруссии… С. 575; Fajnhauz D. 1863: Litwa i Białoruś / Inst. Historii PAN. Warszawa: Neriton, 1999. S. 237, 268–269].

61 Сцяпан Панюцін (1822–1885) — расійскі дзяржаўны дзеяч, даслужыўся да чыну тайнага радцы; доўгі час служыў у Каралеўстве Польскім, 21 красавіка 1863 г. узначаліў Дынабургскую следчую камісію, у чэрвені 1863 г. прызначаны віленскім грамадзянскім губернатарам (на пасадзе прабыў да сакавіка 1868 г.), быў адным з найбольш аддадзеных прыхільнікаў Мураўёва і яго палітычнага курсу [Восстание в Литве и Белоруссии… С. 566; Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях… С. 140; Цылов Н. И. Дневник члена Виленской политической комиссии при графе Муравьеве 1863–1864 г. // Русский архив. Год 44. 1906. Т. 3. С. 259–260, 277 і інш.].

62 Міхаіл Мураўёў (1796–1866) — дзяржаўны, грамадскі і ваенны дзеяч Расійскай імперыі; у 1863 г. прызначаны на пасаду віленскага генерал-губернатара, на якой вылучыўся жорсткасцю пры задушэнні паўстання і русіфікацыі краю, у тым ліку смяротнымі пакараннямі і высылкамі з радзімы; пакінуў успаміны пра дзейнасць у Вільні [Граф Михаил Николаевич Муравьев. Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа, 1863–1866 гг. // Русская старина. Т. 36–38. 1882–1883; приложение — Т. XLII. 1884. № 6. С. 573–584; Караў Дз., Токць С. Мураўёў Міхаіл Мікалаевіч // ЭГБ. Т. 5. Мінск: БелЭн, 1999. С. 238–239; Орловский Е. Граф М. Н. Муравьев как деятель над укреплением прав русской народности в Гродненской губернии 1831–1835 и 1863–1865. Гродно: Губ. Типогр., 1898. 31 с.; і шматлікія іншыя].

63 Граф Пётр Валуеў (1815–1890) — упраўляючы (з 23 красавіка 1861 г.) і міністр (з 9 лістапада 1861 г.) унутраных спраў, займаў гэтую пасаду да 9 сакавіка 1868 г. [Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях… С. 140].

64 Маецца на ўвазе другая жонка Валуева (першая Марыя Вяземская памерла ў 1849 г.) Ганна (1830–1883), дачка рыжскага паліцмайстра палкоўніка Івана Вакульскага.

ў пратаколе[65]. Да якой жа ступені панавала абыякавасць і злая воля ўнутры камісіі наконт гэтай справы? Сярод шматлікіх доказаў гэта было відаць з наступнага прыкладу. Двух параненых жаўнераў, выратаваных Леанам, размясцілі асобна ў шпіталі; падчас следства да іх прывялі Леана, каб яны пазналі яго і засведчылі, што гэта ён камандаваў партыяй у лесе. У гэтым самым пакоі ляжаў за шырмай нібыта смяротна хворы нехта Петрусевіч[66], памешчык з Літвы, схоплены як паўстанец, які, як здавалася, быў ужо зусім непрытомны, так што на яго не звярталі ніякай увагі; ён, аднак, усё чуў і бачыў, як Панюцін пасля гучнага адпору жаўнераў, што не Леан, што стаіць перад імі, быў камандзірам, нахіліўся да аднаго з іх, гаворачы: «Усё ж гэты быў начальнікам?», на што паранены ўскрыкнуў: «Я вам казаў, што не ён, ён мне жыццё ратаваў. Начальнік інакш выглядаў» — і апісаў яго выгляд і адзенне. Аднак пра гэта таксама не зроблена ні згадкі ў пратаколе. Паміж гэтымі нястойкімі паўстанцамі знайшліся такія, якія праз баязлівасць павялічвалі віну Леана перад уладамі. Памешчык Глушанін[67], узяты як паўстанец са свайго маёнтка Скайста[68], жадаючы апраўдацца, сцвярджаў у камісіі на вочных стаўках, што быў вымушаны пайсці, бо не меў выбару, таму як Леан яму пагражаў неадкладнай смерцю з пісталета. Леан, натуральна, абвяргаў гэта, бо ў гэтым не было і ценю праўды, камісія, аднак, сквапна скарыстала гэтае абвінавачванне, няслушна ж абвінавачаны нават абурэння не меў да паклёпніка, толькі спачуваў над яго маладушнасцю.

Сабраўшы ўсе доказы, камісія на падставе ваеннага становішча паводле існуючых законаў за ўзброенае паўстанне і камандаванне партыяй вынесла смяротны прысуд, які павінен быў пайсці на вышэйшае зацвярджэнне і, як паўсюль казалі, быць палегчаны. Усе былі здзіўленыя гэтым настолькі суровым прысудам і перакананыя, што гэта

---

65 Верагодна, маецца на ўвазе ліст Буйніцкага на імя ягонай жонкі ад 3 траўня 1863 г. У ім Буйніцкі абвяшчаў, што разбіццё транспарту са зброяй у наваколлі Краслаўкі было праведзенае ім асабіста з дапамогай некалькіх людзей, у тым ліку і Леана Плятэра, якіх ён «прымусіў сілаю прысягнуць». У далейшым Буйніцкі паслаў яшчэ адзін ліст — ад 21 чэрвеня (3 ліпеня) 1863 г. на імя Э. Длатоўскага і сябраў Дынабургскай камісіі. У ім пісалася: «Красавіка 13 цяперашняга 1863 г. пры адбіцці пад Краслаўкаю транспарту са зброяй адзін я быў кіраўніком, начальнікам узброенай партыі, я сабраў інсургентаў, я ўсім распараджаўся, я быў правадыром іх з уладай неабмежаванай, а ўсе яны, мае паплечнікі, павінны былі падначальвацца мне беспярэчна». Пры гэтым падаць гэты ліст павінна была менавіта жонка Буйніцкага [Восстание в Литве и Белоруссии… С. 508–510].

66 Верагодна, маецца на ўвазе ўладальнік маёнтка Фартунопаль Люцынскага павета Ян Іаахімавіч Петрусевіч, які за «нядобранадзейныя дзеянні» быў арыштаваны і зняволены ў Дынабургу. Пазней пастановай ваеннага суда ад 19 траўня 1864 г. прызначаны да «адміністрацыйнага спагнання» і высланы пад строгі нагляд паліцыі ў Арэнбургскую ці Пензенскую губерню, а на яго маёнтак у 1864 г. накладзены секвестр. Яго жонка Ксаверыя ў снежні 1864 г. падала прашэнне аб зняцці секвестру з прычыны адсутнасці сродкаў на ўтрыманне 8 дзяцей, і, паводле распараджэння М. Мураўёва ад 31 снежня 1864 г., секвестр здымаўся са спагнаннем узмоцненага 10-працэнтнага збору [НГАБ. Ф. 1416. Воп. 3. Спр. 21048. Арк. 41; Ф. 1416. Воп. 4. Спр. 11416. — Справа аб асобах, якія бралі ўдзел у палітычных непарадках па Віцебскай губерні. 13.05.1864–21.04.1867. — Арк. 20 адв.; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52163. Арк. 199 адв., 420 адв., 453 адв., 498–503, 702–703, 731; Ф. 2586. Воп. 1. Спр. 116. Арк. 481 адв.].

67 Памешчык Глушанін даваў таксама паказанні супраць яшчэ аднаго паўстанца — Баляслава Матэрны, і гэта былі адзіныя паказанні супраць яго, на падставе якіх, паводле канфірмацыі Длатоўскага ад 26 траўня 1863 г., ён быў прызначаны да ссылкі ў Пермскую губерню [Восстание в Литве и Белоруссии… С. 506–507]. Пра напад на двор маёнтка Глушанінаў падчас сялянскіх непарадкаў і арышт гаспадара і яго гасцей паведамляе Людвіка Броэль-Плятэр [[Platerówna L.] Listy z Inflant Polskich… S. 223].

68 Скайсты (латыш. — Skaista) — маёнтак Ізабэлінскай воласці Дынабургскага павета, у цяперашні час — сяло, цэнтр воласці Краслаўскага краю Латвіі.

толькі спалох і што ў Пецярбургу будзе заменены на іншае пакаранне. Леан меў такое ж перакананне, але дэкрэт не пайшоў у Пецярбург, бо Мураўёў дамогся права судзіць на смерць без апеляцыі[69]. Мая сям'я, як магла, прыкладала намаганні, звяртаючыся да розных уплывовых асоб, але дарэмна. Між іншымі стрыечная сястра, што жыла ў Княстве Пазнанскім, Ганна Плятэр[70] звярнулася праз княгіню Чартарыскую[71] з Атэля Лямбэр[72] да імператрыцы Яўгеніі[73], якая абяцала ўмяшацца праз французскага амбасадара ў Пецярбургу. На гэта пасля доўгай затрымкі атрымала адказ, што імператрыца, калі б ведала, хто маецца на ўвазе, з упэўненасцю адразу адмовіла б, бо гэты Леан Плятэр не заслугоўвае ніякай увагі, бо ён — рэвалюцыянер, які ўжо ў 1830 г. камандаваў бандамі і пакінуў пасля сябе найгоршую памяць[74].

І такія аргументы ўжываліся, каб разладзіць любую акцыю выратавання.

Пасля таго як была выдадзеная пастанова ваеннага суда, слугі Леана (якіх асудзілі на цяжкія працы), менавіта яго службоўца Юзаф Заблоцкі гвалтоўна дамагаўся ў камісіі, каб яму дазволілі падзяляць лёс свайго гаспадара і каб, калі павінен быць расстраляны, і ён мог разам з ім пайсці на смерць[75]. Аднак гэтая адданасць не ўзбудзіла ў камісіі найменшага спачування, толькі нібыта камендант фартэцыі[76], які не сімпатызаваў ваеннаму

---

[69] Ад самага свайго прызначэння на пасаду Мураўёў меў права канфірмацыі прысудаў па справах асоб, што знаходзіліся пад судом за «палітычныя злачынствы» — удзел у паўстанні ці спачуванне альбо падтрымка яго.

[70] Верагодна, маецца на ўвазе Ганна, дачка Адама Антонія Ануфрыя і ўнучка Аўгуста Гіяцынта Плятэраў і жонка далёкага сваяка Адама Броэль-Плятэра [Hayło L. Plater (Broel-Plater) Adam Antoni Onufry // PSB. T. XXVI. S. 644–645].

[71] Ганна Зоф'я Чартарыская (народжаная Сапега) (1799–1864) з'яўлялася жонкай Адама Ежы Чартарыскага (1770–1861) — кіраўніка кансерватыўнага лагера эміграцыі з зямель Рэчы Паспалітай (Атэля Лямбэр — гл. ніжэй); вяла ў эміграцыі актыўную дабрачынную і адукацыйную дзейнасць. У Парыжы яна належала да партыі, якая спрыяла прыходу да ўлады імператара Напалеона III, і таму мела шырокія сувязі з прадстаўнікамі французскай палітычнай эліты [Kalembka S. Wielka Emigracja. 1831–1863. Wyd. II. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. 434 s.].

[72] Атэль Лямбэр (фр. Hôtel Lambert) — кансерватыўны (арыстакратычны, манархічны) лагер палітычнай эміграцыі з зямель былой Рэчы Паспалітай пасля паўстання 1830–1831 гг., на чале з князем Адамам Ежы Чартарыскім, які ў 1843 г. набыў старажытны палац у Парыжы пад назвай Атэль Лямбэр, і менавіта з таго часу так стала называцца і кола яго прыхільнікаў; лагер яднаў пераважна выхадцаў з арыстакратыі і характарызаваўся наяўнасцю значных фінансавых сродкаў і сувязяў сярод еўрапейскай (у першую чаргу французскай і ангельскай) палітычнай эліты [Матвейчык Д. Ч. Выгнаныя з роднага краю. С. 44–47].

[73] Яўгенія (Марыя Яўгенія Ігнасія Аўгусціна), народжаная графіня Манціха (1826–1920), жонка імператара Францыі Напалеона III (шлюб 30 снежня 1853 г.).

[74] У паўстанні 1830–1831 гг. удзельнічалі некалькі прадстаўнікоў роду графаў Плятэраў — сенатар-кашталян Каралеўства Польскага Людвік, родныя браты Уладзіслаў і Цэзар, родныя браты Фердынанд і Люцыян, аднак найбольш верагодна, што тут праводзяцца паралелі з Цэзарам Броэль-Плятэрам, які ў 1831 г. з'яўляўся адным з камандзіраў паўстанцкага атрада, што дзейнічаў у Вількамірскім і іншых паветах Віленскай губерні [Bielecki R. Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego. T. 3. Warszawa, 1998. S. 302; PSB. T. XXVI. Wrocław [etc.]: Zakład narodowy imienia Ossolińskich [etc.], 1981. S. 649–652].

[75] Вольнаадпушчаны селянін Дынабургскага павета Юзаф Заблоцкі (нар. каля 1841 г.) да паўстання служыў камердынерам у Леана Плятэра; быў схоплены разам з ім 14 красавіка 1863 г. ля Дубны і канфірмацыяй Длатоўскага ад 26 траўня 1863 г. прысуджаны да пазбаўлення правоў стану, канфіскацыі маёмасці і ссылкі на катаргу на заводы на 4 гады [НГАБ. Ф. 1416. Воп. 3. Спр. 21048. Арк. 29; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52163. Арк. 397; Восстание в Литве и Белоруссии… С. 505–507].

[76] Маецца на ўвазе генерал-лейтэнант Аляксандр Гольшын, які з'яўляўся камендантам Дынабургскай фартэцыі да верасня 1863 г., калі яго змяніў на пасадзе генерал-лейтэнант Рудольф Шульман [Памятная

начальніку генералу Длатоўскаму[77], быў уражаны прывязанасцю слугі да свайго гаспадара. У канцы траўня мы былі ўражаныя навіной, што Леан быў раптоўна пад моцнай вартай перавезены з турмы на прадмесці ў турму ў фартэцыі пад № 1. Там яму 26-га паведамілі, каб быў падрыхтаваны, бо назаўтра раніцай павінен быць расстраляны[78]. Яго засталі за спакойным пісаннем пяром на паперы. Папрасіў ксяндза, гэта дазволілі, і выконваючы абавязкі пробашча ксёндз Баляслаў Александровіч (пазней асуджаны на цяжкія працы, памёр па дарозе ў Цюмені)[79] атрымаў дазвол ад каменданта правесці з ім перадсмяротную ноч. У найвышэйшай сабранасці, у няспыннай малітве была праведзеная гэтая апошняя ноч. Леан спавядаўся, атрымаў апошняе прычасце, дараваў віну тым, хто меў дачыненне да яго згубы, дзякаваў Богу, што дазволіў яму быць ахвярай у добрай справе, ахвяроўваў сваю смерць за Святога Айца і ворагаў Касцёла і Айчыны, і так умацаваны духам дачакаўся раніцы. Прасіў спаткання з маці і сёстрамі[80], якія з гэтай мэтай прыбылі з вёскі ў Дынабург, і развітання з намі, братамі. У гэтым апошнім яму і нам адмовілі. Мы толькі атрымалі ад яго развітальную нататку (якую я хаваю ў медальёне разам з яго валасамі) наступнага зместу:

«Улюбёныя, дарагія мае браты! Нам не наканавана бачыцца на гэтай зямлі — мне ад гэтага вельмі балюча. Прыміце мае абдымкі, хоць толькі праз ліст. Я бласлаўляю вас, прыціскаю да сэрца. Да пабачэння калі-небудзь у лепшай краіне. З любоўю да вас брат Леан. 27 траўня 1863 г.»[81].

книжка Витебской губернии на 1863 год… С. 152; Памятная книжка Витебской губернии на 1865 год. Санкт-Петербург: В типографии К. Вульфа, 1865. Часть вторая: Отдел статистический. С. 88].

77 Эраст Длатоўскі (1807–1887) — расійскі ваенны і дзяржаўны дзеяч; у 1863 г. з чынам генерал-лейтэнанта з'яўляўся ваенным начальнікам Віцебскай губерні і камандуючым войскамі, што знаходзіліся ў ёй, з галоўнай кватэрай у Дынабургу [Восстание в Литве и Белоруссии… С. 500, 505–508; Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях… С. 78, 79, 80, 85, 86 і інш.; Список генералам по старшинству. Санкт-Петербург: В военной типографии, 1864. С. 362].

78 Канфірмацыя Длатоўскага, паводле якой Плятэр і прысуджаўся да расстрэлу, была выдадзеная ў гэты ж дзень [яе тэкст гл.: Восстание в Литве и Белоруссии… С. 505–507]. У працы Анатоля Смірнова памылкова ўказваецца, што канфірмацыя была зробленая М. Мураўёвым: «Яшчэ па дарозе ў Вільню ён [Мураўёў] спыніўся ў Дынабургу толькі для таго, каб канфірмаваць смяротны прысуд Плятэру» [Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года… С. 294]. Гэтага не магло быць яшчэ і з той прычыны, што канфірмацыя выйшла 26 траўня, а Мураўёў прыбыў у Вільню ўжо 14 траўня і выдаў адпаведны загад аб уступленні ў кіраванне генерал-губернатарствам [Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях… С. 69]. Тым не менш пра тое, што Плятэру будзе вынесенае пакаранне менавіта смяротнае, Длатоўскаму было вядома яшчэ да дня канфірмацыі, бо яшчэ раней за 20 траўня ён паслаў распараджэнне выконваючаму абавязкі віцебскага губернатара Аляксандру Пятніцкаму аб высылцы з Віцебска ў Дынабург ка́та, які быў выпраўлены 21-га і прыбыў на месца 25 траўня [НГАБ. Ф. 1416. Воп. 4. Спр. 11145. — Справа паводле прапановы начальніка Віцебскай губерні аб адпраўленні ў Дынабургскую фартэцыю ката. 31.05.1863–26.05.1863. 9 арк.]. Невядома, праўда, нічога пра ўдзел ката ў пакаранні Плятэра, бо, як і згадана ў гэтых успамінах і іншых крыніцах, ён быў расстраляны.

79 Пробашч Дынабургскага касцёла Баляслаў Александровіч пазней сапраўды за «ўдзел у паўстанні і як нядобранадзейны ў палітычных адносінах» быў прысуджаны да ссылкі на сталае жыхарства ў Томскую губерню і секвестру маёмасці. Памёр у турме [НГАБ. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 31932. Арк. 2–15; Ф. 2586. Воп. 1. Спр. 116. Арк. 70 – 70 адв.]. Цікавую характарыстыку пакідае яму Апалонія Серакоўская: «Зыгмунт [Серакоўскі] цаніў яго розум, нічым нязломную энергію, вялікую высакароднасць і любоў да айчыны» [Sierakowska (z Dalewskich) A. Wspomnienia / opr. J. Sikorska-Kulesza, T. Bairašauskaitė. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010. S. 185–186].

80 Сцэну спаткання з маці і сёстрамі апісвае Людвіка Плятэр [[Platerówna L.] Listy z Inflant Polskich… S. 226–227].

81 Тэкст яшчэ адной нататкі ад той жа даты — да маці, сясцёр і кузэнаў — прыводзіць Людвіка Плятэр [[Platerówna L.] Listy z Inflant Polskich… S. 227].

Пры гэтым распараджэнне адносна запісаў для слуг, якія суправаджалі яго, і просьба заплаціць некалькі дробных даўгоў. Маці і сясцёр, як і яшчэ некалькіх сваякоў, якіх дапусцілі да яго, прыняў з найбольшай яснасцю і спакоем, прасіў, каб яны не непакоіліся, бо такая смерць для яго — шчасце. Заўважыў, што ён другі са сваякоў памірае гвалтоўнай смерцю, бо адзін старэйшы брат, Казімір, купаючыся, патануў у возеры некалькі гадоў таму. Прасіў таксама маці, каб не абуралася на вінаватых у яго смерці. Цёпла з імі развітаўся, не затрымліваючыся, бо ўжо настойвалі, каб ехаў.

Сеў з ксяндзом, які ўвесь час не мог стрымаць сваіх слёз, на воз і, не праяўляючы найменшага страху, прыехаў на месца, дзе павінен быць пакараны, на пяскі за фартэцыяй, налева ад шляхоў Дынабургска-Рыжскай чыгункі[82]. Там на яго апранулі смяротную кашулю пасля таго, як знялі верхнюю вопратку[83], і залп з карабінаў у адну хвіліну паклаў канец гэтаму шляхетнаму жыццю. Сабралася шматлікая публіка, нават расіяне, а менавіта афіцэры, былі моцна ўражаныя мужнасцю яго скону. Спадарства Старажэнка, Панюцін, генерал Длатоўскі і іншыя назіралі з валоў фартэцыі за гэтай экзекуцыяй. Якія пры гэтым яны мелі думкі? Аднаму Богу вядома. Адбывалася аб адзінаццатай перад поўднем. Мы ў турэмным шпіталі ведалі пра гэта і, стоячы на каленях перад кратамі на акне, чулі залп, які пазбавіў нас брата. Адразу пасля расстрэлу Леана яго тамсама і закапалі, і войска, паводле прынятага звычаю, патаптала магілу, праходзячы некалькі разоў па ёй. Паставілі варту, і ўсе разышліся, але пасля паўночы прыбыў атрад з трунной, выкапаў парэшткі і вывез. Куды? Ніхто пра гэта, нягледзячы на старанныя пошукі і даследаванні, не мог даведацца. Магчыма, іх пахавалі ў садзе каменданта ў фартэцыі. Камендант, якога пыталі пазней пра гэта асобы, з якімі быў у добрых адносінах, адказаў: «Я не магу вам даць ніякіх дакладных звестак пра гэта, магу толькі сказаць, што парэшткі Леана Плятэра пакладзены ў прыстойным месцы…».

Праз некалькі месяцаў пасля гэтай катастрофы мая маці падала прашэнне імператрыцы Марыі[84], умаляючы яе як маці дазволіць выданне ёй парэшткаў расстралянага сына. Князь Сувораў[85], тагачасны генерал-губернатар у Пецярбургу, высакародны чалавек, які нам спрыяў увесь час і дзякуючы якому нас не вывезлі ў Расію, сам прачытаў гэтае прашэнне імператрыцы. Здавалася, што яно зрабіла на яе нейкае ўражанне, але нічога не абяцала, і мая маці нават не атрымала ніякага адказу. Мяне

[82] Рыга-Дынабургская чыгунка была пабудаваная ў 1858–1861 гг. на сродкі прыватнага капіталу — Таварыства Рыга-Дынабургскай чыгункі, звязвала Рыжскі порт на Балтыцы з Пецярбурга-Варшаўскай чыгункай, пралягала па Ліфляндскай і Віцебскай губернях [Тищенко В. Н. Паровозы железных дорог России. 1837–1890 гг. Москва: «О. Сергеев / Локотранс», 2008. С. 43–50].

[83] Магчыма, што вопратка, якая была знятая з Плятэра перад расстрэлам, захавалася да нашых дзён. Прынамсі прадмет менавіта з такой назвай знаходзіцца ў зборах Музея Войска польскага ў Варшаве. Вопратка ўключае ў сабе круглую шапку з чорнага аксаміту са скураным верхам і куртку з самаробнага сукна ў чорна-белую клетку [выяву гл.: Powstanie styczniowe. 1863–4. Warszawa: Bellona SA; Narodowe Centrum Kultury; Muzeum Wojska Polskiego, 2013. S. 137; перадрукавана ў: Матвейчык Д. Ч. Паўстанне 1863–1864 гадоў у Беларусі… С. 51].

[84] Маецца на ўвазе жонка імператара Аляксандра II Марыя Аляксандраўна, народжаная прынцэса Максіміліяна Вільгельміна Аўгуста Соф’я Марыя Гесэнская (1824–1880).

[85] Аляксандр Сувораў (1804–1882) — расійскі дзяржаўны, грамадскі і ваенны дзеяч; у 1861–1866 гг. займаў пасаду санкт-пецярбургскага ваеннага генерал-губернатара, меў славу ліберала і праціўніка жорсткасці пры задушэнні паўстання 1863–1864 гг., нават апекаваўся некаторымі са ссыльных паўстанцаў, што праязджалі праз Санкт-Пецярбург [Фядута А. Сувораў супраць Мураўёва // ARCHE. 2010. № 12. С. 284–299]. Ксёндз Леан Броэль-Плятэр у сваім нарысе нават апісваў цікавую сцэну знаёмства Суворава з будучым паўстанцам Леанам Броэль-Плятэрам [Broel-Plater L., ks. Leon Plater: Bohater powstania… S. 10–11].

з маім братам пасля амаль 20-тыднёвага зняволення выпусцілі нарэшце з прычыны адсутнасці доказаў[86], але інтэрніравалі ў Краслаўцы, пераследавалі на кожным кроку. Нягледзячы на спаленыя двары, цалкам разрабаваныя маёнткі, загадалі неадкладна выплаціць падвойную кантрыбуцыю[87], уладанні ж нябожчыка Леана секвестравалі, а пазней канфіскавалі[88]. Нешчаслівы Понсэт, які быў творцам і галоўным маторам гэтага няўдалага ў Інфлянтах псеўдапаўстання, быў схоплены і як дэлегат Нацыянальнага Урада асуджаны на смерць, а ў выглядзе даравання сасланы на катаргу, але з дапамогай сваячкі, якая была жонкай аднаго з міністраў у Пецярбургу, ужо на працягу года здолеў выкруціцца і бяспечна перабрацца ў Кракаў, калі столькі ахвяр яго недаравальнай, грэшнай і легкадумнай саманадзейнасці пакутавалі і заплацілі жыццём за давер да яго. Праз пяць гадоў пасля гэтага я сустрэў яго ў Кракаве ў публічным садзе. Ён рабіў выгляд, што не пазнаў мяне, і слушна рабіў, бо такая сустрэча не магла быць прыемнай для абодвух бакоў[89].

Вось успаміны, каротка і бегла сабраныя пра тую сумную эпоху і той няўдалы рух, ахвярай якога паў Леан Плятэр.

Пераклад і каментары Дзмітрыя МАТВЕЙЧЫКА

---

[86] Паводле дакументаў Дынабургскай следчай камісіі, справа Яўгена Броэль-Плятэра была скончаная 7 ліпеня 1863 г. [НГАБ. Ф. 3046. Воп. 2. Спр. 5. — Алфавітны спіс асоб, якія знаходзіліся пад следствам у Віцебскай і Дынабургскай следчых камісіях па палітычных справах. 1864 г. — Арк. 42].

[87] Для пазбаўлення памешчыкаў і ўвогуле насельніцтва каталіцкага веравызнання іх фінансавай дамінацыі на землях былога ВКЛ на яго у 1863–1865 гг. было накладзена больш за 20 відаў розных «кантрыбуцыйных» збораў [табель гэтых збораў гл.: Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях… С. 73–75]. Тут маецца на ўвазе падвойны 10-працэнтны збор, які звычайна накладаўся на маёнткі памешчыкаў пры вызваленні іх ад секвестру.

[88] Паводле распараджэння М. Мураўёва ад 9 жніўня 1863 г., маёнтак Казанова падлягаў раздзелу для канфіскацыі адной паловы ў казну і перадачы другой паловы брату Міхалу ў валоданне. Чарговы раз пастанова пра канфіскацыю часткі Казановы была выдадзеная М. Мураўёвым 27 лістапада 1863 г. Сярод іншага было канфіскавана 138 дзесяцін лесу [НГАБ. Ф. 1416. Воп. 3. Спр. 21048. Арк. 39; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 31355. Арк. 57; Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 52163. Арк. 3–7, 126 адв., 215 адв. – 216, 230 адв., 269–270, 389, 457, 567, 824; Ф. 2514. Воп. 1. Спр. 2336. — Справа аб прыняцці ў казну канфіскаванага з маёнтка Казанова Дынабургскага павета, што належыць Плятэру, лесу. 11.03.1867–08.10.1870. 24 арк.; Ф. 2616. Воп. 1. Спр. 40. Арк. 10 адв.].

[89] Юзаф Понсэт да паўстання быў прызначаны камісарам у Інфлянцкае ваяводства, аднак пра яго дзейнасць практычна нічога невядома, апрача звестак, пададзеных у гэтых успамінах. У ссылцы ён заснаваў «суполку працы аб'яднаных майстроў-рамеснікаў», якая дапамагала сасланым паўстанцам. Пасля знаходжання ў Кракаве ён жыў у Варшаве [Gieysztor J. Pamiętniki z lat 1857–1865. T. 1. Wilno, 1913. S. 256, 261, 381–382]. Давід Файнгаўз не выключаў, што Юзаф Понсэт — гэта псеўданім слухача Школы ваенных інжынераў у Пецярбургу Казіміра Гірдвойня, які «ў гэты час» быў прызначаны паўстанцкім ваенным начальнікам Рэжыцкага і Дынабургскага паветаў [Fajnhauz D. 1863: Litwa i Białoruś… S. 120]. Гэтае меркаванне, аднак, выглядае дастаткова сумнеўным. І Яўген Плятэр, і складальнікі каментарыяў да ўспамінаў Якуба Гейштара са спасылкай на невядомую карэспандэнтку, што была ў ссылцы разам з Понсэтам, незалежна адзін ад аднаго паведамляюць пра гэтую асобу менавіта як пра Понсэта. Тым больш што біяграма Гірдвойня вядомая, і ў ёй няма звестак пра знаходжанне ў Кракаве пасля ссылкі [Girdwoyń Kazimierz // PSB. T. VII. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1948–1958. S. 476].

Лідзяне

САБАЧЫЯ ГАДЫ
Успаміны лідзяніна 50-гадовай даўніны[1]

Ад перакладчыцы

Пра Караля Ёдку нічога не вядома. Даваенная «Лідская зямля» ў двух нумарах надрукавала ягоныя мемуары і нічога не паведаміла пра аўтара. Даведацца пра яго мы можам толькі з ягоных мемуараў. З іх бачна, што аўтар скончыў Лідскую павятовую вучэльню — сапраўдны вырай знакамітых лідзян таго часу. Дастаткова сказаць, што вучэльню скончылі такія людзі, як паўстанец Людвік Нарбут, генерал і міністр абароны БНР Кіпрыян Кандратовіч, найлепшы знаўца гісторыі Лідчыны ў ХХ ст. Міхал Шымялевіч і дзясяткі іншых людзей, пакінуўшых свой след у гісторыі Лідчыны і ўсяго краю. Верагодна, Караль Ёдка праз вучобу ў павятовай вучэльні быў добра знаёмы з Міхалам Шымялевічам і менавіта Шымялевіч спрыяў друкаванню яго ўспамінаў.

Мемуары Караля Ёдкі праўдзіва апісваюць жыццё шараговых лідзян пры канцы ХІХ ст. і таму надзвычай цікавыя для ўсіх неабыякавых да гісторыі людзей.

I

Калісьці быў звычай: кожны губернскі камітэт статыстыкі штогод выдаваў так званыя «Памятныя кніжкі» — штосьці падобнае на адрасныя календары. На пачатку такой кніжкі быў размешчаны каляндар, далей ішлі спісы ўстаноў, губернскіх і павятовых службоўцаў, спісы асоб, якія выконвалі розныя публічныя і дзяржаўныя функцыі: чыноўнікаў, духавенства, земскіх начальнікаў, валасных пісараў, адвакатаў, вайскоўцаў, лекараў і г. д. Падаваліся ў такіх кніжках расклады руху цягнікоў, параходаў, работы пошты, спісы аптэк, адміністрацыйны падзел губерні і паветаў на паліцэйскія участкі, судовыя, лекарскія, акцызныя і іншыя акругі. Змяшчаліся новыя статыстычныя дадзеныя, губернскія хронікі. Вельмі цікавыя арыгінальныя звесткі з археалогіі, гісторыі, манаграфіі гарадоў і мястэчак і г. д. Гэтыя кніжкі былі сапраўднымі адлюстраваннямі стану губерні, вельмі багатым і надзвычай цікавым зборам розных звестак з гісторыі, статыстыкі, эканомікі і першасным інфармацыйным даведнікам.

У спісах падаваўся стан чыноўнікаў: імя, імя па бацьку, прозвішча, чын, пасада, узнагароды і іншыя адзнакі, узровень адукацыі, час знаходжання на пасадзе і хатні адрас. Калісьці былі спробы паведамляць і аб сямейным стане кожнага чыноўніка, аднак гэтыя спробы па зразумелых прычынах не ўтрымаліся.

Калекцыя гэтых кніжак па Віленскай губерні складае 65 тамоў ад 1850 да 1915 года ўключна[2]. Божа мой, якая гэта цікавая калекцыя! А колькі ў ім даследчык знойдзе ідыліі і падману, крыві і жалеза, вернасці і здрады, радасці і смутку! Калі перагортваеш аркушы такога штогадовіка памерам 500–600 старонак, дык успамінаюцца імёны, усплываюць у памяці малюнкі страшных падзей нядаўняга мінулага.

Чытаючы спісы чыноўнікаў, дзе-нідзе можна даведацца пра ўзровень адукацыі канкрэтных асоб, якія калісьці займалі важныя пасады ва ўрадавай іерархіі, напрыклад:

---

[1] Успаміны надрукаваны ў 1937 г. Гл.: Psie lata // Ziemia Lidzka. 1937. № 10. S. 113–114.; 1937. № 12. S. 138–139.

[2] Кніжкі пачалі выдаваць як мінімум у 1845 г. першапачаткова, з 1845 г., кніжка ўяўляла з сябе адрас-каляндар, г. зн. спіс чыноўнікаў губерні, а пачынаючы з 1850 г. звесткі пачалі істотна дапаўняцца матэрыяламі навуковага характару, прадстаўленымі карэспандэнтамі Віленскага статыстычнага камітэта з ліку мясцовай інтэлігенцыі.

«хатняе выхаванне» альбо «хатняя адукацыя», гэта азначае, што гэты чыноўнік не скончыў аніякай школы. Зразумела, што хатняе выхаванне альбо адукацыя, напрыклад, губернскага маршалка шляхты, канюшага царскага двара, графа Адама де Броель-Плятара, поўнага кавалера ордэнаў Св. Ганны і Св. Станіслава (у кніжцы 1878 г.), адрозніваецца ад хатняй адукацыі і выхавання, якую атрымаў які-небудзь паштовы чыноўнік VI, які паходзіў з бедных сялян ці месцічаў — напрыклад, сын нейкага вартаўніка!

Мінімальная адукацыя для атрымання першага цывільнага чыну — калежскага рэгістратара — 2-класная павятовая школа. Хто меў пасведчанне аб заканчэнні такой школы, мог смела лічыць, што носіць у ранцы маршальскую булаву. Так, нядаўна памерлы ў Гародне (Лідскага павета) генерал ад інфатэрыі Кіпрыян Кандратовіч, былы намеснік камандуючага Туркестанскай акругі, былы камандзір грэнадзёрскага корпуса на Каўказе і г. д., як і шмат хто з іншых штаб- і обер-афіцэраў розных радоў войск, меў за пачатковую кропку адліку павятовую школу ў Лідзе[3]. А Мікалай Львоў, сапраўдны стацкі саветнік, намеснік дырэктара маёмаснай дырэкцыі Віленскай і Ковенскай губерняў, як і шмат хто з іншых цывільных чыноўнікаў, скончыўшы павятовую вучэльню, адчыніў для сябе дзверы ў чыноўніцкую службу, атрымліваў ордэны, грошы і пенсіі. Павятовая школа штогод выпускала некалькі дзясяткаў выпускнікоў, але пасведчанне нашай школы для большасці «белых каўнерыкаў» было недасяжнай марай.

Святой памяці графіня Зоф'я Красінская[4] (уладальніца маёнтка Вялікі Ольжаў) на хатнюю адукацыю свайго адзінага сына выдаткавала, як калісьці яна сама гаварыла, сто тысяч рублёў — палову мільёна злотых! Мая ж «хатняя адукацыя» каштавала маім бацькам, далібог, добра, калі пяцьдзясят капеек.

II

Мой бацька, свяці Пан яго душу, Юзаф Ёдка паходзіў з ваколіцы Ёдкі, што пад Лідай, дзе меў худую спадчыну — чацвёртую ці нават пятую частку з 3-гектарнай нерухомасці, раскіданай на 54 кавалкі — вузкія шнурочкі неўрадлівай зямлі і марнага лугу. Жыць было не з чаго, ажаніўся, узяў у пасаг карову, прадаў братам сваю частку за 50 рублёў і пайшоў у свет. Завандраваў далёка, ажно за дзве мілі ад Ліды, у Левашы, і ўладкаваўся работнікам на млыне. Праз некалькі гадоў перайшоў на такую самую працу на млын у Лідзе.

Калісьці ў Лідзе, па вуліцы Гражыны[5], насупраць вуліцы Гарыстай, стаяў млын горада Ліда. А па другой старане быў зарослы балоцісты стаў, аточаны хмызам, аерам і альшынай. За некалькі гадоў да Сусветнай вайны млын быў зачынены, а возера спушчана. У 1915 г. будынак млына спалены адступаючымі расійскімі войскамі. Каля 50 гадоў гэтым млынам кіраваў блаславёнай памяці Гірш Палячак, шляхетны чалавек, бацька вялікай сям'і, у якога мой бацька знайшоў працу за 30 рублёў заробку і 30 пудоў мукі штогод з памяшканнем для жытла, якое мела такое-сякое асвятленне і абагрэў. Маці мая штосьці зарабляла тым, што прала на калаўроце і мыла бялізну для лепшых дамоў. І на гэтыя сродкі неяк жылі. Сям'я наша была дастаткова вялікая: бацька, маці, старшы брат Тамаш, сёстры Эмілія і Міхаліна, я і малодшы брацік Герусь, які памёр яшчэ малым.

---

[3] Генерал Кіпрыян Кандратовіч (1859–1932) — міністр абароны БНР, пасля лідскай павятовай вучэльні скончыў 2-ю Канстанцінаўскую вайсковую вучэльню і Акадэмію генеральнага штаба.

[4] Графіня Зоф'я Красіцкая з дома Кашыц (28.02.1852–25.01.1933). Нарадзілася ў Тарнова, дачка Канстанціна Кашыца (1828–1881) і Юліі з Несілоўскіх (1830–?). Муж — Раман Станіслаў Красіцкі (1844–1878). Мела сына Алексы Яна Мар'яна (1878–1935). Памерла ў Лідзе, пахавана на Росах ў Вільні.

[5] Такая назва вуліцы з'явілася ў 1920-я гг. Пры канцы XIX ст. раён горада Вісманты.

Здаўна славіцца ў Лідзе кірмаш 40-гадзіннага набажэнства, які называецца звычайна «чтэрдзестова» і прывязаны да 14 верасня. Калі ў Лідзе яшчэ не было чыгункі, з'язджаліся на кірмаш фурманкамі ажно з-пад Вільні «галантарэйнікі», а з Смаргоні — пекары з смаргонскімі абаранкамі. «Галантарэйнікі» ставілі свае палатняныя буды на могілках пры касцельнай агароджы, развешвалі ружанцы, скапуляры, белыя паскі кутасамі, раскладвалі кніжкі для набажэнства, абразы і абразкі святых і розныя зіхоткія золатам, серабром ці дыяментамі рэчы, пеўняў з волава, гусіныя трубкі з сядзячымі на іх хлопчыкам і г. д. Усё гэта зіхацела, грала, трубіла, зазывала і вабіла, але, халера, нядоўга. Ужо на другі дзень усё гэта псавалася. На гэтыя кірмашы збіраліся тысячы людзей са сваёй ці суседніх парафій. Касцёл і касцельныя могілкі шчыльна запаўняліся «публікай» — зразумела, болей «пра цікавасць» і «дзеля знаёмства», чым «для малітвы». Усе людзі пхаліся каля радоў «галантарэйнікаў», гаманілі або прыслухоўваліся да спеваў, гукаў ліраў, скрыпак ці гармонікаў ста калматых дзядоў і баб, якія тут сядзелі на ўласных вазах з дзецьмі, сабакамі, баранамі і нават парасятамі.

У тыя часы Ліда была малым ціхім і невялікім павятовым горадам, у якім не было ні адной кніжнай крамкі, а паперу для пісьма можна было адшукаць толькі ў некалькіх гандэлках, а фарбы да малявання — толькі ў аптэцы Эпштэйна[6]. Вучні некалькіх школ, якія тады меліся ў Лідзе, набывалі патрэбныя кніжкі ў самой школе. Між тым падручнікі, такія як «Детский мир», «Родное слово», заўжды выкарыстоўваліся на працягу некалькіх гадоў і служылі ажно да поўнага знішчэння некалькім пакаленням вучняў, пераходзячы ад старэйшага брата да малодшага або да малодшага школьнага сябра.

У кожнай установе, у кожным школьным класе на сцяне вісеў партрэт цара Аляксандра III і таблічка з надпісам тоўстымі літарамі: «Говорить по-польски строго воспрещается». Ксёндз у касцёле зрэдку зачытваў які-небудзь царскі маніфест па-руску, штогод па-руску даваў прысягу рэкрутам-католікам, у школах па-руску вучыў рэлігіі. Аніводнай польскай кніжкі, ані календара, ані буквара ў Лідзе дастаць было нельга. Ані за якія грошы! Толькі раз у год «галантарэйнікі» з Вільні прывозілі «Афіцыйкі» ці «Службы Божыя». Календары і буквары польскія мелі жніво! Іх хапалі і неслі дахаты. Не ведаю, ці быў продаж легальным ці «з-пад крыса», але навучанне чытання па-польску «чужих детей» было забаронена пад страхам суровай кары. За такую «забарону» св. пам. Міхала Ёдку, далёкага сваяка майго бацькі, генерал-губернатар віленскі Каханаў[7] у 1886 г. без суду, толькі з прычыны тайнага даносу ў паліцыю выслалі ў Сібір на вечныя часы. З гэтым, браце, не цацкаліся!

Будучы на набажэнстве ў касцёле, нябожчыца матуля, не ведаю — яўна ці патаемна, купіла за 3 капейкі ў «галантарэйніка» танюсенькі «Буквар польскі», надрукаваны ў друкарні Блюмовіча ў Вільні[8] (як сёння, бачу перад сваімі вачамі, як пад хусткай, бо ішоў дождж, прынесла яго ў нашу цёмную хатку пры млыне). Маці мая была жанчына «вучоная»: магла знайсці патрэбную малітву паводле рэестру, бо ведала лічбы і ўмела лічыць да тысячы! Таму навучыла ўсіх нас па буквары і па рэлігійным кніжкам чытаць і знаходзіць у кніжцы неабходныя рэчы паводле нумарацыі старонак са зместу.

---

6 Аптэка Эпштэйна Кейля Хаімавіча знаходзілася на вуліцы Віленскай.

7 Каханаў Іван Сямёнавіч (1825–1909), генерал ад артылерыі, з 1884 г. віленскі, ковенскі і гродзенскі генерал-губернатар, член Дзяржаўнага савета.

8 У друкарні Блюмовіча ў 1907 г. нейкі час друкавалася «Наша Ніва».

III

У нашым атачэнні дзіцячая навука пачынаецца праз некалькі месяцаў пасля прыходу дзіцяці ў свет. Маці карміць дзіцятка грудзьмі год, а то і два гады. Калісьці я меў сябра, які выбягаў з дому на поле, адшукваў там працуючую маці і, азіраючыся вакол, каб хтонебудзь не высмеяў, патайкам звяртаўся да маці:

— Мамы, дай цыцы…

Чуў аповед, што нейкая маці карміла так хлопца да сямі гадоў.

Першая практычная і прыдатная ў дзіцячым жыцці навука — гэта ўменне трымаць скарынку хлеба. Маці ўтыкае яму да кулачка скарынку і накіроўвае руку дзіцяці да вуснаў, каб смактала і не плакала. Дзіцятка спярша спрабуе торкнуць скарынку ў вочкі, носік. А потым нарэшце патрапляе да вуснаў і тады, ужо задаволены, есць. Смяецца, укладае гэтую ж скарынку ў вока маці і скача на яе каленях. Пасля такой практыкі дзіцятка вучыцца браць скарынку адразу са стала. Першапачаткова ручка яго непаслухмяная і цягнецца не туды, дзе ляжыць скарынка. Спатрэбяцца немалыя высілкі, часам і са стогнам, каб дасягнуць мэты і ўзяць скарынку ў ручкі. Падобныя рэчы адбываюцца і з драўлянаю лыжкай, але ж колькі гэта прыносіць радасці і шчасце ўсім, хто знаходзіцца за сталом, калі такі «жук» ужо трымае лыжку ў руцэ і, узняўшы яе дагары, пхне разам з дарослымі да агульнай місы. Якая ж пацеха напаўняе ўсіх, калі такі малы стукне гэтай лыжкай камусьці па ілбе.

Навука сяброўства для дзіцяці пачынаецца з умення падаваць руку. Зусім малыя дзяўчаткі вучацца звычайна так званай фігі. Калі бацька альбо старэйшы брацік просіць падаць ручку, дык маці вучыць яе:

— Дай яму фігу.

Дачурка, не ўмеючы яшчэ зглажыць пальчыкі ані ў якую фігуру, выстаўляе толькі кулачок.

Уважліва сочаць, каб усе дзеянні выконваліся правай ручкай, а толькі фігі дазваляецца паказваць «з дзвюх рук».

Дзеці найчасцей спяць разам з матуляй у адным ложку. Трое, а калі і чацвёра дзяцей аблягаюць маці. Доўжыцца такое некалькі гадоў. Калі ў ложку зробіцца зусім цесна, тады старэйшым дзецям пераносяць пасцель на печ. Па меры падрастання ўсе дзеці пачынаюць спаць на печы.

Дзіця трохгадовага ўзросту, седзячы побач з маці з ручкамі, зложанымі для малітвы, вучыцца прамаўляць:

— Ацю Божанька.

Потым вучыцца жагнацца, а потым прамаўляць пацеры: «Ойча наш», «Верую ў Бога Айца» і «Дзесяць прыказань». Звычайна маці павольна дэкламуе кожны выраз малітвы, а дзіцятка паўтарае за ёй. Тое самае адбываецца і раніцай, калі дзеці прачынаюцца, і гэтак нязменна, дзень за днём, ажно пакуль дзіцятка не вывучыць пацеры на памяць. Зрэдку ў гэтым нудным раскладзе маці замяняе бацька ці хто-небудзь з сям'і: дзед, бабуля і г. д.

Пяцігадовыя дзеці ўжо ведаюць на памяць ружанец. Іншыя малітвы і спевы пабожныя пазнаюць потым — на пахаваннях, у касцёле і г. д. Аднак я ведаў многа такіх, якія не ведалі цалкам малітвы на ружанцы, а толькі невялікую частку.

— Маці не навучыла, — так тлумачылі прычыну свайго няведання.

Такія, больш-менш, пачаткі хатняга выхавання атрымаў я і мае родныя. Пачуваліся мы не горш за іншых на Зарэччы[9]. Мелі дасыта чорнага хлеба, штогод садзілі пад гной некалькі загонаў бульбы, трымалі карову і свінню. Як кажуць, ва млыне і шчуры сытыя. Бацька на гадавую выплату за работу на млыне купляў сабе боты ці кажух,

[9] Зарэчча — раён горада за ракой Лідзеяй.

штаны для брата Тамаша і для маці боцікі. Маці за грошы, заробленыя прадзеннем кужэлі і мыццём бялізны, купляла сабе блузку, хустачку на галаву, а для дзяцей брала тканіну на сукенкі. Кашулі насілі мы з хатняга, грубага палатна, а сукенкі — з крамнага мультану[10].

Брат Тамаш меў ужо 12 гадоў і ва ўсім памагаў бацьку. Заўжды стругаў з цвёрдага белага грабу «кулакі» для млынарскіх колаў і ляскі для шасцерняў. Каменні «вастрыў» сталёвым молатам сам бацька. Мае сёстры ўжо ўмелі чытаць, адна па «Залатым алтарыку»[11], другая па больш малой кнізе для набажэнства. Я ж ведаў на памяць цэлы ружанец. Меў тады 5 гадоў. Мы, дзеці, спалі тады ўтрох на печы. На ёй кожную раніцу і ўвечары гаварылі ружанец. Спаць на печы было ўтульна і цёпла. Толькі перашкаджалі нам у сне мноства блох, якія гняздзіліся ў швах сцен, уначы тысячамі поўзалі па нашых дробных целах і смакталі кроў. Аднак на іх не звярталі ўвагі. Горай было з вошамі, бо яны любяць гнездавацца ў палатняных кашулях і праз тыдзень вырастаюць да памераў жытняга зерня. Вошы грызуць і ўдзень, і ўночы і прымушаюць да нястаннага чмохання.

Кашулі змяняюцца раз на тыдзень, у нядзелю рана. Час ад часу кожнаму з нас маці рабіла пошукі ў галаве. Летам да маці прыходзіла адна з суседак, каб потым выйсці разам пад стадолу на сонца і распачаць паляванне. Адна лажыла галаву з распушчанымі валасамі на калены другой, і тая, перабіраючы валасы на галаве, лавіла «жывёлін». Потым першая рабіла тое самае для другой.

Дзень і ноч узімку і ўлетку шумела вада на млынарскіх колах, гучалі агромністыя каменныя жарнавы і ўвесь млын дрыжаў, як жывы. Знутры млына заўсёды вісеў туман з белага пылу. Стары Гірш Палячак, сын яго Ёсель — вазніца, мой бацька і наш Тамаш заўсёды мелі акураныя белым шапкі, твары, вопратку і нават боты. Жыхары блізшых і дальшых ваколіц штодня прывозілі жыта на памол. Калі вады ў ставе было многа, а завоз жыта невялікі, заказчыкі звычайна праз некалькі гадзін ладавалі на вазы свае мяхі з мукой і ехалі дахаты. Калі ж здаралася так, што вады ў ставе было мала, а завоз выпадаў вялікі, стваралася чарга. Коней выпрагалі, ставілі пры вазах каля млына ці ў стадоле каля дзвярэй нашага дома. Усе сяляне сходзіліся тады да нас. Звычайна ўсе разам сядалі на лаву і сталёвым крэсівам высякалі са скалкі агонь для люлькі, якая смачна пахла дымам, смалілі свае люлькі са смярдзючым тытунём уласнай гадоўлі і доўга вялі гаворкі. Часам некаторы з іх драмаў і хроп, а калі-некалі падпускаў яшчэ горшы смурод, чым ягоная файка.

Да нас, дзяцей, прыбягалі суседскія дзеці. Мы, хлопчыкі, седзячы на печы, майстравалі з лучынак млыны ветраныя і водныя, пільшчыкаў з уваткнутай за пас пілой і наколатай на другі канец бульбінай, акрабатаў, бурчалак з малых костак прыгатаванай для засольванне свіной нагі і іншыя цацкі. Дзяўчаткі скручвалі лялькі з лапікаў тканіны ці лахманоў, калыхалі іх, як сапраўдныя маці, і прыпявалі:

— Люлі, люлі, прыляцелі куры, селі на варотах у чароўных ботах.

Ці так:

— Пайшоў каток па ляску ў зялёным паяску, пайшоў каток пад масток, злавіў рыбку за хвасток[12].

А потым пачыналі клясці:

— Ах ты, бурыла, ужо засцалася.

Дзяўчынкі кармілі лялькі малаком з ражка, як бы з лыжачкі, і вялі бяседу паміж сабой, нібы дарослыя:

---

[10] Мультан — тканіна з бавоўны.

[11] Верагодна, маецца на ўвазе малітоўнік «Złoty ołtarzyk, drukarnia Zawadzkiego. Wilno 1896».

[12] У польскім тэксце гэтыя дзіцячыя спевы запісаны па-беларуску — на роднай мове лідзян.

— А твая ж курачка, куманька, нясецца?..

— Не, мая рыбанька, не нясецца, калі ж пятушок штось не грае[13].

Улетку кожнага з нас, як толькі пачыналі хадзіць на ўласных нагах, запрагалі да працы. Пільнаваць градкі ў гародчыку ад курэй пані Красоткавай, а таксама самых кур з куранятамі ад халерных варонаў. Збіралі зеляніну каля платоў для парсючка і каровы, пасвілі яе на горцы зарачанскай і ў замку, заганялі на пашу нашу карову Маргулю, а вечарам, калі яна вярталася з малаком, сустракалі.

Адным словам, чалавек ад дзяцінства прывыкаў да пацераў, кармлення вошаў сваёю крывёю, розных пахаў і да чорнай, няўдзячнай, але непазбежнай для бедняка работы.

Доўгімі восеньскімі вечарамі да нас часам на падвячорак прыходзіла старая пані Красоткава. Прыйдзе, пасядзіць, нагаворыць казак і пойдзе. Насамрэч умела баяць байкі пра мядзведзяў, ваўкоў і іншых жывёлаў. А потым уначы сніліся нам тыя смешныя ці страшныя гісторыі.

Улетку, калі здаралася, што праз нас праходзіла жалобная працэсія[14], сёстры хапалі мяне за рукі і мы ўсе разам выбягалі на могілкі за нябожчыкам, каб паглядзець, як хаваюць людзей у зямлю. На могілках галосна заводзілі бабы. Дзеці часамі таксама плакалі і нават некаторыя скакалі ў дол, да труны. Так моцна плакалі, што было іх шкада, вядома ж — страчвалі маці ці бацьку і заставаліся сіротамі.

Бегалі і да касцёла. Тут каля самых дзвярэй трэба было кленчыць, жагнацца, біць у грудзі і паводзіць сябе ціха, без слоў. У касцёле было хараша, але разам з тым страшна. З крыжа ў вялікім алтары звісаў у страшных пакутах, распрануты, пакалечаны Пан Езус, а чырвоная кроў лілася з яго ілба, ног і бока. На іншым алтары св. Станіслаў выклікаў з труны худога, страшнага мерцвяка, а на сцяне, збоку, быў стары, ужо невыразны абраз святога з убітай яму ў галаву сякерай і з тварам, залітым крывёй. Навокал кроў і смерць, кроў і смерць…

Маці нам тлумачыла, што ў касцёле так страшна, каб людзі не гнявілі Божаньку.

Караль ЁДКА
Пераклад Галіны Лаўрэш

---

[13] Гэтыя словы таксама па-беларуску.

[14] Каля млына ішоў шлях да гарадскіх могілак. Пра гэтыя могілкі гл. успаміны М. Шымялевіча.

ЛЮДВІК НАРБУТ

Будучая галоўная дзейная асоба паўстання 1863 г. на Лідчыне Людвік Нарбут нарадзіўся 26 жніўня 1832 г. у бацькоўскім маёнтку Шаўры Лідскага павета, яго бацька — знакаміты гісторык Тэадор Нарбут, маці — Крысціна Садоўская. Тэадор, сын Яўхіма і Ізабелы з Наневічаў, нарадзіўся ў Шаўрах 8 кастрычніка 1784 г. і паходзіў са старажытнага ліцвінскага роду. У той час маёнтак Нарбутаў Шаўры складаўся з ворнага ўчастка і двара, меў 75 прыгонных. Гэты маёнтак перайшоў да Нарбутаў як пасаг Ізабэлы з Наневічаў. Сусветна вядомы гісторык быў яшчэ і руплівым гаспадаром, пад яго кіраваннем маёнтак Шаўры заквітнеў сапраўдным дабрабытам. Тэадор меў навуковы падыход да сельскай гаспадаркі і быў у курсе ўсіх сусветных навінак. Мала таго, ён з'яўляўся аўтарам шэрагу артыкулаў, у якіх пісаў пра рацыянальнае вядзенне сельскай гаспадаркі і пра апошнія дасягненні прыродазнаўчых навук.

Маці Людвіка — Крысціна Кацярына з Садоўскіх, была дачкой шарачковага шляхціца, былога жаўнера Касцюшкі. Першапачаткова ў хаце Нарбута яна працавала як прыслуга і толькі пасля нараджэння некалькіх дзяцей Тэадор узаконіў свае адносіны з ёй. Людзі, якія ведалі Крысціну, пісалі пра яе як пра добрую, сардэчную і богабаязную жанчыну, якая дала Тэадору сямейнае шчасце: *«Была маладой, вясёлай, чарнавокай і прыгожай, хоць была малаадукаванай, але прыродны розум і тонкасць душы кампенсавалі гэты недахоп… Пакуль думы першага гісторыка Літвы былі ў мінулым, яна кіравала хатай і маёнткам»*[1].

Запіс пра нараджэнне Людвіка зроблены ў метрычных кнігах парафіяльнага касцёла ў Начы. У паперах Вандаліна Шукевіча[2] захаваўся выпіс з метрычнай кнігі пра нараджэнне і хрышчэнне старэйшага сына: *«№ 166. Господняга году тысяча васямсот трыццаць другога, месяца верасня, чацвёртага дня, у касцёле рыма-каталіцкім парафіяльным Нацкім ксяндзом Адамам Страповічам, аўгустынам, вікарыем гэтага ж касцёла, хрышчоны вадой і св. алеем немаўля, названы Людвік. Работніцы Крысціны Падэўскай няправавага ложы сын — 1832 г., месяца жніўня 26 дня ў двары Шаўры народжаны. Падчас хросту трымалі* (хросныя. — *Л. Л.*) *Юзаф Сегень і Петранэла Драздоўская, панна»*. Пасля таго як Тэадор Нарбут ажаніўся з Крысцінай (каля 1840 г.), метрычны запіс перапісалі, а прозвішча маці з Падэўскай змянілі на Садоўскую (сапраўднае дзявочае прозвішча Крысціны застаецца пад пытаннем, бо ў некаторых аўтараў да замуства яна — Падэўская[3]).

Таксама перапісаны былі і метрычныя запісы іншых пазашлюбных дзяцей Нарбутаў: Аляксандры, Францішка і Тэадоры. Станіслаў і Амеля нарадзіліся ўжо ў шлюбе.

Першыя шчаслівыя гады дзяцінства Людвік правёў у бацькоўскім маёнтку. Бацька выхоўваў дзяцей у старашляхецкіх традыцыях, вучыў паважаць звычаі свайго краю, распавядаў дзецям пра гісторыю і герояў старажытнай Літвы. Экспанаты яго шматлікай калекцыі месціліся ў маёнтку і былі звыклым асяроддзем для малога Людвіка, узбуджаючы дзіцячыя мары і цікаўнасць да гісторыі. Людвік меў 4 братоў — Аляксандра, Францішка, Баляслава, Станіслава — і 3 сясцёр — Яну, Амелю і Теадору, гэта не лічачы дзяцей, памерлых у дзяцінстве. Ён быў старэйшым сынам і лідарам для Баляслава, Францішка і Теадоры, гэтыя чацвёра дзяцей падыходзілі адно аднаму па ўзросце і раслі разам. З 1831 г. у Шаўрах увесь час жыў стары чалавек па прозвішчы Гератоўскі.

---

1 Karbowski W. Ludwik Narbutt. Życiorys wodza w powstaniu styczniowem na Litwie. 1935. S. 31–34.

2 Тамсама. S. 182.

3 Гл. напрыклад: Komorowski Paweł, Kołyszko Aleksander. Ludwik Narbutt. Warszawa — Lida, 1999. S. 9.

Хто ён такі і чаму жыў у Шаўрах — невядома, але ён вельмі любіў дзяцей і шмат часу праводзіў з імі. Стары ведаў шмат цікавых гісторый, распавядаў пра паўстанне 1831 г., удзельнікам якога быў, дзеці разам з ім гулялі ў вайну, прычым Касцюшкам звычайна быў Людвік, Баляслаў — яго ад'ютантам, а Тэадора — Эміліяй Плятэр, хоць Плятэр была гераіняй іншай вайны. Аднойчы, калі недалёка ад Шаўроў праязджаў эскадрон расійскай кавалерыі, дзеці з кустоў пракрычалі патрыятычныя лозунгі і нават пакрыўдзіліся, што кавалерысты нічога не пачулі.

Людвік Нарбут пачаў вучыцца ў Лідскай павятовай вучэльні, а каля 1846 г. паступіў у віленскую гімназію. Прыязджаць дахаты даводзілася толькі на святы ды ўлетку. Падчас вакацый ён вучыў малодшых братоў і сясцёр, пісаў вершы, чытаў кнігі па гісторыі. Маці ўспамінала, як 12-гадовы хлопчык, гледзячы ў люстэрка, казаў: *«Маці, супакой ці зганьбуй, бо дзве будучыні для сабе бачу, будзе з мяне ці вялікі чалавек, ці вялікі злодзей»*. Назад на вучобу ў Вільню яго звычайна адвозіла маці, па дарозе спыняліся ў Бутрыманцах, дзе на мясцовых могілках разам адведвалі магілы дзеда і бабулі (недалёка ад капліцы) і хатку, якая стаяла побач з могілкамі, у гэтай хатцы гадавалася Крысціна.

Людвік добра вучыўся, але яго знаходжанне ў гімназіі (1846–1850) супала з рэвалюцыйным уздымам у Еўропе, атрымаўшым назву «Вясны народаў». Водгаласы еўрапейскіх падзей даходзілі да Вільні, у Літву таемна прыязджалі эмісары эміграцыі, распаўсюджвалася забароненая літаратура, якую гімназісты чыталі з вялікім уздымам. У 1846 г. віленская турма напоўнілася арыштантамі з так званага спіса Рэра. Турмаў бракавала, і таму нават вокны дамініканскага кляштара былі зафарбаваныя белай фарбай, яго на час таксама ператварылі ў турму, каля кляштара стаялі кібіткі жандараў — з усяго краю звозілі арыштантаў. У лютым 1848 г. эмісара Рэра разам з іншымі датычнымі да справы публічна пакаралі палкамі, а пасля, прывязаўшы да воза, правялі па вуліцах Вільні і саслалі на катаргу. Гэта ўсё назіралі і абмяркоўвалі гімназісты.

Падчас вакацый у Шаўрах у 1850 г. уся сям'я заўважыла змену ў паводзінах Людвіка, малады чалавек стаў сур'ёзным, паважным і задуменным.

Падчас вучобы ў апошнім класе гімназіі, пасля дыспутаў з гімназічнымі таварышамі пра справы ў краі, у лістападзе 1851 г. Людвік вырашыў стварыць сярод гімназістаў патрыятычнае таварыства, якое мела за мэту рыхтаваць ўзброенае паўстанне. У снежні на кватэры Людвіка адбылося першае паседжанне таварыства. З прычыны ўласнай легкадумнасці чальцы таварыства Гаварчэўскі і Падхарэцкі распавялі пра сустрэчы інспектару гімназіі, пасля чаго ўначы перад Калядамі паліцыя арыштавала Нарбута. На яго кватэры была знойдзеная картка з надпісам «Арол і крыж», гэтыя словы ў таварыстве былі паролем. Людвік потым распавядаў, што пасля арышту ён адразу быў пасаджаны ў цёмную і цесную камеру. Праз некалькі дзён у камеру прыйшоў сам генерал-губернатар Бібікаў[4] і параіў раскаяцца і дапамагаць следству. Тое самае ён казаў і праз некалькі дзён, калі юнага арыштанта прывялі да яго ў кабінет. Бібікаў зноў пераконваў арыштанта, што і так усё вядома і толькі дзеля формы трэба ўсё распавесці следству і падпісаць пратаколы, ён даваў генеральскае слова, што не кране яго сяброў. Дастаткова доўгі час Нарбут не згаджаўся, але нарэшце сазнаўся ў тым, што гэта ён аўтар надпісу на картцы. Пасля чаго Людвіка перавялі ў сухую і светлую камеру, а ў Пецярбург паслалі падрабязны даклад. Фактычна гульня ў канспірацыю сталася чарговай паспяхова выкрытай «крамолай»[5].

З надрукаваных архіўных матэрыялаў справы юнага Нарбута можна зразумець, як ішло следства. Справа № 4 ад 1851 г. «Ученика виленской гимназии Людвика Нарбута» пачата 11 студзеня і скончана 19 сакавіка 1851 г. У данясенні генерал-маёру

[4] Дарэчы, сам былы «дзекабрыст» памілаваны Мікалаем I.

[5] Karbowski W. Ludwik Narbutt… S. 35–41.

Кучынскаму ад 11 студзеня 1851 г. паведамляюцца агульныя папярэднія вынікі справы пра антыўрадавыя дзеянні Людвіка Нарбута сярод вучняў віленскай гімназіі: пра прызнанне яго саўдзельнікаў Мельхіёра Бакшанскага і Казіміра Нарвойша і пра адмову Нарбута прызнацца нават пасля прызнання яго былых сяброў. На вочнай стаўцы Бакшанскі катэгарычна сцвярджаў, што не браў удзелу ў злачынных справах Нарбута, на што Нарбут адказаў, што ёсць сведкі, якія могуць пацвердзіць адваротнае, бо Бакшанскі некалькі разоў удзельнічаў у нарадах арганізацыі. Жандар, які склаў дакумент, канстатуе, што ў цэлым сведчанні Бакшанскага і Нарвойша не вымусілі Нарбута да дачы сведчанняў па справе. З рапарта падпалкоўніка корпуса жандараў Данілава да выканаўцы абавязкаў начальніка 4-й акругі корпуса жандараў генерал-маёра Кучынскага ад 12 лютага 1851 г.: *«…з 8 снежня бягучага года… вядзецца следства па справе вучня мясцовай губернскай гімназіі Людвіка Нарбута, які абвінавачваецца ў распаўсюдзе сярод сваіх калегаў шкодных пагалосак і замове іх да ўзброенага выступу.*

Справа скончана… стала вядома наступнае:

На пачатку мінулага снежня вучні Гаварчэўскі і Падхарэцкі данеслі класнаму інспектару, што вышэй названы Нарбут падчас гутаркі з імі і некаторымі іншымі пытаўся ў іх, ці любяць яны сваю Айчыну, а пасля пачаў ім распавядаць, што вучні варшаўскай гімназіі рыхтуюцца да паўстання, што ў Лідскім павеце ўся шляхта да яго ўжо гатовая і той, які не пагодзіцца далучыцца да паўстанцаў, будзе піць горкае піва… На наступны дзень для адмысловай гутаркі Нарбут запрасіў іх да сябе на кватэру. Потым, нагадваючы Гаварчэўскаму пра сваё запрашэнне, даслаў яму картку, у якой прасіў запомніць пароль "Арол і крыж".

…арыштаваны Нарбут (гадоў 19, са шляхты) прызнаўся, што ў канцы мінулага месяца лістапада меў намер стварыць разам са сваімі калегамі патрыятычнае таварыства, якое мела за мэту падняць паўстанне. Гэтая думка з'явілася ў яго падчас спрэчкі з вучнем Нарвойшам на яго кватэры… Паводле сведчанняў Нарбута, галоўнымі саўдзельнікамі яго злачынных намераў былі: вышэй згаданы Нарвойш і Мельхіёр Бакшанскі, з якіх апошні прапанаваў прыняць для іх таварыства пароль "Арол і крыж" і прапанаваў напісаць статут таварыства. Акрамя таго, Нарбут прызнаўся, што пра свой намер ён паведаміў вучню Казлоўскаму, які як бы пагадзіўся ўзяць удзел у гэтай справе і збіраўся ўгаварыць сваіх калегаў Кубліцкага, Прэкера і Тышкевіча, з якімі пачаў перамовы, але не паспеў схіліць іх да ўдзелу ў арганізацыі, бо быў арыштаваны… для змовы запрашаў да сябе на кватэру вучняў Пабаеўскага і Пашкевіча… і нарэшце пісаў… картку да Гаварчэўскага, у якой прасіў не забываць пароль "Арол і крыж". Нарбут катэгарычна сцвярджаў, што да моманту яго арышту былі толькі гутаркі і моцныя спрэчкі, але не рабілася аніякіх дзеянняў… угаворваючы сваіх калегаў, ніякіх пагроз не прамаўляў, і адзіным дзеяннем у гэтай справе было прыняцце разам з Бакшанскім пароля "Арол і крыж", яны толькі жадалі даведацца, як будзе прыняты такі пароль сярод калегаў. Пра гатовасць шляхты Лідскага павета да паўстання Нарбут казаў таму, што падслухаў у месяцы ліпені… у мястэчку Дубічы, на выхадзе з касцёла гутарку землеўладальнікаВаўка з незнаёмым чалавекам, якому Воўк паведаміў, што неабходна было б прыгатаваць спіс, што ён, Воўк, выставіў бы 2000 шляхты.

Выкліканыя для допыту Казімір Нарвойш і Мельхіёр Бакшанскі прызналі, што Нарбут у канцы мінулага года паведаміў ім пра свае намеры, а яны… не пагадзіліся прыняць у іх удзел… нічым яму не дапамагалі і самі жадалі данесці пра яго ўладам, што і зрабілі праз сваіх калегаў Гаварчэўскага і Падхарэцкага… На вочнай стаўцы Нарбут не пярэчыў супраць довадаў Нарвойша і Бакшанскага. <…> Што да землеўладальніка Ваўка, то па распараджэнні… генерал-губернатара ў яго хаце быў праведзеныператрус, але не знойдзена нічога, што магло б пацвердзіць яго віну. <…>

Прымаючы да ўвагі ўсё вышэйпададзенае, следчая камісія прыйшла да пераканання, што ў дадзенай справе вінаваты вучань Людвік Нарбут… таму… ён за такія ўчынкі падлягае суровай кары…».

З рапарта… падпалкоўніка Данілава да выканаўцы абавязкаў начальніка корпуса жандараў 4-й акругі… генерал-маёра… Кучынскага, дня 14 сакавіка 1851 г. № 31:

«У якасці дадатку да рапарта ад 12 лютага… № 21 у справе палітычнага зняволенага Людвіка Нарбута маю гонар дакласці Вашаму Высокаправасхадзіцельству, што падчас знаходжання генерал-ад'ютанта Бібікава 2-га ў Пецярбургу, на… дакладзе Яго Імператарскай Вялікасці, насупраць параграфа… пра справу вучня віленскай гімназіі Людвіка Нарбута… з прапановай вылупцаваць розгамі і аддаць яго на службу шарагоўцам, не пазбаўляючы, аднак, дваранскага звання, Яго Імператарская вялікасць зрабіў надпіс "згодны". …Нарбут будзе аддадзены на службу ў адзін з палкоў 6 корпуса пяхоты пры ўмове строгага нагляду за ім…

Падпісаў пплк. Данілаў»[6].

Экзекуцыя адбылася ў будынку гімназіі, Нарбут атрымаў 25 udараў розгамі. Пасля экзекуцыі яму дазволілі развітацца з бацькамі і назаўтра, 30 сакавіка, да ўзыходу сонца адправілі ў Калугу да месца службы[7].

Абставіны вайсковай службы Людвіка добра адлюстроўвае паслужны спіс:

«…падпаручнік Людвіг Фёдаравіч Нарбут, паводле фармуляра пра яго службу… ад нараджэння 29 гадоў, з дваран Віленскай губерні, рыма-каталіцкага веравызнання, кавалер ордэна Св. Ганны IV ступені, узнагароджаны… медалямі за вайну 1853–56 гг. і медалём Св. Георгія з надпісам "За мужнасць".

На службу паступіў па… распараджэнні за палітычны выступ… 19 красавіка 1850 г. шарагоўцам… за заслугі ў баях з туркамі 8.IX.1855 г. стаў унтэр-афіцэрам, за заслугі ў службе 29.IX.1857 г. ва ўзросце 25 гадоў атрымаў першае афіцэрскае званне — прапаршчыка. Пераведзены ў Рэвельскі полк пяхоты 18 красавіка 1859 г., але ў сувязі са звальненнем са службы ў полк не прыбыў.

Браў удзел у дзеяннях супраць непрыяцеля:

У вайне з туркамі ў 1854 г. з 24.VII. да 20.XI. у Александропальскай і Ахалкалакскай кампаніях і за заслугі ў бітве 24.VII. пад Курук-Дарункай праізведзены ў унтэр-афіцэры і ўзнагароджаны трыма срэбнымі рублямі, у 1855 г. з 6.V да 3.XII у Александропальскай кампаніі, за штурм 17.XI. Карскіх фартоў узнагароджаны 1 срэбным рублём, з 13.XII.1856 г. да 1.I.1857 г. супраць горцаў на Лезгінскай дэмаркацыйнай лініі, з 1.IV.1857 г. да 1.I.1858 г. і ў 1858 г. з 1.I. да 1.IX. абодва разы на той жа лініі, прычым браў удзел: 27.VIII. — ва ўзяцці штурмам аула Цыбаро, 29.VIII. — у акцыі пры форце Купрыс-Шаво і за высокую мужнасць, выяўленую ў той экспедыцыі ўзнагароджаны ордэнам Св. Ганны 4 ступені з надпісам: "За мужнасць", у тым жа годзе ў складзе войскаў левага крыла каўказкага войска, з 25.X. па 18.XII. бярэ ўдзел у дзеяннях у ваколіцах Уладзікаўказа, Назрані, Несцераўскага паста і ў Чорных горах Малой Чачні… прычым: 2.XI пры злучэнні аддзелаў пры Акпортаўскім перавале, у справе пры Мутыч-Анкунь каля перавалу Асы, а адтуль… для ўзяцця апошніх непакорных аулаў Малай Чачні, Акінсаў і Мерадзінаў… 28.XII. пры ўзяцці варожых пазіцый каля аула Агашты, 29 — пры адбіцці нападу непрыяцеля на войскі, якія ўдзельнічалі ў работах на дарозе каля аула Агашты, 31 — пры ўзяцці гэтага аула. У 1859 г. у складзе галоўнага аддзела браў удзел у экспедыцыі супраць горцаў: 1.I у наступе… у кірунку аула Агашты,

6 Тамсама. S. 192–195.

7 Komorowski Paweł, Kołyszko Aleksander. Ludwik Narbutt. S. 9.

11.I — у бамбардаванні, 14 — ва ўзяцці пазіцый, пабудаваных супраць непрыяцеля каля ракі Баль і ўзяцці аула Тнузень.

Раненняў не мае і ў палоне не быў. Спагнанняў… не меў.

У 1858 г. заслужыў Найвышэйшую Пахвалу за ваенныя дзеянні ў складзе… войскаў лезгінскага аддзела…

Выхоўваўся ў Віленскай гімназіі, ведае: рэлігію, граматыку, арыфметыку, гісторыю ўсеагульную, геаграфію Расіі і ўсеагульную, мову французскую.

Падчас службы пакаранняў судовых, несудовых не меў і пад следствам не быў.

У 1859 г. найвышэйшым Яго Імператарскай Вялікасці ўказам, выдадзеным 26.VII, звольнены са службы, з прычыны сямейных акалічнасцяў у чыне падпаручніка. …з правам нашэння ваеннага мундзіра, хоць і не выслужыў неабходны для гэтага тэрмін. <…>

Генерал-маёр Лідэрс»[8].

Да такога дакумента цяжка яшчэ нешта дадаць, такому паслужному спісу пазайздросціў бы любы афіцэр, але цікава, што жаўнерская служба Нарбута пачалася з таго, што камандзіру роты, які абазваў яго «палякам-бунтаром», Нарбут адказаў аплявухай. Ён быў аддадзены пад ваенны суд, але, на шчасце, нейкі з указаў цара Мікалая I забараняў такімі словамі зневажаць салдат, таму Людвік адкараскаўся толькі арыштам і пераводам 05.08. 1854 г. у полк, які адпраўляўся на Каўказскі фронт. Потым у лістах з Каўказа ён прасіў сястру Тадору прыслаць хоць бы засушаную кветку або жытні каласок з родных палёў.

Падчас службы ў войску Нарбут адбыўся як прафесійны вайсковец высокага класа, удзельнічаючы ў супрацьпартызанскіх дзеяннях рускага войска, да тонкасцяў спасціг мастацтва партызанскай вайны. Усё гэта яму хутка спатрэбіцца.

У 1859 г. у чыне падпаручніка Нарбут звальняецца са службы з прычыны «хатніх акалічнасцяў», і на пачатку красавіка 1860 г. ён ужо ў родных Шаўрах. За час яго адсутнасці ў сядзібе нічога не змянілася – тая ж шляхочая хата з ганкам на падмурку, тыя ж гаспадарчыя пабудовы, той жа лес навакол. Моцна пастарэў бацька, ён амаль аглух, пастарэла маці, вырасла і стала прыгожай паненкай сястра Тэся. Людвік заняўся гаспадарскімі справамі, занава, як сталы чалавек, перазнаёміўся з суседзямі, а праз некаторы час на паўгода паехаў у Варшаву і Кракаў.

У самым блізкім суседстве з Шаўрамі знаходзіўся маёнтак Сербянішкі, які належаў маладой удаве Амелі Седлікоўскай (з Кунцэвічаў). Амеля вылучалася сярод жанчын свайго кола добрай адукацыяй. Яшчэ раней яна сябравала з сям'ёй Нарбутаў і часта бывала ў Шаўрах, таму пасля вяртання Людвіка маладыя людзі хутка зблізіліся і ў 1861 г. пабраліся шлюбам, пасля чаго маладая сям'я пасялілася ў маёнтку Сербянішкі. Іх адзінае дзіця — дачка Марыя — памерла немаўлём.

Гэтыя некалькі гадоў, калі Людвік вёў жыццё жанатага чалавека, займаўся гаспадаркай, чытаў кнігі і газеты, вёў перапіску з сябрамі, паляваў, праляцелі вельмі хутка. Кім бы ён мог стаць, калі б не паўстанне?

Невядома.

Але менавіта ў гэты кароткі перыяд свайго жыцця ён пачаў пісаць вершы і артыкулы для прэсы і, хто ведае, можа быць, з часам атрымаў бы вядомасць не меншую, чым яго бацька? Але толькі досвед аднаго занятку гэтага перыяду — палявання — хутка спатрэбіўся баявому афіцэру. Менавіта падчас палявання Нарбут вывучыў кожную сцежку на Лідчыне і пазнаёміўся з многімі людзьмі.

Мірон Браніслаў Нарбут у нявыдадзенай частцы сваіх мемуараў так апісваў Людвіка: *«Бачыў яго, здаецца, у 1860 г. у Лідзе на кантрактах, быў ён невялікага росту, худы, лысаваты бландзін, з меланхалічным выразам на твары, прычым вылучаўся вялікай*

[8] Тамсама. S. 196–198.

разважлівасцю, пачцівасцю і павагай да людзей — гэта былі яго галоўныя якасці. Негаманлівы, сціплы, гатовы дапамагчы кожнаму, быў ён усімі паважаны гэтак жа, як і яго бацька». Падчас паўстання стаў ён *«як бы іншым чалавекам, знікла меланхолія, а ўсё яго аблічча выяўляла… радасць ад таго, што ён дачакаўся горача жаданага часу, пра які марыў раней»*[9].

У 1862 г. да яго з Вільні прыехаў брат Баляслаў, каб перадаць адозву варшаўскага Цэнтральнага Нацыянальнага Камітэта. На наступны ж дзень Людвік паехаў у Вільню, сустрэўся з сябрамі рэвалюцыйнага камітэта і выказаў ім сваё жаданне ўзяць удзел у будучым выступе, пасля чаго вярнуўся дахаты і пачаў чакаць загаду пра ўзброенае паўстанне[10].

Паўстанне на Лідчыне

Лідскі павет быў гатовы да паўстання, яго рыхтаваў павятовы рэвалюцыйны камітэт. Камітэт вербаваў прыхільнікаў, збіраў грошы, зброю, адзенне, правіянт і іншае, неабходнае для вядзення баявых дзеянняў. Камітэт працаваў вельмі энергічна, і была сабраная дастатковая колькасць грошай, але ўзнікалі праблемы з закупам узбраення і рыштунку, і тым не менш зброя таемна паступала з Прусіі.

На пачатку лютага 1863 г. практычна ва ўсіх парафіях ксяндзы з амбона ўрачыста прачыталі маніфест Народнага Камітэта пра паўстанне, у цэлым маніфест быў прыняты з запалам.

Мірон Баніслаў Нарбут у нявыдадзенай частцы мемуараў пісаў: *«У Забалацкім касцёле ксёндз-пробашч Зарэцкі пасля патрыятычнага казання прачытаў вернікам маніфест. Пасля гэтага зазванілі касцельныя званы і народ заспяваў “Цябе, Божа, хвалім”. Мне распавядалі, што на наступны дзень на пляцы перад касцёлам сабраліся больш за 300 сялян, якія там чакалі тры дні, каб атрымаць зброю, якой, аднак, не было»*. Нарэшце некалькі дзясяткаў чалавек самастойна рушылі ў бок Марцінканцаў і 16 лютага пад Нашкунцамі напалі на варту партыі рэкрутаў, якіх сілком адпраўлялі ўглыб Расіі. Канвой быў раззброены, а рэкруты адпушчаны па хатах. Пра вызваленне рэкрутаў дакладваў старшыня Эйшышскага рэкруцкага ўчастка лідскаму земскаму спраўніку[11].

Інфармацыйны бюлетэнь паўстанцаў № 4 ад 6. 03.1863 г. інфармаваў пра падзеі на Лідчыне: «*У Лідскім павеце ў некалькіх каталіцкіх і ўсходняга абраду парафіях быў зачытаны маніфест і дэкрэты Цэнтральнага Камітэта і Часовага Народнага ўрада. У выніку чаго сяляне самі сабраліся ў лесе каля Забалаці, пачалі самастойна ўзбройвацца і чакаць указанняў. Пасля трох дзён… 11 лютага… высунуліся да Марцінканцаў, дзе 16 лютага адбілі рэкрутаў, якіх везлі па чыгунцы з Кангрэсуўкі*[12]*. Далейшы лёс рэкрутаў пакуль не вядомы. Потым 12, 13, 14 і аж да 24 лютага прайшлі арышты мясцовых жыхароў… Арышты рабіліся ўзброенымі казакамі, якія пры гэтым рабавалі вёскі і двары. Агіднасці салдатаў дайшлі да найвышэйшай кропкі. Да 40 арыштаваных адвезена ў віленскую цытадэль»*[13].

Людвік Нарбут бываў на канспіратыўных сходах у Лідзе[14], весткі пра маніфестацыі ў Варшаве і Вільні ён пракаментаваў коратка: «Дарэмна траціцца запал». Баявы

---

[9] Тамсама. S. 206.

[10] Тамсама. S. 44–47.

[11] Архивные материалы Муравьёвского музея… Вильно, 1913. Книга 4, часть 1. С. 252.

[12] Царства Польскага.

[13] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 199.

[14] Швед В. В. Вайсковы начальнік Лідскага павета грамадзянін Нарбут // Наш радавод. Кн. 6. Ліда, 1994. С. 84.

афіцэр чакаў. І вось пры канцы 1862 г. брат Баляслаў прывёз яму ў Сербянішкі адозву Цэнтральнага Нацыянальнага Камітэта ў Варшаве з заклікам да паўстання. Прачытаўшы адозву, Людвік зняў са сцяны шаблю і пацалаваў. Хутка пасля гэтага ён паехаў у Вільню, дзе сустрэўся з сябрамі рэвалюцыйнага Камітэта Літвы, які рыхтаваў паўстанне ў Беларусі. Камітэт шукаў афіцэраў з досведам і таму не захацеў адразу раскрываць Нарбута, яго баявы вопыт яшчэ спатрэбіцца. Людвік вярнуўся дамоў і пачаў чакаць загаду і патаемна рыхтаваць і арганізоўваць людзей, праводзіць вучэнні пад выглядам паляванняў. 13 лютага 1863 г. да яго прыбыў ганец Віленскага камітэта з загадамі, адным з загадаў Людвік прызначаўся вайсковым начальнікам Лідскага павета. Атрымаў ён і загад пра пачатак паўстання. На кароткай сямейнай радзе бацька, стары Тэадор Нарбут, сказаў, што «*належыць даць сваіх дзяцей на алтар Айчыне, бо яна ў іх мае патрэбу»*.

Нядоўга доўжылася падрыхтоўка да ад’езду, усё ўжо было гатова. Перад ад’ездам сабралася ўся вялікая сям’я Нарбутаў. Людвік быў апрануты ў старую камізэльку, падбітую аўчынай, і ўзброены рэвальверам, на баку вісела старая каўказская шабля. Сястра Тэадора ўручыла яму харугву, вышытую ўласнымі рукамі, а ён перадаў ёй маніфест Камітэта для ксяндза з Начы, каб заўтра прачытаць вернікам. Людвік захоўваў поўны спакой і пасля блаславення бацькамі і развітання з маладой жонкай і сваякамі, у суправаджэнні брата Баляслава і шасці блізкіх паплечнікаў — сяброў маладосці і сялян роднага маёнтка — з’ехаў з хаты. Праз некалькі кіламетраў ад хаты, у Салапаціскім лесе, каля эйшышскага гасцінца, атрад спыніўся — тут было месца збору паўстанцаў.

Назаўтра, 14 лютага, сястра Тэадора прыехала да нацкага пробашча ксяндза Гатаўта і перадала яму маніфест. Гатаўт у той жа дзень зачытаў маніфест паўстанцаў, а потым нейкую афіцыйную паперу, падпісаную губернатарам Назімавым. Гэта яго і ўратавала, бо ўся парафія потым пад прысягай пацвердзіла, што ён чытаў нейкі ўказ генерал-губернатара і больш нічога[15].

У першы лагер нарбутаўцаў, заложаны за тры вярсты ад Начы, у ноч з 13 на 14 лютага з групай у сем чалавек прыйшоў Леў Краінскі з Грышанішак. Усе разам перайшлі ва ўрочышча Сабалюнцы, хутка сюды ксёндз-вікары Эйшышскага касцёла Стэфан Юзаф Гарбачэўскі прывёў з сабой 17 сялян, і такім чынам атрад вырас да 32 байцоў[16]. Да канца лютага атрад павялічыўся да 70 чалавек, і ў Сабалюнцах ксёндз Гарбачэўскі прывёў байцоў да прысягі. Палова атрада складалася з дробнай шляхты Лідскага і Ашмянскага паветаў, другой паловай былі школьная моладзь, адстаўныя вайскоўцы і сяляне.

Сяляне забяспечвалі атрад харчаваннем і паведамлялі пра перасоўванні рускіх войскаў. За дапамогу Нарбуту пасля паразы паўстання было пакаранае ўсё насельніцтва чатырох вёсак: Паддуб’е, División Кракшлі, Зубрава і Лініца — знішчаны ўсе пабудовы гэтых вёсак, а сем’і сасланыя ў Сібір[17].

Галоўным зброяй атрада былі паляўнічыя стрэльбы, шмат хто быў узброены толькі косамі. Лепшага ўзбраення таго часу — штуцараў і карабінаў з наразной руляй — было няшмат, у асноўным гэтую палепшаную зброю закуплялі за мяжой ці здабывалі ў баі.

[15] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 63–65.

[16] Швед В. В. Вайсковы начальнік Лідскага павета… С. 85.

[17] З успамінаў Мірона Браніслава Нарбута: «Вясковае насельніцтва Лідскага павета мае глыбокую веру ў Бога і працавітасць… У часы апошняга паўстання 1863 года не толькі сімпатызавалі народнай справе, але нават сяляне скарбовыя ў многіх мясцовасцях станавіліся ў шэрагі, і многія з іх загінулі на полі славы ці былі высланыя на пасяленне ў Сібір. Я сам у Арэнбургу сустрэў дастаткова вялікую партыю сялян з парафій Эйшышскай, Нацкай і Радунскай, якіх гналі на пасяленне ў Башкірыю за ўдзел у паўстанні».

Галоўны склад зброі атрад меў у Як'янцах (каля Шаўроў) у лесніка Юзафа Банюшкі, былі склады ў Казіміра Гедройця ў маёнтку Казіміраўка і ў Альфонса Шэлкінга з Забалаці.

Аднастайнага абмундзіравання не было. Большасць амуніцыі ішло ад Віленскага камітэта праз доктара Тэраевіча з Салтанішак, пастаўкамі займалася і сястра Людвіка Тэадора Манчунская (у расейскіх дакументах — Манджунская). Яна разам са сваёй сяброўкай Антанінай Табенскай тры разы ездзіла ў Вільню да агента Камітэта Верблеўскага. У яго яна брала порах і свінец, а потым цэлымі вазамі прывозіла ў атрад. Адзін раз Тэадора прывезла нават дзве гарматы. Гэтыя дзве мужныя жанчыны залучылі ў атрад двух расійскіх афіцэраў — падпаручнікаў Нікалаі і Клімантовіча, праз іх прыйшлі да Нарбута і некалькі літоўскіх патрыётаў (Скірмунт і інш.). Рэгулярна прадукты падвозіў стары селянін з Шаўроў — Мацей Някрэтовіч. За ўсе пастаўкі ад сялян Нарбут плаціў гатоўкай[18].

Любыя выпадкі недысцыплінаванасці, дэзерцірства і непаслушэнства з самага пачатку камандзір сурова караў. Паказальным стаў выпадак з дэзерцірам шляхціцам Рыло з фальварка Рубікі (з-пад Тарнова). Ён далучыўся да атрада на пачатку паўстання і служыў пры камандзіру як выведнік. Разам з селянінам па прозвішчы Ікасала ён прыйшоў да пробашча Дубіцкага касцёла Калікста Ставіцкага і перадаў яму нібы просьбу Нарбута аддаць камандзіру гадзіннік, бо свой ён нібы страціў. Калі ксёндз адмовіўся аддаць гадзіннік, дэзерціры адвялі яго ў пушчу і прывязалі да дрэва, а самі вярнуліся ў плябанію і абрабавалі яе. Якраз у момант рабавання яны былі арыштаваныя байцамі атрада. Пасля кароткага ваенна-палявога суда рабаўнікоў высеклі розгамі і пакаралі: яны сабе самі выкапалі магілу і былі жыўцом закапаныя дагары нагамі.

Малады паўстанец Навіцкі (20 гадоў) заснуў на пасту, і суд прысудзіў яго да расстрэлу. Толькі заступніцтва ксяндза-капелана Гарбачэўскага выратавала жыццё маладому байцу, але назаўтра, падчас бітвы пад Руднікамі, Навіцкі гераічна загінуў. Нарбут даводзіў мясцовым жыхарам, што злачынцаў і рабаўнікоў трэба затрымоўваць і перадаваць паўстанцам, а калі паўстанцаў побач няма, дык перадаваць іх нават камандзірам частак рускага войска для пакарання.

Людвік Нарбут не шкадаваў і сябе. Па ўсёй Літве людзі пераказвалі наступную гісторыю: *«Паўстанцы даведаліся, што адзін са зборшчыкаў грошай — здраднік, які ў чаканні, што да яго за грашамі прыедзе сам камандзір, схаваў у сябе 40 казакоў. Ведаючы гэта, паўстанцы атачылі двор здрадніка, і толькі пасля гэтага камандзір разам са сваім ад'ютантам Краінскім прыехаў да яго. Гаспадар радасна сустрэў Нарбута з ад'ютантам і правёў яго ў хату, дзе паўстанцы былі схопленыя казакамі. Афіцэр казакоў, дэманструючы сваю павагу да палоннага Нарбута, прапанаваў яму, як баявому афіцэру, застрэліцца, і таму пакінуў палоннага аднаго ў пакоі з рэвальверам. Нарбут зачыніў дзверы і… стрэліў у акно. У двор з усіх бакоў уварваліся паўстанцы і хутка раззброілі казакоў. Тады прыйшоў час Нарбуту выявіць шляхетнасць. Ён адпусціў усіх і нават аддаў казакам здрадніка, якога яны самі правучылі бізунамі»*[19].

Праз тое, што большасць байцоў не мела баявой вывучкі, атрад стаў абозам у Нацкай пушчы (ва ўрочышчы Сеніца), паміж Дубічамі і Грыбашамі, і Нарбут пачаў навучаць сваіх байцоў ваеннай справе.

Падчас знаходжання ў Дубіцкім лагеры Нарбут зрабіў са свайго атрада баявую адзінку: прызначыў афіцэраў і унтэр-афіцэраў, даў людзям першасную баявую падрыхтоўку.

---

[18] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 67–68.

[19] Тамсама. S. 69–72.

Прыкладная структура атрада:

Пяхота	2–3 узводы стральцоў	Не больш за 250 чалавек
	3–4 узводы касінераў	
	1 узвод карабінераў	
Кавалерыя	1–2 узвода	Каля 30 шабель
Тыл, штаб і г. д.	–	20 чалавек
Усяго		Каля 300 чалавек

Штаб складаўся:

- з ад'ютанта камандзіра, які быў адначасова начальнікам штаба, — Леон Краінскі[20] з Грышанішак;
- другога а'ютанта — Баляслаў Нарбут, родны брат Людвіка;
- інтэнданта, так званага ваеннага камісара — Ансельм Патрыкоўскі з Ліды;
- капелана атрада — ксёндз Стэфан Юзаф Гарбачэўскі;
- лекара атрада — доктар Аляксандр Бразоўскі з Гурнофеля;
- майстар па зброі атрада — невядомы паўстанец.

Камандзірамі ўзводаў былі Баляслаў Францкевіч, Аляксандр Скавінскі, Уладзіслаў Пілецкі, Уладзіслаў Навіцкі, Пётр Янковскі, Уладзіслаў Нікалаі і інш. Наогул, афіцэрскі корпус складаўся пераважна з былых афіцэраў рускага войска, але быў і эмігрант, выпускнік школы падхарунжых у Гунеа — Бразоўскі. Непасрэдна падчас баявых дзеянняў, за заслугі, афіцэрамі сталі Міхал Андрыёлі, Баляслаў Нарбут, Пілецкі.

Касінеры, узброеныя косамі, паходзілі ў асноўным з сялян. Каса, выстаўленая паралельна тронку, была звыклай сялянскай халоднай зброяй пры рукапашнай сутычцы, касой рабіліся страшэнныя раны. Падчас бою мастацтва камандзіра складалася ў тым, каб не падставіць касінераў пад агонь агнястрэльнай зброі і ўвесці іх у бой толькі для рукапашнай сутычкі. Па-за боем касінеры неслі вартавую і выведвальную службу, прычым часта іх выкарыстоўвалі парамі са стральцамі: адзін касінер і адзін стралец.

Стральцы атрада паходзілі з шляхты і леснікоў. Зброя — паляўнічыя стрэльбы, на якія мацавалі самаробныя багнеты для рукапашнага бою.

Карабінеры — адборная пяхота паўстанцаў, большасць карабінераў раней служылі ў войску. Узброены былі ненаразнымі карабінамі і наразнымі штуцарамі, зброя для іх адмыслова закуплялася або здабывалася ў баі. З прычыны малой колькасці ўзбраення карабінераў было не шмат.

Кавалерыя — галоўным чынам шляхта на ўласных конях, з уласным рыштункам і зброяй. Узброены кавалерысты паўстанцаў былі па-рознаму, у асноўным — паляўнічымі стрэльбамі, рэвальверамі або старымі пісталетамі, шаблямі.

Байцы абозу, тылу, дапаможны аддзел пры неабходнасці ваявалі як звычайная пяхота.

Пра паўстанцаў напісаў сябра Народнага Жонду Гілер: *«…ад станка, ад плуга, са школы, з бацькоўскай хаты… кожны з іх ведаў, што калі яго зловяць маскалі, то ён будзе павешаны або высланы ў Сібір. І ледзь апынуўшыся ў лесе, быў змушаны неадкладна ваяваць, не валодаючы зброяй і не ведаючы тактыкі бою»*[21].

У 1863 г. расійскае войска на нашай тэрыторыі складалася з дывізіі лейб-гвардыі генерала Быстрома, якая прыбыла з Пецярбурга ў Вільню, і з 1-га корпуса пяхоты генерала Лабанцава, які складаўся з трох дывізій пяхоты, дывізіі кавалерыі, корпуснай

[20] «Леон Антонович Краинский» Гл: Памятная книжка Виленской губернии на 1862 год. Вильно, 1862. Ч. 1. С. 119.

[21] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 73–77.

артылерыі і некалькіх палкоў казакоў. Корпус размяшчаўся па ўсім краі, ад Лібавы да Менска і Смаленска. Агульная колькасць расійскага войска ў гістарычнай Літве была каля 60 000 чалавек, гэтыя войскі былі добра ўзброеныя, абучаныя і мелі рэальны баявы досвед.

У сувязі з выбухам паўстання ў Царстве Польскім генерал-губернатар Назімаў 10 лютага ўвёў ваеннае становішча. Даведаўшыся пра «хеўру», генерал-губернатар Назімаў яшчэ 18 лютага выслаў атрад штаб-капітана Струкава ў складзе роты пяхоты і полуэскадрона ўланаў *«для ачышчэння Лідскага павета ад бунтароў»*. Але Струкаў не знайшоў паўстанцаў. Тады быў высланы лятучы атрад палкоўніка Вімберга ў складзе роты пяхоты і 30 казакоў.

У канцы лютага ад паселішча да паселішча, начуючы ў шляхецкіх фальварках, атрад Нарбута пайшоў у Рудніцкую пушчу, натуральны стан якой рабіў з яе прыродную крэпасць. Недалёка ад Начы за інфармаванне расійскіх уладаў паўстанцамі быў павешаны нацкі тысячнік Антоні Казёл[22]. У 1933 г. у Кавальках быў запісаны аповед селяніна гэтай вёскі Францішка Сянкевіча (84 гады). Ён распавёў, што тысячнік Казёл пісьмова паведамляў уладам пра атрад Нарбута. Калі пра гэта стала вядома, Нарбут дараваў яму жыццё, прыняў ад яго прысягу і далучыў да атрада. Падчас знаходжання атрада ў Салтанішках Казёл знаходзіўся ў пікеце. Калі па дарозе праходзіў жабрак, ён перадаў праз яго цыдулку расійскім уладам з інфармацыяй пра месцазнаходжанне атрада. Жабрака затрымаў на дарозе іншы паўстанец і знайшоў цыдулку. За здраду Казёл быў павешаны каля населенага пункта Высокае[23]. З рапарта начальніка штаба 2-й гвардзейскай пяхотнай дывізіі ад 2 (15) сакавіка 1863 г.: *«Хеўра гэтая, ідучы з вёскі ў вёску, начуючы ў абшарніцкіх фальварках і шляхецкіх ваколіцах, аб'яўляла сялянам розныя пракламацыі рэвалюцыйнай партыі і вербавала саўдзельнікаў…»*[24]. А вось як апісваў перасоўванне атрада Нарбута адзін з ягоных інсургентаў: *«Наперадзе атрада хутка рухаліся два маладыя байцы. Карабіны іх гатовыя да бою, канфедэраткі схаваны, яны ўважліва аглядаюць мясцовасць. За імі на адлегласці 300–400 крокаў ідзе авангард атрада, за авангардам — асноўныя сілы. …паўстанцы па-рознаму апрануты, што надае атраду дзіўны выгляд, вось шляхціц у сіняй вопратцы з накінутай на плечы лісіным футрам, у яго дарагая паляўнічая стрэльба, новы рэвальвер і прадзедаўская шабля на баку. Побач з ім селянін. На ім доўгая, да каленаў белая камілька, падперазаныя чорным поясам, блакітная канфедэратка, абабітая чорным футрам, праз плячо на шпагаце замест рамяня старая крэмнёвая стрэльба… і побач з імі маленькі худы яўрэй»*[25].

Бітва пад Рудняй

У першых днях сакавіка недалёка ад Воранава быў арганізаваны напад на пошту, якая рухалася з Вільні ў Ліду, аднак напад быў няўдалы.

9 сакавіка ў вёсцы Вясенчы расійскія атрады Струкава і Вімберга злучыліся.

Цэлы дзень 8 сакавіка паўстанцы адпачывалі. Досвіткам 9 сакавіка, пасля звыклага ранішняга набажэнства, якое правёў ксёндз Гарбачэўскі, атрад выступіў у паход, а праз дзве гадзіны выйшаў да Віленскага гасцінца. Тут, зусім блізка ад Вільні, было вырашана зрабіць засаду і такім чынам паведаміць пра сябе насельніцтву і ўладам. Нарбут выслаў узвод карабінераў Скавінскага для дэманстрацыі ў напрамку Рудні, каб падняць

22 Тамсама. S. 83–86.

23 Тамсама. S. 204.

24 Архивные материалы Муравьёвского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края. Составил Миловидов А. И. Вильно, 1913. Книга 6, часть 2. С. 78.

25 Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 207.

пярэпалах і прымусіць сцягнуць туды рускія войскі. Мястэчка Рудня знаходзіцца на рацэ Мерачанка, недалёка ад Рудніцкай пушчы, на берагах ракі ў той час ляжалі ствалы дрэў, прызначаныя для сплаву. Нарбут паставіў два ўзводы стральцоў у засаду на ляснай высечцы сярод складзеных ствалоў дрэў, а касінераў пакінуў у лесе, як меркавалася, у тыле будучага баявога парадку маскалёў. Рускі атрад рушыў на Нарбута дзвюма калонамі. Першая калона — войскі штаб-капітана Струкава — рухалася праз Папішкі, Калітанцы, Рудню на Гудэлі. Другая калона пад камандаваннем палкоўніка Вімберга спрабавала перакрыць шляхі адыходу на поўнач і атачыць паўстанцаў. У Рудні свайму атраду зрабіў Вімберг адпачынак, і толькі каля 18.00 ізноў рушыў у бок лесу, дзе казакі раптам наткнуліся на ўзвод Скавінскага. Адстрэльваючыся, карабінеры пачалі адыходзіць да паляны, дзе ў засадзе знаходзіліся галоўныя сілы. Калі казакі наблізіліся, Нарбут закамандаваў «агонь!». Казакі пачалі адыходзіць, а маладыя байцы, натхнёныя гэтым, кінуліся іх праследаваць. Тым часам з іншага боку, ад лідскага гасцінца, з'явілася калона Струкава і пачала перакрываць атраду адыход да лесу. Таму Нарбут адвёў свой атрад да лесу, падчас гэтага адступлення пад ім быў забіты конь. Пачаўся новы бой, перастрэлка перайшла ў рукапашную сутычку. І калі паўстанцы пачалі адыходзіць, у левы фланг рускіх з крыкамі «Езус! Марыя! Юзаф!» ударыў атрад касінераў. Бой разгарэўся з новай сілай. У выніку рускія войскі адышлі да Рудні. Паўстанцы страцілі 4 чалавек забітымі, і пасля іх пахавання з набажэнствам кс. Гарбачэўскага атрад Нарбута адышоў углыб Рудніцкай пушчы. У гэтым баі інсургенты захапілі некалькі штуцэраў[26].

Паводле інфармацыі «Віленскага весніка» № 24 ад 07(21).03.1863 са спасылкай на «Рускага інваліда» № 44, страты рускіх войскаў склалі: 3 салдаты лейб-гвардзейскага маскоўскага палка і 1 казак, былі ўзяты трафеі: 3 фузіі і 3 касы[27].

Начальнік штаба 2-й гвардзейскай пяхотнай дывізіі ў рапарце ад 2 (15) сакавіка 1863 г. пра гэты бой дакладаў: *«У нас паранена, падчас перастрэлкі і… пры наступе на лес чатыры чалавекі: трое радавых л.-гв. Маскоўскага палка і адзін казак. З іх адзін радавы… атрымаўшы рану ў жывот, памёр на наступны дзень, іншыя… лечацца. У мяцежнікаў забіта чатыры чалавекі, лік параненых не вядомы… На наступны дзень у лесе і каля вёскі захоплена… 10 чалавек. Па сведчаннях захопленых… мяцежнікі падчас сутычкі мелі каля 80 чалавек»*[28].

На наступны дзень Вімберг шукаў паўстанцаў па ўсёй пушчы, але знайсці не змог, былі ўзятыя ў палон байцы, якія ішлі на выведку ў бок Вільні. А Нарбут у гэты ж дзень напаў на роту лейб-гвардыі на дарозе да Нацкай пушчы, у сутычцы некалькі гвардзейцаў былі забітыя, паўстанцы захапілі некалькі штуцэраў і хутка адступілі. Менавіта пасля гэтых баёў на вуліцах Вільні з'явіліся атрады рускіх войскаў з гарматамі. У горадзе хадзілі радасныя чуткі пра тое, што Нарбут разбіў маскалёў, у касцёлах служылася «Te Deum»[29].

З Вільні сталі пасылаць роту за ротай для падмацавання войскаў на поўначы Лідчыны. На дапамогу Вімбергу з Вільні на вазах прывезлі роту пяхоты лейб-гвардыі, а па чыгунцы ў Алькенікі прыбыла рота Фінляндскага палка пяхоты.

Вімберг са сваімі войскамі вярнуўся ў Вільню шукаць атрад Нарбута, замест яго з Вільні прыбыў палкоўнік Епіфанаў з ротай пяхоты Паўлаўскага гвардзейскага палка і казакамі. Паўстанцы, не ўступаючы ў бой, адступілі ў Дубіцкую пушчу, і рускія войскі не змаглі іх знайсці. У «Віленскім весніку» № 30 ад 7(21).03.1863 г. была абвешчаная

26 Тамсама. S. 87–91.

27 Тамсама. S. 208.

28 Архивные материалы Муравьёвского музея… С. 78.

29 Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 92.

інфармацыя наступнага зместу: *«Камандзір 42 данскога палка палкоўнік Епіфанаў, высланы знішчыць рэшткі банды Нарбута, разбітай палкоўнікам Вімбергам пад Рудняй, прайшоў на працягу 10 дзён у розных напрамках вялікую частку Лідскага і Троцкага паветаў, але нідзе не знайшоў паўстанцаў. Як вынікае з гэтай інфармацыі, банда Нарбута канчаткова рассыпалася, а ён сам і кс. Гарбачэўскі збеглі ў Царства Польскае».*

Тым часам інсургенты даведаліся, што партыя рэкрутаў павінна прайсці праз Шчучын на Гродна, і пакінулі дубіцкі лагер, каб стаць у засаду каля Берштаў. Аднак інфармацыя пра рэкрутаў была памылковая, таму атрад спыніўся ў новым лагеры ў раёне Зубрава — Дубічаны, тут камандзір ізноў заняўся баявой падрыхтоўкай.

Падзеі ў Гродне

Увечары 14 сакавіка начальнік чыгуначнай станцыі Гродна капітан рэзерву расійскага войска Лявон Кульчыцкі разам з некалькімі дзясяткамі добраахвотнікаў захапіў гатовы да ад’езду цягнік каб даехаць да Парэчча і злучыцца з атрадам Нарбута. У Парэччы іх ужо чакаў Баляслаў Нарбут. «Віленскі Веснік» № 25, 09(22).03.1863: *«У суботу… у 10 гадзін вечара, начальнік станцыі чыгункі ў Гродне Кульчіцкі, сабраўшы зламысную банду, спрабаваў выклікаць беспарадкі на станцыі і з’ехаць з горада на падрыхтаваным цягніку… Аднак размешчаная на станцыі рота не дапусціла гэтага. Начальнік станцыі і 8 чалавек здолелі з’ехаць на лакаматыве. Кульчыцкі і яго таварышы, не даехаўшы да станцыі Парэчча, кінулі лакаматыў на дарозе і сышлі ў лес. Машыніст і качагар не пагадзіліся іх везці і збеглі».*

З рапарта флігель-ад’ютанта палкоўніка графа Бобрынскага да камандуючага войскамі бачна, што 15 сакавіка, каля 10 гадзін вечара, патруль, пасланы з Гродзенскай станцыі чыгункі ў напрамку моста праз Нёман, паведаміў, што каля дзяжурнага лакаматыва знаходзяцца невядомыя людзі. Незвычайнае ў начны час перасоўванне людзей і паравоза зацікавілі камандзіра роты, і ён, пакінуўшы варту каля тэлеграфа, са сваімі салдатамі рушыў да паравоза. Салдаты былі сустрэтыя стрэламі інсургентаў (каля 100 чалавек). Машыніст паравоза Вінтар і качагар адчапілі паравоз ад падрыхтаваных для ад’езду вагонаў, таму калі Кульчыцкі сам пусціў паравоз, дык з’ехалі толькі з 8 паўстанцаў, якія былі на паравозе. Астатнія былі акружаныя расійскімі войскамі, 2 чалавекі ўзяты ў палон, астатнія схаваліся ў горадзе, расейцы *«захапілі 16 ружжаў, косы, шаблі, 1 пуд 30 фунтаў пораху»*. Потым у горадзе былі арыштаваныя яшчэ 46 інсургентаў[30].

Аналагічны выпадак адбыўся і з выправай віленскай моладзі: 21 сакавіка 60 паўстанцаў былі атакаваныя атрадам (рота пяхоты і сотня казакоў) палкоўніка Алхазава каля вёскі Міцкішкі Троцкага павета. У выніку няроўнага бою 17 паўстанцаў былі забітыя, частка трапілі ў палон і толькі меншая частка, на чале з мастаком Міхалам Эльвірам Андрыёлі, здолелі вырвацца і дайсці да Нарбута[31].

У палове сакавіка Нарбут выслаў частку свайго атрада ў раён Забалаць — Нача — Волдацішкі для папаўнення добраахвотнікамі. Тут, на загад камандзіра, за здраду быў павешаны пісар з Забалаці. 21 сакавіка ў Сурконтах да атрада далучыліся 10 сялян, а Нявера з Пелясы прывёў 11 добраахвотнікаў у Волдацішкі, маёнтак Геншаля. Стэфан Вільбік[32] як вандруючы музыка, са скрыпкай у руках, абышоў увесь раён Нача —

---

[30] Архивные материалы Муравьёвского музея… С. 80–81.

[31] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 94.

[32] Пра Стэфана Вільбіка пісаў Мірон Браніслаў Нарбут: «У вязні ў Вільні ў кляштары Св. Пятра бачыў шляхціца засцянковага з-пад Ліды Стэфана Вільбіка. Ён набіраў добраахвотнікаў у аддзелы Людвіка Нарбута ў Лідскім павеце і дастаўляў жывёлу. Арыштаваны расейцамі з мандатам Урада Народнага, пасаджаны быў у вязню і адданы пад ваенны суд. Захоўваў поўны спакой і моцную волю

Эйшышки — Радунь, усюды вербаваў байцоў і накіроўваў іх у атрад да Нарбута. Пра з'яўленне інсургентаў 27 (14) сакавіка ў Вільню паведаміў і лідскі ваенны начальнік: *«Па атрыманых мною звестках, у… павеце, у Радунскім прыходзе, які мяжуе з лясамі Гарадзенскага павета, блукаюць групы мяцежнікаў… у ваколіцу Сурканты… мяцежнікі ў значнай колькасці, узброеныя пісталетамі і двухстволкамі, прыйшлі ў суботу 9 сакавіка каля поўдня… увялі 10 чалавек, праходзілі таксама праз Пелясу Барцянскую ў ½ вярсты ад Суркантаў, дзе былы дзясятнік Нявера… угаварыў на мяцеж 10 чалавек казённых сялян, абяцаў прывесці іх у вёску Волдацішкі абшарніка Геншаля, дзе мяцежнікі збіраліся начаваць, (але) быў прагнаны абшарнікам Геншалям.*

…гонар маю дадаць, што для пераследу… фармаванай… абшарнікам Нарбутам і ксяндзом Гарбачэўскім мяцежнай хеўры, якая павялічылася на даволі значную колькасць людзей, я свае часткі камандзіраваць не рашаюся, бо… неабходна мець варту ў астрозе, у казначэйстве, пры парахавым склепе і ў іншых месцах — для гэта неабходны дзве роты, а калі адкамандзіраваць адну роту, дык астатняе войска… будзе слабой абаронай горада, не магчыма будзе мець начныя патрулі… і таму для пераследу мяцежнікаў я маю гонар прасіць распараджэння Вашага Высакаправасхадзіцельства.

За ваеннага начальніка Маёр /подпіс/».

Рэзалюцыя генерал-губернатара на рапарце:

«Адначасова паслаць з Вільні і Гродна два атрады, у кожным па адной роце пяхоты і па 50 казакоў. Даручыць камандаванне падпалкоўніку Епіфанаву…»[33].

З даклада добра відаць працу паўстанцаў па дэзынфармацыі супрацiўніка, Геншаль якраз і быў «цывільным начальнікам Лідскага павета».

Бой паміж маёнткамі Дубічы і Глыбокае

Вось як апісваў выправу з Вільні на Лідчыну афіцэр лейб-гвардзейскага Паўлаўскага палка Воранаў: *«Збор рот у экспедыцыю не абцяжарыў адпраўлення, таму што быў самым кароткім; людзі не бралі з сабой ранцаў, а замест іх мяшкі з сухарамі, хлебам і самымі неабходнымі рэчамі, на арцельныя вазы паклалі катлы, крупу і розныя запасы. Афіцэры таксама не дазвалялі сабе запасацца нічым лішнім: лямец з скуранай падушкай, лішняя пара ботаў… былі іх адзіным камфортам. Праз тры гадзіны атрад выступіў з кашараў, а ў 7 гадзін ужо ехаў па чыгунцы. Перад адпраўкай цягніка капітан Цімафееў распарадзіўся спыняць цягнік па яго камандзе, а на лакаматыў загадаў паставіць 5 выдатных стралкоў з зараджанымі стрэльбамі»*[34].

Нарбут не планаваў новых сутыкненняў, бо думаў, што на Вялікдзень, які ў той год святкаваўся ў адзін дзень (12 красавіка — каталіцкі і 30 сакавіка (па старым стылі) — праваслаўны) улады не будуць пачынаць баявых дзеянняў. 7 красавіка атрад паўстанцаў знаходзіўся ў маёнтку Рачкоўшчына, адтуль пайшоў да Шчучына, дзе нейкі час стаяў лагерам, а далей праз Новы Двор перайшоў да Глыбокага, побач з Гарадзенскай пушчай.

Ужо 10 красавіка капітан Цімафееў на чале дзвюх рот Паўлаўскага лейб-гвардзейскага палка і паўсотні казакоў выйшаў з Ліды да Берштаў для пошуку Нарбута, 13 красавіка з той жа мэтай з Гродна высунуўся палкоўнік Вернер на чале трох рот Калуж-

і нікога не скампраментаваў. У калегі па вязніцы, які яго мне прадставіў, Вільбік пытаўся: "Скажы, Пан, як і можа мне быць дэкрэт?" "Могуць павесіць" — той адказаў. Задумаўся трошкі Вільбік, але праз хвіліну спытаў: "А ці я буду ў гісторыі?" — "Абавязкова — гісторыя пераказвае нашчадкам імёны ўсіх, хто заслужыў у Айчыны", — адказаў той. На што Вільбік з усёй энергіяй выказаў: "Хвала Богу — няхай вешаюць!" Потым яго выслалі на цяжкія работы ў Сібір» — гл. Miron Bronisław Narbutt. Szlachta okoliczna // Ziemia Lidzka. 1997. № 6 (28).

33 Архивные материалы Муравьёвского музея… С. 89–90.

34 История лейб-гвардии Павловского полка… С. 412.

скага палка пяхоты, эскадрона Курляндскага палка ўланаў і сотні казакоў. Нарбут, дазнаўшыся пра гэтыя перасоўванні расійскіх войскаў, разбурыў мост на рацэ Котры каля Берштаў і праз Пілоўню (Пілоўня — засценак на рацэ Нявіша, 10 км ад Новага Двара) накіраваўся да лагера ў Гарадзенскай пушчы.

Капітан Цімафееў 11 красавіка прыбыў у Бершты, тут рускімі войскамі быў павешаны солтыс і пісарчук. Дапытваючы сялян, Цімафееў даведаўся, куды пайшоў Нарбут[35]: *«…неўзабаве была атрымана інфармацыя, што каля вёскі Бершты мяцежнікі разабралі мост на рацэ Котра. Даведаўшыся пра гэта, начальнік атрада загадаў ротам паскорыць крок і разабраць хлеб на рукі з пакінутых фурманак, на падводы пасадзіць людзей з шанцавымі прыладамі для папраўкі моста, сам жа з 35 казакамі накіраваўся рыссю ў Бершты… мост… быў разбураны; палі моста засталіся ў цэласці, бэлькі былі надсечаныя, а насціл скінуты і ўнесены плынню»*. Казакі перайшлі раку бродам, а салдаты па бэльках моста і рускі атрад фарсіраваным маршам пайшоў на Пілоўню. *«З роспытаў сялян… нічога нельга было дамагчыся; ад іх увесь час мы атрымлівалі аднастайны адказ: “далі Буг, ніцма не ведаю”. Аднак казакі даведаліся, што ў фальварку Глыбокае Нарбут з ксяндзом Гарбачэўскім прыводзілі да прысягі навербаваных сялян, акрамя таго, даведаліся, што хеўра рушыла лясамі ў в. Дубічы»*. Ідучы следам, Цімафееў дагнаў атрад Нарбута і пачаў пошукі інсургентаў: спачатку войскі агледзелі паўночную частку лесу, якая знаходзілася паміж Дубамі і Глыбокім, і не сустрэлі ў гэтай частцы лесу нікога, але салдаты дашлі да фальварка Дубічы абшарніка Янкоўскага, *«пры аглядзе якога знойдзена ў свіранах велічэзная колькасць харчоў для разгавення, бо гэта было напярэдадні Вялікадня. Яўрэі шапталі, што гэта прыгатавана для мяцежнікаў. Мітусня, якая зрабілася ў фальварку пры з’яўленні войскаў, прымушала мімаволі меркаваць, што паўстанцы толькі што яго пакінулі»*. Далей «*капітан Цімафееў вырашыўся агледзець паўднёвую частку лесу ў… баявым парадку. Толькі наш ланцуг стаў падыходзіць да ўзлеску, як быў сустрэты залпам; падпусціўшы нас на 30 крокаў, мяцежнікі далі яшчэ залп, які перайшоў у беглы агонь. Мяцежнікі стралялі, затуляючыся пасекамі, складзенымі з напалову надсечаных дрэў. Яны так майстэрскі карысталіся гэтым, што іх практычна не было бачна, і нашым салдатам даводзілася страляць на дымок»*. Пачаўся няроўны бой, атрад паўстанцаў меў не больш за 150 чалавек супраць 500 салдат, прычым занятая пазіцыя ўсё ж не была зручнай для абароны. Пасля перастрэлкі паўстанцы хутка адступілі ўглыб лесу. *«Праслед… быў спынены з прычыны густога лесу, з прычыны цемры і моцнай стомы людзей. У нас былі забітыя: радавы Панькоў і Матвееў: ранены унтэр-афіцэры: Любімаў, Літвінаў, і радавыя: Малацілаў і Залыгін»*[36]. Рускі атрад, які стаміўся ад 50-кіламетровага маршу і бою, заначаваў у суседнім Новым Двары.

Сам Людвіг Нарбут так апісаў гэты бой у рапарце да Народнага Жонда:

«Рапарт ваеннага начальніка
Лідскага павета ад 16.IV.

Выконваючы марш з маім атрадам у паўднёвай частцы Лідскага павета, быў атакаваны маскалямі ў лесе Даўніна, паміж маёнткамі Глыбокае і Дубічы. 10 красавіка стаў на пазіцыю і паслаў кавалерыйскую частку да Берштаў знішчыць мост на рацэ Котра, каб перапыніць камунікацыю ад чыгуначнай станцыі Парэчча, пра што маскалям адразу стала вядома. Раніцай 11 красавіка з’явіўся вораг у колькасці 5 рот пяхоты і казацкай сотні.

---

[35] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 96.

[36] История лейб-гвардии Павловского полка… С. 413–415.

Высланая выведка паведаміла пра набліжэнне рускіх войскаў. Хоць мясцовасць мне не спрыяла, і я не меў дакладнай інфармацыі пра сілу ворага, вырашыў прыняць бой. Бог блаславіў нашу зброю. Вораг, маючы больш жывой сілы і лепшую зброю, пачаў націскаць. Я, зразумеўшы, што магу быць атачоны, загадаў адыходзіць, адыход быў праведзены вельмі ўдала, бо прыйшлося адыходзіць на вачах у ворага на працягу 6 вёрстаў адкрытым полем. Страцілі ў баі 1 забітага і 5 параненых, вораг страціў 15 забітых і 13 параненых, паміж імі паранены адзін ад'ютант і палкоўнік.

Ваенны начальнік Лідскага павета

Нарбут»[37].

Пасля гэтага бою лідскі ваенны начальнік палкоўнік Амсараў так апісаў тактыку паўстанцаў: *«Хеўра гэтая добра арганізаваная і ўзброеная, падчас дзеянняў яны высылаюць ланцугі і з дасканаласцю карыстаюцца мясцовасцю, нават уладкоўваюць пасекі для ўласнай абароны. Не маючы абозу, лёгка апранутыя, знаёмыя з мясцовасцю, яны займаюць у лесе цяжкадаступныя пазіцыі. Пры набліжэнні войскаў хоць не і выказваюць вялікага супраціву, але, сустракаючы войскі, яны… хутка адыходзяць у гушчар і зноў займаюць іншую пазіцыю, пры гэтым… нашы войскі, не маючы магчымасці нагнаць іх у густым лесе, могуць несці бескарысныя страты…».* Амсараў прапанаваў пазбавіць паўстанцаў магчымасці пераходзіць з аднаго лесу ў другі і для гэтага накіроўваць супраць іх адначасова некалькі атрадаў урадавых войскаў[38].

На наступны дзень рускія войскі займаліся эвакуацыяй параненых у шпіталі Вільні і пахаваннем забітых. Забітыя былі пахаваныя з вялікай пашанай, у трунах, абабітых атласам. Таксама назаўтра, пасля бою, салдаты абшукалі маёнтак Глыбокае Валенты Мікуліцкага, пры гэтым яны разрабавалі яго гаспадарку на 13 000 зл. Быў арыштаваны Стэфан Янкоўскі з Дубічаў: *«…раніцай казакі атрада ўбачылі каляску, з якой пры іх набліжэнні выйшаў спадар і распарадзіўся, каб каляска працягвала ехаць далей. Сам жа ён пайшоў на сустрэчу казакам і прасіў іх накіравацца ў блізкі лес, дзе, ён як быццам, толькі што бачыў, як некалькі чалавек адлучыліся ад хеўры мяцежнікаў. Казакі не паддаліся на зман і, не давяраючы словам спадара, затрымалі яго, а потым дагналі каляску, у якой знайшлі больш за пуд пораху і зброю»*[39]. Мікуліцкага і Янкоўскага аддалі пад суд і саслалі ў Сібір.

Нарбут выкарыстоўваў наступны пасля бою дзень для адыходу: у Якубавічах паўстанцы раскідалі за сабой мост і далей праз Зубрава і Ганелькі атрад адышоў да Нацкай пушчы, да свайго старога лагера паміж Дубічамі і Грыбашамі, на так званай гары Сеніца. Паводле неапублікаваных запісак Вандаліна Шукевіча, менавіта тады насельніцтва вёскі Зубрава дапамагло Нарбуту арганізаваць удалую засаду, за што вёску спалілі, а жыхароў выслалі ў Сібір.

Генерал-губернатар Назімаў у першы дзень Вялікадня заявіў, што ўсё скончана — на Літве адноўлены парадак, бо застаўся толькі адзін Нарбут[40].

Бітва пад Кавалькамі

Кавалькі — вёска над ракой Нача.

Адразу пасля Вялікадня рускія зноў выступілі на пошукі Нарбута наступнымі сіламі:

Капітан Цімафееў ішоў з Новага Двара на Сабакінцы на чале дзвюх рот Паўлаўскага палка пяхоты і ўзвода 42-га казачага палка, разам 550 чалавек.

---

37 Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 97.

38 Архивные материалы Муравьёвского музея… С. 104.

39 История лейб-гвардии Павловского полка… С. 416.

40 Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 98.

Палкоўнік Вернер загадзя выступіў з Гродна на Новы Двор на чале трох рот Калужскага палка пяхоты, эскадрона Курляндскага палка ўланаў, узвода казакоў, разам 850 чалавек.

Палкоўнік Алхазаў, чарговы ваенны начальнік Лідскага павета, сабраў у Лідзе атрад з роты Фінляндскага палка пяхоты і эскадрона казакоў лейб-гвардыі, разам каля 300 чалавек, і рыхтаваўся выступіць з імі на Дубічы для сумесных дзеянняў з атрадам Цімафеева.

З поўначы, з боку адзінай у той час у нашых краях чыгункі, з Алькенік, выйшаў лятучы атрад капітана Кавера ў складзе роты Неўскага палка пяхоты, полуэскадрона Курляндскага палка ўланаў і паўузвода казакоў, разам 300 чалавек. Ён павінен быў не дазволіць Нарбуту адступіць з Рудніцкай пушчы на поўнач[41].

Палкоўнік Вернер праз Новы Двор прыбыў у Бершты і тут даведаўся, што паўстанцы стаяць лагерам каля вёскі Шумы. Далей, 17 красавіка ён праз Зубрава рушыў дзвюма калонамі, а менавіта: 1-я калона — дзве роты пяхоты, рушылі праз вёску Мастэйкі і чыгуначную станцыю Марцінканцы, 2-я калона — уся іншая частка атрада, праз вёску Даржэлі да чыгуначнай станцыі Марцінканцы. Злучыўшыся, атрад пайшоў да вёскі Шумы.

Пяхота Алхазава 18 красавіка ўвайшла ў Дубічы, а яго кавалерыя ў Начу і Салтанішкі. У гэты ж дзень пяхота Вернера заняла Рудню, а кавалерыя — Грыбашы. У 19.00 адбылося сутыкненне расійскага патруля з выведкай паўстанцаў каля вёскі Davidчміны. З раніцы 20 красавіка расейцы апытвалі мясцовае насельніцтва, каб даведацца, дзе знаходзяцца галоўныя сілы інсургентаў, але *«ні пагрозы, ні пераконванне на іх не падзейнічалі»*[42]. У гэты момант Нарбут меў у атрадзе ад 200 да 300 байцоў. Зразумеўшы, што бою не пазбегнуць, ён адышоў у яшчэ больш лясістую і багністую частку пушчы — да вёскі Кавалькі. Гэтае месца не было ідэальным для бою, бо з тылу ішлі велізарныя балоты, а на правым флагу было возера Думбла, і, адпаведна, не было манеўру для адступлення. Тут паўстанцы размясціліся ў гатоўнасці да бою: 3 узводы стральцоў размясціліся паўкругам, камандзір з карабінерамі размясціўся пасярэдзіне, а касінеры занялі пазіцыю ззаду ўсіх. У такім стане атрад правёў ноч з 18 на 19 красавіка, байцы спалі са зброяй, гатовыя ў любы момант да бою. Раніцай на выведку з патрулём быў высланы Пілецкі.

Вернер, разумеючы, што мясцовае насельніцтва сочыць за ім, пакінуўшы толькі некалькі казакоў для падтрымання гарэння вогнішчаў на стаянцы, увечары рушыў у бок Начы. З Начы 20 красавіка ён адправіў кавалерыю праз Салтанішкі на Дубічы з мэтай абысці пазіцыі Нарбута і не даць яму магчымасці адступіць, а сам з пяхотай пайшоў праз на вёску Буды. У Будах былі выяўленыя сляды атрада паўстанцаў, вядучыя да балота каля возера Думбла. Схоплены ляснік з вёскі Буды па прозвішчы Нядзведзкі не вытрымаў катавання і пагадзіўся правесці войскі да лагера Нарбута.

У 15.30 Вернер выслаў пяхотны ўзвод да вёскі Паддуб'е і роту да вёскі Кавалькі. Селянін Мацкевіч распавёў рускаму афіцэру пра тое, што яго сусед, ляснік Барталамей Кандрат з Паддуб'я, дапамагае Нарбуту як выведнік і кур'ер. Ляснік быў арыштаваны, а вёска Паддуб'е разрабаваная. Далей войскі рушылі да Кавалькаў, дзе і былі абстраляныя патрулём Пілецкага. Руская рота тры разы хадзіла ў штыкавы бой, але была тры разы адбітая. Даведаўшыся пра гэта, Вернер адправіў да Кавалькаў падпалкоўніка Манцейфеля з ротай пяхоты на дапамогу, па дарозе падпалкоўнік павінен быў аб'яднацца з кавалерыяй. Сам Вернер з іншай пяхотнай ротай рушыў на гук стрэлаў і праз 2 кіламетры патрапіў пад абстрэл паўстанцаў. Скаардынаваўшы свае дзеянні, войскі

41 Тамсама. S. 99.

42 Архивные материалы Муравьёвского музея… С. 117–118.

пачалі наступаць па ўсёй лініі абароны Нарбута. Але наступаць у такой у багністай мясцовасці было складана, салдаты правальваліся ў багну, і паўстанцы стрымлівалі націск. Да канца бою з боку Дубічаў падышоў атрад падпалкоўніка Манцейфеля і таксама адразу ўступіў у бой.

Пад націскам усіх сіл непрыяцеля паўстанцы пачалі адыходзіць, выкарыстоўваючы пры гэтым сваю перавагу ў веданні мясцовасці. Адарваўшыся ад войскаў, у Дубіцкай пушчы Нарбут падзяліў атрад на часткі і, паведаміўшы кожнаму камандзіру пра месца збору ў Гарадзенскай пушчы, загадаў адыходзіць паасобна. З прычыны наступіўшай цемры і стомленасці царскія войскі не змаглі пераследаваць інсургентаў па багністай мясцовасці і таму заначавалі ў Дубічах. *«За выключэннем некалькіх стрэльбаў і кінутых катлоў на вазах, іншых трафеяў не было»,* — пісалася ў афіцыйным паведамленні. Паўстанцы страцілі 7 чалавек забітымі і 5 параненымі[43].

А вось як бой пад Кавалькамі апісаў яго ўдзельнік Міхал Эльвіра Андрыёлі: *«Акружаныя і заціснутыя маскалямі, якія мелі за справу гонару разбіццё аднаго аддзела, які меў славу на Літве, цэлую ноч адступалі без дарог, змучаныя, галодныя, замёрзлыя. Ксёндз Гарбачэўскі, Краінскі, Нарбут і праваднік са свечкаю ў руках шукаюць дарогі па пушчы. Мы парамі, хістаючыся ад стомы і сплючы на маршы, чапляючыся за калоды і вываратні, сунемся следам за агеньчыкам. Бываюць хвіліны, што нашы праваднікі губляюцца ў вялізарнай пушчы, кажуць аддзелам спыніцца, а самі разыходзяцца шукаць слядоў дарогі: тады адны стоячы, другія прысеўшы, іншыя абапёршыся зноў засынаюць чуткім сном. Зноў каманда: “Марш” — і цягнецца сонная, змучаная дружына.*

Пад раніцу, пераканаўшыся, што кружым вакол, кідаем асцярожнасць і, галодныя, спыняемся недалёка ад хаты лесніка ва ўрочышчы Лакштунцы. Пра выбар пазіцыі няма гаворкі. Бо мы думаем, што маскалі, збітыя нашым начным бадзяннем, пакінуць нас у спакоі. Затрымаліся ў сярэдзіне вялізнага лесу, маючы за сабой балота, а перад вачамі невялікую прасеку, цераз якую вілася сцежка да лесніка. Сонца пачынае прыпякаць, пад адзінаццаць раніцы становіцца горача. Кожны размясціўся як мог, захоўваючы, аднак, баявую лінію, павернутую фронтам да прасекі. Адны спяць, другія ядуць, іншыя выграваюцца на сонцы, некаторыя чытаюць кніжкі альбо лісты.

Каля другой пазіцыі ад паўдня зменены пікеты, цішыня ў лагеры нечуваная, чуцён піск мух і камароў. Нарбут на хвіліну адышоў за зараснік, звыклая пільнасць на гэты раз аслабла, цяпло і стома апанавалі ўсімі.

Раптам стрэл здалёку, а за ім два іншыя, “за зброю, за зброю!”. Нарбут ужо паміж намі. Забурліла, як у катле, падхопліваюцца задрамаўшыя… пытанні, неспакой, замяшанне. Толькі начальнік спакойны, гаворыць пасунуцца наперад на 300 крокаў і заняць баявую лінію па трое ўздоўж краю лесу і прасекі.

Пераканаліся тады, што можа халодная адвага аднаго чалавека. Усе, хвіліну назад трывожныя, неспакойныя, гатовыя ўцякаць, зараз прытомныя, зручна пазаймалі прызначанае сабе месца. Касінеры з афіцэрам у баявой калоне залеглі праз 200 крокаў за стралкамі. Тыя ж, хаваючыся за пнямі і ў кустах, галавой наперад з руляй перад сабой і пальцам на пуску, чакалі каманды да стральбы, а здалёку ўжо гралі маскоўскія трубы баявы сігнал: “Рассыпались молодцы! За камни, за кусты, по два в ряд!”. Знаёмы той сігнал дагэтуль гучыць у вушах. У лесе, дзе кожны куст, кожнае дрэва хавае засаду, дзе ніколі нельга палічыць непрыяцеля, дзе кожнаму здаецца, што толькі ён і некалькі бліжэйшых яшчэ бароняцца, а рэшта ўжо ўцякла, дзе рэха сто разоў паўтарае стрэлы і рык маскалёў, а небяспека, здаецца, атачае з усіх бакоў — вайсковая труба робіць немалое ўражанне. “Пане Пілецкі, — гукае Нарбут, — вазьмі 10 чала-

[43] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 99–102.

век і марш на рэкагнасцыроўку, — а праз хвіліну: — Калі ласка, не рызыкуй”. Пілецкі, былы студэнт Пецярбургскага ўніверсітэта, смелы, талковы, разважлівы, а прытым ветлівы і далікатны хлопец, быў улюбёнцам усяго аддзела. Яму то Нарбут давяраў найрызыкоўнейшыя справы, пэўны ў тым, што з іх смела і разважліва выйдзе.

Пасля адыходу Пілецкага наступіла ціша, якой нават маскоўская труба не прарывала. Толькі сэрцы біліся хутчэй. Нарбут перабягае ўздоўж усёй лініі з шашкай у адной і шапкай у другой руцэ, спыняецца, слухае і зноў выглядае, ці ўсе на месцы.

Страшную цішу неспадзявана разрываюць выбухі некалькіх стрэлаў, загралі трубы і даляцела: “ура-ўра”, якое лес падхапіў і на тысячу таноў паўтарыў. Зашамацелі кусты і з стрэльбамі, якія яшчэ дыміліся, выскачылі нашы рэкагнасцыроўшыкі. Твары белыя, дыханне прыспешанае: “Пане начальнік! Ідуць шасцёркамі, лінія вялізарная, займаюць крылы!” — “Добра! На месца! Ціха… ніякіх галасоў! Хто крыкне — расстраляю! Страляць прыцэльна! Чакаць, пакуль не загадаю! Каб мне ніхто не піскнуў!” А ад стрэлаў маскоўскіх здавалася, што ломіць лес, кулі капаюць зямлю. Ужо сям-там чуваць: “Езус, Марыя! Правядзіце мяне на воз!” Але загадана не страляць. І кожны сэрцам, што гучна б’ецца, з стрэльбай наперад чакае, пакуль яму пакажацца маскаль.

Гулка грыміць лес. Стрэлы і крыкі ў 100 раз гусцейшыя і бліжэйшыя, ломяцца галіны, чуваць марш цяжкай масы. Праз хвіліну ўбачым маскоўцаў, а перад намі прасека, ціхая аблітая сонцам.

Замігалі шэрыя шынялі, бліснула зброя і белыя акруглыя аблочкі на фоне лесу. Маскалі займаюць супрацьлеглы край прасекі. Хаваюцца за дрэвы, але наперад, нягледзячы на загады афіцэраў, не рухаюцца. Відаць, іх непакоіць ціш з нашага боку. Нарэшце з трэскам і стрэламі рухаюцца шасцёркамі. Была то хвіліна збавення, сэрцы біліся гвалтоўна, яшчэ 40 крокаў — і вытнуць у штыкі, але раздаўся знаёмы нам моцны голас: “Агонь, хлопцы, усёй лініяй!” І ад канца да канца праляцеў выбух больш сотні стрэлаў, а потым ціша і дым.

Не граюць трубы, маўчыць “ура!”.

— Добра, добра, спраўна, набіць зброю, востра, хлопцы! — гукае расчырванелы Нарбут, абабягаючы ўсю лінію.

Зноўку граюць трубы і чуваць маскоўская каманда, зноўку грымяць стрэлы і “Ура, вперёд, ребята!”. Ломяцца кусты. Прымушаныя гнаныя сілай паслушэнства, кідаюцца маскалі галавою ўніз з штыкамі наперад. Ужо, ужо сядзяць нам на карку. Яшчэ хвіліна — і ўсе кінемся наўцёкі. Але на выгук “Агонь, прыцэльна!” запаляюцца 150 стрэльбаў на нашай лініі. Воблака дыму закрывае ўсё, уціхае трэск, чуваць толькі енкі раненых і канаючых з абодвух бакоў.

Але не доўга трывае цішыня, падходзіць падмога. Зноў заенчыў лес, стрэлы, крыкі, паніка… Даём агню некалькі разоў, яшчэ трымаемся. Раптам пабегла левае крыло, зламанае націскам маскалёў, стараемся ўтрымацца, але ўжо позна. Кідаемся направа, за малое балотца, дзе ўсё фармуецца вакол начальніка… Агонь аддаляецца, чуваць толькі адзіночныя стрэлы, галасы ціхнуць, лес замаўкае, ціша, але як адрозніваецца ад ранейшай. Бітва скончылася. Пунцовае сонца села за лесам. Здалёк даходзіць да нас глухі шум размоў, водгалас трубы і ад часу да часу далёкі стрэл. Ноч…»[44].

Карбоўскі дае інфармацыю пра гібель у гэтай бітве 7 інсургентаў, у тым ліку крэўнага Людвіка Нарбута — Войцэха Нарбута, былога капітана расійскай арміі, і Уладзіслава Навіцкага, жыхара Міхайлаўкі[45]. Палкоўнік Вернер у рапарце пры гэтую сутычку піша пра ўдзел у ёй уз’яднаных сіл двух атрадаў Нарбута і Навіцкага, прычым называе

[44] Суднік Станіслаў. Людвік Нарбут // Наша Слова. № 37 (1084). 12 верасня 2012 г.

[45] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 102.

Навіцкага камандзірам над узʼяднанымі сіламі і дакладвае пра яго гібель у гэтай бітве[46]. Навіцкі і яго атрад — да гэтага часу загадка ў справе гісторыі паўстання на Лідчыне. Пра гэты атрад няма ніякай інфармацыі ад абодвух бакоў тых падзей, пры тым, што аддзел Навіцкага ўдзельнічаў у вялікай сутычцы з царскімі войскамі на полі паміж вёскамі Малое Ольжава і Мохавічы: тут паўстанцы панеслі вялікія страты і адступілі праз балоты ў бок Нёмана.

20 красавіка аддзелы Алхазава і Цімафеева, якія таксама дзейнічалі супраць Нарбута, злучыліся і, даведаўшыся пра бітву пад Кавалькамі, рушылі на Рудню і Шумы, каб не даць паўстанцам адысці да Гарадзенскай пушчы. Каля Каняваў былі выяўленыя сляды адной з груп атрада Нарбута (камандзір — Чудоўскі), войскі ішлі за гэтай групай да вёскі Станюнцы. Тут 21 красавіка паўстанцы былі атакаваныя, забітыя 12 інсургентаў, астатнія рассыпаліся на дробныя групкі, у палон патрапілі Канапацкі (хутка памёр ад ран), Франскевіч і Цымерман (вучань Віленскай гімназіі).

23 красавіка Вернер прайшоў участак ад Рудні ды Марцінканцаў, але паўстанцаў не знайшоў. Нарбут з малым атрадам прабіраўся лясамі да Гарадзенскай пушчы і байцы ўсімі магчымымі спосабамі хавалі свае сляды. У пушчы, недалёка ад Зубрава, група Нарбута каля тыдня адпачывала.

Пасля бітвы пад Кавалькамі імя Нарбута праславілася на ўсю Літву: з годнасцю вытрымаў ён сутыкненне са значна пераўзыходзячым яго па колькасці супернікам. Народным Жондам Нарбуту было прысвоенае званне палкоўніка, у дэкрэце аб прысваенні звання было напісана: *«Маючы на ўвазе выдавочныя заслугі перад справай незалежнасці… ваеннага начальніка Лідскага павета афіцэра Людвіка Нарбута… намінаваць палкоўнікам паўстанцкага войска… з прымацаваннем да сіл Віленскага ваяводства»*[47].

Расейскі афіцэр пісаў: *«Але Нарбут не быў яшчэ забіты і дзякуючы энергіі гэтага чалавека, ужо да 20 красавіка* (на пачатку мая па новым стылі. — *Л. Л.*) *ён зʼявіўся на чале адборнай і выдатна ўзброенай хеўры»*[48].

Параза пад Дубічамі

Пошукамі Нарбута акрамя сталага Лідскага гарнізона займалася значная частка дывізіі лейб-гвардыі генерала Вельямінава: (Паўлаўскі полк пяхоты, эскадрон Курляндскага палка ўланаў, эскадрон драгунаў лейб-гвардыі, сотня казакоў, дзве батарэі палявой артылерыі (8 гармат), палова батарэі лёгкай коннай артылерыі (дзве гарматы), у цэлым каля 3000 чалавек. 1 мая войскі маршам ішлі ад Эйшышак на Дубічы. Спыніўшыся каля леснічоўкі недалёка ад Дубічаў, вайскоўцы дапыталі лесніка Адама Карпавіча — сталага сувязнога Нарбута. Яго доўга збівалі, адначасова абяцаючы добрую ўзнагароду, і прымусілі паказаць месца стаянкі інсургентаў у раёне Станюнцаў. Пасля начлегу ў Дубічах войскі па гасцінцы праз Начу дэманстратыўна рушылі на поўнач, тым часам меншая частка пад камандаваннем капітана Цімафеева (тры стралковыя роты, узвод казакоў 42-га данскога палка — каля 700 чалавек) засталіся каля Дубічаў у засадзе.

1 мая Людвік напісаў апошні ліст да жонкі:

«Мая найдаражэйшая.

Дзякуй табе стакротна за тое, што памятаеш пра мяне, ліст, напісаны тваёй каханай ручкай, праз Тосю дайшоў да мяне і напоўніў вялікай радасцю маё спрагненае сэрца весткай пра Маю Найдаражэйшую котачку. Ужо пачаў сумнявацца, ці кахаеш

46 Архивные материалы Муравьёвского музея… С. 119.

47 Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 103–105.

48 История лейб-гвардии Павловского полка… С. 417.

мяне, але сёння Тося ўпэўніла мяне, што памятаеш пра мяне і кахаеш яшчэ больш, чым раней. Гэта для мяне вялікае шчасце і гэта дае моцы і далей несці пакуты за край і за цябе, мой анёл. Бясконца рады, што тваё здароўе, мой малыш, палепшылася, я таксама на сваё не магу наракаць… Цалую і абнімаю цябе, маю Наймілейшую і Найдаражэйшую, мільён разоў. Думаю пра цябе і ў думках размаўляю з табой. Бог ласкавы, Матка яго Святая, што бароніць Нашу Літву, можа дазволіць нам дачакацца той шчаслівай хвіліны, калі мы зноў сустрэнемся і будзем кахаць адно аднаго і дзякаваць Найвышэйшаму тварцу за дабрыню яго да нас. Сумна мне, што мушу скончыць свой ліст, бо і хвіліна ў мяне на ўліку. Цябе кахаючы, заўжды моцна і шчыра, прывязаны да сваёй Дарагой.

Людвік».

Развітваючыся з сястрой Тосяй, Людвік сказаў ёй: *«…вяртайся той жа дарагой. Мы пяройдзем бліжэй да Дубічаў, там да нас прывязуць хлеб. Потым, можа, пойдзем пад Гародню. З-пад Дубічаў будзе мала што чуваць пра нас, перадай вось гэтыя кветкі бацьку і жонцы»*. Людвік правёў сястру да краю лесу і развітаўся, потым сеў пад дрэва і нейкі час сядзеў задуменны і сумны…

2 мая Нарбут, пакінуўшы падпаленыя вогнішчы, сышоў са стаянкі каля Станюнцаў. Атрад пераправіўся праз Котру і перамясціўся на 10 кіламетраў на поўдзень. Паўднёвей возера Пеляса, паміж Дубічамі і Раманавым, атрад спыніўся. Тут уначы з 2 на 3 мая Нарбут атрымаў важныя загады ад Народнага Жонда, у тым ліку маніфест Жонда Літвы ад 30 сакавіка, які заклікаў народы Літвы і Беларусі да паўстання 3 мая. Атрымаў палкоўнік і наступны дакумент: *«Народны Жонд намінуе грамадзяніна Людвіка Нарбута вярхоўным камандуючым узброеных сіл Вялікага Княства Літоўскага ўсюды, дзе такія будуць з ім у кантакце…»*.

Адзін з біёграфаў Нарбута пісаў, што з самага моманту атрымання загаду Народнага Жонда пра ўсеагульнае паўстанне Людвік страціў свой звычайны спакой і запаў у нейкую цяжкую задуменнасць, якая ўжо не адпускала яго да апошняй бітвы. Нешта яго гняло і адбірала жыццёвую энергію. Можна выказаць здагадку, што палкоўнік разумеў, што ўсеагульнага народнага паўстання не будзе, што і на гэты раз агульная справа будзе прайграная. Што ж, яму заставалася толькі да канца выканаць свой абавязак. Пэўна, ён ужо прадчуваў сваю хуткую смерць, нездарма, атрымаўшы ад сястры Тосі новую чамарку, сказаў, што знасіць яе ён ужо не паспее.

Тым не менш у той дзень Нарбут разаслаў загады да зноў арганізаваных груп паўстанцаў пад Лідай, Трокамі (камандзір — Віславух), Ашмянамі (камандзір — Парадоўскі), Навагрудкам, Слонімам і т. д. Атрадам была пастаўленая задача рухацца да Дубічаў, далей палкоўнік планаваў сустрэцца з царскімі войскамі каля балот Котры і Пелясы і даць там рашучы бой.

Становішча паўстанцаў у непраходнай Дубіцкай пушчы было амаль што ідэальнае, пачуваючы сябе ў бяспецы, атрад займаўся баявой падрыхтоўкай, а дубіцкі пробашч і мясцовая шляхта пераконвалі Цімафеева, што чутныя часам стрэлы — гэта стрэлы паляўнічых-стараавераў.

Адам Карпавіч ад сялян дазнаўся, што атрад Нарбута знаходзіцца ў Дубіцкай пушчы каля возера Пеляса, і данёс уладам. Цімафееў таемна вярнуўся з Забалаці, раніцай 4 мая войска адпачылі ў Дубічах і досвіткам увайшлі ў пушчу. З дапамогай падкупленых сялян Адама Карпавіча і Антона Талікоўскага (ці Талочка) былі знойдзеныя сляды інсургентаў[49]. Раніцай атрад Цімафеева праходзіў праз мястэчка Забалаць, дзе

[49] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 111–119.

«абывацелі… глядзелі на нас звярамі, ад іх, зразумела, звестак пра хеўру мы не атрымалі. Толькі роты сталі выходзіць з паселішча, як прыскакаў казачы раз'езд… які перадаў, што Нарбут хаваецца недалёка ад Дубічаў каля возера Пеляса; пасля гэтай весткі атрад накіраваўся да возера Пеляса, куды хутка прыбыў і размясціўся ў Дубічах, якія аддзяляліся ад лясоў ракой Котрай». Для пошуку паўстанцаў быў пасланы на іншы бераг выведнік. Вярнуўшыся, ён расказаў, што за ракой ёсць пікет паўстанцаў. Выведніку з мясцовых не асабліва давяралі, і таму штабс-капітан Рэнвальд, камандзір 1-й стралковай роты, выклікаўся праверыць гэтае данясенне. Пераапрануты паляўнічым, ён ўзяў з сабой стрэльбу і сабаку і, сеўшы ў човен, загадаў двум веслярам, таксама ўзброеным стрэльбамі, плыць уніз па рацэ. Пад'ехаўшы да таго месца, дзе першы выведнік бачыў пікет, афіцэр выйшаў з лодкі і пачаў аглядаць процілеглы бераг, быццам бы адшукваючы дзічыну, і неўзабаве ўбачыў пікет інсургентаў. Складзеныя ў сошкі стрэльбы з развешанай на іх бялізнай даказвалі, што паўстанцы не чакалі з'яўлення выведніка. Аднак вартавы заўважыў Рэнвальда і пацэліў у яго, тады афіцэр хутка знік з берага, дабег да чоўна і паплыў да сваіх[50].

Нарбуту паведамілі пра з'яўленне нейкіх падарожнікаў са стрэльбамі, ён нават агледзеў іх у бінокль. *«Паляўнічыя, нічога больш, ідуць на качкі»,* — сказаў камандзір і пайшоў у іншую частку лесу[51].

4 мая, каля 17.00, рускія войскі рушылі да лагера паўстанцаў, вёў іх Адам Карпавіч, чалавек, які дасканала ведаў мясцовасць. Пераправіўшыся праз Котру па кладках і на лодках, яны пачалі атачаць лагер Нарбута. Першымі ішлі салдаты, апранутыя ў сялянскую адзежу, у балоцістай мясцовасці ім часам даводзілася ісці па пояс у вадзе.

Нарбут якраз у гэты час каля пікета з некалькімі інсургентамі чакаў транспарт з хлебам. Паўстанцы заўважылі «сялян», ідучых у іх бок, Андрыёлі сказаў камандзіру, што зашмат тых сялян ідзе і нейкія яны дзіўныя. Нарбут агледзеў ідучых у бінокль і ўбачыў, што вядзе «сялян» Адам Карпавіч, свой для паўстанцаў чалавек. Тым не менш палкоўнік загадаў байцам пікета падрыхтавацца да бою. Калі «сяляне» падышлі бліжэй, Карпавіч, літаральна паўтараючы словы Юды, паказаў камандзіра, сказаўшы *«Вось гэта Нарбут»*. Салдаты выхапілі зброю і з крыкамі «ўра!» кінуліся наперад. Камандзір амаль адразу быў паранены ў нагу, але кіраваў боем: ён загадаў адыходзіць назад і ўлева. Пасля рукапашнай сутычкі інсургенты вырваліся да дубіцкіх балот. Тым часам другая рота ўрадавых войскаў выцягнулася ланцугом правей першага, атакуючага атрада і не дала паўстанцам магчымасці адыходзіць убок[52]. Удзельнік бою з расійскага боку падпаручнік Воранаў пісаў пра гэта: *«Жадаючы прыціснуць хеўру да возера і вынішчыць яе, начальнік атрада загадаў камандзіру 2-й роты штабс-капітану Лорыс-Мелікаву высунуцца направа і ахапіць іх левы фланг… мяцежнікі пачалі адыходзіць. На адкрытых месцах іх ланцуг і рэзервы адыходзілі надзвычай павольна, каля кустоў усе яны рассыпаліся і адкрывалі ўзмоцнены агонь…»*. Штабс-капітан Рэнвальд, жадаючы паказаць, як трэба страляюць, узяў вінтоўку ў параненага салдата і прыцэліўся ў ляжачага за купінай паўстанца, які пасля стрэлу застаўся ў ранейшай позе. Рэнвальд думаў, што прамахнуўся, стрэліў іншы раз — і тое самае, калі ж ён з ланцугом салдат кінуўся наперад, то ўбачыў, што ў інсургента ў галаве дзве кулі[53].

Паводле словаў Цімафеева, паўстанцы змагаліся так ўпарта і па-майстэрску, што ён здзівіўся. *«Нарбут распараджаўся малайцом: загадаў адыходзіць перакатамі, гэта*

50 История лейб-гвардии Павловского полка… С. 418.

51 Имеретинский Н. К. Воспоминания о графе М. Н. Муравьеве // Исторический вестник. 1892. Т 50. № 12. С. 613.

52 Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 120.

53 История лейб-гвардии Павловского полка… С. 419.

значыць у дзве лініі: адна залягала ззаду, іншая, адстрэльваючыся, перабягала за першую, пасля чаго другая лінія пачынала стральбу, і гэтак далей. Але паўстанцы былі дрэнна ўзброеныя, большай часткай паляўнічымі стрэльбамі, таму вельмі баяліся нашых стралковых рот, якія былі названыя імі "чорныя паясы". Рускія штуцера выраблялі спусташэнне…»[54]. Калі ж паўстанцы пабеглі, Нарбут скамандаваў: *«Спакайней! З годнасцю панове, непрыяцель нас бачыць!»* Вакол палкоўніка сабралася групка самых верных байцоў. Яны адыходзілі, падтрымліваючы камандзіра і адстрэльваючыся. На гэтую групку быў накіраваны агонь большай часткі салдатаў. Амаль што ўсе, хто быў разам з Нарбутам, былі забітыя. Апошнімі да палкоўніка падбеглі Уладзіслаў Клімантовіч і Севярын Якубоўскі, яны і пачулі яго апошнія словы: *«Dulce est pro patria mori»* (Салодка памерці за Радзіму)[55]. Пра тое самае Воранаў: *«…яны не гублялі бадзёрасці, пакуль Нарбут, іх начальнік, быў з імі. Калі куля трапіла яму ў лапатку, ён яшчэ ішоў, прычым яго падтрымлівалі прыхільнікі. Гэта прыцягнула да яго стрэлы нашага ланцуга, і ён, прабіты чатырма кулямі, упаў мёртвы. Калі Нарбут зваліўся, то пяць чалавек моладзі з яго хеўры кінуліся ратаваць яго цела, але, зраненыя ў сутычцы, яны патрапілі ў палон. Са смерцю Нарбута бурылася надзея не толькі ў людзей, якія складалі банду, але ва ўсіх мяцежнікаў Літвы. Пераслед мяцежнікаў працягваўся да самай поўначы і скончыўся недалёка ад вёскі Дварчаны»*[56].

Капітан Цімафееў дакладаў свайму камандзіру дывізіі: *«Восем разоў з крыкам "ура" атрад пад моцным агнём аднаўляў наступ і… пераследаваў мяцежнікаў па купістым, вышэй за калена балоце, якое пазарастала высокай і густой лазою, і нагогул па мясцовасці, да крайнасці цяжкай. Пераслед працягваўся да наступлення цемры… атрад нейкі час блукаў у балотах… і нарэшце ў 3½ гадзіны ночы сабраўся на начлег у м. Дубічы.*

Нарбут забіты і хеўра знішчана, у ліку 61 забітых і ўзятых у балотах і лясах акрамя Нарбута знойдзены: яго памагаты Леў Краінскі, Ігнат Тарашкевіч, Франц Бразоўскі, Ян Ёдка, Сцяпан Губарэвіч і інш. Параненымі ўзяты: Пётр Янкоўскі, лекар Цыпрыян Пясецкі, Андрэй Навагондскі (гімназіст з Вільні), Фелікс Война і інш., акрамя таго, узята 6 палонных, з якіх адзін, 14-гадовы хлопчык Іосіф Жалягоўскі… Захоплены без зброі ў в. Салтанішкі Жукоўскі прызнаўся, што ён таксама быў у хеўры»[57].

На месца бітвы, каб дапамагчы параненым, прыехалі жанчыны з закрытымі густымі вэлюмамі тварамі. *«Паміж імі былі дзве сёстры Нарбута; малодшая, убачыўшы цела брата, заплакала, але старэйшая прысароміла яе за гэта* (памылка, гэта была сястра Нарбута з сяброўкай, гл. ніжэй. — *Л. Л.*). *Абедзве яны прасілі выдаць забітага…»*. Пры Нарбуце знойдзены сцяг, які меў выгляд харугвы, шмат розных папер, асабісты дзённік, а таксама каса атрада і малітоўнік. Сярод папер была знойдзеная і цыдулка наступнага зместу: *«Камандзір. З Вільні паслалі з паўлаўцамі капітана Цімафеева. Беражыся! Яму загадана дастаць цябе жывога ці мёртвага»*. Салдаты ўшчувалі палонных — мемуарыст апісвае такія сцэнкі: *«Чаго вы бунтуецеся, што вам трэба, грошы ў вас ёсць, фальваркі ёсць — глядзі якое ў цябе пуза, пан. Відаць, ужо ты з тлушчу ў "сургенты" пайшоў»*, салдат паказвае на палоннага 14-гадовага хлопчыка Жалягоўскага: *«Ну, гледзіце, браткі, які ж ён ваяр, ён зусім хлопчык»*. *«Доўгі і хударлявы паўстанец з энергічным тварам злосна пазірае на нашага ўгаворшчыка, які, убачыўшы яго погляд, сказаў: "Ох ты, пан, пан, што ты на мяне так злосна глядзіш, вось сам ты якую кашу*

[54] Имеретинский Н. К. Воспоминания о графе М. Н. Муравьеве. С. 614.

[55] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 121–123.

[56] История лейб-гвардии Павловского полка… С. 419–420.

[57] Архивные материалы Муравьёвского музея… С. 128–129.

заварыў, а што выйграў? Цябе ж павесяць”. Палонныя інсургенты былі прыведзеныя на станцыю Марцінканцы і адпраўленыя ў Вільню»[58].

На наступны дзень на поле бітвы целы забітых інсургентаў[59] сабралі сяляне і перавезлі пад касцёл у Дубічы. Потым Цімафееў расказваў, што Нарбут быў сціпла апрануты, у *«чамарке шарачковай»*, без усякіх адрозненняў, абуты ў доўгія боты, твар меў прыгожы, з высокім лобам і правільнымі рысамі, а на твары застыла задуменная ўсмешка[60].

Знаёмая сям'і Нарбутаў — Антаніна Табенская — запытала дазвол на пахаванне паўстанцаў у Дубічах. Генерал-губернатар Назімаў даў дазвол тэлеграмай, дазволіў ён і правесці набажэнства. Сястра Нарбута Теадора разам з Антанінай Табенскай, доктарам Тэраевічам з Салтанішак і мясцовым пробашчам кс. Ставіцкім заняліся арганізацыяй пахаванняў. Весткі хутка разышліся па ўсім павеце, і таму ў дзень пахавання, 6 траўня, у Дубічы з'ехалася каля 300 чалавек. Нефарбаваныя труны ў касцёле былі ўсталяваныя пірамідай: 6 трун нанізе, зверху на іх яшчэ 4 труны, вышэй — 2 і на самым версе труна з целам Людвіка Нарбута. Пасля службы ў касцёле ўсе труны былі пастаўленыя ў шэраг у адной магіле і пахаваны. Усю вялізарную магілу людзі засыпалі кветкамі. Аднак ледзь скончылася пахаванне, як у Дубічы ўвайшоў казачы аддзел атамана Уласава, які меў заданне не дапусціць вялікі сход людзей, а калі людзі сабраліся — разагнаць іх. Але казакі спазніліся і толькі зраўналі ўпоравень з зямлёй магільны ўзгорак[61].

Мірон Браніслаў Нарбут так апісаў пахаванне: *«У 1863 годзе, калі пачалося народнае паўстанне, лідскі аддзел пад кіраўніцтвам Людвіка Нарбута часта быў у Дубіцкіх лясах і ў гэтых лясах… адбылася бітва з расейцам на чале з Цімафеевым, у якой цэлая партыя паўстанцаў здолела перайсці ў іншае месца, але яе кіраўнік з трынаццаццю ваярамі з блізкага атачэння лідскай шляхты паляглі. Салдаты маскоўскія абадралі трупы на полі бітвы і да Дубіч прывезлі іх нагія целы. Тагачасны генерал-губернатар віленскі Назімаў дазволіў ушанаваць памерлых пахаваннем у касцёле. Была сабраная патрэбная адзежа і зробленыя труны. Целы гэтыя ляжалі тры дні ў бабінцы касцельным. Рыцарскі катафалк з дванаццаці простых трун паставілі ў касцёле, а слёзы люду віленскага і грамадства, енкі мацярок, сясцёр і сірот палеглых былі найвыразнейшай мовай на іх пахаванні. Усе прысутныя мелі за гонар несці гэтыя дарагія труны да места іх вечнага спачывання, і, укладзеныя, яны усе былі ў адной агульнай магіле пры касцёле, а людзі ўпрыгожылі гэтае месца найпрыгажэйшым помнікам, бо курган быў насыпаны ўласнымі рукамі з роднай зямлі. Магіла абаронцаў Волі была страшнай для*

---

[58] История лейб-гвардии Павловского полка… С. 420–421.

[59] Паўстанцы, загінулыя пад Дубічамі:

1. Нарбут Людвік, 32 годы.
2. Бразоўскі Аляксандр, 32 годы, лекар з Гурнофеля.
3. Бразоўскі Францішак, 35 гадоў, жыхар Гурнофеля.
4. Грэмза Казімір, 25 гадоў, селянін з Ліпкунцаў.
5. Губарэвіч Стэфан, 35 гадоў, жыхар Галавічполя.
6. Ёдка Станіслаў Ян, 22 года, жыхар Петрашунцаў.
7. Краінскі Леон, 35 гадоў, жыхар Грышанішак.
8. Пакемпіновіч Юзаф, 22 года, студэнт Кракаўскага ўніверсітэта.
9. Паплаўскі Уладзімір, 28 гадоў, жыхар Капцюха.
10. Скірмунт Томаш, 30 гадоў, з Піншчыны.
11. Тарашкевіч Ігнат, 38 лет, фельчар з Ліды.
12. Жукоўскі Уладзіслаў Вандалін, 27 лет, жыхар Лацка.
13. Адам, прозвішча невядома, сябар Нарбута.

[60] Имеретинский Н. К. Воспоминания о графе М. Н. Муравьеве… С. 614.

[61] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 123–124.

ворагаў: людзі збіраліся ля магілы і чыталі малітвы. Рускія знялі касцёл і, не баючыся святакрадства, раскідалі курган, зруйнаваўшы яго з зямлёй. Аднак не згінула праз гэта памяць пра верных сыноў Краю, захоўваецца яна ў сэрцах усіх справядлівых і годных ліцвінаў...»[62].

Нарбут меў гэткую папулярнасць, што доўга па Лідчыне хадзілі чуткі пра тое, што насамрэч ён не забіты, дзесьці яго ўжо бачылі і хутка ён вернецца з новым атрадам.

* * *

Байцы адной часткі атрада Нарбута схаваліся ў лесе і праз некаторы час далучыліся да іншых атрадаў інсургентаў. Другую частку атрада брат Людвіка — Баляслаў Нарбут — сабраў у Гарадзенскай пушчы. Але ён не мёў ваеннага досведу і не мог замяніць старэйшага брата. 12 траўня рускія войскі пад камандаваннем ваеннага начальніка Лідскага павета палкоўніка Алхазова знайшлі атрад пад Ганэлькамі (над ракой Котра) і зноў разбілі паўстанцаў. Толькі нешматлікія байцы змаглі пазней далучыцца да атрада Астрог-Парадоўскага. Сам Баляслаў Нарбут быў арыштаваны каля Друскенікаў і адвезены для ваеннага суда ў Гродна.

1 чэрвеня па прысудзе Народнага Жонда ў вёсцы Мантаты быў павешаны Адам Карпавіч. Потым былі запісаныя апошнія словы Карпавіча, і мы ведаем, на якой мове паўстанцы размаўлялі паміж сабой. Калі інсургенты шукалі вяроўку, каб павесіць здрадніка, ён сказаў ім літаральна наступнае: *«Паны, нашто шукаеце вяроўку, я маю дзяжку, тай павесіце»*, у тэксце кнігі за гэтымі словамі, запісанымі лацінкай, ідзе польскі пераклад. Здраднік вісеў два тыдні перад хатай Баневіча ў Мантатах, пакуль яго не знялі рускія салдаты[63].

Па прыбыцці ў Вільню атрад Цімафеева быў сустрэты генерал-губернатарам Назімавым, начальнікам дывізіі генерал-ад'ютантам Быстромам і камандзірам палка Світы Яго Вялікасці генерал-маёрам Вельямінавым з аркестрам і ў прысутнасці велічэзнага натоўпу жыхароў горада, якія, даведаўшыся пра смерць знакамітага Нарбута, былі ахопленыя жахам. Губернатар расцалаваў начальніка атрада, падзякаваў афіцэрам і салдатам за паход і хвацкія справы. Потым было адслужанае набажэнства. Хутка начальнік атрада капітан Цімафееў атрымаў чын палкоўніка і быў адпраўлены з данясеннем пра сваю перамогу ў Пецярбург. *«Тут ён меў шчасце прадставіцца Яго Імператарскай Вялікасці, прычым Гасудар Імператар сказаў: "Дзякую за хвацкую справу, і прызначаю цябе флігель-ад'ютантам. Уладзімір будзе іншаю ўзнагародаю за другую справу". Потым Яго Імператарская Вялікасць падаў палкоўніку Цімафееву руку і сказаў: "яшчэ раз дзякую"»*. Неўзабаве пасля гэтага палкоўнік Цімафееў прысутнічаў на прыёме імператарам генерала ад інфантэрыі Мураўёва, прызначанага губернатарам у Літву. Цар, прадставіўшы Цімафеева Мураўёву, сказаў: *«Вось чалавек, які будзе табе карысны»*.

Шмат афіцэраў і шарагоўцаў атрада былі ўзнагароджаныя за бой паміж маёнткамі Дубічы і Глыбокім:

штабс-капітанам Рэнвальду і Лорыс-Мелікаву — Св. Ганны 3-й ст. з мячамі і бантам;

Св. Ганны 4-й ст. з надпісам «За адвагу» — паручнікам: Шталю, Зубараву, падпаручнікам: фон Эндэну, Леўману і Арбузову 2-му;

Георгіеўскія крыжы 4-й ступені: фельдфебелю Яфрэмаву, унтэр-афіцэрам: Фірсаву, Любімаву, Літвінаву, і шараговым: Малацілаву і Бушмялёву.

---

62 Miron Bronisław Narbutt. Dubicze // Ziemia Lidzka. 1998. № 2–3 (30–31).

63 Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 128–130.

За бой пад Дубічамі:

штабс-капітанам Рэнвальду і Лорыс-Мелікаву — Св. Уладзіміра 4-й ст. з мячамі і бантам, Св. Ганны 3-й ст. з мячамі і бантам: паручнікам Шталю, Зубараву, Леўману, Шэрнвалю і падпаручніку фон Эндену.

Георгіеўскія крыжы 4-й ст.: фельдфебелю Каравіну, унтэр-афіцэрам: Веращагіну, Фёдараву, Лабачову і шараговым — Пятрову, Міронаву, Сэрыкову, Недаступу, Канстанцінаву, Палатову, Жукаву і Бандарчуку[64].

Вось так высока ацэньваўся факт разбіцця «нейкай хеўры» на Лідчыне.

Праслед сям'і Нарбутаў

Пасля паразы пад Дубічамі пад рэпрэсіі падпала сям'я Людвіка Нарбута.

Бацька, вялікі гісторык Літвы Тэадор Нарбут, у гэты час жыў у Вільні, у жонкі сына Людвіка, і быў настолькі слабы, што нават не ўставаў з ложка. Браты Францішак і Баляслаў ваявалі ў шэрагах паўстанцаў. У Шаўрах тым часам жылі маці Крысціна, дачка Тэадора Манчунская і малодшы брат Станіслаў[65].

З акта справы Віленскай следчай камісіі № 148 пра знаходжанне зброі ў маёнтку Нарбутаў Шаўрах:

Стараста вёскі Шаўры Гергі Чаркоўскі паведаміў, што фурман Нарбутаў — Томаш Радзюк ведае, дзе закапана зброя. Радзюка прымусілі прызнацца, і ён паказаў месца ў вазоўні, адкуль было выкапана 18 бутэлек пораху і каля 20 фунтаў волава. Потым ён паказаў іншае месца за ½ вярсты ад двара, у леснічоўцы Клеменса Банюшкі, дзе былі выкапаныя 2 гарматы, закручаныя ў рагожу, і бочка пораху вагой каля 3 пудоў. У наступных прызнаннях Томаш Радзюк паведаміў, што гэтая зброя была прывезеная спадарынямі Манчунскай і Табенскай з Вільні, з хаты Верблеўскага. Яны таксама залучылі ў партыю 2 расійскіх афіцэраў і прывезлі іх з Вільні ў Шаўры.

Радзюк прызнаўся, што Ізабела Альшэўская, стрыечная сястра Людвіка Нарбута, разам з Радзюком ездзіла да суседзяў і заклікала іх далучацца да паўстання. Таксама збірала правіянт і адзежу для партыі і Антаніна Табенская, якая працавала настаўніцай у Сербянішках, дзе жыла жонка Людвіка Нарбута, якая сябравала з Манчунскай, яна залучыла ў партыю Скірмунта.

Віленская следчая камісія пасля заканчэння следства пастанавіла:

1. Удава Тэадора Манчунская з дома Нарбутаў — вінаватая у тым, што брала чынны ўдзел у фармаванні партыі яе брата Людвіка Нарбута, даставіла ў Шаўры 2 гарматы, порах і волава і намовіла 2 афіцэраў да ўступлення ў партыю паўстанцаў: падпаручніка Нікалаі[66] і іншага, прозвішча якога невядома. Аднак Манчунская ўцякла невядома куды, таму… аддаць яе пад суд завочна…

2. Антаніна Табенская ўжо асуджана ваенна-палявым судом за дастаўку распараджэнняў рэвалюцыйнага камітэта, гэта яна ўчыніла пад уплывам кахання да аднаго з паўстанцаў… вінаватая ў тым, што падтрымлівала кантакт з Манчунскай, прывозіла ў Шаўры гарматы і порах і вербавала ў партыю невядомага пакуль па прозвішчы расійскага афіцэра. Пакаранне, раней накладзенае ваенна-палявым судом, падлягае ўзмацненню ў жорсткасці.

3. Удава Ізабела, дачка Адольфа, Альшэўская з дому Нарбутаў, гадоў 50, вінаватая ў закліках да ўдзелу ў паўстанні і павінна быць аддадзеная пад ваенна-палявы суд.

---

64 История лейб-гвардии Павловского полка… С. 422–423.

65 Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 131–133.

66 Нікалаі Уладзіслаў, падпаручнік Нарваўскага палка, шляхціц віленскай губерні, паранены ў бітве пад Дубічамі, трапіў у палон, 13 верасня 1863 г. расстраляны ў Вільні на Лукішскім пляцы.

4. Крысціна Нарбут, гадоў 60. Як відаць са справы, не магла быць не датычнай да паўстання: двое яе сыноў сфармавалі атрад, адзін быў начальнікам, іншы ў ім афіцэрам, дачка Манчунская і пляменніца Альшеўская дапамагалі фармаваць партыю, Манчунская дастаўляла зброю і амуніцыю, у цэлым маёнтак Нарбутаў у Шаўрах служыў складам для паўстанцаў.

Усё гэта не магло не быць вядома і Тэадору Нарбуту, які хоць і ў пажылым узросце, але не мог не бачыць, што робіцца ў яго ў хаце, і, відавочна, адмыслова выехаў з Шаўроў у Вільню… У сувязі з вышэй апісанымі справамі сям'і ён вінаваты ў тым, што як гісторык Літвы даў сям'і такі шкодны кірунак выхавання.

Камісія пастанавіла аддаць пад ваенна-палявы суд: Крысціну Нарбут і яе мужа Тэадора Нарбута паводле II катэгорыі… для таго, каб іх маёнтак перадаць ва ўласнасць урада, а хату для прыкладу і застрашвання іншых знішчыць, месца, дзе яна стаяла, заараць плугам[67].

Хутка прыступілі да выканання гэтага прысуду. Аднак Тэадор Нарбут ужо не ўставаў з ложка, і яго, каб везці ў ссылку, *«патрэбна было б толькі разам з ложкам уладкаваць у кібітцы»*. Мураўёў-вешальнік вырашыў сам убачыць Тэадора. Сведкам гутаркі вялікага гісторыка і ката быў князь Шырынскі-Шахматаў. Паводле яго словаў, калі прынеслі старога, Мураўёў вітаў яго браднымі абразамі, але гісторык быў глухі і не дачуў генерала, як потым стала вядома, ён зразумеў толькі асноўныя моманты гутаркі. *«А ведаеш, падлец, твой сын забіты!»* — сказаў Мураўёў у канцы. *«Маю яшчэ некалькі сыноў, і ўсіх іх выхоўваў кахаць Радзіму»,* — адказаў гісторык. *«Прэч!»* — закрычаў Мураўёў і аддаў каманду вынесці Нарбута.

Вялікі гісторык Літвы памёр 26.11.1863 г. і быў пахаваны каля свайго парафіяльнага касцёла ў Начы.

Маці Людвіка, Крысціна, афіцыйна абвінавачаная ў «няправільным выхаванні» сваіх дзяцей, была арыштаваная палкоўнікам Алхазавым, які кіраваў ператрусам маёнтка, і, *«хворая, выдраная з ложка без неабходнай адзежы»*, яна была вывезеная на суд у Вільню, адразу пасля суда трапіла ў турэмную лякарню, а пасля яе адпраўленая па этапе ў Сібір. Пяць гадоў знаходзілася ў Пензенскай губерні, потым ёй было дазволена вярнуцца ў родны край, дзе яна і памерла 16 ліпеня 1899 г.

Брат Людвіка — Баляслаў — пайшоў у паўстанне адразу пасля гімназіі. Перад самай бітвай пад Дубічамі ён быў пасланы па дапамогу да Віславуха і, верагодна, таму выжыў. Арыштаваны ў Друскеніках, ваенны суд у Гродне прысудзіў яго да смерці, аднак з прычыны непаўналецця (яму было 17 гадоў), прысуд змянілі на высылку ў Краснаярскую губерню. Пасля амністыі вярнуўся ў родны край з падарваным здароўем і памёр у 1889 г.

Іншы брат Людвіка — Францішак — пасля заканчэння дваранскага інстытута ў Вільні вучыўся на юрыдычным факультэце Пецярбургскага ўніверсітэта. За ўдзел у падпольнай арганізацыі ў 1861 г. быў арыштаваны і быў змушаны хавацца за мяжой. Пасля вучобы ў ваеннай школе для паўстанцаў, арганізаванай эмігрантамі ў італьянскім горадзе Гунеа, вярнуўся дахаты і ваяваў у атрадзе Лангевіча, дзе атрымаў званне капітана. Пасля паразы паўстання эміграваў у Аўстрыю. Памёр у Венгрыі ў 1892 г.

Сястра Тэадора, удава службоўца Манчунскага, як адзначалася вышэй, брала чынны ўдзел у паўстанні. *«Людвік Нарбут дасылаў да сястры розныя даручэнні і заяўкі для атрада, якія яна заўсёды хутка і дакладна выконвала, нягледзячы на небяспеку. Праз яе ішла да інсургентаў розная інфармацыя, харчаванне, зброя і амуніцыя. Мела ва ўсіх ваколіцах адданых сабе людзей, мела сваіх інфарматараў і даверных асоб, паслугамі якіх карысталася там, куды не магла патрапіць сама. З адвагай, якой маглі б пазайздросціць мужчыны, ішла яна на самыя небяспечныя аперацыі»,* — пісаў сучаснік.

[67] Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 219–220.

Была аддадзеная пад ваенны суд, але здолела збегчы, спачатку хавалася ў Гродне, потым жыла ў Парыжы. Пражыла вялікае жыццё, на пачатку 1920-х гг. польскі ўрад ёй, як удзельніцы паўстання, даў пенсію і ўзнагародзіў ордэнам «Адраджэнне Польшчы». Памерла ў 1925 г. у Кракаве і тамсама пахавана[68].

Памяць пра Людвіга Нарбута

Праз семдзесят гадоў гэты камень быў адзіным бачным знакам, які паказваў на месца паўстанцкай магілы. Праз увесь час няволі мясцовы люд пакрыёма клаў кветкі да каменя. У 1933 г. дзякуючы ініцыятыве жаўнераў і афіцэраў 76-га Лідскага палка пяхоты паставілі ў Дубічах помнік памяці Людвіка Нарбута і палеглых паўстанцаў. Сродкі на яго пабудову былі сабраныя спецыяльным, для той мэты сабраным Камітэтам Лідчыны, на чале якога стаяў генерал Эдвард Рыдз-Сміглы. Праект выканаў прафесар Універсітэта імя Стафана Баторыя Фердынанд Рушчыц. Камень, які да таго часу сведчыў пра магілу паўстанцаў, умуравалі ў падножжа абеліска. Адкрыццё помніка 6 жніўня 1933 г. было вялікай падзеяй і святам для мясцовага люду. З гэтай нагоды з'явіліся спецыяльныя публікацыі, прысвечаныя Людвіку Нарбуту і студзеньскаму паўстанню, а таксама гісторыі 76-га Лідскага палка пяхоты, якому было нададзенае імя геройскага камандзіра (полк дыслакаваўся ў Гродне)[69].

У 1938 г., на 75-я ўгодкі студзеньскага паўстання, жыхары Лідчыны ўшанавалі памяць свайго героя. Было вырашана заказаць памятную дошку і ўмураваць яе ў сцяну касцёла піяраў у Лідзе. Месца размяшчэння дошкі гарантавала трываласць і ахову ад вандалаў, але далейшы лёс дошкі паказаў, якая зменлівая наша гісторыя.

У «Ziemi Lidzkiej» у нумары 5–6 з мая — чэрвеня з'явіўся артыкул Аляксандра Снежкі, названы «Людвік Нарбут — нацыянальны герой». Гэтым тэкстам пачалася падрыхтоўка да адзначэння 75-годдзя студзеньскага паўстання. Аўтар расказаў пра лёс Людвіка Нарбута. У тым самым нумары знаходзіліся і ўспаміны Юлія Грымайлы-Прыбыткі. Яго аўтар, які ў 1863 г. быў малым хлопцам, згадваў, што для яго і ўсёй яго сям'і вялікай падзеяй было наведванне Людвікам Нарбутам іхняга дому. Грымайла-Прыбытка так успамінаў тое спатканне: *«…мы мелі вялікае шчасце бачыць героя, правадыра ўсяго народа…»*. З пададзенага фрагмента выразна відаць, якое значэнне мела ў часы паўстання і ў наступныя семдзесят пяць гадоў для жыхароў Лідчыны і нават і ўсёй Літвы постаць Людвіка Нарбута. Яшчэ раней Аляксандр Снежка ў першым нумары «Ziemi Lidzkiej» за 1937 г. змясціў артыкул, у якім расказаў пра маёнтак Шаўры — радавое гняздо Нарбутаў. У многіх передваенных нумарах «Ziemi Lidzkiej» друкаваліся фрагменты запісак Браніслава Нарбута, які апісваў жыццё Ліды і ваколіц трыццатых і саракавых гадоў пазамінулага стагоддзя[70].

Справамі фундавання мемарыяльнай дошкі, прысвечанай Людвіку Нарбуту, актыўна цікавілася грамадскасць Ліды. У красавіцкім нумары 1937 г. рэдакцыя змясціла тэкст пад загалоўкам «Толькі з годнасцю, панове». Выданне інфармавала чытачоў, што Ліда і Лідчына рыхтуецца да ўгодкаў выбуху студзеньскага паўстання на наступны год. Кульмінацыйным пунктам мерапрыемстваў будзе адкрыццё памятнай дошкі, прысвечанай Людвіку Нарбуту. Каб надаць урачыстасці вагу і забяспечыць спраўную арганізацыю, быў створаны камітэт мерапрыемстваў. Апроч нагляду за ходам урачыстасці перад камітэтам паўстала складаная задача — збіранне фундушаў на пакрыццё кошту дошкі. Сябры камітэта адразу звярнуліся з гарачым заклікам аб дапамо-

[68] Тамсама. S. 134–137.

[69] Тамсама. S. 152–155.

[70] Наша слова. № 38 (1085). 19 верасня 2012 г.

зе. Збор грошай арганізавала рэдакцыя «Ziemi Lidzkiej». Акцыя збірання ішла спраўна. Ужо ў травеньскім нумары 1937 г. быў змешчаны артыкул, які прадстаўляў праект будучай дошкі. Выканаў яго мясцовы скульптар Ежы Кацешчанка. Надпіс змешчаны на дошцы, паведамляў:

«1832–1863.
Вучню былой школы
айцоў піяраў у Лідзе
Людвіку
Нарбуту,
правадыру студзеньскага
паўстання на Літве
ў 75-годдзе
геройскай смерці.
1863–1938.
З пашанай Лідчына»

Акрамя іншага, надпіс на дошцы тлумачыў, чаму было вырашана размясціць яе на сцяне касцёла: Людвік Нарбут вучыўся ў той школе, хоць тады яна не належала піярам. У той школе, але яшчэ піярскай, вучыўся бацька Людвіка — Тэадор Нарбут. У гэтым месцы патрэбна тлумачэнне: касцёл, у сцяну якога ўмуравалі дошку, пабудавалі піяры, пераведзеныя ў Ліду Ігнацыем Сцыпіёнам дэль Кампа, падстоліем Вялікага Княства Літоўскага. Першы касцёл, драўляны, паўстаў у 1758 г., у 1770 г. ксёндз Аляксандр Вольмар купіў фальварак Пастаўшчына, дзе праз восем гадоў, г. зн. у 1778 г., было распачатае будаўніцтва ўласнага касцёла і калегіума. Работы, асабліва па будаўніцтве касцёла, ішлі вельмі павольна. У 1801 г. ксёндз Казімір Нарбут асвяціў кутні камень і фундаменты будынка. Святыня да канца была завершаная і асвечаная ў імя св. Юзафа Каласантага ў 1829 г. Піярам касцёл і калегіум доўга не належалі. У 1834 г. зачынілі школу. А ў 1843 г. царскія ўлады аддалі касцёл і кляштарныя будынкі праваслаўнай царкве. Праз тры гады піяры пакінулі горад. Пасля заняцця Ліды польскім войскам у 1919 г. святыню нанава памянялі на касцёл рымска-каталіцкі і аднавілі даўні калегіум з пачатковай школай, гімназіяй і гандлёвым ліцэем. У верасні 1939 г. касцёл быў зноў адабраны ад піяраў. Камуністычныя ўлады зрабілі ў святыні планетарый. У 1993 г. пачаліся старанні за вяртанне касцёла айцоў піяраў. Аднак улады Беларусі пасля паразумення з папскім нунцыем у Беларусі, біскупам Гарадзенскай дыяцэзіі і генералам ордэна піяраў вырашылі зноў перадаць яго праваслаўнай царкве[71].

Аднак вернемся да тэмы. У артыкуле, дзе расказвалася пра праект дошкі, змешчана ілюстрацыя з якой і ўзяты далучаны надпіс.

За падрыхтоўкай да ўрачыстасцяў адкрыцця дошкі наглядаў спецыяльна з той мэтай створаны камітэт, які узначальваў сам Эдвард Рыдз-Сміглы. Постаць маршала надавала дзейнасці камітэта характар агульнадзяржаўны. Акрамя выканаўчага камітэта, каб падняць ранг мерапрыемства, склікаены быў яшчэ і ганаровы камітэт. У склад ганаровага камітэта ўвайшлі: Адам Сакалоўскі — навагрудскі ваявода, ксёндз арцыбіскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі — мітрапаліт Віленскі, генерал Альшына-Вільчынскі, М. Б. Гадэцкі — віленскі школьны куратар, Людвік Бацінскі — ваявода віленскі, Мар'ян Янкоўскі — віцэ-ваявода беластоцкі, прафесар доктар Вітольд Станевіч — прарэктар Універсітэта Стафана Баторыя, ксёндз Геранім Стусінскі — правінцыял піяраў; Юзаф Пшылускі — старшыня апеляцыйнага суда ў Вільні, а таксама Юзаф Ігнацы Парчэўскі — пракурор апеляцыйнага суда ў Вільні.

[71] Kałamajska-Saeed Maria. Kosciol p. w. Sw. Jozefa Kalasantego i klasztor Pijarow w Lidzie // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego. Kraków, 2008. T. 2, cz. III. S. 143.

Кошт выканання дошкі склаў каля 1500 злотых, што на тыя часы было немалой сумай. Аўтар дошкі атрымаў ганарар у памеры 480 зл. Адліўку яе выканаў адмысловец з Вільні Савул Пупко, за сваю працу ён атрымаў 300 зл. Гранітную пліту, да якой была прымацаваная адліўка з бронзы, зрабіў камнярэз з Міра — Антоні Грыневіч. Яго аплата склала 350 зл.

У дзень адкрыцця дошкі вуліцы Ліды выглядалі выключна святочна. Галоўнае месца свята — касцёл піяраў — быў ілюмінаваны. Ва ўрачыстасці ўзялі ўдзел ваявода віленскі Адам Сакалоўскі, арцыбіскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі, генерал Альшына-Вільчынскі, куратар М. Гадлеўскі, правінцыял піяраў Геранім Стусінскі, стараста Станіслаў Гансоўскі, князь Людвік Чацвярцінскі, а таксама Эміль Томас, цесць маршала Рыдз-Сміглага. Дэлегатам ад палка імя Людвіка Нарбута быў палкоўнік Станіслаў Чурыла. Перад касцёлам піяраў адбыўся парад войска і розных арганізацый, якія дзейнічалі на Лідчыне. Прысутных ад імя арганізацыйнага камітэта прывітаў яго старшыня — суддзя Юльян Грымайла-Прыбытка. Далей вайсковы аркестр сыграў дзяржаўны гімн, пасля якога прамову сказаў прафесар Люцыян Брыльскі — выкладчык польскай мовы ў піярскім калегіуме. У выступе ён нагадаў сабраным асноўныя факты з жыцця Людвіка Нарбута. Адкрыў умураваную у франтальную сцяну касцёла шыльду генерал Альшына-Вільчынскі. Ад імя палка, які носіць імя героя свята, прамовіў палкоўнік Чурыла. Да ўдзельнікаў мерапрыемства прыйшла віншавальная дэпеша з Варшавы, прыслаў яе сваяк Людвіка Нарбута — Нестар Нарбут. Урад горада Ліды даў на тую высакародную мэту 200 зл., а Красовы саюз земляробаў, аддзел Лідска-Валожынскі ў Лідзе, сабраў і перадаў 125,50 зл. На лісце ахвярадаўцаў аказалася некалькі дзясяткаў прозвішчаў і назваў структур і арганізацый, якія пералічылі грошы. Змешчаны спіс не быў поўны. Рэдакцыя абяцала, што ў наступных нумарах будзе пададзены працяг ліста.

Адкрыццё шыльды было вялікім святам і для лідскіх піяраў. Дзеі падрыхтоўкі да ўрачыстасцяў занатаваныя ў «Кроніцы калегіума айцоў піяраў у Лідзе». На мерапрыемства ўжо за дзень прыехаў ксёндз-правінцыял Геранім Стусінскі ў кампаніі асістэнта Польскай правінцыі — ксяндза Банавентуры Кадэі, а таксама рэктара калегіума ў Кракаве ксяндза Людвіка Руска. Лідскіх піяраў рэпрэзэнтаваў ксёндз Антоні Чабаноўскі. Падчас урачыстасці ксяндзу правінцыялу і ксяндзу Чабаноўскаму былі ўручаныя адзнакі 76-га Лідскага палка пяхотнага палка імя Людвіка Нарбута, які дыслакаваўся ў Гродне. Як занатавана ў «Кроніцы…», папаўдні ў калегіуме адбыўся раскошны прыём, у якім узялі ўдзел годныя госці, сабраныя на ўрачыстасць адкрыцця шыльды.

Атмасферу тых дзён перадае «Ziemia Lidzka». У майскім нумары «Ziemi Lidzkaj» 1938 г. пададзена справаздача з урачыстасці. Рэдакцыя падкрэслівала выключна ўзняты настрой, які панаваў сярод сабраных, для удзелу ў мерапрыемствах на вуліцы Ліды выйшла вельмі шмат жыхароў. У тым жа нумары газеты быў змешчаны спіс ахвярадаўцаў на шыльду. На першым месцы рэдакцыя памясціла віленскага ваяводу Адама Сакалоўскага. Ён ахвяраваў суму 100 зл. Адвакат Вішнеўскі, напрыклад, даў 30 зл., а нейкі Міхал Слюсарскі — 1 зл.

Пасля верасня 1939 г. новая ўлада пачала знішчаць помнікі, якія сведчылі пра гісторыю краю. Абеліску ў Дубічах удалося перажыць Другую сусветную вайну. Ён ацалеў, хутчэй за ўсё, дзякуючы таму, што гэтая мясцовасць ляжыць па ўзбоччы, далёка ад галоўны дарог. Помнік той стаіць да сёння[72].

18 верасня 1939 г., калі да Ліды набліжаліся бальшавіцкія войскі, ксёндз Чабаноўскі вырашыў дошку затынкаваць. Неўзабаве саветы зачынілі піярскую гандлёвую школу. Людзі, вывучаныя ў іншым стылі і ў духу іншай улады, не былі патрэбныя. Падчас шматлікіх бамбардзіровак горада ў перыяд 1941–1944 гг. касцёл амаль не пацярпеў, пас-

[72] Komorowski Paweł, Kołyszko Aleksander. Ludwik Narbutt. S. 18–21.

ля вайны быў адрамантаваны. Але ў 1958 г. улады пастанавілі яго зачыніць і зрабіць у будынку спачатку спартовую залу, а потым планетарый. Разам з касцёлам адабралі і ордэнскі дом. Было дадзена некалькі дзён, каб упакавацца і забраць мэблю. Ксяндзам не далі ніякага памяшкання наўзамен. Дошка хоць і была схаваная, аднак яна існавала ў сэрцах і думках мясцовай супольнасці і людзі пра яе памяталі ўвесь час. Яна была сімвалам гарачага патрыятызму, і не толькі польскага, але і беларускага.

Католікі ніколі не перапынялі барацьбы за вяртанне касцёла. Пісаліся шматлікія петыцыі ў Мінск і Маскву. Найчасцей яны заставаліся без адказу. Сітуацыя змянілася з пачаткам перабудовы. У 1989 г. быў зняты тынк з дошкі, адбылося яе другое адкрыццё. У 1990 г. з ініцыятывы Таварыства беларускай мовы пад асноўнай дошкай была памешчаная мармуровая дошка з перакладам тэксту на беларускую мову. У снежні 1990 г. аддзел Саюза палякаў у Лідзе разам з вернікамі прасіў улады Беларусі і горада вярнуць святыню. На Грамніцы, 2 лютага 1991 г., лідскія католікі пасля набажэнства ў фарным касцёле рушылі пад касцёл піяраў. Агулам звыш 200 чалавек, укленчыўшы пад мурамі святыні, накіроўвалі да Бога малітвы аб справядлівасці. У кастрычніку 1993 г. Таварыства польскай культуры на Лідчыне (ТПКЛ) зыніцыявала штотыднёвыя малітвы пры касцёле. У першую нядзелю прыйшло каля 20 чалавек. Але з кожнай наступнай іх колькасць расла. Калі на малітву пачало прыходзіць да ста чалавек, быў накіраваны ліст (9.11.1993 г.) да гарадскіх уладаў з просьбай аб вяртанні святыні вернікам. Паколькі не было ніякай рэакцыі ўладаў на зборы вернікаў, копіі ліста былі высланыя апостальскаму нунцыю ў Мінск, біскупу Аляксандру Кашкевічу, а таксама дыякану Станіславу Роеку. Праз колькі дзён пасля ліста старшыня ТПКЛ быў запрошаны ў гарадскі савет, і гарадскі пракурор у прысутнасці намесніка старшыні савета паведаміў, што ТПКЛ праводзіць нелегальныя акцыі, арганізуючы малітвы пры публічным будынку. Хоць для католікаў гэты будынак заўсёды заставаўся святыняй, рацыю ў гэтай краіне заўсёды мела ўлада, і таварыства фармальна адмовілася ад правядзення тых акцый. Але вернікі, як і сябры ТПКЛ, арганізоўвалі малітвы ажно да передачы касцёла праваслаўным. Улада фармальна не заўважала лістоў, так жа, як і лістоў-водгукаў на заклік таварыства, надрукаваных у многіх польскіх газетах (у т. л. у «Ladzie», «Tygodniku Powszechnym», «Slowie — Dzienniku Katolickim», «Mysli Polskiej»).

Адначасова перадачы будынка пад царкву дамагаліся праваслаўныя вернікі. Пасля згоды каталіцкага духавенства ў знак паяднання гарадскія ўлады рашэннем ад 7.03.1996 г. перадалі будынак праваслаўнай парафіі. Пасля перадачы касцёла адразу была знятая беларуская дошка (была замацаваная на шрубах). Прадбачачы пагрозу для польскай дошкі ТПКЛ зыніцыявала шэраг дзеянняў. Супольна з беларускімі арганізацыямі і аддзелам Саюза палякаў на Беларусі (разам 7 няўрадавых арганізацый) накіравалі лісты да гарадскіх уладаў, у міністэрствы культуры і адукацыі Рэспублікі Беларусь, праінфармавалі старшыню Таварыства аховы помнікаў у Гародні Зміцера Аляшкевіча. Паводле яго слоў, ён таксама звяртаўся да гарадскіх уладаў і быў запэўнены, што дошка не будзе парушаная і застанецца на месцы. 7 траўня 1996 г. у гарсавеце абылося спатканне з прадстаўніком Міністэрства культуры, які прыбыў у горад па той справе. У спатканні ўзялі ўдзел прадстаўнікі грамадскіх арганізацый (падпісанты лістоў) кіраўнік гарадскога аддзела культуры, настаяцель праваслаўнай парафіі. Адназначна было сцверджана, што гэты будынак з’яўляецца помнікам культуры і знаходзіцца пад аховай дзяржавы, і бацюшку абавязалі падпісаць ахоўны дакумент (аднак ён гэтага не зрабіў, а перадача будынка без гэтага дакумента не мае праўнай моцы). Прысутныя на сходзе былі запэўненыя, што з дошкай нічога не станецца. Звыш таго, вяліся размовы пра паўторнае замацаванне беларускага тэксту таблiцы. Аднак 17 чэрвеня 1996 г. каля 17.30 сябар ТПКЛ Мечыслаў Хвайніцкі заўважыў, што салдаты выбіваюць дошку з муру. Адразу пад будынак з’явіліся

некалькі іншых сяброў ТПКЛ (Аляксандр і Андрэй Сямёнавы, Ганна і Таэвуш Комінчы, Ліля Тумялевіч, Мечыслаў Хвайніцкі, Часлаў Колышка — старэйшы), якія засведчылі, што выбіты дзве дзіркі ўздоўж дошкі. Салдатаў ужо не было. Гэтыя людзі былі каля касцёла да 21-й гадзіны. У гэты ж час старшыня ТПКЛ А. Колышка спрабаваў скантактавацца з прадстаўнікамі ўладаў. Аднак час працы ўжо скончыўся. Вечарам дамовіліся са старшынёй гарадской рады Беларускага народнага фронту Станіславам Суднікам, што раніцай наступнага дня разам пойдуць да гарадскіх уладаў. Назаўтра 9-й гадзіне былі пры касцёле — дошкі ўжо не было. Гаварылі, што была вырваная недзе каля 6-й раніцы. Нейкі час захоўвалася пры ўваходзе ў царкву, пазней была перанесеная ў гарадскі краязнаўчы музей, дзе ляжала каля музейнага хлевушка, пакуль на яе збольшага не забыліся.

Візіт да гарадскіх уладаў быў бессэнсоўны. У гэтай сітуацыі былі напісаныя заявы пракурору аб узбуджэнні крымінальнай справы, былі паінфармаваны Міністэрства культуры, а таксама Таварыства аховы помнікаў у Гародні. Адказ з аддзела ўнутраных спраў быў цікавы:

«Старшыні Лідскай рады БНФ
Судніку С. В.,
г. Ліда
В. А. Лідскага міжрайпракурора,
Дарадцу юстыцыі Скакуну В. В.,
г. Ліда

Паведамляем, што па Вашай заяве праведзена праверка. Мемарыяльная дошка як помнік удзельніку паўстання Л. Нарбуту ўтрымоўвае дзяржаўную сімволіку "Белы арол з каронай і Пагоня", у непашкоджаным выглядзе вернікамі знята са сцяны храма. Пра зняцце дошкі даведзена да ведама Лідскаму гарвыканкаму, які павінен прыняць рашэнне аб пераносе яе ў дазволенае законам месца.

Гэтая дошка была ўстаноўлена на Саборы ў 1938 г. і да пабудаванага ў 1863 г. праваслаўнага храма не мае дачынення. Згодна з арт. 7 Канстытуцыі РБ у месцах набажэнстваў не дапускаецца выкарыстанне дзяржаўнай сімволікі, правядзенне сходаў і інш.

Згодна з рашэннем Лідскага гарвыканкама № 38 ад 07.03.96 г. будынак перададзены ў безаплатнае карыстанне праваслаўнай рэлігійнай грамадзе Свята-Міхайлаўскай царквы».

Начальнік аддзела — В. Г. Макаранка»[73].

У адказе на наступную заяву старшыні ТПКЛ пракурор паведаміў, што ён цалкам згаджаецца са зместам адказу аддзела ўнутраных спраў. Справа была скандальная, уся незалежная прэса пісала пра гэта. Гарадзенская рэгіянальная газета «Пагоня» пракаментавала здарэнне наступным чынам: «Людвіка Нарбута спрабуюць забіць у другі раз». У Лідзе з'явіліся ўлёткі на беларускай мове, надрукаваныя на звычайнай друкарскай машынцы: *«Шаноўныя жыхары. У Лідзе ўчынены чарговы акт вандалізму і бяспраўя супраць нашай гісторыі, гонару і годнасці беларусаў і палякаў, усіх патрыётаў Лідчыны. Поп Аляксандр і тыя, хто сарваў з будынка планетарыя дзве памятныя дошкі ў гонар героя паўстання 1863 г., змагара за незалежнасць Беларусі, паплечніка Кастуся Каліноўскага, кіраўніка паўстання на Лідчыне Людвіка Нарбута, абразілі нашыя нацыянальныя і патрыятычныя пачуцці. Шаноўныя лідзяне, праваслаўныя і католікі, заклікаем вас пратэставаць усімі мажлівымі спосабамі супраць злачынства, учыненага ворагамі беларускасці, супраць бяспраўя і беспакаранасці злачынцаў гарадскімі ўладамі. Не слухайце тых, хто заклікае да маўчання. Ідзіце ў выканаўчы камітэт, пішыце ў газеты, звяртайцеся да пракурора, пачынайце судовыя справы. Сёння яны топчуць нашую гісторыю, заўтра будуць таптаць нас».*

[73] Тамсама. S. 27–31.

Узнікла некалькі ініцыятыў упарадкавання справы з нарбутаўскай дошкай. Улады разумелі, што трэба нешта рабіць. Падчас будаўніцтва Дома польскага ў Лідзе была высунутая прапанова, каб памясціць дошку на сцяне гэтага будынка. Аднак што агульнага мае новы будынак Дома польскага на вул. Кірава (даўнейшай Школьнай) з той дошкай? Акрамя таго, супраць такой прапановы выступілі ўсе беларускія арганізацыі, якія супрацоўнічалі з Таварыствам польскай культуры, але не надта давяралі Саюзу палякаў, магчыма беспадстаўна, і баяліся, што калі дошка трапіць у іхнія рукі, то можа быць вывезеная ў Польшчу. У сакавіку 1997 г. у лістах да старшыні Лідскага гарвыканкама У. М. Мальца Таварыства польскай культуры і Лідская гарадская арганізацыя БНФ «Адраджэнне» ўзгоднена звярнуліся з прапановамі паставіць каля касцёла піяраў помнік з размяшчэннем на ім дошкі Людвіка Нарбута, а таксама дошак: а) Валерыю Урублеўскаму і сям'і Далеўскіх — удзельнікаў паўстання 1863 г. на Лідчыне; б) сям'і Нарбутаў — Казіміру Нарбуту, аўтару першага падручніка логікі на польскай мове, які нарадзіўся на Лідчыне і які ў 1801 г. пасвяціў фундаменты касцёла айцоў піяраў, а таксама Тодару Нарбуту, аўтару знакамітай гісторыі старажытнай Літвы; в) ксяндзам піярам — таму ж Казіміру Нарбуту і Станіславу Баніфацыю Юндзілу, вучню піярскай школы ў Лідзе, батаніку, арганізатару першых батанічных садоў у Шчучыне і Вільні, аўтару першага падручніка па батаніцы ВКЛ. Не атрымалі на тыя прапановы ніякага адказу.

Тым часам гісторыя з дошкай пачала патроху забывацца. У адзін з летніх вечароў да будынка музея падышла грузавая машына, дошка была загружаная ў кузаў і вывезеная. Ніхто яе не спахапіўся. Можна было думаць, што дошку ўкралі. На самай справе па ўзгадненні паміж Таварыствам польскай культуры і Лідскай гарадской арганізацыяй БНФ «Адраджэнне» і з вуснага дазволу супрацоўнікаў музея дошка была вывезена ў раён аднаго з касцёлаў, дзе была пакладзеная да лепшых часоў. Лепшыя часы пачалі наступаць, калі ў Лідзе на месца перададзенага праваслаўным касцёла піяраў на імя Юзафа Каласантага па вуліцы Савецкай пачалося і было завершанае будаўніцтва касцёла піяраў на імя таго ж Юзафа Каласантага ў мікрараёне Індустрыяльны. У 2011 г. Таварыства польскай культуры на Лідчыне, Лідская гарадская арганізацыя ТБМ імя Ф. Скарыны і Лідская раённая арганізацыяй ГА БНФ «Адраджэнне» прынялі ўзгодненае рашэнне аб устаноўцы дошкі пры гэтым касцёле, як спадкаемцы былога касцёла піяраў[74].

21 красавіка 2013 г. у лідскім мікрараёне Індустрыяльны была адкрытая і асвечаная адноўленая мемарыяльная дошка памяці Людвіка Нарбута — вайсковага начальніка Лідскага павета падчас паўстання 1863 года, паўстанцкага палкоўніка, прызначанага за некалькі дзён да смерці галоўнакамандуючым войскаў ВКЛ.

Дошку адкрывалі біскуп Аляксандр Кашкевіч, генеральны консул Польшчы ў Гародні Анджэй Хадкевіч, лідскі дэкан Вінцэнт Лісоўскі, пробашч Фарнага касцёла айцец Уладзімір Гуляй, пробашч касцёла Святога Юзафа Каласантага айцец Ян Асіповіч. Менавіта каля новазбудаванага касцёла ордэна піяраў на імя святога Юзафа Каласантага ў форме адмысловай капліцы (праект Рычарда Грушы) і была ўстаноўленая мемарыяльная дошка з 1938 г.

Многія з тых, хто змагаўся за вяртанне дошкі, не дажылі да гэтага дня, таму яна стала помнікам не толькі Людвіку Нарбуту, але і ўсім лідзянам-патрыётам Бацькаўшчыны і горада[75].

Леанід ЛАЎРЭШ

---

[74] Суднік Станіслаў. Людвік Нарбут // Наша слова. № 40 (1087). 3 кастрычніка 2012 г.

[75] Грынкевіч Яраслаў. Адноўлена мемарыяльная дошка памяці Людвіка Нарбута ў Лідзе // Наша слова. № 17 (1116). 24 красавіка 2013 г.

Мірон Браніслаў Нарбут

ЛІДСКІ ПАВЕТ У СЯРЭДЗІНЕ XIX СТ.

Першы публікатар мемуараў Мірона Браніслава Нарбута — найлепшы ў XX ст. знаўца лідскай гісторыі Міхал Шымялевіч — пісаў: «Аўтар успамінаў Мірон Браніслаў Нарбут, сын Фрыдэрыка, скарбовага камісара Гродзенскай губерні па межах, нарадзіўся ў маёнтку Варонічы ці Нікадзімава Сабакінскай воласці (Сабакінцы, цяпер Першамайск. — *Л. Л.*) Шчучынскага павета ў 1822 г. Яго дзед Караль Нарбут быў земскім пісарам ў Лідскім павеце, прадзед Ігнат — земскім суддзёй, прапрадзед Іосіф Казімір Нарбут — у 1759–1768 гг. маршалкам Лідскага павета. Пасля заканчэння 5-класнай павятовай вучэльні ў Лідзе Мірон Браніслаў Нарбут паступіў служачым канцылярыі на службу да павятовага маршалка ў Лідзе і тут у 1853 г. стаў сакратаром той жа канцылярыі. У 1863 г. пераведзены на такую самую пасаду ў Навагрудак. У 1863 г. узяў удзел у паўстанні і быў сасланы ў Арэнбургскую губерню, дзе і пачаў пісаць гэтыя мемуары. Праз нейкі час пасля амністыі вярнуўся ў родны край і памёр, жывучы ў сваякоў. Быў жанаты з Канстанцыяй Марачэўскай і пакінуў патомства. Мемуары я атрымаў у 1913 г. з рук пана Мацея Марачэўскага, ганаровага суддзі Лідскага павета, якому тут за дазвол апублікаваць мемуары сардэчна дзякую. Божа адудзяч!

Мемуары напісаны на 107 старонках фармату чвэрці звыклага аркуша паперы рукой аўтара. У мемуарах шмат розных выпісак з розных аўтараў на польскай, рускай, украінскай, чэшскай і французскай мовах. Сам тэкст мемуараў у некалькіх месцах не чытаецца, на некалькіх старонках ёсць толькі загалоўкі. Тэкст скарочаны адносна арыгінала. На жаль, не ўсе пададзеныя аўтарам факты, даты і імёны дакладныя. Мемуары напісаны ў выгнанні пасля дзесяцігадовай нябытнасці аўтара на радзіме і таму мусяць мець памылкі, якія, аднак, не змяншаюць дужа іх вагі як дакумента эпохі. Выправіць мемуары і зрабіць і заўвагі немагчыма праз брак месца (у “Ziemi Lidzkaj”. — *Л. Л.*). Частка мемуараў прайшла праз расійскую цэнзуру і без пазначэння імя аўтара была надрукаваная ў 80-я гг. прошлага стагоддзя (у 1880-я гг. — *Л. Л.*) у “Каласах”. Тая публікацыя сталася бібліяграфічнай рэдкасцю. Зараз мемуары друкуюцца цалкам»[1].

ЛІДА І ЛІДЗЯНЕ[2]

Лідскі павет — даўнейшы асяродак маёй сям’і, якая заўсёды прысвячала сваё жыццё грамадскаму служэнню свайму Краю. Там я нарадзіўся, там правёў значную частку свайго жыцця, таму гэтая малая Радзіма заўжды мне дарагая. Таму ўспаміны пра яе мілыя майму сэрцу і цешаць мяне ў самоце, да якой выгнанца давяло выгнанне, і гэтыя ўспаміны саграваюць мяне. Не раз уваскрасаюць у памяці знаёмыя постаці, вядомыя калісьці шырокаму колу лідзян; жыва паўстаюць перад вачыма розныя здарэнні, найбольш значныя акалічнасці з грамадскага жыцця павета, разнастайныя выпадкі: калі самотныя, калі смешныя, а часам і ўзнёслыя, на якія багатая гісторыя кожнай шляхцянскай сям’і на Літве.

І абуджаецца ахвота занатаваць хоць што-небудзь з тых успамінаў, каб даўжэй захаваць іх для сябе, бо толькі імі жывіцца выгнанец паміж сваімі.

Ліда — павятовы горад Віленскай губерні, месціцца на раўніне над малой рэчкай Лідзеяй, жыхарства з большага яўрэйскае, налічвае да 4000 жыхароў. Па-жмудску слова

1 Ziemia Lidzka. 1936. № 5.

2 Miron Bronisław Narbutt. Lida i Lidzianie // Ziemia Lidzka. 1997. № 4–5 (26–27).

«Ліда» азначае месца, выцерабленае ад лесу. З даўнейшых ліцвінскіх часоў належала ўдзельным князям Гальшанскім, было невялікай фартэцыяй ці малым абарончым замкам, рэшткі муроў якога — адзіныя сведкі старажытнасці ў гэтым горадзе. За польскім часам Ліда была павятовым горадам Віленскага ваяводства, пасля падзелу Краю яе прылучылі да Гарадзенскай губерні, а ў 1843[3] годзе зноў была прыпісаная да Віленскай губерні. Адзіная доўгая вуліца пад назвай Віленская праходзіць праз усю даўжыню горада на адлегласць вярсты. Упоперак ідзе другая доўгая вуліца Каменская, убок — кароткія вуліцы: Сенатарская і Крывая, напрыканцы якой — рынак, дзе прадаюць розныя спажывецкія тавары. Ёсць тры касцёлы: Фара — фундацыі Масявічаў, пакармеліцкі (цяпер у руінах) — фундацыі Нарбутаў і папіярскі (перароблены на расейскую царкву), пабудаваны ў тым ліку за кошт расійскага цара Паўла І, і некалькі мураваных камяніц[4]. Горад мае павятовую школу, якую даўней утрымоўвалі піяры, аптэку, цукерню ды вайсковы шпіталь. На прыгожых і добра дагледжаных стараннямі Клары Якавіцкай з агульных складак парафіяльных могілках ёсць драўляны касцёл, фундаваны Вінцэнтам Нарбутам[5] — мясцовым пробашчам і дэканам.

Даўней, калі ў цэлай Рэчы Паспалітай віравала грамадскае жыццё, і Ліда мела цікавейшыя часы: вялікія зборы шляхты на сеймікі для выбараў дэпутатаў і паслоў на сеймы, барацьба партый і шумная агітацыя за тых ці іншых паслоў.

Пасля падзелу Краю, ужо пры панаванні Аляксандра І, на якога ліцвіны ўскладалі вялікія надзеі ў паляпшэнні будучыні Краю, існавалі гучныя казіно і забавы. Пазней з гэтага развілося шулерства, разбэшчанасць і п’янства так, што гэтыя звады панавалі тут болей, чым дзе-небудзь у другім месцы. Моцна і голасна высмейваў іх друкаваны ў тыя часы ў Вільні сатырычны часопіс «Навіны Бруковыя».

Трымаў у Лідзе вінны шынок яўрэй Азік (якога я помню яшчэ з часоў, калі хадзіў у школу). Апроч тых гасцей, што прыбывалі з павета і наведвалі гэтую ўстанову, было некалькі жыхароў горада сталага ўзросту, якія цэлыя дні праводзілі ў шынку. Гэта былі так званыя агульнікі — пастаянныя наведвальнікі, якія плацілі Азіку поўную квоту і мелі права піць у яго гарэлку без разліку, зразумела, нікога не частуючы. Гаспадар шынка дасканала ведаў ступень жадання і мажлівасці кожнага дарослага жыхара наваколля і таму ніколі не меў страт. Апавядалі мне і пра гульню, што праводзілася толькі ў вінярні Азіка. Кола бібулаў[6] сядалі вакол стала, у келіхі налівалася віно і ў поўным маўчанні, з напружанай увагай, пільнавалі палёт мух: на чый першы келіх сядала муха, той выйграваў, г. зн. меў права выпіць віно з усіх налітых келіхаў. Гульня гэтая называлася «мушка». Зусім п’яных Азік укладаў спаць у асобым алькове і адтуль выдаваў мужоў іхнім жонкам.

---

[3] Насамрэч у 1842 г.

[4] Першым касцёлам у Лідзе быў Фарны, ён знаходзіўся побач з замкам і пабудаваны з дрэва на ахвяраванні князя ВКЛ Ягайлы ў 1387 г. У 1765–1770 гг. ксяндзом М. Зянкевічам быў пабудаваны новы цагляны. Насупраць Фарнага касцёла на сродкі Адама Нарбута і яго жонкі Эльжбеты ў 1672 г. быў пабудаваны цагляны касцёл і кляштар кармелітаў, які быў зачынены ў 1832 г., у 1908 г. будынкі касцёла і кляштара кармелітаў былі разабраныя, цэгла пайшла на будаўніцтва казармаў паўночнага вайсковага гарадка. Лідскі Іосіфаўскі касцёл піяраў будаваўся ў 1794–1825 гг. 15 траўня 1797 г. падчас пераезду са Слоніма ў Вільню кляштар наведаў расійскі імператар Павел І са сваімі сынамі Аляксандрам і Канстанцінам. Ён ахвяраваў на пабудову храма 5000 руб. У 1825 г. пасля 25-гадовага будаўніцтва будынак піярскага касцёла быў завершаны і ўрачыста асвечаны 4 ліпеня 1825 г. У жніўні 1842 г. касцёл піяраў згарэў. У 1863 г. перароблены ў праваслаўную царкву Міхаіла Архангела. З 1920-х гг. каталіцкі касцёл, з 1962 г. і да сярэдзіны 1990-х — планетарый. Цяпер зноў праваслаўная царква.

[5] У 1805 г. пробашчам і дэканам лідскім ксяндзом Вінцэнтам Нарбутам у цэнтры могілак пабудаваная драўляная капліца Св. Барбары.

[6] Бібула — гуляка. — *Заўвага перакладчыцы.*

Калі ў Лідзе панавала п’янства, паміж піякамі быў распаўсюджаны спеў «Гімн перад піццём гарэлкі»:

Вітай змест над крышталём!
Усе цябе хваляць.
Ты суцяшаеш у смутку.
Ты саграваеш у азнобу.
Цябе паны, цябе пані
За пасілак маюць ранні,
Табе цэлае людское племя,
Носам рыючы, б’е ў зямлю.
О радасць, о вяселле!
Поунай губай пейце смела!

Аўтар гэтага гімна пан Маркевіч, землямер, чалавек вельмі дасціпны, меўшы востры розум і язык, які зброяй сатыры хацеў уздзейнічаць на сваіх землякоў. Для Таварыства Трубна-Бібуларнага[7] ён злажыў статут, які складаўся з вельмі камічных прадпісанняў для сяброў. Сябе Маркевіч называў маршалкам гэтага таварыства. Аднойчы, вяртаючыся ўранку ад знаёмага, ён заехаў у касцёл на рараты[8] і, усеўшыся на лаўку, убачыў уваходзячага ў касцёл хісткім крокам мажнага, напалову п’янага мужчыну, які сеў на другую лаўку. Гэта быў гарлівы вызнаўца Бахуса граф Платэр, дзедзіч Шайбакполя. Пасля набажэнства Маркевіч зайшоў да гвардыяна[9] францішканаў на гарэлачку. Знайшоў там і Платэра з некалькімі іншымі суседзямі. Гвардыян пазнаёміў Маркевіча і Платэра. Маркевіч, аддаўшы паклон, кажа Платэру: «Пане граф! Міла мне ў асобе пана пазнаць мужа праўдзівай дасканаласці. Дагэтуль я быў маршалкам Таварыства Трубна-Бібуларнага і ўпіваўся звычайна каля 10 раніцы — першым за любога іншага сябра; сёння я пераканаўся, што нягодны гэтай пасады і аддаю яе ў больш прыстойныя рукі пана, што ўмее быць п’яным ужо на раратах. Прашу толькі адкрыць мне, як можна дайсці да такой дасканаласці». На што ўзрадаваны Платэр адказаў: «Вельмі проста — не трэба наогул цверазець». Потым былі пацісканні рук, абдымкі і запрашэнне Маркевіча з суседзямі ў свой маёнтак, дзе Платэр паіў усіх адборным віном тры дні.

У часы майго жыхарства ў Лідзе, г. зн. ад 1846 года, п’янства ўжо амаль не было, але шулерства існавала. Выбраны бурмістр шляхціц Ян Андрушкевіч[10], чалавек праўдзівы, энергічны і разважлівы, сваім уплывам на грамадзян, а таксама пробашч дэкан Хлявінскі сваімі трапнымі прамовамі і навучаннямі паствы ў касцёле значна паўплывалі на падвышэнне маральнасці гарадской супольнасці. У 1848 годзе маршалак павятовы граф Путкамер уваскрасіў даўнейшае казіно пад зmененаю назвай «рэсурсы», куды госці з павета запрашаліся асабіста і танчылі аж да ўпаду. Аднак кантракты, прыпадаючыя на свята святога Юр’я рымскага, штогод былі менш колькасныя, і горад не мог узвысіцца да заможнейшага стану.

Найбольш значнымі ў гісторыі Ліды былі: побыт у ёй караля Александра Ягайлы падчас хваробы, ад якой ён памёр у Вільні; праезд цара расійскага Паўла I з сынамі Аляксандрам і Канстанцінам, падчас якога ён выдаў грошы з уласнай шкатулкі на будаўніцтва касцёла піяраў; у 1831 годзе сутычка расіян з польскім аддзелам генерала Хлапоўскага

---

[7] Towarzystwa Rurowo-Bibularnego.

[8] Рараты — пачатак а 8-й раніцы. — *Заўвага перакладчыцы.*

[9] Гвардыян — у дадзеным выпадку эканом. — *Заўвага перакладчыцы.*

[10] Ян Андрушкевіч, ці «Иван Степанович Андрушкевич», гл. Памятная книжка Виленской губернии на 1850 г. Вильно, 1850. С. 82.

і, напрыканцы, у 1863 годзе расстрэл С. П. Фалькоўскага[11], пробашча ішчалнскага за абвяшчэнне з амбона маніфеста Народнага Урада аб паўстанні.

Цяпер звыклую цішу прарываюць хіба што мясцовыя плёткі і раз на год 14 верасня на Узнясенне Св. Крыжа 40-гадзіннае набажэнства ў Фарным касцёле, на якое збіраліся з усяго павета жыхары і ксяндзы і некалькі дзён панаваў ажыўлены рух: прызначаліся ўзаемныя візіты, а часам у знятых папярэдне салонах, у найманых падчас набажэнства кватэрах і танчылі. У гадах 1847 і 1848 у Лідзе існавала больш агульнадаступная магчымасць для забаў. Усе чыноўнікі, нават нежанатыя, адзначалі дні сваіх імянін з музыкай і танцамі. Рэсурсы папаўняліся заўжды гасцямі, але асэнсаванае грамадскае жыццё заўжды ў горадзе спала. Моладзь, што працавала ва ўстановах, ігнаравала кніжкі, аддаючы перавагу гульні ў карты. З газетай у руцэ нават нязручна было сустрэцца з кім-небудзь.

Жыхарства горада Ліды захоўвае самую ўдзячную памяць аб с. п. Фабіяне Шукевіче, які з заможнага грамадзяніна з прычыны захаплення картачнай гульнёй дайшоў да таго, што быў вымушаны працаваць, здабываючы хлеб рознай юрыдычнай працай, асеў у Лідзе і, хоць меў вялікую радню, умеў заўсёды знайсці сродкі для паляпшэння гаротнага стану найбяднейшых жыхароў горада і таму заслужана насіў пахвальны тытул «Бацька ўбогіх».

Ржэвускі (аўтар «Лістапада») у творы «Апавяданні старца», выдадзенага ў Варшаве ў 1854 г., у томе II на с. 220 успамінае пра цуд, які зрабіў у Лідзе святы каплан-базыліянін Атаназ Галаўня ў часы голаду, які панаваў на Літве ў 1744 годзе. На гарадскім рынку сярод дня ён стос камянёў у стос боханаў знакам Святога Крыжа пераменіў, што пацверджана паказаннямі сведкаў: болей за тысячу сялян і некалькі дзясяткаў шляхты хлебам накормленых.

Лідскі павет меў каля 80 000 жыхароў пераважна рыма-каталіцкага веравызнання: 21 парафія ў невялікай частцы па-над берагам Нёмана да мяжы Навагрудскага, Слонімскага, Ваўкавыскага і Гарадзенскага паветаў, 12 парафій даўняга ўніяцкага абраду (цяпер праваслаўная расійскага веравызнання) па некалькі сот душ, а таксама яўрэі і татары. Павет за польскім часам быў населены заможнай шляхтай — уладальнікамі зямлі, магнаты мелі тут вялікую маёмасць: графства Беліцкае, князь Кароль Радзівіл — ваявода віленскі, званы Пане Каханку, цяпер уласнасць князя Вітгенштэйна[12]; графства Шчучынскае, Юзаф дэ Кампа Сцыпіён — стараста лідскі[13]; графства Жалудоцкае, Тызенгаўз[14] — падскарбі літоўскі, і графства Гародненскае[15], граф Тышкевіч (цяпер уласнасць Маўрыцыя графа Патоцкага).

---

[11] Адам Фалькоўскі, пробашч Ішчалны, прачытаў паўстанцкі маніфест і заклікаў сялян да паўстання, быў арыштаваны і расстраляны ў Лідзе 24 (13) чэрвеня 1863.

[12] Ранейшая ўласнасць Радзівілаў, сканфіскаваная пасля вайны 1812 г.

[13] Род Сцыпіёнаў дэ Кампа італьянскага паходжання, гл.: Данскіх Сяргей. Шляхта італьянскага паходжання ў Лідскім павеце ВКЛ: пытанні рэцэпцыі і асіміляцыі // Герольд Litherland. 2006. № 17. С. 57–68.

[14] У XVIII — першай палове XIX ст. мястэчка Жалудок — уласнасць старажытнага роду Тызенгаўзаў герба «Буйвал». Найбольш знакаміты з іх — Антоні Тызенгаўз (1733–1785), увайшоў у гісторыю як славуты падскарбі надворны літоўскі і адміністратар каралеўскі, магнат і палітык, пахаваны ў Жалудку.

[15] Гародна ў першай палове XVIII ст. было спадчыннай уласнасцю княгіні Саламеі Радзівіл з Сапегаў. У 1762 г. яна падаравала яго стрыечнаму ўнуку Людвіку Скумін-Тышкевічу (памёр у 1809 г.), жанатаму з княгіняй Канстанцыяй Панятоўскай (1759–1830). Пасля смерці Людвіка Скумін-Тышкевіча ўвесь гэты вялікі маёнтак атрымала ў спадчыну ягоная адзіная дачка Ганна (1779–1867). Яна была замужам за Аляксандрам Патоцкім, а потым за Станіславам Дунінам-Вансоўскім. Тастаментам ад 1867 г. перапісала Гародна сыну ад першага шлюбу М. Патоцкаму (1812–1879), пасля смерці якога ўсё перайшло ў спадчыну ў 1880 г. графу Аўгусту Патоцкаму. Напрыканцы XIX ст. А. Патоцкі прадаў Гародна рускаму генералу Асатураву, ад якога маёнтак перайшоў да графа Ігнацьева, ад яго — да генерала Кіпрыяна Кандратовіча. У той час маёнтак складаўся з 23 200 дзесяцін зямлі і 15 фальваркаў, але Кандратовічы купілі толькі ягоную частку разам з Гароднам.

У выніку падзелаў Краю, расходаў на свецкае жыццё, расходаў з уласнага за кошт для патрэбаў Краю ці ўтрыманне партый на сейміках вялікія маёнткі заможных сямействаў — Нарбутаў, Аляксандравічаў, Францкевічаў, Шушкевічаў, Ельцаў, Гінетаў, Шэмётаў, Длускіх, Скіндараў — прайшлі праз эксдывізіі[16], і таму з'явілася шмат новых дробных гаспадароў. А акрамя таго, ад даўнейшых часоў тут была густа расселеная засцянковая ваколічная шляхта і да сёння, нягледзячы на пераслед яе расійскім урадам, дастаткова вялікая. Дзякуючы гэтаму ў павеце ўсталявалася грамадзянская роўнасць і дух шляхецка-дэмакратычны, які існуе і да сёння. Цяжка знайсці ў Лідскім павеце двух жыхароў — уладальнікаў зямлі, якія б не ведалі адзін аднаго асабіста. Адсюль салідарнасць паміж шляхтай у пытаннях, датычных добрай будучыні краю, гэта салідарнасць тут была нават большай, чым у іншых паветах на Літве. У апошнія часы, з пункту гледжання распаўсюджання навуковай асветы і ўзроўню салоннай культуры, супольнасць лідзян стаіць невысока, але яны захоўвалі лепей, чым іншыя, шмат старапольскіх цнот і агульную пабожнасць, гасціннасць і гатоўнасць прысвяціць сябе Айчыне і суродзічам. У 1863 годзе тут найперш, чым у астатняй Літве, сабралася павятовая харугва, а імя яе кіраўніка — Людвіка Нарбута — айчынная гісторыя запісала на сваіх старонках для пераказу наступным пакаленням.

У даўнейшыя часы шляхта лідская была ахвочая да шаблі на сейміках і схільная да віна і келіха, але і таксама да абароны межаў Рэчы Паспалітай ад нашэсця ворагаў: у канфедэрацыі Барскай, у паўстанні Касцюшкі і ў пазнейшых баях з ворагамі прыніжанага Народа несла свае жыцці і маёмасць на ахвяру Краю. Павет Лідскі на сеймах меў прадстаўнікоў, якія гарліва адстойвалі межы Рэчы Паспалітай: гэта Тадэвуш Нарбут[17], падкаморы лідскі, пасол на сейм вальны 1776 г., які не падпісаў ратыфікацыю першага падзелу Рэчы Паспалітай і за гэта пераследаваўся ўладамі; меў потым пасла Войцеха Нарбута[18], шамбеляна[19] караля Станіслава Аўгуста, гарлівага працаўніка на варшаўскім сейме 1788 г., на якім адбылася без праліцця крыві агульная польская рэвалюцыя праз прыняцце векапомнай Канстытуцыі 3 Мая, якая дазволіла ўшляхціць цэлы народ, даць яму грамадзянскія свабоды, якімі дагэтуль карысталася выключна шляхта.

У часе апошняга падзелу Краю шляхта лідская яшчэ пратэставала супраць палітычнага гвалту над ужо безабаронным Народам. Такімі, як Тыматэвуш Боньча Вільканец, быў прыняты маніфест да жыхароў горада і павета, у якім на пазнейшыя пакаленні ўскладаўся абавязак вяртання адабранай маёмасці і грамадзянскіх свабодаў. Дух вольнасці так моцна прышчапіўся ў лідзян, што і па падзеле Краю, пры расійскай уладзе, лідскія сеймікі былі актыўныя: так, напрыклад, сеймік, які праводзіўся праз некалькі трохгадовых тэрмінаў у барацьбе за павятовае маршалкоўства паміж Каралем Ласковічам і Аляксандрам Нарбутам, з сутычак гэтых апошні заўсёды выходзіў пераможцам, умеючы трапным выступам і папулярнасцю знайсці сімпатыі большасці шляхты. У 1812 годзе пры французах падпрэфектам лідскім быў выбраны (з маршал-

---

[16] Эксдывія (exdywizye) — юрыдычны тэрмін, у Літве існаваў закон, па якім у выпадку неплацежаздольнасці даўжніка, яго маёмасць не прадавалася з аўкцыёну, але дзялілася на часткі адпаведна колькасці крэдытораў.

[17] Тадэвуш Нарбут (каля 1740 — ?) — падкаморы Лідскага павета і каралеўскі шамбелян, сын Казіміра Юзафа Нарбута (каля 1700 — ?). Ад першага шлюбу ў Тадэвуша Нарбута каля 1760 г. нарадзіліся тры дачкі: Канстанцыя, Аляксандра і Тэкля, ад другога шлюбу з Кацярынай Вяжэвіч — сын Войцех (1762–1837), каралеўскі шамбелян, посол сейма 1788 г. ад Лідскага павета, і дачка Ганна.

[18] Войцех Нарбут — сын Тадэвуша Нарбута.

[19] Шамбелян — тое самае, што і камергер, ад французкага слова *chambellan*.

ка) Ігнацы Скіндар[20] — дзедзіч маёнтка Лацк. Паслом лідскім на сейм варшаўскі генеральнай канфедэрацыі Каралеўства Польскага выбраны быў з 822 галасуючых 688 галасамі Войцех Нарбут. Кандыдатамі на пасольства былі: Нарбут — 688 галасоў «за», Караль Ласковіч — 522, Кастравіцкі — 200, Рассудоўскі — 50. Нават пры маёй памяці лідскія сеймікі заўсёды праходзілі у гарачай барацьбе партый. Так працягвалася аж да сеймікаў, канчаткова забароненых урадам пасля паўстання 1863 года на Літве і Русі.

Падчас уваходу ў 1812 годзе ў Літву французаў амаль уся тагачасная шляхецкая моладзь Лідчыны аб'ядналася пад айчыннымі харугвамі. Некаторыя вярнуліся пакрытыя ранамі, другія палеглі ў бітвах, а былі і такія, як Гаспар Длускі, якія падаліся потым у Амерыку і там біліся за свабоду. Длускі вярнуўся з Амерыкі паранены, стаў ксяндзом. Быў пробашчам у Наваградку, а ў 1831 годзе пакінуў месца пробашча і як каплан мясцовага аддзела паўстанцаў Кашыца[21] сеў на каня. Потым эміграваў з польскім войскам у Францыю. У 1855 годзе пасля амністыі вярнуўся ў Край і тут, у Наваградскім павеце, у вайсковага калегі Уладзіслава Брахоцкага, маршалка наваградскага, у Вераскаве, скончыў свой слынны жыццёвы шлях.

Лідзяне — людзі таварыскія, сардэчныя, гасцінныя ў доме, рэдка калі выязджалі за межы павета, а яшчэ радзей за межы Краю. Тут мала замежнага, усё сваё, роднае, ліцвінскае. Шануюцца тут прыгожыя даўнейшыя хатнія традыцыі, дзе ўсё пачыналася ад Бога і канчалася з Богам. Жаніліся па згодзе, дзеці шанавалі бацькоў, моладзь з належнай павагай ставілася да сівога веку, а жанчын лёгкіх і дрэнных паводзін ніколі я не бачыў. Выхаванне гарадской моладзі доўга было ў заняпадзе, абмяжоўвалася навучаннем сына ў гімназіі[22] альбо ў павятовай школе, а па заканчэнні гэтых устаноў адпраўлялі ў войска ці чыноўнікам у якую-небудзь установу. Сыны больш заможных бацькоў пасля заканчэння школ асядалі пры бацьках альбо асобна, і навучыўшыся іграць у прэферанс, гандляваць коньмі на кірмашах ці трохі паляваць, лічыліся сталымі людзьмі. Рэдкі лідзянін пасылаў сына ва ўніверсітэт. Толькі з 1855 года настаў больш шчаслівы час для набыцця адукацыі. Найперш засцянковая шляхта, а за ёй і ўсе астатнія гараджане пачалі выхоўваць сваіх дзяцей ва ўніверсітэтах і вышэйшых навуковых установах, а некаторыя вучылі нават на інжынераў ці тэхнікаў. Дзяўчаткі часцей выхоўваліся дома пад наглядам матак альбо ў прыватных пансіёнах у Вільні, і па сутнасці іх выхаванне было заўжды больш практычнае, чым у мужчын, над якімі яны часта стаялі вышэй з пункту гледжання маралі і розуму. З 1860 года, калі ў цэлым Краі пачаў абуджацца разумовы рух, актыўна клапаціліся аб заснаванні народных школ і лідзяне, а духавенства пашырала таварыства цвярозасці з вельмі паспяховым вынікам, так, што побыт лідзян значна палепшыўся, і ў 1862 годзе спаткаць п'янага лідзяніна было ўжо рэдкасцю.

---

[20] Падпрэфектам Лідскага павета ў 1812 г. быў Ігнацы Скіндар. Абавязкі падпрэфекта практычна нічым не адрозніваліся ад абавязкаў маршалка. Для дапамогі ў справах падпрэфект меў 2 павятовых радцаў, ён жа кіраваў павятовай паліцыяй. У 1819–1821 гг. Скіндар Ігнацы Міхайлавіч. Масон 3-й ст. гродненскай ложы «Сябры чалавецтва» («Pzyjaciele Ludzkości»).

[21] Юзаф Кашыц (1795— 1868) — удзельнік паўстання 1830–1831 гг. Паходзіў з пінскай шляхты. У 1811 г. паступіў на матэматычны факультэт Віленскага ўніверсітэта. На баку французаў, у складзе 17-га ўланскага палка, удзельнічаў у вайне 1812 г. У 1812–1815 гг. у эміграцыі, з 1815 г. асеў у Навагрудскім павеце. У 1830 г. абраны навагрудскім маршалкам. У час паўстання 1830–1831 гг. арганізатар выступленняў у Навагрудскім і Слонімскім паветах. У сваім маёнтку Ятра стварыў асобны атрад, які ў ліпені 1831 г. налічваў каля 1 тыс. чалавек. Меў шмат сутычак з расійскімі войскамі. Пасля аб'яднання з корпусам Г. Дэмбінскага атрад Ю. Кашыца перайшоў на тэрыторыю Польшчы. Прызнаны расійскім урадам дзяржаўным злачынцам 1-й катэгорыі, эміграваў у Францыю, яго маёнтак, у т. л. мястэчка Ятра, быў канфіскаваны і перададзены скарбу.

[22] Найбліжэйшай гімназіяй была Віленская.

* * *

У 1863 годзе павет з усёй гарлівасцю служыў справе Айчыны і даў ёй на ахвяру цэлы букет сваёй моладзі. Так у бітвах пад Кавалькамі[23] і Дубічамі[24] палеглі: Людвік Нарбут, Краінскі, Францішак і Аляксандр Бразоўскія, Уладзіслаў Навіцкі, Войцех Нарбут, Уладзімір Паплаўскі, Пакемпіновіч, Стэфан Губаровіч, Уладзіслаў Жукоўскі і іншыя. Расстраляны: Баляслаў Колышка, Ляснеўскі і Альберт Ласковіч, а таксама ксяндзы: вікарый жалудоцкі Ішора, пробашч ваверскі Зямацкі, пробашч ішчалнскі Фалькоўскі. Пакрытыя ранамі, высланыя да цяжкіх работ у Сібір: капітан Уладзіслаў Клімантовіч, рэктар Пясецкі, Войцех Мінскі, рэктар Струміла; на высылку — Баляслаў Нарбут, Андрэйкавіч, Ансельм Патрыкоўскі, Ян Жукоўскі і многія другія, а таксама ксёндз Ануфры Сырвід, пробашч васілішскі. У выгнанне: Адам Марачэўскі, Ксаверы Александровіч, Гжымала Фелікс, Браніслаў Нарбут, Яраслаў Табенскі, Тэадор Вільканец, Казімір Шалевіч, Адольф і Аляксандр Звяровічы, Людвік Геншаль, Томаш Шукевіч, Ян Рыхлевіч, Напалеон Пуляноўскі, Вінцэнт Захватовіч, Масальскі, двое Маргевічаў, Станіслаў Ржансніцкі, Ян Сямашка, трое Янковічаў, доктар Тышкевіч і іншыя; са шляхты засцянковай цэлая ваколіца Шчукаў з парафіі Дэмбраўскай, Стэфан Вільбік, Фелікс Сумарок з братам і многа асуджаных у салдаты. Лідскі і Троцкі паветы найболей пацярпелі ў часе паўстання. Троцкі павет амаль вылюднеў. Падаліся ў эміграцыю лідзяне: Францішак Нарбут, Юзэф Сумарок, Цыпрыян Табенскі, Тэадора Манчунская, Уладзіслаў Геншаль, Генрых Клімантовіч і інш. Дзве сястры Альжбета і Антаніна Табеньскія прысуджаны да цяжкіх работ, на высылку Крыстыны Нарбут, Клюковіч і Масальская з роду Захватовічаў (памерла).

Рыма-каталіцкае духавенства Лідскага павета вылучалася сваёй адукаванасцю, адказнасцю ў выкананні сваіх абавязкаў і гарачай любоўю да Краю. Такія капланы, як кс. Ануфрый Сурвід, пробашч васілішскі, кс. Ішора, кс. Фалькоўскі — сапраўдны гонар Краю, кс. Дзіянісій Хлявінскі — дэкан лідскі, магістр тэалогіі, кс. Райцевіч — пробашч навадворскі, кс. Ясінскі — пробашч жалудоцкі, кс. Адам Зарэцкі, пробашч забалацкі і кс. Рыхлевіч, пробашч ражанкаўскі, мелі заслужаную павагу сваіх парафіян.

Лідскія татары Рамановічы, Сабалевічы, Талькоўскія і іншыя, такая ж засцянковая шляхта татарская, палюбілі сапраўдную Літву, дзе вялікія князі далі ім усе правы і свабоды, і заўсёды верна служылі Краю. У Лідскім павеце яны маюць сваю мячэць у Некрашунцах Нацкай парафіі.

Ваколічная[25] засцянковая шляхта пераважна жыла ў Эйшышскай, Лідскай, Ваверскай, Забалацкай і Радунскай парафіях, але няма ніводнай парафіі, дзе б ваколіц не было. Дагэтуль ваколічная шляхта захавала пачуццё старапольскасці, гонару, шляхетнасці і рыцарства.

Вясковы люд Лідскага павета дзеліцца ракой Пеляса, на ўласна Русь і Літву, гаворыць мовай беларускай і 3/4 ёсць рыма-каталіцкага веравызнання, а на ¼ ёсць даўняга грэкаўніяцкага веравызнання, цяпер праз урад прыпісаны да праваслаўя. За ракой Пелясой, пачынаючы ад Праважы аж да мяжы з Троцкім паветам, у парафіях Нацкай, Радунскай і Эйшышскай гавораць на летувіскай мове і ўсе без выключэння рыма-каталіцкай рэлігіі. Вясковае насельніцтва Лідскага павета мае глыбокую веру ў Бога і працавітасць, а інтэлігентнасцю перавышае вяскоўцаў, якія насяляюць занёманскія паветы Літвы. У часы апошняга паўстання 1863 года не толькі сімпатызавалі народнай справе, але нават сяляне скарбовыя ў многіх мясцовасцях станавіліся ў шэрагі, і многія з іх загінулі на

23 Бітва пад Кавалькамі 20 красавіка 1863 г. паміж паўстанцкім атрадам Людвіка Нарбута і рускімі войскамі.

24 Бітва пад Дубічамі 5 траўня 1863 г., у гэтай бітве загінуў Людвік Нарбут.

25 Ваколіца — пасяленне шляхты розных радоў, засценак — пасяленне шляхты аднаго роду (прозвішча), наогул шляхта жыла ў ваколіцах ці засценках, а не ў вёсках.

полі славы ці былі высланыя на пасяленне ў Сібір. Я сам у Арэнбургу сустрэў дастаткова вялікую партыю сялян з парафій Эйшышскай, Нацкай і Радунскай, якіх гналі на пасяленне ў Башкірыю за ўдзел у паўстанні. Селянін Лідскага павета нават свайго роднага брата, які вяртаецца з войска дахаты, заўжды называе маскалём. Сяляне прывязаны да страхі айчыннага дому; дзяўчаты не цешацца выходзіць замуж у другія вёскі нават з гэтай самай парафіі, а тым болей у больш аддаленыя, кажучы: «Не хачу жыць у чужой старане!». Займаюцца гаспадаркай, часам рамяством і зусім не маюць ахвоты гандляваць, а таму ніколі гандлем не займаюцца. У падарожжа пускаюцца толькі да бліжэйшых мястэчак на кірмаш ці да цудоўных месцаў дзеля адпушчэння грахоў, а найдальшыя падарожжы — да Вільні ці да Гродна, калі селянін наймаецца дзеля перавозу на продаж якіх-небудзь прадуктаў. 2/3 вясковага насельніцтва ўмее чытаць па-польску або па-летувіску. Умеючых пісаць нямнога. У Лідскім павеце найчасцей сустракаюцца дваровыя людзі, якія і пасля атрымання волі не пакідаюць сваіх былых гаспадароў, служачы ім верна ўсё жыццё. Я і сам меў слуг з такіх вяскоўцаў, што былі мне сапраўднымі сябрамі.

Звычаі насельніцтва нічым не адрозніваюцца ад звычаяў у іншых мясцовасцях Літвы. Народныя танцы розныя і вясёлыя, як мяцеліца, скакуха, казак і інш. Спевы павольныя, сумныя і працяглыя. На Вельканач існуе выключны звычай, якога не сустрэнеш нідзе болей: паходы з віншаваннямі па дамах праз цэлую ноч. Грамада віншуючых складаецца з некалькіх маладых мужчын з падабранымі галасамі і скрыпкай, якія падходзяць пад акно і просяць дазволу на віншаванне. Атрымаўшы дазвол, адзін са старэйшых пачынае са слоў: «Хай будзе ўхвалёны Езус Хрыстус» — і звычайна завяршае зварот словамі: «Каб дачакаліся свята праз год з малымі грахамі і з вялікімі пацехамі, каб жыццё вечнае атрымалі!». Потым увесь хор спявае для гаспадароў дому песню: «Вясёлы настаў для нас сёння дзень». Для кавалераў і дзяўчат святочныя песні складаюцца асобна. Звычайна ў іх спяваецца пра ўдзячнасць той, каторую віншуюць, пажаданні добрага мужа «паніча, каралевіча», а на заканчэнне кожнай такога кшталту песні наступнае:

Жадаем пана дарам дарыці
Да віно ж, віно зеляно.
Дарам дарыці, нам заплаціці
Да віно ж, віно зеляно.
Сорак яек на полумісак
Да віно ж, віно зеляно.
Кілбаскаю акружыце
Да віно ж, віно зеляно.
Белым сырком заквяціце
Да віно ж, віно зеляно.
І пры тым чырвоны злоты
Да віно ж, віно зеляно.
Мужыку на боты
Да віно ж, віно зеляно.

Разагрэтыя гарэлкай і свянцоным, абдараныя пэўнай квотай грошаў, віншавальнікі, ці, як люд іх называе, галасоўшчыкі, рухаюцца далей да бліжэйшага двара або вёскі. Абход працягваецца ўсю ноч, а вярнуўшыся з начной вандроўкі, дзеляцца сабранымі грашамі і свянцоным.

Убранне сялян Лідскага павета ладнае. Мужчыны носяць белыя або сівыя сярмягі, шырокія скураныя пасы, званыя дзяга, доўгія боты і высокія суконныя шапкі, аздобленыя футрам шэрага барана. Замужнія жанчыны надзяваюць каляровыя гарсэты з паркалю або сукна, цёмна-сінія спадніцы, яскравыя фартухі, кашулі з белага паркалю,

на галовах — белыя высокія шапкі або каляровыя каптуры з матэрыялу, з-пад якіх выглядае лістачка чапца, ці каляровыя хусткі, завязаныя з тылу без канцоў; на шыі пацеркі, а на грудзях скапуляры[26]. Дзявочы ўбор падобны да ўбору замужняй жанчыны з той розніцай, што носяць валасы, сплеценыя ў два вузлы з мноствам уставак, або таксама хустка на галаве са спушчаным на тыл доўгім канцом, болей каляровых пацерак на шыі і малы скапуляры.

Вёскі ў Лідскім павеце па большай частцы файна забудаваны, звычайна па адным баку вуліцы стаяць: хата, насупраць свіран, пасярэдзіне падворка студня з жоравам, за хатай садок або гародчык, а па другім баку: гумно, стайня, аборы для жывёлы, птушкі і іншыя гаспадарчыя забудовы. Падворкі агароджаны. Так і ідуць вельмі доўгімі радамі гаспадарчыя забудовы.

Люд дастаткова разважлівы, але ў яго легендах і казках заўсёды прысутнічае вера ў цуд і сапраўдная паэзія.

Лідскі павет меў людзей, якія займалі не апошняе месца ў дзеях айчыннай літаратуры: піяр Казімір Нарбут[27], абат парадыйскага, аўтар першай на польскай мове логікі, паэт Антон Гарэцкі[28], муж вялікай эрудыцыі, аўтар «Дзеяў Літоўскага народа» і іншых гістарычных прац Тэадор Нарбут, Юстын Нарбут[29] — аўтара «Dziejow wewnetrznych Narodu Litewskiego» і Каміла Нарбут[30] — аўтарка некалькіх аповесцей. З мастакоў вызначыліся сваімі талентамі заўчасна памерлы сын Антона Гарэцкага, які пакінуў удаву Марыю, дачку нашага несмяротнага паэта Адама Міцкевіча. Помню, як нейкі час у Лідскім павеце жыў Тамаш Зан — заснавальнік Таварыства прамяністых, якое аб’ядноўвала выдатных лідзян: Ксаверыя Турскага, Ваўжынца Путкамера (мужа апяванай Міцкевічам Марылі), Тэадора Нарбута, Аляксандра Карловіча, Алаіза Бародзіча і інш.

Меў Лідскі павет і свайго вершаплёта — вандроўніка шляхціца Лабуха, які памятаў пра кожныя імяніны ў павеце. І кожны імяніннік або імяніннiца атрымоўвалі ад яго напісаныя ўласнаручна на файнай паперы прыгожыя віншаванні. За што ён звычайна атрымоўваў пэўны ганарар. Рэдкасны ў той час быў тып вандроўнага кантара касцельнага, але ў павеце ім быў шляхціц Саковіч. Ён з’яўляўся на кожным фэсце і ўрачыстым набажэнстве ў касцёле, браў апякунства над спяваючымі ружанец ці другія святыя песні і, як капельмайстар, дырыжыраваў спевам, выбіваючы такт. Летам вандраваў аж да віленскай Кальварыі і там служыў праваднікоm пабожным пры абходзе ў касцёле стацый Крыжовага шляху Збавіцеля.

Лідскі павет падзяляўся на пяць акруг ці ўчасткаў (станаў): Жырмунскі, Жалудоцкі, Шчучынскі, Васілішскі і Эйшышскі. У кожнай такой акрузе ёсць асэсар (станавы пры-

[26] Скапуляры, ці малы скапуляры, уяўляе з сябе два прастакутныя кавалкі тканіны ці іншага матэрыялу, на якія нанесеныя рэлігійныя выявы ці тэксты, змацаваныя паміж сабой шнурамі. Носіцца на целе пад адзеннем такім чынам, што адзін вобраз знаходзіцца на спіне, другі — на грудзях.

[27] Казімір (Даніэль) Нарбут (1738–1807), мысляр-асветнік, прадстаўнік эклектычнага кірунку ў філасофіі эпохі Асветніцтва ў Вялікім Княстве Літоўскім. У 1769 г. выдаў у Вільні падручнік па логіцы («Логіка, або Навука разважання і меркавання пра прадметы навукі»). Аўтар курса «Эклектычнай філасофіі». Пераклаў з французскай мовы на польскую кнігу «Ваенная навука прускага караля для яго генералаў» (1771). Член Адукацыйнай камісіі, займаўся рэформай школьнага навучання. Пахаваны ва ўніяцкай царкве ў Радзівонішках на Лідчыне.

[28] Антоні Гарэцкі (1787–1861) — паэт, удзельнік напалеонаўскіх войнаў і паўстання 1831 г., пасля чаго эміграваў у Парыж. Яго сын быў жанаты з дачкой Адама Міцкевіча.

[29] Юстын Нарбут (каля 1773 — 25.09.1845), гісторык, у 1818 г. у Гродне выйшла яго праца «Нарыс каранёў літоўскага народа», у якой прыведзены звесткі пра мясцовую гісторыю і міфалогію. У Вільні надрукавана яго праца «Унутраная гісторыя літоўскага народа з часоў Яна Сабескага і Аўгуста II…».

[30] Каміла Нарбут (каля 1800 — ?) — дачка гісторыка Юстына Нарбута, жыла ў маёнтку Юршышкі. Выступала ў перыядычных выданнях з рыфмаванымі і празаічнымі творамі. Выдала кнігу «Pisma moralne» (Вільня, 1835).

стаў), г. зн.ураднік выканаўча-адміністрацыйнай паліцыі. Павет меў 21 рыма-каталіцкую парафію, гэта: Лідская, Белагрудская, Нецецкая, Ельнінская, Жырмунская, Воранаўская, Беняконская, Асаўская, Эйшышская, Нацкая, Радунская, Забалацкая, Васілішская, Ваверская, Ішчалненская, Жалудоцкая, Лацкая, Навадворская, Шчучынская, Ражанкаўская і Дэмбраўская. Гэтыя парафіі належаць да двух дэканатаў: Лідскага з рэзідэнцыяй дэкана ў Лідзе і Радунскага з рэзідэнцыяй дэкана ў Беняконях. Найпрыгажэйшыя касцёлы: Шчучынскі, Жалудоцкі, Ражанкаўскі (з пункту гледжання архітэктуры) і Забалацкі з прыгожымі абразамі ў вялікім алтары — Пана Езуса на крыжы, а ў бакавых алтарах — Святой Сям'і і святой Ганны, вельмі добрага пэндзля. Найвялікшы касцёл — Эйшышскі. Царквы, даўней уніяцкія (цяпер расійскія), драўляныя, размешчаны: у Сабакінцах (у 1954 г. перайменавана ў Першамайскую. — *Заўвага перакладчыцы*), Радзівонішках, Ганчарах, Зблянах, Астрыно, Орле, Ракавічах, Турэйску, Бабрах, Глыбокім і Беліцы; найвыдатнейшыя ў Дзікушках і Мураванцы (вельмі старажытная). У Беліцы ёсць драўляны кальвінскі касцёлік. Да 1835 г. існавалі наступныя кляштары: кармелітаў — у Лідзе і Жалудку; дамініканцаў — у Васілішках, фундацыі Ліманта і ў Ельні; францішканаў у Шайбакполі; піяраў у Шчучыне і Лідзе; базіліянаў — у Глушнях і сясцёр міласэрнасці[31] — у Шчучыне. У Радунскай парафіі быў філіяльны касцёл у Дубічах, пабудаваны ў лесе над возерам, дзе знаходзілася фігура Пана Езуса, слынная сваімі ласкамі. Сюды з розных, нават далёкіх краёў збіраліся людзі для атрымання адпушчэння граху. Цяпер на загад расійскага ўрада касцёл знесены, а фігура Збавіцеля перанесена да касцёла парафіяльнага ў Начы.

Праз Лідскі павет цякуць рэкі: Нёман, Дзітва, Пеляса, Котра, Лебяда, Нявіша і Лідзея; ёсць некалькі азёраў, найвялікшае — Дубіцкае і Дзявочае Вока. На выспе возера руіны замка каралевы Боны.

Лідскі павет мае прыгожыя і вялікія лясы, над ракой Дзітва вялікае мноства лугоў. З прадпрыемстваў на тэрыторыі павета размешчаны: шкляная гута каля Воранава, шорная фабрыка ў Беняконях, паперня ў Болцішках; у мястэчках дзейнічаюць невялікія яўрэйскія гарбарні. Гандаль збожжам з Каралеўцам праходзіць на Нёмане, а галоўны порт для рачных судоў і аптовыя крамы-склады былі ў Перакопе[32] і належалі маршалку лідскаму Юзафу Марачэўскаму.

Мястэчкі ў Лідскім павеце наступныя:

Шчучын Літоўскі — маёмасць князёў Любецкіх, з касцёлам піярскім і кляштарам сясцёр міласэрнасці, гімназію слынную на ўсю Літву перад 1830 г., утрыманую піярамі; чыстае і файна забудаванае, мае някепскія крамы, дом паштовы, аптэку; праходзяць кірмашы па продажы коней.

Эйшышкі — вяликае і дастаткова люднае, але бруднае мястэчка. Па канстытуцыі 3 Мая на кароткі час было сталіцай асобнага Эйшышскага павета; праводзіўся буйны гандаль збожжам, коньмі, свіннямі, хатняй жывёлай. Кожны чацвёрты чацвер адбываліся вялікія таргі. Гэтае мястэчка называецца Віленскім прадмесцем, бо перакупшчыкі з Вільні прыязджаюць сюды рабіць закупы разнастайных прадуктаў. Касцёл мураваны, пабудаваны часткова на грошы з квесты[33], часткова з фундушоў былога пробашча эйшышскага Каліноўскага.

Жалудок — маёмасць графа Урускага, чыстае і добраўпарадкаванае мястэчка, мае невялікія крамы і вінны шынок, зрэдку бываюць кірмашы па продажы коней; прыгожы парафіяльны касцёл.

---

31 Сёстры міласэрнасці св. Вікенція дэ Поля, вікенціянкі (Szarytki), шэрыя сёстры, каталіцкая жаночая кангрэгацыя, заснаваная ў 1633 г.

32 Цапер вёска Мастоўскага раёна, раней тут праходзіў стары шлях з Вільні.

33 Квеста — збор сродкаў.

Астрына не малое, але бедна забудаванае мястэчка. Насельніцтва яўрэйскае вельмі ўбогае.

Васілішкі — мястэчка люднае і гандлёвае, мае добрыя крамы і разнастайных рамеснікаў-яўрэяў; мураваны касцёл дамініканаў фундацыі маршалка лідскага Ліманта.

Воранава славіцца пончыкамі, якія там выпякаюць; мае драўляны касцёл.

Беліца — маёмасць князя Вітгенштэйна, каля Нёмана з царквой і Кальвінскім зборам.

Орля таксама над Нёманам з царквой.

Радунь — мястэчка малое і беднае.

Ражанка — маёмасць графа Паца (цяпер сканфіскаванае у казну) з касцёлам парафіяльным шыкоўнай архітэктуры, фундацыі Паца.

Становішча Лідскага павета раўніннае, узгоркі сустракаюцца рэдка. Грунты па большай частцы жытнія, пшаніцы сеюць меней. Сельскую гаспадарку праводзяць даўнейшым спосабам: трохполле. Жывёла звычайная. Авечак мерыносаў нямнога. Коні сустракаюцца часцей добрыя. Матэрыяльнае становішча насельніцтва павета больш заможнае, чым у суседніх паветах.

Яўрэі ў Лідскім павеце пераважна цёмныя і фанатычныя, але досыць працавітыя; акрамя гандлю займаюцца разнастайным рамяством і часта сустракаюцца вельмі добрыя цесляры. Прывязаныя да Краю; я нават ведаў некалькіх з іх гарачых патрыётаў.

Як сведкі гістарычных падзей, стаяць лідскія курганы каля Шайбакполя; у гэтым месцы адбылася вальная бітва ліцвінаў з татарамі, у якой Шайбак, брат хана Батыя, быў забіты[34]. З той пары гэтая мясцовасць атрымала назву Шайбакполя. У 1863 г. каля ваколіцы Вільканцаў у Эйшышскай парафіі зімовай парой некалькі дзясяткаў людзей бачылі бітву паветранага войска ў старажытнай вопратцы; пісаў пра гэта Тэадор Нарбут да тагачаснага губернатара гарадзенскага Допельмейра з просьбай прысламць кагонебудзь са спецыяльных людзей дзеля дазнання: ці была гэта фата-маргана[35], ці метэор невядомай дагэтуль прыроды. Але замест астранома быў прысланы спраўнік, які забараніў пад страхам быць павешаным усім сведкам гаварыць пра тое, што бачылі, і на гэтым справа скончылася. У Шаўрах, маёнтку Тэадора Нарбута, знаходзілася многа археалагічных літоўскіх знаходак з розных раскопак у Лідскім павеце; некаторыя камяні з гэтых раскопак былі ўмураваныя ў браму на дарожцы да саду.

ШЛЯХТА ВАКОЛІЧНАЯ[36]

Шляхта засцянковая, альбо, як яе паўсюдна на Літве называюць, ваколічная, найвялікшая ў Лідскім павеце, у парафіях: Эйшышкі, Радунь, Ліда, Нача, Забалаць, а таксама і ў іншых ваколіцах; у вёсках, што цягнуцца на некалькі дзясяткаў дамоў, дзе жыве толькі сама шляхта часам і нават аднаго прозвішча, як, напрыклад, Ёдка, Чапля, Вільканец, Гервіланец, Болтуць, Сангін, Панятоўскі і інш.

Ваколіцы гэтыя маюць толькі невялікія адрозненні ад звычайных вёсак сялянскіх строем забудовы: з аднаго боку стаяць дамы пад жыллё, свіран, студня з жоравам, агароджаны падворак, пасярэдзіне вуліца, а на другім баку — гумно, стайні, аборы для жывёлы, птушкі хлеўнай. Розніца існуе толькі ў дамах.

Дом шляхціца мае сені, з якіх адны дзверы вядуць у гасцінны пакой — пакой з большымі вокнамі, з драўлянаю ці цаглянаю падлогай; сцены пабеленыя, а на іх абразы Збаўцы, Маткі Божай, святых патронаў, у некаторых партрэты Касцюшкі альбо князя

34 Гэта міфічная гісторыя пра хана Шэйбака.

35 Фата-маргана — рэдка сустраканая складаная аптычная з’ява ў атмасферы, якая складаецца з некалькіх формаў міражоў, пры гэтым аддаленыя аб’екты бачныя шмат разоў і з разнастайнымі скажэннямі.

36 Miron-Bronisław Narbutt. Szlachta okoliczna // Ziemia Lidzka. 1997. № 6 (28).

Юзафа Панятоўскага. Ля сцен стаяць зэдлікі, накрытыя кілімкамі (дыванамі без ворсу), альбо некалькі старасвецкай работы крэслаў, столікі простыя ці шліхтаваныя, а часам са стальніцай у краты для гульні ў шашкі; на століку можа быць калода старых зашмальцаваных картаў для гульні і некалькі кніжак для набажэнства, жыццеабрысы святых, зрэдку якая-небудзь іншая кніжка з тэкстам свецкім: Старажытная хроніка, альбо Марфей — разгадчык сноў, альбо Гісторыя пра Мелюзіну[37].

За гасціным пакоем — другі пакой, званы альковам, дзе стаяць куфры з адзеннем, бялізнай. Адначасова алькоў з'яўляецца спальным пакоем для гаспадароў. Пад абразом Маткі Божай Вастрабрамскай старанна захоўваюцца завешаныя фіранкай старая карабэля[38] і пара пісталетаў ці флінта[39] — як памяткі пра прадзедаў.

З другой паловы сяней дзверы вядуць у вялікую хату, дзе месціцца чэлядзь, з малымі вокнамі, цагляным токам; печ без коміна, толькі з дымнікам, званым пякарняй. Хата гэта нічым не адрозніваецца ад звычайнай сялянскай хаты літоўскай.

Проста ад увахода ў сені бывае камора[40], дзе захоўваецца варанае і розныя гаспадарчыя прыпасы. Ва ўсіх шляхецкіх дварах захоўваецца аднолькавая планіроўка з розніцай толькі ў тым, што ў некаторых дамах замест алькова на адзін пакой болей. У дварах ёсць сады, дзе пад садовымі дрэвамі стаяць вуллі, а на градах квітнеюць камелі[41], кракосы[42], півоні, астры, зелянее рута, божае дрэўца[43], мята пярцовая.

У такіх дамках жыве грамадства шляхецкае: дзяды, бацька з дарослымі сынамі, дачка з малымі дзецьмі. Усе разам працуюць, уласнымі рукамі абрабляюць частку зямлі, перайшоўшую ім у спадчыну, што іх корміць і якую яны любяць. Рэдка шляхціц прадае сваю сялібу, хоць бы яму і добра абяцалі плаціць.

Вопратка засцянковага шляхціца розніцца кроем ад сялянскай сярмягі. Найчасцей носяць капоты[44] з даматканага альбо крамнага сукна ў фалды з тылу на манер тарататкі[45] альбо сурдут, доўгі за калена, камізэльку, каляровую хустку на шыі і боты. Шляхцянкі носяць сукенкі з рысавальнага паркалю альбо з воўны, чапцы і капелюшы. Паненкі галаву не пакрываюць. У часе работы нават на полі, а асабліва ў жніво, шляхцянка засцянковая заўсёды ўбрана ў сукенку, шырокаполы саламяны капялюш і ніцяныя пальчаткі.

Уся сям'я з патрыярхальным укладам слухаліся гаспадара. Раскоша для яе чужая, патрэбы абмежаваныя. Ужо некалькі гадоў вольная ад падаткаў шляхта не ведае беднаты. А старанны шляхціц меў добры запас грошай, што згодна са старадаўнім звычаем змяшчаў пад працэнты ў больш заможнага грамадзяніна, не даючы веры адшчаднаму банку і іншым крэдытным расійскім інстытутам. У такой шляхецкай сям'і заўсёды

---

37 Мелюзіна — фея з кельцкіх і сярэднявечных легендаў, дух свежай вады ў святых крыніцах і рэках. Часта малявалася як жанчына-змяя ці жанчына-рыба (русалка). Выходзіць замуж за смяротнага, паставіўшы яму ўмовай, каб ён ніколі не бачыў яе ў звярыным абліччы. Калі ён застае яе ў такім выглядзе, кідае яго. Каля 1182 г. пра гэтую гісторыю згадвае Вальтэр Мап (Walter Map) у «Henno cum dentibus», каля 1200 г. — Эліян дэ Фруадмон (Hélinand de Froidmont), у 1211 г. Гервасі Тыльбэрыйскі (Gervase of Tilbury), у XIV ст. П'ер Б'ерсір (Pierre Bersuire), пра Мелюзіну пісалі Вальтэр Скот, Гётэ і т. д.

38 Карабэля — парадная шабля ў XVI–XVIII стст., якую выкарыстоўвалі выключна для ўпрыгожвання шляхецкага ўбору.

39 Флінта — старадаўняя крэмніевая стрэльба.

40 Камора — кладоўка.

41 Камелі — рамонкі.

42 Кракосы — календула.

43 Божае дрэўца — мірт.

44 Капота — кафтан.

45 Тарататка — кароткі кафтан.

панавалі адзінства і пакой. Простая шчырая вера, пабожнасць і гасціннасць, любоў да айчыннай зямлі — гэта ва ўсе часы адметныя рысы засцянковага шляхціца.

Да касцёла моладзь найчасцей едзе конна, мужчыны сталага веку і жанчыны — у брычках. Калі шляхціцу надарыцца ісці пехатою, то боты нясе на кійку, набліжаючыся да мэты падарожжа, абувае іх, а робіць гэта дзеля замілавання навакольных. П'янства і разбэшчанасць рэдка сустракаецца між шляхтай, аднак часцей піяцтва, якое найбольш зацятых даводзіць да самагубства. Штодзённая ежа шляхецкія розніцца ад ежы сялянскай большай разнастайнасцю страў. На бяседах і памінках, вяселлях, хрысцінах, ушанаваннях і т. п. — вялікая колькасць ежы, багацце страў. На стале апроч гарэлкі і піва з'яўляецца мядок і кіслае віно з бліжэйшага мястэчка, а ў больш заможных — кава і гарбата. Танцы шляхты — гэта ўжо не скокі і матляханні, а паланэз, англес, вальс, галопада, часам мазурка і овертас. Апрача набожных песень, калі надыдзе вясёлая пара, з прыемнасцю можна паслухаць песні, што спяваюць мужчыны: «Курдэш над Курдэшамі»[46], «Сядзіць заяц пад мядзведзем» і іншыя, альбо паненка заспявае: «Выйдзі, выйдзі, прыгожая, з хаткі», «Тыя некалькі бяроз», «Чаго вочкі заплакала», «Страціўшы шчыгла» і да т. п., якія для патрыёта роднай зямлі з'яўляюцца ўзорам тэксту і мелодыі.

Шляхта засцянковая лідская заўжды пільнуецца дому і гаспадаркі, рэдка выязджае за межы павета, таму часта ў размовах з людзьмі карыстаецца досыць скажонай польскай мовай, якае мае ўдзельныя, толькі ёй уласцівыя правінцыяналізмы і звароты мовы. Напрыклад: «Мусі быць в тым лесе веверкі ест», «Як я в бабкі паньскей служыл і седзял в столе пшы вечежы», альбо на пытанне «Пане С, чы сон юж ксенжа в косцеле?» шляхціч адказаў: «Ту сон вшыстке народы, але не вшыстке обычае», гэта значыць: тут людзі розных заняткаў, але духавенства няма; альбо на пытанне адной грамадзянкі: «Пані Р, ці добра аддала дачку замуж і за каго?» шляхцянка адказала: «Ласне я пані не мувіла? За Мядовскего», — «Чы добже?» — «Ат добже, недобже, ды пшынаймней пільноваць не тшеба!».

Пасля дажынак, восенню па Усіх Святых, шляхта адпраўляе памінальныя службы за душы памерлых родных. Гэтыя службы ў парафіях, населеных шляхтай, адпраўляюцца кожны дзень цэлы месяц і прыносяць немалы даход пробашчу. Пасля службы госці звычайна запрашаюцца на цэлы дзень і пры чарцы ўспамінаюць пра годнасці і прыгоды памерлых, пра лепшыя часы, у якія тыя жылі.

У шляхты лідскай ёсць сімпатыі да Францыі і вера, што толькі з яе дапамогай Край уздыхне. Вера гэта глыбокая і паходзіць з памяці старэйшага пакалення, што помніць яшчэ Вялікую армію Напалеона, якая ў 1812 годзе ішла праз Літву да Расіі. Пры набліжэнні француза ніводнага маскаля на Літве не было. Помню, аднаго разу вярнуўся я з Вільні, зайшоў да мяне сусед, шляхціц засцянковы Буйко, па навіны з горада, і калі я яму распавёў, што выйшаў указ, каб сыны грамадзян, маючых сто душ, абавязкова служылі ў вайсковай альбо цывільнай службе, Буйко з вялікай упэўненасцю сказаў: «Калі так, то будзе вайна, даю пану слова!» Пытаюся: «Адкуль такая ўпэўненасць і чаму павінна быць вайна?» Адказаў: «Француз гэтага не сцерпіць». Я змаўчаў на гэткі пераканаўчы аргумент.

Пераслед і ўціск на засцянковую шляхту праводзіўся касаваннем яе шляхецтва, запісам у аднаасобнікі і забіраннем у рэкруты, зняверанная і абдзіраная чынавенствам, з памяццю ад дзядоў і бацькоў пра свае даўнейшыя свабоды і роўнасці грамадзянскія, калі шляхціц на нарадзе быў паважаны за роўнага з ваяводам, шляхта засцярожылася ў сабе і старанна захоўвала ў сваіх сэрцах ва ўсіх пакаленнях любоў да Айчыны і дух пасвячэння для яе, а ў звычаях хатніх — народныя традыцыі з даўніны. Калі б пісьменнікі гістарычных

[46] Курдэш — ад турэцкага слова *karyndasz* (брат, кампаньён), у старажытных ліцвінскіх святочных песнях гэтым словам завяршалася страфа.

аповесцяў хацелі б праўдзіва намаляваць паспалітую шляхетнасць, то толькі і трэба, што змаляваць з натуры больш сталага па ўзросце прадстаўніка шляхты засцянковай лідскай.

Пасля заняпаду Рэчы Паспалітай і падзелу Краю шляхта лідская мала клапацілася аб навуцы і адукацыі сваіх сыноў. Зрэдку пасылала іх да школ піярскіх пры сваіх касцёлах, што фінансаваліся з розных прыватных фундушоў, пакуль тыя не былі забраныя ў скарб расейцамі; альбо аддавалі іх за паслужнікаў да ксяндзоў — прафесараў, альбо пры багацейшых панічах — студэнтах, з якімі разам вучыліся ў школах. Такія шляхецкія сыны па заканчэнні школ павятовых найчасцей мелі працу ў канцылярыі павета і не раз займалі высокія ступені ў чынавенскай іерархіі, не трацячы пры гэтым цалкам рысы народнага духу Рэчы Паспалітай. Другія паступалі ў семінарыі свецкіх ксяндзоў альбо да навіцыніятаў законных альбо арандавалі драбнейшыя маёнткі. Шляхцянкі ў кляштарах у законніц навучаліся работам і выходзілі да працы служанкамі і аптэкаркамі. Паўсюдна навука шляхціца і шляхцянкі засцянковай абмяжоўвалася веданнем катэхізіса, уменнем чытаць, пісаць і лічыць. Уменне набывалася ў шляхціца, што зімой кватараваў у доме, альбо ад мясцовага арганіста. Аднак значная частка шляхты наогул не ўмела пісаць.

Лідская шляхта давала на ўсю Літву аканомаў, намеснікаў, пісараў павятовых. З яе кола былі арганісты, садоўнікі, ключвойты[47]. Рамяством і гандлем, як і даўней, шляхціц не займаўся. Да службы вайсковай расійскай таксама не ўступаў, хіба што прымусова, калі былі перароблены на аднаасобнікаў.

У апошнія часы, калі шляхта засцянковая лідская жыла лепей, чым звычайныя грамадзяне, г. зн. па-паўпанску, узнікла патрэба вучыць дзяцей навукам, і шляхта пасылала сваіх сыноў не толькі ў школы, але і ва ўніверсітэты, а дачок, найчасцей з сем’яў аканомаў, навучалі ў прыватных пансіёнах. Паненкі затым працавалі гувернанткамі, а некаторыя праз шлюб з заможным чалавекам, падымалі з упадку ўсю сваю збяднелую сям’ю.

У 1831 годзе і ў апошнім паўстанні 1863 года шляхта засцянковая пастаўляла найвялікшы кантынгент моладзі ў шэрагі народныя, несла апошні грош на ахвяру дзеля Краю, таму шляхта засцянковая цярпела найбольшы праслед з боку ўрада. Спальваліся дамы і гаспадарчыя пабудовы, забіраліся маёнткі і цэлыя сем’і шляхецкія высылаліся этапам у Сібір альбо ўглыб Расіі, нават без аніякай прычыны, дастаткова было даносу першага жандара альбо паліцыянта, што захоўваецца зброя альбо што калісьці ў засценку ўкрывалі паўстанца. Так у Лідскім павеце ў Дэмбраўскай парафіі вынішчана цэлая ваколіца Шчукі і некалькі іншых.

На высылцы ў Расіі, наколькі я мог бачыць, шляхта засцянковая вызначалася працавітасцю, пачцівасцю, міласцю да веры дзядоў-прадзедаў сваіх і глыбокай верай у блізкае ўваскрашэнне і будучыню Айчыны.

Не зламаны праследам дух неаднойчы ўзбуджаў пашану ў саміх маскалёў. На высылцы ў Расіі найчасцей шляхціц браўся за рамяство і нават займаўся дробным гандлем.

У вязні ў Вільні ў кляштары Св. Пятра бачыў шляхціца засцянковага з-пад Ліды Стэфана Вільбіка. Ён набіраў добраахвотнікаў у аддзелы Людвіка Нарбута ў Лідскім павеце і дастаўляў жывёлу. Арыштаваны расейцамі з мандатам Урада Народнага, пасаджаны быў у вязню і аддаены пад ваенны суд. Захоўваў поўны спакой і моцную волю і нікога не скампраментаваў. У калегі па вязніцы, які яго мне прадставіў, Вільбік пытаўся: «Скажы, пан, які можа мне быць дэкрэт?» «Могуць павесіць», — той адказаў. Задумаўся трошкі Вільбік, але праз хвіліну спытаў: «А ці я буду ў гісторыі?» — «Абавязкова: гісторыя пераказвае нашчадкам імёны ўсіх, хто заслужыў у Айчыны», — адказаў той. На што Вільбік з усёй энергіяй выказаў: «Хвала Богу — няхай вешаюць!» Потым яго выслалі на цяжкія работы ў Сібір.

[47] Ключвойт — выбраны прадстаўнік ад жыхароў ўсяго ключа. Ключ — вялікі двор, які дзяліўся на фальваркі ці засценкі. — *Заўвага перакладчыцы.*

ПАН ЮЗАФ ГРУЖЭЎСКІ[48]

Знаў я аднаго з дэпутатаў былога сейма, жыхара Лідчыны Юзафа Гружэўскага[49], які меў ўжо болей за 80 гадоў, афіцэра яшчэ з часоў Касцюшкі, дэпутата былога Трыбунала Літоўскага і прэзідэнта межавага суда ў Лідзе. Быў гэта ветэран сеймаў і чалавек рэдкай дасціпнасці і яснасці думак (precense d'esprit), так, што нават такому дзікаму варвару, як тагачасны губернатар гарадзенскі Мураўёў, здолеў спадабацца і ўсё ад яго атрымаў. Нават калі потым губернатар стаў міністрам дзяржаўных маёмасцяў, ён дапамог Гружэўскаму выйграць судовы працэс і набыць маёнтак Кульбакі.

Апавядаў мне мой бацька пра яго некаторыя анекдоты. Напрыклад.

Гружэўскі, будучы яшчэ маладым кавалерам, любіў іграць у карты і жыць напаказ, многа гаварыў пра свой дастатак, а кішэнь не заўсёды была поўная. У Вільні, калі быў дэпутатам Трыбунала, неяк перад кабетамі пахваліўся, што нібыта каля горада набыў прыгожы вясковы фальварак. Жанчыны ўпрасілі, каб у гэтай набытай маёмасці зрабіў вясковы падвячорак з танцамі. Гружэўскі авансам запрасіў іх, паабяцаўшы прызначыць дзень і паказаць дарогу, па якой належыць ехаць, але, выйшаўшы, задумаўся, як выбрацца з гэтага клопату. Успомніў сабе, што мае паблізу Вільні даўнейшага знаёмага сваіх бацькоў, пана чашніка Лучку — гаспадара маёнтка ў вельмі прыгожым кутку. Прыязджае да яго і просіць дазволу на прыём дам у яго доме. Пасля доўгіх адказаў і размоў пра марнатраўства чашнік згадзіўся. Узрадаваны Гружэўскі вяртаецца ў Вільню, рыхтуе ўсё, што патрэбна да вечарыны, запрашае гасцей і прыязджае, каб пераканацца, што ўсё прыгатавана як належыць. Смутная трывога нараджаецца ў яго, калі на выгане ён бачыць нераспакаваныя фурманкі і дазнаецца, што чашнік перадумаў і не дазваляе ў сябе аніякіх гуляў! Просіць яго зноў, даводзіць яму, што ён кампрамэтуе Гружэўскага, але дарэмна. Нарэшце згаджаецца, што праект няўдалы і што ён неадкладна вышле да Вільні лісты з прабачэннямі і адменіць гасціну. Пасля гэтага выходзіць на выган і прыказвае служкам неадкладна заняцца неабходнымі прыгатаваннямі, а сам, дабыўшы з воза некалькі бутэлек віна, вяртаецца да чашніка і прапануе перакуліць разам з ім пасяброўску бутэлечку. І пачынаюць піць! Калі пасля некалькіх бутэлек чашнік ужо добра даспеў, Гружэўскі прапанаваў яму, каб не пагаршаць справу, перайсці ў спальны пакой і там пры бяседзе прадоўжыць тосты. Праводзіць туды добра разамлеўшага чашніка, пераапранае яго ў шляфрок[50], чапец і ўгаворвае трошкі паспаць.

Той скора засынае. Гружэўскі замыкае яго на ключ, кажа зачыніць акно і ўжо свабодна кіруе падрыхтоўкай салону. З'язджаюцца госці, дамы хваляць прыгожую маёмасць і віншуюць з яе набыццём. Аднак калі пасля афіцыйнай часткі распачалася забава і танцы, чашнік прабудзіўся, бо спальны пакой яго быў каля салона, і пачаў галасіць, каб яго выпусцілі. Ствараецца агульнае замяшанне, Гружэўскі пачынае перапрашаць гасцей і расказвае, што мае сваяка дзядка, слабаватага на розум, які мае пункцік: пачувае сябе гаспадаром дому і лічыць, што з яго дому робяць карчму, таму ён, Гружэўскі, змушаны падчас прыёму гасцей у сябе закрываць дзядка. У гэты час адчыняюцца дзверы і паказваецца чашнік у неахайным туалеце, напалову п'яны. Прысаромлены, ён просіць адчыніць акно і вылазіць праз яго. Астатак ночы, пакуль не параз'язджаліся госці, праводзіць у доме прыслугі.

Пасля балу Гружэўскі папрасіў прабачэння, патлумачыўшы, што, прыціснуты абставінамі, быў вымушаны выставіць пана Лучку за вар'ята, неабходна ж было яму

---

[48] Miron-Bronisław Narbutt. Imc. W. Pan Józef Grużewski // Ziemia Lidzka. 1998. № 1 (29).

[49] Юзаф Гружэўскі, капітан войск польскіх, суддзя мяжовы Лідскага павета і апошні прэзідэнт гродскі лідскі, нарадзіўся ў 1760 г., памёр у 1845 г., у 1826 г. набыў ад герцага де Біёль фальварак Кульбакі, 11 км ад Ліды (у 1826 г. вёска Кульбакі, дамоў 24, душ мужчынскіх 60, жаночых 54) і тут жыў да смерці. — *Заўвага рэд.*

[50] Шляфрок — хатні халат. — *Заўвага перакладчыцы.*

запэўніць кабет, што ён асабіста і ёсць уладальнік маёнтка. Наступіла згода і новая папойка.

Калісьці ў Варшаве Гружэўскі іграў у карты і не меў крэдыту. Удаўся слабым і папрасіў гаспадара дому, у якім жыў, прывесці да яго адваката для напісання тастамента. У тастаменце аб'яўляе, што ён бяздзетны і не мае блізкіх крэўных, таму значную частку свайго дабра на Літве адпісвае сваім прыяцелям: пералічвае фальваркі, запісвае кожны фальварак канкрэтнаму ўладару, а адзін фальварак (належны да скарбу) даруе гаспадару, якога просіць быць сведкам тастамента. Між тым наракае на недакладнасць свайго агента, які не прысылае яму грошы. Гаспадар пераканаўся, што Гружэўскі ёсць пан заможны, сам яму пазычыў сто дукатаў, з якімі хітрун патаемна выехаў з горада. Доўг гэты потым адаслаў.

На сейме ў часы Мураўева ўмеў дасціпнымі і трапнымі рэплікамі выправадзіць з зала сейма прысланага ад урада пракурора і застаўся непакараны. Калі на іншым сейме адзін з грамадзян, жывучых на поўным пансіёне ў Гружэўскага, кінуў супраць яго чорную крэску (у вазон для галасавання, прагаласаваў супраць), Гружэўскі гэта запомніў і, вярнуўшыся дахаты падчас абеду, калі усе восем яго кватарантаў сабраліся разам, пачаў раздаваць суп з вазы — суповай місы. Перад тым палічыў асоб, паўтараючы, што ёсць памылка. Адзін з іх спытаўся, што гэта можа значыць, калі ў наяўнасці было восем каля стала. Адказаў: «Як да вазона, дык сем, як да вазы — дык восем, выразная памылка». Вінаваты моцна пачырванеў, а абед пайшоў далей аздоблены дасціпнай размовай Гружэўскага.

У найбольш цяжкіх становішчах, у якія не раз трапляў, заўжды яго ратаваў трапны выраз, яснасць думкі і хуткі розум.

СЕЛЯНІН У ЛЕТАРГІЧНЫМ СНЕ[51]

З-за мяжы паміж зямельнымі ўладаннямі Гружэўскі меў судовую справу з суседам. Суседа жадаў настрашыць і прымусіць да саступак і згоды, карыснай для сябе, таму ўжыў такога фортэля.

На спрэчным кавалку зямлі здарылася свара і бойка паміж сялянамі Гружэўскага і яго суседа, якая скончылася сінякамі – варожыя бакі ўзаемна ўзнагародзілі імі адзін аднаго. Сярод браўшых удзел у бойцы быў селянін Гружэўскага — Мацей, хударлявы мужчына з бледна-жоўтай скурай.

Пан паклікаў яго і ўгаварыў, каб сказаў, што моцна збіты. Гэтым часам хутка робяць труну і назаўтра рана, пусціўшы пагалоску, што Мацей памёр, вязуць труну за 10 вёрстаў у павятовы горад Ліду. Мацей і некалькі людзей з вёскі, некалькі кабет, ідучы пры труне, весела гамоняць, а Гружэўскі па дарозе гэты картэж падганяе. Наблізіўшыся да горада ён пачаставаў усіх гарэлкай, загадаў Мацею лажыцца ў труну і прыкінуцца памерлым, кабетам — плакаць і галасіць, пералічваючы даброты нябожчыка, згодна са звычаем літоўскіх сялян; а сам, як міністр цырымоніі, павольна паехаў за труной. Заехалі ў горад Ліду — бабы яшчэ галасней плачуць. Збіраецца на вуліцы купка зацікаўленых. І тут Гружэўскі кажа пахавальнаму картэжу спыніцца, а сам, адаслаўшы двух коней да карчмы, ідзе да павятовага доктара, каб з ім пагаварыць аб выдачы пасведчання, што Мацей на самай справе забіты, завяраючы яго, што гэтае пасведчанне ўраду перададзена не будзе. Сустракае доктара на вуліцы і пачынае пераказваць свой інтарэс. Доктар Замяцін быў маскаль, але здаўна жыў у Лідзе, жонку меў тутэйшую, любіў выпіць, але быў больш сумленным ад сваіх землякоў і знаў сваю навуку; добра ведаў Гружэўскага і здагадаўся, што ў гэтый справе ёсць нейкая містыфікацыя. Не дазволіўшы яму скончыць аповед, пытаецца: дзе цела памерлага? Гружэўскага адказвае, што картэж затрымаўся на вуліцы за некалькіх крокаў, і разам з доктарам ідзе

[51] Miron-Bronisław Narbutt. Imc. W. Pan Józef Grużewski // Ziemia Lidzka. 1998. № 1 (29).

аглядаць нябожчыка. Гружэўскі стараецца адвесці яго як найдалей ад труны, але яны сустракаюць па дарозе павятовага справавода. Доктар прапаноўвае разам з ім напісаць патрэбны акт. Гружэўскі не мае часу папярэдзіць справавода, чаго ён уласна хоча, бо яны ўжо падыходзяць да труны. Пакідае ён усё на волю выпадку. Замяцін набліжаецца да труны, загадвае яе адчыніць і, зірнуўшы на селяніна, з упэўненасцю гаворыць: «Забіты!» Гружэўскі рады і зараз жа дамагаецца выдачы пасведчання, але доктар (разам з ім быў і цікаўны да ўсяго такога яго фельчар Маеўскі) удакладняе, што трэба зрабіць уздоўж цела разрэз, г. зн. ускрыць труп. Гружэўскі просіць адкласці такую рэч, але Замяцін патрабуе зрабіць гэта неадкладна і загадвае заехаць з памерлым на першы падворак і кажа фельчару: «Маевский, принеси инструменты!» Селянін ляжыць спакойна, бо, чуючы пра інструменты, думае, што будзе нейкая музыка. Гружэўскі, збянтэжаны, просіцца. Праз некаторы час прыносяць скрыню з хірургічнымі інструментамі. Доктар, дастаўшы скальпель, дае яго Маеўскаму і, падміргнуўшы, моцна крычыць: «Режь ему брюхо!» Мацей, пачуўшы такі вырак, падымаецца з труны. Настрашаны цікаўны люд разбягаецца ў розныя бакі, а нябожчык уцякае за плот. Доктар, справавод і фельчар смяюцца. Гружэўскі прыкідваецца аслупянелым ад здзіўлення.

Доктар наблізіўся да яго і гаворыць: «Пан Гружевский! Вы хотели старого доктора обмануть». Гружэўскі спакойна паўтарае: «Бедны Мацей быў у летаргічным сне!» Замяцін і справавод замаўчалі, потым пачалі зноў смяяцца, і ўся справа мела працяг пры бутэльцы і так пайшла ў нябыт. Мацей, вярнуўшыся дадому, ужо больш ніколі не ўдаваўся за памерлага.

Гружэўскі аддзячыў сялян, саступіў суседу ў справе аб мяжы, а гаворка пра гэты трагікамічны выпадак доўга кружыла ў павеце.

Юзаф Гружэўскі быў жанаты з Казімірай Нарбутоўнай — дачкой Антонія Нарбута — маршалка лідскага з лініі кобрынскай. Памёр бяздзетны. Маёнтак Кульбакі пасля яго смерці перайшоў да яго радні Вэндзігольцаў.

ДУБІЧЫ[52]

У Лідскім павеце, у глыбіні лясоў, над вялікім возерам стаяў невялікі драўляны філіяльны касцёл у Дубічах, а ў ім у вялікім алтары — фігура Пана Езуса з цярновым вянком, падобная да фігуры, што знаходзіцца ў Вільні на Антокалі ў даўнейшым касцёле. Богу спадобілася гэтае места асвяціць сваімі ласкамі.

На працягу года ў Дубічах было некалькі фэстаў. Прыбывалі асабістыя панскія павозкі, брычкі шляхецкія, вазкі ўсялякага роду з пабожнымі і шмат пешых пілігрымаў. Усялякіх класаў людзі спяшаліся на вігілію на ўрачыстыя нешпары[53]. Маленькая літоўская вёска з некалькіх дамоў пры касцёле, невялікі домік ксяндза і адзіная карчма былі не ў стане змясціць прыбываючых. Гумны і свіраны служылі паням за будуары і салон, а люд вясковы большай часткай адпачываў пад голым небам і пры першым святле спяшаўся да спавядальніц. Зранку ў дзень фэсту прыязджалі яўрэі-крамнікі, развешвалі ў прызначаных будах розныя тавары: рознакаляровыя пацеркі, яскравыя хустачкі, іголкі, напарсткі, разнастайныя ніткі, зіхоткі, усё гэта цешыла вока, і кожная пакупніца спяшалася штонебудзь набыць. У другім баку прадавалася палатно хатняга вырабу, сушаныя грыбы, шапкі і боты мужчынскія.

Перад касцёлам у два шэрагі сядзяць жабракі. Рознага кшталту калекі спяваюць разнастайныя святыя песні альбо, паўтараючы раз і назаўсёды завучаныя вершаваныя слупкі, заклікаюць да літасці тых, хто выходзіць з касцёла. І сыплюцца грошы да іх рук,

52 Miron-Bronisław Narbutt. Dubicze // Ziemia Lidzka. 1998. № 2–3 (30–31).

53 Нешпары — чытанні малітваў нараспеў. — *Заўвага перакладчыцы.*

а хлеб — да торбаў. Гоман ад размоваў, крыкаў і плачучых спеваў жабракоў, рознакаляровыя строі сялян, яўрэяў, шляхты і паноў — усё гэта ўяўляла з сябе абразок, годны пэндзля мастака фламандскай школы.

Ксяндзы спавядалі не толькі ў касцёле, але і на могілках пры касцёле. Ісці за працесіяй можна было з цяжкасцю з-за людскіх тлумаў. Пасля св. імшы і нешпараў уся гэтая гурма людзей вярталася дадому, і на наступны дзень у Дубічах зноў панавала звычайная цішыня, аж да наступнага фэсту. Мясцовыя сяляне былі заможныя, богабаязныя і любілі Край, жылі з гаспадаркі і рыбалоўства.

У 1863 годзе, калі пачалося народнае паўстанне, лідскі аддзел пад кіраўніцтвам Людвіка Нарбута часта быў у Дубіцкіх лясах, і ў гэтых лясах у красавіку 1863 года адбылася бітва з расейцамі на чале з Цімафеевым, у якой цэлая партыя паўстанцаў здолела перайсці ў іншае месца, але яе кіраўнік з трынаццаццю ваярамі з блізкага атачэння лідскай шляхты палеглі. Салдаты маскоўскія абадралі трупы на полі бітвы і да Дубіч прывезлі іх нагія целы. Тагачасны генерал-губернатар віленскі Назімаў дазволіў ушанаваць памерлых пахаваннем у касцёле. Была сабраная патрэбная адзежа і зроблены труны. Целы гэтыя ляжалі тры дні ў бабінцы касцельным. Рыцарскі катафалк з дванаццаці простых трун паставілі ў касцёле, а слёзы люду віленскага і грамадства, енкі мацярок, сясцёр і сірот палеглых, быў найвыразнейшай мовай на іх пахаванні.

Усе прысутныя мелі за гонар несці гэтыя дарагія труны да места іх вечнага спачыну і пакладзены яны ўсе былі ў адной агульный магіле пры касцёле, а людзі ўпрыгожылі гэтае месца найпрыгажэйшым помнікам, бо курган быў насыпаны уласнымі рукамі з роднай зямлі. Магіла абаронцаў Волі была страшнай для ворагаў: людзі збіраліся ля магілы і чыталі малітвы. Рускія знеслі касцёл і, не баючыся святакрадства, раскідалі курган, зруйнаваўшы яго з зямлёй. Аднак не згінула праз гэта памяць пра верных сыноў Краю, захоўваецца яна ў сэрцах усіх справядлівых і годных ліцвінаў і палякаў.

ШЛЮБНЫЯ ВОЙСКІ[54]

Часта і цяпер сярод лідзян старэйшага веку можна пачуць тытулы-мянушкі: «капітан войска Ляшсковіча», «маёр войска Валёвай» і т. п., якімі жартаўліва называлі людзей сямейных. А гісторыя з’яўлення такіх тытулаў наступная.

Быў у Лідскім павеце быў заможны стараста па прозвішчы Валь, уладар Ішчалны, Голдава і іншых вялікіх гаспадарак. Ён ужо у сталым веку ажаніўся з паннай з Шукевічаў і быў у яе так закаханы, што перад шлюбам апісаў на жонку ўсю сваю маёмасць. Пані Валёва была досыць энергічнай жанчынай і праз некаторы час самастойна кіравала не толькі маёнткам, але і асобай мужа, пра існаванне якога ўсе пачалі забывацца, бо ў размовах упаміналі толькі пра пані Валёву. Аднаго разу, калі ў маёнтку былі госці, Валь некалькі разоў паспрабаваў падтрымаць бяседу, аднак адна з госцяў цішком запыталася ў Валёвай: *«Як завуць гэтага старога, напэўна гэта эканом пані?»* І тая, пачырванеўшы, працадзіла праз зубы: *«Гэта мой муж»*. Сястра ж пані Валёвай была замужам за Каралем Лясковічам. Лясковіч быў чалавек небагаты, але меў добрую галаву і моцную волю. Сваёй жонкай кіраваў дэспатычна. Прыкладна гэтак жа, як Валь у жонкі, яна не мела аніякага голасу ў мужа. Абедзве пары жылі разам, бо Лясковіч быў даверанай асобай Валёвай і займаўся яе гаспадарчымі справамі.

Кароль Нарбут, лідскі крайчы[55] і земскі пісар, будучы чалавекам вясёлага характару, падзяліў сваіх жанатых землякоў на два войскі: *«войска Валёвай»* і *«войска Лясковіча»*.

---

[54] Miron-Bronisław Narbutt. Armije małżeńskie // Ziemia Lidzka. 2002. № 1 (48).

[55] Крайчы — пасада пры княжацкім двары з XIII ст.: наразаць ежу пасля таго, як стольнік прынёс стравы на княжацкі стол.

Усе мужчыны, якія былі пад абцасам у жонак, і тыя, якія паслухмяна выконвалі жаночыя загады, адносіліся да афіцэраў войска Валёвай.

А ў залежнасці ад ступені заслуг — хто больш ці менш быў пакорны і падатлівы, атрымоўвалі патэнт на званні, ажно да генерала. І наадварот, мужы, якія трымалі сваіх жонак моцна, былі афіцэрамі войска Лясковіча.

Армія Валёвай мела ў сваіх шэрагах і капеланаў. Гэтымі капеланамі былі пробашчы, заваяваныя сваімі гаспадынямі.

Патэнты войска Валёвай гучалі прыблізна так:

«Мы, з яснавяльможнай ласкі, фельдмаршал войска Валёвай, абвяшчаем усім навокал і кожнаму асобна, каму аб гэтым ведаць патрэбна, што капітану NN прызначаецца (пералічваліся заслугі (падзеі), якія давалі права на ўзнагароду) званне маёра; пра гэта абвясцілі і даводзім: усім генералам, штаб- і обер-афіцэрам, усім шараговым вышэйназванага NN прызнаваць за маёра і належным чынам вайсковы гонар аддаваць. Выдадзена ў нашым галоўным штабе».

Подпіс фельдмаршала і начальніка штаба, а таксама пячатка на воску. На пячатцы быў вобраз тоўстай бабы, якая сядзела ў фатэлі з пугай, а перад ёй укленчаны муж. Вакол іх надпіс: «Пячатка войска Валёвай». На пячатцы войска Лясковіча быў мужчына які карае схіленую перад ім жанчыну і ўнізе надпіс: «Гэта я, служка пана майго». Вакол надпіс: «Пячатка войска Лясковіча». Калі ж хто-небудзь з афіцэраў войска Валёвай знаходзіў адвагу стаць самастойным у сям'і, яго пераводзілі ў войска Лясковіча; аднак гэта здаралася рэдка, і часцей афіцэры войска Лясковіча пераходзілі да Валёвай, бо нездарма Красіцкі напісаў: «Мы кіруем светам, а намі жанчыны».

У войску Валёвай быў асобны катэхізіс: былі абавязаны верыць, што адкупіла і асвяціла іх Яе Мосць. Як узнагароду за заслугі вышэйшыя афіцэры атрымоўвалі ад Яе Мосці права звацца адмысловым дрожджавым блінам, спечаным без агню і вады белай ручкай пані на марсавых іх палічках. Добры шляхецкі гумар выяўляўся ў гэтых жартах. Жартавалі ўзаемна, не крыўдуючы. Прылічалі сябе да найстаражытнейшых рыцараў, бо першы чалавек Адам ужо ў раі прыслугоўваў Еве. Гэтыя званні так увайшлі ў моду ў Лідскім павеце, што амаль кожны абывацель меў пэўны вайсковы чын і прыпіску да аднаго з войскаў.

Аднойчы на балі ў вёсцы Перапечыца Рапніна пазнаёмілі з крайчым Нарбутам. Падчас знаёмства Рапнін сказаў: *«Я з'яўляюся фельдмаршалам*[56] *расійскай арміі і меў бы задавальненне даведацца аб тым тытуле, які я мог бы мець у войску, створаным панам Нарбутам»*. На што Нарбут адказаў: *«Гэта будзе залежыць ад заслуг Вашай княскай светласці, заўважаных на адпаведным полі славы, прызначаным выключна для гэтых войскаў»*.

Праз нейкі час дамы намовілі княжну Рапніну падысці да мужа, які іграў у карты, і палашчыць яго па твары, што яна і зрабіла. Прайшло некалькі хвілін, і камердынер прынёс вялікі запячатаны пакет, які падаў князю. Рапнін неадкладна адкрыў пакет і знайшоў у ім патэнт на чын падхарунжага *«войска Валёвай»*. Задаволены, ён, схаваўшы гэты патэнт, сказаў, што далучыць яго да іншых сваіх патэнтаў з вайсковымі тытуламі і ўзнагародамі.

Пераклад Галіны ЛАЎРЭШ,
каментары Леаніда ЛАЎРЭША

---

56 Імператар Павел 18 лістапада 1796 г. прысвоіў 62-гадоваму Рапніну чын генерал-фельдмаршала, а ў 1798 г. звольніў яго са службы. Гэта таксама дазваляе датаваць падзеі ў Перапечыцы паміж 1796 і 1798 гг.

УНІЯЦКІ СВЯТАР АДАМ ПЛАЎСКІ

У гербоўніку Каспра Нясецкага род Плаўскіх фігуруе ў Слонімскім павеце[1].

З кнігі «Універсітэт Віленскі» Юзафа Бялінскага бачна, што Адам Плаўскі паходзіць з тэрыторыі Брэсцкай дыяцэзіі, у 1818–1822 гг. ён вучыўся ў Галоўнай семінарыі пры Віленскім універсітэце і закончыў яе са ступенню магістра[2]. У данясенні мітрапаліту Булгаку з Віленскага ўніверсітэта ад 6 ліпеня 1822 г. паведамляецца пра неабходнасць даслаць у Галоўную семінарыю двух клірыкаў з Брэсцкай епархіі замест *«скончыўшых чатырохгадовы курс навук Адама Плаўскага (са ступенню магістра багаслоўя) і Іосіфа Каяловіча*[3]*»*. Брэсцкая епархія мела пяць месцаў у семінарыі[4]. У Віленскай Галоўнай семінарыі ён вучыўся разам з галоўным «ліквідатарам» уніі Сямашкам.

Яшчэ ў лістападзе 1827 г., знаходзячыся ў Пецярбургу, протапрэсвітар Сямашка па прапанове расійскага ўрада, піша на імя дырэктара дэпартамента замежных веравызнанняў Карташэўскага запіску якая потым стала знакамітай, у якой прасіць урад ажыццявіць прапанаваныя ім рэформы, у выніку якіх уніяты *«непазбежна злучацца з праваслаўнай царквой»*. Неўзабаве 2 красавіка 1833 г. ва ўзросце 35 гадоў Сямашка прызначаны Літоўскім епархіяльным грэка-каталіцкім епіскапам. І ўжо 12 мая ён падпісвае прашэнне Сіноду аб асабістым далучэнні да Праваслаўнай царквы, але застаецца грэка-каталіцкім епіскапам. У гэтай паперы ён піша, што ўжо 6 гадоў лічыць сабе праваслаўным і калі да гэтага часу не змяніў веру афіцыйна, дык для таго, каб зручней было далучыць і 1,5 мільёна ўніятаў[5]. Па прапанове епіскапа Іосіфа, грэка-ўніяцкая калегія 7 лютага 1834 г. вырашыла прыняць для ўніяцкіх цэркваў служэбнік і кнігу спеваў пры набажэнствах маскоўскага друку (Маскоўскай сінадальнай друкарні)[6].

Першы вялікі пратэст супраць кніг маскоўскага друку быў у Навагрaдку, дзе для сустрэчы з Сямашкам сабралася да 60 святароў і наваградскі благачынны Ян Гамаліцкі ад іх імя прадставіў пісьмовае прашэнне, ён прасіў каб яны былі вызваленыя ад ужывання гэтых кніг (тэкст прашэння ў дадатку да артыкула). Нават не прачытаўшы дакумент, епіскап тут жа загадаў усім святарам чытаць па-стараславянску. Чыталі яны дрэнна і атрымалі вымову, пасля чаго епіскап дадаў, што меркаванне гэтых малаадукаваных святароў не можа лічыцца грунтоўным. Пасля закрыцця сходу Сямашка зрабіў строгую вымову благачыннаму з пагрозай, што сашле яго ў манастыр і пазбавіць прыхода (гэта значыць — сродкаў да існавання), калі ён праз тры дні не прадставіць пісьмовага адрачэння ўсіх святароў ад свайго прашэння і не выдасць завадатараў. Пасля моцнага ціску святары выдалі завадатараў і падпісаліся пад неабходнай паперай[7].

Сярод «завадатараў» быў і Адам Плаўскі, які, як высокаадукаваны чалавек, разумеў, што пераход на маскоўскія богаслужбовыя кнігі — гэта пачатак канца уніі. Сямашка

---

[1] Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Lipsk. 1841. T. 7. S. 327.

[2] Bieliński Józef. Uniwersytet Wileński. Kraków. 1899–1900. T. I. S. 112.

[3] Бацька гісторыка М. Каяловіча.

[4] Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 2. СПб., 1907. С. 741.

[5] Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. Вильна. 1893. С. 40, 70, 68.

[6] Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 78.

[7] Киприанович г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 82.

і яго аднадумцы дэкларавалі, што імі ўсё робіцца для выгоды кліру і ўмацавання уніі[8], а святароў, якія разумелі, што справа ідзе да ліквідацыі іх царквы і не маўчалі, абвінавачвалі ў распаўсюдзе чутак. Трэба сказаць, што пераход на маскоўскія кнігі, вельмі ўсхваляваў нават міністра ўнутраных спраў Д. М. Блудава, міністр хваляваўся, што супрацiў можа выйсці з-пад кантролю урада[9], але Сямашка даказаў яму неабходнасць такога кроку і таму узяў на сабе адказнасць. Далей, каб перамагчы і не дапусціць выбуху незадавальнення, епіскап бязлітасна караў нязгодных і ізаляваў лідараў супраціву.

У Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў г. Гродна захоўваецца справа 1834 г. «О переводе в Волнянский монастырь священников Плавского Адама, Дылевского Игнатия и Горбацевича Антона за распространение ложных слухов»[10]. Справа мае грыф «сакрэтна».

У першым дакуменце справы Сямашка піша: «Яго правасхадзіцельству спадару гродзенскаму губернатару М. М. Мураўёву»:

27 верасня
Ва ўласныя рукі
Ваша правасхадзіцельства
Міласэрны Васпан.

Пра зламысныя дзеянні святароў — Любчанскага Адама Плаўскага, Навагрудскага Ігната Дылеўскага і Вядзьмянскага Антонія Гарбацэвіча. У бытнасць маю ў Наваградку, асабістым меркаваннем і пісьмовай аб'явай большай паловы духавенства Навагрудскага дэканата, пераканаўся, складзенае імі прашэння супрацьлеглае іхняму абавязку і здароваму сэнсу: за пісанне, інтрыгі і падманы, ужытыя імі, каб ўцягнуць іншых святароў да падпісання прашэння, за інтрыгі і сяўбу разладу паміж духавенствам, за распаўсюд... ілжывых чутак і выдуманых вестак, я прапанаваў кансысторыі падвергнуць гэтых святароў: Плаўскага, Дылеўскага і Гарбацэвіча, шасцімесячнай епітым'і ў Валнянскім манастыры, а звыш таго апошняга з іх зняць з займанай дэпутацкай пасады.

<...>

Пра маё распараджэнне... лічу неабходным паведаміць Вашаму правасхадзіцельству і пакорна прасіць, каб азначаныя вышэй святары Адам Плаўскі, Ігнат Дылеўскі і Антоні Гарбацэвіч у выпадку запаволення адпраўленыя былі мясцовай паліцыяй у Валнянскі манастыр Навагрудскага павета і каб за імі быў добры паліцэйскі нагляд. Прытым нялішнім лічу паведаміць Вашаму правасхадзіцельству, што я маю прыватныя звесткі, быццам да падачы згаданага вышэй прашэння падбухторвалі і ў складанні ўдзельнічалі Навагрудскія Дамініканы.

Вашага правасхадзіцельства пакорны слуга Іосіф, Літ. Г. У. епіскап (апошні радок напісаны рукой Сямашкі. — *Л. Л.*)»[11].

9-й старонкай справы трох святароў з'яўляецца ананімная папера, на якой трыма рознымі вельмі неахайнымі почыркамі напісаны тэкст на 1,5 старонкі. З апошняга фрагмента тэксту можна зразумець, што справа ідзе аб навагрудскіх дамініканах. На старон-

---

[8] Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 61.

[9] Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 79.

[10] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 27. Спр. 614.

[11] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 27. Спр. 614. Арк. 1 — 1 аб.

цы губернскім пісарам прастаўлены № 877 і грыф «сакрэтна», дата 28 верасня 1834 г., на паперу накладзена віза «Завесці справу»[12].

Для расследавання справы ў Навагрудак накіроўваецца страпчы па крымінальных справах Гродзенскай губерні Каржанеўскі. Яго рапарт дае магчымасць зразумець, які «крымінал» учынілі навагрудскія святары.

№ 222 Сакрэтна

Строга сакрэтна

Яго правасхадзіцельству гарадзенскаму губернатару — на правах Ваеннага губернатара па горадзе Гродна — генерал-маёру і кавалеру Міхаілу Мікалаевічу Мураўёву.

Гродзенскага губернскіх крымінальных спраў страпчы

Рапарт

У выкананне прадпісання Вашага правасхадзіцельства ад 28-га мінулага верасня за № 877 гонар маю пакорліва данесці, што па строгім і колькі магчыма сакрэтным вышуку наконт дзеянняў Навагрудскіх ксяндзоў Дамініканаў у зламысным падбухторванні грэка-ўніяцкіх святароў Адама Плаўскага, Ігната Дылеўскага і Антонія Гарбацэвіча да падання літоўскаму Грэка-ўніяцкаму епіскапу правялебнаму Іосіфу ў бытнасць яго ў Наваградку — некалькі прашэнняў, адкрываецца:

1) Першапачатковымі завадатарамі гэтага прашэння былі акрамя трох паймянаваных святароў і яшчэ Сенінскі святар Юльян Гарбацэвіч, ён першы падпісаў гэтае прашэнне, падаўшы прыклад іншым.

2) Неабходны рух перад прыбыццём, г. зн. 1-га чысла мінулага верасня, епіскапа Іосіфа ў Навагрудак, гэтае прашэнне падпісана было святарамі часткай у м. Любчы ў святара Плаўскага, а часткова ў Наваградку ў святара Дзеуорылоўскага (?), пра што ведае і благачынны Гамаліцкі.

3) Святар Плаўскі насіў гэтае прашэнне ў манастыр да Навагрудскіх ксяндзоў Дамініканаў ужо напісанае і падпісанае — чытаў ім яго — і яны пры адыходзе Плаўскага са слязьмі благаслаўлялі яго на поспехах.

4) У кастрычніку і на пачатку мінулага верасня Нясвіжскія і Навагрудскія ксяндзы Дамініканы… колькі па паверхні я даведацца мог, вырашылі паміж сабою пост — пост кожную… сераду — дзеля таго, каб унія не адхілілася ад рымскіх абрадаў: такім чынам яны былі ўдзельнікамі ў гэтым зламысным дзеянні… Навагрудскага базыліянскага Грэка-ўніяцкага манастыра манахі… трымалі пост у суботу.

5) Святары Адам Плаўскі і Ігнат Дылеўскі паводле распараджэння епіскапа — па маім патрабаванні — ужо адпраўленыя на епітым'ю ў Валнянскі манастыр, — Вядзьмянскі ж святар Антоній Гарбацэвіч яшчэ застаецца на сваім месцы — з-за не прызначэння з духоўнага боку дагэтуль іншага святара яго прыходскай царквы. Пра што я не забываю… нагадаць Навагрудскаму дэкану або благачыннаму.

6) З ліку схопленых завадатараў утаймаваны два толькі святары: Адам Плаўскі і Юльян Гарбацэвіч, з якіх першы катэгарычна сардэчна раскайваецца, абавязваючыся выконваць усе… распараджэнні яго духоўнага начальства і ў тым ліку вырак Вашага правасхадзіцельства: але з гэтых Юльяну Гарбацэвічу, па маладым яго ўзросце… протапрэсвітарам благачынным прадпісана яму як добранадзейнаму прыняць… пакінутую Плаўскім Любчанскую парафіяльную царкву… святары Дыльскі і Антоні Гарбацэвіч, сваякі Юльяна Гарбацэвіча, не перастаюць заставацца ўпартымі і даволі дзёрзкімі ў памылцы сваёй.

[12] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 27. Спр. 614. Арк. 9 — 9 аб.

7) Акрамя грэка-ўніяцкіх святароў, каб хто менавіта з прыватных асобаў удзельнічаў у згаданым зламысным дзеянні, я пры ўсім маім старанні за такі кароткі час знайсці не змог: а заўважыў толькі, што наогул… памешчыкі… спрыяюць духоўным, каб унія не адыходзіла ад рымскіх абрадаў… напрыклад, калі святар Дыльскі атрымаў з Кансісторыі прадпісанне аб прызначэнні яму епітым'і, дык на другі дзень выправіўся ў маёнтак Райцы да памешчыка Раецкага, які і ўзнагародзіў яго, Дыльскага… дзясяткамі злотых.

Губернскі крымінальных
спраў стрäпчы
Подпіс (Каржанеўскі)

9-га кастрычніка
1834
г. Навагрудак[13].

Такім чынам, «пост і малітва» манахаў лічыліся ўдзелам у «зламысным дзеянні», як і напісанне і падача цалкам легальнага прашэння. Паводле ўспамінаў відавочцы, прашэнне ўніяцкіх святароў было напісана так, што *«нават тыгра-забойцу перамяніла бы на ягнё»*. Плаўскі меў публічны выступ перад мноствам людзей, верагодна — святароў, *«пры гэтым епіскап слухаючы, бляднеў, а некаторыя казалі, што, наадварот, кроў прылівала да яго твару»*[14].

Епіскапа Сямашку не задаволіла пакаранне святароў у Валнянскім манастыры, 5 снежня 1834 г. ён піша Мураўёву: *«Благачынны Навагрудскі… Гамаліцкі даносіць мне, што з прызначаных мною на епітым'ю ў Валнянскім манастыры святароў, адны ходзяць па корчмах і па селішчах, іншыя раз'язджаючы па суседніх дамах, займаюцца распаўсюдам ілжывых вестак, на богаслужэнні ж зусім не глядзяць… жадаючы даставіць святарам Плаўскаму, Дылеўскаму і Гарбацэвічу надзейныя спосабы да выпраўлення, я прапанаваў Літоўскай Кансісторыі: 1. Перавесці азначаных святароў для заканчэння шасцімесячнай епітым'і з Валнянскага ў Быценскі манастыр. 2. Вызначыць падрабязна, з чаго будзе складацца гэтая епітым'я, так, каб яна сапраўды была карыснай для… выпраўлення памянутых святароў. 3. Прызначыць ім у манастыры асобную келлю і даручыць іх асабліваму нагляду і кіраўніцтву аднаго з… іераманахаў Быценскага манастыра»*[15].

Паводзіны Плаўскага, верагодна, тлумачацца тым, што ён меў вялікую сям'ю (8 дзяцей), відавочна, у яго душы ішла пастаянная барацьба паміж абавязкам святара-інтэлектуала і бацькоўскімі пачуццямі. Пакаяўшыся перад епітым'яй, ён скарыстаў час знаходжання ў манастырах для напісання пакуль што невялікай запіскі, у якой выклаў і абгрунтаваў свае погляды. Як законапаслухмяны святар, ён перадаў сваю працу ў Кансісторыю, чамусьці палічыўшы, што на людзей, якія свядома ліквідуюць сваю царкву, можна ўздзейнічаць логікай. Сямашка зрабіў выгляд, што адразу не зразумеў, якія паперы яму перадалі, бо пісаў: *«Прадстаўленнем ад 26 мінуўшага красавіка… кансісторыя, даносячы мне аб заканчэнні святарамі Плаўскім і Дылеўскім… епітым'і, прыклала нейкія запіскі першага з іх… на некалькіх лістах дробным шрыфтам… Не бачу… ні мэты, ні прычыны, па якіх прыкладзеныя гэтыя запіскі… мне не хапае часу займацца чытаннем нейкіх прыватных пустых*

[13] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 27. Спр. 614. С. 11–13.

[14] Eustachy Antoni Iwanowski (pseud. Eu. Helleniusz). Wspomnienia narodowe. Paryz. L. Martinet, 1861. S. 173.

[15] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 27. Спр. 614. С. 17 — 17 аб.

папер… кансісторыя прыняла гэтыя цыдулкі на простай паперы і ў неафіцыйнай форме… Калі б на гэтыя паперы варта было б чамусьці звярнуць увагу, дык сябры кансісторыі маглі б прыняць іх прыватна, тым больш яны маглі б павучыць таго, хто напісаў гэтыя запіскі, выявіўшага гэтым занадта абмежаваныя свае звесткі і недахоп здаровага сэнсу»[16].

Аднак ужо 22 чэрвеня 1835 г. епіскап хадайнічаў перад міністрам унутраных спраў Блудавым *«пра выдаленне ў Магілёўскую губерню святара Адама Плаўскага, бо ён узбуджае паміж духавенствам процідзеянне начальству»*. Сямашка піша, што ссылка ў манастыр *«не прынесла… поспеху… у дачыненні да аднаго з тых святароў… Адама Плаўскага»*. Далей епіскап прыводзіць, мякка кажучы, бяздоказная факты пра дрэнны характар і неадпаведныя паводзіны магістра Плаўскага ў былым і потым паведамляе, што пасля паўгода ў манастыры святар падаў Сямашку *«дзве цыдулкі. У адной з іх ён мяркуе, што служэбнікі Маскоўскага друку не павінны прымяняцца ўніятамі, у другой бэсціць кормчую кнігу*[17]*. <…> Таму я лічу неабходным ужыць… больш дзейсныя сродкі ўтаймавання і выпраўлення і мяркую адхіліць яго ад займанага ім Любчанскага прыхода… і адправіць дзячком… у Магілёўскую губерню»*[18]. Ужо 8 ліпеня епіскап дае каманду навагрудскаму благачыннаму неадкладна выслаць Адама Плаўскага з усім сямействам ў Магілёўскую губерню[19]. Плаўскі быў сасланы ў Магілёўскую епархію ў панамары[20] з васьмю дзеткамі і жонкай[21], прычым Сямашка пісаў міністру Блудава, што *«было б карысна, каб паліцыя з самага пачатку паступала з Плаўскім як з дзячком і не дазвалялася яму па шляху ўжываць адзенне святара»*[22]. Пазней Сямашка пісаў, што святар быў сасланы ў Смаленскую губерню[23].

Акрамя трох святароў у навагрудскім благачыніі ў 1835 г. яшчэ 6 парахаў — Міхал Віторскі, Гедэён Савіч, Ігнат Марцыноўскі, Томаш Гарбацэвіч, Юльян Гарбачэвіч (пра яго пісаў страпчы), Віктар Гарбацэвіч, адмовіліся служыць па маскоўскіх кнігах, сярод іншага яны былі абвінавачаныя Сямашкам ў тым, што *«осмелились рассуждать»* і былі пераведзеныя ў прычэтнікі, іх неабходна было *«выслаць без усялякага запаволення да прызначаных для іх прычэтніцкіх месцаў, калі будзе патрэбным, дык і праз паліцыю, не дазволіўшы ім больш за тры дні для вырашэння сваіх гаспадарчых справаў у ранейшых прыходах»*[24]. І тым не менш благачынны Ян Гамаліцкі 31 ліпеня 1835 г. даклаў, што яшчэ 13 парахаў адмовіліся прыняць кнігі маскоўскага друку[25]. Хваляванні святароў пракаціліся па ўсёй Беларусі.

Плаўскі з сям'ёй не мог пражыць на жабрацкія грошы дзячка. Захавалася справа ад 1 чэрвеня 1836 г. аб пераведзеным у прычэтнікі святары, магістры багаслоўя Адаму Плаўскім. У справе знаходзіцца прашэнне мітрапаліту Булгаку аб аднаўленні яго на

---

16 Записки Иосифа Митрополита Литовского. Санкт-Петербург, 1883. Т. 3. С. 163–164.

17 Кормчыя кнігі — зборнікі царкоўных і свецкіх законаў, якія выкарыстоўваліся для кіравання Праваслаўнай царквой.

18 Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 166–167.

19 Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 173.

20 Дело о низведенном в причетники священнике магистре богословия Адаме Плавском. Р., 01.06.1836, д. 3401, 22 л. // Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV–XIX стст. у фондзе «Канцылярыя мітрапаліта грэка-ўніяцкіх цэркваў у Расіі». Мінск — Полацк, 1999. С. 176.

21 Chotkowski X. Pamiętniki Józefa Siemaszki. Krakow, 1885. S. 55.

22 Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 173.

23 Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 583.

24 Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 174.

25 Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 188.

святарскай пасадзе і данясенне пра яго «ўзорныя паводзіны»[26]. Пісаў Плаўскі і епіскапу Лужынскаму[27].

Толькі ў 1838 г. ягоныя прашэнні пачалі разглядацца. У лісце да обер-пракурора Сінода Пратасава ад 24 лістапада 1838 г. з меркаваннем аб прашэнні Адама Плаўскага пра яго вяртанне ў Літоўскую епархію сярод іншага Сямашка пісаў: *«Я баюся, што раскаянне Плаўскага перад начальствам Смаленскай губерні і гатоўнасць падпарадкоўвацца… тычыцца толькі справы аб служэбніках Маскоўскага друку… Таму я лічу неабходным, каб святар Плаўскі падаў… прашэнне, у якім бы ён ясна выклаў сваю гатоўнасць далучыцца да праваслаўнай… царквы»*[28].

Апальны святар быў пераведзены святаром *«на бедны прыход»* у Магілёўскую епархію. Пасля шматлікіх прашэнняў святара перавялі ў *«добры»* Астрынскі прыход на Лідчыне. Іосіф Сямашка *«представил его к пособию в 200 рублей как совершенно обедневшего и принужденного воспитывать 8 человек детей после смерти жены»*. Жыццём сваёй жонкі — маці васьмі дзяцей — і галечай заплаціў беларускі святар-інтэлектуал за сваю веру і перакананні. Трактат Плаўскага супраць кніг маскоўскага друку і ліквідацыі уніі быў выдадзены за мяжой, потым перакладзены на розныя мовы і неаднаразова перавыдаваўся на працягу XIX ст. *«при помощи врагов России»*[29].

Верагодна, першы раз трактат Адама Плаўскага быў надрукавана ў Познані ў «Historia duchowieństwa Łacińskiego i Unickiego», выдадзенай у дзвюх кнігах[30]. Аўтар праз кніжны пошук на google.com, знайшоў шэраг кніг XIX ст. на розных мовах, у якіх расказваецца пра дзеянні ўніяцкага святара Плаўскага[31].

Расейскі гісторык-заходнярус беларускага паходжання Кіпрыяновіч пісаў: *«Ухіленне ад падпіскі* (аб далучэнні да праваслаўя. — *Л. Л.*) *протаіерэя Баброўскага (да 1837 г.) і протаіерэя Сасноўскага (да 1839 г.), нікчэмны лік падпісак у 1833–1834 гг. з боку даволі шматлікіх у той час святароў, былых выхаванцаў Галоўнай семінарыі, а так жа наваградскі пратэст магістра багаслоўя Адама Плаўскага, таварыша Іосіфа* (Сямашкі. — *Л. Л.*) *па Галоўнай семінарыі, ясна даказвае, што нават шматлікія духоўныя таго часу не адразу разгледзелі ўсю веліч пачатай Іосіфам справы»*[32]. Я думаю, усё наадварот, яны разгледзелі справу Сямашкі і менавіта таму, нават пад моцным ціскам уладаў, супраціўляліся ў меру сваіх магчымасцяў.

---

[26] Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 2. СПб., 1907. С. 1080.

[27] Прошения оршанскому епископу В. Лужинскому о назначении и перемещении по службе, о выдаче метрических выписей, об облегчении наказания священнику Плавскому и др. П. Р., 14.05.1835–12.01.1836, д. 1564, 81 л. // Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV–XIX стст. у фондзе «Канцылярыя мітрапаліта грэка-ўніяцкіх цэркваў у Расіі». С. 267.

[28] Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 403–404.

[29] Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 96.

[30] Eustachy Antoni Iwanowski (pseud. Eu. Helleniusz). Wspomnienia narodowe. S. 173.

[31] Schlesisches Kirchenblatt. Breslau, 1854. T. 20. S. 218.; Österreichische revue. Wien, 1866. T. 4. Fragen 10–12. S. 20.; Revue du Monde Catholique. Paris, 1863. T. 7. P. 178.; Louis Zozime Élie Lescoeur. L'église catholique en Pologne sous le gouvernement russe. Paris, 1860. P. 39.; Karl Werner. Geschichte der apologetischen und polemischen Literatur der christlichen Theologie. Hurter, 1864. T. 3. S. 374.; Giacomo Margotti. Die Siege der Kirche in dem ersten Jahrzehent des Pontifikates Pius IX aus dem Italienischen von Pius Gams. Wagner, 1856. T. 3. S. 550.; Della Chiesa Russia in relazione alla cattolica e ad altre chiese cristiane. Padova, 1864. S. 97–98.; Journal historique et littéraire. Liège. T. 4. 1837. S. 384.

[32] Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 91.

ДАДАТКІ

Паданне 1834 г. епіскапу ад навагрудскіх святароў, з кнігі *«Likowski Edmund. Dziei koscela unickiego na Litwie i Rusi w XVIII–XIX wieku. Czesc II. Warszwa. 1906. S. 84–86», у сваю чаргу, Лікоўскі падае тэкст у перакладзе з французскай мовы з кнігі «Vicissitudes de l'Église catholique des deux rites en Pologne et en Russie, ouvrage écrit en allemand, par un prètre de la congrégation de l'Oratoire (1845), tom. II, str. 298–300».*

У перакладзе па-беларуску:

З належнай павагай да Вашай Правялебнасці з нагоды прапанаванай змены грэка-ўніяцкага абраду мы тлумачым нашы запыты ў наступных пунктах:

а) Калі унія ўсходняй царквы з заходняй была ўрачыста аб'яўленая на агульным Фларэнційскім саборы ў 1439 г., таксама там было вырашана рэфармаваць грэцкія абрады, але дызуніцкая царква, разбураная праз неспакойнага Марка[33], епіскапа Эфескага, не захацела прыняць вынікаў сабору. Што тычыцца нас, мы па прыкладзе нашага мітрапаліта, Ісідора Кіеўскага[34] і Іосіфа[35], патрыярха Канстанцінопальскага, аднадушна падтрымліваем ужыванне вынікаў рэформы, бо рэформа для ўсёй грэцкай царквы была прынятая і мы, як і грэкі ўз'яднаныя, выконваць яе абавязаныя.

б) Пасля адпадзення паўночнай Русі руска-літоўскае духавенства ў часы мітрапаліта Міхала Рагозы[36] ўз'ядналася з Рымам на сінодзе ў Брэсце Літоўскім 1594 г., калі ж тая унія ў наступным годзе была пацверджаная папам Клементам VIII, той жа сінод даў нам як недатыкальныя прынцыпы: вызнанне веры і рэформы абраду, устаноўленыя сінодам Фларэнційскім.

в) Леў Кішка[37], мітрапаліт усяе Русі, на Замойскім сінодзе ў 1720 г. разам з усімі святарамі не толькі пацвердзіў упамянутую вышэй унію ў Брэсце, але, акрамя таго, для большага ўзмацнення уніі, адрозненні паміж дызуніцкімі і грэка-каталіцкай царквой падрабязна апісаў і рэфармаваў абрады ва ўніяцкім духу, вызначыў прылады і ўсё начынне, неабходнае для Літургіі, зыходзячы больш з вялікай пабожнасці і нацыянальных звычаяў, а не з старых абрадаў царградскіх. Аўтэнтычныя экзэмпляры тых пастаноў былі адпраўленыя для вечнага захавання духавенству венгерскаму, славацкаму, далмацкаму, харвацкаму і іншым, а нас пад прысягай абавязалі да захавання на вечныя часы еднасці з Святой Рымскай царквой.

г) Параўноўваючы самыя старыя выданні малітоўнікаў, выдадзеныя намаганнямі і падмацаваныя аўтарытэтам епіскапаў, як: малітоўнік, выдадзены ў 1659 г. мітрапалітам Кіпрыянам Жахоўскім[38] і прысвечаны князю Каралю Станіславу Радзівілу, з прыгожай прадмовай, якая заахвочвала духавенства да уніі; таксама малітоўнік, выдадзены ў 1727 г. праз мітрапаліта Кішку, і малітоўнік, друкаваны ў 1790 г. праз мітрапаліта Шаптыцкага, нарэшце, абмінуўшы шмат іншых, малітоўнік, выдадзены ў Вільні руплівасцю

---

33 Марк Эфескі (1392–1444) — мітрапаліт Эфескі, праваслаўны багаслоў, адзіны ўдзельнік Ферара-Фларэнційскага сабора, які не прыняў унію.

34 Ісідар Кіеўскі (1380/1390–1463, Рым) — мітрапаліт Кіеўскі, прыхільнік уніі.

35 Іосіф II, патрыярх Канстанцінопальскі, раней мітрапаліт Эфескі, абраны ў 1416 г., імкнуўся да ўз'яднання цэркваў, наведаў Фларэнційскі сабор і памёр у Італіі ў 1439 г.

36 Міхал Рагоза (1540–1599) — праваслаўны, потым уніяцкі царкоўны дзеяч Рэчы Паспалітай. Мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі і ўсяе Русі (з 1589).

37 Леў Кішка (1668–1728) — царкоўны дзеяч Рэчы Паспалітай, пісьменнік і перакладчык. Уніяцкі біскуп Уладзімерскі і Берасцейскі (з 1711), мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі і ўсяе Русі (з 1714). Доктар багаслоўя (1691)

38 Кіпрыян (Цыпрыян) Жахоўскі (1635–1693) — уніяцкі мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі і ўсяе Русі (1674–1693).

дзейснага зараз мітрапаліта Язафата Булгака, дык вось, параўноўваючы ўсе гэтыя малітоўнікі, мы знаходзім, што яны нічым не розняцца. Акрамя таго, мы бачым, што ўсе рытуалы стасуюцца паміж сабой і розніца паміж імі вельмі малая. Усё гэта даказвае, што малітоўнікі і рытуалы маюць агульную крыніцу ва Усходняй царкве, таму што так шмат грэцкага — малітоўнікі ўніяцкіх епіскапаў маюць пацвярджэнне ў сівой даўніне.

д) Калі для выкарыстання грэка-ўніяцкім духавенствам малітоўнікі, друкаваныя ў 1831 г. у Маскве, адрозніваюцца ад нашых малітоўнікаў месцам аб паходжанні Святога Духа і некаторымі малітвамі, ні разу не ўзгадваецца Папа, якому мы пры нашым высвячэнні клятвенна абяцалі паслухмянасць і павагу, як і імператару, молім Правялебнага епіскапа не прымушаць нас прыняць гэта і пакінуць нам віленскі малітоўнік, які мы заўжды ўжывалі.

е) Люд рускі амаль два стагоддзі прывык кленчыць падчас службы, да Еўхарыстыі падчас урачыстых святаў і ў нядзелю, да шэсцяў і глыбокай павагі да Еўхарыстыі. Усё гэта патрэбна ў нашым абрадзе і не можа быць выдаленае без пакрыўджання народа, які, здаецца, будзе мець абурэнне супраць духавенства з-за новых зменаў.

Пад кіраўніцтам нашага Найлепшага цара, сярод стольскіх мільёнаў падданых, грэка-каталіцкае духавенства мусіць засведчыць шмат дабрадзействаў і чакае таксама яго бацькоўскай апекі. Яго найвышэйшая воля кожнаму пакідае поўную свабоду вызнаваць сваю рэлігію, таксама і грэка-каталіцкаму духавенству. Такім чынам, не меней за іншыя веравызнанні мы маем абавязак захавання старых абрадаў нашага набажэнства, абы мы не пагрэбавалі высокай дабрынёй нашага цара.

Нарэшце Навагрудскае духавенства, з належнай павагай да Правялебнага епіскапа, аб'яўляе просьбу, каб Грэка-ўніяцкая царква адрознівалася ад Праваслаўнай царквы, і заклікае да ўважлівага клопату пра сябе свайго выбітнага пастара. Гэтыя пажаданні, аб'яўленыя аднагалосна, падпісаныя кожным уласнай рукой.

Леанід ЛАЎРЭШ

ПРА МІХАЛА ШЫМЯЛЕВІЧА
Крэскі да біяграфіі найлепшага гісторыка горада Ліды

Мой цесць асабіста ведаў героя гэтага артыкула і чуў ягоныя расказы з гісторыі нашага горада. У 1930-я, адносна ціхамірныя гады, рэгулярна ў доме Сегеняў па вуліцы Вызвалення збіралася «колка» сяброў-выпускнікоў лідскай павятовай вучэльні: Міхал Шымялевіч, Сегені, Хрулі, Кароль Ёдка і г. д.[1]. Мой цесць, Іосіф Хруль, дзіцем удзельнічаў у гэтых «клубных» зборах разам з сваім бацькам, таксама Іосіфам Хрулем, і сваім стрыечным братам Адамам Хрулем. Бог даў майму цесцю, шляхціцу старажытнага лідскага роду, 84 гады жыцця, і я меў магчымасць на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў пад добры кілішак весці бясконцыя размовы, падчас якіх часта ўзгадвалася гісторыя нашага горада. Праз нейкі час я таксама пачаў пісаць, бо нармальная для інжынера 1980-х гадоў цяга да гуманітарных навук вылілася ў галоўнае хобі майго жыцця — вывучэнне гісторыі Лідчыны. Да гэтага часу ў нашым горадзе ўжо адрадзілася супольнасць людзей, замілаваных гісторыяй Ліды, мне было дзе друкавацца, з кім кансультавацца і весці бясконцыя размовы на вузкаспецыяльныя тэмы. Як кажуць, на пустым месцы нічога не нараджаецца — супольнасць даследчыкаў гісторыі Лідчыны мае ўжо больш чым 200-гадовую гісторыю.

Для мяне (беларуса з КПЗБ-шнымі каранямі) найвышэйшай адзнакай як краязнаўцы былі словы майго цесця, які за святочным сталом, жартуючы пасля перакуленага кілішка, неаднаразова казаў: *«Ведаў у жыцці двух самых добрых знаўцаў нашай гісторыі — Шымялевіча і свайго зяця»*.

Таму я не мог не пачаць збіраць звесткі пра найлепшага ў XX ст. знаўцу лідскай гісторыі Міхала Шымялевіча і ў выніку напісаць пра яго.

Міхал Шымялевіч (18.10.1879–11.01.1969, Michał Szymielewicz (Szymilewicz)). Пра Міхала Іванавіча Шымялевіча напісана зусім мала, першы артыкул пра яго надрукаваны Станілавам Суднікам ў «Лідскім летапісцы»[2], другім з’яўляецца мой артыкул у «Нашым слове»[3].

У адным са сваіх артыкулаў — «Borcie i włość Borciańska» — Міхал Шымялевіч паведаміў, што, згодна з інвентаром Барцянскага староства 1765 г., барцяк вёскі Паўлока Міхал Шымялевіч меў 3/4 валокі зямлі і плаціў штогод 30 злотых, а, згодна з інвентаром 1798 г., ягоны сын Марцін Шымялевіч меў 1 дым (яго сям’я: 2 мужчынскія душы і 3 жаночыя) і 1 вала, 4/8 «osiadłych» валокі і 4/8 «pryjemnych» валокі, штогод адбываў паншчыну 2 дні ў тыдзень на дворнай зямлі і плаціў 40 злотых падатку. Другі сын Міхала, Ян, перасяліўся ў Падзітву. Сын Марціна і ўнук Міхала, таксама Міхал Шымялевіч, нарадзіўся ў Паўлоцы ў 1801 г. (маці Мар’яна з Вішнеўскіх) і жыў на адной валоцы зямлі сям’і сваёй жонкі ў вёсцы Пеляса. Згодна з інвентаром 1832 г., ён адбываў на дворнай зямлі ў Палашках ужо 3 дні паншчыны акрамя іншых абавязкаў і выплат. Тут, у Пялясе, 6 жніўня 1830 г. нарадзіўся бацька гісторыка — Ян Шымялевіч, сын Міхала.

Аўтар кнігі «Гербоўнік літоўскіх татар» Станіслаў Дзядулевіч пісаў, што продкам татар Яблонскіх герба «Ясенчык» быў татарын знакамітага роду Кураша, які ў 1511 г. атрымаў пацвярджэнне прывілеі вялікага князя Аляксандра на пустоўшчыну Станкоўшчыну ў Троцкім павеце, пра род Шумялевічаў гісторык тлумачыў, што яны мелі

[1] Сегені, бацька і сын, пакінулі два надрукаваныя ўспаміны, Хруль Іосіф і Караль Ёдка — па адным.

[2] Станілаў Суднік. Міхал Шымялевіч // Лідскі летапісец. 2008. № 2 (42). С. 18–20.

[3] Лаўрэш Леанід. Сябар ТБШ Міхал Шымялевіч // Наша слова. № 38 (1137). 18 верасня 2013 г.

адзіныя з Яблонскімі карані і дапускаў, што адзін з іх *«прыняў прозвішча, скажонае пад уздзеяннем беларускай мовы на "Шымялевіч",* і, акрамя гэтага, дадаваў, што*: «Нашчадкам яго быў Міхал Шымялевіч, аўтар брашуры, выдадзенай у 1896 г., (памылка, насамрэч у 1906 г.) «Szkice etnograficzne o Tatarach litewskich» і каштоўных нататак пра татараў лідскага павета, шматкроць у гэтай кнізе цытаваных»*[4].

Шымялевіч не пагаджаўся з «татарскай» версіяй паходжання свайго роду і лічыў, што Шымялевічы — род сялянскі і паходзіць з прускіх барцякоў[5].

Міхал Шымялевіч пачаў адукацыю ў Лідскай павятовай вучэльні[6]. Каля 1890 г., падчас яго вучобы, у Лідскім двухкласным павятовым вучылішчы выкладалі: штатны наглядчык (дырэктар), выкладчык матэматыкі і геаграфіі, надворны саветнік Сцяпан Сямёнавіч Свідэрскі, протаіерэй Каяловіч Іосіф Восіпавіч — настаўнік праваслаўнага веравызнання, ксёндз Іосіф Дэксніс — настаўнік каталіцкага веравызнання, настаўнік рускай мовы і гісторыі Уладзімір Паўлавіч Юзафовіч, настаўнік чыстапісання, чарчэння і малявання Мікалай Канстанцінавіч Кастанцінаў[7].

З памятнай кніжкі Віленскай губерні за 1901 г. бачна, што на пачатку стагоддзя малады Шымялевіч ужо працаваў у Лідскай судова-міравой акрузе, канцылярыі з'езда міравых суддзяў, памочнікам сакратара *(«на пасадзе з 12 сакавіка 1898 г., каталіцкага веравызнання»)*[8].

Пры канцы 1903 г. Шымялевіч выводзіцца «за штат»: *«Па Лідскім з'ездзе сусветных суддзяў. Загадам старшыні гэтага з'езда ад 30 лістапада 1903 г. пастаноўлена: памочніка сакратара з'езда Міхала Шымялевіча і судовых прыставаў пры з'ездзе Льва Вісманта і Мікалая Пашкевіча, згодна з 15 і 17 ст. правілаў прывядзення ў дзеянне палажэння аб земскіх участковых начальнікаў, пакінуць за штатам з 1 снежня 1903 г. на агульных умовах»*[9]. Знаходжанне па-за штатам — стан чыноўніка, які быў звольнены ў сувязі з рэарганізацыяй дзяржаўнай структуры (у сучаснай тэрміналогіі — па скарачэнні). Пакінутым па-за штатам выплачвалася «заштатнае» жалаванне да атрымання новай працы, але звычайна не больш за год.

У снежні 1906 г. у Лідзе было створанае сельскагаспадарчае таварыства (Kolko rolnicze), заснавальнікамі яго сталі: Міхал Шымялевіч, Адольф Сегень, Ян Грышэль і інш.[10].

У 1908 г.[11] Шымялевіч часова займаў пасаду выканаўцы абавязкаў сакратара павятовага з'езда[12]. У гэты час чыноўнік Шымялевіч працаваў у двухпавярховым цагляным будынку на 12 вокнаў з двума балконамі на другім паверсе, мезанінам з балкончыкам на трэцім, ляпнымі барэльефамі пад карнізамі, які быў пабудаваны ў XIX ст. у старасвецкім стылі і належаў Камянецкім. Акрамя павятовага суда, павятовай паліцыі, карчма з півам Мейлаха Носелевіча Пупко, у гэтым жа будынку знаходзіўся павятовы з'езд, якім кіраваў прадвадзіцель лідскага дваранства граф Людвік Грабоўскі.

---

4 Szymilewicz Michał. Borcie i wlosc Borcianska // Ziemia Lidzka. 1939. № 6. S. 167–168.

5 Тамсама.

6 Памятная книжка Виленской губернии на 1902 г. Вильно, 1901. С. 271.

7 Памятная книжка Виленской губернии на 1890 г. Вильно, 1889. С. 240–241.

8 Памятная книжка Виленской губернии на 1902 г. Вильно, 1901. С. 271.

9 Виленские губернские ведомости. № 2. 7 января 1904.

10 Kuryer Litewski. № 276. 5 (18) grudnia 1906.

11 Памятная книжка Виленской губернии на 1908 г. Вильно, 1908. С. 142.

12 Орган па сялянскіх справах у Расійскай імперыі, адміністрацыйна-судовая ўстанова, вышэйшая для земскіх начальнікаў і гарадскіх суддзяў.

Верагодна, першай надрукаванай працай Шымялевіча была кніга «Горад Ліда і Лідскі замак»[13]. Кніга выйшла ў 1905 г., праз год перавыдадзеная ў штогодніку «Віленскі каляндар». Гэтая праца не страціла сваёй навуковай каштоўнасці да нашага часу (напрыклад, на яе спасылаецца Алег Трусаў у кнізе «Старадаўніх муроў адраджэнне. Мінулае і сучаснасць Лідскага замка»[14]) і сталася падмуркам усяго сучаснага лідскага краязнаўства. Колькасць выкарыстанага аўтарам матэрыялу не можа не ўражваць. Але, верагодна, самае галоўнае тое, што ў гэтай працы, як і ва ўсіх яго наступных працах, цытуюцца дакументы з асабістага архіву Шымялевіча, што яшчэ больш падвышае каштоўнасць яго тэкстаў.

З кнігі Станіслава Дзядулевіча па генеалогіі літоўскіх татараў мы даведваемся, што ў 1906 г. Шымялевіч выдаў кнігу: **«Szymielewicz Michał. Szkice etnograficzne o Tatarach litewskich. 1906.»[15] і «Szymielewicz Michał. O tatarach w powiecie lidzkim. Lida. 1914»[16] (верагодна, абедзве кнігі ўсё ж на рускай мове). З вялікай бібліяграфіі крыніц па ісламскай тэматыцы даведваемся пра кнігу «Шимелевич М. Литовские татары. Вильно, 1906»[17].**

Праз шмат гадоў даследчык успамінаў, як ён збіраў матэрыял для гэтых кніг: *«Болей за трыццаць гадоў таму* (тэкст напісаны ў 1930-я гг. — *Л. Л.*)*, будучы маладым, рухомы адзіна ўласнай цікавасцю, калі на вазу, а часцей пешшу абышоў дзясяткі татарскіх ваколіц і фальваркаў і некалькі мусульманскіх мячэцяў у паветах Лідскім, Віленскім, Ашмянскім і Наваградскім, пабываў у дабрадушных і гасцінных татарскіх сем'ях і ў выніку сваіх краязнаўчых вандровак напісаў такую невялікую працу пра літоўскіх татараў — этнаграфічныя нарысы. Гэтая кніжка, пасля таго як рэдактары прыбралі некалькі вельмі небяспечных, на тыя часы, старонак (напрыклад, пра ахвяраванне чорнага барана, супольныя з праваслаўнымі пілігрымкі на мусульманскія могілкі), пры канцы 1905 г. надрукаваная ў Вільні на 12 старонках»*[18].

З 1905 да 1908 г. прозвішча Шымялевіча знікае з даведнікаў Віленскай губерні. З успамінаў Яна Сегеня[19] (гл. дадаткі) вядома, што малады гісторык-аматар атрымаў грант ад нейкага польскага гістарычнага таварыства для вучобы ў Кракаве, верагодна, у знакамітым Ягелонскім універсітэце. Як вядома, Кракаў у той час знаходзіўся ў Аўстра-Венгрыі, і можна выказаць здагадку, што вучыўся таленавіты лідзянін за грошы нейкага польскага таварыства ў Кракаве. Атрымаўшы вышэйшую гістарычную адукацыю ў еўрапейскім універсітэце, даследчык вяртаецца ў Ліду.

24 лютага 1910 г., пастановай Лідскага павятовага з'езда, *«лідскаму месцічу Міхаілу Іванавічу Шымялевічу дазволена вядзенне чужых спраў, якія разбіраюцца земскім начальнікам Лідскага павета, гарадскім суддзёй г. Ліды, у Лідскім павятовым з'ездзе і ў Віленскім губернскім "присутствии"»*[20]. Як раз пра гэты перыяд ягонай дзейнасці

[13] Шимелевич М. Город Лида и Лидский замок: исторический очерк. Вильна: Типография «Русский Починъ», 1905.

[14] Трусаў А. Старадаўніх муроў адраджэнне. Мінулае і сучаснасць лідскага замка. Мінск, 1990.

[15] Stanisław Dziadulewicz. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. S. 329.

[16] Stanisław Dziadulewicz. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. S. XI.

[17] Marcinkowski Christoph. The Islamic World and the West: Managing Religious and Cultural Identities in the Age of Globalisation. LIT Verlag Münster, 2009. S. 107. (http://books.google.by/books? id=FvAcKe6OB_gC&pg=PA107&lpg=PA107&dq=Szymielewicz+tatary&source=bl&ots=6ieCYmGTYH&sig=xq91V3pVlswXZQ5hQ1S5IZfpx4c&hl=be&sa=X&ei=BZl3U82tMs_G7Abr8IGABQ&ved=0CCsQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false)

[18] Szymielewicz Michał. Na marginesie «Tatarów Litrwskich» // Ziemia Lidzka. 1938. № 3. S. 37.

[19] Сын Яна Сегеня — сябра Шымялевіча, таксама Ян Сегень, інжынер, аўтар успамінаў «Lida (1938–1939). 5-tym Pułk Lotniczy, szkoła rzemieślnicza» (http://pawet.net).

[20] Виленские губернские ведомости. № 18. 3 марта 1910.

пісаў Ян Сегень: *«…ён працаваў прысяжным паверaным*[21] *(здаў нейкія дзяржаўныя экзамены ў Расійскай імперыі), вёў справы большасці маёнткаў вакол Ліды і меў вялікія магчымасці вывучаць дакументы продкаў шматлікіх сем'яў»* (гл. дадаткі).

Пра вывучэнне радавых папераў аднаго з лідскіх старажылаў — Казіміра Вісманта — і працяглыя размовы з ім напісаў і сам Шымялевіч ва ўспамінах: *«50 гадоў таму* (успаміны надрукаваныя ў 1937 г. — *Л. Л.*) *быў гэты чалавек у росквіце сіл, трохі сіваваты, трохі лысаваты, але шыракаплечы, румяны і да жанчын цікаўны. Яго белая хатка пад саламяным дахам, стаяла на Вісмантах пад Лідай, пры абсажаным бярозамі навагрудскім гасцінцы… У старога ў хатцы пад столлю стаяла скрынка, поўная старых пажоўклых папер, пісаных і па-славянску і па-польску, памятаючых часы караля Аляксандра Ягелончыка… Стары Вісмант ведаў на памяць свой вялікі шматаркушовы радавод з усімі датамі і ведаў шмат цікавых гісторый»*[22]. Вось у такі час пачынаў працаваць Шымялевіч, час, калі ў скрынях шарачковай беларускай шляхты старанна захоўваліся дакументы XV–XVI стст. на старабеларускай мове!

Казімір Вісмант меў сына, якога ён вучыў на арганіста і ажно чатыры дачкі. *«...Да пана Казіміра вечарамі хадзіла на пасядзелкі і размовы лідская прыгарадная моладзь, вядома, у доме тры дарослыя дачкі і чацвёртая, Броня, ужо ўбіваецца ў пёры»*. Моладзь гуляла ў гульні, часам распавядала ўсялякія цікавыя гісторыі, анекдоты, байкі, жахі альбо пра чары і незвычайныя з'явы. *«Часам дэкламавалі "Kiwona męczenika bożego"*[23]*, "Uchwałę gromady żydowskiej o oddaniu syna Chaśki w soldaty" за тое, што не хадзіў у лазню… альбо такія вершы, як "Панскае ігрышча" ці "Адказ на панскае ігрышча" і іншыя, якія праз нейкі час былі надрукаваныя ў Кракаве ў кніжачках Мацея Бурачка»*[24]. З гэтых некалькіх радкоў бачна, што вершы Францішка Багушэвіча на Лідчыне мелі папулярнасць яшчэ да выдання ягоных кніжак, перапісаліся і чыталіся падчас вячорак, што само па сабе з'яўляецца цікавым навуковым фактам. Вось так у Шымялевіча заўжды: у кожнай сваёй працы ён акрамя галоўнай тэмы часта ў некалькіх радках дае цікавую інфармацыю, якая шмат каштуе.

У 1914 г. пачалася Першая сусветная вайна. Праз шмат гадоў Міхал Шымялевіч напіша найцікавейшыя ўспаміны пра пачатак Першай сусветнай вайны ў нашым горадзе[25].

У 1914 г. у «Віленскіх губернскіх ведамасцях» з'яўляецца інфармацыя пра нейкага Івана Іванавіча Шымялевіча[26], верагодна, роднага брата гісторыка.

У 1915 г. Шымялевіч пакінуў родны горад, стаў бежанцам. Стары лідзянін Іосіф Хруль, мой цесць, успамінаў: *«Калі Шымялевіч уцякаў ад немца ў Першую сусветную вайну, ён свае рэчы адвёз на захаванне ў Ёдкі* (вёска пад Лідай. — *Л. Л.*)*, дык у яго толькі кніг быў поўны воз!»*[27]. Пэўна ж, у гэтым возе быў і архіў даследчыка.

Пасля 1918 г. Шымялевіч вярнуўся ў Ліду і перажыў усе навальніцы, якія прайшлі праз наш горад. Пішучы ў 1937 г. аб расстрэле Тухачэўскім у жніўні — верасні 1920 г. пад Лідай 40 бязвінных закладнікаў, ён заўважыў: *«Мой Божа! Ці ж гэты маладьы*

---

[21] Прысяжны паверaны — адвакат у Расійскай імперыі пры акруговым судзе або судовай палаце. На пасадзе патрабавалася вышэйшая адукацыя.

[22] Szymielewicz Michał. Z tamtego świata // Ziemia Lidzka. 1937. № 11. S. 125.

[23] Легенда пра Ківона, божага пакутніка. Гл.: Kiwon: Pociech, żywot i śmierć Kiwona bożego, męczennika żydowskiego. Bracia Worzałłowie, 1913.

[24] Szymielewicz Michał. Z tamtego świata. S. 126.

[25] Szymielewicz Michał. Lida w latach wielkiej wojny // Ziemia Lidzka. 1938. № 7–8. S. 185–198.

[26] Виленские губернские ведомости. № 73. 13 сентября 1914.; Виленские губернские ведомости. № 43. 6 июня 1915.

[27] Размова са старым шляхціцам // Лідскі летапісец. 2012. № 3 (59). С. 59.

і хціўы да славы і ўлады, інтэлігентны афіцэр Тухачэўскі, якога бачыў я на вуліцах Ліды ў аўтамабілі, пакрытым чырвонай палярынай з залатымі махрамі, калі зацверджваў выракі асобага аддзела, ці думаў ён пра тое, што калісьці і сам ён будзе расстраляны ў патыліцу з браўнінга? Забіты так, як і няшчасных ахвяр забівалі па яго камандзе»[28].

9 лістапада 1922 г. была абрана першае польскае лідскае павятовае самакіраванне ў складзе: Павятовы аддзел і Павятовы сеймік. Сярод 6 членаў Павятовага аддзела быў і Міхал Шымялевіч[29]. Гэта значыць, што гісторык адразу патрапіў у «вярхі» польскай павятовай улады. Але пасля стварэння ў кастрычніку 1926 г. у Лідзе гуртка «Таварыства беларускай школы»[30] Міхал Шымялевіч стаў сябрам гэтай арганізацыі. ТБШ была створаная ў 1921 г. у Вільні і імкнулася распаўсюджваць веды і дапамагаць асвеце сярод беларусаў, пашыраць беларускія школы і беларускую асвету, у статуце арганізацыі было напісана: *«Пашыраць і памагаць асвеце ў беларускім нацыянальным, людскім і хрысціянскім духу»*.

У 1927 г. сябар ТБШ Міхал Шымялевіч удзельнічаў у выбарах у Раду г. Ліды. На гэтых выбарах беларусы выставілі свой асобны спіс і правялі свайго кандыдата. Цікава, што ў Лідзе падчас гэтых выбараў польская хадэцыя прапанавала беларусам тры месцы з умовай зблакавацца з імі супраць яўрэяў. Але беларусы на гэта не пагадзіліся[31]. Беларуская газета «Наша праўда» пісала пра гэтую падзею: *«Услед за Вільняй і ў Лідзе зроблены першы крок да заваявання места — 17.VII адбыліся выбары ў мястовую Раду і па сьпісу Беларусаў і тутэйшага працоўнага жыхарства прайшоў у Раду адзін беларус — Сябра Нагляднае Рады Лідзкае Акр. Упр. Т-ва Бел. Школы Міхал Шымялевіч… Самастойнае выступленьне беларусаў мае вялізарнае значэнне: 1) гэта — першая спроба ў больш шырокай меры, што паказала абуджэнне нацыянальнай сьвядомасьці ў тутэйшага жыхарства; 2) беларусы усё-ж такі маюць аднаго прадстаўніка ў Радзе (сабралі галасоў на 1,5 раднага); 3) выявіліся ўсе прадажныя і падлізьніцкія элементы нашага грамадзянства, якія аканчальна скампраміталіся ў вачох грамадзян места Ліды. Рэзультаты выбараў наступныя: № 1* (выбарчы спіс № 1. — *Л. Л.*)*. Дэмакратычныя хрысьціянскія мяшчане, урадоўцы і ўмысловыя працаўнікі (Група бурмістра Бэрмана), 3 мандаты; № 2. Прафэс. Саюзы, працоўная інтэлігенцыя, дробныя дамаўласнікі і неарганіз. работ (P. P. S.), 3 манд.; Блёк Хрысьц. (N. D. і Ch. D.) 6 манд.; № 4. Беларусы і тутэйшае працоўнае жыхарства, 1 мандат; № 5. Земляробы і дамаўласнікі — жыды (Група заступніка бурмістра Вінцукоўскага), 1 мандат; № 6. Жыдоўскі нац. блёк, 9 манд.; № 7. Жыдоўскі Работ. блёк, 1 манд.»*[32]. Газета «Сялянская ніва» так сама пісала, што *«па беларускаму сьпіску ў м. Лідзе прайшоў у мestавую раду адзін Беларус»*[33]. З віленскай газеты «Слова» даведваемся, што беларускі радны ў гэты час жыў па адрасе: вуліца Вызвалення, 82[34]. Радны Міхал Шымялевіч быў выбраны адным з трох членаў Ацэнкавай камісіі пры Скарбовай управе[35].

З 1928 г. лідскім старастам прызначаецца Генрык Багаткоўскі (1893–1967), праз год ён жэніцца з старэйшай дачкой гісторыка — Зоф'яй Шымялевіч (1907–1996) і ў 1930 г.

[28] Szymielewicz Michał. Z tamtego świata. S. 120.

[29] Życie Nowogródzkie. № 265 (299). 30 października 1928.

[30] Горны Аляксандр. Беларуская сялянска-работніцкая грамада ў Лідзе (Частка 1) // Лідскі летапісец. 2014. № 3 (67). С. 84.

[31] Наша праўда. № 32. 23 ліпеня 1927 г.

[32] Наша праўда. № 34. 30 ліпеня 1927 г.

[33] Сялянская ніва. № 57 (108). 23 ліпеня 1927.

[34] Slowo. № 166 (1479). 24 lipca 1927.

[35] Życie Nowogródzkie. № 293 (650). 24 października 1929.

нараджаецца першы ўнук — Земавіт (1930–2011). Генрык Багаткоўскі нарадзіўся ў горадзе Ловіч (каля Лодзі) і зрабіў хуткую кар'еру чыноўніка: ў 1926 г. ён абіраецца ў павятовую раду касы хворых[36] Ловіча[37], ужо ў 1927 г. ён працуе інспектарам па самакіраванні Навагрудскай ваяводскай управы[38] а з мая 1928 г. — лідскім старастам[39]. У першай палове 1930-х гг. Багаткоўскага пераводзяць у Варшаву на пасаду інспектара Міністэрства ўнутраных спраў[40].

24 лістапада 1929 г. адбылося пасяджэнне бацькоўскага камітэта Дзяржаўнай гімназіі імя Караля Хадкевіча. Ва ўправу бацькоўскага камітэта гімназіі сярод іншых быў абраны і Міхал Шымялевіч, відавочна, навучэнкай гэтай установы тады была сярэдняя з трох дачок гісторыка[41].

У 1930 г. Міхал Шымялевіч быў сябрам Акруговай выбарчай камісіі № 62 у Лідзе на выбарах у Сейм[42].

Пра палітычную дзейнасць гісторыка да 1935 г. невядома, але ў 1932 г. яго ўжо няма сярод радных г. Ліды[43]. Аднак у 1935 г. ён зноў абіраецца ў Гарадскую раду[44]. У Гарадской радзе, абранай у красавіку 1939 г. Міхала Шымялевіча ўжо няма[45].

У 1936–1939 гг. Шымялевіч быў сябрам рэдакцыйна-выдавецкага камітэта часопіса «Лідская зямля» («Ziemia Lidzka»), дзе ён апублікаваў каля 30 краязнаўчых артыкулаў, яго матэрыялы друкаваліся ў кожным нумары. Гэтыя артыкулы былі розныя па тэматыцы: гістарычныя, геаграфічныя, этнаграфічныя, усе яны грунтаваліся на велізарным фактычным матэрыяле. Ягоныя артыкулы вызначаліся найвышэйшым навуковым узроўнем у спалучэнні з бытавымі ведамі з жыцця Лідчыны, бачана, што аўтар запісваў шматлікія размовы са старымі лідзянамі. Наогул у «Лідскай зямлі» былі надрукаваны дзясяткі арыгінальных, цікавых артыкулаў па гісторыі Ліды і яе наваколля, па гісторыі вызвольных і палітычных рухаў, аб асаблівасцях укладу мясцовага жыцця, народных звычаях, эканамічным стане і іншых пытаннях. З артыкулаў часопіса паўставала гісторыя вёсак, маёнткаў, мястэчак, культавых устаноў усіх канфесій, распавядалася пра даследаванні курганоў і іншых археалагічных і архітэктурных помнікаў, трагічныя падзеі паўстання 1863–1864 гг., ваенныя дзеянні 1918–1921 гг., асвятлялася самае шырокае кола сучасных праблем: стан сельскай гаспадаркі, эканамічнага жыцця горада, культуры. Напрыклад, у артыкуле М. Шымялевіча «Горад Ліда ў 1938 годзе» пададзена найпадрабязнейшая характарыстыка эканомікі, бюджэту горада, адміністрацыйнай сістэмы, этнічнага, сацыяльнага, прафесійнага і канфесійнага складу яго жыхароў. Пра значэнне «Лідскай зямлі» напісаў вядомы спецыяліст па краязнаўстве прафесар Віленскага ўніверсітэта М. Ліманоўскі, ён пісаў, што часопіс *«спрабуе адваліць магільную пліту забыцця з Лідчыны і на свет дзённы дастаць багацці гэтай зямлі»*[46].

---

36 Каса хворых — грамадская страхавая арганізацыя, якая забяспечвала фінансаванне аховы здароўя яе членаў, кіраўніцтва арганізацыі выбіраліся падчас мясцовых выбараў.

37 Łowiczanin. № 39. 24 września 1926.

38 Zycie Nowogrodzkie. № 1. 14 maja 1927.

39 Słowo. № 118 (1729). 25 maja 1928.

40 Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. 1936. № 34.

41 Życie Nowogródzkie. № 327 (684). 26 listopada 1929.

42 Wileński Dziennik Wojewódzki. № 5. 21 marca 1930.

43 Ogniwa. 1932. № 11. S. 21.

44 Szymielewicz Michał. Miasto Lida w 1938 roku // Ziemia Lidzka. 1938. № 11. S. 146.

45 Kurjer Wilenski. № 116 (4792). 28 kwietnia 1939.

46 Саітава Валянціна. Лідскія краязнаўцы ў 20–30-я гг. // Бібліятэчны свет. 1999. № 3. С. 31.

У той час тэксты Міхала Шымялевіча атрымалі агульнае прызнанне. Віленская прэса пры канцы 1930-х гг. адназначна вылучала Шымялевіча сярод аўтараў «Лідскай зямлі» і называла *«найлепшым знаўцам лідскай гісторыі і нястомным збіральнікам мясцовых народных звычаяў»*[47]. (Усе артыкулы Міхала Шымялевіча, надрукаваныя ў даваеннай «Лідскай зямлі», можна прачытаць на сайце «Павет». — *Л. Л.*) А лідскія гімназісты па ягоных матэрыялах нават праводзяць краязнаўчыя вечарыны, напрыклад, у суботу 26 лістапада 1938 г. у Дзяржаўнай гімназіі імя Караля Хадкевіча прайшла краязнаўчая вечарына, якую арганізавалі вучні другога класа: *«Рэшту тэмаў для вечарыны моладзь узяла ў артыкулах найвыбітнейшага лідскага краязнаўцы Міхала Шымялевіча з газеты "Лідская зямля"»*[48].

Цікавую інфармацыю пра гісторыка ў 1930-я гг. расказаў старажыл горада, мой цесць, Хруль Іосіф Іосіфавіч: *«Я ведаю, што ён быў з Пелясы і быў адукаваны. Прыхільна ставіўся да левых партый і таму меў праблемы з уладай. Потым ягоная дачка выйшла замуж за лідскага старасту… і тады Шымялевічу стала лягчэй жыць, аднак і перастаў быць левым. Мой стрыечны брат, Адам Хруль*[49]*, з ім сябраваў… Яны нярэдка ў Яна Сегеня*[50] *сустракаліся, тут на Зарэччы*[51]*… Адам Хруль расказваў… што адзін раз сядзелі… пілі гарбату ў Януша Сегеня, сын Сегеня* (той самы, які напісаў успаміны пра гісторыка, гл. дадаткі. — *Л. Л.*) *быў яшчэ падлеткам, і разгаварыліся пра шляхту, пра гербы, сын Сегеня запытаў у Шымялевіча: "А якога пан гербу?", стала ціхаціха… Шымялевіч трохі памаўчаў і кажа: "А я герба вэнджанага селядца! Пеляскі мужык!"*[52]*… Дом яго ў Лідзе да апошняга часу стаяў. Вось як падыходзіш да мосціка па Энгельса*[53]*, па левым баку… бокам да вуліцы, ён ужо ўрос у зямлю…»*[54].

Дом, дзе жыў Міхал Шымялевіч, захаваўся да нашага часу, лідзянка Е. Ярмант успамінала што пры канцы 1930-х гг.: *«На скрыжаванні вуліц Гражыны*[55] *і Гарыстай*[56] *стаяў дом Шымялевічаў. Дом быў драўляны, дагледжаны, адгароджаны ад вуліцы прыгожым плотам»*. Цікавым было нацыянальнае самавызначэнне гісторыка пры канцы 1930-х гг., Ярмант пісала: *«Я ніколі не бачыла ўладальніка гэтага дома, але добра ведала яго па расказах бацькоў. Калі пана Шымялевіча пыталіся пра яго нацыянальнасць, той заўсёды адказваў, што ён "тутэйшы". Гэта быў, на нашу думку арыгінальны, але досыць поўны адказ. Ён побытам тутэйшы, здаўна жыве ў гэтым горадзе, і яго не цікавілі нацыянальнасці іншых жыхароў»*[57].

Іосіф Хруль успамінаў пра гэтыя часы жыцця гісторыка: *«…Шымялевіч трымаў натарыяльную кантору ў Лідзе, яна была яго, але зарэгістравана была на іншае імя. Канешне, ведалі ўсе, што кантора яго. Адам расказваў, што ён быў такі прабіўны чалавек. Але казаў, што не давалі яму тут разгуляцца»*[58]. У спісе лідскіх радных, як у 1928 г., так

[47] Slowo. № 70 (6352). 12 marca 1939.

[48] Kurjer Wilenski. № 328 (4646). 29 listopada 1938.

[49] Адам Хруль (1892–1950), войт радунскай гміны ў 1930-я гг.

[50] Ян Сегень (1875–1973), сусед і сябар Шымялевіча, сваяк Адама Хруля, аўтар «Успамінаў пра Ліду канца XIX стагоддзя», гл.: Лідскі летапісец. 2002. № 4 (20). С. 26.

[51] Раён горада, цяпер каля вуліцы Калініна.

[52] Хрулі з лідскай шляхты герба «Праўдзіц», Сегені з лідскай шляхты герба «Сыракомля».

[53] Цяпер праспект Пераможцаў.

[54] Хруль Іосіф. Успаміны старога шляхціца // Лідскі летапісец. 2012. № 2 (58). С. 57.

[55] Цяпер праспект Пераможцаў.

[56] Цяпер вуліца Стралкоўскага.

[57] Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Лида, 1995. С. 46.

[58] Хруль Іосіф. Успаміны старога шляхціца. С. 57.

і ў 1935 г. пра прафесійную дзейнасць Шымялевіча было напісана «biuralista»[59], такім тэрмінам можа называцца як шараговы клерк, так і начальнік нейкага бюро, верагодна, якраз нейкай натарыяльнай ці юрыдычнай канторы.

На пачатку 1939 г. газеты «Кур'ер віленскі» і «Лідская зямля» друкуюць паведамленні пра шлюб малодшай дачкі Шымялевіча: *«13 лютага а 16-й гадзіне ў Фарным касцёле адбыўся шлюб панны Анны Шымялевіч (дачка знанага лідскага гісторыка) з панам паручнікам Адамам Махніцам»*[60], *«у шлюбе ўзялі ўдзел ксёндз-капелан мясцовага гарнізона, група афіцэраў на чале з камандзірамі палкоў, знаёмыя і сябры маладых»*[61].

У 1940 г. Міхал Шымялевіч быў вывезены ў Казахстан, ягоны дом плошчай 71,41 м^2 у Лідзе быў канфіскаваны[62]. У доме жылі настаўнікі, якія прыехалі з СССР[63]. Важным матэрыялам, з якога можна атрымаць звесткі пра лёс Міхала Шымялевіча, быў яго ліст, апублікаваны ў адноўленай газеце «Лідская зямля»[64] (гл. дадаткі).

13 красавіка 1940 г. 60-гадовы даследчык разам з сваёй жонкай і малодшай дачкой, жонкай польскага афіцэра, быў кінуты ў вагоны для быдла і вывезены паміраць у казахстанскі стэп, сям'ю пасялілі ў Палудзінскім раёне Паўночна-Казахстанскай вобласці, за 40 кіламетраў ад Петрапаўлаўска. Жыў у самаробнай мазанцы, атрымаў працу пры інжынерах, якія шукалі нафту ў стэпах Казахстана. Хадзіў з усёй партыяй па стэпах, начаваў у палатках. Адмовіўся браць савецкі пашпарт, за гэта яго пасадзілі ў вязніцу на дзесяць гадоў. У канцы сакавіка 1948 г. яго па амністыі разам з іншымі няздольнымі да працы вывезлі ў Польшчу.

Каля 1950 г. Шымялевіч піша працу пра Ішымскі стэп (Szymielewicz Michał: Step Iszymski), якую ў выглядзе рукапісу на 35 старонках дэпануе ў Бібліятэцы імя Асалінскіх ва Уроцлаве[65]. У рукапісе разглядалася гісторыя Ішымскага краю, размяшчэнне, межы і плошча рэгіёна, геалогія, глебы, вада, клімат, навакольнае асяроддзе, насельніцтва і яго юрыдычны стан. Можа, нейкія рукапісныя матэрыялы Шымялевіча захаваліся ў тым жа «Асаленіюму», я шукаў толькі па каталозе, які апісвае геаграфічныя матэрыялы, а іншых не маю. У гэты час Шымялевіч ужо не меў сваіх архіваў, каб пісаць пра горад Ліду, які ён да смерці ў перапісцы з сябрамі заўжды называў *«наша каханая Ліда»*, але, можа, ён пакінуў свае ўспаміны?

Калі для ягоных папер і кніг у 1915 г. неабходны быў цэлы воз, дык, зразумела, да 1939 г. колькасць матэрыялаў значна павялічылася, бо ўсё жыццё Шымялевіч збіраў дакументы з гісторыі Лідчыны, меў вялікія асабістыя архівы. Ян Сегень пісаў, што даследчык *«сабраў бясцэнныя зборы дакументаў вялікай гістарычнай вартасці і вялікую бібліятэку старадрукаў і рукапісаў-мемуараў»* (гл. дадаткі). Напрыклад, у сваім артыкуле, напісаным на пачатку XX ст., «Горад Ліда і Лідскі замак» даследчык цытуе дакумент «Купчая крэпасць, выдадзеная лідскім мешчанінам Лаўрынам Паўлавічам Казюковічам на пляцы, зямлю і хату, прададзеныя ім Мацею Вайцяховічу і жонцы яго Парасе Фёдараўне 7 красавіка 1630 г.» з свайго прыватнага

[59] Slowo. № 166 (1479). 24 lipca 1927.; Szymielewicz Michał. Miasto Lida w 1938 roku. S. 146.

[60] Kurjer Wilenski. № 46 (4722). 15 lutego 1939.

[61] Ziemia Lidzka. 1939. № 2.

[62] http://news.tut.by/society/152184.html.

[63] Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. С. 111.

[64] Ziemia Lidzka. 1999. № 2 (37).

[65] Katalog rękopisów geograficznych Biblioteki Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Wrocławiu. Warszawa — Wrocław, 1965. S. 89–90.

архіва[66]. Аўтар кнігі па генеалогіі літоўскіх татараў Станіслаў Дзядулевіч у сваёй кнізе шматкроць спасылаецца на «Рукапіс М. Шымялевіча» ці на «Дакументы са збораў М. Шымялевіча». Менавіта Шымялевіч здабыў, збярог і надрукаваў у другой палове 1930-х гг. цікавыя мемуары Мірона Браніслава Нарбута пра Лідчыну, гісторык пісаў: *«Мемуары я атрымаў у 1913 г. з рук пана Мацея Марачэўскага, ганаровага суддзі Лідскага павета, якому тут за дазвол апублікаваць мемуары сардэчна дзякую. Божа адудзяч! Мемуары напісаны на 107 старонках фармату чвэрці звыклага аркуша паперы рукой аўтара… Сам тэкст мемуараў у некалькіх месяцах не чытаецца…»*[67].

Бядотным аказаўся лёс архіва гісторыка. У 1939 г. новую ўладу абсалютна не цікавілі архіўныя каштоўнасці Заходняй Беларусі, архіўныя матэрыялы, якія засталіся ў будынках польскай дзяржаўнай адміністрацыі мэтанакіравана знішчаліся. Так, у Навагрудку на тэрыторыі настаўніцкай семінарыі было спалена шмат дакументаў (цяпер немагчыма дакладна ўстанавіць іх колькасць), а значная частка збору фотаздымкаў палітычных вязняў была раскрадзеная. У падвале Навагрудскага раённага выканаўчага камітэта польскія архіўныя матэрыялы выкарыстоўваліся для распальвання печаў, а ў будынку мясцовага суда ў россыпе знаходзіліся дакументы і стужкі фільмаў. У Дзятлаве архіўныя матэрыялы ніхто не ахоўваў, яны паступова раскрадаліся мясцовым насельніцтвам. У Лідзе абутковая фабрыка «Ардаль» здала ў макулатуру 5 тон дакументальных матэрыялаў[68].

Але ў гэты ж час адмыслова дасланыя ў Ліду выкладчыкі БДУ пачынаюць займацца апрацоўкай архіваў Шымялевіча! Нават толькі гэта адзінае кажа пра вялікую каштоўнасць архіва лідскага гісторыка. Ян Сегень пісаў (гл. дадаткі): *«Усе яго зборы пасля арышту і вывазу разам з сям'ёй у Казахстан у 1940-м г. былі апячатаныя і потым каталагізаваныя выкладчыкамі ўніверсітэта з Мінска. Аднак не былі вывезеныя з горада (працы з імі працягваліся) і згарэлі разам з цэнтрам горада ў часе ваенных дзеянняў перад уступленнем гітлераўскіх войскаў у Ліду»*. У доме гісторыка пасяліліся настаўнікі «з усходу», таму, канешне, архіў быў вывезены з хаткі Шымялевіча, верагодна, у гарадскі музей (знаходзіўся па адрасе: Сувальская, 3, на месцы сучаснага магазіна «Юбілейны») ці ў памяшканне старостава (Сувальская, 15), дзе захоўваліся архівы павета.

Як вядома, у архіве лідскага старостава ў той час мелася 30 фондаў, якія налічвалі 150 000 польскіх архіўных дакументаў, і будынак архіва разам з усімі матэрыяламі быў спалены ў час баявых дзеянняў 23 чэрвеня 1941 г.[69]. З аэрафотаздымка, зробленым улетку 1944 г., бачна, што на месцы музея і магістрата наогул нічога не засталося, а спаленае старостава стаіць без даху.

Ёсць яшчэ адзін варыянт гібелі архіва нашага гісторыка — калі б архіў Шымялевіча каталагізаваўся ў гарадскім музеі. Лідскі музей быў паўторна адчынены ў 22 студзеня 1941 г. і пасля пачатку вайны савецкі дырэктар музея Свірыдаў нават паспеў эвакуяваць фонды, але каля Смаленска ў машыну патрапіла авіяцыйная бомба[70]. Такім чынам ці ў Лідзе, ці пад Смаленскам архівы даследчыка загінулі.

---

[66] Шимелевич М. Город Лида и Лидский замок // Виленский календарь. Вильно, 1906. С. 37–57.

[67] Ziemia Lidzka. 1936. № 5.

[68] Польшча Беларусь: Агульная гістарычная спадчына: даведнік па архіўных матэрыялах 1918–1939 гг. Том 1. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці. Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці. Варшава, 2013. С. 8.

[69] Тамсама. С. 16.

[70] Хацяновіч Наталя. Лідскі гістарычна-мастацкі музей // Лідскі летапісец. 2009. № 3–4 (47–48). С. 16.

У 1992 г. Шымялевіч быў рэабілітаваны, вось тэкст кароткай даведкі пра яго рэабілітацыю:

«Шымялевіч Міхаіл Іванавіч. Нарадзіўся ў 1879 г., Польшча, Навагрудскае ваяводства, Ліда, паляк, адукацыя сярэдняя;

Пражываў: Паўночна-Казахстанская вобл., Бішкульскі р-н, в. Фурманаўка;

Арыштаваны 20 сакавіка 1943 г. Палудзінскім РА НКУС.

Прысуджаны: СК аблсуда 15 чэрвеня 1943 г., абвінавачване: 58–2 УК РСФСР.

Прысуд: 10 гадоў ППЛ.

Рэабілітаваны 23 чэрвеня 1992 г. Генпракуратурай РК. Указ Прэзідэнта СССР ад 13.08.1990.

Крыніца: Звесткі ДКНБ РК па Паўночна-Казахстанскай вобл»[71].

14 студзеня 1969 г. газета «Балтыйскі дзённік» надрукавала аб'яву: *«11 студзеня 1969 г. раптоўна памёр наш самы каханы бацька, брат, цесць, дзед і прадзед, Святой Памяці Міхал Шымялевіч. Нарадзіўся 18.Х.1879 г. у горадзе Ліда, былы міравы суддзя*[72]*. Пахаванне адбудзецца 14.01 у 15–00 на камунальных могілках у Сопаце. Св. імша будзе адпраўлена 16.01 у 8–30 у касцёле Зорка Мора ў Сопаце. Смуткуем, дочкі і сям'я»*[73].

Улетку 2014 г. мой сябра Дзмітры Гамбург з сям'ёй адпачываў у Сопаце. Інтэлігентны, неабыякавы да гісторыі і культуры чалавек патраціў свой вольны час, каб знайсці магілу Міхала Шымялевіча. Як высветлілася, акрамя камунальных могілак, гісторык мог быць пахаваны на каталіцкіх могілках касцёла Зорка Мора, бо пры канцы 1960-х гг. гэтыя каталіцкія могілкі таксама выконвалі ролю камунальных. Аднак на абодвух могілках пахавання гісторыка няма. Як патлумачыла адміністрацыя, гэта азначае толькі адно — магіла Шымялевіча ўтылізаваная, бо ніхто не ўносіў грошы за яе існаванне. Дзмітры сфатаграфаваў запіс у касцёле пра адпяванне лідзяніна. З запісу бачна, што ён жыў у доме № 5 па вуліцы Шапэна. Мой сябра таксама сфатаграфаваў дом, дзе Шымялевіч жыў апошнія дзесяцігоддзі свайго жыцця. Дарэчы, высветлілася, што жыў ён у Сопаце ў камунальнай кватэры.

Два пакаленні сям'і Багаткоўскіх пахаваны ва Уроцлаве. Унук гісторыка Земавіт Багаткоўскі быў вядомым у Польшчы радыёаматарам-кораткахвалевіком, аўтарам кніг па радыёсправе.

Міхал Шымялевіч — сапраўдны культурны герой Лідчыны. Ягоным імем трэба было б назваць адну з вуліц нашага горада, а магчыма, і адну з устаноў культуры і асветы, напрыклад музей ці гарадскую бібліятэку, гімназію ці ліцэй.

---

71 http://lists.memo.ru/d37/f41.htm.

72 Міравы суддзя — у Другой Рэчы Паспалітай суддзя самага нізкага ўзроўню. Пасада ўведзена ў 1920-я гг. Спачатку ў разборы спраў акрамя міравога суддзі ўдзельнічалі два прысяжныя. З 1927 г. суддзя разбіраў справы аднаасобна. Суддзю выбіралі жыхары судовай акругі на пяцігадовы тэрмін. Кандыдат павінен мець узрост не меней за 30 гадоў, мець хоць бы сярэднюю адукацыю, карыстацца ўсімі грамадзянскімі правамі і мець добрую рэпутацыю.

73 Dziennik Bałtycki. 1969. № 11 (7621).

ДАДАТКІ ДА БІЯГРАФІІ МІХАЛА ШЫМЯЛЕВІЧА

Успаміны Яна Сегеня пра блізкага сябра свайго бацькі Міхала Шымялевіча[74]

Памятаю, як у кнізе майго роду, якую захоўваў мой с. п. бацька (гэтая кніга згарэла разам з нашым домам, а дакладней, разам з усім раёнам горада падчас пажару ў часе ваенных дзеянняў у 1941 г.), на першай старонцы быў намаляваны герб «Сыракомля»[75] — на гербавай тарчы «дзве пераварнутыя кроквы» і «зламаную стралу», а над тарчай шлем з «трыма страусавымі пёрамі». Над гербам быў надпіс «Герб сям'і Сэгэнь».

У кнізе змяшчаліся генеалагічныя табліцы, а таксама копіі і арыгіналы[76] метрык хростаў, шлюбаў і смерцяў і іншыя сямейныя дакументы. Дакументы былі вельмі старыя, арыгіналы былі ўсе паклееныя. Некаторыя, нечытэльная, мелі каля арыгінала старанна запісаныя копіі і каментары. Кніга была зробленая сябрам бацькі — Міхалам Шымялевічам, натарыусам. Па адукацыі і зацікаўленасці гісторыка Лідскай зямлі. У маладосці ён з запалам збіраў розныя гістарычныя дакументы, пісаў і друкаваў у рэгіянальных выданнях артыкулы, звязаныя з гісторыяй Лідскай зямлі, перапісваўся з гістарычнымі таварыствамі, словам, атрымаў вядомасць як аўтарытэтны даследчык-аматар. У выніку ён быў адпраўлены за кошт нейкага гістарычнага таварыства вучыцца ў Кракаў і атрымаў гістарычную адукацыю ў Ягелонскім універсітэце да Першай сусветнай вайны. Пасля вяртання ён працягнуў сваю працу ўжо як спецыяліст з адпаведнай падрыхтоўкай. Тым не менш ён працаваў прысяжным павераным (здаў нейкія дзяржаўныя экзамены ў Расійскай імперыі), вёў справы большасці маёнткаў вакол Ліды і меў вялікія магчымасці вывучаць дакументы продкаў шматлікіх сем'яў.

Сабраў бясцэнныя зборы дакументаў вялікай гістарычнай вартасці і вялікую бібліятэку старадрукаў і рукапісаў-мемуараў. Усе яго зборы пасля арышту і вывазу разам з сям'ёй у Казахстан у 1940 г. былі апячатаныя і потым каталагізаваныя выкладчыкамі ўніверсітэта ў Мінску. Аднак не былі вывезеныя з горада (працы з імі працягваліся) і згарэлі разам з цэнтрам горада ў часе ваенных дзеянняў перад уступленнем гітлераўскіх войскаў у Ліду.

Упарадкаванне сямейных дакументаў майго бацькі і апраўленне іх у «Кнігу Роду» была яго працай, каб зрабіць падарунак у знак дружбы.

Былі гэта, відочна, сардэчныя сябры. Жылі па суседстве, бачылі адзін аднаго амаль кожны дзень, вялі доўгія размовы і традыцыйна разыгрывалі партыю «66», якая часам цягнулася да позняй ночы. Гэта было свайго кшталту наркаманія. Але ва ўсякім выпадку гульня не замінала іх бясконцым размовам, для якіх яны ніколі не адчувалі недахоп тэмаў.

Гэта Ён [Шымялевіч] уласнаручна намаляваў наш герб на нейкай адмысловай паперы і ўставіў у тую кнігу.

Ён таксама ўсталяваў канчаткова дакладнасць арфаграфічнага напісання прозвішча: Seheń (Сэгэнь).

---

[74] З асабістага архіва сябра аўтара артыкула Януша Сегеня з Варшавы.

[75] Так званая 14-я разнавіднасць. Абданк з крыжападобнай стралой.

[76] Часцей копіі, арыгіналы — гэта выпіскі з метрыкальнай парафіяльнай кнігі.

Ліст Міхала Шымялевіча Драмовічу, дасланы ў рэдакцыю «Лідскай зямлі» Вітольдам Драмовічам[77]

3.01.1959 г.

Паважаны і дарагі пане.

Атрымаў ліст ад пані Кацярыны Кліжашэўскай, і я вельмі-вельмі абрадаваўся, што ўратаваў сваё жыццё яшчэ адзін мой добры знаёмы пан Арэхва. Яшчэ віншую пана з Новым Годам і жадаю пану здароўя, доўгіх гадоў жыцця, шчасця, усемагчымай удачы і спаўнення ўсякіх і ўсіх пажаданняў.

Я 13 красавіка 1940 года быў вывезены разам з сваёй жонкай і малодшай дачкой, жонкай польскага афіцэра на ўсход.

Разам з намі было вывезена з Ліды і павета некалькі тысяч душ. Вывезеных раскідалі па некалькіх раёнах Паўночнага Казахстана. Каля тысячы нашых людзей яны пасялілі ў Палудзінскім раёне Паўночна-Казахстанскай вобласці, за 40 кіламетраў ад Петрапаўлаўска. Тут нешчасныя людзі рассяліліся па вёсках у жабрацкіх хатках, збудаваных з вялікіх неабпаленых цаглін з гліны, гною і саломы. Тыя бедныя хаткі мелі дахі з плеценых лазовых матаў, змазаных глінай. У хатках крайняя беднасць, і мы, колькі там жылі, жылі толькі з таго, што прадавалі сваю вопратку за бульбу, малако і вельмі рэдка за нейкі кілаграм мукі. Нашы людзі, а гэта былі практычна ўсе жанчыны з дзецьмі, жонкі паліцыянтаў, афіцэраў, сяржантаў, урадоўцаў, якія на вайне з Гітлерам былі забітыя, забраныя да няволі нямецкай або забраныя Саветамі, сядзелі ў вязніцах ці лагерах у Катыні, Казельску, Старабельску і іншых месцах. Мужчын было вельмі мала і то адны дзяды. Хто мог, пайшоў на працу. Хто рабіў у гразі і вадзе цэглу, хто запісаўся ў калгасы або саўгасы. Я атрымаў працу пры інжынерах, якія шукалі нафту ў стэпах Казахстана. Хадзіў з усёй партыяй па стэпах, начаваў у палатках. Што чалавек зарабляў, тое з'ядаў і не наядаўся. Лета было гарачае. 40 гр. цяпла.

Прыйшла зіма, снежная, марозная і доўгая. Мароз трымаўся 30–40 гр. Нашы людзі вымушаны былі разам з усімі ісці на цяжкія работы — ачышчэнне снегу з чыгуначнай каляі, на будоўлі нафтавых вышак, і ўсё гэта ў холадзе, у голадзе і практычна задарма. Прыйшла вясна 1941 г., толькі распачаліся летнія работы, як выбухнула вайна Сталіна з Гітлерам. Рускіх людзей пабралі ў войска, а нас, не пытаючыся, ці хочам, ці жадаем, запакавалі на цягнікі і вывезлі за паўтары тысячы кіламетраў у Кустанайскую вобласць і пасялілі ў палатках над рэчкай Таболам ды пагналі на работы — капаць і ўкладваць баласт на будоўлі новай чыгункі. Там зноў у гразі, у голадзе, у вошах правялі некалькі месяцаў.

Напалі на нас розныя азіяцкія хваробы, язвы, сверб і ліха ведае што. Ледзь восенню вырваліся з таго пекла і па вялікіх муках жменька нас вярнулася ў Паўночны Казахстан. Там мы пагінулі б, бо за першы год толькі з нашай групы палякаў памерла 50 чалавек, пераважна з голаду. Але Пан Бог усё-ткі выказаў сваю міласэрнасць. Генерал Сікорскі дамовіўся са Сталіным, выпусцілі польскіх вязняў, генерал Андэрс пачаў фармаваць там польскую армію, а нас, палякаў, Амерыка і Англія ўзялі пад сваю апеку. Далі нам сякую-такую дапамогу, і мы пачалі аджываць. Але калі наша польскае войска аказалася выпраўленым у Іран за Каспійскае мора, то Саветы ўсіх тых, хто не пайшоў у войска (жанчын, дзяцей, старых) затрымалі ў сябе ў якасці закладнікаў. Абвясцілі сваімі падданымі і загадалі выдаць нам савецкія пашпарты, як іх падданым. Плач, енк, што ўжо ніколі не вернемся да сваёй Айчыны. Сам я проста не хацеў гэтага прымаць і падгаворваў іншых, каб супраціўляліся і не бралі. Цвердзіў усім, што над намі апякуецца Англія і Амерыка і наш урад у Лондане. І нам не дадуць згінуць у Саветах. Суцяшаў, што ўсе вернемся

[77] Ліст надрукаваны ў газеце «Ziemia Lidzka». 1999. № 2 (37), пераклад Станіслава Судніка.

ў Польшчу. За гэта мяне пасадзілі ў вязніцу на дзесяць гадоў. Цягалі мяне па вязніцах і следствах практычна ўвесь 1943 год і ў канцы вывезлі ў лагер на поўдзень ад Караганды. Зімой, пры 30 гр. марозу, вязлі нас пяць сутак у вагонах для жывёлы на кавалку сухога хлеба і вядры халоднай вады з лёдам. У тым падарожжы адмарозіў сабе ногі. Потым сядзеў пару месяцаў на раздзельным пункце ў Карабасе, адкуль мяне з чорнымі гнілымі пальцамі на нагах перавезлі ў шпіталь у Далінцы. Там мне ампутавалі вялікія пальцы на нагах, а астатнія палячылі, але і цяпер заўсёды мне баляць ногі, асабліва на халоднае надвор'е. Пяць гадоў ганялі мяне там з лагера ў лагер, жыў тыя пяць гадоў без кашулі, у падранай, смярдзючай ватоўцы і ў такіх жа портках. У канцы 20 сакавіка 1948 г., роўна праз пяць гадоў вывезлі мяне разам з іншымі, не здольнымі да працы (па амністыі), у Польшчу.

Мая жонка была прывезеная ў Польшчу разам з іншымі палякамі яшчэ ў 1946 г. Тут знайшла старэйшую дачку настаўніцу Марыю Вось і пры ёй асела ў Сопаце. Я знайшоў адрас жонкі і дачкі і прыехаў да іх 20 траўня 1948 г. Жонка мая, будучы ў Казахстане на цяжкай працы, надарвалася, атрымала грыжу і хварэла, аж пакуль не памерла ў 1955 г., маючы 75 гадоў, і была пахаваная ў Сопаце.

Дачка мая, жонка афіцэра, жыла ў Казахстане з намі, а калі фармавалася там польская армія, быў выпушчаны з увязнення на Беламорканале яе муж Адам Махніц, знайшоў нас у Казахстане, прыехаў да нас, трохі адпачыў і паехаў у польскую армію, куды забраў потым і сваю жонку, нашую дачку. Ён, як афіцэр, а яна, як сястра міласэрнасці, прайшлі Іран, Сірыю, Палесціну, дзе спатkаліся з нашымі лідскімі габрэйчыкамі, потым прайшлі праз Італію і былі ў тым страшным баі пад Монтэ-Касіна. Там зяць быў паранены. Цяпер яны жывуць у Англіі, абое працуюць, і ім там някепска жывецца, а мне дапамагаюць.

Я атрымаў працу вахцёра пры музычнай школе, пільную парадак паміж вучнямі і атрымоўваю штомесяц 350 зл. і маю пенсію па старасці 548 злотых штомесяц. Жыву пры дачцэ настаўніцы і нейк трымаюся. Маю ўжо 80 гадоў, галава і вусы белыя як снег, але яшчэ хаджу дзёрзка і не горблюся. Ні на адну чынавенскую працу не пайшоў, бо пры сённяшніх парадках чалавек раз на возе і раз пад возам. А вахцёру ні пра што галава не баліць, глядзі, каб падлога была чыстая, каб вучні не сваволілі, каб хто чаго не ўкраў або не сапсаваў.

Суцяшаў сваіх людзей у Казахстане. А цяпер і тут суцяшаю. Прыйдзе час — і ўсе і мы, хто дачакае, вернемся да сваёй любімай старонкі, хто да Ліды, хто да Качанова[78]. Будзь пан пэўны, што яшчэ прыляціш пяхотай з Ліды да сваёй зямлі, да свайго доміка і да свайго млына, абдымеш яго за вугал і будзеш плакаць слязамі з радасці, што па тых гадах і муках дабіўся, аднак, да свае мілай ўласнасці.

Але толькі трымайся і не падай духам. Так будзе, як пішу. Пішы мне. Цікава, што стала з Бараноўскімі і Янам Шаптуноўскім.

Сардэчна абдымаю пана. Міхал Шымялевіч.

Ліст напісаны ў 1963 г. Міхалам Шымялевічам сябру Яну Сегеню ў Варшаву

Цэлы месяц жнівень правеў ва Уроцлаве, у дачкі і зяця Багаткоўскіх (*Bogatkowskich*). Мая дачка Марыя Вось (*Maria Wosiowa*) таксама была ва Уроцлаве разам з намі два тыдні. У тым годзе, у палове ліпеня, прыязджалі да нас у Сопат з Лондана Махніцы — мая дачка Ніна з мужам. Бавілі ў нас у Сопаце 10 дзён, а потым паехалі ва Уроцлаў, былі там да паловы жніўня, прычым зяць ездзіў да сваіх крэўных, а дочкі ездзілі да сваіх крэўных па матцы. Калі былі ва Уроцлаве, справілі вяселле. Мой унук Земавіт

[78] Вёска пад Лідай, дзе Драмовіч мёў млын.

Багаткоўскі (33 года) ажаніўся з ладнай паннай Марыяй Туровіч, якая паходзіць з Львова, а працуе ва Уроцлаве на агранаміі. Яна аднагодка з мужам, толькі выглядае на 20 гадоў. Пасагу не было. Нават, як казалі цёткі маладога (размаўляючы паміж сабой), маладая брала шлюб у пазычаным строі крэмавага колеру і нават пазычыла пекныя пантофлі. Але затое вяселле было ладным. Шлюб адбываўся ў касцёле Св. Эльжбеты па вуліцы Грабішынскай. Касцёл гэты ўцалеў ад вайны, надта ладная старажытная готыка, з ладнымі вітражамі ў вокнах, ладная, у каляровую кафлю падлога, пекныя алтары. Падчас шлюбу, які працягваўся не так хутка, як раней у нашай каханай Лідзе, дзе бывала і па некалькі пар адразу і для ўсіх святой памяці арганіст пан Пухальскі іграў толькі адзін марш, — тут цырыманіяльная служба працягвалася палову гадзіны. Перад гэтым шлюбам такі самюткі. Доўга і ладна падчас службы іграў арганіст з хорам, а фатограф, калега маладога, зрабіў дванаццаць фатаграфічных здымкаў з розных пунктаў і ў розных хвілях цырымоніі.

Потым было вяселле. Два сталы з моцнымі і слабейшымі напоямі, досыць усякіх далікатэсаў. Чатыры цёткі маладой, з іх адна прафесар музыкі, іграла фартэпіяна і рабіла застолле прыемным, другая, эстрадная і оперная спявачка, добра спявала. Пасля стала распачаліся танцы пад радыёлу. Я з маці маладога, наша Золя і Маня ад'ехалі дадому, на іншы канец горада за 10 км, бо Золя спяшалася на працу на наступны дзень, а моладзь танчыла новыя танцы да світанку.

УСПАМІНЫ МІХАЛА ШЫМЯЛЕВІЧА

У цішы могілак…[79]

Пад канец XVIII ст. хрысціянскія могілкі горада Ліды знаходзіліся на ўзгорку паміж вуліцамі Гражыны, Вызвалення, Гарыстай[80]. Тут, над старым млынарскім ставам, стаяла драўляная ўніяцкая царква Уваскрашэння Гасподняга, пабудаваная з дрэва, разабранага парафіяльнага касцёла ў 1765 г., пры царкве знаходзіўся шпіталь для ўбогіх, г. зн. прытулак.

Згодна з сенацкім указам 24 снежня 1771 г. могілкі патрэбна было пераносіць за горад, у месца, якое знаходзіцца ад апошняга гарадскога будынка не бліжэй за сто сажняў, былыя могілкі не адпавядалі гэтым патрабаванням. Таму па распараджэнні губернскіх уладаў у 1797 г. былі закладзеныя новыя могілкі на замкавай зямлі, на іншым узгорку за ракой Лідзеяй у сасновым бары, які некалі займаў цэлыя Кузьмішкі — уладанні паноў Вісмантаў. Адпачатку новыя могілкі не мелі дакладна акрэсленых межаў, аднак каля 1840 г. на сродкі пані Клары Якавіцкай, як належала па прадпісанні, могілкі былі акапаныя ровам і агароджаныя невысокім валам. Роў і вал, аднак, не баранілі могілкі ні ад быдла, якое пасвілася побач, ні ад непажаданых асобаў. У 1886 г. на сродкі пані Ласковіч была выбудаваная брама на могілкі — чатыры мураваныя слупы з драўлянымі варотамі. Каля 1900 г. распачалася і праз некалькі гадоў закончылася будоўля новай мураванай агароджы могілак. У памяць гэтага ўлева ад увахода з унутранага боку была ўмураваная табліца з надпісам: «Агароджана ў 1903 г. коштам парафіян, стараннем ксяндза-дэкана Юзафа Сянкевіча, М. Пацэвіча, Я. Падгайнага, камення Стэфана Макрэцкага за якіх Здровась Марыя». Згаданы капітан Стэфан Макрэцкі, уладальнік маёнтка Вінькаўцы, праз нейкі час, як генерал зброі Войска Польскага, быў начальнікам Сярэдняй Літвы.

У 1805 г. ксёндз Вінцэнт Нарбут, пробашч і дэкан лідскі, пабудаваў тут досыць вялікую драўляную капліцу, якую высвяціў ў гонар св. Барбары, панны і мучаніцы, як

[79] Szymielewicz Michał. Z tamtego świata // Ziemia Lidzka. 1937. № 11. S. 117–120.

[80] Былі і яшчэ адны ўніяцкія могілкі каля царквы Св. Мікалая ў цэнтры горада. Таксама рымакаталіцкія могілкі былі каля Фарнага і Кармеліцкага касцёлаў.

патронкі добрай смерці, абраз гэтай святой знаходзіўся ў вялікім алтары. Пасля скасавання ў Лідзе касцёла кармелітаў і пажару касцёла піяраў, падчас рамонту Фары, з дазволу дыяцэзіяльных уладаў, сюды былі часовы перанесеныя парафіяльныя набажэнствы. У 1848 г. капліца была грунтоўна рэстаўраваная. У 1905 г. невядомы злачынец падпаліў капліцу, але пажар быў патушаны. У капліцы калісьці быў стары арган, перанесены сюды з Фары, у 1904 г. гэты арган перададзены філіі ў Крупава, дзе ён згарэў разам з касцёлам ў 1919 г. Каля капліцы на двух слупах стаяла званіца з двума званамі: адзін вагой у пуд, другі — 30 фунтаў (12 кг). У 1885 г. Стэфан Буткевіч, былы маршалак Лідскага павета пабудаваў новую, ашаляваную і крытую гонтам званіцу. У 1930 г. кс. Гіпаліт Баярунец, пробашч і лідскі дэкан, на месцы старой капліцы пачаў мураваць новую, якая цяпер ужо накрытая.

На могілках здаўна стаяў драўляны шпіталь, невядома кім і калі пабудаваны і калі зруйнаваны, пасля зруйнавання ўбогія не мелі дзе жыць. Панна Марыя Ле Форт, гувернантка, адпісала для тутэйшых убогіх 66 рублёў срэбрам. Кс. Юзафат Вайшвіла, лідскі экс-піяр, які дажываў у лідскай парафіяльнай плябаніі, дадаў яшчэ 150 рублёў, і за гэтыя грошы ў 1845 г. пабудавалі новы драўляны шпіталь. У 1856 г. тут жылі 12 убогіх. Калі гэты шпіталь струхнеў, пані Ласковіч пабудавала за агароджай могілак драўляны шпіталь, які існуе і цяпер.

Раней, да арганізацыі каля 1865 г. асобных могілак для праваслаўных, на старых могілках хавалі нябожчыкаў усіх хрысціянскіх вызнанняў. Знайшоў тут вечны пакой пан Ксаверы Эстка (1787–1855), харунжы Лідскага павета з Дакудава, евангелік. На ягоным нагробку, работы віленскага разьбяра Вяржбоўскага, вялікая кніга з надпісам на ёй: «Браты! Тут пахаваны ваш бліжні, які хацеў падмануць сваю магілу». Недалёка ад гэтай магілы спачывае евангелік-лютэранін Фрыдэрык Неўман, падпалкоўнік (1813–1869). На камені яго нагробка надпіс: «Пане! Скажы яму: “Ідзі да мяне!”, мне скажы, Пане: “Не плач!”. Смуткуючая жонка паставіла гэты помнік». Трохі глыбей, за капліцай, спачывае пад моцнай глыбай барон Эрнест Медэм (1846 г.)[81]. Помнік нябожчыку паставілі таварышы па зброі з Галіцкага палка егераў. Помнікі з надпісамі па-расійску на помніках нябожчыкам праваслаўнага веравызнання: Пятра Масіны (1850 г.), Якуба Масіны (1860 г.), Марыі Патрэсавай (1861 г.).

Каля самай капліцы ляжыць вялікая гранітная пліта, на якой яшчэ можна прачытаць: «Юзаф Грабавецкі, герба Гржымала, з Падляшша, доктар Медыцыны і Акушэр, член Імператарскага таварыства лекараў у Вільні, калежскі асэсар, нарадзіўся 19 сакавіка 1786 г., памёр 4 снежня 1849 г.

Для сям'і быў шчасцем,
Для гэтай краіны здароўем,
Дабрачынцам убогіх,
Мілоснікам дарагіх праўдаў.

Выразаў у Вільне Гарбацэвіч».

Аўтарам гэтых радкоў быў згаданы вышэй кс. Юзафат Вайшвіла і фразу «Мілоснікам дарагіх праўдаў» ужыў не выпадкова і не для рыфмы, але толькі таму, што, каму патрэбна, вядома пра тое, што Юзаф Грабавецкі быў членам масонскай ложы Гарлівы Ліцвін у Вільні.

На другім баку капліцы сабраны магілы ксяндзоў, старых і маладых, тут ляжаць:

Юзаф Сянкевіч, пробашч і дэкан Лідскі (1905 г.),

Альберт Стэцкі, місіянер (1898 г.),

81 «Земскі спраўнік, адстаўны маёр Эрнест Аляксандравіч барон Медэм» — Памятная книжка Виленской губернии на 1845 год. Вильна, 1845. С. 105.

Антоні Кулакоўскі, місіянер (1904 г.),

Станіслаў Пацынка, вікары (1918 г.),

Ян Кандрат, вікары (1924 г.)[82].

Пад мармуровымі плітамі спачывае сям'я ўласнікаў Мелужына і Воранава:

«Юзаф Зарэцкі, сын Войцеха, герба Варня, генерал-лейтэнант корпуса інжынераў. Нарадзіўся ў Скамарохах 19 снежня 1800 г. Памёр у Пецярбургу 29 студзеня 1869 г.».

Каля яго ляжыць верная жонка «Ганна Зарэйкая, g(eboren) v(on) Гравеніц. 1 ліпеня 1807, † 1 лістапада 1891».

Іх сын Мікалай Юзаф Варня Зарэцкі, нарадзіўся 11 верасня 1843 г., памёр 12 студзеня 1883 г.

Яго жонка: Марыя Зарэцкая.

Іх дачка: Ганна Зарэцкая, памерла ў росквіце гадоў (1900 г.).

Амаль што кожны землеўладальнік у Лідскай парафіі меў тут зарэзерваваныя дзялкі для сваіх радоў, і так:

Качанова і Касоўшчына. Станіслаў Адамовіч (1780–1838), прэзідэнт павятовага лідскага суда Фелікс Адамовіч[83] (1783–1876), гродскі прэзідэнт Лідскага павета, Гаспар Адамовіч (1794–1856), суддзя Лідскага павета, Эмілія Буткевіч з Адамовічаў (1813–1879), маршалкова Лідскага павета, а яе муж, Стэфан Буткевіч[84] (1815–1896), лідскі маршалак, спачывае каля ўвахода на могілкі, пад фундаванай ім званіцай.

Курэсеўшчына. Мае адзінага прадстаўніка: «Ян Тюкала (1783–1867), капітан б. польскіх войск». Іншыя Тюкалы болей палюбілі Белае Балота з Гроднам, а Курэсеўшчыну пакінулі.

Вялікая Перапечыца мае некакалькі нагробкаў: «С. п. Ксаверы Рыло, Надворны саветнік і жыхар Лідскага павета. Жыў 62 гады, памёр 22 лютага 1836 г. Засмучаныя дочкі просяць аб "Здровась Марыя"».

Яго сын: «С. п. Канстантын Рылло, карнет гусарскага палка караля Нідэрландаў. Жыў 22 года, памёр 3 жніўня 1847 г. Сёстры ў суме просяць аб трох "Здровась Марыя"».

Дочкі, з надпісам: «Тут спачываюць парэшткі с. п. Альбертыны з Рылаў Садоўскай, памерла 17 мая 1867 г. ва ўзросце 53 гадоў».

Яе муж: «Тут спачываюць парэшткі с. п. Рафала Садоўскага, стацкага саветніка і кавалера. Памёр 8 жніўня 1869 г. ва ўзросце 58 гадоў».

Першай яго жонкі, ад якой Садоўскім належала Баяршчына пад Лідай (цяпер Тумялевічаў) «DOM. Максімілія з Даўгялаў Садоўская і двое дзяцей Людвіка і Яна, жонка лідскага павятовага лекара, калежскага асэсара, пакінуўшая гэты свет 13 лістапада 1845 г. ва ўзросце 27 гадоў». На нагробку верш:

Не парэшткі памёрлай ляжаць пад гэтым валуном,
Разам шчасце чулай маці пахавана.
Сэрца мужа прабіта гэтым страшным ударам,

---

[82] У 1986 г., ратуючы ад варварскага знішчэння, парафіяне перанеслі магілы гэты ксяндзоў на Слабадскія могілкі.

[83] «Фелікс Апалінар'евіч Адамовіч, дэпутат Камітэта па назіранні за продажам алкагольных напояў» — Памятная книжка Виленской губернии на 1845 год. Вильна, 1845. С. 103.

[84] Прадвадзіцель дваранства ў Лідзе 1861 г., калежскі асэсар Сцяпан Дзяменцьевіч Буткевіч (гл.: Памятная книжка Виленской губернии на 1861 г. Вильно, 1861. Ч. 1. С. 110). Буткевіч С. Д. (1815 г. н.) выконваў абавязкі прадвадзіцеля з 12 кастрычніка 1855 г., адукацыю атрымаў у Шчучынскай павятовай вучэльні, быў узнагароджаны ордэнам Св. Станіслава 3-й ст., медалём у памяць вайны 1853–1856 гг. і знакам за 15 гадоў службы (гл.: Адрес-календарь Виленского генерал-губернаторства на 1868 год. С.-Петербург, 1868. С. 90.).

Чутны голас жалю і смутку,
Трое дзетак-сіротак пакінула на зямлі,
Каб навечна застацца з двумя памёрлымі.

Без нагробка ляжаць тут сын павятовага лекара Ян Садоўскі (1905 г.), яго жонка з Кваткоўскіх, іх сын Ян Рафал Садоўскі і некалькі іншых членаў гэтай сям'і.

Чэхаўцы. «Тут спачывае с. п. Казімір Мяцеша сын Банькоўскі б. суддзя Лідскага павета, пам. 18 кастрычніка 1871 г., жыў 76 гадоў»[85].

Скаўронішкі. «Тут спачываюць с. п. Пётр Жаба і дачка Памэла Нарбут, пам. 18 сакавіка 1872 г. ва ўзросце 47 гадоў».

Трацякоўцы. «Тут адпачываюць парэшткі жыхара Лідскага павета Яна Калясінскага пам. 27 чэрвеня 1874 г. і жонкі Антаніны Калясінскай пам. 13 сакавіка 1863 г.».

«Магілы сям'і Станіслава Калясінскага. Яго сын Станіслаў пам. 7 лютага 1897 г., меў 24 гады».

Сям'я Крахельскіх, якая доўгі час жыла ў Лідзе, пакінула некалькі магіл:

«Магілы Крахельскіх. С. п. Тэафіла Крахельская пам. 20.II.1881 г. ва ўзросце 58 гадоў. Найлепшай з маці ад шчыра кахаючых дзяцей.

Бацькі!
Тут пад гэтым халодным каменем ляжаць вашыя парэшткі
І трох сыноў падлеткаў, пахаваных разам.
Пяць асобаў зачынены ў панурых скляпеннях.
Які ж сум у нашых душах, якая вострая боль!
Асіроцелі сыны і дачка без бацькоўскай апекі,
Страцілі бацьку і найлепшую маці, сіроты навек!
Мінак, які чытаеш на гэтым смутным помніку,
Злітуйся як чалавек і пабожна памаліся:
«О Божа літасцівы, дай вечнае збавенне
Гэтым душам, чые парэшткі пакрывае гэты склеп».

«С. п. Юзаф Крахельскі, казначэй і жыхар Лідскага павета. Меў 50 гадоў. Пакой твоёй душы, дарагі бацька!».

С. п. іхнія дзеці Уладзіслаў, Аляксандр і Віктар.

«Тут ляжыць Ружа з Туровічаў Крахельская, скарбнікава Лідскага павета. Памерла 19 мая 1837 г., мела 19 гадоў».

«С. п. Нарцыс Крахельскі, жыхар Лідскага павета. Нарадзіўся 14 кастрычніка 1829 г., памёр 11 снежня 1890 г.».

Густа «засяляюць» свае могілкі гарадскія жыхары:

Павятовы лекар Раймунд Гузе (1896 г.)[86].

Эмілія з Шостакаў Ляўданская[87], жонка спраўніка Лідскага павета (1893 г.).

Марцін Галаўня (1888 г.).

Ян Стасевіч, бургамістр (1901 г.).

Анна з Малашкевічаў Яцкевіч, бургамістрава (1840 г.).

Яна з Ліпінскіх Зэдлер, аптэкарова (1871 г.).

---

[85] Так у крыніцы. — Заўвага перакладчыка.

[86] «Надворны саветнік Раймунд Станіслаў Рудольфавіч Гузе, адукацыю атрымаў у С.-Пецярбургскай медыка-хірургічнай акадэміі, каталіцкага веравызнання, на пасадзе з 22 ліпеня 1879 г.» — Памятная книжка Виленской губернии на 1887 год. Вильна, 1886. С. 13.

[87] Яе муж, паліцэйскі спраўнік з 1888 да 1900 г. Сцяпан Мацвеевіч Ляўданскі. За сваю службу атрымаў розныя адзнакі і быў узнагароджаны ордэнам Уладзіміра 3-й ст. — Памятная книжка Виленской губернии на 1903 г. Вильно, 1902. ч. 3. С. 58.

Аркадзь Мразоўскі, землямер (1895 г.).

Род Яна Андрушкевіча, бургамістра[88].

Леон Стабінскі, бургамістр.

Лёг тут «Аляксандр Талочка, калежскі рэгістратар, пам. 7 красавіка 1846 г. ва ўзросце 27 гадоў.

Гадоў жыў нешмат
Спачывай ты, сябар,
Хай гук трубы анёла
Заклікае на суд Найвышэйшы».

Найбольш тут каменных нагробкаў паходзіць з другой чвэрці XIX ст. Выразаны яны ў Вільні. Каля 1880 г. у Лідзе па вуліцы Віленскай на ўласным плацы залажыў майстэрню нагробкаў Баляслаў Хруль, пасля яго смерці (1889 г.) майстэрняй кіравала яго ўдава Анэля з Малеўскіх Хруль. Некаторыя нагробкі паходзяць з майстэрні Волка-Карачэўскага ў Паддубне.

Найлепшы помнік пабудавала маці сыну з надпісам:

«Станіславу Хагмаер 23 красавіка 1906 г. — 18 верасня 1930 г. Каханаму адзінаму, памяць ад маці».

Ладны камень быў прывезены на магілу памерлага лідзяніна, старога кавалера, які пакінуў добрыя спадкі сваім далёкім крэўным. На камені выкананы бронзавы барэльеф з партрэтам нябожчыка і надпіс:

«Аляксандр Ёдка, памёр у Варшаве 17.XII.1933 г. у 75 гадоў. Прайшоў праз жыццё, робячы дабро. Удзячная радзіна».

Арыгінальна выглядаюць «магілы Граблісаў»: цэлы мураваны дом з дзвярыма і вокнамі.

Яшчэ гусцей могілкі запоўнены зраўнаванымі з зямлёй магіламі дробных сельскіх гаспадароў і земляробаў: Ёдкаў, Болтуцяў, Таўгінаў, Хруляў, Астравухаў, Падгайных, Бунькаў, Капачэляў, Стрыбуцёў, Клышэйкаў, Ходзькаў, Хутных, Ракаў, Буракоў, Трацякоў, Касякоў, Семакоў, Шостакаў, Латушкаў, Саладухаў, Кісялёў, Сегеняў, Брэйваў, Чарнякоў, Майсакаў, Пуйдакаў, Чарнавусаў, Белавусаў і т. д. і т. д.

А вось новая старонка гісторыі.

Першыя ахвяры Вялікай вайны ад 1915 г. Шэраг салідных драўляных крыжоў з надпісамі, выкананымі гатычнымі літарамі, якія пасля болей чым дваццаці гадоў яшчэ чытаюцца:

«Браніслаў Плюціцкі Саніт. Bialystoker Kriegs Hospital».

«Юзаф Зяневіч 400 мінскі полк».

«Баляслаў Скажынскі».

Першыя ахвяры польска-бальшавіцкай вайны 1919 г.: каля дзеда Яна Шкопа (1909 г.) магіла з надпісам: «С. п. Віктар Шкоп, валанцёр В. П. загінуў за Бацькаўшчыну ў барацьбе з бальшавікамі каля Лебяды 16 студзеня 1919 г., меў 19 гадоў».

Далей — красавік 1919 г., бой за Ліду, узяцце Ліды, адыход і зноў узяцце 28 верасня 1920 г.

---

[88] Магілы Андрушкевічаў знаходзяцца справа ад галоўнага ўвахода на могілкі. Цяпер помнік сям'і бургамістра горада парушаны. Ян Марколін Андрушкевіч (1823–1868). Мірон Браніслаў Нарбут пісаў пра бурмістра нашага горада Яна Андрушкевіча (ці «Ивана Степановича Андрушкевича — гл.: Памятная книжка Виленской губернии на 1850 г. Вильно, 1850. С. 82): *«чалавек праўдзівы, энергічны і разважлівы»* (Гл.: Narbutt M. Lida i Lidziane // Ziemia Lidzka. 1997. № 4–5 (26–27)). У 1845–1852 гг. Ян Андрушкевіч быў начальнікам спачатку 2-га, а потым 4-га аддзела паліцыі ў Адэсе. Пасля вяртання ў Ліду стаў бургамістрам горада, ажаніўся з Марцянай з Яселаў і меў з ёй 9 дзяцей. Андрушкевіч валодаў маёнткам у Лідскім павеце і ў пасаг ад жонкі атрымаў цукерню ў Лідзе. Гэта цукерня ў 1860-я гг. стала цэнтрам грамадскага жыцця ў горадзе і шматразова ўзгадваецца ў розных мемуарах.

«Генрык Жылінскі, паручнік 1-га Сувальскага палка, загінуў у баях пад Лідай 16 красавіка 1919 г.»

Паручнік Юзаф Гундэрман

Паручнік Сяверын Шыманюк

Паручнік Фелікс Асецкі

Паручнік Юзаф Клемпінскі

Паручнік М. Шчалкоўскі

Паручнік Феліцыян Радкевіч

Вахмістр Францішак Марчык

Серж. Ян Вцёрка

Шар. Станіслаў Кураш

Шар. Мечыслаў Мінтле

Ст. Шар. Станіслаў Парыж

Кан. Ян Валковек

Ст. Шар. Ян Матэрак

Ст. Шар. Антон Долята

Кан. Юзаф Паўляк

Шар. Ян Петрашак

Шар. Стэфан Мікалайчык

Шар. Юзаф Баравіцкі

Шар. Уладзіслаў Алтер

Шар. Віктар Сэдляк

Кан. Павел Рухлік

Кан. Ян Ваўрыняк

Кан. Уладзіслаў Орпель

У той жа агароджы — супольная магіла ўсіх тых, якія загінулі ў ваколіцах Ліды ў 1919–1920 гг. і парэшткі якіх былі сабраныя тут у 1924 г. Супольная магіла з’яднала тут і тых, якіх летам 1920 г. у даліне пры збегу тракту і шашы Ліда — Гродна расстраляў асобны аддзел ЧК пры штабе арміі Тухачэўскага ў Лідзе. Надпіс на гэтай магілай:

«40 невядомых закладнікаў з Беластока, Гродна і Ваўкавыска, забітых бальшавікамі ў жніўні — верасні 1920 г.».

Мой Божа! Ці ж гэты малады, але хцівы да ўлады і славы, інтэлігентны афіцэр Тухачэўскі, якога я бачыў на вуліцах Ліды ў аўтамабілі, пакрытым чырвонай палярынай з залатымі махрамі, калі зацвярджаў выракі асобага аддзела, думаў пра тое, што калісьці і сам ён будзе расстраляны ў патыліцу з браўнінга? Забіты так, як і няшчасных ахвяр забівалі па яго камандзе.

Бо якім судом вы будзеце судзіць, такім і вас асудзяць, ды якою меркай вы будзеце мерац, такою вам адмерац. Мацвей VII, 2

Разам з братамі-жаўнерамі ўцяклі да Маці-Зямлі і тыя, хто пры жыцці меў адвагу адарвацца і ўзляцець за аблокі, да неба, але… загінулі смерцю лётчыка:

Паручнік Аляксандр Ціхоцкі.

Сяржанты-пілоты Баляслаў Паўляк, Францішак Чарнецкі, Павел Стэнцель.

У іншым месцы спачывае Уладзімір Біюць, падкамісар паліцыі на пенсіі (1928 г.), а каля яго грамада паліцэйскіх:

Ян Вільканец, паставы, 33 года, «загінуў ад рук бандытаў 21 мая 1922 г.»,

Юліян Каўняровіч, «загінуў смерцю храбрых 23 кастрычніка 1922 г.»,

Юзаф Алесь, «трагічна загінуў» (1935 г.).

Тут ляжаць настаўнікі, якіх забрала да вечнага спачынку «белая пані» сухота:

Юзаф Вось (1929 г.),

Анна Філіпкоўская (1930 г.),
Ядвіга Шкоп (1931 г.),
Францішак Краўчык (1935 г.),
Станіслаў Фэглер, прафесар дзяржаўнай гімназіі ў Лідзе (1930 г.).

Недалёка ўвесь у кветках надгробак Ядзі Шыманскай, няшчаснай ахвяры нёманскага пляжа (4 ліпеня 1937 г.)[89].

Не меней як дзесяць тысяч парэшткаў лідзян ляжыць тут, на 4 гектарах, і ў цені сасновага бору не памятаюць ні пра свае няшчасці, ні пра свае радасці. З праху паўсталі і ў прах вярнуліся.

З таго свету[90]

Хто ў Лідзе не знаў старога Казіміра Вісманта?

50 гадоў таму быў гэты чалавек яшчэ ў росквіце сіл, трохі сіваваты, трохі лысаваты, але шыракаплечы, румяны і да жанчын цікаўны. Яго белая хатка пад саламяным дахам, атуленая галінастай ліпай, стаяла на Вісмантах[91] пад Лідай і пры абсаджаным бярозамі навагрудскім гасцінцы была добра бачная ад самых парафіяльных могілак. За хаткай стаяла малая абора, а трохі далей — добра пабудаванае гумно. Хатку атачала прызба[92] з каменю, на якой было так прыемна пасядзець вечарам і, папіваючы смачны квас з бярозавага соку альбо яшчэ цёплае малако, паразмаўляць пра былое.

У старога ў хатцы пад столлю стаяла скрынка, поўная старых пажоўклых папер пісаных і па-славянску (па-старабеларуску. — *Л. Л.*), і па-польску. Паперы памяталі яшчэ часы караля Аляксандра Ягелончыка, калі пазнейшая ваколіца Вісманты называлася «імём Кузмянамі альбо Кузмішкамі… пад самай Лідай за замкам гаспадарчым ляжачай» і стала ўласнасцю гаспадарчага баярына Лук’яна Гайкі, ці Гаеўскага. Потым, у 1668 г., тут асеў землеўладальнік са Жмудзі пан Аляксандр Вайцехавіч Вісмант, ад якога і пайшоў род Вісмантаў лідскіх. Пра гэта сведчыў прыхаваны ў скрынцы вывадны дэкрэт Дэпутацыі Літоўска-Віленскай ад 12 студзеня 1799 г. з ладна намаляваным гербам Сас: «Жоўты маладзік на тарчы двума рагамі павернуты ўгору, на кожным яго рагу па залатой шасцікутнай зорцы, а з сярэдзіны яго ляціць уверх страла, у блакітным полі, на шлеме над каронай пёры паўліна прабітыя стралой управа». Стары Вісмант ведаў на памяць свой вялікі шматаркушовы радавод з усімі датамі і памятаў шмат цікавых гісторый.

---

[89] 4 ліпеня 1937 г. падчас Свята Мора працягвалася на рацэ Нёман у рацэ патанула вучаніца 3-га класа Купецкай гімназіі піяраў Ядвіга Шыманская, якая таксама прыехала святкаваць. Дзяўчынка разам з выпускніком Купецкай гімназіі каталася на лодцы па Нёмане і лодка перакулілася. Цела дзяўчынкі было знойдзена праз некалькі дзён у трох кіламетрах ніжэй Сяльца (гл: Kurjer Wilenski. № 184 (4147). 7 lipca 1937; Kurjer Wilenski. № 186 (4149). 9 lipca 1937).

[90] Szymielewicz Michał. Z tamtego świata. S. 125–127.

[91] Вісманты — тэрыторыя на поўдзень ад каталіцкіх могілак, якая прымыкае да сучаснага праспекта Пераможцаў. У 1507 г. паляўнічы Захарыяш Кузьміч атрымаў ад караля Жыгімонта 6 валок (128 гектараў) зямлі на паўднёвай ускраіне горада. Гэтая мясцовасць па меншай меры да 1717 г. так і называлася — Кузьмішкі. У 1668 г. Кузьмішкі перайшлі ва ўласнасць Аляксандра Вісманта. Пазней Кузьмішкі былі падзеленыя паміж шматлікімі сваякамі і пачалі называцца Вісманты. У 1797 г. у Вісмантах былі закладзеныя могілкі, якія ў наступныя паўтара стагоддзя служылі месцам супакаення каталіцкай шляхты. Род Вісмантаў займаў высокія пазіцыі ў лідскай эліце. Лявон Пётр Вісмант у 1906–1914 гг. быў бурмістрам горада.

[92] Прызба — збудаванне-насып уздоўж вонкавых сцен па перыметры драўлянага дома, служыла для засцерагання пабудовы ад прамярзання зімой. Можа быць проста земляны насып уздоўж сцен. У больш прасунутым варыянце ўладкоўваўся з каменю, дошак (якія для прыгажосці часам нават бялілі вапнай) або жэрдак, устаноўленых на адлегласці 30–50 см ад сцен хаты; паміж дошкамі і хатай засыпалі пілавінне, салому, кастрыцу, шлак, торф, зямлю (дзёран). Вышыня прызбы — да другога рада бярвення.

Яго бацька калісьці хацеў выгадаваць з сына паважанага чалавека і нават запісаў яго ў дваранскую школу ў Лідзе, але пану Казіміру неяк не пашанцавала і застаўся ён паважным земляробам на ўласнай зямлі. Меў ён трошкі болей за дваццаць гадоў, калі ў 1863 г. шляхта Лідскага павета ўзяла свае крамнёвыя стрэльбы, пісталеты і ржавыя шаблі і кінулася на прыгнятальнікаў. З той вайны пан Казімір выйшаў чыста, суха і гладка. Нават без падазрэнняў. Але пра вайну ніколі не распавядаў, бо пра «польский мятеж» расійскія ўлады ніколі не забывалі і ўспамінаць пра ўдзел у тых падзеях заўжды было небяспечна. Праз трыццаць гадоў пасля той вайны, калі пан Казімір ужо састарэў і стаў больш пабожным, чым у маладосці, бычылі яго, як пехам у пакоры пайшоў ён з Ліды, абносячы ад пробашча да пробашча цыдулку лідскага ксяндза Юзафа Сянкевіча — пастырскую візітацыю ксяндза-біскупа Аўдзеевіча, якая павінна была адбыцца ў дэканаце. Што здарылася? Ніхто не разумеў, толькі ўжо пасля смерці нехта, можа Станіслаў Калясінскі з Трацьякоўцаў, шапнуў камусьці з маладых, што пан Казімір меў нібы на сваім паўстанцкім сумленні ўдзел у экзекуцыі нейкага карчмара, ці ў Майстроўцы каля Цыбараў, ці ў іншай карчме, карчмара, прысуджанага паўстанцкім судом за даносніцтва.

У пана Казіміра быў сын, якога ён вучыў на арганіста, і ажно чатыры дачкі. Гэта былі часы, калі пачыналася будоўля чыгункі з Вільні на Роўна. Да гэтага часу Ліда была кутом, забітым дошкамі ад астатняга света. Пры будаўніцтве дарогі наплыла тут рознай басоты, пачалі рэзаць багацейшых ксяндзоў па плябаніях, нападаць на адзіночныя хутары. Часы былі страшныя. Да пана Казіміра вечарамі хадзіла на пасядзелкі і размовы лідская прыгарадная моладзь: вядома, у доме тры дарослыя дачкі і чацвёртая, Броня, ужо ўбіваецца ў пёры. Пан Казімір кожнага любіў пачаставаць тытунём і тым больш быў задаволены, калі той, каго пачаставаў, голасна чхаў. Часам, вечарам у нядзелю, вялікая кампанія гуляла ў «злапай курыцу» (цёця-бабка), «у суседа» (рух цэлай кампаніі), «спаведніка» і г. д. Часам распавядалі ўсялякія цікавыя гісторыі, выпадкі ў горадзе, анекдоты, байкі, жахі альбо пра чары ці пра Пінокія, ці якім іншым лялькаводзе. Часам маладзёны дэкламавалі «Kiwona męczenika bożego»[93], «Uchwałę gromady żydowskiej o oddaniu syna Chaśki w soldaty» за тое, што не хадзіў у лазню, альбо такія вершы, як «Панскае ігрышча» ці «Адказ на панскае ігрышча» і іншыя, якія праз нейкі час былі надрукаваныя ў Кракаве ў кніжачках Мацея Бурачка. Нярэдка прыходзілі з гармонікам і тады танчылі на глінянай падлозе кадрыль, лансье[94], польку, мазуркаву польку і вальс. Для забавы хлопцы любілі танчыць «мікіту», перакладаючы ногі праз кій, які трымалі ў руках, і пры гэтым прыпяваць: «мікіта, чы ты та». У карты не гулялі, толькі ў мужчынскім таварыстве бавіліся ў «шэсцьдзесят шэсць», «воза», «кіксу», а разам з паненкамі — на картах гадалі. У звычайны дзень у пана Казіміра ўвечары служыла для асвятлення наша родная каханая лучына, а ў святочны дзень — газавая лямпа, напачатку — капцілка без шкла, а потым, калі газа ў вялікай колькасці з'явілася ў продажы ў Вільні і Лідзе, — са шклом.

Дзень Усіх Святых лічыцца жалобным святам. Так ужо павялося, што на Усе Святыя і на Дзень Задушны ані вяселляў, ані хрэсьбін не робяць. Сабраліся ўвечары таго дня, як звычайна, у пана Казіміра некалькі маладых хлопцаў і пачалі апавядаць пра тое і гэтае, пра святых, пра нябожчыкаў, пра жахі, пра ксяндза, які з'яўляецца ў сутарэннях палаца ў Дворышчы, пра бледны агонь, які пастаянна блудзіць стала каля Няцечы, і пра іншыя цікавыя рэчы. Было каля адзінаццаці вечара, калі хтосьці з Расаловічаў кінуў словы пра тое, што ў гэтую пару, пэўна, ніхто з кампаніі не меў бы адвагі пайсці

---

93 Легенда пра Ківона, Божага пакутніка, гл.: Kiwon: Pociech, żywot i śmierć Kiwona bożego, męczennika żydowskiego. Bracia Worzałłowie, 1913.

94 Лансье — англійскі парны бальны танец, блізкі да кадрылі, складаецца з пяці фігур.

на могілкі і прынесці сюды, у дом, напрыклад, крыж з магілы. «А ты бы пайшоў?» — запыталі ў Расаловіча. «Аёй, чаму не? Што дасцё за гэта?» Пачалі таргавацца. Казалася пра кварту гарэлкі, пра рубель, нават пра кварту тытуню, але ні да чаго не дамовіліся. Раптам, калі гандляваліся за фунт цукерак, з цёмнага кута адазвалася Броня — та, наймалодшая.

— Я пайду і прынясу вам крыж, а што за гэта дасцё?

— Ты?.. Сікша! А што хочаш?

— Дайце фунт цукерак і дакажу, што не сікша! Яшчэ, халера, лаецца!

— Ваў!

— Але пабажыцеся, што не ашукаеце.

— Даліпан, — пабажыўся Расаловіч.

— Не, ты пабажыся па-сапраўднаму, па-каталіцку, скажы «далібог» і стукні сябе ў грудзі.

Усе засмяяліся, толькі Расаловіч зрабіў міну, быццам усё гэта несур'ёзна, ударыў сваёй правай рукой сталяра ў грудзі і вымавіў — «далібог!».

— Вось і пайду, вось і пайду…

Босая, у адной сукенцы, накінула хустку і, стукнуўшы дзвярыма, знікла. «Куды яна пойдзе, палова вярсты да магілах, дойдзе да брамы, пастаіць пад кутом і вернецца дахаты», — закончыў стары пан Казімір, усе праз хвіліну забылі пра спрэчку і пачалі размаўляць пра іншае.

Вісела чорная лістападаўская ноч. Зімны вецер шумеў і рваў голае галлё бярозаў на гасцінцы, раз-пораз кідаў у твар жмені мокрага восеньскага дажджу. Са Слабады даносіўся жалобны вой сабакі. Броня адважна выйшла на гасцінец, мінула вісмантаўскі выган, вайсковыя склады, гмінныя збожжасховішчы і падышла пад самыя могілкі. Навобмацак спусцілася ў роў, залезла на муры і слізганула па мокрых і халодных камянях муроў на могілкі. У могілкавых соснах вецер шумеў яшчэ страшней, дзесьці з боку пастуквала галінка дрэва, а над могілкавай капліцай заплакала сава. Фунт цукерак!.. Фунт цукерак!.. У каляровых паперках з залатымі літарамі. Карамель! Кожная з ягадкай! Пасунулася наперад і, расставіўшы рукі, навобмацак пачала шукаць. Галлё шыпшыны і язміну хвасталі і калолі яе твар і рукі. Ёсць! Намацала крыж. Але ён аброс імхом, стары і вялікі. Ня гэты. Пайшла далей. Зноў вые вецер, плача сава, зноў тыя ж шыпшына і язмін. Чарговая магіла з старой і крывой агароджай. Зноў крыж, але гладкі, новы, толькі такі сама цяжкі. Яшчэ адзін упарты рух наперад — і зноў крыж. Рухам рукі абмацала — гладкі, не вялікі, роўны з ёй ростам. Наступіла на свежую, яшчэ мяккую магілу, упёрлася рукамі ў мокрыя канцы крыжа і адчула, што крыж паддаўся і пахіліўся. Ухапілася і ўсім целам адкінулася назад — крыж нахіліўся разам з ёй. Яшчэ раз і з паваротам, яшчэ і з паваротам. А цёмна, аніц не бачна. Падважыла крыж плячом знізу, ірванула ўверх і крыж нахіліўся. Ухапіла крыж за плячыма, пахіліла ўправа і ўлева і пачала цягнуць з зямлі. Крыж доўгі і, здавалася, біўся аб труну. Але вырвала. Хапіла абедзвюма рукамі, павярнула і таўканула ўбок, туды дзе бачны чорныя дрэвы. Зноў магіла, знаў агароджа, мур, роў, гасцінец. Ухапіла крыж рукамі і папёрла наперад. Фунт цукерак! Вецер свістаў і падганяў яе ў спіну, крыж шараваў па мокрым пяску, а яна ўжо бегла. Што здарылася? Праз шум дрэваў пачула як быццам крыкі: Броня! Была ўжо насупраць выгану. І яшчэ раз: Броня! Ці гэта голас маці? А дадому яшчэ так далёка. Першы раз цапнуў яе за плечы мароз, і адчула страх. Хутчэй, хутчэй, але ногі не слухаюцца. А тысячы галасоў адусюль крычалі: Броняяя! Уляцела з крыжам на падворак, дрыжачымі рукамі адчыніла дзверы сяней, грымнула хатнімі дзвярыма і, непрытомная, уварвалася ў хату. Крыж упаў з яе рук і сама яна, белая як крэйда, абсела каля крыжа на гліняную падлогу.

Езус-Марыя, крыж! Аслупянелі ўсе, хто быў у хаце. Крыж з могілак! Ратуйце Броньку! Страціўшую прытомнасць Броню палажылі ў ложак, пачалі трэсці. Стары пан Казімір пeражагнаўся, падняў крыж з падлогі і абапёр аб печ. Усіх ахапіў чорны жах. На нейкі час зрабілася ціха, толькі ў ложку слаба дыхала бледная Броня, а за вокнамі на падворку шумеў вецер, і здавалася, што пад вокнамі нехта размаўляе. Старэйшая сястра Броні, узіраючыся ў чорнае акно, дзіка закрычала: «Нябожчык! Там нябожчык!» Усе паглядзелі ў вакно: там на самай справе рухалася белая цень, і здавалася, што праз шум і ўдары ветру можна было пачуць голас нябожчыка — «аддай мой крыж!». Усе пабялелі і пачалі жагнацца. Стары пан Казімір упаў на калені перад крыжам, а за ім упалі на калені ўсе, хто быў у хаце, і заспявалі «Анёл Панскі звеставаў Панне Марыі». Потым прамовілі літанію за душы памерлых верных і да ўсіх святых. Мінула поўнач. Калі закончылі астатні «Вечны адпачынак», у падпечку залапатаў крыламі певень, а потым голасна і доўга запеў раз, потым другі… сёмы. Вецер на дварэ паволі сцішаўся і наогул сціх. У вокны глядзела самая чорная ноч. Броня апрытомнела, агледзела ўсіх і шэптам прамовіла: «А фунт цукерак?» Моладзь, прыгнечаная паводзінамі малой авантурысткі, паўголасам загаварыла, якімі адважнымі бываюць дзяўчаты. Мінула другая гадзіна. Калі пачулі, што ў стрыя Сямёна зарыпала вага на студню, усе госці разам, сарамліва жагнаючыся, выйшлі з хаты. Пан Казімір вынес крыж у сені….

Наранку, калі развіднела, пан Казімір аднёс крыж на могілкі і ўставіў ў шырока расхістаны дол. Утаптаў пясок, адмовіў «Анёл Панскі» за душу непатрэбна патурбаванага нябожчыка і пайшоў у касцёл. У той дзень, як заўжды ў Задушны дзень, на могілкі надышло шмат народу. Тут і прычыталі, і плакалі, і разам маліліся. Доўга стаяла некалькі вяскоўцаў над зруйнаванай магілай іх знаёмага. Шапталіся, паціскалі плячыма. Потым доўга хадзілі размовы, што гэты нябожчык у пэўны час вылазіць са сваёй труны і прыходзіць аж да сваёй хаты, якая стаіць за некалькі вёрстаў ад могілак.

Сын пана Казіміра ў той самы Задушны дзень знайшоў на падворку пад вокнамі паламаную галіну бярозы з прычэпленай да яе старой мужчынскай кашуляй, невядома адкуль сарванай ветрам. Броня атрымала свой фунт цукерак за 15 капеек і пастанавіла ніколі больш не лазіць ноччу на могілкі. Яшчэ пару тыдняў хадзіла як зачараваная, уначы размаўляла ў сне, зрывалася з ложка. Старая Шоціха на маладзік уначы сабрала на могілках імху, тры разы тым імхом, добра змяшаным з лавандай, абкурыла Броню, і дзяўчына выздаравела. Яна потым вельмі добра выйшла замуж, за пана Станіслава Аўгуста Панятоўскага ў Ляхаўку, што пад Васілішкамі, але, бядачка, памерла маладой.

Вечны адпачынак
Дай ім, Пане,
А святло вечнае няхай ім свеціць.

Аман

Ліда ў гады Вялікай вайны[95]

I

Лета 1914-га выдалася гарачае і сухое. Тэмпература паветра ў чэрвені і ліпені дасягала 40 градусаў у цені, а на працягу некалькіх тыдняў не выпала ні кроплі дажджу. Вада ў рэках, азёрах і ставах спала. На Нёмане ад Морына да Орлі не маглі прайсці платы, і сплаў дрэва спыніўся. Паветра напоўнілася дымам. На поўдні, за Нёманам, удзень уздымаліся аблокі дыму, а ўначы было бачна зарыва пажараў — гарэў лес. У Раманаўцах

[95] Szymielewicz M. Lida w latach wielkiej wojny // Ziemia Lidzka. 1939. № 7–8. S. 185–198.

над ракой Лебядой і ў Жыжме над ракой Жыжмай пад клубамі белага дыму цьмелі тарфянікі. Звычайна цяжкапраходныя Дакудаўскія і Дзітвянскія балоты высахлі, і па іх ездзілі, як па полі. Каб пайшоў дождж, у вясковых цэрквах і касцёлах служыліся набажэнствы, палі абыходзілі працэсіі з харугвамі і пабожнымі спевамі.

Ураджай сена і канюшыны ў тым годзе ў Лідскім павеце быў добры. Касьба і сушка травы прайшла вельмі ўдала. Сенажаці на лугах былі сухія і лёгкадаступныя, там не закладвалі стагоў на зіму, а вазілі сена адразу ў вёскі. Таксама быў добры ўраджай жыта і яравых, добра ўрадзіла бульба. Грыбоў у лясах не было, добра ўрадзіліся ягады, але праз спякоту і вялікую суш хутка даспелі і зніклі. Садавіна не ўрадзіла, але было шмат мёду. Словам, год быў добры, толькі што не струменіўся малаком і мёдам. На палях усё даспела адначасова, і для збору ўраджаю бракавала працоўных рук. Таму наёмным працаўнікам плацілі ўдвая — 1 рубель за дзень працы касцам, 60 капеек жнеям.

Ліда, як заўжды ўлетку, вылюднела: хрысціянская і яўрэйская інтэлігенцыя выехала на лецішчы ці нават у Друскенікі на салёныя воды, школьная моладзь раз’ехалася па вёсках — да бацькоў ці сяброў. Лясы і берагі рэк напоўніліся жыхарамі горада, якія швэндаліся без справы: службоўцамі, гандлярамі, настаўнікамі і моладдзю. Там і сям у цені навіслай алешыны дзесьці над Вярсокай ці Сольчай з вудай у руцэ сядзелі загарэлыя, як індзейцы, гімназісты, а па лясах з кошыкамі ці жбаночкамі ў руках блукалі квяціста апранутыя вучаніцы гімназіі Навіцкіх[96] з Ліды. Вечарамі на чыгуначных станцыях і паўстанках збіралася дачнае грамадства, каб каго-небудзь сустрэць або праводзіць ці папросту паглядзець на цягнікі. Дзесьці, сярод спірэю і язміну, пад плотам, некалькі хлопцаў з мандалінай, гітарай і балалайкай у руках цягнулі несмяротныя «Карабейнікі», «Свеціць месяц» ці «Вальс вар’ята».

28 (15) чэрвеня ў Сараева Гаўрыла Прынцып неяк лёгка зрабіў некалькі стрэлаў, з якіх пачаўся пажар Сусветнай вайны. У Лідзе чытачы газет толькі пацiскалі плячыма і дзівіліся, навошта трэба было забіваць спадчынніка трона Аўстра-Венгрыі ды яшчэ разам з жонкай. Але пакаленні, якія перажылі некалькі крывавых войнаў і памяталі забойства Аляксандра II[97], прэзідэнта Карно[98], каралевы Эльжбеты[99], Абрэнавічаў[100], вялікага князя Сяргея Аляксандравіча[101], Сталыпіна і шмат каго іншых, якія бачылі тэрор расійскай рэвалюцыі 1905 г., калі чыноўнікаў рознага рангу забівалі як пеўняў на птушніку, збольшага не ўразіліся падзеямі ў Сараева. І хто ведае, ці Гапоны і Азефы былі вынаходніцтвам толькі расійскай улады? Пагаварылі на тэму Сараева і забыліся. Значна большую цікавасць узбудзіла ў грамадстве спроба забойства ў вёсцы Пакроўскае Табольскай губерні Рыгора Распуціна, якому праз некалькі тыдняў пасля сараеўскага забойства нейкая баба на прыстані распарола нажом жывот. Распуцін,

[96] Прыватная жаночая гімназія ў Лідзе.

[97] Аляксандр II забіты нарадавольцамі ў 1881 г.

[98] Карно Мары Франсуа Садзі (1837–1894) — інжынер і палітык, прэзідэнт Францыі ў 1887–1894 гг. 24 чэрвеня 1894 г. пасля вітальнай прамовы на выставе ў Ліёне прэзідэнту было нанесенае смяротнае нажавое раненне італьянскім анархістам Сантэ Казерыа. Карно пражыў самае кароткае жыццё сярод усіх прэзідэнтаў Францыі, ён памёр на 57-м годзе жыцця.

[99] Каралева Эльжбета (1837–1898) — жонка імператара Аўстра-Венгрыі Франца Іосіфа I, забітая анархістам Луіджы Лукені, калі яна ў суправаджэнні адной са сваіх фрэйлін ішла па набярэжнай Жэневы.

[100] Аляксандр I Абрэновіч (1876–1903) — кароль Сербіі ў 1889–1903 гг., апошні прадстаўнік дынастыі Абрэновічаў. Забіты групай афіцэраў-змоўшчыкаў разам з жонкай, каралевай Драгай, падчас так званага Майскага перавароту.

[101] Вялікі князь Сяргей Аляксандравіч (1857–1905) — пяты сын цара Аляксандра II, маскоўскі генерал-губернатар. Загінуў ад бомбы рэвалюцыянера Каляева.

просты селянін з Сібіры, быў вядомы па ўсёй Расіі: ён быў здольны замаўляць крывацёк малому спадчынніку расійскага трона вял. кн. Аляксею, меў вольны доступ да цара і царыцы і цешыўся іх спагадай і прыязнасцю. Сярод пецярбургскай арыстакратыі Распуцін быў вядомы як пабожны старац, поўны духу з дарам прарока. Пасміхаючыся, але за зачыненымі вокнамі, у нас у правінцыі пра гэтага святога старца пераказвалі на вуха розныя непрыстойныя гісторыі. Можа быць, і выпадак з Распуціным быў зроблены і раздзьмуты толькі з мэтай адцягнуць увагу натоўпу ад катастрофы, якая ўжо насоўвалася, як чорная хмара, каб скіраваць увагу ў іншы бок. А тым часам, як звычайна працавалі, выконвалі службовыя абавязкі, гулялі ў прэферанс, збіраліся ў лідскім рэстаране вядомых братоў Вінаградавых на гулянкі, кахаліся, сварыліся і мучыліся ў штодзённым шэрым жыцці. Маленькія людзі, як чарвякі, выгіналіся вакол сваіх маленькіх штодзённых спраў, а вялікія людзі ўладжвалі вялікія інтарэсы. І ў тое шэрае штодзённае жыццё стукнула як гром з яснага неба — в а й н а!

II

Лідскі павет у 1914 г. складаўся з 23 гмін: Лідскай (Дуброўня), Дакудаўскай, Ганчарскай, Беліцкай, Жалудоцкай, Арлянскай, Ражанкаўскай, Радунскай, Шчучынскай, Лядскай (Дэмбрава), Астрынскай, Дубіцкай, Пакроўскай (Нарбутава)[102], Васілішскай, Лябёдскай, Тарноўскай (Белагруда), Мытлянскай, Забалацкай, Каняўскай, Эйшышскай, Беняконьскай, Александраўскай (Палецкішкі), Жырмунскай — і належаў да Віленскай губерні. Агульная плошча павета 5615,7 км^2, а лічба жыхароў (без г. Ліды) даходзіла да 250 000. Гміны Ліпнішская, Сядліцкая, Суботніцкая і Іўеўская, якія цяпер належаць да Лідскага павета[103], у тым часе ўваходзілі ў склад Ашмянскага павета, які сваёй плошчай (6885,1 км^2) і колькасцю насельніцтва (да 270 000) пераўзыходзіў усе астатнія паветы Віленскай губерні. Найвышэйшым чыноўнікам і прадстаўніком Лідскага павета быў павятовы маршалак шляхты граф Людвік Грабоўскі, прамы нашчадак апошняга караля Рэчы Паспалітай Станіслава Панятоўскага ад марганатычнага шлюбу з Эльжбетай Грабоўскай. З судова-адміністрацыйнага боку павет быў падзелены на 8 акруг з земскім начальнікам у кожнай акрузе, а з паліцэйскага боку — на 5 паліцэйскіх станаў з сядзібамі станавых прыставаў у Воранаве, Эйшышках, Шчучыне, Васілішках і Беліцы. На чале паліцыі павета стаяў павятовы спраўнік Яўген фон Гротэ дэ Буко[104]. Сталіцай павета была Ліда, дзе месцілася ўся павятовая ўлада: канцылярыя маршалка шляхты, шляхецкая апека, вайсковы камісарыят, павятовы з’езд, паліцэйская ўправа, сельскагаспадарчая ўправа, скарбовы інспектар, скарбовая каса, управа 5-й акцызнай акругі, павятовы вайсковы начальнік, школьны інспектар і т. д. Горад Ліда меў 16 000 жыхароў, дзяржаўную мужчынскую гімназію, прыватную жаночую гімназію Навіцкіх, дзве прыватныя прагімназіі, вышэйшую пачатковую школу, дзве паравільныя школы — мужчынкую і жаночую, народную вучэльню, талмуд-тору і слаўную іешыву рабіна Райнеса. У Лідзе знаходзіліся фабрыкі і заводы: два бровары — Папірмайстра і Пупко, спіртзавод Стругача, тартак Палячака, ліцейны завод братоў Шапіраў, тытунёвая фабрыка Віленчыка, фабрыка па вырабе мылаКівяловіча, фабрыка разліву манапольнага

[102] Цяпер — вёска Першамайская Шчучынскага раёна, гістарычная назва — Сабакінцы, перад Першай сусветнай вайной мястэчка пераназванае ў Пакроўскае, перад Другой сусветнай — у гонар Людвіка Нарбута ў Нарбутава.

[103] Пры канцы 1930-х гг. гэтыя абшары ўваходзілі ў Лідскі павет.

[104] Яўген фон Гротэ дэ Буко (1862–1944), лідскі спраўнік, у 1915 г. добраахвотнікам пайшоў на фронт, у 1917 г. атрымаў чын генерал-маёра, у 1918 г. — лідар беларускага руху ў Лідзе, пра яго гл. Лаўрэш Леанід. Генерал Яўген фон Гротэ дэ Буко // Лідскі летапісец. 2014. № 1 (65). С. 59–64.

алкаголю, шмат крам і аптовых складаў. З фінансавых устаноў у горадзе меліся: Таварыства ўзаемнага крэдыту, Яўрэйскі супольны банк, Банкаўская кантора Янушкевіча. Дзякуючы свайму знаходжанню на скрыжаванні дзвюх чыгуначных ліній Ліда сваімі фабрычнымі вырабамі, таварнымі складамі, банкаўскімі і адукацыйнымі ўстановамі лічылася дастакова значным горадам у прамежку паміж Вільняй і Баранавічамі, Маладзечнам і Ваўкавыскам. Бурмістрам горада быў надворны дарадца Лявон Пётр Вісмант, ягоным намеснікам — падпалкоўнік запасу Баляслаў Гейштаўт, абодва лідзяне-каталікі і трапілі на свае пасады праз выбары.

У Лідзе стала, з часоў падзелаў Рэчы Паспалітай, дыслакаваліся расійскія войскі. У 1872–1887 гг. тут знаходзіўся штаб 4-га палка данскіх казакоў, прычым сам полк часткова месціўся ў горадзе, а часткова ў ваколіцах горада. У 1887–1891 гг. у Лідзе кватараваў 2-й чыгуначны батальён. Пасля пераводу гэтага батальёна ў Баранавічы ў горад перадыслакаваўся 89-ы рэзервовы батальён пяхоты з Дынабурга. Хутка гэты батальён перафармаваны ў 2-батальённы 185-ы Лідскі рэзэрвовы полк, з якога потым створаны 4-батальённы 172-і Лідскі полк пяхоты. Гэты полк адпачатку кватараваў у прыватных наёмных дамах, часткова размяшчаўся ў маёнтку Нясікаўшчына пад Лідай, у мястэчку Беліца і нават у Алькеніках. Кожны год 28 (15) мая полк выязджаў у летні лагер пад Араны, адкуль вяртаўся звычайна 28 (15) верасня. У 1908–1912 гг. на землях, падораных горадам, ваенная будаўнічая камісія на чале з генерал-маёрам Канабіхам пабудавала для Лідскага палка прасторныя і на той час добра абсталяваныя казармы, куды полк пераехаў у 1912 г. У гэтым палку служылі жаўнеры з сярэдняй і ўсходняй Расіі. Афіцэраў мясцовага паходжання налічвалася толькі некалькі чалавек. Камандзірам палка быў палкоўнік Уладзімір Раманаў.

Пасля дэмабілізацыі Манжурскай арміі ў 1906 г. з Далёкага Усходу ў Ліду была пераведзеная 9-я паветраплавальная рота, якая першапачаткова дыслакавалася ў прыватных хатах па вуліцы Віленскай, каля праваслаўных могілак. У 1910 г. у Лідзе была сфармаваная 4-я паветраплавальная рота. Будаўнічая камісія на перададзенай дзяржаўным скарбам зямлі маёнтка Перапечыца, які належаў Яну і Міхалу Садоўскім, пабудавала казармы і іншыя патрэбныя будынкі, у тым ліку вялізны элінг для дырыжабляў — драўляны на металічным каркасе.

Каардынаваў дзейнасць цывільных уладаў з вайскоўцамі павятовы вайсковы начальнік, які прымаў ад вайсковага камісарыята прызванага на службу рэкрута, праводзіў адбор і рассылаў рэкрутаў па палках. Жаўнеры пасля адбыцця кадравай службы ці працягвалі службу ў рэзерве, ці прыпісваліся ў народнае апалчэнне і таму захоўвалі па хатах нават неабходны рыштунак. Над усімі вайсковымі ўладамі стаяў камендант горада падпалкоўнік Кароўнікаў.

Галоўным ваенным асяродкам нашых земляў была Вільня: тут стала знаходзіўся камандуючы вайсковай акругай са сваім штабам і ўсімі неабходнымі службамі і ўправамі, камандаванне 3-га армейскага корпуса, камандаванне 27-й і 43-й дывізій, некалькі палкоў пяхоты і кавалерыі, артылерыя, інжынерныя аддзелы і т. д. Камандуючым войскамі Віленскай акругі быў генерал-а'ютант, генерал ад кавалерыі Павел фон Рэненкампф, які пасля пачатку вайны аўтаматычна станавіўся камандуючым арміяй.

На дабрабыт такіх гарадоў, як Вільня, Коўна, Гродна, Ліда, Баранавічы, Слонім і інш., значны ўплыў рабілі вялікія грошы, якія даваліся на ўтрыманне войска і дадавалі значную частку да гандлёвага абароту гэтых гарадоў, стымулюючы развіццё рознічнага і аптовага гандлю, павялічваючы падаткі і забяспечваючы хуткі рост гарадоў. Іншыя павятовыя гарады — Навагрудак, Ашмяны, Вілейка і т. д., якім бракавала гэтай «жыццядайнай крыніцы», — знаходзіліся ў нэндзе і развіваліся значна павольней.

III

У Дзяржаўнай думе ў Пецярбургу і ў расійскай прэсе доўгі час абмяркоўвалася справа даўзбраення арміі. Левыя партыі былі супраць выдаткаў на мілітарызацыю і прапагандавалі пацыфізм. У другой палове чэрвеня, у часы побыту ў Пецярбургу прэзідэнта Францыі Пуанкарэ, там страйкавала вялікая колькасць фабрычных рабочых, адбываліся вулічныя дэманстрацыі, якія праходзілі з гвалтам. Тут, у Лідзе, разумелі, што хтосьці, не жадаючы саюзу з Францыяй, такім чынам пераконваў французаў у няпэўнасці Расіі як саюзніка, хворага на рэвалюцыю. Тым часам з нагоды сараеўскага забойства вяліся дыпламатычныя перамовы.

23 (10) ліпеня аўстра-венгры ўручылі ў Белградзе ультыматум з патрабаваннем адказу да 6 вечара 25 (12) ліпеня. Аднак адказ Сербіі не задаволіў аўстра-венграў, і таму ў той жа дзень яны абвясцілі частковую мабілізацыю. 26 (13) ліпеня былі разарваныя стасункі з Сербіяй, а праз два дні пачалося бамбадаванне Белграда. Расія, якая здаўна супернічала з Аўстра-Венгрыяй за першынства на Балканскім паўвостраве, заступілася за Сербію. Не было сумневу, што Францыя выступіць на баку Расіі. Аўстра-венгры абапіраліся на Германскую імперыю, якая ў адпаведнасці з трактатам трайнога саюза абавязана была падаць ім усялякую дапамогу ў выпадку вайны. Справа міру або вайны ляжала ў руках Англіі, без дапамогі якой Расія і Францыя не жадалі пачынаць вайну з немцамі. Пра гэта ўсё адкрыта пісалася ў газетах і зусім вольна абмяркоўвалася на вуліцах. Насельніцтва прарочыла буйнамаштабную вайну. Нараcталі страх і нервовае хваляванне. У паветры моцна запахла порахам, але ўвогуле не дапушчалася, каб цывілізаваныя народы у XX ст. «взбесились от жира» і пачалі самую агідную разню па ўсім свеце.

25 ліпеня 1914 г. на лідскай чыгуначнай станцыі, як і на іншых станцыях, была вывешаная аб’ява, перададзеная тэлеграфам, пра тое, што чыгунка здымае з сябе ўсялякую адказнасць за тэрміны перавозу грузаў. Была гэта першая афіцыйная ластаўка, якая прадвяшчала надыходзячую буру. У той жа дзень на палігоне пад Аранамі, калі артылерыя выставіла свае гарматы і рыхтавалася да вучэбных стрэльбаў, раптам была атрыманая тэлеграма з загадам спыніць вучэнні і выступіць на месца пастаяннай дыслакацыі — на зімовыя кватэры. Адначасова юнкерам Віленскай вайсковай вучэльні, якія знаходзіліся ў тым жа лагеры пад Аранамі, начальнік вучэльні генерал-маёр Адамовіч зачытаў загад аб прысваенні вайсковых званняў 170 юнкерам выпускнога курса. Такія імпрэзы, як правіла, праводзіліся ў дзень Праабражэння Гасподняга, 19 (6) жніўня. Маладым афіцэрам уручылі толькі афіцэрскія шаблі, бо абмундзіраванне яшчэ не было гатовае. Праз некалькі гадзін лагер ліквідавалі і войска пачало марш. Сярод афіцэрскіх і падафіцэрскіх жонак пачаўся перапалох, кінуўшы ўсё, яны з лецішчаў накіраваліся ў гарады.

У нядзелю, 26 (13) ліпеня, калі па чыгунцы з Аран пачалі прыбываць аддзелы палка, у горадзе ўжо ведалі: пачынаецца в а й н а! Першыя прыбылыя аддзелы Лідскага палка ўзялі пад ахову ўсе чыгуначныя аб’екты: масты, водаправоды і іншыя тэхнічныя сродкі абслугоўвання, а таксама сувязь. Усюды стаялі ўзброеныя салдаты, забараняўся нават выхад на перон вакзала. Для нас, цывільных, усё гэта выглядала дзіўна і несамавіта. Паліцыя і жандары «па сакрэце» расказвалі гараджанам, што такія экстраардынарныя меры бяспекі выкліканы небяспекай страйку чыгуначнікаў. Сельскае насельніцтва, занятае сваімі штодзённымі справамі і клопатам, у найменшай ступені разважала пра катастрофу, якая на нас насоўвалася. Таму ў бліжэйшую нядзелю ў касцёлах і цэрквах, як і заўжды, браліся шлюбы, людзі з музыкай і танцамі святкавалі вяселлі і хрэсьбіны.

29 (16) ліпеня Расія абвясціла мабілізацыю Кіеўскай, Маскоўскай і Казанскай вайсковых акруг. Пра гэта мы даведаліся з газет пад вечар наступнага дня, у чацвер 30 (17) ліпеня. На вуліцы Віленскай[105] горада сабраліся групкамі гараджане, яны чыталі толькі што атрыманыя з цягніка газеты, і кожны на свой капыл каментаваў бягучую сітуацыю ў свеце. Мабілізацыя яшчэ не пачалася, і агульным перакананнем было тое, што Расія толькі робіць дэманстрацыю сваёй магутнасці, а насамрэч вайны не будзе, бо ніхто яе не хоча. Зрэшты, балканскія справы для Расіі ўвогуле заўжды былі самымі складанымі і толькі шкодзілі ёй. Праз некалькі гадоў слушна сказаў міністр замежных спраў Ізвольскі, што няма ніякага сэнсу змушаць разанскага селяніна праліваць сваю кроў за незразумелыя для яго інтарэсы Сербіі. Над Лідай, выконваючы вучэбны палёт, нізка кружыў аэраплан «Фарман». Ён зрабіў круг над рынкам[106] і паляцеў на ўсход. Раптам аэраплан пачаў хутка зніжацца і падаць. Натоўп раззявак, думаючы, што аэраплан упадзе ў зарасці вольхі каля рэчкі Лідзейкі, кінуўся ў бліжэйшыя завулкі — Шкляны, Камерцыйны, Паліцэйскі[107]. Але пілот выраўняў машыну, і яна зноў узвілася пад аблокі. Раззявакі пачалі вяртацца да цэнтра, і якраз у гэты час па Віленскай вуліцы на дрожках да паліцэйскай управы імчаўся, трымаючы ў руцэ дэпешу, павятовы паліцэйскі спраўнік Гротэ дэ Буко. Адразу ўсе зразумелі: м а б і л і з а ц ы я! У імгненне вока вуліца апусцела. Да позняй ночы горад не спаў. Кожны зразумеў, што вайна непазбежная і нікога яна не абміне.

Мабілізацыю ў горадзе павінны былі праводзіць: управа вайсковага начальніка, прызыўная камісія і паліцыя. Маршалак шляхты граф Грабоўскі, які павінен быў узначаліць мабілізацыю ў павеце, ад вясны лячыўся ў Пецярбургу — ён меў камяні ў жоўцевым пузыры і ў нырках. Яго абавязкі выконваў земскі начальнік 1-га ўчастка Міхаіл Трафімаў. Павятовы спраўнік фон Гротэ дэ Буко, капітан рэзерву, яшчэ да пачатку вайны падаў у адстаўку па ўзросце, чакаў загаду аб выхадзе на пенсію і таму знаходзіўся ў адпачынку. У сувязі з набліжэннем вайны віленскі губернатар Вяроўкін перапыніў яго адпачынак і загадаў выконваць свае абавязкі. Ва ўправах ужо некалькі дзён працавалі, рыхтуючы розныя паперы, неабходныя пры мабілізацыі сельскага насельніцтва ў павеце. На бяду, у той жа час у Беняконях згарэла ўправа гміны з шафкай, у якой былі падрыхтаваныя мабілізацыйныя дакументы. На гэтую тэму шмат балбаталі, але выпадак ніякіх наступстваў за сабой не пацягнуў, акрамя ўзмоцненай працы, каб аднавіць знішчаныя лісты. Праца ва ўстановах вялася ўдзень і ўночы.

30 (17) ліпеня аб 11-й гадзіны ночы выконваючы абавязкі маршалка шляхты Трафімаў атрымаў дэпешу, змест якой дазваляў думаць, што мабілізацыйныя справы варта прыпыніць. Усе працуючыя ў прызыўной камісіі з прычыны гэтага слабага пробліску надзеі ўздыхнулі з палёгкай і ледзь не пайшлі дахаты. Праз некалькі гадзін новая дэпеша адмяніла папярэднюю і загадала далейшы працяг працы. Калі бракавала бланкаў, паліцыя будзіла друкара Айзіка Эпштейна, які ўжо спаў, і выпраўляла ў друкарню яго працаўнікоў, бланкі тэрмінова друкаваліся. А тым часам конная паліцыя ўсю ноч імчалася ўсімі дарогамі ў цэнтры гмін і да паліцэйскіх прыставаў, уручаючы ім мабілізацыйныя распараджэнні.

105 Цяпер Савецкая.

106 Сучасная плошча Леніна.

107 Гэтыя вуліцы вялі ў бок рэчкі Лідзеі.

IV

У пятніцу 31 (18) ліпеня Ліду і ўсе вёскі ў павеце ўпрыгожылі каляровымі плакатамі. З іх:

1) чырвоныя прызывалі ў войска шарагоўцаў рэзерву;

2) блакітныя — народнае апалчэнне з прызыву 1908–1913 гг., прычым ваеннаабавязаныя старэйшых узростаў былі залічаныя ў народнае апалчэнне з рэзерву;

3) белыя загадвалі пастаўку коней у войска, і

4) белыя паведамлялі кошты на прадметы экіпіроўкі, якія прызыўнікі павінны былі прынесці з сабой.

Акрамя таго, вялікі плакат з подпісам камандуючага войскам генерал-адьютанта ген. фон Рэненкампфа апавяшчаў жыхароў гарадоў і вёсак пра салідарную адказнасць за захаванне чыгункі, тэлеграфа і іншых сродкаў камунікацыі і сувязі. Адначасова камандуючы войскам забараніў продаж алкаголю як у дзяржаўных, так і ў прыватных месцах продажу. Горад і вёска былі заспетыя мабілізацыяй знянацку, бо яшчэ некалькі дзён таму ніхто не дапушчаў, што справы зойдуць так далёка. У кавярні Маліноўскага (цяпер крама Бердаўскіх каля кінатэатра «Эдысон») афіцэры лідскага гарнізона пілі каву і палітызавалі на тэму, што «Германцам следует побить морду!» (Германцам варта пабіць пысу). Затое натоўпы інтэлігенцыі і простых гараджан як па камандзе рынуліся да акенцаў ашчадных кас, у банкі і банкаўскія канторы, каб забраць свае ўклады. У Лідзе каля скарбовай касы пры казначэйстве стаяла чарга даўжынёй у паўкіламетра, якая некалькі разоў абвівала касу. Каб вярнуць свае грошы, у чарзе стаяла каля паўтары тысячы чалавек. У Вільні з вуснаў у вусны перадаваліся весткі пра тое, што запасы золата з віленскіх банкаў ужо вывезены ў Ніжні Ноўгарад, і таму ў Віленскім дзяржаўным банку быў такі вялікі натоўп адборнай публікі, што шыкоўна прыбраныя пані парвалі свае багатыя строі, страцілі брыльянты і капелюшы, падрапалі твары і пашкодзілі рукі і ногі. Але банкаўскія чыноўнікі ў Лідзе і Вільні спраўна выдалі людзям іх грошы.

У суботу 1 жніўня (19 ліпеня) раніцай з самых дальніх кутоў Лідскага павета, усімі дарогамі, на вазах і пешшу ў горад збіраліся ваеннаабавязаныя мужчыны, зганялі мабілізаваных коней. Не абышлося без эксцэсаў: натоўп мабілізаваных мужчын, якія ішлі ў Ліду па Гродзенскім тракце, атакавалі гарэлачную краму ў Арлянцы (каля ракі Дзітва), разрабавалі і спалілі яе. Разам з манапалькай згарэла вялікая старажытная карчма графа Маўраса, якая стала на другім баку тракту, насупраць гарэлачнай крамы. Падобныя эксцэсы былі і ў іншых паветах, а дзе-нідзе ў патрыятычным угары грамілі местачковыя крамкі і таўклі гандляроў-яўрэяў. Гэта была расійская звычка, з якой пачынаецца ўсякая вайна. Добры паказаў такі пагром у Запарожжы Мікалай Гогаль у аповесці Тарас Бульба, а Гогаль з'яўляецца карыфеем расійскай літаратуры, на творах якога, як на ўзорах нянавісці да палякаў і яўрэяў, выгадаванае цэлае пакаленне ў царскай Расіі[108]. Праз некалькі дзён віленскія газеты надрукавалі загад генерала Рэненкампфа, згодна з якім былі павешаныя чатыры чалавекі, вінаватыя ў пагроме гэтай манапалькі, у тэксце загада нават не ўказваліся прозвішчы павешаных і месца пакарання. Загад быў надрукаваны як улётка і развешаны па горадзе і вёсках. На чыгунцы адмянілі ўсе пасажырскія цягнікі, якія праходзілі праз Ліду. У Ліду з іншых чыгунак прыбылі брыгады машыністаў, кандуктараў і іншых ўсякага кшталту чыгуначных адмыслоўцаў, а таксама шмат лакаматываў. Удзень і ўначы без перапынку імчаліся ваенныя эшалоны з усходу на захад. З 12-гадзінным спазненнем ледзь працiскаліся па

108 Як тут не ўспомніць апошнюю экранізацыю «Тараса Бульбы» рэжысёра Борткі з ура-патрыятычным зместам, як кажуць — «нічога новага».

шчыльна застаўленых рэчамі станцыях паштовыя цягнікі. Уезд у Вільню і выезд без дазволу ўладоў быў забаронены. На гарадскі магістрат лёг абавязак размяшчаць войскі і мабілізаваных. Бургамістр Ліды Вісмант праводзіў свой адпачынак на Чорным моры і таму быў выкліканы адтуль тэлеграмай. Нават маючы дазвол для праезду, ён моцна спазніўся на працу. Пакуль не было бургамістра, яго абавязкі выконваў намеснік Гейштаўт, а размяшчаў мабілізаваных пашпартыст Іосіф Якубоўскі. Без адпачынку лётаў ён па горадзе, вызначаў жытло, арганізоўваў кухні, месцы для мабілізаваных коней, знаходзіў харчы і фураж. Для жаўнераў былі рэквізаваные будынкі мужчынскай гімназіі па вуліцы Камерцыйнай, жаночай гімназіі Навіцкіх па вуліцы Каменскай, пачатковая школа каля замка, абедзве парафіяльныя школы, іешыва, клуб Таварыства дабрачыннай пажарнай аховы, піўныя і іншыя будынкі. У горадзе сабралася каля 5000 мабілізаваных людзей і 2000 коней. Рэгістрацыя і агледзіны мабілізаваных жаўнераў адбываліся ў гарадскім парку па вуліцы Каменскай[109], дзе раслі стагадовыя вольхі. Тут, у парку, быў летні тэатр — зробленая з дошак пабудова з лаўкамі без даху. Менавіта тут размясцілася вайсковая камісія. У летнім тэатры лекары аглядалі мабілізаваных, пісары вялі рэгістрацыю. А з парку даносіліся енкі жанчын і дзіцячы плач — сем'і развітваліся з сваімі «кармільцамі». Людзі памяталі, што ад прызыву ў войска на Руска-японскую вайну ў 1904 г. вызваляліся тыя, хто меў чацвёра і больш малых дзяцей, таму некаторыя на вазах везлі з сабой усю сям'ю. Большасць з іх больш ніколі не пабачылі сваіх дзяцей. У тыя дні быў уладкаваны адзіны ва ўсім Лідскім павеце невялічкі дзіцячы прытулак у Жалудку на сродкі князёў Святаполк-Чацвярцінскіх. Далейшы лёс гэтых пакінутых бацькамі дзяцей залежаў толькі ад літасці чужых людзей. У малых і вялікіх абшарніцкіх дварах, у надзеі на хуткі канец вайны, па меры магчымасці не выганялі з кватэр пакінутых жонак і дзяцей мабілізаваных парабкаў і выплачвалі ім некаторы час грошы, якія раней зараблялі іх мужы і бацькі.

Адначасна на гарадскім Выгане каля вуліцы Фалькоўскага[110], па вуліцы Віленскай каля праваслаўных могілак і на выездзе ў бок Навагрудка, каля каталіцкіх могілак, ішоў адбор коней. Большасць людзей спакойна прадавалі сваіх коней, бо кошты дзяржаўнага закупу былі добрыя. Аднак былі і тыя, хто, прадаючы, плакалі па сваіх конях. Закупачныя камісіі працавалі як машыны. Шапталіся потым, што на мабілізацыі коней гэтыя камісіі добра нажыліся. Пасля рэгістрацыі мабілізаваных мужчын пераводзілі ў замак, дзе іх прымалі унтэр-афіцэры, адтуль адных адпраўлялі ў казармы Лідскага палка, а другіх вялі на чыгунку і размяшчалі па вагонах для перавозу ў іншыя палкі.

Афіцэры запасу і рэзерву самі прыходзілі да павятовага вайсковага начальніка.

V

Тым часам у ноч 1 жніўня (19 ліпеня), як пра гэта трохі пазней прачыталі мы ў газетах, у Пецярбургу нямецкі амбасадар граф Пурталес уручыў міністру замежных спраў Сазонаву ноту з патрабаваннем адмовы ад мабілізацыі і папярэдзіў, што калі Расія не зробіць гэтага на працягу 12 гадзін ад моманту ўручэння ноты, дык немцы пачнуць мабілізацыю сваёй арміі. Пасля прачытання ноты міністр Сазонаў спытаў: «Гэта вайна?» «Не, — адказаў амбасадар, — гэта толькі крок ад вайны». Нямецкая мабілізацыя планавалася так, што ў кожны момант магла быць прыпыненая, а потым адноўленая зноў, у той час як расійскую, як потым казалі, прыпыніць было немагчыма. Прыпыненне і потым аднаўленне расійскай мабілізацыі выклікала б хаос і велізарныя матэ-

[109] Прыкладна тут цяпер стаіць кінатэатр «Юбілейны».

[110] Цяпер тут гарадскі парк.

рыяльныя страты, прычым аднаўленне мабілізацыі было б магчымым толькі адпачатку, па новай праграме. Для гэтага трэба было б стварыць новую праграму мабілізацыі, на што спатрэбілася б шмат часу і працы адмыслоўцаў. За гэты час непрыяцель мог бы маршавым крокам прайсці ўсю Расію. Расійская мабілізацыя была як лавіна і не было спосабу яе прыпыніць. Каля 7-й гадзіны вечара 1 жніўня (19 ліпеня) нямецкі амбасадар прыбыў да міністра замежных спраў з нотай аб'яўлення вайны, але перад тым, як уручыць ноту міністру Сазонаву, ён засведчыў, што калі расійскі ўрад вырашыць згадзіцца на дэмабілізацыю, дык ноту з абвяшчэннем вайны ўручаць не трэба. Сазонаў адказаў, што не баіцца пагроз і гатовы прыняць ноту. Амбасадар уручыў ноту, але пры гэтым вельмі хваляваўся, у яго так дрыжэлі рукі, што ён ледзь не ўпусціў ноту на падлогу. Нота была адасланая цару ў Пецяргоф. Увечары таго ж дня ў Берліне кайзер Вільгельм з балкона свайго палаца вітаў тлумы маніфестуючых немцаў, якія прыйшлі да палаца, каб падтрымаць пачатак вайны і слаўнае нямецкае войска. «Узняўшы меч, — закончыў кайзер, — зноў у похву яго можна ўкласці толькі з гонарам». 2 жніўня (20 ліпеня) у Пецярбургу ў Зімовым палацы цар Мікалай II пасля набажэнства таксама звярнуўся да прадстаўнікоў арміі і флоту з прамовай, якую закончыў: «Урачыста тут сведчу, што не атрымаю спакою да той хвіліны, пакуль апошні непрыяцельскі жаўнер не пакіне нашу зямлю». Ніводны з гэтых манархаў не атрымаў ад гісторыі шанец стрымаць свае слова гонару.

Увечары ў нядзелю 2 жніўня (20 ліпеня) у газетах вялікімі літарамі сцісла паведамлялася: «Пецярбург. 19.VII. Амбасадар нямецкі ўручыў міністру замежных спраў ад імя свайго ўрада аб'яўленне вайны Расіі».

У той жа дзень 2 жніўня (20 ліпеня) абвешчана, што Пецярбург і губерні — Пецярбургская, Інфлянцкая, Курляндская, Ковенская, Віленская, Віцебская, Гродзенская, Валынская, Падольская, Бесарабская, Мінская — і ўсё Каралеўства Польскае знаходзяцца ў стане вайны і апублікаваны ўказ пра ваенную цэнзуру. Ваеннымі цэнзарамі ў Лідскай паштова-тэлеграфнай управе былі прызначаны: начальнік паштовай управы, надворны дарадца Калянкоўскі і чыноўнік дваранскай апекі Брухаў. Згодна з гэтым указам, абавязкам цэнзара стаў прагляд міжнароднай перапіскі, а таксама прагляд і вынятак у вызначаных выпадках мясцовай перапісцы. Адначасова абвешчаны мараторый на вэксалі.

У панядзелак 3 жніўня (21 ліпеня) у Лідзе мабілізаваныя ў войска настаўнікі народных школ у адпаведнасці з загадам школьнага інспектара Баўбліса арганізавалі патрыятычную маніфестацыю, хадзілі па горадзе з царскім партрэтам і трохкаляровымі сцягамі і спявалі «Боже, царя храни» і «Славься, славься русский царь» і т. п. Некалькі баязлівых мясцовых абывацеляў і нават некалькі гандляроў далучыліся да гэтай маніфестацыі і дапамагалі крычаць «ура». Напрыканцы маніфестанты групкамі разышліся па патайным шынкам, дзе яшчэ можна было дастаць забаронены алкаголь, выпіўка справакавала некалькі скандальных боек, у якіх узялі ўдзел асобы, вельмі паважаныя ў тутэйшым грамадстве.

У Лідзе, як, зрэшты, і ва ўсім краі, у выніку загаду зверху ў касцёле, царкве і ў сінагозе здзяйсняліся набажэнствы за перамогу. На гэтыя набажэнствы з'яўляліся толькі афіцыйныя асобы, была адпраўленая тэлеграма імператару з выяўленнем вернападданых пачуццяў абывацеляў горада Ліды, збіраліся капейкавыя і рублёвыя ахвяраванні на вядзенне вайны, на Чырвоны Крыж і да т. п. Абшарнікі Лідскага павета (не ўсе, аднак) пасля аб'яўлення вайны падпісалі ў Вільні цару ганаровы адрас з падтрымкай.

Раніцай у чацвер 6 жніўня (24 ліпеня) на пляцы каля казармаў пашыхтаваўся 172-і Лідскі полк з поўным паходным рыштункам. Палкавы святар адслужыў малебен,

а камандзір палка Раманаў вітаў асабісты склад, пажадаў хуткай перамогі і вяртання з фронту да родных агменяў. На цырымоніі іграў палкавы аркестр, прысутнічалі тысячы гараджан: дзеці, жонкі, сваякі і знаёмыя тых, хто ішоў на вайну. Пры развітанні быў такі жудасны лямант і плач, што ніхто з прысутных не мог утрымацца ад слёз. Полк па-батальённа, з музыкай і сцягамі пайшоў на станцыю для пагрузкі. Пры адпраўленні кожнага эшалона паўтараліся сцэны развітання з дарагімі людзьмі, якія ішлі на смерць. Разгорнуты да колькасці ваеннага часу 172-і полк налічваў 4000 штыкоў. У войску Рэненкампфа полк заняў месца на левым крыле ўздоўж Аўгустоўскіх лясоў. Пасля вайны і рэвалюцыі ў Расіі з былой імперыі і з нямецкага палону ў Ліду і Лідскі павет вярнулася не болей пятай часткі шарагоўцаў і некалькі афіцэраў.

Пазней з народнага апалчэння старэйшых узростаў была сфарміравана 385-я пешая Віленская дружына дзяржаўнага апалчэння, якую ўзначалілі два лідзяніны — падпалкоўнікі запасу Адольф Малеўскі і яго намеснік Баляслаў Гейштаўт. Таксама была сфармаваная 66-я конная сотня, якую ўзначаліў падпалкоўнік запасу Пізанім. Віленская дружына была адпраўленая ў Вільню, конная сотня — у Эйшышкі.

Леанід ЛАЎРЭШ

Пачнем збіраць зярно к зярняці...

ДА ПАЛІТЫЧНЫХ БІЯГРАФІЙ АЛЯКСАНДРА ЧАРВЯКОВА І МІКАЛАЯ ГАЛАДЗЕДА

У Беларусі праблема з навуковымі біяграфіямі. Іх няма. Такая ж праблема і з біяграфіямі палітычнымі, якія, адзначу, павінны разглядацца як адзін з відаў біяграфій навуковых. У такіх біяграфіях жыццё і дзейнасць палітыка разглядаецца ў шырокім грамадска-палітычным кантэксце, аўтары імкнуцца да максімальнай аб'ектыўнасці ў паказе дадатных і адмоўных бакоў яго характару, прычын і матываў тых ці іншых яго ўчынкаў, тых ці іншых наступстваў яго дзеянняў ці бяздзеяння.

Нельга сказаць, што дзве цэнтральныя постаці міжваеннай БССР — Аляксандр Чарвякоў і Мікалай Галадзед — былі абдзеленыя ўвагай даследчыкаў. У свой час увагу чытачоў прыцягнулі кнігі Уладзіміра Якутава «А. Г. Червяков» (1978) і «Н. М. Голодед» (1981). Тады, у час брэжнеўскага застою і неасталінізму, пэўна, толькі так і трэба было пісаць: з налётам мастацкасці і замоўчваннем не аднаго вострага моманту. Адзначыўшы, што У. Якутаў — таксама аўтар кніжкі для дзяцей «Александр Червяков» (1986) і брашуры з трохі дзіўным загалоўкам «Вровень з веком (Страницы биографии о Н. М. Голодеде)» (1989), звернем увагу і на тое, што ўжо ў незалежнай Беларусі выйшла складзеная пісьменнікам і журналістам Валянцінам Мысліўцом кніга выбраных артыкулаў і прамоў Чарвякова і ўспамінаў сучаснікаў пра яго «…я ніколі не быў ворагам» (1992).

Нельга не згадаць тут гісторыка і архівіста прафесара Расціслава Платонава, які быў прамотарам выдання шэрагу кніг з міжваеннай гісторыі БССР. У адной з гэтых кніг («Палітыкі. Ідэі. Лёсы. Грамадзянскія пазіцыі ва ўмовах нарастання ідэолага-палітычнага дыктату ў Беларусі 20–30-х гг. — Мінск: БелНДІДАС, 1996) Р. Платонаў апублікаваў нарысы «Старшыня ЦВК: Застрэліўся? Застрэлілі? (Аб трагедыі Аляксандра Чарвякова)» і «Адкрыем заслону тайны (Аб расправе над старшынёй СНК БССР Мікалаем Галадзедам)». Гэта быў ужо якасна новы падыход да паказу часу і грамадска-палітычнай сітуацыі, у якой давялося жыць і працаваць абодвум дзяржаўным дзеячам, і да паказу маральнага выбару, які кожны з іх здзейсніў у вырашальны момант.

Кнігі, прамотарам выдання якіх быў Р. Платонаў, выходзілі дзякуючы энтузіязму вучонага і яго супрацоўнікаў, не ў рамках нейкай дзяржаўнай праграмы даследаванняў, хоць відавочна: калі б у нас была дзяржаўная праграма даследаванняў ці калі б такую праграму склала і змагло фундаваць незалежнае грамадства, у першую чаргу трэба было б выдаць біяграфіі Антона Луцкевіча, Аляксандра Чарвякова ды Усевалада Ігнатоўскага. Гэтыя тры асобы былі цэнтральнымі постацямі беларускага руху, яго своеасаблівым трыумвіратам. З сярэдзіны 1920-х на беларускім небасхіле ўзышла зорка Мікалая Галадзеда. З часам яна пачала супернічаць з зоркай папулярнага Аляксандра Чарвякова.

Ідэя публікацыі, якую я прапаную ўвазе чытачоў, не з'яўляецца новаю. На стэнаграму XVI з'езда Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі (КП(б)Б) як гістарычную крыніцу, бадай, першы — у нарысах пра А. Чарвякова і М. Галадзеда — звярнуў сур'ёзную ўвагу Р. Платонаў. Знаёмства з гэтым дакументам (своеасабліваю п'есаю) пераканала мяне ў тым, што публікацыі заслугоўваюць вялікія фрагменты стэнаграмы. Яны і самі па сабе з'яўляюцца каштоўным дакументам, і ўтрымліваюць у сабе падказкі даследчыкам, дзе (у матэрыялах якіх партыйных і дзяржаўных форумаў ды ўстаноў) шукаць дадатковыя матэрыялы да палітычных біяграфій А. Чарвякова і М. Галадзеда. Нарэшце, у гэтай стэнаграме ў асноўным паказана кола людзей, з якімі ў той ці іншай меры супрацоўнічалі і сутыкаліся абодва дзеячы.

* * *

XVI з’езд КП(б)Б праходзіў 10–19 чэрвеня 1937 г. У ліпені 1937 г. магло споўніцца 17 гадоў з таго часу, як выпускнік Віленскага настаўніцкага інстытута, былы сябар Беларускай Сацыялістычнай Грамады, афіцэр расійскай арміі, камісар Беларускага нацыянальнага камісарыята пры Народным камісарыяце нацыянальнасцяў Савецкай Расіі, камісар асветы ў Часовым рабоча-сялянскім савецкім урадзе Беларусі, намеснік народнага камісара асветы Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Літвы і Беларусі, член, а потым і старшыня Менскага губернскага ваенна-рэвалюцыйнага камітэта (ВРК) А. Чарвякоў стаў старшынёю ВРК Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусі (ліпень — снежань 1920). На ІІ Усебеларускім з’ездзе Саветаў, які адбыўся 13–17 снежня 1920 г., яго выбралі ў склад Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта (ЦВК) ССРБ. А неўзабаве ён стаў старшынёю ЦВК. І на гэтай пасадзе заставаўся амаль 17 гадоў.

Мусіць, трэба нагадаць, што ССРБ 1920–1924 гг. займала тэрыторыю няпоўных Барысаўскага, Ігуменскага, Мазырскага, Менскага, Слуцкага і, здаецца, цэлага Бабруйскага павета Менскай губерні. Уваходзілі ў склад тагачаснае ССРБ і фрагменты Вілейскага павета Віленскай губерні.

У невялічкай рэспубліцы можна і нават трэба было пасаду старшыні ЦВК спалучыць з пасадаю старшыні Савета Народных Камісараў БССР (СНК, Саўнаркам). Пэўны час «прэзідэнт» і «прэм’ер-міністр» А. Чарвякоў з’яўляўся адначасова і народным камісарам (наркамам) замежных спраў ССРБ. Гэтая пасада была ліквідаваная пасля таго, як у канцы 1922 г. быў утвораны Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік (СССР). У выніку аб’яднання савецкіх рэспублік А. Чарвякоў стаў адным з чатырох старшыняў ЦВК СССР і заставаўся на гэтай пасадзе да сваёй смерці. Не забудзьма таксама, што ў 1920–1924 гг. Чарвякоў уваходзіў у Цэнтральнае Бюро (ЦБ) КП(б)Б.

Дзякуючы пэўным чыннікам беларускім нацыянал-камуністам (потым іх назавуць нацыянал-ухілістамі, нацыянал-апартуністамі і нават — у другой палавіне 1930-х гг. — нацыянал-фашыстамі) удалося дамагчыся, каб Расія вярнула ў склад Беларусі частку земляў былых Віцебскай, Магілёўскай і Менскай губерняў, якія яна прыўлашчыла ў 1919–1920 гг. На бальшавіцкім жаргоне гэта было названа першым узбуйненнем ССРБ. У выніку такой акцыі за А. Чарвяковым засталася пасада старшыні ЦВК БССР. Старшынёю СНК стаў Язэп Адамовіч. У сувязі з тым, што КП(б)Б у 1924 г. істотна вырасла, Цэнтральнае Бюро КП(б)Б было пераўтворанае ў Цэнтральны Камітэт (ЦК). Да сваёй смерці А. Чарвякоў будзе членам ЦК КП(б)Б і яго Бюро.

На час вяртання ў склад Беларусі яе цэнтральных і часткі ўсходніх земляў замест ЦБ КП(б)Б было створанае Часовае беларускае бюро Цэнтральнага Камітэта Расійскай камуністычнай партыі (бальшавікоў), або ЧББ ЦК РКП(б). Магчыма, у час працы гэтага партыйнага органа А. Чарвякоў упершыню сустрэўся ці бліжэй пазнаёміўся з выканаўцам абавязкаў сакратара Горацкага павятовага камітэта РКП(б) Мікалаем Галадзедам, чалавекам з Навазыбкаўскага павета, які скончыў народнае вучылішча, паехаў у Крывы Рог і вывучыўся там на электрамеханіка і, як пісаў гісторык Уладзімір Якутаў, на машыніста ды ўвайшоў такім чынам у рабочую арыстакратыю. (Тут дарэчы будзе спаслацца на вядомага меншавіка Пятра Гарві, які нямала папрацаваў у падпольных гуртках у Расіі і добра ведаў рабочы клас. Дык вось, кваліфікаваныя работнікі называлі сябе *мастеровыми*, а рабочымі яны называлі некваліфікаваных.)

Прызваны ў войска, М. Галадзед абслугоўваў электраабсталяванне ў авіяцыйным падраздзяленні 8-й расійскай арміі. Ён быў малодшым камандзірам, спраўна нёс службу і заслужыў падзякі камандавання і нават, як сцвярджалі былыя яго таварышы па партыі, Георгіеўскі крыж. Яшчэ трэба даследаваць, да якога чыну даслужыўся М. Галадзед, якія

падзякі і ўзнагароды атрымаў, але можна думаць, што ён ані не марыў аб паражэнні Расіі ў вайне. Гэта і тое, што 8-й арміяй, у якой ён служыў, пэўны час камандаваў адзін з пачынальнікаў белага руху, генерал Лаўр Карнілаў, было ў вачах бальшавікоў цяжкою правінай.

Паўтараю: як у спраўднасці праходзіла салдацкая служба М. Галадзеда, яшчэ трэба даследаваць, але як бы яно ні было, віхура, распачатая Вялікай рэвалюцыяй на пачатку 1917-га, не магла не ўцягнуць і яго. Яшчэ трэба даследаваць, наколькі праўдзівыя былі абвінавачанні, сабраныя яго таварышамі па партыі і агучаныя на XVI з'ездзе КП(б)Б (прыналежнасць да Партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, разрыў арганізацыйнай сувязі з Навазыбкаўскай бальшавіцкай арганізацыяй, аднаўленне ў партыі і г. д.), яшчэ трэба вывучыць, ці сапраўды М. Галадзед служыў у Чырвонай Арміі і працаваў у падполлі падчас Гетманшчыны, як пра тое мы чытаем у адной з ягоных анкетаў. Але для нас відавочны факт: трапіўшы ў Горкі, здольны да вучобы сялянскі сын, кваліфікаваны рабочы хацеў стаць высокакваліфікаваным спецыялістам сельскай гаспадаркі, таму і паступіў на рабочы факультэт, каб падрыхтавацца да вучобы ў сельскагаспадарчым інстытуце. Ды ў бальшавіцкай партыі дзейнічала правіла: асабістае павінна быць падпарадкаванае агульнапартыйнаму. І малады М. Галадзед становіцца старшынёю Горацкага павятовага выканкама Гомельскай (з ліпеня 1922 г. — Смаленскай) губерні. У 1924 г. ён прадстаўляе губерню ў Часовым беларускім бюро ЦК РКП(б). Там ён ці то ўпершыню, ці то бліжэй знаёміцца з А. Чарвяковым, з беларускімі камуністамі (якіх, звяртаю ўвагу, трэба адрозніваць ад бальшавікоў).

У стэнаграме XVI з'езда КП(б)Б можна сустрэць інфармацыю, што М. Галадзед некалькі разоў мяняў сваю нацыянальнасць, і нават сцвярджэнне, што ён гандляваў сваёй нацыянальнасцю. Па-мойму, усё прасцей. У анкеце дэлегата на VIII з'езд КП(б)Б (май 1924 г.) у графе «Нацыянальнасць» М. Галадзед запісаў, што ён рускі, а ў графе «Якую мову лічыць роднай» напісаў: *научился говорить по-русски* (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 1258. Арк. 65). Вось такі парадокс: «рускаму» чалавеку спатрэбілася вучыцца гаварыць па-расійску. Значыць, расійская не была яго роднаю моваю. І ён гэта добра ўсведамляў.

VIII з'езд КП(б)Б быў першы пасля таго, як у склад ССРБ былі вернутыя цэнтральныя і частка ўсходніх беларускіх земляў. Ад гэтага часу жыццё і лёс М. Галадзеда звязаныя з Беларуссю, і ён самавызначаецца як беларус. У снежні 1925 г. ён становіцца другім сакратаром ЦК КП(б)Б. Разам з беларускімі камуністамі ён будзе весці працу дзеля вяртання Беларусі рэшты яе ўсходніх этнічных земляў. Многага дамагчыся не ўдалося. Складоваю часткаю ССРБ сталі Рэчыцкі і Гомельскі паветы. Родны М. Галадзеду Навазыбкаўскі павет, як і іншыя ўсходнія тэрыторыі, Масква пакінула ў складзе Расіі.

Тут дарэчы будзе сказаць, што пасля вяртання ў склад Беларусі цэнтральных і часткі ўсходніх земляў была прынятая новая канстытуцыя Рэспублікі (1927), у адпаведнасці з якой ССРБ стала афіцыйна менавацца Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікай і была ўзаконеная абрэвіятура БССР.

У 1927 г. адбылася і перамена ў становішчы М. Галадзеда. У кіраўніцтве Савецкай Беларусі ад самых яе пачаткаў ніколі не было адзінства. Звычайна канфлікты ўсчыналіся паміж «мясцовымі» і «прыезджымі». Пра гэтыя канфлікты, пра тое, як «мясцовыя» «выжывалі» з Беларусі першых сакратароў КП(б)Б, чытачы могуць нешта даведацца з фрагментаў стэнаграмы XVI з'езда Кампартыі Беларусі, якія публікуюцца тут. У 1927 г. выбухнуў чарговы канфлікт, які палічылі за лепшае звесці да міжасабовага канфлікту паміж старшынёй СНК Язэпам Адамовічам і першым сакратаром ЦК КП(б)Б Аляксандрам Крыніцкім. Калі Масква выдаліла іх абодвух з Беларусі, М. Галадзед стаў старшынёй урада БССР. На гэтай пасадзе ён прабудзе да канца мая 1937 г.

* * *

Як бачым, у 1927–1937 гг. А. Чарвякоў і М. Галадзед становяцца цэнтральнымі постацямі ў жыцці БССР, асабліва калі ўзяць пад увагу, што разам яны «перажылі» чатырох першых сакратароў ЦК ЦК(б)Б: Вільгельма Кнорына, Яна Гамарніка, Канстанціна Гея і Мікалая Гікалу.

М. Гікалу вызвалілі ад абавязкаў першага сакратара ЦК КП(б)Б у студзені 1937-га, а ў наступным месяцы ён стаў першым сакратаром Харкаўскага абласнога камітэта Кампартыі (бальшавікоў) Украіны. Як кандыдат у члены ЦК УсеКП(б) — Усесаюзнай камуністычнай партыі (бальшавікоў), — ён, пэўна ж, як і М. Галадзед, прысутнічаў на пленарным пасяджэнні (пленуме) гэтага органа 23 лютага — 5 сакавіка, з якога пачаўся чарговы крывавы перыяд савецкай гісторыі, неправамерна, як на маю думку, названы Вялікім тэрорам.

Тэрор перыяду распаленай бальшавікамі Грамадзянскай вайны таксама быў вялікі, як і тэрор перыяду калектывізацыі сельскай гаспадаркі, «ліквідацыі кулацтва як класа» і Галадамору. Адрозненне 3-га вялікага тэрору ад двух папярэдніх было ў тым, што цяпер ён інтэнсіўна праводзіўся і ўнутры тэрарыстычнай партыі. Ужо адбыўся працэс Льва Каменева і Грыгорыя Зіноўева (ён жа працэс «Антысавецкага аб'яднанага трацкісцка-зіноўеўскага цэнтра», ён жа працэс 16-ці; жнівень 1936 г.). У студзені 1937-га адбыўся працэс «Паралельнага антысавецкага трацкісцкага цэнтра» (ён жа працэс 17-ці). І вось, 23 лютага пачаўся лютаўска-сакавіцкі пленум ЦК УсеКП(б). Стэнаграма яго даступная. Таму не буду ўдавацца ў дэталі. Усе ўдзельнікі пленума чакалі даклад генеральнага сакратара ЦК партыі. З вуснаў жа Іосіфа Сталіна яны пачулі, што «шкодніцкая і дыверсійна-шпіёнская праца агентаў замежных дзяржаў… закранула ў той ці іншай меры ўсе або амаль усе нашы арганізацыі — як гаспадарчыя, так і адміністрацыйныя і партыйныя». Па-другое, «агенты замежных дзяржаў… праніклі не толькі ў нізавыя арганізацыі, але і на некаторыя адказныя пасады». Па-трэцяе, «некаторыя нашы кіруючыя таварышы… не толькі не здолелі разглядзець сапраўдны твар гэтых шкоднікаў, дыверсантаў, шпіёнаў і забойцаў, але… нярэдка самі садзейнічалі прасоўванню агентаў замежных дзяржаў на тыя ці іншыя адказныя пасады». Безумоўнымі агентамі замежных дзяржаў, сцвярджаў Сталін, былі трацкісты, якія паўсюль стваралі гнёзды шкоднікаў і шпіёнаў-дыверсантаў. Трацкізм 1930-х, казаў Сталін, гэта не палітычная плынь у рабочым класе, а «беспрынцыповая і безыдэйная банда шкоднікаў, дыверсантаў, разведчыкаў, шпіёнаў, забойцаў, банда заклятых ворагаў рабочага класа», якія дзейнічаюць як наймiты разведвальных службаў замежных дзяржаў. Іх сіла «заключаецца ў партыйным білеце, у валоданні партыйным білетам». Адсюль вынікала задача — ачысціць партыю ад сапраўдных і ўяўных прыхільнікаў Льва Троцкага.

Запазычаны ва Уладзіміра Леніна «дыялектычны метад» дазваляў Сталіну і карным органам партыі-дзяржавы ствараць самыя неймаверныя альянсы. Пікам гэтай «творчасці» стане працэс «Праватрацкісцкага блоку» (сакавік 1938 г.), калі на лаве падсудных разам з былымі прыхільнікамі Троцкага (Мікалай Красцінскі і Хрысціян Ракоўскі) апынуліся яго апаненты (Мікалай Бухарын і Аляксей Рыкаў), калі праціўнік сталінскай калектывізацыі сельскай гаспадаркі Бухарын стаў «падзельнікам» калектывізатара Якава Якаўлева.

З прамовы Сталіна на пленуме ЦК УсеКП(б) вынікала, што барацьба з «агентамі замежных дзяржаў» можа набыць перманентны характар, бо «пакуль існуе капіталістычнае акружэнне, будуць існаваць у нас шкоднікі, шпіёны, дыверсанты і забойцы». Мала таго, Сталін сцвярджаў: «…чым больш будзем рухацца наперад, чым больш будзем

мець поспехаў, тым больш будуць азлабляцца рэшткі разбітых эксплуататарскіх класаў, тым хутчэй яны будуць ісці на больш вострыя формы барацьбы, тым больш яны будуць паскудзіць савецкай дзяржаве, тым больш яны будуць хапацца за самыя адчайныя сродкі барацьбы як апошнія сродкі асуджаных».

У сучаснай марксісцкай літаратуры можна прачытаць, што праз 3-і вялікі тэрор Сталін расчышчаў дарогу для кар'ернага росту новай генерацыі бальшавіцкіх дзеячаў. Гэтага не хаваў і сам генеральны сакратар. Падзяліўшы ў сваёй прамове партыйныя кадры на генералітэт, афіцэрства і унтэр-афіцэрства, правадыр паставіў задачу: «Падняць ідэалагічны ўзровень і палітычную загартоўку гэтых камандных кадраў, *уліць у гэтыя шэрагі свежыя сілы, якія чакаюць свайго вылучэння…*» (курсіў наш. — *А. С.*). Каб заспакоіць прысутных на пленуме, Сталін завяршыў гэты сказ словамі: «…і пашырыць такім чынам склад кіраўнічых органаў». Ва ўмовах таталітарнай дзяржавы, акрамя тэрору, іншага шляху істотнага абнаўлення кіроўнай групоўкі няма. Так, нагадаю, праводзіў ратацыю кіраўнічых кадраў у кантынентальным Кітаі Мао Цзэдун («вялікая пралетарская культурная рэвалюцыя»). Пры гэтым нязменным застаецца сам правадыр. Калі ж кадры доўга не мяняць, атрымліваецца застой, як у СССР у час Леаніда Брэжнева.

Была ў прамове Сталіна і «прагаворка па Фройду». Кажучы, што шкоднікі «звычайна прымяркоўваюць галоўную сваю шкодніцкую працу… к перыяду парэдадня вайны ці самой вайны», генеральны сакратар тым самым абвяшчаў, што Савецкі Саюз знаходзіцца напярэдадні вайны. Можна меркаваць, што Сталін вырашыў праз 3-і вялікі тэрор правесці зачыстку тылу ад сваіх актуальных і патэнцыйных апанентаў. А гэта былі, як правіла, людзі з больш-менш салідным стажам партыйнай і дзяржаўнай дзейнасці, службы ў арміі і на флоце.

Быў у 3-га вялікага тэрору яшчэ адзін аспект. У канцы 1929 г. Сталін узяў у свае рукі кіраўніцтва бальшавіцкай партыяй і Савецкім Саюзам. Пасля забойства Сяргея Кірава (1 снежня 1934 г.) у яго практычна не засталося канкурэнтаў. Аднак у саюзных і аўтаномных рэспубліках за час ад 1917 г. сфармаваліся свае эліты. Кіраўнікі рэспублік нярэдка былі, як Чарвякоў, «айцамі» гэтых дзяржаўных або, калі заўгодна, квазідзяржаўных утварэнняў. Нароўні са Сталіным і іншымі членамі Палітбюро ЦК УсеКП(б) іх выбіралі ў ганаровыя прэзідыумы ўсякіх з'ездаў, канферэнцый, пасяджэнняў, іх партрэты неслі падчас наладжаных уладаю дэманстрацый. У стэнаграме XVI з'езда КП(б)Б можна прачытаць пра тое, што партрэты Галадзеда віселі ў ленінскіх кутках воінскіх падраздзяленняў, што яго абвяшчалі і ганаровым танкістам, і ганаровым курсантам… 3-і вялікі тэрор паслужыў усталяванню ў СССР абсалютнага культу асобы Сталіна. Ад гэтага часу партрэты кіраўнікоў рэспублік знікаюць з дзяржаўных і партыйных устаноў, іх не носяць падчас дэманстрацый, кіраўнікоў рэспублік не выбіраюць у ганаровыя прэзідыумы. Гэтая прывілея належыць толькі Сталіну і членам Палітбюро. Але перш чым устанавіць такое правіла, Крамлю належала пазбыцца «старых» элітаў у саюзных і аўтаномных рэспубліках. (Слова «стары» я пішу ў сэнсе стажу, а не ўзросту кіраўнікоў рэспублік, бо таму ж Чарвякову ўвесну 1937 г. споўнілася 45 гадоў, а Галадзеду — на два гады менш.) «Тэарэтычным грунтам» для элімінацыі «старога» кіраўніцтва рэспублік стаў даклад Сталіна на лютаўска-сакавіцкім пленуме ЦК УсеКП(б), у якім, нагадаю, генеральны сакратар партыі сцвярджаў, што «агенты замежных дзяржаў… праніклі не толькі ў нізавыя арганізацыі, але і на некаторыя адказныя пасады».

* * *

Гэта толькі так сказана: «на некаторыя адказныя пасады». У Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь захоўваецца папка з аглядам «вынікаў разгрому антысавецкага падполля ў БССР», складзеным «паводле матэрыялаў следства», якое ў 1937–1938 гг. вёў 4-ы аддзел упраўлення дзяржаўнай бяспекі наркамата ўнутраных спраў БССР (Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 13277). Гэты дакумент настолькі фальшывы, што яго можна было б назваць «мастацкім свістам», выдумкай «досужего ума», калі б не яго злавесны змест. Гэбісты паведамлялі, што ўсяго было арыштавана 2570 удзельнікаў аб'яднанага антысавецкага падполля, а потым ішла «раскладка» — колькі трацкістаў і зіноўеўцаў, правых, нацыянал-фашыстаў, сацыялістаў-рэвалюцыянераў, бундаўцаў, меншавікоў, сіяністаў, царкоўнікаў, сектантаў і клерыкалаў.

Гэтаму агляду папярэднічаў яго план-накід, прадстаўлены ў ЦК КП(б)Б, відаць, для зацвярджэння ці то ўзгаднення (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 13278). У тым накідзе чытаем, што антысавецкі аб'яднаны блок у БССР пачаў складвацца яшчэ ў 1930–1931 гг., гэта значыць у той час, калі ў кабінетах бальшавіцкай партыі і Дзяржаўнага палітычнага упраўлення (ДПУ) фальшавалася справа так званага Саюза вызвалення Беларусі. «Антысаветчыкі-падпольшчыкі», як вынікае з дакументаў, сканцэнтраваліся былі ў ЦВК і СНК БССР, ЦК КП(б)Б, Дзяржаўнай планавай камісіі, у наркаматах (асабліва земляробства, асветы, мясцовай прамысловасці ды лёгкай прамысловасці), у гандлёвым апараце, Акадэміі навук, вышэйшых навучальных установах, Саюзе пісьменнікаў. У сваю «сетку» гэтыя «ворагі народа» ўцягнулі людзей з усёй БССР. Гэбісты сцвярджалі, што на момант напісання агляду групы антысаветчыкаў-падпольшчыкаў яшчэ існавалі ў Менску, Магілёве, Бабруйску, Слуцку, Мазыры, Горках, Капылі, Сянно, Круглым, Навабеліцы ды іншых населеных пунктах.

Адкуль набралася такая густая сетка агентаў розных разведак? Адказ быў просты: адны «ворагі народа» падчас Першай сусветнай вайны былі ў нямецкім ці аўстрыйскім палоне, другія жылі на паднямецкай тэрыторыі, трэція браталіся з нямецкімі салдатамі на фронце; а потым была савецка-польская вайна за Беларусь і Літву, і многія дзеячы жылі на тэрыторыі, захопленай Войскам Польскім, былі ў польскім палоне; нямала дзеячаў БССР паходзілі з Польшчы і Заходняй Беларусі, з Латвіі, Літвы і Эстоніі, некаторыя сутыкаліся ў час грамадзянскай вайны ў Расіі з інтэрвентамі, знаходзіліся ў палоне ў белых, а яшчэ былі тыя, хто за царом трапіў нават у Амерыку і ў каго меліся там родзічы….

Што тычыцца А. Чарвякова, дык ён ні пад адну гэтую катэгорыю не падпадаў. І ўсё роўна ён быў абвешчаны польскім шпіёнам. На якой падставе? Пэўна, таму, што быў у адной партыі, працаваў у партыйных і савецкіх органах разам з палякамі або з тымі, хто паходзіў з Польшчы і Заходняй Беларусі. Была ў біяграфіі Чарвякова адна істотная «закавыка»: ён быў сябрам Беларускай Сацыялістычнай Грамады (дарэчы, дагэтуль невядома, у якім годзе ён уступіў у БСГ). Другая «закавыка» была ў тым, што ўлетку 1920 г. Чарвякоў разам з іншымі дзеячамі Кампартыі Літвы і Беларусі — «польскімі агентамі» Адамам Славінскім і Язэпам Адамовічам ды «латвійскім агентам» Вільгельмам Кнорыным — прыняў у бальшавіцкую партыю Беларускую камуністычную арганізацыю (БКА) на чале з Усеваладам Ігнатоўскім (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 13277. Арк. 11). А БКА, пісалі гэбісты, была створаная (пасля наўпроставай дырэктывы Юзафа Пілсудскага) афіцэрам II аддзялення польскага генштаба Сільвестрам Ваявудскім (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 13277. Арк. 9). Другое ж аддзяленне («двуйка») займалася пытаннямі выведкі і контрвыведкі, і стварала яно БКА як шпіёнскую і шкодніцка-дыверсійную структуру, пра што мы можам прачытаць у стэнаграме XVI з'езда КП(б)Б.

Са стэнаграмы XVI з'езда можна даведацца, што Чарвяковааднаасобна вінавацілі і за тое, што ён «заслаў» на падпольную працу ў Заходнюю Беларусь Міхала Гурына-Маразоўскага — чалавека, рашуча настроенага супраць палякаў, у тым ліку супраць польскага камунізму. Настолькі рашуча, што ён хацеў вывесці Камуністычную партыю Заходняй Беларусі (КПЗБ) з падпарадкавання польскім камуністам (так званая сэцэсія) і пераўтварыць яе ў самастойную секцыю Камуністычнага Інтэрнацыяналу. Калі ж ягоная ініцыятыва сустрэла супраціў і бальшавіцкага кіраўніцтва ў Маскве ды Менску, і кампартыі Польшчы, і пэўнай часткі КПЗБ, Гурын-Маразоўскі пайшоў на супрацоўніцва з польскай «бяспекай» і стаў ці не галоўным сведкам абвінавачання ў справе Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады — масавай арганізацыі (некаторыя называюць яе партыяй), якую бальшавікі вырашылі выкарыстаць (і пачалі выкарыстоўваць) у сваіх інтарэсах.

Вось такія тры галоўныя «злачынствы» супраць бальшавіцкай партыі інкрымінавалі Аляксандру Чарвякову. Чацвёртае яго «злачынства» было ў тым, што ён так і не стаў актыўным удзельнікам тэрору, развязанага бальшавікамі ўнутры сваёй партыі, не дапамагаў выкрываць «ворагаў народа», «агентаў разведак», «шкоднікаў» і «дыверсантаў», хоць ад яго гэтага настойліва патрабавалі. Не меншым «злачынствам» Чарвякова было і тое, што яго паважала беларуская інтэлігенцыя, што «всякие контрреволюционные, нацдемовские группы, которые на протяжении долгих лет боролись против советской власти», выстаўлялі яго «своим знаменем». Мала таго, гэты «чалавек-сцяг» меў іншы раз мужнасць заступацца за некаторых абвінавачаных у злачынствах супраць улады[1].

Са стэнаграмы XVI з'езда вынікае, што часцей за абвінавачаных у злачынствах супраць улады заступаўся Мікалай Галадзед. Яно і зразумела: старшыня СНК адказваў за народную гаспадарку БССР, за дабрабыт народа, і яму патрэбныя былі спецыялісты, людзі, якія ўмелі рабіць канкрэтную справу, а не балабоніць. Як і Чарвякова, Галадзеда вінавацілі таксама за тое, што яго паважае інтэлігенцыя. Называлі яго і натхняльнікам «прышчэпаўшчыны» — палітыкі хутарызацыі, палітыкі стварэння моцных сялянскіх таварных гаспадарак і іх добраахвотнай кааперацыі, якую ў 1920-я гг. праводзіла КП(б)Б. Былы другі сакратар ЦК КП(б)Б Даніла Валковіч, які на кароткі час сядзе ў крэсла старшыні СНК БССР, нават прапанаваў і тэрмін адмысловы — галадзедаўшчына. Ды перш-наперш справу Галадзеда ўвязалі са справай «вайсковай змовы», «антысавецкай трацкісцкай вайсковай арганізацыі», больш вядомай як «справа Тухачэўскага».

У мяне такое адчуванне, што пачатак працы XVI з'езда КП(б)Б адмыслова быў перанесены на 10 чэрвеня 1937 г., бо пленум ЦК, які адбыўся 14–18 сакавіка, вырашыў быў склікаць з'езд 12 мая. Пэўна, у Маскве адбыўся нейкі збой, і з'езд пачаў сваю працу на месяц пазней. На другі дзень яго працы Спецыяльная судовая прысутнасць Вярхоўнага суда СССР вынесла смяротны прысуд групе савецкіх военачальнікаў на чале з маршалам Міхаілам Тухачэўскім. Зняты з пасады старшыні СНК БССР М. Галадзед быў заняты сваёй палітычнай рэабілітацыяй і чакаў прыёму ў Сталіна. Ён не мог прысутнічаць

[1] Лягчэй было заступацца за тых, каго яшчэ не арыштавалі. За арыштаваных і афіцыйна абвінавачаных заступацца было немагчыма. Так, 13 мая 1937 г. сябрам ЦК КП(б)Б была даслана прынятая ў той самы дзень пастанова Бюро аб выключэнні былога наркама асветы Ананія Дзьякава з партыі і са складу кандыдатаў у члены ЦК КП(б)Б. Пастанову Бюро патрабавалася правесці як пастанову пленума ЦК. Сябры Цэнтральнага Камітэта павінны былі паставіць свой подпіс або ў графе «За», або ў графе «Супраць». Ніхто, у тым ліку М. Галадзед, Г. Убарэвіч і А. Чарвякоў, не паставіў свой подпіс у графе «Супраць».

на з’ездзе, хоць і быў абраны дэлегатам, а таму і не мог чуць, у чым яго вінавацілі. (Зрэшты, яго маглі і не пусціць у залу, дзе адбываліся пасяджэнні: гэта быў з’езд, у час працы якога праводзіліся арышты дэлегатаў.) А вінавацілі Галадзеда ў цеснай сувязі з камандуючым войскамі Беларускай вайсковай акругі Геранімам Убарэвічам (расстраляны 12 чэрвеня), з іншымі военачальнікамі акругі. Не ведаю, якія паказанні супраць Галадзеда выбілі з Убарэвіча, але схема вымалёўвалася такая: Галадзед і Убарэвіч на чале вайскова-палітычнай змовы ў Савецкай Беларусі. Узяўшы пад увагу тое, што начальнік галоўнага палітычнага ўпраўлення Чырвонай Арміі Ян Гамарнік быў у свой час першым сакратаром ЦК КП(б)Б і што да яго «мясцовыя», у тым ліку Чарвякоў, ставіліся прыхільна (дадам у дужках: было за што), удзельнікам вайскова-палітычнай змовы гэбісты лёгка маглі зрабіць і старшыню ЦВК БССР.

Не выклікае сумненняў, што ў БССР рыхтаваўся вялікі палітычны працэс на ўзор маскоўскіх, аднак намеры гэбістаў і іх галоўнага натхняльніка былі сарваныя. У 1930–1931 гг. Янка Купала сваім «харакіры», а потым У. Ігнатоўскі самагубствам не далі бальшавікам арганізаваць працэс у справе так званага Саюза вызвалення Беларусі. У 1937 г. задуме гэбістаў і іх натхняльніка не далі здзейсніцца Язэп Адамовіч (выкліканы ў Маскву, застрэліўся 22 красавіка 1937 г. у дарозе), Ян Гамарнік (застрэліўся перад арыштам 31 мая), Аляксандр Чарвякоў (застрэліўся 16 чэрвеня) і Мікалай Галадзед (скончыў жыццё самагубствам 31 чэрвеня ў турме НКУС БССР). Без галоўных фігурантаў працэс быў бы непаўнацэнны.

* * *

Стэнаграма XVI з’езда КП(б)Б дае магчымасць зразумець, што ў дачыненні да Чарвякова і Галадзеда былі выбраныя дзве розныя тактыкі.

Жыццё Чарвякова (прынамсі з 1917 г.) праходзіла публічна. Ён быў майстар акругленай фразы, пазбягаў рэзкіх рухаў, і таму з дзевяці беларусаў — членаў Часовага рабоча-сялянскага савецкага ўрада Беларусі – першарадную ролю ў грамадска-палітычным жыцці рэспублікі 1920–1930-х гг. адыгрываў толькі ён. Зміцер Жылуновіч (Цішка Гартны), Язэп Дыла ды Зміцер Чарнушэвіч былі акторамі другога і нават трэцяга планаў. Астатнія, не кажучы пра даволі загадкавую асобу Аляксандра Квачанюка, або сталі ахвярамі бальшавіцкага тэрору (Фабіян Шантыр), або (Іларыён Пузыроў, Іван Савіцкі і Усевалад Фальскі) бясследна зніклі, пры гэтым У. Фальскі, якому прысудзілі былі расстрэл, пабываў на савецкай катарзе.

Для таго каб вінаваціць чалавека ў смяротных грахах супраць сістэмы, трэба было або памяняць яе рэжым, або стаць на шлях фальшавання яе гісторыі, або рабіць і тое, і другое адначасова. Рэжым сістэмы памяняўся пры пераходзе ад новай эканамічнай палітыкі (1921–1928) да паскоранай індустрыялізацыі, калектывізацыі сельскай гаспадаркі і «ліквідацыі кулацтва як класа». Ужо ў 1930 г. сакратар ЦК КП(б)Б Васіль Шаранговіч (ведама ж, выконваючы волю вышэйстаячых партыйных інстанцый) спрабаваў «стварыць» у Кампартыі Беларусі групу Ігнатоўскага — Чарвякова, аднак прэзідэнт Беларускай акадэміі навук адмаўляў існаванне такой групы. Зрэшты, Ігнатоўскага і ўзначаленую ім БКА яшчэ не вінавацілі ў шпіянажы, дыверсійна-шкодніцкай дзейнасці і да т. п. На новым вітку гісторыі ці то В. Шаранговіч, ці то гэбісты вярнуліся да старой ідэі аб групе Ігнатоўскага — Чарвякова. На пачатку 1937 г. «органы» вырвалі патрэбныя паказанні супраць Ігнатоўскага і БКА з былога члена гэтай арганізацыі Міхася Чарота. Цяпер справа набывала новы, небяспечны паварот: Чарвякоў прымаў у партыю не аднаго агента «двуйкі», а цэлую шпіёнска-дыверсійную арганізацыю.

Мала таго, ужо сцвярджалася, што «Червяков был руководителем и организатором группы Игнатовского». Астатнія абвінавачанні былі дадаткам («довеском») да асноўнага.

14 чэрвеня на ранішнім пасяджэнні XVI з'езду КП(б)Б Чарвякоў выступіў з прамовай. Гэта былі апошні партыйны з'езд з яго ўдзелам і апошняя яго прамова. Чарвякоў, якога вінавацілі ў нацыянал-фашызме, якога называлі сцягам нацыянальна-дэмакратычнай інтэлігенцыі, як і 99 адсоткаў дэлегатаў, прамаўляў па-расійску (па-беларуску выступіў адзін толькі Іосіф Хаўкін). Зазначыўшы, што апошняя прамова Чарвякова — а гэта блізу 40 старонак стандартнага машынапісу — патрабуе асобнай публікацыі і асобнай каментатарскай працы, задамо пытанне: на што спадзяваўся старшыня ЦВК, выступаючы па-расійску і па-расійску запоўніўшы анкету дэлегата? Але асаблівую ўвагу звернем на тое, што ягоная прамова выклікала незадавальненне і нават абурэнне: «усебеларускі стараста» не стаў на шлях «выпраўлення», не пачаў дапамагаць партыі выкрываць «ворагаў народа».

Чарвякоў не мог ведаць, што ў той самы дзень, 14 чэрвеня 1937 г., першы сакратар ЦК КП(б)Б Шаранговіч накіраваў шыфратэлеграму Сталіну, у якой паведаміў, што арыштаваныя былыя наркамы Казімір Бэнек і Анані Дзьякаў, былы намеснік старшыні Дзяржплана Іван Пятровіч (Янка Нёманскі), былы старшыня Мазырскага акруговага выканаўчага камітэта Антон Дубіна і былы камандзір 16-га стралковага корпуса Андрэй Мелік-Шахназараў далі паказанні аб існаванні ў БССР контррэвалюцыйнай шкодніцкай і шпіёнскай арганізацыі, на чале якой стаялі ён, Чарвякоў, і Галадзед. Шаранговіч пісаў Сталіну: «…лічу, што Чарвякова трэба зняць з пасады старшыні ЦВК Беларусі» (http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/61082). І Сталін у той самы дзень даў адказ: «Галадзед арыштаваны. Раім не перашкаджаць з'езду праваліць Чарвякова. Калі з'езд вырашыць зняцце Чарвякова з пасады старшыні ЦВК Беларусі, мы пярэчыць не будзем».

Супастаўленне стэнаграмы XVI з'еда КП(б)Б і шыфратэлеграмаў Шаранговіча і Сталіна дае мне права зрабіць адну выснову: у Маскве і Менску быў распрацаваны сцэнар элімінацыі А. Чарвякова, і гэтую элімінацыю належала аформіць як выяўленне волі партыйных масаў.

Атрымаўшы вестку аб арышце Галадзеда, Шаранговіч, каб паведаміць навіну, бярэ слова на з'ездзе, а другі пасля яго выступае Аркадзій Шусцін, які агучвае думку аб пазбаўленні Чарвякова пасады старшыні ЦВК. Раніцай 15 чэрвеня Васілій Чарнышоў падтрымлівае прапанову Шусціна і ставіць перад дэлегатамі пытанне пра неўключэнне Чарвякова ў склад ЦК КП(б)Б. Раніцай 16 чэрвеня сваё слова вуснамі Аляксандра Аўгустайціса сказаў і камсамол: «…дальнейшее избрание тов. Червякова в члены ЦК и оставление его на посту председателя Центрального Исполнительного Комитета БССР — невозможно». Яшчэ далей пайшоў Раман Соскін з Оршы: ён заявіў, што Чарвякову «не должно быть места… в партии».

Знаўца апаратных гульняў, Чарвякоў зразумеў, што яго, як і іншых дэлегатаў, могуць не сёння, дык заўтра арыштаваць. У яго заставаўся быў адзін-адзіны спосаб захаваць гонар і годнасць. Іншых спосабаў у таталітарнай дзяржаве не было.

Што тычыцца Галадзеда, дык у дачыненні да яго была выбрана іншая тактыка. Постаць будучага старшыні СНК БССР была да 1924 г. не такою прыкметнаю, як постаць Чарвякова. Прыкметнаю яна стала тады, калі Горацкі павет зноў стаў складовай часткай Беларусі. Са стэнаграмы XVI з'еда КП(б)Б можна даведацца, што на Галадзеда працяглы час таварышы па партыі збіралі кампрамат і што асноўная ўвага была звернутая якраз

на «дабээсэсэраўскі» перыяд яго дзейнасці. Са стэнаграмы вынікае, што зборам кампрамату кіравалі такія дзеячы, як Мікалай Гікала (яго замяніў Васіль Шаранговіч), Даніла Валковіч і Арон Рыскін, а канкрэтным пошукам кампрамату займаліся супрацоўнікі Інстытута гісторыі партыі на чале з яго дырэктарам Сяргеем Пасэ. Паўтараю: будучым гісторыкам, будучым аўтарам палітычнай біяграфіі Галадзеда трэба будзе даследаваць кожны пункт абвінавачання, прад'яўленага Галадзеду, адвеяць выдумку ад праўды. Думаю, што перад намі паўстане вобраз дзяржаўнага дзеяча, які дзеля карысці справы мусіў займацца і паднашэннямі кіраўнікам савецкіх і гаспадарчых органаў у Расіі. Калі гэтыя людзі трапілі пад каток тэрору, Даніла Валковіч, удаючы з сябе наіўнага чалавека, з трыбуны з'езда скажа, што яго папярэднік адпраўляў падарункі «целыми вагонами своим единомышленникам». Ды не, у савецкай сістэме ўжо даўно запанаваў прынцып «ты мне — я табе», і той самы Валковіч, калі б ён даўжэй пабыў старшынёю СНК БССР, таксама мусіў бы пасылаць «целыми вагонами» падарункі за метал, за вугаль, за станкі і многае іншае, патрэбнае рэспубліцы.

Або вось наркам Андрэй Турлай наракае: з увагі на бяскорміцу ён прапанаваў Галадзеду скараціць план нарыхтовак у саўгасах, а Галадзед, наадварот, кажа, што план трэба павялічыць. Гэта не Галадзед кажа. Гэта вуснамі Галадзеда гаварылі вышэйшыя за яго інстанцыі, але наступіў зручны момант зваліць віну і за бяскорміцу, і за зрыў вытворчых планаў на Галадзеда. Магілёўскі партыйны сакратар Мацвей Клімчук вінаваціць Галадзеда за тое, што ён сабатаваў рашэнні ЦК. Гэта быў, хутчэй, не сабатаж, а «спусканне на тармазах». А што заставалася рабіць, калі ў партыйных кабінетах нярэдка прымалі рашэнні, якія цяжка або зусім нельга было выканаць?

Калі мы чытаем у стэнаграме, што ўтрыманне дачы Галадзеда каштавала вялікую суму, дык трэба высветліць, дзе тут была ўстаноўленая для наменклатуры норма, ад якой (як і ад гэбісцкага «эскорту») нельга было адмовіцца, а дзе — задавальняўся капрыз старшыні СНК. Так і з выплатамі военачальнікам Беларускай вайсковай акругі: атрымлівалі яны належнае ці неналежнае?

Арыштаваны ў Маскве пасля прыёму ў Сталіна, які не доўжыўся і пяці хвілін, М. Галадзед быў дастаўлены ў Менск. Тут яго чакалі допыты і вочныя стаўкі, а галоўнае — катаванні. Супраць яго ўжо былі выбітыя паказанні. Напрыклад, адным з фігурантаў «справы Тухачэўскага» быў старшыня Цэнтральнага савета Таварыства садзеяння абароне, авіяцыйнаму і хімічнаму будаўніцтву камандзір корпуса Роберт Эйдэман. А ў Беларусі гэтае таварыства пэўны час узначальваў Антон Дубіна. Мог ён стаць удзельнікам змовы? Мог. Таму А. Дубіну арыштавалі. Вядома, што Дубіна быў у добрых стасунках з Галадзедам. Мог узнікнуць трохкутнік Галадзед — Дубіна — Эйдэман? Мог. А вось дэлегат партыйнага з'езда Даніла Сердзіч казаў з трыбуны, што Галадзед і Убарэвіч не паклікалі яго з сабою на Галадзедаву дачу. Але ж да гэтага яны былі ўтрох? Былі. Значыць, маглі пра нешта дамовіцца? Маглі. Таму дэлегат Сердзіч і быў арыштаваны. Цяпер гэбістам належала выбіць прызнанні з самога Галадзеда. Аднак і Галадзед абраў той шлях, па якім пайшлі ўжо Я. Адамовіч, Гамарнік, Чарвякоў…

* * *

Чытаючы стэнаграму XVI з'езда КП(б)Б, думаеш: што змушала людзей збіраць кампрамат на таварышаў па партыі, выступаць з абвінавачаннямі, патрабаваць расправаў? Жаданне зрабіць кар'еру? Сяргей Пасэ, калі абмяркоўвалі яго кандыдатуру ў склад кандыдатаў у члены ЦК, дэманстраваў свае заслугі: «Я сцвярджаю,

што пры маім непасрэдным удзеле былі выяўлены ўсе дакументы, якія датычаць Галадзеда ў мінулым. Я сцвярджаю, што пры маім асабістым удзеле былі выяўлены дакументы, датычныя Чарвякова, што цэлы шэраг дакументаў цяпер быў выяўлены». Можна западозрыць у кар'ерызме і Валковіча. Пэўна, яго вабіла крэсла старшыні СНК. Але ці разумеў ён усю сваю ўразлівасць, слабасць, прыступнасць? Нарадзіўся ж у Заходняй Беларусі, там родзічы, а адзін брат — у ЗША. Ну і што з таго, што амерыканскі брат Валковіча — камуніст? Хіба не можа быць чалавек з партыйным білетам ворагам? Ну што з таго, што ён, Валковіч, не мае кантактаў з заходнебеларускімі родзічамі? Меў жа іх? Меў. Мог быць завербаваны? Мог. А Шаранговіч? Быў у польскім палоне? Быў. Мог быць завербаваны «двуйкай»? Яшчэ як мог! Значыць, і жаданне ўратаваць сабе жыццё таксама змушала капаць яму для іншых. Як таго сына армянскага святара, Авецiса Тавакаляна, які меў да таго ж няшчасце нарадзіцца ў мясцовасці, што трапіла ў склад Турцыі. Ці не спадзяваннем выжыць тлумачыцца і тое, што наркам фінансаў Іван Кудзелька, зямляк «выкрытага ворага народа» Міхася Чарота і брат «выкрытага ворага народа», у сваёй прамове на з'ездзе пачынае тапіць іншых?

Іншы раз уражвае, як людзі стараліся дзеля партыі. Здавалася б, якія адносіны да следства мог мець наркам асветы? А тым часам Аляксандр Варончанка спасылаецца на матэрыялы з кабінетаў НКУС. Ён яшчэ не здагадваецца (ці ўсё ж здагадваецца?), што і на яго пішуць данос. Як мы даведваемся, данос на Варончанку пісаў інструктар ЦК КП(б)Б Гласаў С. М., які ў канцы 1950-х будзе намеснікам міністра сельскай гаспадаркі (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 100. Адз. зах. 26. Арк. 19–20).

У расстрэльныя «сталінскія спісы» трапяць і тыя, каго вінавацілі з трыбуны XVI з'езда, і тыя, хто вінаваціў: Пётр Амбражунас, Мікалай Андрасюк, Мікалай Арабей, Сямён Бабкоў, Антон Баліцкі, Іван Бурдыка, Эдзід Вайнман (у спісе Эдзіт Вайман), Іван Васілевіч, Аляксандр Варончанка, Мікалай Ганчароў, Леў Готфрыд, Антон Дубіна, Анані Дзьякаў, Карнілій Жалудоў, Емяльян Жуковіч, Захар Кавальчук, Саламон Камянштэйн, Мацвей Клімчук, Іван Кудзелька, Якуб Ластоўскі, Навум Літвін, Арцём Любовіч, Аркадзь Ляшчынскі, Андрэй Мелік-Шахназараў, Сяргей Міцькоў, Аляксандр Ной, Павел Паніматка, Сяргей Пасэ, Іван Пятровіч (Янка Нёманскі), Грыгорый Рубінштэйн, Раман Соскін, Якаў Спектар, Іван Сурта, Авеціс Тавакалян, Андрэй Турлай, Яўген Хрыпач, Аляксандр Чарнушэвіч, Васілій Чарнышоў, Сцяпан Шаболтас, Павел Шастакоў, Васіль Шчарбакоў (http://stalin.memo.ru/regions/regi4.htm).

* * *

У кабінетах і лёхах НКУС гэбісты фармуюць аб'яднанае антысавецкае падполле, а ў іншым будынку адно за адным праходзяць пленарныя пасяджэнні ЦК КП(б)Б.

Першае пасяджэнне адбылося 20 чэрвеня 1937 г. Былі выбраныя сакратары і Бюро ЦК. Першым сакратаром партыі ЦК стаў Васіль Шаранговіч, другім сакратаром — Мікалай Дзеніскевіч, сакратаром — Уладзімір Патапейка.

5–7 ліпеня кіраўніцтва бальшавікоў Беларусі абмяркоўвала вынікі пленума ЦК УсеКП(б). Даклад Васіля Шаранговіча і інфармацыя наркама ўнутраных спраў Барыса Бермана не стэнаграфаваліся. Затое ёсць пастанова, у якой чытаем, што ў БССР «выкрыты буйныя контррэвалюцыйныя арганізацыі з правых — трацкістаў, нацыянал-фашыстаў і польскай арганізацыі вайсковай, якія ўзначальваліся агентамі япона-германскага і польскага фашызму — Галадзедам-Чарвяковым-Убарэвічам-Бенекам» (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10957. Арк. 130).

29 ліпеня зноў пасяджэнне ЦК. Разглядалася пытанне аб рашэнні ЦК УсеКП(б) ад 29 ліпеня 1937 г. аб кіраўніцтве ЦК КП(б)Б. Такая вось аператыўнасць: 29-га ў Маскве прымаюць пастанову і 29-га яе абмяркоўваюць у Менску. Дзеля гэтага ў сталіцу БССР прыехалі важныя госці — загадчыкі аддзелаў ЦК УсеКП(б) Якаў Якаўлеў і Георгі Малянкоў. У стэнаграме (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10959) не паказана, хто старшынюе, няма даклада Якаўлева, але ёсць рэзалюцыя па яго дакладзе. З запісаў вынікае, што Якаўлеў назваў Шаранговіча (разам з Галадзедам) агентам Польшчы. Ворагам названы другі сакратар ЦК Дзяніскевіч. ЦК КП(б)Б ухваляе пастанову ЦК УсеКП(б) аб зняцці з пасад Шаранговіча, Дзяніскевіча і наркама земляробства Мікалая Нізоўцава.

А хто ж на месца Шаранговіча? Даведнікі і прафесар Эмануіл Іофе паведамляюць: наш зямляк (родам з Горадна) Я. Якаўлеў. Ды вось у адным дакуменце сцвярджаецца, што Кампартыяй Беларусі ў 1937 г. нейкі час адначасна кіравалі загадчык сельгасаддзела ЦК УсеКП(б) Я. Якаўлеў і загадчык аддзела кіруючых партыйных органаў ЦК УсеКП(б) Г. Малянкоў (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 100. Адз. зах. 26. Арк. 3).

Якаўлеў (ці дуумвірат Якаўлеў — Малянкоў?) быў ужо чацвёрты — пасля Гікалы, Валковіча[2] і Шаранговіча — кіраўнік ЦК КП(б)Б у 1937 г.

11 жніўня 1937 г. члены ЦК зноў сабраліся на пленум — каб выбраць першага сакратара. З Масквы прывезлі кандыдата на гэтую пасаду — Аляксея Волкава. З матэрыялаў пленума (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10961) вынікае, што была выбраная падліковая камісія (старшыня Б. Берман) і што быў абвешчаны перапынак для таемнага галасавання. Значыць, Волкава выбралі першым сакратаром ЦК КП(б)Б? Так, сцвярджаецца ў адным дакуменце (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 100. Адз. зах. 26. Арк. 3), на пленуме 11 жніўня 1937 г. першым сакратаром ЦК быў выбраны Аляксей Волкаў, а другім — Аляксей Лявіцкі. Але ў літаратуры Волкава, як і Якаўлева, называюць в. а. першага сакратара. Аказваецца, выбіралі не першага і другога сакратароў, а выканаўцаў іх абавязкаў. Мала таго, Волкаў і Лявіцкі не былі ні членамі ЦК, ні членамі (да 31 студзеня 1938 г.) Бюро ЦК КП(б)Б, але партыяй кіравалі.

На чале КП(б)Б Волкаў прабудзе да 18 чэрвеня 1938 г. На яго і была ўскладзеная задача працягваць тэрор. У дакументах пленума ЦК, які адбыўся 17–19 жніўня 1937 г. (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10963. Арк. 190–191), у спісе яго членаў значацца 37 чалавек з 64, выбраных з'ездам, а ў спісе кандыдатаў у члены ЦК — 14 чалавек з 21 выбранага. Спіс, магчыма, недакладны ў той частцы, што датычыць кандыдатаў у члены ЦК.

25 кастрычніка было скліканае яшчэ адно пленарнае пасяджэнне ЦК КП(б)Б. Удзел ім бралі 24 члены ЦК і 8 кандыдатаў у члены ЦК. Пад канец пленума застаўся 21 член ЦК, бо праз «лазню», якую ім наладзілі, не прайшлі сакратар ЦК Уладзімір Патапейка, наступнік Чарвякова на пасадзе старшыні ЦВК Міхаіл Стакун і навaспечаны намеснік старшыні СНК Іван Жураўлёў. Усіх трох знялі з пасадаў, вывелі са складу ЦК, «а остальное всё — по принадлежности», як сказаў Волкаў. Але перш чым наладзіць судзілішча на гэтымі трыма, сабраныя члены ЦК выключылі з партыі як ворагаў народа і арыштантаў 19 сваіх калегаў, у тым ліку і тых, хто з трыбуны з'езда «выкрываў» Чарвякова і Галадзеда: А. Аўгустайціса, А. Варончанку, Г. Рубінштэйна, Л. Готфрыда, А. Турлая, В. Чарнышова, І. Сурту і наступніка Галадзеда на пасадзе старшыні СНК Д. Валковіча (ён будзе расстраляны 27 лістапада 1937 г.). Як выключаных з КП(б)Б першаснымі партыйнымі арганізацыямі з ЦК вывелі яшчэ чатырох яго членаў, у тым ліку І. Ліхачова. Пытанне аб партыйнасці яшчэ 2 членаў ЦК перадалі на разгляд першаснай

[2] Э. Іофе сцвярджае, што Д. Валковіч кароткі час выконваў абавязкі першага сакратара ЦК КП(б)Б пасля ад'езду М. Гікалы.

арганізацыі, а з Цэнтральнага Камітэта іх прадбачліва вывелі. Такім чынам, на адным гэтым пасяджэнні са складу ЦК КП(б)Б было выдалена 28 чалавек. Паўстала пытанне аб кааптацыі ў склад ЦК кандыдатаў у члены Цэнтральнага Камітэта, выбраных XVI з'ездам. У адным дакуменце запісана, што «з 21 кандыдата ў члены ЦК не маглі знайсці ніводнай дастойнай кандыдатуры, бо частка кандыдатаў у члены ЦК ужо была арыштавана, а астатнія абвінавачваліся ў варожай дзейнасці» (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 100. Адз. зах. 26. Арк. 4). Гэта не зусім так. «Наскрэблі» 16 кандыдатаў у члены ЦК, але два з іх — вайскоўцы — выехалі за межы БССР, аднаго, П. Чундзерава, тут жа выключылі з кандыдатаў у члены ЦК, а з астатніх 13 давер аказалі толькі двум; да ўсіх іншых, у тым ліку да пісьменніка Міхася Лынькова, меліся пытанні і прэтэнзіі. Пра ўсё гэта можна прачытаць у стэнаграме і пратаколе пасяджэння ЦК КП(б)Б ад 25 кастрычніка 1937 г. (НАРБ. Ф. 4п. Воп 1. Адз. зах. 10969, 10970).

На наступнае пасяджэнне ЦК КП(б)Б, якое адбылося 30–31 студзеня 1938 г., прыехалі 17 яго членаў[3] і 6 кандыдатаў у члены Цэнтральнага Камітэта. Удзельнікі пасяджэння выключылі са складу ЦК трох яго членаў, якія выбылі за межы Беларусі, пазбавалі партыйнага білета і членства ў ЦК 5 «ворагаў народа», выключылі з партыі таксама 5 кандыдатаў у члены ЦК. З 11 членаў Бюро ЦК, выбраных на пленуме 20 чэрвеня 1937 г., 31 студзеня 1938 г. у партыі пакуль што заставаўся адзін Б. Берман. З 7 кандыдатаў у члены Бюро, выбраных 20 чэрвеня, ужо да 25 кастрычніка 1937 г. у партыі не засталося ніводнага.

* * *

Пры падрыхтоўцы гэтай публікацыі выкарыстоўваўся асноўны экзэмпляр стэнаграмы XVI з'езда КП(б)Б. У фондзе 4п (вопіс 1) Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь гэта адзінкі захавання 10917, 10919, 10921, 10923, 10925. Гэты асобнік асноўны таму, што дэлегаты аўтарызавалі свае выступленні шляхам унясення ў іх правак, дапаўненняў, а таксама шляхам скарачэнняў.

Стэнаграму з'езда можна чытаць таксама ў папках 10918, 10920, 10922, 10924 і 10926, аднак яе нельга называць копіяй ці другім экзэмплярам асноўнага асобніка, бо раздрукоўкі адрозніваюцца паміж сабою перш-наперш пагінацыяй.

Маецца таксама папка 10927, у якой захоўваюцца дадатковыя асобнікі справаздачы ЦК КП(б)Б з'езда, з якой выступаў В. Шаранговіч, яго заключнае слова і іншыя дакументы.

З тае прычыны, што справаздача ЦК, з якой выступаў Шаранговіч, яго заключнае слова пасля спрэчак па справаздачы, а таксама прамова на апошнім пасяджэнні з'езда апублікаваныя ў часопісе «Бальшавік Беларусі» (1937. № 6. С. 11–73), я не палічыў патрэбным публікаваць фрагменты гэтых тэкстаў. Часткі тэкстаў, апублікаваных у «Бальшавіку Беларусі», і стэнаграмы з'езда, датычныя А. Чарвякова і М. Галадзеда, не тоесныя, аднак істотных разыходжанняў паміж імі няма. Ведама, даследчык абавязаны цытаваць не «прылізаны» часопісны тэкст, а стэнаграму з усімі яе каструбаватасцямі.

Мушу зрабіць агаворку наконт заключнага слова В. Шаранговіча пасля спрэчак па справаздачы ЦК. Там ёсць словы, якія першы сакратар прамовіў з трыбуны, але потым (магчыма, з этычных меркаванняў) вырашыў выкасаваць са стэнаграмы. Той, хто будзе чытаць тэкст заключанага слова ў «Бальшавіку Беларусі», пасля сказа «Не такі

[3] З выбраных з'ездам прыехалі 15 членаў ЦК, але, як мы памятаем, 25 кастрычніка 1937 г. у склад ЦК былі пераведзены 2 кандыдаты ў члены ЦК.

Чарвякоў быў бедненькі» не знойдзе словы: «Во всяком случае туда ему и дорога, раз он покончил самоубийством. *(Смех, аплодисменты.)*». Гэтыя словы (за выключэннем рэмаркі «Смех, аплодисменты») у асноўным асобніку стэнаграмы з'езда закрэсленыя, але чытаюцца (Адз. зах. 10923. Арк. 77). Не закрэсленыя яны ў іншым экзэмпляры стэнаграмы (Адз. зах. 10924. Арк. 81), а таксама ў асобным машынапісе заключнага слова (Адз. зах. 10927. Арк. 201).

Рыхтуючы фрагменты стэнаграмы XVI з'езда КП(б)Б да публікацыі, мусіш займацца тэксталогіяй. Асабліва гэта датычыць правак, унесеных прамоўцамі ў асноўны тэкст стэнаграмы. Пакуль Галадзед не быў арыштаваны, прамоўцы, якія вінавацілі яго, не адважваліся называць былога старшыню СНК БССР ворагам народа. Пасля таго як Шаранговіч паведаміў аб арышце Галадзеда і сказаў, што «товарищам, выступавшим здесь, придется соответствующим образом исправлять… свои стенограммы», некаторыя кінуліся шчыраваць. Гэта і Андрэй Турлай, і Мацвей Клімчук, і Іван Жураўлёў (гэты не забыў і прагнуцца перад Шаранговічам), і Мікалай Казюк, і Міхаіл Стакун, і Грыгорый Рубінштэйн. Леў Готфрыд правіў тэкст сваёй прамовы і чарнілам, і алоўкам, а старшыня калгаса «Серп і Молат» Гарадоцкага раёна Кузьма Пяткоўскі напісаў антычарвякоўскія інвектывы на асобных лістках паперы, ушытых паміж аркушамі стэнаграмы.

І яшчэ адна заўвага. Стэнаграму з'езда нельга назваць поўнай, бо ў ёй адсутнічае прамова на вячэрнім пасяджэнні 13 чэрвеня наркама ўнутраных спраў БССР Бермана. У адпаведнай папцы змешчана даведка: «Выступление т. Бермана взято т. Долговым. 13/VI.37». І дапісана, што яна знаходзіцца ў асобай папцы, а асобая папка, як тлумачаць архівісты, знаходзіцца ў прэзідэнцкім архіве ў Маскве.

* * *

Пры падрыхтоўцы гэтай публікацыі давялося сутыкнуцца з поўнай або частковай адсутнасцю ў літаратуры біяграфічных звестак як пра тых, хто выступаў на XVI з'ездзе КП(б)Б, так і пра тых, чые прозвішчы называлі прамоўцы. У бальшавіцкай дакументацыі міжваеннага часу ў абсалютнай большасці выпадкаў абыходзіліся без імёнаў і без ініцыялаў дзеячаў, якія прысутнічалі на розных пасяджэннях, якіх прызначалі на пасады і звальнялі з пасад, якіх хвалілі і ганілі. Іншы раз у дакументацыі прозвішчы і імёны скажаліся (напрыклад, Жалудова (Желудова) называлі Жолудзевым, Вайнмана — Вайманам). Гэта ў немалой меры ўскладняла пошук патрэбных звестак. У гэтым пошуку былі выкарыстаныя наступныя крыніцы:

а) сама стэнаграма XVI з'езда КП(б)Б: кандыдаты ў члены ЦК партыі выкладалі — хто коратка, хто больш разгорнута — свае біяграфіі дэлегатам;

б) анкеты дэлегатаў IV–XVI з'ездаў КП(б)Б;

в) анкеты членаў ЦК, ЦРК і ЦКК, выбраных XI–XVI з'ездамі;

г) выпіскі з пратаколаў Бюро і Сакратарыята ЦК КП(б)Б аб перамяшчэнні і прызначэнні работнікаў на адказныя пасады за 1926–1928 гг.;

д) немалая колькасць пратаколаў канферэнцый і пасяджэнняў камітэтаў акруговых і раённых партыйных арганізацый з былога 6-га вопісу фонду 4п (цяпер гэта складовая частка 1-га вопісу).

Была таксама выкарыстана даведачная літаратура, перш за ўсё Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, Беларуская энцыклапедыя і Ваенная энцыклапедыя Беларусі.

Былі выкарыстаныя таксама звесткі, якія ўтрымліваюцца на сайце Міжнароднага гісторыка-асветніцкага, праваабарончага і дабрачыннага таварыства «Мемарыял» і ў іншых электронных сродках інфармацыі.

Калі біяграмы дзеячаў маюцца ў Беларускай Энцыклапедыі, Энцыклапедыі гісторыі Беларусі, Ваеннай энцыклапедыі Беларусі, у зносках называюцца толькі іх імёны і прозвішчы і пасады, якія яны займалі ў час працы з'езда або перад арыштам. Тое ж у большасці выпадкаў тычыцца і асобаў, звесткі пра якіх ёсць у наступных кнігах:

Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя: жыццярысы, мартыралогія, успаміны. Мінск — Мюхнен, 1999.

Маракоў Л. Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі, 1794–1991: энцыклапедычны даведнік. У 3 т. Т. 1. Абрамовіч — Кушаль. Мінск: Athenaeum, 2004.

Маракоў Л. Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі, 1794–1991: энцыклапедычны даведнік. У 3 т. Т. 2. Лавіцкі — Ятаўт. Мінск, 2003.

Маракоў Л. Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі, 1794–1991: энцыклапедычны даведнік. У 3 т. Т. 3. Кн. 1. Абакановіч — Кучынская. Мінск, 2004.

Маракоў Л. Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі, 1794–1991: энцыклапедычны даведнік. У 3 т. Т. 1. Кн. 2. Лабадаеў — Яцына. Мінск, 2005.

Маракоў Л. У. Ахвяры і карнікі. Мінск, 2007.

На крутым павароце: Ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929–1931 гг.: дакументы, матэрыялы, аналіз / аўт.-склад. Р. П. Платонаў. Мінск: БелНДІДАС, 1999.

Памяць: Гістарычна-дакументальная хроніка Мінска. У 4 кн. Кн. 3-я / укл. В. С. Семенякоў, А. А. Ляўшэвіч; навук. рэд. Г. В. Штыхаў. Мінск: БЕЛТА, 2004.

Пасля крутога павароту: Ідэолага-палітычная барацьба ў Беларусі. 1932–1936 гг.: Дакументы, матэрыялы, аналіз / аўт.-склад. У. І. Адамушка і інш. Мінск: БелНДІДАС, 2008.

Перед крутым поворотом: Тенденции в политической и духовной жизни Беларуси (1925–1928): Отражение времени в архивных документах / авторы-составители: Р. П. Платонов и др.; под ред. Р. П. Платонова. Мінск: БелНИИДАД, 2001.

Платонаў Р. Лёсы: Гісторыка-дакументальныя нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцця ў Беларусі 20–30-х гадоў. Мінск: БелНДІДАС, 1998.

Платонаў Р. П. Палітыкі. Ідэі. Лёсы. Грамадзянскія пазіцыі ва ўмовах нарастання ідэолага-палітычнага дыктату ў Беларусі 20–30-х гг. Мінск: БелНДІДАС, 1996.

Черушев Н. С., Черушев Ю. Н. Расстрелянная элита РККА (командармы 1-го и 2-го рангов, комкоры, комдивы и им равные): 1937–1941. Биографический словарь. М.: Кучково поле; Мегаполис, 2012.

У гэтай публікацыі падаюцца больш разгорнутыя біяграмы тых дзеячаў, звестак пра якіх няма ў літаратуры і ў электронных сродках інфармацыі.

У некаторых выпадках звесткі, якія ўтрымліваюцца ў літаратуры і ў электронных сродках інфармацыі, я ўдакладняў і папаўняў.

Разумею, што звесткі пра многіх дзеячаў лапідарныя, фрагментарныя і, магчыма, у нечым памылковыя. Спадзяюся, што яны будуць удакладненыя, пашыраныя, упарадкаваныя ў ходзе далейшых пошукаў нашых гісторыкаў.

* * *

Пры падрыхтоўцы гэтай публікацыі была ўжытая агульнапрынятая ў свой час сістэма скаротаў, абрэвіятур, якія ёсць сэнс падаць з увагі на тое, што маладое пакаленне чытачоў і нават даследчыкаў не заўсёды іх ведае.

АВК — акруговы выканаўчы камітэт;

АК — акруговы камітэт;

АКК — акруговая кантрольная камісія;

АКПО — аддзел кіруючых партыйных органаў;

АНА — аддзел народнай адукацыі;

АПА — агітацыйна-прапагандысцкі аддзел;

БАН — Беларуская акадэмія навук (першапачатковая назва Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі);

БВА — Беларуская вайсковая акруга;

БКА — Беларуская камуністычная арганізацыя (існавала ў 1920 г.);

БКО — тое, што БКА;

БПС-Р — Беларуская партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў (існавала ў 1918–1924 гг.);

БСГ — Беларуская Сацыялістычная Грамада;

БСРГ — Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада

Бунд — Усеагульны габрэйскі рабочы саюз у Літве, Польшчы і Расіі;

ВРК — вайскова-рэвалюцыйны камітэт;

ВСНГ — Вышэйшы савет народнай гаспадаркі;

выканкам — выканаўчы камітэт;

ГВК — гарадскі выканаўчы камітэт;

ГК — гарадскі камітэт;

ГПУ — Государственное политическое управление (назва бальшавіцкай палітычнай спецслужбы ў савецкіх рэспубліках у 1922–1934 гг.; пасля ўтварэння Савецкага Саюза з 1923 г. дзейнічала Аб’яднанае галоўнае палітычнае ўпраўленне пры СНК СССР);

ДПУ — тое, што ГПУ;

губ. — губерня;

Дзяржплан — дзяржаўная планавая камісія;

КП(б)ЛіБ — Камуністычная партыя Літвы і Беларусі (існавала ў 1919–1920 гг.)

КПЗБ — Камуністычная партыя Заходняй Беларусі;

ЛКСМБ — Ленінскі камуністычны саюз моладзі Беларусі;

МТС — машынна-трактарная станцыя;

наркомат — народный комиссариат;

наркомпрос — народный комиссариат (комиссар) просвещения;

НК — народны камісарыят, наркамат;

НКА — народны камісарыят (наркамат) асветы;

НКЗ — народны камісарыят (наркамат) земляробства;

ПСР — Партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў (расійская);
РВК — раённы выканаўчы камітэт;
РК — раённы камітэт;
РКК — раённая кантрольная камісія;
РСІ — рабоча-сялянская інспекцыя;
РСЧА — Рабоча-Сялянская Чырвоная Армія;
ЦКК — Цэнтральная кантрольная камісія;
ЦСПСБ — Цэнтральны савет прафесійных саюзаў Беларусі (БССР).

Анатоль СІДАРЭВІЧ

ФРАГМЕНТЫ СТЭНАГРАМЫ XVI З'ЕЗДА КП(Б)Б

1-е пасяджэнне. 11 чэрвеня. Раніца

З уступнага слова В. ШАРАНГОВІЧА

Товарищи, мы должны помнить и ни на минуту не забывать предупреждение тов. Сталина о том, что мы находимся и работаем в капиталистическом окружении, помнить о подрывной работе троцкистов, правых, националистов, японо-немецких и польских агентов, диверсантов, шпионов и вредителей, этой фашистской нечисти. Мы должны помнить, что фашизм готовит усиленными темпами войну против нас, и это особенно надо помнить нам, большевикам и всему белорусскому народу, работающим на границе с фашистской Польшей. <…>

Товарищи, мы должны поднять нашу большевистскую бдительность. Все факты показывают, что она в КП(б)Б не была на должной высоте, иначе ничем нельзя объяснить таких фактов[4], когда, несмотря на все сигналы, оставались не разоблаченными такие матерые враги народа, как Бенек[5], Дьяков[6], Уборевич[7] и целый ряд других презренных предателей нашей родины[8].

4-е пасяджэнне. 12 чэрвеня. Раніца

З прамовы Э. ВАЙНМАНА[9]

Голодед считал себя признанным «вождем» белорусского народа, иначе он и не мыслил, иногда, правда, не всегда, он получал отпор и со стороны членов ЦК, хотя отпор был либеральный. Вместо большевистской принципиальной борьбы возились с этим зазнавшимся двурушником, который все время обманывал нашу партию, будучи в прошлом эсером, являлся в 1923 г. троцкистом, потом путался с националистами-фашистами. <…>

Я хочу не быть голословным и привести несколько фактов. Что значит работа Голодеда в отношении групповщины? Людей недовольных, «обиженных» он группировал вокруг себя. Возьмем Чернушевича[10], который был членом Бюро ЦК. Кто взял его под защиту, как не Голодед? <…>

---

[4] Так у стэнаграме.

[5] Бенек Казімір (1895–1938), у 1923–1924 гг. сакратар Барысаўскага павятовага камітэта КП(б)Б, у 1927–1937 гг. пачаргова наркам працы, наркам гандлю, наркам земляробства БССР, у 1930–1934 гг. намеснік старшыні СНК БССР, у студзені 1930 — маі 1937 г. член Бюро ЦК КП(б)Б.

[6] Дзьякаў (Дзякаў) Анані (1896–1937), у красавіку 1936 — маі 1937 г. наркам асветы БССР.

[7] Убарэвіч Геранім (Іеранім; 1896–1937), камандарм 1 рангу (1935), у 1931–1937 камандуючы войскамі БВА.

[8] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 1–3.

[9] Вайнман (Вайман) Эдзід (1895, м. Шацк Ігуменскага пав. — ?), сын каваля, каваль, член УсеКП(б) са жніўня 1917 г. З 1915 г. служыў у царскай арміі. Удзельнік Вялікай рэвалюцыі і Кастрычніцкага перавароту 1917 г. Служыў у РСЧА. З 1921 г. у Ігуменскім павятовым рэвалюцыйным трыбунале, пазней на партыйнай працы: з 1924 г. функцыянер спажывецкай кааперацыі і член партыйнай тройкі ў Барысаўскім павеце (потым акрузе), у 1926–1927 гг. член сакратарыята і загадчык арганізацыйнага аддзела ў Барысаўскім АК КП(б)Б, у 1927 г. — інструктар, загадчык арганізацыйнага аддзела ў Магілёўскім АК КП(б)Б; у 1933–1934 гг. начальнік палітаддзела Рагачоўскай МТС, у 1937 г. сакратар Бабруйскага раённага камітэта КП(б)Б.

[10] Чарнушэвіч (Чарнышэвіч у анкеце дэлегата XI з'езда КП(б)Б) Аляксандр (Алесь; 1899–1937), член УсеКП(б) з 1920 г., у 1924 г. сакратар Грэскага РК, у 1926–1927 гг. у Мазырскай акрузе, у 1927 г. загадчык арганізацыйнага аддзела Бабруйскага АК КП(б)Б, у сакавіку 1933 — лютым 1936 г. наркам асветы БССР, потым загадчык аддзела забеспячэння Беларускай геалагічнай разведкі, у студзені 1931 — сакавіку 1934 г. член Бюро, у красавіку 1935 — студзені 1936 г. кандыдат у члены Бюро ЦК КП(б)Б.

Или же дело Митькова[11] — этого агента фашизма. Кто его взял под защиту? <…>

Голодед — ведь он втянул Дубину[12] и Свиридова[13] в групповщину. Наконец, он же пригласил контрреволюционного троцкиста Голендо[14] в Госплан. Ведь он взял на работу контрреволюционного троцкиста, не помню его фамилии, который наркомвнешторг в БССР.

(ГОЛОСА. Фдиора[15].)

Ведь он взял Эгле[16], который имеет ряд троцкистских дел, и т. д. <…>

Возьмите… человека, который здесь сидит, много раз на пленумах бывает, Ластовского[17], постпред в Москве. Товарищи, он является членом ЦК, но я лично должен вам сказать, что я как член ЦК никогда не слыхал его на пленуме ЦК или где-либо и не знаю, кто-либо из других членов ЦК слыхал ли его как члена ЦК. Вы думаете, он пассивный человек? Нет, где нужно, он активный, факт. В Москве существовал так называемый белорусский клуб, который объединял разное нацдемовское охвостье. В 1936 г. Бюро обсуждало вопрос этот, и было предложено дать взыскание Ластовскому, который вместе с Голодедом поддерживал этот клуб. Тов. Голодед, конечно, защищал Ластовского на Бюро, Дьяков выступал в другой роли — наступал на Ластовского. Мы тут видим маневр этих лиц, Голодеда и Дьяков[а], их интересы сошлись. Но где же ЦК? Почему не было вынесено решение такое, какое нужно было, почему не наказали за это дело человека и он является человеком, который носит звание члена ЦК? Я считаю, что он не только не достоин звания члена ЦК, но он подхалим, он только чемоданы в состоянии носить Голодеду и больше ничего.

(ГОЛОСА. Правильно.)

---

[11] Міцькоў Сяргей (1896–1937), член УсеКП(б) з 1923 г., у 1924 г. загадчык арганізацыйнага аддзела ў Полацкім павятовым камітэце партыі, у 1925 г. сакратар Мсціслаўскага РК КП(б)Б, у 1926–1927 гг. загадчык арганізацыйнага аддзела ў Калінінскім АК КП(б)Б, у ліпені 1927 г. сакратарыятам ЦК КП(б)Б рэкамендаваны на пасаду загадчыка арганізацыйнага аддзела ў Магілёўскім АК КП(б) Б, затым працаваў у Гомельскім АК КП(б)Б, з сакавіка 1929 г. загадчык аддзела па рабоце ў вёсцы ЦК КП(б)Б, у 1932 г. старшыня Белкагасцэнтра, у 1933 г. старшыня Аршанскага РВК, у 1937 г. дырэктар гідролізнага доследнага завода НК мясцовай прамысловасці БССР, у чэрвені 1930 — снежні 1932 г. кандыдат у члены Бюро ЦК КП(б)Б.

[12] Дубіна Антон (1885–1937), сябар УсеКП(б) з 1918 г., у 1925–1927 гг. старшыня Магілёўскага АВК, з 1925 г. старшыня Мазырскага АВК, у 1927 г. старшыня Белсельбанка, у 1932–1937 гг. упаўнаважаны НК пошты і тэлеграфа (НК сувязі) СССР у БССР, у 1933–1934 гг. старшыня Цэнтральнага савета Асавіяхіма БССР, у 1937 г. старшыня Мазырскага АВК.

[13] Цяжка высветліць, які Свірыдаў меўся на ўвазе. Вядомыя Свірыдаў Андрэй (1891—?), член УсеКП(б) з 1918 г.; Свірыдаў Іван (1886—?); Свірыдаў Павел (1889?—?), сябар УсеКП(б) з 1919 г., у 1929 г. сакратар Церахоўскага РК КП(Б)Б.

[14] Галенда Мацвей (1894–1936), член УсеКП(б) з 1916 г., у 1924–1929 гг. на адказнай пасадзе ў Дзяржплане СССР, у 1930–1933 гг. член калегіі і намеснік наркама земляробства СССР, са жніўня 1933 да студзеня 1935 г. намеснік старшыні СНК — старшыня Дзяржплана БССР; выключаны з партыі 13 студзеня 1935 г, арыштаваны 15 ліпеня 1936 г.

[15] Так у стэнаграме. На ўвазе меўся Фліёр І. (1892—?), член УсеКП(б) з 1918 г., у кастрычніку 1932 — студзені 1935 г. упаўнаважаны НК знешняга гандлю СССР у БССР. Выключаны з партыі ў студзені 1935 г.

[16] Эгле Рэйнгольд (1896—?), сябар УсеКП(б) з 1912 г., у 1925–1926 гг. сакратар Магілёўскага гаррайкама КП(б)Б, у 1926–1927 гг. загадчык арганізацыйнага аддзела Полацкага АК КП(Б)Б, у 1932 г. намеснік упаўнаважанага НК шляхоў зносін СССР у БССР, у 1933–1934 гг. старшыня Паліўнага камітэта.

[17] Ластоўскі Якуб (Якаў; 1892?—?), член УсеКП(б) з 1918 г., у 1924–1926 гг. намеснік старшыні Мазырскага АВК, 6 красавіка 1926 г. вылучаны па пасаду старшыні АВК, у лістападзе 1926 — маі 1927 г. намеснік старшыні Калінінскага АВК, старшыня кантрольнага савета акруговага сельбанка, 8 чэрвеня 1927 г. у сувязі з ліквідацыяй акругі накіраваны пад загад Гомельскага АК КП(б)Б, потым прызначаны старшынёю Рабочага банка ў Гомелі, у 1928 г. стаў старшынёю Мазырскага АВК, у 1930 г. кіраўнік Саюзкалгасбанка, у 1931–1937 гг. пастаянны прадстаўнік СНК БССР пры СНК СССР.

…позволительно спросить у политработников, в частности у тт. Юнга[18] и Сердича[19] — работников этого корпуса, которых мы здесь часто видим на съездах, [в] президиумах и т. д., что они сделали для того, чтобы бороться с Уборевичем, который хотел оторвать армию от партийных организаций. Ведь мы знаем, что Юнг умеет выступать, и иногда с апломбом, не раз бывал на банкетах с Уборевичем, которые устраивал Голодед за счет государства (Голодед любил устраивать банкеты), а это была прямая обязанность политработников армии, особенно Юнга, — поставить вопрос перед соответствующими парторганизациями[20].

З прамовы М. ГОФМАНА[21]

Вот этот Уборевич. Я задаю вопрос тов. Червякову, я на съезде Советов преподнес съезду работу оборонного значения, вручил тов. Червякову, тов. Червяков, понаслышке, передал их Уборевичу, и до сегодня об этой работе ни слуху, ни духу. Я ничего не знаю об этой работе, над которой я работал целый год.

Почему тов. Червяков не мог, как и в ЦК партии, как тов. Шарангович, заинтересоваться моей работой, а то по-канцелярски отдали, и больше ни слуху, ни духу[22].

З прамовы І. СЕЛІВАНАВА[23]

Сейчас мы только начинаем говорить в Голодеде. Надо сказать, что наша Витебская партийная организация и Минская партийная организация до этого момента критиковали Голодеда сквозь зубы, считаясь с тем, что это председатель Совнаркома. Враг, между прочим, использывает это в свою пользу[24].

З прамовы А. КАВАЛЁВА[25]

С Бенеком вместе работал тов. Червяков — член Бюро ЦК, тов. Волкович. Мне кажется, что т. Шарангович тоже работал с этим врагом Бенеком. Мало того, ведь были сигналы со стороны низовых партийных организаций и отдельных рядовых членов партии о том, что Бенек в свое время защищал платформу махрового врага Троцкого.

Петрович[26] был исключен из партии первичной партийной организацией. Бюро ЦК занималось этим вопросом, но Бюро поверило на «честное» слово Голодеда, что Петрович человек политически проверенный. Тем самым Голодед старался защищить этого врага-фашиста.

Бюро ЦК и члены Бюро ЦК не учли сигналов первичных партийных организаций. Почему, товарищи, так легко отделался за это дело Голодед — я пока не знаю, какие меры приняты к нему за это дело[27].

---

18 Юнг Мікалай (1898–1938), з мая 1933 г. памочнік камандзіра 3-га кавалерыйскага корпуса па палітычнай частцы.

19 Сердзіч Даніла (1896–1938), з чэрвеня 1935 г. камандзір і вайсковы камісар 3-га кавалерыйскага корпуса.

20 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 161, 162, 164, 166.

21 Гофман Мордух (1900?—?), член УсеКП(б) з 1932 г., у 1937 г. галоўны механік Віцебскага шчаціннага завода.

22 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 177–178.

23 Селіванаў Ісідар (1890?—?), член Усе КП(б) з 1917 г., у 1937 г. дырэктар Віцебскай ватнай фабрыкі.

24 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 187.

25 Кавалёў Апанас (1903–1993), сябар УсеКП(б) з 1926 г., у 1934–1937 гг. сакратар парткама швейнай фабрыкі «Сцяг індустрыялізацыі» (Віцебск), у 1937–1938 гг. старшыня СНК БССР; пакінуў успаміны.

26 Пятровіч Іван (Янка Нёманскі; 1890–1937), акадэмік, эканаміст, пісьменнік, грамадскі дзеяч.

27 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 200–201.

З прамовы І. МІРУЦА[28]

Когда приезжал тов. Червяков в Ветринский район? Я лично просил его: приезжайте, тов. Червяков, вы же председатель ЦИК, член Бюро ЦК, посмотрите, как живут пограничные колхозы, в чем они нуждаются. Не знаю, мог он или не мог приехать, но тов. Червяков не приехал и не посмотрел, что у нас делается, а положение исключительно тяжелое, и в этом году нам нужна большая помощь колхозам. В колхозах на самой границе пораскрывали крыши, чтобы кормить скот. Надо их понакрывать, необходимы значительные средства…[29].

З прамовы А. ТУРЛАЯ[30]

Хочу остановиться на вопросе о Голодеде[31], этом враге народа. Бюро Центрального комитета и секретарям ЦК тт. Волковичу[32] и Гикало[33] безусловно были известны настроения партийных работников и в первую очередь секретарей райкомов партии, партийного актива в отношении Голодеда, и вместо развернутой большевистской самокритики[34] безобразной работы Совнаркома со стороны секретарей ЦК и членов Бюро ЦК были торможения критики. Даже если вспомнить последний, мартовский, пленум ЦК [КП(б)Б], который проходил после февральского пленума ЦК ВКП(б), то как он проходил? Когда целый ряд товарищей выступали с резкой критикой, то Голодед форменным образом зажимал критику. Он не давал говорить, а был почему-то такой порядок, что Голодед всегда председательствовал, и я с уверенностью могу сказать, что Голодед регулировал выступления отдельных членов ЦК партии на пленуме. И все же, несмотря на такое поведение Голодеда на пленуме, несмотря на зажим самокритики с его стороны, к этому вопросу отнеслись либерально. Мной был поднят вопрос о том, что нельзя терпеть такого положения, но все же Голодеду это прошло, ему не дали настоящего отпора, не взяли его под острую настоящую большевистскую критику[35] и не разоблачили его. <…>

Я приведу несколько характерных фактов. Тут дело не только в проведении Голодедом правооппортунистической линии. Когда я пришел в наркомат совхозов, то у меня никто не спросил, как организовывается новый наркомат, каково положение в наркомате, а ведь положение в совхозах было такое, что поголовье не было чем кормить, а у нас поголовье более 100 000. Ведь совхозы имеют за прошлый год громаднейшие убытки. У нас поголовье дохнет десятками и сотнями ежедневно. Требовалось разрешить во-

---

[28] Міруц Іван (1900—?), член УсеКП(б) з 1920 г., у 1924 г. кіраўнік 4-га скурзавода ў г. Менску, вылучаны на пасаду загадчыка Ляхаўскага раённага народнага дома, у лютым 1925 г. вылучаны на пасаду старшыні страхавой касы ЦСПСБ, з 1930 г. функцыянер прафсаюза дрэваапрацоўшчыкаў, у 1933–1934 гг. начальнік палітаддзела саўгаса «Нача-Шпакоўшчына» Полацкага раёна, у 1937 г. першы сакратар Ветрынскага РК КП(б)Б.

[29] Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 208.

[30] Турлай Андрэй (1894–1937), член УсеКП(б) з 1918 г., у 1924 г. старшыня Барысаўскага акруговага прафсаюзнага бюро, у 1925 г. загадчык аддзела ў ЦСПСБ, у лютым 1926 г. уведзены ў склад бюро Менскага АК КП(б)Б, у ліпені 1926 г. рашэннем Бюро ЦК КП(б)Б вылучаны на пасаду першага намесніка старшыні ЦСПСБ, у 1932 г. намеснік старшыні ЦКК і наркама РСІ БССР, у 1933–1937 гг. сакратар, першы сакратар Полацкага РК КП(б)Б, са студзеня 1937 г. наркам саўгасаў БССР.

[31] Наступныя тры словы ўпісаныя ад рукі.

[32] Валковіч (Ваўковіч) Даніла (1900–1937), у лютым — жніўні 1934 г. намеснік наркама земляробства БССР, у жніўні 1934 — маі 1937 г. другі сакратар ЦК КП(б)Б, у маі — верасні 1937 г. старшыня СНК БССР.

[33] Гікала Мікалай (1897–1938), у студзені 1932 — сакавіку 1937 г. (са студзеня намінальна) першы сакратар ЦК КП(б)Б.

[34] Так у стэнаграме. Тут і далей словам «самакрытыка» ў бальшавіцкім партыйным жаргоне заменена слова «крытыка».

[35] Наступныя чатыры словы ўпісаныя ад рукі.

прос о финансовой помощи совхозам. Я добился в Москве через голову вредителя Калмановича[36] и через голову Голодеда разрешения вопроса хотя [бы] об отсрочке 7,5 млн руб.[37]. Во время пленума ЦК ВКП(б) (т. Волкович об этом знает) я просил, чтобы мне помогли разрешить финансовый вопрос в Москве. Тов. Волкович направил меня к Голодеду. Я Голодеда два раза поймал и умолял разрешить этот вопрос, однако он отказался этот вопрос разрешать, и только через месяц, когда я его припер, нам удалось его разрешить. А сколько за этот месяц погибло поголовья скота?

Еще один вопрос — это вопрос о животноводстве.

У нас сейчас в отношении животноводства исключительно тяжелое положение в связи с тем, что мы ликвидировали большую группу совхозов, и 55 совхозов затронуто довольно крупными обрезками[38]. Поэтому мы не в состоянии сейчас удержать то поголовье, которое у нас было в прошлом году, ибо мы не можем его обеспечить ни производственными постройками, ни кормами. И когда я пришел к Голодеду с цифрами о плане развития животноводства на 1937 г., учитывая это положение совхозов, то Голодед мне прямо заявил, что он с моими цифрами не согласен и что план надо будет увеличить. Но что значит увеличить, когда нет кормовой базы? Голодед на это отвечает так: на Мозырщине есть сено, надо оттуда это сено возить на север, и тогда будет решен вопрос о кормовой базе. Но для каждого ясно, что значит возить сено из Мозырщины на север, в какую цену обойдется и само сено, молоко, масло и мясо.

Таким образом, я считаю, что Голодед проводит линию вредительства в сельском хозяйстве[39].

Еще несколько слов о Госплане и работе т. Любовича[40]. <…> Разве Госплан в данном случае не проводит ту же линию, которую проводил Голодед?[41].

З прамовы С. КАМЯНШТЭЙНА[42]

Следующий вопрос, тут все говорили о Голодеде. Я хочу также сделать несколько замечаний по поводу Голодеда и его действа[43].

Надо прямо сказать, что в делах Голодеда весьма виновато Бюро ЦК КП(б)Б, виноваты, при всем нашем уважении, тт. Гикало и Волкович[44], виноват т. Гикало. Он много говорил о вредности местного вождизма, но решительных, настоящих мер не было

---

[36] Калмановіч (Кальмановіч) Майсей (1888–1937), у студзені — лютым 1919 г. член Часовага рабоча-сялянскага савецкага ўрада Беларусі; з 1934 г. наркам збожжавых і жывёлагадоўчых саўгасаў СССР.

[37] Першапачатковая рэдакцыя сказа: *И было такое положение, что я добился в Москве у такого же вредителя, а может быть и большего, — Калмановича разрешения финансового вопроса, хотя [бы] об отсрочке 7,5 млн руб.* Пэўна, гаворка была пра адтэрміноўку пагашэння крэдыту.

[38] На ўвазе мелася скарачэнне плошчаў угоддзяў, якімі распараджаліся саўгасы.

[39] Першапачатковая рэдакцыя сказа: *Таким образом, я считаю, что Голодед в данном случае проводит линию, совершенно противоположную той, которую нужно было бы проводить в сельском хозяйстве.*

[40] Любовіч Арцём (1880–1938), член УсеКП(б) з 1917 г., у 1935–1937 гг. намеснік старшыні СНК — старшыня Дзяржплана БССР, у 1937 г. намеснік наркама сувязі СССР (http://lists. memo. ru/index12. htm).

[41] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 213–216.

[42] Камянштэйн Саламон (1895–1937), член Бунда ў 1916–1917 гг., член УсеКП(б) з 1918 г., у 1921–1922 гг. адказны сакратар Барысаўскага павятовага камітэта КП(б)Б, у 1923 г. сакратар Бабруйскага павятовага камітэта, у 1925 г. сакратар Капыльскага РК КП(б)Б, потым загадчык арганізацыйнага аддзела Слуцкага АК, у 1927 г. інструктар ЦК КП(б)Б, у 1931–1932 загадчык сектара ў ЦСПСБ, у 1937 г. першы сакратар Слуцкага АК КП(б)Б.

[43] Першапачатковая рэдакцыя сказа: *Я хочу также свести к этому микробу, к тому червоточению, которое очернило КП(б)Б.*

[44] Далей выкасаваны словы: *этим честным солдатам революции*.

принято[45]. А Голодед, зазнавшись, все время вел скрытую борьбу против ЦК, группируя вокруг себя как…

Тут говорили о правом оппортунизме. Вот покажу наглядный факт, на мой взгляд, подтверждающий правизм Голодеда.

В 1934 г. созывается пленум ЦК Коммунистической партии Белоруссии. На пленуме стоит отчет Голодеда о Пленуме ЦК ВКП(б).

Как вы помните, товарищи, в 1934 [г.] все мы под руководством нашей партии положили немало сил в деле массового перехода середняков в колхоз[ы].

Как выглядело у Голодеда то место в его выступлении, когда он коснулся коллективизации?

Многие из вас, присутствовавших на пленуме, помнят, как ухнул пленум, когда Голодед, говоря о коллективизации, недвусмысленно выразился, что середняка мы, мол, загнали в колхоз на основе перегибов, переборов, на основе налогов. Я помню, как все ахнули, но никто по-настоящему не ухнул Голодеду по уху. Что это означает? Это, видать, означает его неверие в дело коллективизации, клевета, непонимание, что индустриализация, строительство социализма[46] окончательно убедило нашего середняка в преимуществе колхозного строя. Тогда многие полагали, что это как будто оговорка.

Как Голодед построил свое заключительное слово.

Голодед имел «дурную» привычку обижаться на самокритику[47], обижаться на партию. Он недаром теперь пишет протесты по поводу Минской партийной конференции, мол, меня незаслуженно прорабатывают.

Чем он закончил. Он дал официальную справку, это можно найти в стенограмме, хотя возможно, что мы не найдем. Кто знает Голодеда, знает, что он никогда в жизни не оставлял стенограмм, а забирал все три экземпляра в карман с тем, чтобы его первоначальный уст [нечытэльна] текст когда-нибудь не пошел ему во вред.

Как он оправдывался. Я буквально помню, он сказал следующее: я был на пленуме ЦК ВКП(б), и позвольте мне мой доклад построить так, как я считаю нужным[48].

Тов. Шарангович в своем докладе сделал с этой трибуны заявление, что в БССР мы имеем 100 тыс. единоличников. Где же мы имеем этих 100 тыс. единоличников? Мы их имеем в пограничной республике. Мы их имеем на границе. <…>

Я спрашиваю конкретно: в чем была проявлена деятельность Голодеда в отношении этой социальной группы? Не вижу. Решительно ничем, ни в чем. Я спрашиваю дальше. Я понимаю положение Николая Федоровича [Гикало], когда ЦК ВКП(б)Б записал: «работать в одной упряжке». Это все правильно. Но где была принципиальная серьезная линия ЦК [КП(б)Б] после того, как эта упряжка Голодедом ежедневно рвалась, ибо не может работать честный солдат с человеком, который вошел в нашу партию[49], пряча от нас СР прошлое.

---

[45] Наступны сказ упісаны ад рукі. З прычыны таго, што другая частка сказа напісана на левым полі аркуша, прачытаць яе не ўдалося.

[46] У канцоўцы гэтага сказа ў першапачатковай рэдакцыі (*заставили нашего середняка идти прочно в колхоз)* Камянштэйн прагаварыўся, бо ён — як удзельнік калектывізацыі — ведаў, што ў 1930–1933 гг. сераднякі то ўступалі ў калгасы, то выходзілі з іх, і ведаў таксама, з якіх прычын асноўная маса серадНякоў, уступіўшы ў 1934 г. у калгасы, ужо не выходзіла з іх.

[47] Слова ўпісанае замест выкасаванага *инакомыслящих*.

[48] Першапачатковая рэдакцыя сказа: *Я буквально помню, он сказал следующее: я являюсь членом [потым упісана і выкасавана: кандидатом в члены] ЦК ВКП(б), и позвольте мне мой доклад построить так, как я считаю нужным*. За гэтым сказам выкасаваны наступны: *А он заявил, что коллективизация идет за счет перегибов, за счет налогов, за счет переборов*.

[49] Наступныя словы ў гэтым сказе ўпісаныя замест выкасаваных: *у которого остались все эсеровские отрыжки*.

Я считаю, что утаивание этого обстоятельства от ЦК ВКП(б), т. Сталина — серьезнейшая ошибка ЦК. Я понимаю, что мы также несем полную ответственность за те безобразия, которые имели место. Но нас не часто баловали информацией о настоящем положении дел в Бюро ЦК. Было бы лучше, если бы на пленумах ЦК члены ЦК знали знали о[бо] всем. На отдельных заседаниях Бюро ЦК кто не замечал, что у т. Гикало часто ворочит[50] и всякое терпение иссякает.

Возьмем вопрос о перегибах.

Я вполне согласен с тем, что окружные комитеты здорово проглядели, плохо смотрели, плохо работали. Мы на сегодняшний день исправили нарушения по 1200 хоз[яйствам], осталось еще 43. Но я спрашиваю. В республике происходит такой процесс грубого нарушения револ[юционной] законности. Где же был СНК, где народные комиссары, т. Куделько[51], где руководство СНК, где руководство Голодеда? Я убежден, что дальнейшее многое объяснит и в этом вопросе…

Я с болью коммуниста выслушал и вынужден согласиться с мнением т. Шаранговича, что пограничные округа не стали еще подлинным центром политической и хозяйственной жизни. Товарищи, это верно. Но я спрашиваю — по линии советской, что Голодед как председатель Совета Народных Комиссаров конкретно сделал для упрочения советской власти на границе? Он приехал. Чем был связан его приезд? Он побывал в ряде колхозов, в один колхоз распустил куриную ферму и получил кличку благодетеля[52].

Он приехал в другой колхоз и выдвинул два лозунга о единоличнике, что единоличник, который не идет в колхоз, — враг народа. Это было в Старобинском районе в колхозе «Прамень Камуны», в «Большевике».

Что он сделал? Проехался на гусеничном тракторе, одел комбинезон (мы горели со стыда) и пошел в комбинезоне в население[53].

Не зашел в окрисполком, не созвал заведующих отделами. Распустил только куриную ферму и говорит мне перед отъездом: «Вот как надо работать, надо оставить в каждом колхозе след». Я и говорю ему: «Позвольте, если это так (Жолудев[54] тогда присутствовал), разрешите мне распустить некоторые фермы, и тогда слух о[55] моей благодетельности будет слышен во всем округе».

Смотрите, у нас теперь по совету тов. Шаранговича поставлен вопрос о фермах. Но в какой плоскости? С точки зрения государственного просмотра рационального размещения и планирования скота. Это очень важный серьезный государственный вопрос. А разве государственные вопросы разрешают только тем, что приехал

---

50 Так у стэнаграме.

51 Кудзелька Іван (1891–1938), у 1924–1925 гг. сакратар партыйнай ячэйкі дэпо станцыі Жлобін, член Жлобінскага РК КП(б)Б, у сакавіку 1925 г. меркавалася перавесці на пасаду сакратара Клічаўскага РК, у 1925 г. сакратар Гарадзецкага РК КП(б)Б Бабруйскай акругі, да кастрычніка 1927 г. старшыня Глускага РВК, з кастрычніка 1927 г. намеснік старшыні Бабруйскага АВК — старшыня акруговай планавай камісіі, у 1935–1937 гг. наркам фінансаў БССР, у красавіку 1935 — чэрвені 1937 г. кандыдат у члены Бюро ЦК КП(б)Б.

52 Першапачатковая рэдакцыя: *Он приехал в один колхоз и распустил куриную ферму. Он получил кличку благодетеля.*

53 Далей выкасаваны сказ: *А тут вы знаете мое положение — он в комбинезоне, а я без комбинезона, а так как мы были оторваны от масс, то каждый подходит ко мне и говорит: «Здравствуйте, товарищ председатель Совнаркома».* (Смех.)

54 Жалудоў (Желудов) Карнілій (1892–1938), член УсеКП(б) з 1917 г., у 1924–1925 гг. упаўнаважаны ЦКК КП(б)Б і РСІ БССР у Аршанскай акрузе (старшыня партыйнай тройкі; потым старшыня АКК), намеснік старшыні АВК, у 1926–1927 гг. старшыня Магілёўскай АКК КП(б)Б, у 1932 г. намеснік наркама РСІ, у 1937 г. старшыня Слуцкага АВК. (Асабовая справа: НАРБ. Ф. 4п. Воп. 2. Адз. зах. 1843.)

55 Наступныя два словы ўпісаныя замест выкасаваных *обо мне*.

председатель Совнаркома, что в порядке филантропии распустил куриную ферму и попал на киносъемку?[56].

5-е пасяджэнне. 12 чэрвеня. Вечар.

З прамовы У. ВАЛАБУЕВА[57]

Я не буду говорит о выступлениях Голодеда. Мне кажется, что Витебская партийная конференция очень хорошо записала. Голодед просто с апелляцией обратился к Витебской партийной конференции: товарищи, пощадите, меня со всех сторон жмут. Это ему не удалось, наоборот, после[58] в заключительном слове секретаря горкома т. Журавлева, который дал ему надлежащий отпор, что конференция и записала ему в своей резолюции[59].

З прамовы М. КЛІМЧУКА[60]

Хотя времени у меня мало, но остановлюсь на том, как работал Голодед.

Голодед на протяжении всей своей работы в Совнаркоме вел антипартийную линию, противопоставляя себя Центральному Комитету партии; решения Центрального Комитета, решения Бюро он сознательно игнорировал и не выполнял. Мне известны факты, которые показывают, что еще в 1934 г. Голодед вел линию саботажа решений ЦК. Хотя т. Гикало как секретарь Центрального Комитета целый ряд вопросов ставил жестко, но по отношению к Голодеду, Дьякову, Арабею[61] он проявил либеральное отношение. <…>

Я помню, как Голодед высказывал сожаление о том, что мы из нашей КП(б)Б исключили солидную группу чуждых, разложившихся людей, врагов, шпионов, жуликов. Он сожалел о том, что мы много таких исключили из партии. Как ставил Голодед вопрос на пленуме ЦК? Он говорил, что мы очень хороших людей поисключали из партии. Мне стало ясно, что Голодед не хочет работать с действительными большевиками, которые дерутся за линию партии, что он жалеет исключенных людей, смыкается со всей этой публикой. Тов. Шарангович правильно подметил, что Голодед внешне как будто бы был против Бенека, Дьякова и других, а на самом деле вместе с ними проводил контрреволюционную работу.

Теперь, товарищи, Центральный Комитет партии при помощи органов НКВД и ЦК ВКП(б) раскрыл глаза нашей партийной организации. Теперь мы видим, что тут сидел враг и работы не было. Имея такую солидную группу в Центральном Комитете, Голодед смело проваливал работу в Совнаркоме, занимался политиканством, подбором своих людей. Если ему предлагали поездку, он готов был ехать в Мозырь, в Полоцк — туда, где его встретят с хлебом-солью. Он не ехал в районы, где нужна была помощь. Во многие рай-

---

56 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 226–229.

57 Валабуеў Уладзімір (1896–1937), член УсеКП(б) з 1919 г., у 1937 г. камандзір 80-га стралковага палка ў складзе 27-й стралковай дывізіі (http://lists.memo.ru/index3.htm).

58 Наступныя словы ўпісаныя замест выкасаваных: *выступления секретаря райкома вместо помощи его хорошенько ошарашили за эту петицию*.

59 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 248.

60 Клімчук Мацвей (1894–1937), член Амерыканскай сацыялістычнай партыі ў 1918–1919 гг., член УсеКП(б) з 1920 г., у 1924–1927 гг. у Барысаўскай акруговай арганізацыі КП(б)Б (сакратар Зембінскага і Лепельскага райкамаў, потым загадчык арганізацыйнага аддзела ў АК), у 1929 г. сакратар Фрунзенскага РК КП(б)Б у Менску, у 1933–1934 гг. сакратар Мазырскага РК КП(б)Б, у 1937 г. першы сакратар Магілёўскага ГК КП(б)Б (http://lists.memo.ru/index11.htm).

61 Арабей Мікалай (1899–1937), у 1935–1936 гг. загадчык аддзела школ і навукі ЦК КП(б)Б, у студзені — чэрвені 1936 г. кандыдат у члены Бюро ЦК КП(б)Б.

оны Голодеда никак не затянешь, потому что там нет таких, как Дубина, как Свиридов, которые[62] были Голодеду по душе. <…>

Можно привести целый ряд примеров, которые подтверждают, что групповая борьба, которая была здесь, в Белоруссии, отражалась на нашей плодотворной работе. И только сейчас начинает чувствоваться на местах свежая струя, когда за дело крепко взялся тов. Шарангович.

Ведь многие товарищи знают, как рассуждал Голодед. Когда уезжал тов. Гикало, Голодед решил, что только ему впору стать секретарем [ЦК КП(б)Б]. Были такие разговоры, что секретарем станет белорус. Вот Голодед и решил, что первая кандидатура — это, наверно, его. Потом, когда оказалось, что белорус, да не тот, тогда Голодед открыто противопоставил себя всей нашей КП(б)Б. И тов. Шарангович по-большевистски поставил перед ЦК ВКП(б) вопрос о том, что Голодед не может работать и что надо оздоравливать советский аппарат.

Центральный Комитет решил послать в Совнарком тов. Волковича. Это действительно оздоровит не только Совнарком, но и весь советский аппарат[63].

З прамовы І. ЖУРАЎЛЁВА[64]

В нашей работе, в работе ЦК КП(б)Б отсутствовала элементарная большевистская скромность. Мы имели процветание вождизма, подхалимства в КП(б)Б. <…> Если взять все выступления Голодеда, все его книжки, его доклады, беседы с отдельными стахановцами — весь этот патр…[65], который сильно был распространен здесь, в Белоруссии, — то эти факты говорят относительно вождизма, относительно процветания подхалимства в КП(б)Б[66]. <…>

Я должен сказать, что решение ЦК ВКП(б) об [одной] упряжке в работе ЦК и Совнаркома, об оперативности в работе Совнаркома было совершенно неправильно понято со стороны со стороны Бюро ЦК. А враг[67] Голодед истолковывал это очень важное решение ЦК нашей партии, о котором мы все знаем, против партии, он считал, что это решение является решением поддержки Голодеда против ЦК КП(б)Б.

Когда уже был вопрос совершенно ясен, что из этой упряжки ничего не выйдет, было ясно, что Голодед [нечытэльна] из этого решения ЦК ВКП(б) [сделал] антипартийные выводы, Бюро ЦК КП(б)Б вместо того, чтобы поставить вопрос очень крепко, по-большевистски, поставить вопрос об антипартийном поведении Голодеда, ограничивался разговорами внутри Бюро ЦК, разрешал этот вопрос по-обывательски, а не по-большевистски. Ни одного вопроса принципиально политического о работе Совнаркома Бюро ЦК не поставило, а, пользуясь этим, Голодед [стал] еще больше проводить враждебную линию. А Бюро ЦК вместо того, чтобы одернуть этого оппортуниста, поставить вопрос на пленуме ЦК, с корнем вырвать эту антипартийную, антибольшевистскую враждебную линию и практику, которую проводил враг Голодед, зажимало критику, не давало критиковать правооппортунистические ошибки

---

62 Апошнія словы ў гэтым сказе ўпісаныя замест выкасаваных *тоже занимались групповщиной*.

63 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 254–256.

64 Жураўлёў Іван (1898, в. Непацягава Гаўрылава-Пасадскага павета Уладзімірскай губ. — 1938), член УсеКП(б) з 1918 г., з мая 1933 г. загадчык аргаддзела, з чэрвеня 1933 г. сакратар, у лютым 1935 — чэрвені 1937 г. першы сакратар Віцебскага ГК КП(б)Б, у ліпені — кастрычніку 1937 г. намеснік старшыні СНК БССР, у студзені — сакавіку 1934 г. кандыдат у члены Бюро ЦК КП(б)Б, з 20 чэрвеня да 25 кастрычніка 1937 г. член Бюро ЦК КП(б)Б. Арыштаваны 4 кастрычніка 1937 г.

65 Далей у стэнаграме ў слове *патриотизм* зроблена праўка ад рукі і новае слова не чытаецца.

66 Сказ тут друкуецца без уліку правак І. Жураўлёва.

67 Гэтыя два словы ўпісаныя ад рукі.

Голодеда. Эта практика в работе ЦК КП(б)Б мешала раскрывать врагов в КП(б)Б и[68] разоблачить врага народа Голодеда.

И только в последнее время, я считаю, совершенно правильно, со всей, что называется, большевистской принципиальностью и остротой т. Шаранговичем — и, я считаю, в этом его большая заслуга — был поставлен вопрос о Голодеде как правом, как о враге народа[69].

Тов. Шарангович в ЦК ВКП(б) совершенно правильно поставил вопрос о том, што Голодед является правым[70], что он проводит правую практику в работе Совнаркома, увязав это с контрреволюционным прошлым Голодеда.

Снятие Голодеда — это не вопрос перестановки личности, это вопрос борьбы партии за правильное проведение линии партии в работе Совнаркома. Голодед проводил правую контрреволюционную практику в работе Совнаркома. Он вел групповую борьбу против ЦК нашей партии, это есть тактика врага. Надо прямо сказать, что вместе с Уборевичем, этим заядлым врагом народа, готовил свою антипартийную контрреволюционную группу, чтобы на 16-м съезде повести линию против руководства ЦК КП(б)Б.

Выступление Голодеда на Витебской партийной конференции было глубоко антипартийным выступлением, направленным на свертывание самокритики в КП(б)Б. Это выступление было направлено против решений пленума ЦК партии. Так расценила наша партийная конференция выступление Голодеда. Голодед на Витебской партийной конференции сделал такое антипартийное заявление, что он на пленуме ЦК КП(б)Б покритиковал редакцию газеты «Звезда», это подхватила «Правда», и теперь «Звязда» меня, мол, начинает щелкать, я являюсь в «Звезде» мишенью, именинником, Юрков[71] разъезжает по конференциям для инструктирования своих корреспондентов, как нужно критиковать Голодеда. Я, мол, допустил в своей работе только одну ошибку — о Петровиче, насчет врага Бенека неправильно «Звезда» меня критикует, взваливает всю вину на меня, я отвечаю наравне с другими членами Бюро ЦК, я всегда выступал против Бенека, а его, мол, защищал Гикало.

(ГОЛОС. Он врал.)

Сейчас мы имеем документы, Бенек сознался в НКВД относительно того, что Голодед выдвинул его заместителем председателя СНК, потому что Голодед боялся выдвигать белорусов, чтобы они его не подсидели, выдвинул контрреволюционера Бенека, поляка, чтобы ориентироваться на Польшу, а не на Советский Союз. Бенек сейчас это дело в своих показаниях раскрывает.

[Кажучы, пра тое, што ў Віцебску з прычыны адсутнасці цэглы, цэменту, жалеза ды іншых матэрыялаў спынілася будаўніцтва пэўных прамысловых аб’ектаў, прамоўца вінаваціў у гэтым СНК і ўпісаў у стэнаграму словы пра тое, што Галадзед «делал это умышленно».]

…все знают, что т. Червяков, который стоит во главе ЦИК Белорусии, имеет ряд политических, нацдемовских, оппортунистических ошибок.

Тов. Червяков на Минской партийной конференции, говоря об этих ошибках, примерно так сказал: я даже не могу перечислить на память своих ошибок, потому что их

---

[68] Наступныя словы ў гэты сказе ўпісаныя ад рукі.

[69] Першасная рэдакцыя сказа: *И только в последнее время, я считаю, совершенно правильно, со всей, что называется, большевистской принципиальностью и остротой был поставлен вопрос о Голодеде.*

[70] Наступныя словы ў гэтым сказе ўпісаныя ад рукі.

[71] Юркоў Дзмітрый (1904, г. Серпухаў, Расія — ?), член УсеКП(б) з 1919 г., служыў у Чырвонай Арміі, вучыўся ў Камуністычным універсітэце імя Свярдлова і ў Інстытуце аспірантуры, быў намеснікам старшыні кафедры палітэканоміі ў Інстытуце масавага завочнага навучання пры ЦК УсеКП(б), намеснікам рэдактара «Экономической газеты», у 1937 г. адказны рэдактар газеты «Звязда», з 20 чэрвеня 1937 да 31 студзеня 1938 г. кандыдат у члены Бюро ЦК КП(б)Б.

очень много. По-моему, эти ошибки, как он ни пытается раскритиковать где-нибудь на любом ответственном партийном и беспартийном собрании, он до конца никогда не раскритиковал своих ошибок, не откровенен до сих пор. Мне кажется, что так обстоит вопрос, потому что практика работы так показывает.

Была поверка и обмен партийных документов. Тов. Червяков, что называется, уже в Белоруссии старый работник, знает кадры Белоруссии, знает и врагов и во время проверки и обмена партийных документов ничего абсолютно не сказал, не раскрыл этих врагов, бывших нацдемов и всяких фашистов. И плюс к этому тов. Червяков знал, он был тогда на Бюро ЦК, когда Бенек выступал с троцкистской платформой, с защитой Троцкого на Бюро ЦК в 1922 году[72], и, между прочим, он до сих пор молчал. Почему? В чем дело? Мы должны спросить и очень крепко спросить тов. Червякова за это дело. Он должен нести ответственность за то, что, зная об этом троцкистском выступлении Бенека, не говорил об этом. И не мог он, конечно, не знать ряд врагов, которых мы вскрыли помимо тов. Червякова. У меня создается впечатление, что т. Червяков до конца не признал своих ошибок, не осознал свою вину в этом деле, не сделал после решения ЦК ВКП(б) и выступления тов. Сталина никаких выводов из своей работы. И в этой связи мне кажется очень подозрительным затишье, которое имеется в ЦИК, и молчание т. Червякова. Я думаю, что мы на съезде партии должны потребовать от т. Червякова до конца признать свои ошибки и разоблачить врагов, которых он обязан знать.

Я думаю, товарищи, как практический вывод, мы должны[73] превратить ЦИК из затхлого учреждения в руководящий орган советской власти в Белоруссии, укрепить этот аппарат ЦИК лучшими работниками, чтобы он был действительно руководящим органом, воспитывающим советские кадры в духе большевизма, в духе решений [февральско-мартовского] пленума ЦК ВКП(б)[74].

З прамовы Я. ХРЫПАЧА[75]

Тут много говорили о Голодеде. Мне вспоминается такой факт в 1935 г., на пленуме ЦК. Голодед, делая доклад об итогах пленума ЦК ВКП(б), допустил совершенно оппортунистическое контрреволюционного порядка заявление по вопросу о единоличнике. Мне помнится, что тогда тов. Журавлев выступил на пленуме и попросил Голодеда исправить эту неправильную установку. Чем же дело кончилось? В заключительном слове Голодед так отчесал Журавлева, что, я думал, от него места не останется, и заявил таким тоном: во-первых, вы в этих делах ничего не понимаете, а во-вторых, не учите меня, потому что я эти установки получил и слышал в ЦК ВКП(б). Я считаю, что пленум ЦК, который выводил Голодеда из пленума[76], не доделал до конца, ибо Голодеда надо было решительно исключить из партии[77].

---

72 У 1922 г. Цэнтральнага Камітэта ў КП(б)Б не мелася; партыйную арганізацыю ССРБ узначальвала Цэнтральнае Бюро.

73 Далей ад рукі ўпісана слова *зделать,* аднак слова *превратить* не выкасавана.

74 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 265–272.

75 Хрыпач Яўген (1896–1937), член УсеКП(б) з 1920 г., у 1924–1926 гг. начальнік Слуцкага павятовага, потым акруговага зямельнага аддзела, з лютага 1927 г. старшыня Слуцкага РВК, з кастрычніка 1927 г. старшыня Глускага РВК, у 1937 г. другі сакратар Магілёўскага ГК КП(б)Б (http://lists.memo.ru/index22.htm).

76 Членамі пленума на партыйным жаргоне называлі сябраў Цэнтральнага Камітэта — правамоцных удзельнікаў пленарных пасяджэнняў (пленумаў) ЦК, — а іншы раз і кандыдатаў у члены ЦК, якія мелі на пленумах дарадчы голас.

77 Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 280–281.

З прамовы Л. ГОТФРЫДА[78]

…каждый присутствующий делегат, работающий в области промышленности, прекрасно знает, что в Совнаркоме БССР была создана школа оппортунистического равнодушия к острым вопросам, подымаемым с мест и в центре. Например, вопрос о БелГРЭС, о котором десятки раз ставили вопрос и не было вынесено решение; по вопросу о Минской ТЭЦ, который ставился десятки раз, но не был решен; вопрос и кирпиче, когда тов. Ворошилов[79] в прошлом году сообщил, что для укрепления обороноспособности мы должны дать огромное количество кирпича, этот вопрос Голодедом[80], тогда еще не разоблаченным врагом народа, не двигался, и только по предложению тт. Гикало и Волковича мы приняли удвоенную программу [производства] кирпича. <…>

То, что мы подменяли хозяйственников, я достижением не считаю. Это наша большая ошибка, ибо из-за нее мы многое [нечытэльнае слова]. Тут нужно критиковать Бюро ЦК. Я считаю правильной критику тов. Гикало, который является хорошим большевиком, у которого многому можно поучиться, но который недостаточно решительно подошел к вопросу о борьбе с Голодедом[81]. Надо было всю партийную организацию мобилизовать на разоблачение фанфаронства, подхалимства, культивировавшегося Голодедом, которые по существу прыкрывали его, Голодеда, правую вражескую вредительскую линию[82].

З прамовы А. МЕЗІСА[83]

…в частности, Шахназаров[84], который уже признался в том, что он участвовал, что он был завербован Уборевичем и что он работал под его руководством. Мы знаем, что Аронштам[85], когда-то работавший здесь, в Белоруссии, в Белорусском [военном] округе, также является агентом германского рейхсвера, двурушником троцкистом. <…>

В этом свете надо посмотреть (и мы из этого исходим) связи Уборевича с Голодедом. И прав был десять раз, если можно так выразиться, т. Шарангович, который в своем докладе сказал, что Голодед вместе с Уборевичем пытался связывать и держать партийные организации и кадры нашего округа поближе к Голодеду и дальше от Центрального Комитета Коммунистической партии Белоруссии. Тут применялись всякие методы, включительно до подкупа отдельных людей, при помощи Голодеда, с благословения, а может быть и по инициативе этого шпиона Уборевича[86].

---

[78] Готфрыд Леў (1904–1938), член УсеКП(б) з 1919 г., у 1934–1937 гг. пачаргова загадчык прамыслова-транспартнага аддзела і загадчык аддзела прапаганды і агітацыі ЦК КП(б)Б, з 30 студзеня да 25 кастрычніка 1937 г. кандыдат у члены Бюро ЦК КП(б)Б.

[79] Варашылаў Клімент (1881–1969), маршал Савецкага Саюза (1935), у 1925–1934 гг. наркам вайскова-марскіх спраў, 1934–1940 гг. наркам абароны СССР, у 1926–1952 гг. член Палітбюро ЦК УсеКП(б), у 1952–1960 гг. член Прэзідыума ЦК КПСС.

[80] Наступныя 6 словаў упісаныя ад рукі.

[81] Наступны сказ у першай рэдакцыі запісаны так: *Надо было всю партийную организацию мобилизовать на разоблачение фанфаронства, подхалимства, которые по существу прыкрывали оппортунистическую линию.*

[82] Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 283–284.

[83] Мезіс Аўгуст (1894–1938), з красавіка 1937 г. намеснік камандуючага войскамі БВА па палітычнай частцы, начальнік палітупраўлення акругі, з 20 чэрвеня 1937 па 31 студзеня 1938 г. член Бюро ЦК КП(б)Б.

[84] Мелік-Шахназараў Андрэй (1887–1937), з лютага 1934 г. камандзір 2-й Беларускай стралковай дывізіі, са студзеня 1935 г. — камандзір 16-га стралковага корпуса.

[85] Аранштам Лазар (1896–1939), у 1929–1933 г. служыў начальнікам палітупраўлення БВА, а потым — начальнікам палітупраўлення асобай Далёкаўсходняй арміі.

[86] Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10917. Арк. 300.

З прамовы А. АНАНЬЕВА[87]

…мы на протяжении долгого времени имели в бюро окружкома партии Дубину, который на протяжении полутора лет вел по существу троцкистскую линию, получая руководство от Голодеда.

(Тов. ШАРАНГОВИЧ. Дубина — враг народа).

Я сказал. <…>

Товарищи, виноват ли в этом деле окружком партии? Безусловно, окружком партии несет полную ответственность, но я должен сказать, что и ЦК партии не уделило должного внимания на сигналы оружкома партии. Дубина на протяжении 12-ти лет являлся членом ЦК партии, Дубина являлся членом ЦИК, на протяжении долгого времени работал в вышестоящих организациях, вернее, выдавал себя за наркома, имея непосредственную поддержку от Голодеда, этим кичился и, будучи уверенным в том, что его поддержат, поэтому за последние 5–6 месяцев обнаглел[88].

6-е пасяджэнне. 13 чэрвеня. Раніца.

З прамовы І. КІСЛІКА[89]

Товарищи, здесь вчера многие говорили о Голодеде. Бессомненно, нет еще нужды доказывать рядом фактов антипартийного поведения Голодеда во всех разрешаемых вопросах. Для каждого из нас это ясно и лично для меня, что собой представляет Голодед. <…>

Товарищи, для меня встает такой вопрос: ведь это факт, что Голодед является все же не нашим человеком, почему же не ставится вопрос о его пребывании в партии? Если бы рядовой коммунист скрыл от партии свою принадлежность к эсеровской организации и который на протяжении определенного времени имел бы тесную связь со шпионом и предателем Уборевичем, если бы такой «человек» проводил такую антипартийную линию в отношении нашей партии, — ведь, товарищи, давно бы его исключили из партии. Я считаю, что пора поставить вопрос о его партийности[90].

З прамовы П. ЧУНДЗЕРАВА[91]

Мне думается, что настоящий состав Бюро ЦК КП(б)Б (я осмелюсь, товарищи, сказать) не оказался на принципиальной большевистской высоте в понимании вопросов международного положения и капиталистического окружения. Вот отсюда исходили все ошибки и, с другой стороны, руководство ЦК КП(б)Б — секретари ЦК тт. Гикало

---

[87] Ананьеў Анатолій (1900, станіца Веранікоўская Цямруцкага раёна Краснадарскага краю — 1942), са снежня 1935 г. першы сакратар Мазырскага АК КП(б)Б, у верасні 1937 — красавіку 1938 г. намеснік старшыні СНК БССР, у чэрвені — кастрычніку 1938 г. другі сакратар ЦК КП(б)Б, у кастрычніку 1937 — кастрычніку 1938 г. член Бюро ЦК КПБ. Арыштаваны 4 кастрычніка 1938 г. (http://lists.memo.ru/index1.htm).

[88] Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 308–309.

[89] Кіслік Ісаак (1904—?), сын сталяра, шавец, член УсеКП(б) з 1924 г., у 1937 г. сакратар парткама Віцебскай фабрыкі акуляраў.

[90] Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 2–3.

[91] Чундзераў (Чундараў) Пётр (1901, Самарская губ. — ?), член УсеКП(б) з 1922 г., у 1933–1934 гг. старшыня Аршанскай РКК-РСІ, у 1937 г. (да 25 кастрычніка) першы сакратар Суражскага РК КП(б)Б, 25 кастрычніка 1937 г. зняты з пасады і выключаны са складу кандыдатаў у члены ЦК КП(б)Б, у 1940 г. старшыня Івейскага РВК, 19 верасня 1940 г. рашэннем бюро Баранавіцкага абласнога камітэта КП(б)Б вызвалены ад гэтай пасады з абвяшчэннем суровай вымовы з папярэджаннем, накіраваны на пасаду загадчыка жыллёвага ўпраўлення камунальнай гаспадаркі Баранавіцкай вобласці, 9 снежня 1940 г. рашэннем той самай інстанцыі выключаны з партыі за бытавое разлажэнне і п’янства, 3 красавіка 1941 г. рашэннем Бюро ЦК КП(б)Б адноўлены ў партыі з занясеннем суровай вымовы ва ўліковую картку сябра партыі. Асабовая справа: НАРБ. Ф. 4п. Воп. 2. Адз. зах. 6016.

и Волкович были окружены врагами, немецко-польскими фашистскими агентами Уборевичем, Бенеком, Дьяковым, а в отделах ЦК сидели Арабей, Ленцнер[92], меньшевик Картуков[93]… а часть членов Бюро — возьмите тов. Червякова — пассивничала, не принимала активного участия в борьбе с разного рода антипартийными группировками, не работала плечо к плечу с т. Гикало и безусловно усыпляла его бдительность. Не говоря уже о том, что тов. Голодед проводил явно нацдемовскую политику, ту же политику, которую проводил когда-то председатель СНК БССР Адамович[94], который на многочисленных выступлениях (многие это помнят) проводил открыто такую теорию, что в Белоруссию социализм приедет на свинье[95], а не на тракторе, не на индустриальном станке. Такая политика в Совнаркоме водилась с испокон веков, как говорят. Примерно такую политику и проводил Голодед. <…>

Я не верю, что тов. Червяков не знал о [троцкистском] выступлении Арабея в 1923 г., потому что это было гарнизонное собрание военных коммунистов г. Минска.

Тов. Червяков работает в Белоруссии давно. Я не верю, что он менее искусный политик, чем я. Я лично также в Белоруссии с 1922 г. и еще в 1924 г. я лично выступал против хуторизации, в частности в Могилеве через газету «Серп и Молот». Но ведь тов. Червяков член партии с 1917–1918 г., он же не выступал, по-моему, против хуторизации, а он ведь занимал ответственную руководящую работу. Или возьмите тов. Червякова, который подхватил контрреволюционный тезис Бухарина «обогащайтесь». Вы думаете, после этого на практике тов. Червяков разоблачал эту теорию? Нет, об этом говорит практика работы ЦИК и Совнаркома. Или возьмите, тов. Червяков, разве вы не знали, что Голодед заседания ЦИК не посещает, какие меры вы принимали по этому вопросу, разве была критика, невзирая на лица? Когда на пленуме [ЦК КП(б)Б] вы ставили этот вопрос? <…>

То, что Голодед действительно группировщик, собирал «обиженных», я также докажу примером. Возьмите его выступление на мартовском 1937 г. пленуме ЦК КП(б)Б, где он попытался собрать так называемых «обиженных» вокруг себя и закинул удочку по моему адресу. Я не считаю, что т. Гикало не большевик, несмотря на то, что он в отношении меня проявил зажим критики, достойный большевик, его опутали, но Голодед действительно не большевик. Он выступает по адресу Чундерова: мол, почему ты молчишь? Я дал ему реплику «подпевать тебе не буду». Такой факт говорит, что он старался собирать «обиженных». Я заявляю на съезде, что я не обижен т. Гикало и никак не считаю его недостойным большевиком и потому идти на удочку этого антипартийного элемента Голодеда не согласен и никогда не думал.

Другой факт. На XI съезде Советов в 1935 г. я с этой трибуны выступил, говоря, что в Наркомземе не ликвидировано вредительство, что Бенек не ликвидирует остаток вредительства, и привел ряд фактов. (Мое выступление было опубликовано.) Тов. Червя-

---

92 Ленцнер Навум (1902–1936), член УсеКП(б)Б з 1918 г., выпускнік Інстытута чырвонай прафесуры, быў сакратаром Далёкаўсходняга бюро ЦК УсеЛКСМ, з 1932 г. у Беларусі, працаваў сакратаром Сенненскага РК КП(б)Б, рэдактарам газеты «Рабочий», загадчыкам аддзела ЦК КП(б)Б, адказным рэдактарам газеты «Звязда»; у лютым 1935 г. накіраваны ў распараджэнне Днепрапятроўскага абласнога камітэта Кампартыі (бальшавікоў) Украіны. Арыштаваны 1 красавіка 1936 г. (http://lists.memo.ru/index12.htm).

93 Картукоў Аляксандр (1890, г. Сулін Саратаўскай вобл., Расія — 1941), загадчык сельскагаспадарчага аддзела ЦК КП(б)Б, потым дырэктар «Саўгастрэста» Казахскай ССР (http://lists.memo.ru/index11.htm).

94 Адамовіч Язэп (1897–1937), у лютым — маі 1924 г. член ЧББ ЦК РКП(б), у сакавіку 1924 — маі 1927 г. старшыня СНК БССР; з мая 1927 г. у Маскве і на Далёкім Усходзе. Скончыў жыццё самагубствам.

95 Прамоўца блытае. У перыяд нэпа ў БССР хадзіў жарт: у сацыялізм на свінні. Мелася на ўвазе, што ў БССР павінна развівацца мяса-малочная жывёлагадоўля, у першую чаргу свінагадоўля, і што ў гэтым сэнсе Рэспубліка павінна стаць «чырвонай Даніяй».

ков вместо того, чтобы поддержать меня, затушевал этот вопрос как председатель ЦИК и как председатель съезда. А Бенек выступил против «безответственного» выступления Чундерова. <…>

Кроме того, тов. Червяков не обращает внимания и на своевременное закрытие церквей по материалам [с] мест, не отпускаются деньги на оборудование клубов из этих церквей[96].

З прамовы І. СУРТЫ[97]

Товарищам известно, что правительство, Центральный Комитет партии в свое время создали конституционную комиссию по выработке конституции БССР. Голодед, которому было поручено составление проекта конституции, умышленно допустил в нем крупнейшие политические и теоретические ошибки. Я не буду говорить о всех ошибках, остановлюсь только на важнейших.

Статья 13 этого проекта у Голодеда гласила: «Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка з дапамогаю рускага рабочага класа і сялян, назаўсёды пакончыўшы з сацыяльным і нацыянальным прыгнечаннем царызма, расійскай і беларускай буржуазіі, забяспечвае раней прыгнечаным нацыянальнасцям эканамічнае і культурнае развіццё…» и т. д.

В чем неправильность этого положения? В том, что тут смазывалась ведущая, *авангардная* роль рабочего класса. Для Голодеда была якобы не ясна эта роль рабочего класса, и он в этой формуле протаскивает антиленинскую, антипартийную свою линию. Несмотря на неоднократные указания нашей комиссии, после выступления тт. Гикало, Волковича, моего и др. товарищей Голодед упорнейшим образом защищал этот свой антимарксистский тезис.

Известно, что подобного рода теория нацдемовско-троцкистского порядка защищалась в работах Щербакова[98] и других. <…>

Голодед пытался, по сути дела, воскресить эту контрреволюционную теорию и в завуалированной форме протащить в Основной Закон нашей республики.

(ВОЛКОВИЧ. Это не удалось.)

Но это не удалось, комиссия это отвергла и статью исправила, хотя Голодед упорно сопротивлялся до того времени, пока 26 сентября 1936 года «Правда» [не] записала, что «Белорусский народ, с помощью русского рабочего класса, навсегда покончил с социальным и национальным гнетом царизма и белорусской буржуазии, разгромив националистическую контрреволюцию».

Таким образом «Правда» подтвердила точку зрения Конституционной комиссии [и?] Центрального Комитета КП(б)Б.

В том же пункте, как вы видите, Голодед берет всех селян (я подчеркиваю: всех селян) за одну скобку. В чем неправильность этого положения? По Голодеду, таким образом, выходит, что в создании БССР, в освобождении Белоруссии от царизма нам помог не русский рабочий класс, а все крестьянство в целом, в том числе и кулачество, — кулачество, к которому Голодед почему-то очень неравнодушен.

Как видим, принципиальной разницы между вышеуказанным положением Голодеда и положением Щербакова нет. Нетрудно заметить, что эти положения противоречат учению Ленина — Сталина, из которого вытекает, что в октябре 1917 г., как указывает тов. Сталин, основной силой революции являлся пролетариат, а ближайшим резервом —

---

96 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 9–12, 16.

97 Сурта Іван (1893–1937), лекар, у 1936–1937 гг. прэзідэнт АН БССР, з 30 студзеня да 20 чэрвеня 1937 г. член Бюро ЦК КП(б)Б, з 20 чэрвеня да 25 кастрычніка 1937 г. кандыдат у члены Бюро (з 27 жніўня намінальна).

98 Шчарбакоў Васіль (1898–1938), гісторык, акадэмік, у 1935–1937 гг. неадменны сакратар АН БССР, у 1936–1937 гг. адначасна дырэктар Інстытута гісторыі.

беднейшее крестьянство. Из этого явствует, что *Голодед отрицал социалистический характер Октябрьской революции до последних дней*. Возьмем другие статьи, в частности две статьи — 56 и 97 — этого проекта.

56-я статья проекта Голодеда была сформулирована так: «Органамі дзяржаўнай улады ў акругах, раёнах, гарадах, сёлах, мястэчках, вёсках, пасёлках і хутарах з'яўляюцца Саветы дэпутатаў працоўных». Заметьте: «і хутарах».

Таким образом, *хуторскую* систему Голодед пытался протащить в Конституцию нашего *социалистического* государства, пытался на многие годы закрепить её в основном законе нашей республики. Эту формулировку Голодеда из Конституции выкинули.

Какой вывод я делаю из этих двух положений? Я при этом, конечно, учитываю и те выступления, которые были на Минской городской партийной конференции (тов. Рубинштейн[99] и др.), которые дали другие конкретные данные о совершенно неправильных, антипартийных высказываниях Голодеда, указывавших на его неправильную враждебную партии линию. Дополняя этими данными данные тов. Рубинштейна и др., я делаю вывод: Голодед пытался внесением в Конституцию Белорусской Советской Социалистической Республики своей собственной антипартийной отсебятины противопоставить Конституцию БССР Великой Сталинской Конституции[100]. Не удивительно, что когда Голодед выступал на съезде Советов с докладом, у него выпало положение, что Конституция БССР есть Сталинская Конституция.

(ГОЛОС. Ведь вы были на съезде, почему вы тогда не сказали?)

Нет, товарищи, заметив это, я как раз в своем выступлении это положение очень четко высказал, это место особенно подчеркнул, а именно, что наша Конституция — Конституция БССР — есть Сталинская Конституция. К сожалению, «Звязда», которая дала потом мое выступление в печати, сделав купюр в стенограмме, это место опустила в газете.

Голодед это заметил и пытался поправить свое положение только в заключительном слове, но я считаю, что он делал это вынужденно, в результате прений, в том числе и моего выступления.

Характер ошибок Голодеда во втором положении совпадает не только с линией правых, нацдемовских и эсеровских бандитов, но и царских сатрапов типа Столыпина[101].

(Звонок председателя.

ГОЛОСА. Дать, дать.)

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Тов. Сурта просит 10 минут. Товарищи, нет возражений?

(ГОЛОСА. Дать.)

В журнале «Под знаменем марксизма» за 1936 год № 9 я указал в своей статье на необходимость разбить нацдемовские теории Карпа[102], ориентировавшего хозяйство БССР на Польшу. Через пару месяцев меня встречает Голодед и буквально допрашивает, на каком основании я посмел выступить против столь «замечательно[го]», как он выразился, работника из Белоруссии, как Карп, без того, чтобы с ним, Голодедом, не посоветоваться.

---

[99] Рубінштэйн Грыгорый (1897–1937), сябар УсеКП(б) з 1920 г., працаваў у партыйных органах у Сярэдняй Азіі, быў членам Бюро ЦК КП(б) Узбекістана, загадчыкам арганізацыйнага аддзела і памочнікам сакратара Маскоўскага камітэта УсеКП(б); у Беларусі з сакавіка 1935 г. — памочнік сакратара ЦК, потым загадчык АКПО ЦК КП(б)Б, з 30 студзеня да 7 ліпеня 1937 г. кандыдат у члены Бюро ЦК КП(б)Б; у ліпені — верасні 1937 г. дырэктар трэста «Белторф». Арыштаваны 5 верасня 1937 г.

[100] На ўвазе мелася канстытуцыя СССР, прынятая 5 снежня 1936 г. У літаратуры ёсць указанні на тое, што канцэпцыя так званай сталінскай канстытуцыі распрацавана не Сталіным.

[101] Сталыпін Пётр (1862–1911), расійскі дзяржаўны дзеяч, займаў, у прыватнасці, пасады гродзенскага губернатара (1902–1903), міністра ўнутраных спраў (з красавіка 1906 г.) і адначасова (з ліпеня 1906 г.) старшыні Савета Міністраў Расійскай імперыі.

[102] Карп Сяргей (1892–1937), у 1920-я гг. намеснік старшыні СНК БССР, старшыня Дзяржплана і ВСНГ БССР; з 1929 г. — старшыня Дзяржплана РСФСР.

(ВОЛКОВИЧ. Процитируй Карпа.)
<…>

…Эта теория Карпа есть по существу контрреволюционная нацдемовская теория, направленная в интересах фашистской Польши и против интересов нашего государства, против БССР. Видимо, раз Голодед стоит против разоблачения этих контрреволюционных теорий Карпа, значит, он с ним целиком и полностью согласен, ибо мы не знаем, чтобы Голодед когда-нибудь против этих теорий сказал бы хоть одно слово. Карп, видимо, полностью отразил мнение Голодеда, а Голодед выступает в защиту Карпа, выразившего чаяния польско-литовско-латвийско-белорусского фашизма об отторжении БССР и УССР от СССР. <…>

Вывод: я считаю, что запись Минской городской партийной конференции в части Голодеда является далеко небезосновательной, но, видимо, еще чрезвычайно слабо сформулированной.

Видимо, если покопаться в голодедовских архивах, а Голодед записывал все свои выступления, то эти архивы дадут богатейший материал для того, чтобы разоблачить до конца не только Голодеда, но и тех, кто с ним был связан.

Наша огромная вина ЦК, Бюро ЦК в том, что мы линию Голодеда не разоблачили, ограничиваясь разоблачением некоторых его ошибок. А речь идет именно о контрреволюционной линии правых, изрядно оснащенной контрреволюционной нацдемовщиной. Может быть, одно в его историческом развитии превалировало над другим, но сейчас я считаю, что эти две позиции — нацдемовская и правая контрреволюционная — сошлись, слились, выражая враждебное нам нутро Голодеда.

Групповая борьба Голодеда была не просто беспринципной склокой против отдельных лиц, а была именно антипартийной линией — линией правых реставраторов и нацдемов против партии и против ЦК. Тут никакой двусмысленности нельзя допускать, нельзя думать, что Голодед боролся просто с тов. Гикало, что эта борьба была беспринципной, групповой. Товарищи, это детские сказки. Голодед имел контрреволюционную линию правых и боролся против линии партии, против ЦК партии, как враг партии.

Почему его не разоблачили? — Потому, что, по существу говоря, мы сняли критику Голодеда в Бюро ЦК и ЦК. Мы сняли критику Голодеда в КП(б)Б.

(ГОЛОСА. Правильно!)

Мы боялись, как бы чего не вышло, заговорили в последний раз тогда, когда было уже записано решение февральского пленума ЦК ВКП(б). <…>

Я считаю, что тов. Журавлев в основном правильно отразил мнение нашего съезда относительно того, как Голодед проводил решение ЦК ВКП(б)Б об «одной упряжке», этого никак нельзя недооценить, но тут и наша вина — мы по существу потворствовали Голодеду, а Голодед садился прямо на голову и проводил нагло свою линию. Внутренняя борьба в ЦК КП(б)Б помешала вскрыть крупнейших контрреволюционеров, бандитов, как Бенек и Уборевич, и в этом наш важнейший политический прорыв. <…>

Решение о снятии Голодеда, таким образом, является единственно правильным организационным выводом, сделанным сегодня, но я считаю, что этого по видимому будет мало завтра. На Минской партийной конференции военные работники говорили, что шпион Уборевич ориентировал их только на Голодеда. Почему? На поставленный тов. Шаранговичем вопрос на Бюро ЦК (а тов. Шарангович в этом деле проявил исключительную активность, и он по существу является инициатором полного разоблачения связи Голодеда с Уборевичем) Голодед ответил: — Да, я был связан с Уборевичем в быту, обедали вместе и прочее… И сейчас же поспешил добавить, боясь, видимо, что мы ему поставим этот вопрос: «но только не против интересов партии». Почему Голодед спешил поскорее сказать это? Потому, видимо, чтобы отвести от себя подозрение

в этом. Значит, именно Голодед боролся против интересов нашей партии за интересы другой враждебной нам партии, очевидно, той партии, за которую стоял враг народа Уборевич. Каждому ребенку из судебного процесса известно, что Уборевич стоял за фашистскую партию.

Нельзя снять это обвинение с Голодеда. Нельзя ли нам более ясно поставить этот вопрос именно в той форме, в которой вчера поставил этот вопрос тов. Мезис? По-моему, он поставил этот вопрос правильно. Такая близость Голодеда с фашистским шпионом, с врагом народа Уборевичем есть связь не бытовая, не обыденная, а политическая, как политических *единомышленников*. Разве Голодед когда-нибудь сказал, что он не согласен с Уборевичем? Разве Уборевич где-нибудь поставил вопрос, что у него с Голодедом есть разногласия? Наоборот, у них было полное единство взглядов и действий против линии ЦК партии. Вот почему из этого надо делать политические и организационные выводы как в отношении Голодеда, так и в отношении состояния нашей собственной работы. Голодед сидел [в кресле председателя СНК БССР] целый ряд лет, у него есть свои люди в наркоматах и в райисполкомах, почему они об этом молчат и нигде ни на одной партийной конференции не выступали с разоблачением политической линии Голодеда и правой контрреволюционной практики? Ряд районов из года в год находятся в прорыве. Я считаю недостаточным, когда мы говорили раньше об этих людях просто, как о заржавелых, заплесневелых людях. Я думаю, что это надо квалифицировать политическим языком. И, по-моему, партия должна потребовать от всех работников, которые были связаны с Голодедом, разоблачения этой правой и нацдемовской практики в работе наших советских организаций, разоблачения линии Голодеда. <…>

Голодед через СНК и Госплан по существу разрушал всякие планы по созданию материальной базы по подготовке научных кадров БССР. Жилищной и учебной базы у нас для аспирантских кадров нет[103].

З прамовы М. НІЗОЎЦАВА[104]

…Возьмем участок, особенно пораженный, который сейчас вскрыт, животноводство.

…Во-первых, с планированием животноводства, и здесь я хочу увязать непосредственно смычку вредителя Бенека с СНК — с Голодедом, вредителем. Получается на практике… что между Голодедом и Бенеком существовали не нормальные, как будто, взаимоотношения, а на самом деле все мероприятия, которые проводились по животноводству и по другим областям, имели подпись Голодеда. <…>

…смычка Голодеда[105] с Бенеком проводилась и по другой линии — это по всем известному вопросу с приусадебными участками колхозов[106]. <…>

З прамовы Д. СЕРДЗІЧА

…Когда критиковали т. Жуковича[107] на городской конференции, т. Жукович говорил: трудно работать, ЦК решает одно, а Голодед другое. <…>

---

[103] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 21–30, 33.

[104] Нізоўцаў (Нізаўцоў) Мікалай (1896, г. Вялікі Усцюг Валагодскай губ. — 1938), член УсеКП(б) з 1918 г., у 1933–1934 гг. упаўнаважаны па БССР (у анкеце дэлегата XV з'езда КП(б)Б нечытэльна напісана, ад якога ведамства), у 1937 г. наркам земляробства БССР, член Бюро ЦК КП(б)Б з 20 чэрвеня да 29 ліпеня 1937 г. (http://lists. memo. ru/index14. htm).

[105] Слова ўпісана ад рукі замест слова *Совнаркома*.

[106] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 65, 66, 71.

[107] Жуковіч Емяльян (1897–1937), у 1932–1934 гг. наркам камунальнай гаспадаркі БССР, у 1934–1937 гг. старшыня выканкама Менскага гарадскога Савета, з чэрвеня 1937 г. наркам фінансаў БССР.

…Приезжает враг народа Гамарник[108] поздней осенью в Минск, и вот такой, как-будто бы мелочный, штрих, который [теперь] представляется в другом свете. Едем мы в Пуховичи в 11-ю дивизию проверять строительство: Гамарник, Уборевич, Голодед, я и еще один товарищ из НКВД, фамилию его не помню, который с Голодедом ездил. Я ехал на своей машине сзади, он спереди. В Пуховичах Голодед говорит: поедем ко мне на дачу ужинать. И говорит мне — пересядь на мою машину. Хорошо, я сел, а моя машина едет сзади. Доехали мы до Минска (это очень интересно), обращается Уборевич к Гамарнику и говорит: а мы начальника гарнизона отпустим (меня, значит). Ну, я сажусь на свою машину и еду назад. Я понял это как личную обиду и об этом так и говорил тов. Волковичу. Неужели, думаю, сволочам жалко было, что я стакан вина выпью? Я политики здесь совсем не видел, думал только, что этим мерзавцам жалко, что я стакан вина выпью, я не понимал, в чем тут дело. Видимо, я этим людям мешал, и они меня отослали. Причем, я так об этом и говорил с командирами… Я совсем не понял это как политическое дело, а оказывается, это было дело большой политики.

Теперь [об] отношении Голодеда к армии. С какой целью он это делал, чорт его знает. Я слышал из выступления тов. Шаранговича, что Голодед исключался из партии, что он бывший эсер, чорт его знает, я считал его председателем СНК. А к армии он, конечно, стремился здорово. Он на всех собраниях бывал, деньги всегда давал, причем деньги мы просили, надо прямо сказать, не для себя лично, а для частей. Он много денег давал в прошлом году отдельным полкам, дивизиям, корпусу. Какая была цель, чорт его знает. Но как только торжественное собрание у нас — Голодед в обязательном порядке едет в полки.

Товарищи, я лично не могу сказать, что Голодед с какой-то целью вербовал, что он делал, чорт его знает, извините за выражение, но деньги он давал, видимо, цель какая-то была в этом.

Что характерно еще в отношениях Голодеда и Уборевича, очевидно, многие товарищи знают это, видимо, Голодед и Уборевич маскировались, когда они спорили между собой, скандалили как-будто, и бывали случаи, что Уборевич по месяцу-полутора не приезжал в Минск. Я не был на КО[109], но мне рассказывали, что они там поругались крепко. Чорт их знает, ругались они принципиально или фальшивым путем, во всяком случае такой случай был. Так что они ругались между собой и дружили.

Вот что по части этих вопросов, которые связаны с Уборевичем, Гамарником и что я мог сказать о Голодеде. Я считаю, что ЦК КП(б)Б и ЦК ВКП(б) очевидно в вопросах Голодеда разберутся, тем не менее я говорю, что была у него такая линия поощрять отдельных командиров, деньги выдавать. Есть у меня замечательный командир полка Богомолов, с тремя орденами ходит. Голодед деньги ему давал[110] и старался приблизить командиров к себе. Может быть, тут ничего не было, но когда смотришь в новом свете, это наводит на некоторые вопросы[111].

---

[108] Гамарнік Ян (1894–1937), у лістападзе 1928 — студзені 1930 г. першы сакратар ЦК КП(б)Б, затым начальнік Галоўнага палітычнага ўпраўлення Чырвонай Арміі, член Рэвалюцыйна-ваеннага савета СССР, галоўны рэдактар газеты «Красная Звезда». Скончыў жыццё самагубствам.

[109] Магчыма, *командование округом*.

[110] Наступныя словы ў гэтым сказе ўпісаныя ад рукі.

[111] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 87, 89–90.

7-е пасяджэнне. 13 чэрвеня. Вечар

З прамовы М. КАЗЮКА[112]

…Если мы возьмем наше издательство, БелГИЗ, то, начиная с 1925 года, там сидели поочередно отъявленные враги. С 1925 по 1927 г. во главе издательства сидел враг народа Жилунович[113], до 1930 г. Цвикевич[114], с 1930 г. нацдем Некрашевич[115], Некрашевича сменил троцкист Бровкович[116], возглавлявший издательство до 1935 года с помощью врага Голодеда. Когда разоблачили этого Бровковича, Голодед всячески защищал его и после него заведывать издательством послали не без [согласия? ведома?] Голодеда Шестакова[117] — террориста, польского шпиона и диверсанта[118].

З прамовы А. ТАВАКАЛЯНА[119]

…Центральный Комитет партии обсуждал вопрос об исключении из партии Ноя[120]. Ной — бывший балаховец, в 1918–1919 гг. организовал еврейские погромы, громил местечки[121]. Этот вопрос пять раз обсуждался на Бюро ЦК партии, и каждый раз Голодед выступал и говорил: как может быть, чтобы Ной организовал еврейские погромы, когда Ной сам еврей? И Уборевич со своими помощниками писал исключительные ха-

---

[112] Казюк Мікалай (1898—?), камсамолец з 1919 г., член УсеКП(б) з 1920 г., з 1918 у Чырвонай Арміі, з 1921 г. на партыйнай працы ў Саратаўскім краі і ў Маскве, у тым ліку інструктар у апараце ЦК УсеКП(б); з верасня 1936 г. загадчык аддзела друку і выдавецтваў ЦК КП(б)Б.

[113] Жылуновіч Зміцер (Цішка Гартны; 1887–1937), палітычны і грамадскі дзеяч, пісьменнік, акадэмік.

[114] Цвікевіч Іван (1891–1938), лекар, грамадскі дзеяч, з мая 1926 г. член калегіі НК аховы здароўя БССР, у 1931 г. асуджаны па «справе» так званага Саюза вызвалення Беларусі; пакаранне адбываў спачатку ў Нарымскім краі, а потым на Алтаі (http://lists. memo. ru/index23. htm).

[115] Некрашэвіч Аляксандр (Алесь; 1899—?), сябар УсеКП(б) з 1921 г., у 1923–1925 гг. на партыйнай працы ў Бабруйску і (кароткі час) у Парычах, у 1925 г. загадчык АПА ў Мазырскім АК КП(б)Б, у 1925–1927 гг. загадваў савецка-партыйнай школай 2-й ступені ў Віцебску; з 14 студзеня 1927 г. загадчык АПА ў Віцебскім АК КП(б)Б, з сакавіка член прэзідыума гарадскога Савета; 5 сакавіка 1928 г. ЦК КП(б)Б адклікаў яго для працы ў рэдакцыі газеты «Звязда», а 23 сакавіка 1928 г. прызначыў дырэктарам 2-га Беларускага дзяржаўнага тэатра (Віцебск), у 1930–1933 гг. загадчык Белдзяржвыдавецтва. Партыйны публіцыст. Асабовая справа: НАРБ. Ф. 4п. Воп. 2. Адз. зах. 3983.

[116] Браўковіч Фадзей (1894–1940), член УсеКП(б) з 1917 г., у 1924 г. старшыня Рагачоўскага павятовага выканкама, у лютым — маі 1924 г. член ЧББ ЦК РКП(б), са снежня 1924 г. — намеснік наркама, з чэрвеня 1925 г. наркам фінансаў БССР, з лютага 1926 г. старшыня Полацкага АВК, з мая 1927 г. пастаянны прадстаўнік СНК БССР пры СНК СССР, з кастрычніка 1928 г. саветнік паўнамоцнага прадстаўніцтва СССР у Варшаве, у 1932–1933 гг. старшыня Гомельскага ГВК, у 1933 г. намеснік наркама асветы БССР, у 1933–1935 гг. загадчык Белдзяржвыдавецтва, у 1935–1936 гг. — дырэктар рыбнай гаспадаркі «Волма».

[117] Шастакоў Павел (1889–1937), у 1929–1933 гг. рэдактар газеты «Савецкая Беларусь», з 1933 г. — газеты «Калгаснік Беларусі», у 1935–1936 гг. дырэктар Белдзяржвыдавецтва; на момант арышту (30 студзеня 1937 г.) намеснік наркама асветы БССР.

[118] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 109. Першапачатковы варыянт: *...если мы возьмем наше издательство, БелГИЗ. Начиная с 1925 года, там сидели поочередно [слова закрэслена] враги, с 1925 по 1927 г. во главе издательства сидел враг народа Жилунович, до 1930 г. Цвикевич, с 1930 г. нацдем Некрашевич, Некрашевича сменил троцкист Бровкович, возглавлявший издательство до 1935 года с помощью Голодеда, который защищал этого Бровковича, и после него заведывал издательством Шестаков — террорист, польский шпион и диверсант.*

[119] Тавакалян (Тавакальян) Авеціс (1903–1937), сын армянскага святара; член УсеКП(б) з 1925 г.; з 1928 г. у Маскве: тры гады вучыўся ў Маскоўскім дзяржаўным універсітэце, працаваў у Інстытуце Маркса — Энгельса — Леніна; з 1933 г. інструктар ЦК КП(б)Б, у 1937 г. намеснік загадчыка АКПО ЦК КП(б)Б.

[120] Ной Аляксандр (1899–1937), начальнік Упраўлення вайскова-будаўнічых работ № 67 БВА. Арыштаваны 16 чэрвеня 1937 г. Прыгавораны вайсковай калегіяй Вярхоўнага суда СССР да вышэйшай меры пакарання 24 лістапада 1937 г. па абвінавачанні ў вайскова-фашысцкай змове (http://lists.memo.ru/index14.htm).

[121] У 1918–1919 гг. аддзелы пад камандаваннем генерала Станіслава Булак-Балаховіча ў Беларусі не дзейнічалі.

рактеристики для Ноя, потому что Ной работал начальником военного строительства. И только тогда, когда нам удалось найти в архиве документы, что Ной на самом деле балаховец, против воли Голодеда он был исключен из партии.

Возьмите такого человека, как Чернушевич. Я считаю, что он совершенно зря гуляет в Минске на свободе, потому что он активный участник Копыльской эсеровской организации.

Вопрос о Чернушевиче в Бюро ЦК тянулся целый месяц потому, что Голодед каждый раз возражал против того или иного пункта и утверждал, что Чернушевичу записали много лишнего, что Чернушевич этого дела не делал.

Или возьмите Петровича и Бровковича, всем известно, что Голодед их защищал до конца.

Дальше, возьмите тов. Червякова. Я немного ниже буду говорить о тов. Червякове. Я на партийном активе сказал и теперь подтверждаю, что за время проверки партийных документов тов. Червяков, который давно здесь сидит и многих знает, ни одного человека не разоблачил. Почему это так? Я об этом ниже скажу.

Разрешите сказать о Голодеде. Возьмите такой факт. Я в Белоруссии всего 4 года. За четыре года трижды исключали из партии управляющего делами Совнаркома. Исключили из партии одного управляющего делами[122], Голодед взял Шаболтаса[123]. Шаболтас оказался врагом. Исключили Шаболтаса, он взял Лукьянчика[124]. О Лукьянчике вопрос обсуждался на партийном активе. Недавно мне сказали, что Лукьянчика исключили из партии.

Почему так получается, что Голодед всегда выступал в защиту враждебных людей и пост управляющего делами превратил в место работы активных врагов народа?

Во-первых, потому, что Голодед во все время своей жизни, на всех этапах истории нашей партии выступал против нашей партии. Я это утверждаю самым решительным образом, и тов. Шарангович на пленуме ЦК огласил целый ряд документов, подтверждающих это.

Первый факт такой: кто такой по национальности Голодед? Все думают, что он по национальности белорус, но я должен вам сказать, что неизвестно, кто по национальности Голодед, потому что когда он работал на Украине, он писал, что он украинец, когда работал в Новозыбкове — он писал, что он русский, когда Горки присоеднились к Белоруссии, он стал белорусом. (*Шум*). Неизвестно, какой национальности Голодед. Голодед торгует своей национальностью, для него это предмет торгашества.

Дальше. Возьмите такой факт. В 1917 г. Голодед был летчиком-наблюдателем в армии Керенского и дважды премирован за примерную службу царю и Керенскому как хороший солдат. Ясное дело, что за большевизм его не премировали.

Дальше, в 1918 г. — 1919 г. Голодед где-то путался на Украине во время петлюровщины, и я должен вам категорически заявить, что Голодед ушел с Румынского фронта, когда ушли первые части петлюровцев. Так что и тут не ясно, нужно покопаться, потому что не исключена возможность, что он петлюровец.

---

[122] На ўвазе меўся Калевіч Мікалай (1893?–?), які ў 1930 г. займаў пасаду кіраўніка спраў СНК і Эканамічнай нарады БССР.

[123] Шаболтас (Шабалтас) Сцяпан (1895–1938), член УсеКП(б) з 1920 г., у 1924–1925 гг. намеснік старшыні Мазырскага АВК; 29 красавіка 1925 г. за сувязь з бацькам-царкоўнаслужыцелем выключаны з партыі тэрмінам на 1 год з пераводам на самую нізавую працу і правам падаць заяву на аднаўленне ў партыі; у 1926–1928 гг. старшыня Мсціслаўскага РВК, 11 красавіка 1928 г. ЦК КП(б)Б перавёў яго з гэтай пасады на пасаду старшыні праўлення Аршанскага акруговага сельсаюза; у 1932 г. старшыня Горацкага РВК, у 1933–1934 гг. старшыня Полацкага РВК, у час арышту дырэктар базы «Белкаапптушка».

[124] Лук'янчык Іосіф (1900–1937), кіраўнік спраў СНК БССР да 3 чэрвеня 1937 г.

Голодед сам писал, что в 1918/19 г. он был в эсеровской партии, и до сих пор это он скрывает от партии. Найдена анкета Голодеда, где он писал, что он был в партии эсеров.

Дальше, в 1921 г. Голодед выступал против НЭПа, говорил, что политика НЭПа есть политика, рассчитанная на поддержку кулака.

Дальше, товарищи, в 1921 г. Голодед исключался из партии в Новозыбкове как человек, который совершенно оторвался от партии и партийной организации. Это Голодед тоже скрывает от партии. И больше того, в 1922 году Голодед был восстановлен в партии, потому что Горках сидел известный провокатор Прокопцов[125], который лично рекомендовал Голодеда. Прокопцов тогда состоял членом губернской контрольной комиссии Гомеля и лично писал письмо Хатаевичу[126] о том, что он знает Голодеда как прекрасного коммуниста и т. д., поэтому просит восстановить его в партии. Тогда Прокопцов еще не был разоблачен как провокатор, и Хатаевич восстановил Голодеда в партии. Голодед тогда еще был связан с враждебными нам людьми, в частности с Прокопцовым лично.

В 1923 году Голодед находился в Горецком сельхозинституте, и в Горецком сельхозинституте по предложению Голодеда [партийная] ячейка приняла троцкисткую резолюцию, Голодед выступил за троцкистскую оппозицию.

Дальше, товарищи, я уже не говорю о том, что начиная с 1923 года до самых последних дней Голодед всегда защищал и проводил правооппортунистическую позицию. Насчет того — правый ли он или левый — дело другого порядка, но что он антипартийный человек — это бесспорно. (*Смех*.)

Вот почему Голодед все время на Бюро ЦК защищал каждого человека, и мы с куском мяса вырывали от Голодеда любого врага, которого из партии исключали, а он пищал и кричал. Я должен сказать, что это есть одна из основных причин того, что до последнего времени у нас в Белоруссии благодаря нашей небдительности, благодаря плохой работе наших партийных работников в наших партийных организациях и на руководящих постах в советских органах оставались неразоблаченными враждебные нам люди. <…>

Я возьму еще людей, которые состоят в нашей партийной организации и занимают очень ответственные посты, в частности я хочу сказать свое мнение, как мнение рядового члена партии, рядового партийного работника, о тов. Червякове.

Я, товарищи, должен сказать, что я не удовлетворен этой самой позицией тов. Червякова. Я работаю в Белоруссии четыре года. У нас все четыре года очень напряженная работа в смысле, так сказать, борьбы, в смысле разоблачения и т. д. Никогда тов. Червяков по собственной инициативе нигде не выступал с тем, чтобы помочь партийной организации в разоблачении тех или иных враждебных нам людей. Вот пусть тов. Червяков скажет, когда ему задают вопрос, он частично вспоминает свои ошибки, несмотря на то, что молодые работники Белоруссии, мы все эти ошибки помним и знаем. Мы не то хотим, чтобы вы нам рассказали, — мы хотим, чтобы вы нам помогли в разоблачении враждебных нам людей, чтобы мы этих людей разоблачили и разогнали, а тов. Червяков, бесспорно, многих знает. <…>

Товарищи, в частности, тов. Червяков состоял в группе нацдемов в Ленинграде, в тогдашнем Петрограде[127]. Из этой группы довольно значительное число людей проникло

---

[125] Біяграфічныя звесткі аб Пракапцове не выяўлены.

[126] Хатаевіч Мендэль (1893–1939), у 1921–1923 гг. сакратар Гомельскага губернскага камітэта РКП(б).

[127] На ўвазе, імаверна, мелася заснаваная ў верасні 1917 г. у Петраградзе Беларуская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя. У красавіку 1918 г. на базе БСДРП была заснавана беларуская секцыя пры Пецяргофскім РК РКП(б). Пазней беларускія секцыі РКП(б) з’явіліся ў іншых гарадах Расіі. У адрозненне ад бальшавікоў Заходняй камуны (так з верасня 1918 г. бальшавікі называлі Віцебскую, Віленскую, Магілёўскую, Менскую і Смаленскую губерні) беларускія секцыі выступалі за нацыянальна-дзяржаўнае самавызначэнне Беларусі.

в нашу партию, и эти люди[128], будучи членами КП(б)Б, продолжали свою антипартийную работу.

Тов. Червяков лично рекомендовал в нашу партию Игнатовского[129]. Между прочим, единственный человек из БКО[130], который получил рекомендацию от коммуниста, это был Игнатовский, и единственный человек из коммунистов, который рекомендовал этих людей, — это тов. Червяков. Тов. Червяков, бесспорно, знал и знает многих и довольно большую группу людей Игнатовского. Почему т. Червяков по своей собственной инициативе не поставил вопрос о человеке, который недавно в Гомеле разоблачен, — о Сташевском[131]? Разве тов. Червяков о нем не знал? Да, конечно, знал, потому что он с Игнатовским пришел в нашу партию. Он тогда их знал. Сташевский тут работал на ответственных работах. Тов. Червяков их знал. Почему тов. Червяков никому не рассказывал?

…Возьмите дальше такой вопрос: мы уже давно говорим о правом оппортунизме, о правых в КП(б)Б, и нужно сказать, что до сих пор мы как следует за правых не взялись. Это бесспорно. И один из основных недостатков проверки и обмена партийных документов, между прочим, заключается в том, что мы чрезвычайно мало правых людей разоблачили в Белоруссии, но тов. Червяков сам состоял и был активным защитником правого оппортунизма в Белорусии. Разве тов. Червякову не известны кое-какие правые люди, которые сейчас скрываются в партии? Я глубоко убежден, что известны, потому что они когда-то были вашими единомышленниками. Почему же вы о них не рассказываете партийной организации? Когда надо было защищать «Заметки экономиста» Бухарина, тогда тов. Червяков выступал очень красиво. Он вообще человек культурный, умный и говорить умеет хорошо. Он очень активно[132] защищал «Заметки экономиста», а когда сейчас надо разоблачать своих бывших единомышленников, тов. Червяков не находит слов, чтобы говорить. <…>

Я считаю, что мы вправе требовать от тов. Червякова не перечисления его ошибок в прошлом. Эти ошибки довольно многочисленны, действительно, перечислять их было бы очень долго, а мы требуем от тов. Червякова партийного выступления по этим ошибкам, мы требуем, чтобы он выступил и разоблачил нам людей, помогал нам раскорчевывать до конца враждебные корни и людей, которые и сейчас по всей вероятности скрываются в нашей партии[133].

---

[128] Наступныя словы ў гэтым сказе ўпісаныя ад рукі замест выкасаваных: *хотели в свое время представить КП(б)Б, которая как будто выросла на корнях национал-демократической организации*.

[129] Ігнатоўскі Усевалад (1881–1931), гісторык, акадэмік, сацыяліст-рэвалюцыянер, заснавальнік і лідар БКА, у жніўні — снежні 1920 г. член ВРК ССРБ, наркам земляробства ССРБ, у снежні 1920 — лютым 1926 г. наркам асветы БССР, у студзені 1926 — снежні 1928 г. старшыня (прэзідэнт) Інстытута беларускай культуры, у снежні 1928 — студзені 1931 г. прэзідэнт БАН, дырэктар Інстытута гісторыі, у 1924–1930 гг. член Бюро ЦК КП(б)Б. Скончыў жыццё самагубствам. Як вынікае з анкетнага ліста прыбыўшага ў распараджэнне Менскай арганізацыі КП(б)Б ад 27 ліпеня 1920 г., Ігнатоўскага ў бальшавіцкую партыю рэкамендаваў не Чарвякоў, а іншыя людзі.

[130] Заснаваная 1 студзеня 1920 г., БКА ў саюзе з беларускімі сацыялістамі-рэвалюцыянерамі і бальшавікамі вяла барацьбу супраць польскіх акупантаў. У жніўні 1920 г. па рэкамендацыі ЦК РКП(б) Менскі губернскі камітэт КП(б)ЛіБ заявіў аб роспуску БКА і прыняцці яе членаў у склад КП(б)ЛіБ.

[131] Сташэўскі (Сташэўскі-Стасевіч) Аляксандр (1889–1938), у 1920-я гг. займаў, у прыватнасці, пасады наркама ўнутраных спраў, а потым наркама юстыцыі і пракурора БССР; на момант арышту (красавік 1934 г.) быў дырэктарам Гомельскага сельскагаспадарчага педагагічнага інстытута.

[132] Слова ўпісанае замест выкасаванага: *хорошо*.

[133] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 117–125.

З прамовы М. СТАКУНА[134]

…я видел, что такие люди, как Ковальчук[135], Бенек, Голодед, Уборевич и тов. Червяков, в момент проверки партийных документов или отсиживались, или брали под защиту отдельных врагов нашей партии, как это делал Голодед, как это делал Уборевич, а тов. Червяков очень спокойно, очень мило, паинькой отсиживался почти на всех [заседаниях] Бюро ЦК партии.

И в этом смысле для меня лично тов. Червяков представляет очень большой интерес. Как могло случится так, что один из старейших работников КПБ, один из виднейших руководителей государственной работы в Белоруссии остался буквально в стороне от такой серьезной и большой работы, как проверка и обмен партийных документов?

Тов. Червяков любит выступать з признанием своих ошибок[136], но ничего ничего не делает, чтобы их исправить на деле. Мне рассказывали, что он совсем недавно, выступая в Минской парторганизации, заявлял, что у него такой большой чемодан ошибок, что он всех их не может вспомнить. И вот, когда я присматриваюсь к работе и деятельности тов. Червякова, он мне напоминает суетливого пассажира на вокзале, носящегося с этим тяжелым чемоданом, то он ставит его в одно место, то в другое, но при этом не проявляет никакого желания сесть на поезд Марксизма-Ленинизма, а собирается отправиться в путь по шпалам с березовым кондуктором.

На самом деле Червяков, который был по меньшей мере свидетелем переделки сельского хозяйства Белорусии на прищеповский лад[137] по столыпинскому образцу, который был свидетелем вредительской подрывной контрреволюционной работы нацдемов, троцкистов, прямых шпионов соседнего государства, Польши, и, следовательно, человеком, знающим очень много людей и конкретную обстановку борьбы подлинных большевиков против этой самой прищеповщины, против нацдемовщины, против ориентации не на великий Советский Союз, а на Польшу, этот человек во время проверки и обмена партийных документов замкнулся в себе и не принимал участия в борьбе за очистку рядов партии от ее внешних врагов. <…>

…Это по меньшей мере становится чрезвычайно подозрительным, если не сказать большего. Переделка такой огромной территории, как Белоруссия, на прищеповский лад, на хуторскую систему не проводилась отдельным человеком, не зависела от отдельного лица, а здесь была целая группа активных участников, которые и теоретически, и практически обосновывали эти самые мероприятия. Все это хорошо известно Червякову, и Червяков, если бы он действительно хотел ехать на поезде Ленинизма-Сталинизма, он оказал бы КП(б) исключительно большую услугу в деле разоблачения друзей Прищепова, Игнатовского и других врагов партии. Мы не сомневаемся, конечно, что среди людей, допускавших политические ошибки, есть отдельные лица, которые

---

[134] Стакун Міхаіл (1893–1943), з чэрвеня 1935 г. першы сакратар Гомельскага гарадскога камітэта КП(б)Б, з 7 ліпеня да 13 лістапада (фактычна да 25 кастрычніка) 1937 г. старшыня ЦВК БССР, з 20 чэрвеня па 25 кастрычніка 1937 г. член Бюро ЦК КП(б)Б.

[135] Кавальчук Захар (1893–1937), з 1916 г. сябар Сацыялістычнай, потым Камуністычнай партыі ЗША, з 1920 г. у Расіі, у 1932–1936 гг. старшыня ЦСПСБ, член Бюро ЦК КП(б)Б.

[136] Наступныя словы ў гэтым сказе ўпісаныя ад рукі.

[137] Прышчэпаўскім ладам, прышчэпаўшчынай у БССР працяглы час называлі сялянскую палітыку, якую КП(б)Б і ўрад БССР праводзілі ў перыяд новай эканамічнай палітыкі (1921–1928). Паколькі партыю нельга было вінаваціць за няправільную (з пункту гледжання бальшавіцкага кіраўніцтва) «лінію», віна за яе або віна за няўдачы ў ажыццяўленні «правільнай лініі» ўскладалася на асобных дзеячаў ці групы дзеячаў. У БССР віна за ажыццяўленне сялянскай палітыкі 1920-х гг., якая выяўлялася ў хутарызацыі і ўтварэнні малых пасёлкаў, у падтрымцы індывідуальнай сялянскай таварнай гаспадаркі, была ўскладзена на Прышчэпава Дзмітрыя (1896–1940), у лютым — маі 1924 г. члена ЧББ ЦК РКП(б), у сакавіку — снежні 1924 г. намесніка наркама, у снежні 1924 — верасні 1929 г. наркама земляробства БССР.

искренне стали на путь генеральной линии нашей партии, но практика показала, что ошибки не бывают случайно, что ошибки вызываются определенными причинами, что люди, совершившие один раз ошибку, очень часто совершают их в другой раз. Таких людей мы дожны проверить, изучить до отказа.

А что сделал Червяков для того, чтобы помочь партии изучить этих людей, разобраться в их прошлом, выявить, разыскать этих людей? В этом направлении ничего Червяков не сделал. Червяков на одном из пленумов ЦК очень красиво, не жалея фраз, признавал свои ошибки. И в своей длинной речи не назвал ни одной фамилии, не указал ни одного факта, который бы помог парторганизации разоблачить хотя бы кого-либо из сподвижников Игнатовского, Прищепова и других.

Я, товарищи, недавно работаю в Белоруссии, всех политических ошибок Червякова, его [нечытэльна] нацдемовской еще не изучил, но мне кажется в высшей степени странным поведение Червякова. Он на Бюро ЦК партии себя чувствует как в каком-либо представительном учреждении. Я не помню случая, чтобы Червяков на Бюро ЦК выступил по какому-нибудь принципиальному вопросу. Товарищи Гикало, Волкович, Рубинштейн, Готфрид, Леплевский[138] и ряд других работников, когда обсуждались конкретные вопросы проверки партийных документов, выступали с отдельными фактами, воспоминаниями о людях, о борьбе против нацдемов, троцкистов за большевизацию КП(б)Б — одним словом, показывали друг другу, что кто знает и т. д., как и за что нужно взяться и на что нужно обратить внимание, но я никогда не слышал такого выступления со стороны Червякова или со стороны Голодеда.

Чем вызвано такое отмалчивание, такая аполитичность в таком важнейшем деле, как проверка и обмен партийных документов, как очищение партии от злейших ее врагов? На этот вопрос Червяков должен дать недвусмысленный ответ нашему съезду.

Тов. Червякову — одному из крупнейших работников, которому партия создала большую популярность его имени как для государственного человека, — не достойно вести себя таким паинькой на Бюро ЦК и вообще в КП(б)Б, такие люди, как Червяков, без причины себя так не ведут.

Затем дальше: я почти 2 с половиной года в Белорусии и не помню, чтобы т. Червяков выступил с резкой критикой наших хозяйственных организаций…

…Получается одно из двух: или Червяков неправильно себе представляет свои обязанности как председателя ЦИК, он думает, видимо, что должность председателя ЦИК связана только с рассмотрением жалоб, а затем проведением разных парадных заседаний, во всяком случае я за два года работы в Белоруссии в другой роли тов. Червякова не видел, несмотря на то, что за это время ЦК [КП(б)] Белоруссии решал крупнейшие вопросы хозяйственно-политического строительства[139], или тов. Червяков боится разоблачать других, что бы не быть разоблаченному самому.

Дальше, мне кажется сомнительным следующее обстоятельство, это исключительная, знаете ли, такая старательная забота со стороны т. Червякова, чтобы всячески поддержать свой авторитет среди некоторых слоев интеллигенции. Не случайно интеллигенты несоветской масти у нас очень вежливо отзываются о т. Червякове, а т. Червяков благодаря, я бы сказал, гнилому отношению к этой интеллигенции старается этот свой авторитет поддерживать. Тов. Червяков никогда не находил ни силы и мужества этой гнилой интеллигенции с нацдемовским оттенком и прямым нацдемам дать отпор.

Поэтому я, товарищи, считаю, что съезд партии не может пройти так спокойно мимо фигуры т. Червякова. Тов. Червяков на съезде должен в конце концов сказать нам, что он

---

[138] Ляплеўскі Ізраіль (1894–1938), супрацоўнік органаў бяспекі з 1918 г., у 1934–1936 гг. наркам унутраных спраў БССР.

[139] Наступныя словы ў гэтым сказе ўпісаныя ад рукі.

думает делать дальше в качестве председателя ЦИК, в качестве крупнейшего работника Белоруссии. Если тов. Червяков будет вести себя таким образом, если он будет в борьбе за дело нашей партии, за чистоту ее рядов, за разоблачение врагов стоять в стороне, мы не можем терпеть т. Червякова во главе руководства[140], а быть может и в партии[141].

З прамовы В. МАЛІКАВА[142]

В заключение я хочу задать один вопрос, на который, думаю, ответит тов. Червяков. Являясь главой правительства БССР, как это тов. Червяков ухитрялся организовать свою работу так, что не замечает того вредительства, которое имелось в разных отраслях народного хозяйства Белоруссии, и тех врагов, которые это вредительство организовывали?[143].

8-е пасяджэнне. 14 чэрвеня. Раніца

З прамовы С. ПАСЭ[144]

Я хочу касаться прежде всего того отношения, которое было проявлено в отношении к Голодеду, — того, о чем здесь много говорили. Но я знаю некоторые обстоятельства этого дела, потому что материалы, которые касались прошлого Голодеда, были найдены в Институте истории партии, были найдены в архивах Института истории партии.

Я должен сказать, что материалы, которые изобличали Голодеда в том, что он был эсером, что он скрывал это от партии, — эти материалы были переданы ЦК около 2-х лет тому назад.

Дальше, товарищи, материалы, которые, например, изобличали Голодеда в том, что он был исключен из партии и что за его поручался провокатор и только благодаря поручителю[145] провокатора (тогда не знали, что он провокатор, он скрывался[146], что этот человек был провокатором, только недавно обнаружили, он служил в царской охранке).

Об этом стало известно два года тому назад. Известно, что в том письме, в котором он просил о восстановлении Голодеда в партии, было написано буквально следующее: «Я ручаюсь за Голодеда, как [за] самого себя». Теперь он оказался провокатором.

Я утверждаю, что эти материалы тоже были переданы два года тому назад.

Товарищи, надо сказать, что нами были переданы материалы, которые изобличали Голодеда в том, что он не просто служил при Корнилове[147], не просто служил в царской армии, а нами были переданы материалы, которые изобличали Голодеда в том, что он служил в корниловских частях, в 8-й армии, в комсоставе, во всяком случае он был командиром и получил награждение от Корнилова, что эти материалы, которые сейчас

---

140 Наступныя словы ўпісаныя ад рукі

141 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 129–135.

142 Малікаў Васіль (1900?—?), капітан, член УсеКП(б) з 1919 г., у 1937 г. адказны сакратар партыйнай камісіі 18-й механізаванай брыгады (Полацк).

143 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 147.

144 Пасэ Сяргей (1901, Лондан — ?), сын прафесара медыцыны, шведскага шляхціца, нарадавольца, член УсеКП(б) з 1918 г., у 1919–1924 гг. на палітпрацы у Чырвонай Арміі, скончыў Інстытут чырвонай прафесуры, працаваў у апараце ЦК УсеКП(б), з 1932 г. памочнік першага сакратара ЦК КП(б)Б, у 1934–1937 гг. дырэктар Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КП(б)Б.

145 Мусіла быць *поручительству*.

146 Так у стэнаграме.

147 Карнілаў Лаўр (1870–1918), генерал ад інфантэрыі, у траўні — ліпені 1917 г камандуючы 8-й арміяй і Паўднёва-Заходнім фронтам, у ліпені — жніўні 1917 г. вярхоўны галоўнакамандуючы; каб прадухіліць спаўзанне Расіі да анархіі, спрабаваў учыніць дзяржаўны пераварот і ўстанавіць дыктатуру.

являются очень серьезным обвинением Голодеда, были переданы много времени тому назад и они лежали мертвым капиталом.

Товарищи известно даже, что в 1923 г., я это утверждаю, Голодед выступал как троцкист, эти материалы тоже были переданы ЦК, Голодед совершенно недвусмысленно защищал троцкистские позиции[148]. Эти материалы тоже не были сдвинуты. Почему? Я утверждаю, что существовала неправильная, небольшевистская точка зрения, которая состояла в том, что Голодед очень большой человек, он кандидат в члены ЦК ВКП(б), что с ним нужно обращаться бережно. Если бы подобный материал имелся на рядового партийца, на среднего партийца, то, конечно, отношение было бы совершенно иное.

Ведь, например, известно было ЦК партии также о том, что Голодед прямо защищал теорию хуторов. <…>

Вот на городской конференции тов. Рубинштейн приводил ряд материалов, которые прямо изобличают Голодеда как правого. Возьмите такой факт. Это в 1936 году на сессии ЦИК Голодед говорил следующее: «Международное положение Советского Союза и его авторитет таковы, что сильные европейские государства не могут рассчитывать на действия против нас средствами фашистских авантюристов». Я спрашиваю: разве это правильная установка исходить, что европейские государства не будут рассчитывать на действия фашистских авантюристов? А то, что сейчас раскрыто, — это не есть дело этих самых фашистских авантюристов, предателей, бандитов, а он говорил, что это невозможно, что это исключается. Разве это не демобилизует? Безусловно, демобилизует.

Затем я считаю необходимым привести и такой факт, который предствляет интерес в свете сегодняшних дел, когда Прищепов был уже разоблачен, правда, не был еще судим, но уже был снят с работы, Голодед вместе с Гамарником[149] дали рекомендацию Прищепову — куда — в ВКП(б). Разрешите прочитать этот документ.

«Прищепов член КП(б)Б с 1918 года, в продолжение его работы в Белоруссии занимал ряд руководящих постов: председателя исполкома, заведующего губернским отделом, завед. городским отделом, зам. наркомзема, наркомзема БССР с[150] 1924–1929 гг. Прищепов имеет большой практический опыт в советской работе и особенно по линии земельной. Хороший организатор. В работе проявил большую инициативу. Политически развит и устойчив. Опросом секретарей «за» — Гамарник, Голодед, Василевич[151], только один Гантман[152] сделал такую приписку: «Голосую “за”, но предлагаю вычеркнуть слово “устойчив”»[153].

Я считаю, что это дело надо расследовать также до конца, вскрыть до конца все дела, которые сейчас, несомненно, уже устанавливаются.

Я считаю необходимым поставить в известность все-таки съезд об одном факте, который имел место, который также, мне кажется, кое о чем сигнализирует.

---

[148] У 1923 г. Леў Троцкі біў трывогу з прычыны бюракратызацыі партыі, калі месца выбраных партыйных лідараў у гарадах, паветах і губернях пачалі займаць прызначэнцы, накіраваныя Сакратарыятам і Аргбюро РКП(б), якія ўзначальваў І. Сталін.

[149] У стэнаграме надрукавана: *Гармаником*.

[150] Мусіла б быць *в*.

[151] Васілевіч Іван (1894–1937), у верасні 1927 — кастрычніку 1930 г. другі сакратар ЦК КП(б)Б, пасля на адказных пасадах за межамі БССР.

[152] Гантман Веніямін (1891 або 1893 — ?), у 1904–1907 гг. сіяніст-сацыяліст, у 1907–1913 гг. анархіст-камуніст, з 1918 г. член УсеКП(б), у 1926–1927 г. сакратар Гомельскага АК КП(б)Б, з 1 ліпеня 1928 г. загадчык арганізацыйнага аддзела ЦК КП(б)Б, у 1927–1929 гг. кандыдат у члены Бюро, у 1929–1932 гг. член Бюро ЦК КП(б)Б. Асабовая справа: НАРБ. Ф. 4п. Воп. 2. Адз. зах. 992.

[153] Падрабязней пра гэта ў: На крутым павароце: Ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929–1931 гг.: дакументы, матэрыялы, аналіз / аўт.-склад. Р. П. Платонаў. Мінск: БелНДІДАС, 1999. С. 138.

В свое время в Институте истории партии, который вообще мало работал, мало сделал, не дал того, что нужно было дать по истории КП(б)Б, хотя мы собрали большой материал, но должен сказать, что мы нашли в свое время целый ряд документов, которые составлялись т. Сталиным, которые частью были известны, а часть которых была неизвестна. Мы нашли подлинное письмо т. Сталина, оригинал письма т. Сталина сюда, в Белоруссию, где речь идет об образовании КП(б)Б и БССР, письмо, представляющее значительную ценность. Это письмо было найдено в макулатуре, оно подлежало уничтожению, но все-таки благодаря вмешательству ЦК, особенно инициативе т. Гикало, это письмо было получено, правда, каверзным путем, но было получено.

Затем был найден целый ряд телеграмм, в высокой степени интересных телеграмм. Был найден целый ряд материалов, например, материалы, которые свидетельствовали о том, что не только т. Сталин был непосредственным организатором ЦК КП(б)Б и БССР[154], но принимал непосредственное участие в обороне г. Минска, что тогда, когда поляки находились в 4 клм от города, тов. Сталин находился в гор. Минске и непосредственно руководил обороной Минска, непосредственно утверждал планы обороны Минска, а мы знаем, что оборона Минска — одна из самых красивых страниц в истории гражданской войны.

Эти материалы были найдены. Эти материалы представляли исключительно большую ценность, тем более что там были найдены оригиналы, которые были писаны рукой Сталина.

В один прекрасный момент, это тогда, когда т. Гикало уехал уже, тогда в Минске не было и Волковича, через голову директора Института [истории] партии Голодед вызывает работника партийного архива [и] в ультимативной форме предлагает передать ему все эти документы. Работник партийного архива, руководствуясь инструкцией ЦК ВКП(б), отказал ему в этом. Он был выгнан вон. Причем мне сейчас же позвонил Голодед и предложил, чтобы я на него наложил суровое взыскание и предложил явиться к нему. Я явился к нему, он тоже в порядке требования, заявляя, что он как кандидат в члены ЦК ВКП(б)Б и как член Бюро ЦК [КП(б)Б] и как председатель Совнаркома требует, чтобы эти документы были немедленно переданы ему. Я ему в этом также отказал. И интересно, что в итоге на партийном собрании меня обвиняли в том, что я состоял в антипартийной группировке и не дал материалов Голодеду и что эта антипартийность выражалась именно в том, что эти документы ему не были переданы.

Спрашивается, можно ли было эти материалы ему передавать и нужно ли было их передавать? Безусловно, эти материалы нельзя было ему передавать. Ведь я просил тов. Голодеда — позвоните секретарю ЦК. Нет — не желаю звонить. Я сказал ему, что иначе я ему эти документы передавать не буду. Тогда он (я это утверждаю со всей ответственностью) мне зачитал письмо [в] ЦК ВКП(б) о том, что он ставит вопрос: или будет Поссе в институте, или он будет председателем Совнаркома.

Это что — принципиальная постановка была, что он при таких условиях отказывается здесь работать, он не может быть секретарем ЦК, потому что, если ему эти документы не переданы, значит, ему, мол, выражено недоверие.

(ШАРАНГОВИЧ. Он не секретарь ЦК был…)

ПОССЕ. Что он не будет председателем Совнаркома и не будет членом Бюро ЦК.

Я должен сказать, что я по этому вопросу обращался к т. Шаранговичу и к тов. Волковичу, и они сказали, что я поступил совершенно правильно. Поэтому я считаю, что обвинение, которое было мне брошено на партийном собрании и не было отклонено, не является правильным.

---

[154] Мусіла б быць: …*свидетельствовали о том, что т. Сталин был не только непосредственным организатором КП(б)Б и БССР*…

(ШАРАНГОВИЧ. Запретили…)

ПОССЕ. Запретили и правильно, потому что во всяком случае аппарату Голодеда нельзя было доверять. Эти документы могли быть использованы совсем по другой надобности, тем более, что там есть такой материал, который даже не может быть опубликован. <…>

Здесь т. Шарангович говорил, что [о] Бенеке, о позиции Бенека должен был знать тов. Червяков. Я должен сказать и другое, что о позиции Бенека хорошо знал т. Вай[н?]ман[155].

9-е пасяджэнне.14 чэрвеня. Вечар

З прамовы В. АСТАПКОВІЧА[156]

…Многие говорили в отношении Голодеда. Я не знаю, ведь Голодед частенько заглядывал в заповедник[157], Голодед частенько с Уборевичем охотились в этом заповеднике. Там работает в заповеднике Авсентьев — член партии с 1920 года, он называет себя помощником Голодеда, с которым вместе учились в Горках. Есть разговоры о том, что когда они учились, там что-то делалось. Авсентьева исключали из партии, значит, там дело было неладно. По-моему, стоит посмотреть, в чем же дело[158].

З прамовы Г. РУБІНШТЭЙНА

Я возьму несколько вопросов, связанных с конкретными людьми. Я хочу остановиться на вопросе о Голодеде и Червякове[159].

Надо прямо со всей решительностью сказать, что Голодед является[160] прямым врагом народа, ярким представителем правого оппортунизма у нас в КП(б)Б[161]. Это — человек, который на протяжении всего периода времени его пребывания в КП(б)Б последовательно до конца проводил правооппортунистическую линию в теории и практике[162], вел бешеную борьбу против партии и диктатуры пролетариата.

Разрешите для того, чтобы не быть голословным, обратиться к документам. Документы очень убедительныя вещь, против которых не попрешь. Враг народа Голодед являлся махровым двурушником[163]. Надо прямо сказать, что двурушничество являлось его основным методом борьбы против партии.

Ведь при наличии всех фактов, которые были оглашены на Минской городской партийной конференции, Голодед набирается смелости заявить вышестоящим партийным органам о том, что он никогда правооппортунистическую позицию не занимал. Это есть яркое двурушничество и его следует как[164] врага народа, махрового двурушника разоблачить на этом съезде[165] до конца.

---

155 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10919. Арк. 192–198.

156 Астапковіч Вікенці (1899—?), у 1917 служыў у расійскай арміі, потым у Чырвонай гвардыі і Чырвонай Арміі, член УсеКП(б) з 1918 г., у 1937 г. старшыня Кадлубішчанскага сельсавета Бягомльскага раёна і партыйны арганізатар першаснай партыйнай арганізацыі КП(б)Б.

157 Маецца на ўвазе сучасны Бярэзінскі запаведнік.

158 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10921. Арк. 4.

159 Далей закрэсленыя тры радкі.

160 Наступныя тры словы ўпісаныя ад рукі.

161 Далей выкасаваныя словы: *и не только были отдельные его правые ошибки*.

162 Наступныя словы ў гэтым сказе ўпісаныя ад рукі.

163 Першапачатковая рэдакцыя гэтага сказа: *Тем более я считаю это необходимым, потому что Голодед [в] последнее время являлся махровым двурушником.*

164 Наступныя тры словы ўпісаныя ад рукі.

165 Наступныя два словы ўпісаныя ад рукі.

Вот у меня документ — 14-я Горецкая партийная конференция от 5–6 марта 1926 г. Вопрос рассматривается о НЭПе. Что говорит Голодед:

«Наши затруднения заложены в отсталости мировой революции. Вот почему мы должны в целях социалистического строительства перейти к НЭПу и продналогу как средству поднятия сельского хозяйства. У нас не буржуазная революция, а мелкобуржуазная получилась в связи с этим[166] отступлением».

Что это? Вот характеристика Октября со стороны Голодеда. НЭП — это отступление, а Октябрь есть мелкобуржуазная революция.

Товарищи, это теоретическая предпосылка[167] врага Голодеда. Сделав такую теоретическую, правую, контрреволюционную предпосылку, Голодед сразу начинает практически и е[е] осуществлять.

На этой же 14-й Горецкой партийной конференции Голодед выступил с докладом «Земельный вопрос и сельскохозяйственная кампания».

Эту контрреволюционную установку относительно НЭПа как отступления и относительно Октября как мелкобуржуазной революции он практически осуществляет следующим образом. Он говорит: «В сельском хозяйстве хуторизация наиболее удобная форма землепользования. Разрешая хуторизацию, мы стремимся создать в крестьянских массах так называемых мощных хозяев»[168]. (*Шум в зале.*)

Товарищи, что это такое?

(ГОЛОС С МЕСТА. Где документы были раньше?)

Документы были в ЦК, я несколько позже скажу.

Что это такое?

Сделав теоретическую предпосылку о том, что Октябрьская революция — мелкобуржуазная, он сделал практический вывод, что надо развернуть хутора, надо развернуть мощных хозяев, культурных хозяев, о которых вы знаете.

Эти документы достаточно ясно говорят о том, что по вопросу хуторизации сельского хозяйства, насаждения кулаков инициатором являлся не Прищепов[169], а отцом и вдохновителем хуторизации сельского хозяства являлся Голодед, Голодед являлся идейным вдохновителем и духовным отцом этого дела.

Не случайно, что в 1929 году Голодед выдает такую характеристику Прищепову, о которой говорил тов. Поссе, потому что Голодед был духовным отцом и руководителем Прищепова.

Вот так сегодня обстоит дело с вопросом о правом оппортунизме[170] врага народа Голодеда.

В последующие годы — в 1927 году, как ставит вопрос Голодед насчет развития нашей Белоруссии? В каком направлении должно развиваться х[озяйст]во Белоруссии — так поставлен вопрос Голодедом. И он дает ответ, прямо вытекающий из всего его теоретических[171] правооппортунистических контрреволюционных предпосылок (это было на пленуме ЦК 21-го февраля 1927 года).

---

[166] Далей выкасавана слова *теперь*.

[167] Наступныя два словы ўпісаныя ад рукі.

[168] У першапачатковай рэдакцыі гэты фрагмент запісаны так: *Я сам пошел было против хуторизации, так как трудно перейти к социалистическому земледелию, но в сельском хозяйстве этот акт наиболее удобный. Разрешая хуторизацию, мы стремимся создать в крестьянских массах так называемых мощных хозяев*.

[169] У першапачатковай рэдакцыі гэты фрагмент запісаны так: *Это достаточно ясно говорит о том еще, что по существу по вопросу хуторизации сельского хозяйства отцом являлся не Прищепов* і далей па тэксце.

[170] Наступныя тры словы ўпісаныя ад рукі.

[171] Наступныя два словы ўпісаныя ад рукі.

БССР — говорит[172] враг народа Голодед — до сих пор является почти исключительно сельскохозяйственной страной. Конечно, при таком положении нельзя ставить перед собой задачу о переводе в течение ближайших лет нашей страны из аграрной в индустриально-аграрной[173]. Мы должны ставить себе более скромную задачу — превратить[174] БССР в аграрно-промышленную страну.

Вот вам линия развития хозяйства Белоруссии. На сегодняшнем фоне, когда удельный вес промышленности в белорусском хозяйстве составляет 73 %, т. е. когда Белоруссия является промышленно-аграрной страной, линия Голодеда на развитие хозяйства выдает его с головой как правого оппорутниста, выдает его как махрового правого[175], как врага народ[а], который ставил своей конкретной задачей аграризацию БССР[176], реставрацию капитализма в БССР.

Это совершенно очевидно и совершенно бесспорно[177].

На VIII сессии ЦИК[178] Голодед, говоря относительно темпов развития нашей промышленности, выставляет такой[179] контрреволюционный тезис.

Мы — говорит Голодед — должны быть предупреждены о том, что темп развития народного хозяйства будет значительно ниже, чем он был в прежний период. Об этом всем необходимо помнить, ибо высокие темпы, которые мы имели в последнее время в развитии нашего хозяйства, мы в ближайшее время иметь не будем.

Совершенно ясная[180] контрреволюционная установка о снижении темпа развития нашего хозяйства. Совершенно очевидно, что та оценка, которую давал т. Сталин на XVI съездзе нашей партии, прямо и непосредственно относятся к Голодеду, что люди, болтающие о необходимости снижения темпов развития нашей промышленности, являются врагами социализма, агентами наших классовых врагов. Так надо говорить о теоретической и практической линии Голодеда. Это к нему полностью относится. И какие бы заявления он ни подавал, как бы он ни двурушничал, его правооппортунистическое[181] контрреволюционное лицо на этом съезде должно быть и будет разоблачено.

Каких людей вокруг себя группировал[182] враг народа Голодед? Здесь говорили, что Дубина был приближенным человеком Голодеда. Кто этот Дубина, каково его политическое лицо? Я заявляю о том, что Дубина[183], теперь арестованный, рассказывает целый ряд вещей относительно того, как Голодед оранизовывал антипартийные группировки в Мозыре против руководства.

Что собой Дубина представляет? В унисон «гениальному» вдохновителю Голодеду он повторяет, что идет по пути своего учителя и вдохновителя, также выступает с самыми яркими правооппортунистическими теориями. <…>

…И после этого Голодед набирается смелости так открыто двурушничать перед нашей партией, заявляя о том, что никаких правооппортунистических позиций и линий он

---

[172] Наступныя тры словы ўпісаныя ад рукі.

[173] Так у стэнаграме.

[174] Наступныя словы ў гэтым сказе падкрэсленыя ад рукі.

[175] Наступныя тры словы ўпісаныя ад рукі.

[176] Наступныя чатыры словы ўпісаныя ад рукі.

[177] Далей закрэслены сказ: *Можно себе представить, в каком положении была бы Белорусская республика, если бы она стала на теоретические посылки этих правых оппортунистов.*

[178] Далей выкасаваныя словы: *VIII созыва.*

[179] Наступнае слова ўпісана ад рукі.

[180] Наступнае слова ўпісана ад рукі.

[181] Наступнае слова ўпісана ад рукі.

[182] Наступныя тры словы ўпісаныя ад рукі.

[183] Наступныя два словы ўпісаныя ад рукі замест выкасаванага *посаженный.*

не занимал. Я думаю, что все эти документы выдают Голодеда с головой[184] как махрого правого, как врага народа.

Разрешите мне несколько минут остановиться и привести ряд документов, показывающих, как тов. Червяков, выступив сегодня на нашем съезде партии, тоже стал на путь двурушничества.

(ГОЛОСА С МЕСТ. Правильно.)

Иначе его выступления квалифицировать нельзя.

Как обстоит дело с Червяковым? Если отбросить все красивые слова, на которые большой мастер тов. Червяков, а взять сущность его выступления, то получается так: я, мол, Червяков, на различных этапах борьбы нашей партии допустил некоторые ошибки правооппортунистического и национал-оппортунистического характера. Эти ошибки я в своей дальнейшей работе исправил, но мне выпала такая доля, что на каждом съезде и на каждом собрании я должен признаваться. Не достаточно ли мне признаваться?

Вот лейтмотив выступления Червякова. Верно ли это? Так ли это дело обстоит в действительности? Я глубоко убежден, что не так и что это есть очередной маневр Червякова, двурушнический маневр, пытающий[ся] ввести в заблуждение нашу партию и съезд партии.

Разрешите фактами, документами доказать правильность моей точки зрения. Я считаю, что не отдельные ошибки правооппортунистические и национал-оппортунистические были у Червякова.

Тов. Червяков, на мой взгляд, являлся идейным вдохновителем и руководителем национал-оппортунистического уклона в КП(б)Б. Повторяю, не ошибки, не отдельные ошибки, а Червяков являлся вдохновителем и руководителем этого национал-оппортунистического уклона в КП(б)Б. Червяков был руководителем и организатором группы Игнатовского[185].

Вот так сегодня стоит вопрос. Червяков руководил деятельностью известного провокатора Морозовского[186], и через этого крупного провокатора руководил контрреволюционной шпионской организацией. Об этом нужно чтобы Червяков говорил, чтобы он об этом рассказал съезду.

Какие имеются у нас документы, как характеризуют самого Червякова, его роль в контрреволюционном нацдемовском движении сами руководители нацдемов?

Вот у меня документ, показания Игнатовского. Игнатовский говорит, что, «вообще говоря, можно сказать, что в кругах белорусской интеллигенции господствовал взгляд относительно Червякова как на опору националистического движения».

Не мы, а сами нацдемы, которыми он руководил и которых он организовывал, сами характеризуют его его как руководителя этого контрреволюционного нацдемовского движения в Белоруссии, а он, видите ли, говорит о том, что он только делал отдельные ошибки.

Дальше, как Игнатовский характеризует свою позицию, соотношение своей группы, шпионской организации БКО к Червякову?

Вот доподлинные его слова: «В 1924 г. в Белоруссии имелись две фигуры: Червяков и Адамович. Как стоял вопрос? Ставка на Адамовича или ставка на Червякова».

(*Звонок председателя.*)

---

[184] Наступныя словы ў гэтым сказе ўпісаныя ад рукі.

[185] На ўвазе мелася БКА. Гл. заўвагу 130.

[186] Гурын-Маразоўскі Міхал (1891–1928), настаўнік, член ПСР у 1908 і 1917–1918 гг., за рэвалюцыйную дзейнасць быў зняволены, член УсеКП(б) з 1918 г., уваходзіў у БКА, рэдагаваў газеты «Белорусская деревня» і «Савецкая Беларусь», у 1924 г. рашэннем Бюро ЦК КП(б)Б накіраваны на падпольную працу ў Заходнюю Беларусь.; узначаліў так званую сэцэсію — рух за аддзяленне КПЗБ ад Камуністычнай партыі Польшчы і за пераўтварэнне КПЗБ у самастойную секцыю Камуністычнага Інтэрнацыяналу. Супраць сэцэсіі выступілі Масква і Менск, а польскія ўлады арыштавалі Гурына-Маразоўскага. Пайшоўшы на супрацоўніцтва з польскімі уладамі, Гурын-Маразоўскі пачаў даваць паказанні супраць дзеячаў Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады і пісаць успаміны «З недалёкага мінулага». Забіты бальшавіцкім агентам.

(ГОЛОСА. Дать, дать.)

Мне нужно еще несколько минут, товарищи.

(ГОЛОСА. Дать, дать.)

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Тов. Рубинштейн просит 10 минут. Не будет возражений?

(ГОЛОСА. Дать, дать.)

Как Игнатовский ставит вопрос?

Он говорит, что был поставлен вопрос, мол, таким образом для моей группы — ставка на Червякова или ставка на Адамовича, и, рассказывая о своей группе, он говорит, что представляет собой эта группа Игнатовского. Эта группа сегодня разоблачена как шпионская, диверсионная организация, специально организованная 2-м отделением польского генерального штаба. Он говорил: «Это была группа белорусов. На кого она делала ставку? На Червякова. Червяков — белорус, поэтому она ставила на его ставку».

Как Червяков относился к этой группе? Знал ли о ней? Да, знал[187].

Вот как сам Игнатовский, этот организатор этой шпионской диверсионной группы, сам оценивает свое отношение к Червякову и отношение Червякова к этой белорусской, так называемой коммунистической организации, а в действительности шпионской, диверсионной организации.

В заявлении, которое Игнатовский подал, он пишет: «В борьбе с Червяковым и Криницким[188] я был на стороне Червякова, в борьбе Адамовича с Червяковым я хотел их примирить, но был больше на стороне Червякова».

Во всех случаях Игнатовский сам ставит вопрос о том, что он ориентировался на Червякова, что он ставку делал на Червякова, что Червяков про существу ими руководил.

А вот Василевич, махровый контрреволюционный нацдем, как он оценивает отношения Червякова к БКО и контрреволюционеру Игнатовскому? «Я считаю, говорит Василевич, что Игнатовский это агитпроп Червякова. Игнатовский сам по себе не мог бы организовываться, но он был правой рукой Червякова».

Как же, я спрашиваю после всего этого, тов. Червяков говорит, что решения февральского пленума ЦК [ВКП(б)] обязательны для всех нас, что нужно критиковать и самокритиковаться, и вместо того, чтобы выйти и сказать, что так дело обстояло, раскрыть карты, научить на этом партийную организацию, он отделывается баснями относительно отдельных ошибок в тот момент, когда, согласно свидетельских показаний, Червяков являлся идейным вождем группы Игнатовского — этой шпионской организации. И не случайно организация БКО была принята в КП(б)Б.

Вот у меня есть выступление Червякова на заседании парттройки в Минске, когда принимали БКО в партию. Выступает Червяков и говорит: «Заслушав заявление Игнатовского, можно с уверенностью сказать, что определенной точки зрения, видите ли, эта партия не имеет». Это он говорит о БКО, о контрреволюционной, шпионской диверсионной организации, что определенной точки зрения эта партия не имеет. «Для нашей партийной организации, для КП(б)Б она приемлема, мы можем поручить им ту или иную работу». В результате — выносится решение: «Принять в члены белорусскую коммунистическую организацию, в нашу организацию без поручителей».

Кто протащил БКО в КП(б)Б, если не Червяков? Червяков протащил БКО. А сегодня он выступил здесь с детскими речами[189], двурушничал, обманывал партию. Партия прошла большую школу[190], и это двурушничество Червякова будет съездом разоблачено.

---

[187] Пасля гэтага слова ад рукі ўпісана двукоссе.

[188] Крыніцкі Аляксандр (1894–1937), у верасні 1924 — маі 1927 г. сакратар (са снежня 1925 г. першы сакратар) ЦК КП(б)Б.

[189] Наступныя словы ў гэтым сказе ўпісаныя ад рукі.

[190] Наступная частка сказа ўпісана замест слоў: *и эти детские речи она может оценить.*

Он выступает и говорит: «Как я рекомендовал Игнатовского в партию? Мне, видите ли, подсунули анкету Игнатовского и я ее подписал». Как же Червяков так говорит, когда в действительности дело обстояло так: Червяков был идейным вдохновителем Игнатовского, он протащил БКО в КП(б)Б, он рекомендовал в партию Игнатовского — и не только Игнатовского он рекомендовал в партию, но и Калевича. Не говорит он почему-то об этом. Калевич — член руководящей пятерки шпионской организации БКО[191], он его рекомендовал в партию. Когда Калевича исключили из партии, он подает заявление и в истерике кричит — «как это вы меня из партии исключаете? Меня рекомендовали такие вожди, как Игнатовский и Червяков, как у вас рука поднимается меня исключить из партии?». Калевич — крупный контрреволюционер, член руководящей пятерки Игнатовского. Это не случайно. Потому, мне кажется, сегодня законно поставить перед Червяковым вопрос: поскольку организация — БКО — сегодня вскрыта как шпионская, диверсионная организация, специально организованная 2-м отделом польского генерального штаба, поскольку сам Игнатовский заявляет, что он ориентировался на Червякова, посколько Червяков принимал деятельное участие в[о] втягивании БКО в нашу партийную организацию, законно поставить вопрос перед Червяковым — мог ли не знать Червяков о том, что эта организация Игнатовского организована специально по поручению 2-го отдела генерального штаба? Раз. Второй вопрос — роль его, Червякова, в этой шпионской организации Игнатовского.

Вот так сегодня стоит вопрос, который мы должны поставить Червякову, но не слушать здесь басни насчет отдельных ошибок. Этот вопрос законен еще и потому, что целый ряд материалов, которые я хочу огласить ниже, ставят под очень серьезное сомнение политическое лицо Червякова.

Как дело обстояло? Червяков группировал вокруг себя всю контрреволюционную махровую националистическую интеллигенцию. Он ее пестовал, он ее организовывал.

Кого он организовывал? Вот я назову некоторые фамилии: Некрашевича[192]. Некрашевич был в свое время генеральным консулом [БНР] в Одессе. В период высадки…..[193] десанта он обратился к французскому генералу Бартело[194] за помощью от большевиков. Этого Некрашевича пригрел Червяков.

Лёсик был представителем[195] великой рады — БНР, соавтором телеграммы Вильгельму о принятии Белоруссии под свое высокое покровительство. Это второй, кого пригрел Червяков.

Третий — Ластовский, бывший премьер-министр БНР, которого тоже пригрел Червяков.

Имеются документы, что эта контрреволюционная группа обращалась к генералу Бартело, к Вильгельму с просьбой взять под свое покровительство Белоруссию.

---

[191] У кіраўніцтва БКА М. Калевіч (гл. заўвагу 122) не ўваходзіў. На чале арганізацыі стаяў 3-асабовы ЦК. Гаворка павінна была б ісці пра «пяцёркі», на якія БКА была падзеленая як канспіратыўныя арганізацыя. Іншы раз у «пяцёркі» ўваходзілі і больш за пяць чалавек. Калевіч разам з У. Ігнатоўскім і яшчэ васьмю таварышамі быў членам 1-й менскай пяцёркі. Існавала і 2-я менская пяцёрка, у якую разам дзевяццю таварышамі ўваходзілі М. Кудзелька (Міхась Чарот) і І. Лук’янчык (гл. заўвагу 124).

[192] Некрашэвіч Сцяпан (1883–1937), лінгвіст і грамадскі дзеяч, акадэмік, у 1928–1930 гг. віцэ-прэзідэнт БАН, у 1929–1930 гг. дырэктар Інстытута мовазнаўства; у красавіку 1931 г. па «справе» так званага Саюза вызвалення Беларусі высланы ва Удмурцію.

[193] Так у стэнаграме.

[194] Бертэло Анры Мацiяс (Berthelot Henri Mathias; 1861–1931), з лістапада 1918 па май 1920 г. камандуючы Дунайскай арміяй, да пачатку сакавіка 1919 г. – галоўнакамандуючы войскамі саюзнікаў на Балканах і поўдні Расіі.

[195] Мусіла б быць *председателем*. З 14 мая 1918 г. Лёсік Язэп (1883–1940) быў старшынёю Рады БНР.

Этих[196] предателей белорусского народа взял под свое руководство Червяков, и это, товарищи, не случайно. Не случайно это, товарищи, потому, что все мировоззрение Червякова, вся его практическая деятельность есть контрреволюционная нацдемовская деятельность.

Разрешите показать, как Червяков представляет себе национальное строительство, строительство советской власти, отношение к пролетариату Москвы на всех этих этапах.

Вот, например, товарищи, как себе Червяков рисует и представляет диктатуру пролетариата и Советскую власть. Он говорит:

«Проводить национальную политику и вырешать белорусские вопросы очень трудно, ибо Белоруссия в прошлом не имела буржуазной государственности. Вот, если бы у нас было было такое государство, как в Латвии, или такое, как на Украине — Петлюра[197], Скоропадский[198], то потом при наличии советской Белоруссии было бы значительно легче решать национальный вопрос». (*Шум.*)

И дальше, тоже относительно советской власти, очень интересное высказывание. Вот высказывание относительно того, как построить Советскую власть в деревне:

«Хорошо было бы построить так, чтобы в волостях председатель выбирался как при старом режиме старшина, а секретарь — как раньше волостной писарь. Секретарь фактически управлял бы всем, и на эту должность мы бы выдвинули своих людей».

Одним словом, все было бы по-старому и была бы Советская власть. (*Смех.*) Вот как Червяков представляет себе строительство советской власти.

«Жалко, что в Белоруссии не было буржуазной республики, тогда была бы белорусская интеллигенция, и все вопросы ставились бы остро на местах, а здесь их можно было только поддержать».

(ГОЛОС С МЕСТА. Откуда это?)

Это из показаний Ильиченко[199] — известного нацдема — относительно Червякова.

(ГОЛОС С МЕСТА. Это стенограмма?)

Это подлинные показания.

Дело в том, что тактика Червякова — это тактика врагов, это тактика двурушничества. Вот какой тактики держался Червяков и как об этой враждебной тактике Червякова рассказывают его же друзья нацдемы, враги народа.

Вот Адамович Алесь[200] рассказывает о тактике Червякова следующие вещи:

«Червяков мне говорил в беседе по национальному вопросу следующее: у нас должно быть так же, как и на Украине»[201].

Вот вам тактика Червякова.

---

[196] Наступныя тры словы ўпісаныя ад рукі.

[197] Пятлюра Сіман (1879–1926), украінскі палітычны, дзяржаўны і вайсковы дзеяч, публіцыст, літаратурны і тэатральны крытык, арганізатар украінскіх узброеных сіл, у чэрвені — снежні 1917 г. генеральны сакратар вайсковых спраў, з лістапада 1918 г. галоўны атаман войскаў УНР, з мая 1919 да лістапада 1920 г. кіраўнік Дырэкторыі.

[198] Скарападскі Павел (Паўло; 1873–1945), расійскі і ўкраінскі вайсковы і дзяржаўны дзеяч, генерал-лейтэнант расійскай службы; з 29 красавіка да 14 снежня 1918 г. гетман Украіны.

[199] На ўвазе меўся Ільючэнка Пётр (Ільючонак Пётра; 1891–1945), член БСГ, член УсеКП(б) з 1918 г., у 1921 г. загадчык Беларускага аддзела НКА ССРБ, у 1931 г. быў асуджаны на 10 гадоў зняволення па «справе» так званага Саюза вызвалення Беларусі. За працу ў Бедзяржвыдзе ЦКК КП(б)Б 14 чэрвеня 1927 г. абвясціла яму вымову, а Бюро ЦК 17 чэрвеня зняло яго з пасады.

[200] Адамовіч Алесь (Аляксандр; 1900–1937), член БСГ, член УсеКП(б) з 1919 г., у 1928–1929 гг. намеснік наркама земляробства БССР; у 1931 г. асуджаны на 10 гадоў зняволення па «справе» так званага Саюза вызвалення Беларусі.

[201] У стэнаграме цытата двукоссем не закрытая. Далей у дужках стаіць слова *считает* з закрэсленай літарай *с*.

Дальше он говорит: «Червяков великолепно понимал расстановку сил, тенденции как отдельных работников, так и групп, знал о группах еврейских, русских, белорусских, сам занимал позицию человека вне подозрений[202].

Его позиция на Бюро ЦК не была позицией человека, который с открытым забралом принимает бой. Он выжидал, отмалчивался, даже когда на его нападали. Он выступал в тот момент, когда считал для себя более удобным, практическую же работу пред[о]ставлял другим[203].

В газете "Советская Белоруссия"[204] Чаротом[205] проводилась нацдемовская линия, в НКЗеме проводилась правооппортунистическая линия… Все это Червяков видел и понимал, но выступал только в решительный момент».

Вот вам характеристика нацдемов о тактике Червякова, тактике двурушника.

Вот каково политическое лицо Червякова, какие высказывания у него были относительно устройства Советской власти и в отношении целого ряда политических вопросов.

(ГОЛОСА. К какому периоду это относится?)

К 1925–26 г.

Дальше насчет этой тактики, насчет его правооппортунистических позиций и как он эти правооппортунистические позиции пытался скрыть от партии.

(ГОЛОС С МЕСТА. Когда это узнали?)

Я скажу.

Вот, например, что рассказывает Прищепов о беседе, которая была у Червякова с Прищеповым после XII съезда [КП(б)Б][206]. Он говорит: «Во время заседания Бюро заслушивались предложения НКЗема и там по некоторым предложениям были внесены исправления как по предложениям правоуклонистским.

После того, как они были исправлены, Червяков подходит и говорит: это ничего, что правых уклонистов кроют, не нужно обращать внимания. Зная большую осторожность Червякова по политическим вопросам, я понял, что он стоит на позициях правых уклонистов и только формально выступает против».

Больше того, на сентябрьском пленуме ЦК КП(б)Б 1928 г. Червяков выступает с явной контрреволюционной речью.

(ГОЛОС С МЕСТА. На каком пленуме?)

[ЦК] КП(б)Б, на пленуме [ЦК] ВКП(б) он не бывал.

«На деле у нас получается какой-то парадокс, — говорит Червяков. — Мы являемся страной сельскохозяйственной, страной аграрной, а сидим без хлеба, без масла, без яиц. Теперь, когда мы ездим в Москву, то наши жены просят, чтобы привезли из Москвы масло и сало».

Белоруссия, по Червякову, это колония, мы, мол, сельскохозяйственная страна, а Москва у нас все отбирает, и вот видите, до чего мы дожили: масло и яйца и есть, но москвичи все забирают, и когда едут в Москву, нужно просить — привезите яйца.

Можно привести целый ряд таких высказываний, когда он едет из Москвы в Белоруссию и говорит: как-то дышится легко, когда подъезжаешь к Советской Белоруссии.

---

[202] Пасля гэтага слова закрэслена двукоссе.

[203] Далей выкасаваныя словы: *говорит Адамович.*

[204] На ўвазе мелася газета «Савецкая Беларусь», якая выходзіла ў 1920–1933 гг. Газета «Советская Белоруссия» заснавана ў 1937 г. на базе газеты «Рабочий», якая выходзіла з 1927 г.

[205] Чарот (сапр. Кудзелька) Міхась (1896–1937), член БКА, пісьменнік, грамадскі дзеяч, у 1925–1929 гг. рэдактар газеты «Савецкая Беларусь», у 1930–1932 гг. рэдактар часопіса «Чырвоная Беларусь».

[206] XII з'езд КП(б)Б адбыўся ў лютым 1929 г.

Больше того, Червяков в 1925 году поставил вопрос об организации белорусского епископства. Вот, пожалуйста, показания того же Ильиченка.

«В 1925 году, кажется, весной, было совещание по вопросу католической церкви, на котором был я и Червяков на квартире у Игнатовского, и в его присутствии стоял вопрос об учреждении белорусского епископства[207].

На этом совещании было поручено мне всеми присутствующими выяснить все вопросы относительно мнения белорусского духовенства у ксендза Белоголового[208]». Дальше он рассказывает о том, как ходил к ксендзу Белоголовому и выяснял целый ряд вопросов.

Последний вопрос, который нужно поставить Червякову, это относительно его связи с Морозовским, этим польским Лауренсом[209]. Червяков выступал здесь опять как двурушник, пытался доказывать, что Морозовского он не посылал в Западную Белоруссию.

Не верно, документально установлено, что он Морозовского посылал в Западную Белоруссию, и никто иной как он принимал Морозовского в партию. Морозовский был принят «белорусской секцией» Белорусского Комиссариата, во главе которого стоял Червяков[210]. Этот самый Морозовский, он же Гурин, он же Стах, который по заданию польской дефензивы организовал такую же организацию…[211], как Игнатовский у нас здесь в Белорусии, Морозовский организовал в Западной Белоруссии, так называмую сецессию, которая являлась организацией польской охранки специально для разгрома революционного движения в Польше.

Кто руководил этой самой сецессией и кто руководил этим самым Морозовским? У нас имеется письмо, которое лично Морозовский, этот польский Лауренс, писал Червякову. Как он его информировал, как он ему докладывал. Имеется письмо, где этот самый Морозовский предложил Червякову спровоцировать Советскую Белоруссию на войну с Польшей и прямо пишет, что сейчас имеется необходимость в этом деле, он ему указывает, что подводятся отряды к границе и т. д., и предлагает спровоцировать войну Белоруссии с Польшей.

Вот вам одно из писем это Гурина-Морозовского от 14 июля 1924 года Червякову:

«Вам нужно быть всегда настороже и все время вы должны держать с нами тесный контакт. Вы должны быть в курсе не только высокой политики, но и в наших практических мелочах. Повторяю, все будет зависеть от той активности, которую вы проявите. А эта активность будет в первую голову: подбор для нас людей, помощь средствами и литературой».

Вот что писал этот Морозовский Червякову. Так что, товарищи, я не буду здесь дальше приводить ряд фактов, сегодня идет вопрос не об отдельных ошибках Червякова.

---

[207] Ініцыятыва стварэння «Беларускай Каталіцкай Царквы», якая б не залежала ад прымаса Польшчы, сыходзіла ад беларускіх рыма-каталіцкіх святароў і была падтрыманая ў 1925–1926 гг. уладаю БССР. Пра гэта гл.: Перед крутым поворотом: Тенденции в политической и духовной жизни Беларуси (1925–1928): Отражение времени в архивных документах / авторы-составители: Р. П. Платонов и др.; под ред. Р. П. Платонова. Мінск: БелНИИДАД, 2011. С. 249–251; Лебедев А. Д. Политика советской власти по отношению к Римско-католической церкви в БССР (1919–1929 гг.) Мінск: РИВШ, 2013. С. 39–40.

[208] Белагаловы Юзаф (Язэп; 1883–1928?), святар, магістр багаслоўя і кананічнага права.

[209] На ўвазе меўся Лоўрэнс Аравійскі (Lawrence of Arabia; сапр. Thomas Edward Lawrence; 1888–1935), брытанскі археолаг, пісьменнік, вайсковы дзеяч і разведчык.

[210] Першапачатковая рэдакцыя гэтага сказа*: Морозовский был принят в партию в Комиссариате, во главе которого стоял Червяков.* На ўвазе меўся Беларускі нацыянальны камісарыят (Белнацкам) пры НК у справах нацыянальнасцяў Расіі (люты 1918 — сакавік 1919). Хутчэй за ўсё, М. Маразоўскага ў бальшавіцкую партыю прымала Маскоўская беларуская секцыя РКП(б), пасяджэнне якой магло адбывацца ў памяшканні Белнацкама. Чарвякоў узначальваў Белнацкам у лютым — маі 1918 г.

[211] Так у стэнаграме.

Оказывается в итоге, что Червяков был вдохновителем группы Игнатовского и Морозовского, Червяков руководил Морозовским — этим шпионом, провокатором, который организовал контрреволюционную организацию в Западной Белоруссии.

Сегодня стоит вопрос так, что мы должны потребовать от Червякова по этим фактам, а не по отдельным ошибкам, которые имелись у Червякова и о которых он говорил, пусть он расскажет о своих связях с этой шпионской организацией. Я думаю, этого ответа здесь надо потребовать от Червякова, чтобы раз навсегда покончить и разбить в прах басню об отдельных ошибках правого и национал-оппортунистического порядка со стороны Червякова[212].

Выступленне В. ШАРАНГОВІЧА

Товарищи, я по выступлениям, связанным с Голодедом, буду говорить в заключительном слове, сейчас я хочу сообщить некоторые факты и довести до сведения эти факты, связанные с Голодедом.

В 20-х числах мая ЦК ВКП(б) вызвал меня для информации и сообщения по ряду вопросов, связанных с положением в Белоруссии, и в связи с тем, что у нас уже тогда были совершенно ясны материалы, а потом, насколько мне помнится, мы уже арестовали Дьякова, Бенека, Петровича и ряд других людей.

В ЦК ВКП(б) [я] информировал относительно тех последних фактов, имевшихся у нас здесь, в Белоруссии, и в том числе с арестами. Там же на вопрос, который был задан относительно Голодеда, Уборевича и др., я поставил под большое сомнение (причем у нас здесь в небольшой группе товарищей [из] ЦК [КП(б)Б] по этому поводу был обмен мнениями) Голодеда, по крайней мере его поведение в связи с Уборевичем. Я считаю, что это не случайно, что Бенек и Дьяков, которые арестованы, они все-таки работали по линии наркоматов, по линии Совнаркома, что тут не может быть сомнения, что была какая-либо связь у них с Голодедом. И странным здесь показалось то обстоятельство, что сейчас, когда вскрывается самими же показаниями этих людей относительно вредительства, чтобы Голодед этого не замечал.

После этого сообщения ЦК ВКП(б), как вы знаете, решил вопрос о снятии Голодеда. Мы получили по этому поводу соответствующую телеграмму (я приведу ее на память) за подписью товарища Сталина о том, что ввиду поступивших в ЦК ВКП(б) материалов ЦК ВКП(б) считает нужным освободить Голодеда от работы в Белорусии и предлагает ЦК КП(б)Б выдвинуть кандидатуру на пост председателя СНК.

ЦК [КП(б)Б] отметило[213] решением Бюро ЦК, что Бюро ЦК считает правильным освобождение Голодеда от работы в Белоруссии и выдвигает на пост председателя СНК тов. Волковича. Через день мы получили постановление ЦК ВКП(б) уже об окончательном освобождении Голодеда и об утверждении Волковича председателем СНК.

Потом мы, посоветовавшись, решили оформление этого вопроса поставить на пленуме ЦК. Пленум ЦК подтвердил наше решение относительно освобождения, вернее, одобрил решение об освобождении Голодеда и постановил весь материал о Голодеде направить в ЦК ВКП(б), поскольку, во-первых, этим решением ЦК ВКП(б) Голодед отзывался в ЦК ВКП(б), и, во-вторых, поскольку он являлся кандидатом в члены ЦК ВКП(б), мы считали невозможным, это было бы неправильно, разбирать этот материал здесь на месте.

Так дело обстояло с оформлением вопроса о снятии Голодеда с работы здесь, в Белоруссии. Дня два-три тому назад после того, как сознался Дьяков, он дал обширные показания, в которых очень много говорит в Голодеде как о руководителе вредитель-

[212] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10921. Арк. 18–36.

[213] Так у стэнаграме.

ской и шпионской организации здесь, в Белоруссии, и, во-вторых, как вы здесь уже слышали, Бенек, который сознался во время открытия съезда, он в своих показаниях также говорит относительно Голодеда как о руководителе к/р[214] вредительской, шпионской организации здесь, в Белоруссии. Причем Бенек показывает, что он все время был с ним связан, получал от него руководство и задания. Кроме того, в этих показаниях говорится о том, что Голодед был связан в польским послом в Москве и с Варшавой непосредственно. (*Шум в зале.*)

Далее, в показаниях тов. Петровича особенно подробно рассказывается относительно вредительской работы по линии Госплана и хозяйственных организаций, причем Петрович говорит о Голодеде как о человеке, связанном с правыми, и рассказывает более подробно о той вредительской работе, которая проводилась по линии хозяйственных организаций в Совнаркоме.

Дубина, который был взят здесь прямо со съезда, как только был приведен в НКВД, на первый же вопрос дать показание, сразу заявил, что Голодед — сволочь, что Голодед его завербовал в эту организацию и он состоял в организации.

Наконец, арестованный командир корпуса Шахназаров тоже показывает о Голодеде как об одном из руководителей военного заговора в Белорусии вместе с Уборевичем.

На основании всех этих фактов мы вчера дали в ЦК ВКП(б) телеграмму и командировали тов. Бермана[215] доложить весь этот материал, поставив вопрос перед ЦК ВКП(б), что в связи с этими показаниями мы считаем, что Голодед является врагом народа, и просим санкции на арест Голодеда. Сейчас мне сообщили, что Голодед арестован как враг народа. (*Бурные аплодисменты.*)

Я думаю, товарищи, что этот факт еще раз показывает, как враг умело может маскироваться. Ведь Голодед после того, как мы его в последние дни начали несколько брать в работу (хотя мы не имеем[216] еще всех доказательств, могли только подозревать Голодеда и не могли еще тогда утверждать, что он враг), очень крепко жаловался на всех нас, плакался и ходил по всяким инстанциям, одев на себя, таким образом, маску обиженного. Я думаю, что факт разоблачения Голодеда как врага народа еще раз показывает, насколько тов. Сталин правильно, прозорливо и своевременно указал нам на пленуме ЦК ВКП(б) обо всех наших ошибках и недостатках и насколько ЦК ВКП(б) и тов. Сталин конкретно помогли нам — ЦК КП(б)Б и КП(б)Б — разоблачить также и этого мерзавца, который долгое время работал здесь, в Белоруссии, и вредил нам. (*Продолжительные аплодисменты.*)

Я думаю, товарищи, в заключительном слове несколько подробнее сказать об этом, но выводы делать надо еще сейчас и в ходе дальнейших прений и особенно в дальнейшей работе как по линии улучшения партийной работы, так и особенно укрепления хозяйственной, культурной и оборонной работы в Белоруссии. Учитывая, что Голодед оказался врагом народа, нам нужно будет выводы делать не поверхностно, а очень серьезные, чтобы с начала до конца все как следует пересмотреть и докопаться до самых корней. В том свете, в каком эти факты сейчас выявляются, они должны быть для нас очень серьезным сигналом, из которого мы должны сделать необходимые выводы, развертывая еще шире критику и вскрывая далее все факты, связанные с притуплением бдительности у нас, особенно выправляя последствия этого вредительства, подрывной контрреволюционной, вражеской работы против нас.

---

[214] Контррэвалюцыйнай.

[215] Берман Барыс (1901–1939), супрацоўнік органаў бяспекі з 1921 г., камісар дзяржбяспекі 3-га рангу, у 1934–1937 гг. намеснік наркама ўнутраных спраў БССР, з 4 сакавіка 1937 г. да 22 мая 1938 г. наркам унутраных спраў БССР.

[216] Мусіла б быць *не имели.*

Вот то сообщение, которое я хотел сделать. В связи с этим товарищам, выступавшим здесь, придется соответствующим образом исправлять и свои стенограммы. Мы, кстати, их не давали в печать, пока вопрос не выяснится относительно Голодеда[217].

З прамовы І. ЛІХАЧОВА[218]

Я намереваюсь… сказать несколько слов по поводу выступления здесь Червякова, по поводу тех ошибок и отношения его к своим ошибкам, о которых он здесь говорил. <…>

«Ошибка»[219] его состоит в том, что он до сих пор не вооружился большевизмом, что он до сих пор не берется за это оружие для того, чтобы помогать партии укреплять ее ряды, бороться с врагами, у него этого большевистского оружия нет.

И поэтому к тов. Червякову правильно предъявляют такие строгие требования и тем более к теперешнему его поведению. Я неоднократно бывал на заседниях Бюро ЦК и на пленумах ЦК в течение полуторагодичной моей работы здесь, в Белоруссии, и я согласен с указаниями товарищей, выступавших здесь, на то, что т. Червяков не помогал ЦК партии разоблачать врагов, замаскировавшихся и орудующих в КП(б)Б, что т. Червяков пассивно себя ведет, как представитель некоего представительного учреждения. <…>

...Тов. Червяков говорил, что его не привлекали к работе по выкорчевыванию врагов из рядов КП(б)Б. Это же неправда. Если Червякова избрали членом ЦК, членом Бюро ЦК, это есть уже привлечение к общей работе по укреплению нашей партии, по борьбе с врагами. Это зависит от самого члена Бюро ЦК, чтобы развернуть свои таланты в общей работе нашей партии[220]. Вы, т. Червяков, член партии и обязаны разоблачать врагов, Вы этого не делаете, так пеняйте на себя.

Тов. Червяков, кажется, злоупотребляет тем доверием, которое ему оказывает наша партия, которое ему оказывает белорусский народ[221]. И получается, что Червяков бороться с врагами советского народа не хочет, а доверием злоупотребляет. Надо с этим кончить, товарищи. Доверие со стороны нашей партии может получить только настоящий большевик, борец за социализм, за советский народ, против всех его врагов[222].

З прамовы А. ШУСЦІНА[223]

Те факты, которые которые приводил здесь тов. Рубинштейн, достаточно характеризуют роль тов. Червякова в Белоруссии. <…> Спрашивается, если взять работу ЦИК, то ЦИК работает очень плохо. Хочу привести такие данные: недавним обследованием комиссией партийного контроля выявлено, что все заседания президиума ЦИК являются фактически незаконными, потому что они в 1–2-х лицах. Даже не сумели созвать президиум как следует, чтобы обсудить вопросы, которые там стоят. Мы недавно обследовали организационную работу ЦИК, она совершенно отсутствует. Теперь вопрос ставится так: раз президиум ЦИК работал нехорошо, политическое доверие слабое, если не сказать больше в отношении руководителя ЦИК, то стоит ли

---

217 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10921. Арк. 37–40.

218 Ліхачоў Іван (1897, в. Азёры Каломенскага павета Маскоўскай губ. — ?), член УсеКП(б) з 1918 г.; служыў у царскай арміі, у 1918–1930 гг. палітработнік у РСЧА, потым на партыйнай працы ў Расіі і ў Украінскай ССР; з 1935 г. першы сакратар Полацкага АК КП(б)Б.

219 Двукоссе ўпісана ад рукі.

220 Наступныя два сказы ўпісаныя ад рукі.

221 Наступныя сказы ўпісаныя замест закрэсленага тэксту.

222 НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10921. Арк. 66, 68–69.

223 Шусцін Аркадзій (1895—?), член УсеКП(б) з 1912 г., у 1937 г. упаўнаважаны Камісіі партыйнага кантролю пры ЦК УсеКП(б) у БССР.

дальше оставлять тов. Червякова на посту председателя ЦИК? Я делаю вывод, и, по-моему мнению, ЦК должен будет сделать тоже такой вывод, что ничем не вызвано больше оставление тов. Червякова на посту председателя ЦИК БССР. И съезд также должен будет сделать этот вывод[224].

10-е пасяджэнне. 15 чэрвеня. Раніца

З прамовы В. ЧАРНЫШОВА[225]

Товарищи, ведь о Голодеде были сигналы, разве он не ставил вопрос об отрицании роли партии при коллективизации, ставил открыто. На минском партийном активе, на пленуме ЦК КП(б)Б. Отдельные товарищи выступали, но резкого отпора ему не дали, хотя в репликах и со стороны президиума, и членов ЦК одобрения не было, но и крепкого удара по его выступению не было. Возьмите отчаянную попытку Голодеда сразу же после отъезда тов. Гикало поставить вопрос о расколе в КП(б)Б. Это же факт. Надо прямо сказать, что он выступил, противопоставляя местных товарищей приезжим и наоборот. Было это? Было. Некоторые товарищи выступали, одни крепче, другие менее, но выступали, тов. Волкович крепко выступил, но в резолюции, в решении это не было отражено, а это нужно было сделать. Кроме того, отношение Голодеда к районам. Ведь, товарищи, не секрет, если неугодный Голодеду человек сидит в районе, если когда-нибудь хочешь по любому вопросу получить решение, то надо было прямо сказать, что получишь отказ. Я сколько раз говорил и тов. Гикало, говорил по этому вопросу и с тов. Шаранговичем, что раз Голодед в Совнаркоме сидит — работать трудно, по существу гробит районы. Если Чернушевич подписал, то ужо в Совнаркоме будет отказ. Когда беседуешь с другими секратарями, то они об этом же говорят. Были сигналы о нем, были, хотя если не как о враге, но антипартийная постановка вопроса была им достаточно ясна, чтобы ставить о нем крепче вопрос.

У отдельных товарищей есть такой момент — «я не буду трогать, авось и мимо меня пройдут». Это относится и к тов. Червякову. На одном из пленумов ЦК я выступил и сказал, чтобы тов. Червяков рассказал нам о технике борьбы против партии. <…>

На Бобруйской партийной конференции я прямо заявил, что тов. Червякову я не доверяю после того документа, который был зачитан тов. Шаранговичем. Тов. Червяков на Бобруйской конференции мое выступление обошел молчанием. Почему? Потому, что ему было неприятно об этом говорить. Здесь же выступать и бить на чувства, на жалость — нельзя. Дело не в жалости, а дело в том, как тов. Червяков исправляет свои ошибки, которые он сделал перед партией. Выступление тов. Рубинштейна говорит о тех преступлениях, которые сделал тов. Червяков против партии. Я считаю, что голосовать за тов. Червякова в Центральный Комитет партии не буду и, по-моему, будет правильно, если XVI съезд партии постановит освободить тов. Червякова от исполн[ения] обязанностей председателя ЦИК[226].

З прамовы Д. ВАЛКОВІЧА

…Что же дальше я должен передать съезду партии о тех особенностях, которые были у нас в руководстве и которые мешали разоблачить нам врагов. Я, товарищи,

---

[224] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10921. Арк. 77–78.

[225] Чарнышоў Васілій (1896, г. Балахна Ніжагародскай губ. — ?), член УсеКП(б) з 1919 г.; у Грамадзянскую вайну і ў першыя гады пасля яе служыў у РСЧА; з 1925 г. на партыйнай працы ў Якуціі, Кыргызстане, Беларусі; у 1933–1934 гг. сакратар Барысаўскага РК КП(б)Б, у 1937 г. першы сакратар Лепельскага АК КП(б)Б.

[226] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10921. Арк. 103–104.

не могу сказать, что Бюро ЦК и мне в частности как секретарю нельзя ни в чем отчитаться перед вами о нашей работе. Мы сделали довольно много в смысле разоблачения врагов, но главных-то мы не разоблачили. Поэтому мы, конечно, съезду можем отчитаться, что мы сделали, каких врагов мы разоблачили и т. д., но то, что теперь совершается, те факты, которые вы знаете, особенно после вчерашнего выступления тов. Шаранговича о том, что Голодед является врагом народа, вредителем, возглавлявшим здесь вредительскую работу, и теперь органами пролетарской диктатуры арестован, — после всех этих фактов, конечно, вся эта остальная работа наша выглядит не совсем хорошо. Но я должен сказать, товарищи, следующее, что когда началась проверка партдокументов и даже до того, особенно после того, когда наемники фашистов убили Сергея Мироновича Кирова[227], когда ЦК ВКП(б) дал всей партийной организации документ — письмо ЦК ВКП(б) об уроках в связи с убийством тов. Кирова, мы начали здесь, в КП(б)Б, очень среьезную работу по разоблачению врагов и немало врагов разоблачили. Но мы встречали в самом Бюро ЦК сопротивление разоблачению врагов, и это сопротивление особенно ярко выразилось со стороны Голодеда. И такие люди, которых защищал прямо, открыто на Бюро ЦК партии Голодед, — это Петровича. Даже в 1936 г., когда уже были все документы, связанные с разоблачением Петровича как бывшего активного участника эсеровского движения и участника восстания эсеров в Москве в 1918 году, даже и после этого Голодед на Бюро ЦК защищал Петровича.

Вот стенографическая запись его выступления по поводу Петровича: «Петровича в рядах партии можно оставить, вынося ему партийное взыскание…» (*читает*).

Голодед являлся первым поручителем, по существу первым, который втянул этого врага Петровича-вредителя в партию.

Несколько раз на Бюро ЦК ставился вопрос о Петровиче, и наконец в последний раз мне поручили разобрать дело Петровича еще раз. Я еще раз просмотрел вместе с Голодедом, и он опять его оставил, но Бюро ЦК все-таки его исключило из партии.

Второй факт с Чернушевичем — бывшим наркомпросом. Голодед защищал его, что называется, до последней возможности, кроме того, после исключения все время финансировал этого Чернушевича и поддерживал его так, как он примерно год никуда не хотел идти работать, и Голодед поддерживал Чернушевича деньгами.

Дальше — Бровкович, которого Голодед предложил, кажется, в начале 1936 г. и[228] в конце 1935 г. выдвинуть наркомом финансов. Он был тогда в Белгосиздате.

Дело было в кабинете тов. Гикало. Обычно у нас так вопрос подготавливался к Бюро: тройка — секретари и председатель СНК, — когда речь идет о крупной работе, обсуждают предварительно кандидатуру. Я выступил против этого Бровковича потому, что знал, по крайней мере, в те годы, когда наша партия особенно боролась с троцкизмом — 1923, 1924, 1925 гг., когда Бровкович был в Минске наркомом финансов, я не видел, работая в Минске, чтобы Бровкович когда-нибудь защищал партию от врагов. Наоброт, он все время был связан с этой контрреволюционной группой Игнатовского, Прищепова и т. д.

Кроме того, в Варшаве, когда он был советником[229], были очень подозрительные дела у него — там был известный Беседовский[230], невозвращенец, и Кутибинский[231] — враги

[227] Кіраў (сапр. Кострыкаў) Сяргей (нар. 1886), член Палітбюро, сакратар ЦК УсеКП(б) і першы сакратар Ленінградскага абласнога камітэта партыі, быў забіты 1 снежня 1934 г.

[228] Мусіла б быць *или*.

[229] Паўнамоцнага прадстаўніцтва СССР у Польшчы.

[230] Біяграфічныя звесткі пра Бесядоўскага не выяўлены.

[231] Біяграфічныя звесткі пра Куцібінскага не выяўлены.

народа, арестованные. И целый ряд соображений, которые я высказал Голодеду. Он разозлился. Я поставил там еще целый ряд вопросов, потому что Голодед пытался тащить выгнанных из Белоруссии людей, например, Калнина[232], стоял вопрос о том, чтобы его вернуть в Минск, Микулича[233], известного нацдема, — о нем тоже ставил вопрос. Я ставил вопрос — почему у Голодеда линия на возвращение старого хлама, который выгнан из Белоруссии, почему нет линии на выдвижение новых людей. Голодед, как всегда, чрезвычайно обидчивы[й], вышел из себя и заявил, что он дает голову на отсечение за Бровковича, за его политическую честность и благонадежность. Я, правда, сказал, что голова нам не нужна, а Бровковича назначать мы не можем. Перенесли на Бюро. Бюро отклонило. Через некоторое время Бровкович был разоблачен как польский шпион, как служивший в свое время у поляков.

То же самое и с Калевичем, который входил в БКО, и секретарем Круглянского райкома, Бригневичем[234], который был активным участником эсеровского восстания, был связан с Прищеповым и вместе с ним участвовал в восстании. В комиссии, в которую входил я, от НКВД Якубовский[235] и Голодед, тов. Гикало включал в комиссию Голодеда раз он защищает, — при разборе дела Бригневича Голодед защищал его. Когда Бригневич пытался говорить, что он левый эсер, помогал как бы делать Октябрьскую революцию, Голодед сказал — о чем я докладывал на Бюро, — что очень многие эсеры помогали Октябрьскую революцию сделать. Я дал отпор этому делу и сказал, что выходит, что эсеры нам помогали делать Октябрьскую революцию[236]. Голодед немного запутался, отступил от этого дела.

Таким образом, я бы мог привести еще целый ряд примеров.

Я хочу сказать, что мы людей, которые защищали врагов, разоблачили, из партии исключили, но мы не сделали главного — мы не разоблачили самого Голодеда.

(ГОЛОСА. Правильно.)

---

[232] Калнін Аўгуст (Аўгусцін; 1889–1941), сябар УсеКП(б) з 1913 г., у 1924–1927 гг. старшыня ВСНГ БССР, у 1927–1932 гг. — наркам РСІ і старшыня ЦКК КП(б)Б, у 1930–1932 гг. намеснік старшыні СНК БССР, у 1924–1925 гг. кандыдат у члены, у 1925–1927 гг. член Бюро ЦК КП(б)Б.

[233] Імаверна, на ўвазе меўся Мікуліч Васіль (Базыль; 1892—?), сябар УсеКП(б) з 1919 г., у 1917–1918 гг. служыў загадчыкам пададдзела ў НК шляхоў зносін Расіі, у 1918–1921 гг. загадчык Барысаўскага павятовага земаддзела, у 1921–1923 гг. загадчык аддзела і сакратар Мазырскага павятовага выканкама, у 1923–1926 гг. старшыня Мазырскага павятовага, а потым акруговага выканкама, у красавіку 1926 г. камандзіраваны пад загад ЦК КП(б)Б, заняў пасаду намесніка наркама фінансаў БССР. Асабовая справа: НАРБ. Ф. 4п. Воп. 2. Адз. зах. 3743.

Вядомы таксама Мікуліч Емяльян (1888—?), настаўнік, член УсеКП(б) у 1920–1921 гг. і з 1922 г., у 1919 г. працававаў у Бабруйскім павятовым АНА, потым настаўнікам у в. Бацэвічы (цяпер Клічаўскі раён), у 1920–1921 гг. старшыня валаснога рэўкама, старшыня Бацэвіцкага, а потым Парыцкага валвыканкама, у 1922–1923 гг. на партыйнай працы ў Бабруйску, з 1923 г. сакратар Бабруйскага павятовага выканкама, загадчык акруговага АНА, намеснік старшыні АВК, зноў загадчык акруговага АНА, у сакавіку 1925 г. меркавалася перавесці яго на пасаду старшыні Буда-Кашалёўскага РВК, у чэрвені 1925 г. камандзіраваны пад загад ЦК КП(б)Б, з ліпеня 1925 г. загадчык аддзела ў НКУС БССР, у 1926–1929 гг. загадчык Полацкага акруговага АНА, з красавіка 1929 г. намеснік дырэктара даследчага інстытута ў Менску. Асабовая справа: НАРБ. Ф. 4п. Воп. 2. Адз. зах. 3745.

[234] Брыгневіч Георгі (Юры; 1895—?), у 1917–1918 гг. член Партыі левых сацыялістаў-рэвалюцыянераў, член УсеКП(б) з 1919 г., у 1924–1925 г. загадчык Бабруйскага акруговага АНА, у кастрычніку 1925 г. накіраваны пад загад ЦК КП(б)Б, у 1926 г. у Менскім акруговым АНА, член рэдкалегіі часопіса «Беларускі піянер», са студзеня 1928 г. — у НК РСІ, у 1932 г. намеснік наркама асветы БССР, у 1933–1934 гг. начальнік палітаддзела Жлобінскай МТС, у 1936 г. сакратар Крупскага РК КП(б)Б.

[235] Імаверна, на ўвазе меўся Якубоўскі Фёдар (1902?—?), член УсеКПБ з 1923 г., у 1933–1934 гг. начальнік Слуцкага раённага аддзела ДПУ.

[236] Сапраўды, у кастрычніку 1917 г. левыя эсэры падтрымалі бальшавіцкі пераварот, разам з імі ўвайшлі ва Усерасійскі Цэнтральны Выканаўчы Камітэт рабочых і салдацкіх дэпутатаў, а потым і ў СНК Расіі. З канца 1920-х гг. гэты факт у афіцыйнай гістарыяграфіі замоўчваўся.

Я съезду должен прямо сказать: мы, секретари ЦК — Гикало, очень часто эти вопросы обсуждали. У нас складывалось действительно такое мнение, что Голодед особенно тогда, когда у нас в руки попали документы о том, что Голодед состоял в партии эсеров, а документы эти мы нашли в архиве, написанные собственной рукой Голодеда, а в его последних документах нигде не указано о его пребывании в эсеровской партии, — мы раскопали все архивы Румынского фронта, где был Голодед, ибо знаем по истории Гражданской войны, что на Румынском фронте формировались всякие нацдемовские контрреволюционные части…

(ГОЛОСА. Правильно.)

…в свое время в Одессе создана была белорусская организация[237] — Некрашевич, Балицкий[238] и др., — белорусское правительство[239], там формировались офицерские кадры из белорусов и переброшены были сюда, в Белоруссию. Мы раскопали все архивы, все достали, потому что Голодед вызвал подозрение, раскопали все его назначения, мы достали его исключение из партии в 1921 г., нашли его апелляцию, нашли, что за него ручался провокатор, который помог ему восстановиться в партию, провокатор, который расстрелян, мы нашли все его выступления в Горецком [уезде] и т. д.

Товарищи на съезде спрашивают, резонно спрашивают, почему ЦК, имея эти документы, молчал.

(ГОЛОСА. Правильно.)

Почему не довел он этих документов до сведения партийной организации. Бюро ЦК не знало всех этих документов, знал только Гикало, я, Риськин[240] и, кажется, еще из Партийного контроля (Шусти[н]а тогда не было). Мы долго обсуждали между собой, как нам поступить с этим вопросом, имеем ли мы право помимо ЦК ВКП(б), поскольку председатель СНК утверждается ЦК партии, поскольку он является кандидатом в члены ЦК ВКП(б), что нам делать с этим документом — или дать товарищу Сталину, или самим разбирать.

Вы думаете, товарищи, это простой вопрос, нет, не простой вопрос. Решили, поручили мне вызвать Голодеда. Я вызвал его, пусть дает объяснения. Через час Гикало говорит — нельзя этого делать, мне[241] потом побьют, скажут, какое имел право. Раз материал собрали, дайте в ЦК ВКП(б), они разберут.

Мы взяли материал и послали в ЦК ВКП(б). К нам поступил дополнительный материал относительно Голодеда. Мы имели заявление, что при ликвидации восстания в Глинке и Сураже Западной области было эсеровское восстание[242]. Для подавления восстания был направлен первый Ленинский полк и первый Ленинский батальон. При ликвидации восстания члены — главки восстания были пойманы. Они были направлены в гор……[243]. Среди них, кажется, был и Голодед. Во время привода их на допрос

---

[237] На ўвазе мелася культурна-асветная арганізацыя «Беларускі гай», якая існавала ў Адэсе ў снежні 1917 — лютым 1920 г.

[238] Баліцкі Антон (1891–1937), у 1921–1926 гг. намеснік наркама, у 1926–1929 гг. наркам асветы БССР; у 1931 г. асуджаны па «справе» так званага Саюза вызвалення Беларусі.

[239] На ўвазе меўся Беларускі нацыянальны камісарыят у Адэсе, створаны прадстаўнікамі беларускіх арганізацый у сакавіку 1918 г. Гл.: Щавлинский Н. Б. Белорусский национальный комиссариат в Одессе: предпосылки создания и деятельность в 1918 году // Славяноведение. 2014. № 1.

[240] Рыскін (Рыськін) Арон (1899–1984), у лютым — маі 1924 г. член ЧББ ЦК РКП(б), у 1934–1937 гг. першы сакратар Менскага гарадскога камітэта КП(б)Б і член Бюро ЦК КП(б)Б; з мая 1937 г. — першы сакратар абласнога камітэта УсеКП(б) у Яўрэйскай аўтаномнай вобласці РСФСР.

[241] Так у стэнаграме.

[242] Так у стэнаграме.

[243] Так у стэнаграме.

один из них убил красногвардейца и бежал. Он был в защитной форме с георгиевским крестом. (*Читает архивный документ.*)

Все это, товарищи, совпадает. По документам Красной Армии видно, что у Голодеда есть георгиевский крест. Мы и этот документ послали в ЦК ВКП(б).

Больше того, уже после того, как мы обнаружили эти документы, после того, как эти документы были посланы в ЦК ВКП(б), после того, как мы встречали сопротивление со стороны Голодеда в разоблачении врагов, когда мы видели, что Голодед методами подкупа отдельных командиров Красной Армии создает себе базу для того, чтобы противопоставить, т. е. опереться в своей борьбе против Центрального Комитета на некоторых людей (он расчитывал на многих в Красной Армии), а мы это видели, что мы сделали? Должен съезду еще сказать, что раз, после заседания Комиссии обороны, когда мы были вместе — Уборевич, Голодед, Гикало, Леплевский и я, потом Гикало уехал, а я остался, — то Уборевич начал со мной очень антипартийный разговор. Он у меня спросил, настоящий ли я белорус. Я это сначала принял за шутку, так как они были выпившими, а я этими делами меньше всего занимаюсь, и просто шуткой отделался, что сочувствую. Но там были еще разговоры, и он мне сказал, что если я настоящий белорус, то почему не поддерживаю белорусов, имея в виду, конечно, Голодеда. Я стал думать — давать отпор или пусть они говорят, поскольку они выпивши, пусть выложат все, что думают, а я послушаю. Я так и сделал, я им не давал отпора, а слушал, чтобы выяснить. После этого я поехал в ЦК и рассказал все тов. Гикало. Тов. Гикало вместе со мной решил, что я поеду в Москву и доложу об этом тов. Ежову[244], что я расскажу тов. Ежову все дела о Голодеде и об Уборевиче. Так и сделали. Я поехал к тов. Ежову, рассказал все дела, которые творятся в Белоруссии, и поставил вопрос о том, что мы считаем, что Голодед был гайдамаком. И это факт. Никогда в 1918 году Голодед в партию не вступал. Ведь мы, товарищи, перерыли уйму архивных документов, целые томы архивных материалов перерыли и Красной Армии, и другие и не нашли нигде следов о его вступлении в партию в 1918 году. И только в 1919 году мы нашли документы Новозыбковской организации, когда Голодед был принят в партию. Но во всяком случае мы не могли доказать, что Голодед или Уборевич являются врагами в таком смысле, в каком мы сейчас мы их видим. Смелости не хватало, документов не хватало, фактов не хватало. Ведь притти в ЦК ВКП(б) и заявить, что они являются врагами народа, нужно чем-нибудь обосновать.

Но что мы делали здесь? Во первых, мы никогда не делали никаких скидок, не шли ни на какие уступки в отношении тех враждебных людей, которых защищали Голодед и Уборевич. Ведь в отношении этого самого Ноя, который исключен из партии, Уборевич ставил вопрос 10 раз на Бюро ЦК. Сам главнокомандующий ставил, а мы его исключили. Он его хвалил черт знает как, а мы на это не посмотрели. Значит, мы принципиально не уступали ни Голодеду, ни Уборевичу. Мы людей разоблачали, гнали, но самих их врагами, настоящими врагами, не считали. Мы говорили, что это люди ненадежные, об этом я прямо съезду говорю. Вот, например, по отношению к тов. Гикало, у которого чрезвычайно сильное большевистское чутье, я должен прямо сказать, что я, работая с тов. Гикало, получил очень многое с точки зрения учения большевизма, но в чем была вина тов. Гикало? Тут вина тов. Гикало заключается в том, что он в отношении Голодеда, особенно после решения ЦК ВКП(б) об одной упряжке, занял неправильную

[244] Яжоў Мікалай (1895–1940), генеральны камісар дзяржаўнай бяспекі, у 1934–1939 гг. — член Аргбюро ЦК УсеКП(б), у 1935–1939 гг. старшыня Камісіі партыйнага кантролю пры ЦК УсеКП(б), сакратар ЦК УсеКП(б), у 1937–1939 гг. кандыдат у члены Палітбюро ЦК УсеКП(б), у 1936–1938 гг. наркам унутраных спраў СССР, у 1938–1939 гг. наркам воднага транспарту СССР.

линию. Я просил разрешения выступить перед партийной организацией, но тов. Гикало мне сказал: «Хорошее дело, ты выступишь, а я отвечать буду», потому что ЦК ВКП(б) назначает. Но мне тов. Гикало говорил о том, что когда тов. Сталин посылал тов. Гикало в Белоруссию, он ему говорил о том, что «мы знаем людей, которые сидят в Белоруссии, знаем Червякова, знаем Голодеда. Твоя задача — эти кадры сохранить и большеви[с]тскую линию провести». Я считаю, что тов. Гикало проводил большевистскую линию ВКП(б).

(ВОЗГЛАСЫ С МЕСТ. Правильно.)

КП(б)Б его поддерживала, так как ему удавалось проводить эту большевистскую линию. Но в этом вопросе мы пошли не по правильному пути еще и вот почему. Ведь Совнарком исключительно проваливал вопросы. Возьмем хотя бы вопрос о кирпиче. <…>

Другой вопрос — не идет торф. <…>

Поскольку Голодед в городских партийных организациях опоры себе не находил, находил себе опору лишь у некоторых людей (мы об этом в ЦК знали, это факт, мы знали, на кого опирался Голодед и где он себе ищет опоры), — он пошел в армию и нашел себе, как видите, по духу и по действиям людей. Во главе округа стоял враг Уборевич. Они духом и всеми действиями сошлись и начали работать. Система подкупа была исключительно широка. Мы сейчас проверяем расходование резервных фондов. Что мы еще обнаружили? Мы обнаруживаем, что дача Голодеда была местом контрреволюционных сборищ. Еще, товарищи, один момент: Голодед чрезвычайно боялся и не любил чекистов, даже тех чекистов, которых к нам приставляют. Он их всемерно отгонял от себя. Когда он ездил в Москву, он их в вагон никогда не пускал, и они должны были ехать где-то на задворках втихомолку. И только благодаря распоряжению тов. Ежова, что должны быть чекисты[245]. Чего пугаться чекистов? Конечно, как-то неудобно получается, но это полагается? — Полагается. (*Смех.*) Чего же чекистов бояться? И в чем же тут дело? Оказывается, видите, товарищи, не случайны эти вещи.

Кроме того, это мелочь как будто: Уборевич саперной своей частью подымает уровень реки около дачи Голодеда. Саперной же частью выкорчевывает лес и строит теннисную площадку для дачи Голодеда. Это еще когда командовал Штерн[246].

Дальше: Голодед устраивает Уборевичу специальную квартиру, хотя он один раз бывает в Минске, всегда с вагоном едет, и квартира ему не нужна. Тратится чуть ли не 100 тысяч рублей на оборудование квартиры.

Кроме того, дача Голодеда стоила государству 120 000 руб. в год. Ну, куда деньги девались? Оказывается, по резервному фонду трудно выдавать деньги на контрреволюционную работу, значит, эти деньги и место являлись тем местом, где проводилась контрреволюционная работа. Это для нас сегодня стало совершенно ясно.

Больше того, товарищи, нахальство идет дальше. Уборевич пытается вместе с Голодедом убрать у нас некоторых секретарей райкомов. Голодед ставил вопрос от том, чтобы убрать секретаря Кагановичского райкома Воронченко[247]. За что? — Потому что

[245] Сказ не завершаны ў стэнаграме.

[246] Штэрн Грыгорый (1900–1941), з сакавіка 1936 да студзеня 1937 г. камандзір і ваенны камісар 7-й Самарскай кавалерыйскай дывізіі, затым галоўны ваенны дарадчык пры рэспубліканскім урадзе Іспаніі.

[247] Варончанка Аляксандр (1905–1937), сябар УсеКП(б) з 1925 г., з 1923 г. на камсамольскай працы ў Чэрыкаўскім, Хоцімскім і Клімавіцкім раёнах, а таксама ў Калінінскай акрузе, у 1926 г. інструктар ЦК ЛКСМБ, у 1926–1928 гг. сакратар Аршанскага АК ЛКСМБ, у 1928 г. сакратар Мсціслаўскага РК КП(б)Б, потым намеснік загадчыка АПА ЦК КП(б)Б, у 1933–1934 гг. загадчык аддзела агітацыйна-масавай работы Менскага ГК КП(б)Б, затым першы сакратар Кагановіцкага РК КП(б)Б г. Менска, у 1937 г. наркам асветы БССР. Асабовая справа: НАРБ. Ф. 4п. Воп. 2. Адз. зах. 919.

Ворончено, проверяя партийные документы, разоблачил целый ряд троцкистов в аппарате Совнаркома и очень часто выступал и приводил примеры о засоренности Совнаркома. Это очень не нравилось Голодеду.

Дальше. Ботвинник[248], разоблаченный троцкист, показывает Ворончено, что он по заданиям Голодеда возил во все концы Советского Союза всевозможные подарки и посылки целыми вагонами своим единомышленникам. Кому он возил? Уборевичу, Кадацкому[249] в Ленинград, Аронштаму — на Дальний Восток, Лобову[250] — в Москву, Калмановичу — в Москву, Кабакову[251] — в Свердловск и др. Многие из них, как вы знаете, сидят и разоблачены.

Тогда Ворончено ухватился, что это за посылки, и требует от Ботвинника — давай заявление, куда возил и по чьему заданию. Он пишет одно заявление, Ворончено считает его неудовлетворительным, потому что неконкретное; пишет второе — тоже неудовлетворительное, третье. Тогда Ботвинник бежит к Голодеду и говорит, что, вот, от меня требуют и т. д. Что он говорил, я не знаю. Голодед после этого пишет секретарю ЦК тов. Гикало: «Направляю вам заявление бывш. работника столовой Ботвинника и приложение к нему — заявление, которое Ботвинник писал по предложению Ворончено в Кагановичский райком, но не принятое, как не написанное в том духе, как Ворончено предлагал. Я считаю совершенно недопустимым для секретаря райкома такой метод работы. Если Ворончено по каким-либо соображениям считает нужным выяснить вопрос, его интересующий, он мог вызвать меня, моего заместителя или Управделами и выяснить, что его интересует. Но никак не позволительно окольными путями заводить дело на Совнарком». И дальше требует: «Прошу рассмотреть этот вопрос и принять нужные меры. Со своей стороны предлагаю, считаю, что Ворончено не достоин быть секретарем райкома» и т. д. Тов. Гикало пишет: «Волковичу вместе с Голодедом и Шустиным разобрать этот вопрос».

Вы знаете, все эти вопросы всегда падают на мою долю, как это полагается. (*Смех.*) Хорошо, я созываю товарищей вместе с Шустиным. Вот Голодед начал, вот, мол, дело заводит на Совнарком и т. д. Правда, я, говорит, — грибы соленые, яблоки «Антоновку», вино, которое в Лошицах делается, отправлял, ну, и что ж такого, на пробу посылал.

Кроме того, говорит, почему меня не избрали в президиум Кагановичской [районной партийной конференции?]? Почему там все члены Бюро числятся, а меня нет? А там было дело так, что они выбрали членов Бюро и секретарей. Так он говорит, — раз секретарей, — надо было и меня, почему игнорируют председателя Совнаркома? Кроме того, заявляет: «Ворончено должен гордиться (буквально передаю) тем, что он является секретарем такой организации, в которой состоят такие люди, как Червяков, Голодед и др.». (*Смех.*) Факт, товарищи.

---

248 Біяграфічныя звесткі пра Бацвінніка не выяўлены.

249 Кадацкі Іван (1893–1937), у студзені 1930 — лютым 1937 г. старшыня выканкама Ленінградскага гарадскога Савета.

250 Лобаў Сямён (1888–1937), у 1927–1930 гг. кандыдат у члены, у 1930–1934 член Аргбюро УсеКП(б), у 1926–1930 гг. старшыня ВСНГ РСФСР, у 1926–1930 гг. адначасова начальнік Галоўэнерга ВСНГ РСФСР, у 1930–1932 гг. намеснік наркама забеспячэння СССР, у 1932–1936 гг. наркам лясной прамысловасці, у 1936–1937 гг. наркам харчовай прамысловасці СССР.

251 Кабакоў Іван (1891–1937), з 1928 г. старшыня выканаўчага камітэта Уральскага абласнога Савета, з 1929 г. сакратар Уральскага абласнога камітэта УсеКП(б), з 1934 г. — пасля падзелу Уральскай вобласці — першы сакратар Свярдлоўскага абласнога камітэта УсеКП(б).

Ну, мы с Шустиным не согласились с этим, Ворончено ни с какой работы не снимали, но в то же время мы не дали никакого решения, которое бы дало отпор Голодеду.

Дальше дело идет. Вздумал Уборевич «тревогу» в Минске противовоздушную проводить. Причем также, как говорил Белов[252], ночью, он доказывал, что днем высыпается, а ночью работает. Я был в то время в Лепеле вместе с тов. Яковлевым[253] по известному лепельскому делу[254]. Объявляют здесь без ведома ЦК, Голодеда тоже тогда не было, тревогу, и, понятно, тревога провалилась совсем. Приходит Уборевич и ставит вопрос о снятии Литвина[255] с работы. Почему? Я, наоборот, поставил вопрос, я говорил, что считаю, что вы не имеете права без ведома ЦК здесь, в Минске, делать тревогу. Мы здесь хозяева, а не вы, а если вы здесь устраиваете тревогу для Рискина и Литвина — не выйдет это дело. Мы не меньше мобилизованы, чем вы.

Вот вам и поход против некоторых товарищей, к другим они не могли придраться, но все же целый ряд таких предложений был.

Дальше. Чего хотели эти люди? Они хотели добиться всеми своими мероприятиями, какими только ни хотите, чтобы Голодед стал во главе КП(б)Б. Я Голодеду прямо говорил — не выйдет это дело. Вот я вам расскажу пример: когда Гикало уехал, остался я один; ну, лепельские дела, меня на Оргбюро[256] вызывают, состояние у меня было очень напряженное — с одной стороны, первый раз такое событие для члена партии — быть у т. Сталина, а с другой стороны, по таким делам, как лепельские, очень нехорошо получилось. (*Смех.*)

Приезжает Голодед из Москвы, зашел ко мне. Я говорю:

— Ну, что там в Москве, может быть, секретаря дают уже?

— Да нет, говорит, — надо было бы самим инициативу проявить.

Я говорю:

— Как инициативу проявить?

— Да вот, может быть, мы сами кого-нибудь назовем.

Я говорю:

— В таких вопросах нет никакого смысла проявлять самим инициативу, потому что дело ЦК ВКП(б), дело тов. Сталина эти вопросы решать.

— Я, говорит, когда секретарем был, то мы сами очень часто инициативу проявляли.

Я говорю:

— Что же, если инициативу проявлять, наверное Вас, — вы же кандидат в члены Бюро[257].

— Давайте, — говорит, — обсудим.

Я говорю:

---

[252] Бялоў Іван (1893–1938), у чэрвені — снежні 1937 г. камандуючы войскамі БВА, з 20 чэрвеня 1937 г. да 31 студзеня 1938 г. член Бюро ЦК КП(б)Б (са снежня 1937 г. намінальна).

[253] Якаўлеў (сапр. Эпштэйн) Якаў (1896–1938), у 1929–1934 гг. наркам земляробства СССР, з 1934 г. загадчык сельскагаспадарчага аддзела ЦК УсеКП(б), з 29 ліпеня да 8 жніўня 1937 г. выканаўца абавязкаў першага сакратара ЦК КП(б)Б.

[254] Пра Лепельскую справу гл.: Раманава І. Кляйменне Чырвонага дракона: Усесаюзны перапіс насельніцтва 1937 года і яго трактоўка ў сялянскім дыскурсе // Arche. 2012. № 3.

[255] Літвін Навум (1893–1938), член УсеКП(б) з 1917 г., у 1925 г. загадчык агульнага аддзела ў Барысаўскім АК КП(б)Б, у 1933–1934 гг. начальнік палітаддзела Сіроцінскай МТС, потым загадчык культпрапа ў Менскім ГК КП(б)Б, сакратар Сталінскага РК КП(б)Б у Менску, другі і першы сакратар Менскага гарадскога камітэта КП(б)Б, у чэрвені — кастрычніку 1937 г. кандыдат у члены Бюро ЦК КП(б)Б. Арыштаваны 25 кастрычніка 1937 г.

[256] Гаворка пра Аргбюро ЦК УсеКП(б).

[257] Мусіла б быць *кандидат в члены ЦК ВКП(б)*.

— Нет, давайте тут инициативу проявлять не будем. (*Смех.*)

Голодед увидел, что я на это дело не иду, и ушел.

Таким образом, товарищи, вы видите, что Голодед всеми способами пытался стать во главе КП(б)Б. Тогда контрреволюционная вредительская работа нашла[258], конечно, здесь широкое поле деятельности. Ведь вспомните, товарищи, всю историю КП(б)Б. Против кого только этот Голодед не восставал из приезжавших секретарей ЦК, за исключением Гамарника. Асаткин[259] был — выгнали его всякими мерами из Белоруссии. Затем был Криницкий. Криницкий тут националистических ошибок наделал много, но при помощи Голодеда, Червякова, Игнатовского и др. Все-таки мы знаем, что Криницкий большевик, которому партия доверяет большую работу. Криницкого тоже выжили из Белоруссии — это факт, затем в Белоруссии опять был Кнорин[260]. Не знаю, как тут получилось, но во всяком случае Кнорин скоро ушел. Вот когда пришел Гамарник, то относительно Гамарника уже ездила делегация во главе с Голодедом к тов. Сталину с просьбой оставить его здесь. Далее — Гея[261] тут совсем заклевали. Гей, по-видимому, хороший большевик, но у него, по-видимому, руки не было твердой для этих людей, и его сжили со свету[262]. Приехал Гикало — Голодед встретил Гикало сразу в штыки. И я, товарищи, задавал серьезный вопрос тов. Ежову: ведь получается яркое впечатление, что как только лучшего большевика к нам ЦК ВКП(б) присылает, то против него борьба, а гнилые контрреволюционные кадры в это же время здесь подбирают. И я сказал тов. Ежову: не верим мы Голодеду политически.

Вот, товарищи, как дело практически обстояло. Значит, в вопросах разоблачения контрреволюционных и чуждых людей мы держались большевистской линии, мы разоблачали всех тех враждебных людей, которых мы знали и которых защищал Голодед и Уборевич.

Но, товарищи, я думаю, что мы с этими документами поступили правильно, что здесь, в организации, не опубликовали сразу, а послали в ЦК ВКП(б). Мы считали, что если уж мы очень горячие головы, то там, в ЦК ВКП(б), все обсудят и примут решения своевременные и правильные. Дело съезда оценить этот вопрос, правильно или неправильно мы поступили, но я считаю, что мы вынуждены были так поступить и доложить Центральному Комитету [ВКП(б)], ничего от него не скрывая, наоборот, давая при этом свое мнение.

Сейчас Голодед разоблачен как враг, арестован, теперь этот вопрос всех для нас уже ясен.

Еще один характерный штрих, касающийся тоже Голодеда и некоторых других. В 1932 году минуло 5 лет работы Голодеда председателем Совнаркома. И вот группа коммунистов в составе 19 человек подала в ЦК и ЦИК заявление с требованием о награждении Голодеда орденом Боевого Красного знамени за его «великие заслуги»[263] перед пролетарской революцией. Я не буду говорить о людях, которые теперь уже не

[258] Мусіла б быць *нашла бы*.

[259] Асаткін-Уладзімірскі Аляксандр (1885–1937), у лютым — маі 1924 г. сакратар ЧББ ЦК РКП(б), з мая да верасня 1924 г. сакратар ЦК КП(б)Б.

[260] Кнорын Вільгельм (1890–1938), у снежні 1918 — лютым 1919 г. сакратар ЦБ КП(б)Б, у сакавіку 1919 — верасні 1920 г. сакратар ЦК КП(б)ЛіБ, у лістападзе 1920 — маі 1922 г. сакратар (з 10 мая 1921 г. адказны сакратар) ЦБ КП(б)Б, у маі 1927 — кастрычніку 1928 г. першы сакратар ЦК КП(б)Б.

[261] Гей Канстанцін (1896–1939), у студзені 1930 — студзені 1932 г. першы сакратар ЦК КП(б)Б.

[262] Так у тэксце. Мусіла б быць *выжили из Белоруссии*.

[263] Двукоссе ўстаўлена шляхам дадрукоўкі.

существуют, но я хочу спросить у тех людей, которые подписывали это заявление, в присутствии здесь делегатов на нашем съезде.

(ГОЛОСА. Правильно, всех.)

Прежде всего что тут пишут, я процитиую некоторые места:

В ЦК КП(б)Б и ЦИК БССР от группы руководящих работников бывшего Горецкого уезда Гомельской губ., вошедшего в 1924 году в состав БССР… (*Читает*).

Кто подписал это заявление. Я мертвых читать не буду, оглашу живых.

(МНОГОЧИСЛЕННЫЕ ГОЛОСА. Всех, всех.)

Всех? Пожалуйста: Кац Л. М. (с 1918 года в партии, б[ывший] уполномоченный ГПУ по Горецкому уезду)[264], Драпкин[265], Коданер[266], Спектор (член КП(б)Б с 1918 г., сейчас в Секретариате Совнаркома)[267], Амбражунас[268], Калинин[269] (б[ыл] тут такой Калинин), Голиков[270], Ценципер[271] (известный эсер Ценципер, выслан из Белоруссии), Ошерова[272], Исаенко[273],

---

[264] Біяграфічныя звесткі пра Л. Каца не выяўлены.

[265] Біяграфічныя звесткі аб Драпкіне не выяўлены. Праўдападобна, на ўвазе меўся Драбкін А., у 1924 г. член Горацкага павятовага камітэта РКП(б), функцыянер спажывецкай кааперацыі, у 1925 г. старшыня рэвізійнай камісіі Аршанскай акруговай арганізацыі КП(б)Б, з лістапада 1925 г. член Аршанскага АК КП(б)Б. З чэрвеня 1927 г. нейкі Драбкін працаваў намеснікам загадчыка АПА ў Бабруйскім АК КП(б)Б.

[266] На ўвазе меўся Каданер, да чэрвеня 1924 г. старшыня Горацкага райсаюза спажывецкіх таварыстваў; адкліканы ў распараджэнне Смаленскага губернскага камітэта РКП(б).

[267] Спектар Якаў (1891–1937), член УсеКП(б) з 1918 г., з 1920 г. сакратар Горацкага павятовага выканкама, са жніўня да снежня 1924 г. сакратар Аршанскага АВК, са снежня 1924 г. загадчык інфармацыйнага пададдзела, потым загадчык агульнага аддзела ў Аршанскім АК КП(б)Б, са жніўня 1928 г. — у СНК БССР; быў загадчыкам Сакратарыята СНК БССР.

[268] Амбражунас Пётр (Пятрас; 1892–1937), у красавіку 1924 г. рэкамендаваны на пасаду старшыні Горацкага павятовага выканкама, у 1925–1928 гг. старшыня Аршанскага АВК, з сакавіка 1934 г. наркам, з ліпеня 1937 г. намеснік наркама камунальнай гаспадаркі БССР.

[269] Імаверна, на ўвазе меўся Калінін Пётр (1895—?), член УсеКП(б)Б з 1925 г., служыў у царскім войску і ў РСЧА (да мая 1921 г.), у 1924–1927 гг. наркам сацыяльнага забеспячэння БССР. Асабовая справа: НАРБ. Ф. 4п. Воп. 2. Адз. зах. 2231.

Вядомы таксама Калінін Нікіфар (1891—?), сябар УсеКП(б) з 1918, у 1921 г. адказны сакратар у Барысаве, у 1924 г. упаўнаважаны Цэнтральнага Бюро прафсаюзаў у Горацкім павеце, член Горацкага павятовага камітэта РКП(б), у 1924–1925 гг. старшыня Калінінскага акруговага бюро прафсаюзаў, у верасні 1926 г. рашэннем Бюро ЦК КП(б)Б прызначаны сябрам калегіі і загадчыкам аддзела аховы працы НК працы БССР. У 1921 г. быў членам ЦБ КП(б)Б.

[270] Вядомы Голікаў С., у 1924 г. прафсаюзны функцыянер у Горацкім павеце, у 1925 старшыня Копыскага раённага прафсаюзнага бюро.

[271] Цэнцыпер Якаў (1888—?), фармацэўт, у 1907–1917 гг. сацыяліст-рэвалюцыянер, з 1918 г. член УсеКП(б), у студзені 1923 — красавіку 1924 г. сакратар Горацкага павятовага камітэта партыі; з мая 1924 г. інструктар ЦК КП(б)Б, у красавіку — лістападзе 1925 г. загадчык аддзела аховы здароўя Менскага АВК, з лістапада 1925 г. старшыня ЦК прафсаюза медыцынскіх і санітарных работнікаў, з верасня 1928 г. загадчык АПА ў Менскім АК КП(б)Б, у 1932 г. наркам аховы здароўя БССР; высланы з Беларусі, на момант арышту 14 сакавіка 1938 г. жыў у г. Краснаярску, Расія (http://lists.memo.ru/index23.htm). Асабовая справа: НАРБ. Ф. 4п. Воп. 2. Адз. зах. 5887.

[272] У дакументах Горацкага павятовага камітэта РКП(б) і Аршанскага АК КП(б)Б маюцца запісы пра Ошараву, якая ў 1924 г. працавала ў Горацкім РК КП(б)Б і пераехала ў Віцебск да мужа.

[273] Вядомы Ісаенка, у 1925–1926 гг. начальнік палітаддзела корпуса, член Аршанскага АК.

Больш імаверна, што на ўвазе меўся Ісаенка, студэнт Горацкага сельскагаспадарчага інстытута, у 1925–1926 гг. член Горацкага РК КП(б)Б, кандыдат у сябры Аршанскага АК.

У партыйных дакументах згадваецца таксама Ісаенка, які ў 1927–1928 гг. быў сакратаром Любанскага РК КП(б)Б, а з канца 1928 г. прызначаны «другім працаўніком» у Свіслацкім РК КП(б)Б.

Ошеров[274], Пониматко[275], Карп, Ласкин[276], Лубяко[277], Цейлингольд[278] (секретарь Логойского райкома), Штупаков[279] и Мацко[280] (разоблаченный польский агент).

(ШАРАНГОВИЧ. Там дожны быть еще Дубина, Зеленко[281] и др.)

Нет, в этом заявлении подписей нет, это, кажется, они другое заявление написали.

(ШАРАНГОВИЧ: Нет, это все сюда относится.)

Может быть, тут еще подписи были приложены, не знаю.

Дело это мы в архиве выкопали. Во всяком случае мы вправе сегодня спросить этих людей, которые подписывали заявление и требовали награждения Голодеда орденом Боевого Красного знамени, в то время как Голодед даже сам в своих автобиографиях не писал о том, что вел какую-то боевую работу. Пусть они сегодня дадут ответ на этот вопрос.

(ГОЛОС. А Червяков знал?)

Я думаю — теперь ясно всем, что Голодед был врагом народа, теперь он разоблачен и теперь все это дело для нас открывается в новом свете.

Следующий вопрос — о Червякове. Мне кажется, что тов. Рубинштейн приводил очень серьезные документы, и съезд сегодня вправе серьезно и глубоко проверить политическое лицо и политическую работу т. Червякова. Первое, о чем нужно сказать, — это насчет активности его на Бюро ЦК. Тов. Червяков, нельзя так представлять, что вот, мол, вас бедного рабкора, обидели, не дали поручения поехать проверять организацию.

---

[274] Ошараў Залман (1885—?), у 1905–1917 гг. сіяніст-сацыяліст, у 1917 г. член Аб'яднанай габрэйскай сацыялістычнай рабочай партыі, у 1920 г. — Бунда, з 1920 г. — УсеКП(б), у 1921–1922 гг. загадваў Горацкім павятовым аддзелам народнай адукацыі, быў сакратаром і загадчыкам АПА Горацкага павятовага камітэта РКП(б), у 1922–1924 гг. дэкан Горацкага рабфака і выкладчык сельскагаспадарчага інстытута; у 1924–1925 гг. загадчык навучальнай часткі павятовай савецка-партыйнай школы, у 1925–1927 гг. старшыня павятовага бюро самаадукацыі ў Віцебску, з красавіка 1927 г. у АПА ЦК КП(б)Б. Асабовая справа: НАРБ. Ф. 4п. Воп. 2. Адз. зах. 4174.

[275] Паніматка Павел (1894–1938), член УсеКП(б) з 1917 г., вучоны аграном, у 1924 г. студэнт і (замест М. Галадзеда) член праўлення Горацкага сельскагаспадарчага інстытута, у 1930–1933 гг. намеснік наркама земляробства; выключаны з партыі, у 1937 г., працаваў дырэктарам саўгаса «Доктаравічы» Капыльскага раёна. Арыштаваны 30 ліпеня 1937 г. (http://lists.memo.ru/index16.htm).

[276] Ласкін, у 1924 г. працаваў у Горацкай страхавой касе, член бюро партыйнай ячэйкі прафесійна-эканамічных органаў Горацкага павета, потым упаўнаважаны інспекцыі працы ў Талачынскім раёне.

[277] Лубяка Васіль (1891–1950), акадэмік. Найбольш поўныя біяграфічныя звесткі ў: Беларуская сельскагаспадарчая акадэмія: гісторыя і сучаснасць. 100 пытанняў і адказаў. У 2 ч. Ч. 2: 1919–1941 / А. Р. Цыганаў, А. П. Курдзека, У. М. Ліўшыц. — Горкі: БДСГА, 2013. С. 4, 17.

[278] Цэйлінгольд Леў (1905?—?), член УсеКП(б) з 1923 г., у 1924 г. на камсамольскай і партыйнай працы ў Горацкім павеце, у 1924–1925 гг. інструктар Аршанскага АК ЛКСМБ, з мая 1925 г. адказны сакратар Копыскага РК ЛКСМБ, з лістапада 1925 г. загадчык АПА Аршанскага гаррайкама, з лістапада 1926 г. інструктар Аршанскага АК КП(б)Б, у 1932 г. сакратар Старадарожскага, з 1933 г. — Лагойскага РК КП(б)Б.

[279] Імаверна, на ўвазе меўся Ступакоў Мітрафан (?—?), у ліпені 1923 — маі 1924 г. намеснік старшыні Горацкага павятовага выканкама і загадчык агульнага аддзела, у 1925–1928 гг. намеснік старшыні Аршанскага АВК.

[280] Імаверна, на ўвазе меўся Мацко Алесь (Аляксандр; 1895—?), у 1932 г. старшыня Рагачоўскага РВК.

Да красавіка 1927 г. Мацко (без ініцыялаў) быў загадчыкам Гомельскага акруговага фінансавага аддзела.

[281] Імаверна, на ўвазе меўся Зялёнка Гаўрыіл (1899?—?), член УсеКП(б) з 1927 г., у 1932 г. старшыня Глускага РВК, у 1934 г. старшыня Рагачоўскага РВК.

У «сталінскія спісы» ўнесены Зялёнка Сямён.

У нас были соображения на этот счет, и правильные соображения. Почему мы вам не доверили проверять партийные документы? Конечно, вам сейчас легче, что тогда доверили врагу Бенеку, но тогда не знали, что он враг. Мы тов. Червякову не доверили проверки партийных документов по политическим соображениям, мы видели, что Червяков не является активным борцом конкретно за линию партии, вообще выступать мы не дадим. Мы же требуем от тов. Червякова, чтобы он выступал не вообще, а конкретно за линию партии, чтобы он конкретно помог нам разоблачить диверсантов, шпионов. Ведь, тов. Червяков, когда, скажите, по какому поводу на Бюро ЦК, за исключением Чернушевича, когда все члены Бюро должны были выступить, таков порядок был, — вопрос политический, вы выступали? Не выступали. А скажите, кого помог тов. Червяков разоблачить, назовите хоть одну фамилию. Неужели у вас, тов. Червяков, память плохая? Я уверен, что память у вас лучше, чем у других. Почему вы, если в памяти не сохранили, в архивах не покопались, почему вы не были активны, а пассивны? Мы и не поручали ему проверку партийных документов по политическим соображениям, раз он не активен на Бюро, то какую же активность он проявит при проверке партийной организации?

Когда речь идет о борьбе с врагами, когда враг под разными личинами самыми подлыми в мире методами пробирается в нашу партию, в это время молчать, отсиживаться — это уже не пассивность. Я думаю, что Червяков не принадлежит к числу людей, так сказать, уровень которых недостаточен для того, чтобы быть активным, определенно не принадлежит к этому числу людей. Поэтому у нас встает вопрос: либо прав Рубинштейн, ставящий о нем вопрос, либо он боится разоблачать людей, либо и его в этом деле подправят. Так или не так?

Не может быть у нас, коммунистов, которые не активно борятся за линию партии. Что получается, товарищи, вот линия, которая проводится все время на протяжении многих лет, я в добавление к выступлению тов. Рубинштейна, что в Белоруссии нет своей белорусской буржуазии и своего кулачества, что на территории Белоруссии были кулаки — русские, российские чиновники и помещики, а белорусских не было. Вот книга, изданная в 1927 г., «За советскую Белорусь»[282]. Издана она Центральной Комиссией по подготовке празднования 10-й годовщины Октябрьской революции. В этой книге, я ее бегло прочитал, если бы эту книгу прочитали наши марксисты[283], особенно тов. Сурта, то здесь нашли бы они исключительные дела. Вот по еврейскому вопросу пишут в книге: «што яўрэі трымалі ў сваіх руках мясцовы гандаль і прамысловасць Беларусі, значыцца з гэтага боку яны былі карысны царызму, бо плацілі падатак…».

Получается, что у нас Белоруссии евреи держали в руках всю торговлю и всю промышленность, что у нас не было торговцев-белорусов, не было частно-промышленников белорусов, евреи одни были. Теперь мы понимаем народ в другом смысле, тогда не могла речь идти о народе, или о крестьянстве, речь шла о кулаке и о бедняке и середняке, которые шли за нашу революцию.

Дальше, товарищи, мне трудно все эти места из книги приводить, вот, например, написано: «нягледзячы на гэта, у царскія часы пануючае палажэнне ў Беларусі займалі расейцы да палякі. Першыя — расейцы ў якасці прадстаўнікоў адміністрацыі, а другія — як найбольш буйныя земляўласнікі. Буржуазіі беларускай не існавала. Аб’яднанню сялян для барацьбы перашкаджала заблытанасць нацыянальных узаемаадносін…».

[282] На ўвазе мелася кн.: Чарвякоў А. За Савецкую Беларусь. Менск, 1927. — У надзагалоўку: Цэнтральная камісія ЦВК БССР па адзначэнню 10-й гадавіны Кастрычнікавай рэвалюцыі; гістпартаддзел Цэнтральнага Камітэту КП(б)Б.

Цытаванне Д. Валковічам асобных мясцін з кнігі нельга назваць карэктным.

[283] Цікавая прагаворка. Атрымліваецца, што ў бальшавіцкай партыі былі і немарксісты.

Как будто бы национальные взамоотношения заслоняли собой национальную[284] борьбу.

Дальше так написано: «беларускі народ аб'яднаўся з кулацтвам і змагаўся разам з кулацтвам». Дальше написано: «Кастрычнікавая рэвалюцыя не завяршылася на аснове праграмы камуністычнай партыі, а завяршылася на аснове афармлення палітычных платформ розных партый». Дальше указано — относительно Грамады, Беларускай рады и т. д.

Разве это не поклеп, разве не нашей партией в далекие годы, при своем зарождении, разве не Лениным была уже набросана программа великой пролетарской революции? Неужели нашей партии нужно было собирать платформы разных политических оттенков? Абсолютно неправильная, вредная теория.

Зачем нужно было, издавая книгу в 1927 г., приводить цитаты обер-бандита Троцкого? (*Зачитывает цитату.*)

Речь идет о том, когда шли брест-литовские переговоры. Зачем, издавая в 1927 г. эту книгу, нужно было сюда включать цитату обер-фашиста Троцкого?

Во всей книге затрагивается земельный вопрос и указывается: «мы видим, что Россия и советская Беларусь разными путями пришли к закону о трудовом землепользовании», и объясняют это тем, что, — поскольку в России существовали общины, то там легко было перейти к общинному[285] землепользованию, а вот в Белоруссии этих общин не было, и поэтому там это иначе происходило. Вот Червяков пишет о формах землепользования в Белоруссии: первой идут хутора, второй — общественное устройство, дальше участковое и смешанное. Хутора выдвигаются в первой части, а потом идет обобществленное сельское хозяйство.

Как Червяков относится в этой книге к этим самым контрреволюционным политическим партиям, особенно к белорусским эсерам? Вот что он пишет:

«Беларуская партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў стварылася ў 1918 г. шляхам выхада з Беларускай сацыялістычнай грамады. Галоўнае разыходжанне паміж Грамадой і беларускімі сацыялістамі было па пытанню аб адносінах да нямецкай акупацыі: калі правая частка грамады стала на шлях тэлеграмы да Вільгельма, то левая стала супроць і выйшла з грамады. Выразна прынцыповай лініі ў беларускіх эсэраў не было».

С каких это пор стало, что у белорусских эсеров не было ясной политической линии? Они были врагами пролетарской революции, революционного движения, большевизма, они остались, и они в Октябрьскую революцию против нас боролись[286]. Почему, Червяков, у эсеров не было ясной политической линии? Я не понимаю.

«Адно, — говорит Червяков, — што больш альбо менш ясна — гэта нейкія варожыя адносіны да Савецкай Беларусі».

Более или менее ясно — это враждебное отношение к Советской Белоруссии.

«Аднак і тут мы бачым увесь час хістанні, адсутнасць адзінай лініі не толькі сярод членаў партыі, але і сярод яе кіраўнікоў» (это значит эсеров). Вот вам отношение к этому. Дальше написано. Оказывается, Червяков не все сказал, как он вместе, видимо, с другими хотел, чтобы эсеры вступили в нашу партию[287]. Вот что Червяков пишет:

[284] Мусіла б быць *классовую*.

[285] Мусіла б быць *к общественному, общему*.

[286] Так у стэнаграме. У 1917 г. БПС-Р не існавала.

[287] Тут Д. Валковіч падменьвае паняцці: намер уключыць беларускіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў у склад Менскага губернскага ВРК (створаны 9 ліпеня 1920 г.; пасля 31 ліпеня ВРК ССРБ) ён тлумачыць як намер прыняць іх у бальшавіцкую партыю. Між тым БПС-Р была саюзніцай бальшавікоў у змаганні супраць польскіх акупантаў у 1919–1920 гг. У названыя вайскова-рэвалюцыйныя камітэты, якія былі часовымі органамі ўлады і якія ўзначальваў А. Чарвякоў, эсэраў, як

«Когда в августе 1920 г. был создан белорусский революционный комитет (о котором Червяков вчера говорил), то бывшим в Минске белорусским эсерам было предложено (со стороны этого революционного комитета) войти в состав революционного комитета. Однако они на это не согласились, ибо согласно заявления…., они стоят на позиции белорусской народной республики, а не советской».

Это было в 1920, а не в 1918 г., а в 1920 г. ревком возглавлял Червяков и пытался принять эсеров, чтобы они тоже вошли в ревком.

Дальше Червяков пишет:

«У 1925 г. у беларускіх эсэраў была магчымасць яшчэ раз выявіць свае адносіны да Савецкай Беларусі», т. е. было второе политсовещание в Берлине[288], когда было вынесено постановление о ликвидации БНР[289], «але гэтыя беларускія эсэры засталіся вернымі сваёй праграме».

Значит, даже в 1925 г. Червяков считал, что белорусские эсэры — это истинные сыны белорусского народа и они могли бы придти к нам, им давали возможность, но и тут они оказались верными сынами. Почему в 1925 г. он не признавал, что эсеры это есть контрреволюцинонная группа, которая всеми фибрами свое души борется против нас? Разве мы не знаем после того случая, когда было покушение на Ленина в 1917 г.[290], опять ставится этот вопрос в 1925 г.

Наконец, как кончается брошюра?

«Так пступова прыйшлі беларускія эмігранцкія групы да прызнання Савецкай Беларусі».

Вот эти Метлы[291], Волошины[292], как они пришли к признанию Белоруссии!

«Шэраг былых удзельнікаў партыі БНР зараз добра і шчыра працуюць на карысць савецкай улады».

Вот, товарищи, та дополнительная концепция, которая все время проводится Червяковым в его выступлении.

Товарищи, мы не должны искать ошибок у Червякова. Их можно очень легко найти, надо искать, где же правильно. Ведь когда вы берете всю эту писанину, там, где Червяков прикладывал руку, получается, что мы должны искать не где ошибки, а где есть правильное, т. е. где есть большевистское. Так что речь идет не о том, что мы ищем отдельные ошибки, а что вся эта продукция вытекает из совершенно чуждого нашей партии мировоззрения.

Дальше, не случайно приводил тов. Рубинштейн документ об отношении Червякова к церковникам. Епархию белорусскую создать хотели? Хотели. Как практически это

і Бунд, запрашаў не асабіста А. Чарвякоў, а бальшавікі, на чале якіх у Беларусі стаяў В. Кнорын. БПС-Р адмовілася ўвайсці ў склад ВРК з тае прычыны, што мела іншыя погляды на беларускую дзяржаўнасць.

288 На ўвазе маецца ІІ Усебеларуская канферэнцыя (Нацыянальна-палітычная нарада; Берлін, 12–16 кастрычніка 1925 г.), якая, паводле бальшавіцкага плана, павінна была перадаць паўнамоцтвы ўрада БНР ураду ССРБ.

289 Пастанова аб ліквідацыі БНР і аб перадачы паўнамоцтваў урада БНР ураду ССРБ на ІІ Усебеларускай канферэнцыі не прымалася.

290 Да замаху на Уладзіміра Леніна, здзейсненага 30 жніўня 1918 г., беларускія эсэры не мелі дачынення. Датычнасць расійскіх эсэраў і, у прыватнасці, падслепаватай Фані Каплан, якая, паводле афіцыйнай версіі, страляла ў Леніна, у сучаснай гістарыяграфіі паддаецца сумненню.

291 На ўвазе меўся Мятла Пётр (1890–1936), у 1922–1927 гг. пасол на Сойм Польскай Рэспублікі, дзеяч БСРГ. Эмігрантам не быў.

292 На ўвазе меўся Валошын Павел (1891–1937), у 1923–1927 гг. пасол на Сойм Польскай Рэспублікі, дзеяч БСРГ. Эмігрантам не быў.

проводилось? Вот земельная инструкция, подписанная Червяковым, в отношении землепользования духовенством. Здесь прямо написано что:

«Служители религиозных культов и члены их семейств, живущие обработкой земли своим трудом, могут быть наделены землей по линии земельной комиссии на общих основаниях. Исполнение требы служителями культов не может считаться…[293] на лишение их землепользования». И дальше написано, чтобы их никто не травил[294], что они являются наравне со всеми как трудовые элементы.

Вот вам инструкция.

Был чрезвычайный Всебелорусский съезд Советов, когда к Советской Белоруссии присоединялись Гомельщина и Витебщина[295]. И вот Червяков во вступительном слове в одном месте так говорит: «В последние дни президиум ЦИК получил на имя съезда целый ряд приветствий и ряд пожеланий со стороны самых разнообразных групп населения, общественных, советских, профсоюзных и иных учреждений и организаций. Они еще и еще раз подчеркивают ту общую солидарность, которая существует между трудящимися».

В чем заключается общая солидарность? Опять-таки, тут нет ни пролетариата, ни бедноты и т. д. Кто приветствовал съезд? Вот приветствия из Минска председателю ЦИК.

«Историческому съезду, а ныне объединяющему всю Белоруссию, приношу приветствие славному и светлому съезду. Да будут ….[296] к благам и счастью. Митрополит белорусский Мельхиседек[297]». (*Смех.*)

Почему Червяков считал очень полезным, когда Мельхиседек будет красоваться в приветствии съезду, «светлому и славному съезду»? Больше того, вот вам еще приветствие (это называется от трудящихся).

«Мы, военнослужащие, фронтовики-западники[298], ныне заключенные в Минском допре[299], приветствуем VI съезд Советов». (*Смех.*)

Вот вам следующее приветствие:

«Мы, заключенные Оршанского исправдома (*смех*), приветствуем съезд Белоруссии. Желаем укрепления. Мы уверены, что белорусское правительство в этот день не забудет нас, страждущих в тюрьме». (*Смех.*)

Вот вам приветствие из Полоцкого исправдома…

Я не понимаю…[300] опять-таки все группы, все население считается как одно целое, и Мельхиседек, и заключенные исправдомов, которые, как они пишут, жаждут, томятся в тюрьмах, — все группы одинаковы, видите ли.

Я процитировал слова и привел факты. Если не так, то зачем печатать Мельхиседеку. С каких пор это стало, что мы считаем приветствия всяких попов очень приятным

---

[293] Так у стэнаграме.

[294] Зноў прагаворка. Атрымліваецца, што духавенства можна было *травить*.

[295] У 1924 г. у склад ССРБ была вернута толькі частка тэрыторыі Віцебскай і Гомельскай губерняў. У складзе Расіі засталіся безумоўна беларускія Вяліжскі, Невельскі і Себежскі паветы Віцебскай губ., якія сталі складовай часткай Пскоўскай губ., а таксама Гомельскі і Рэчыцкі паветы. Частку Віцебшчыны з пераважна латышскім насельніцтвам (Дзвінскі, Люцінскі і Рэжыцкі паветы) Расія перадала ў склад Латвіі ў 1920 г.

[296] Так у стэнаграме.

[297] Так у стэнаграме. На ўвазе меўся Мелхіседэк (Паеўскі Міхаіл; 1878–1931), у 1922–1926 гг. мітрапаліт Менскі і Беларускі.

[298] Хутчэй за ўсё, тыя, хто ваяваў на расійскім Заходнім фронце ў Вялікую вайну 1914–1918 гг.

[299] Допр — дом общественно-принудительных работ; месца зняволення.

[300] Так у стэнаграме.

явлением? Разве мы нуждаемся в Мельхиседеках, чорт побери? Когда мы в них нуждались? Мы в них не нуждаемся, может быть, кто-нибудь другой нуждается.

Почему так получается? Я думаю, на это дело нужно дать очень четкий, ясный ответ, если сюда добавить и документы о БКО, ошибки правого характера, отношение к церковникам, земельным вопросам да еще сюда добавить, товарищи, еще одно важное обстоятельство — например, я просил бы тов. Червякова сказать, почему всякие контрреволюционные, нацдемовские группы, которые на протяжении долгих лет боролись против советской власти, всегда своим знаменем выставляют вас, тов. Червяков. Почему вы найдете с показания Игнатовского, Илюшенко[301], Лёсика, Балицкого, Прищепова и из последних показаний Чарота — почему они держат своим знаменем Червякова? Почему это знамя им нравится? Не понимаю, что тогда получается. Выходит, я, мол, не виноват, что они выставляют меня своим знаменем? Почему никого из нас другого не выставляют? По-видимому, это знамя или подходит, или что? Не знаю. Пусть тов. Червяков объяснит.

Поэтому съезд совершенно правильно подойдет, если он эти вопросы с кандидатурами при выборах до конца разберет. Мы не можем, товарищи, так дальше невыясненным вопросом оставлять хотя бы такой момент, когда вопросы бдительности, вопросы изучения людей именно на деле особенно остро стоят. Ведь если бы тов. Червяков был на каком-нибудь конкретном деле, мы бы скорее проверили, но вся беда в том и заключается, как он сам выразился, неконкретное дело этот самый ЦИК, никак нельзя проверить, как на сегодняшний день было бы дело.

Товарищи, нам надо теперь с корнем выкорчевать голодедовщину из советского аппарата[302]. <…>

11-е пасяджэнне. 15 чэрвеня. Вечар

З прамовы А. ВАРОНЧАНКІ

Товарищи, прежде чем остановиться на наркомпросовских делах, я хочу хотя бы две минуты остановиться на выступлении т. Червякова. Надо прямо сказать, что выступление тов. Червякова на съезде партии свидетельствует о том, что т. Червяков и сейчас не хочет помочь партии до конца вскрыть те исключительно вредные дела, которые совершены им за время работы в Белоруссии. Тов. Червяков, возражая тов. Стакуну, заявил, что у него ошибок не чемодан, а чемоданчик, не чемоданчик, а лишь несколько ошибочек. Тов. Червяков, почему вы до конца не рассказали о следующих делах? Вот, например, что показывает Павлюкевич[303] о ваших разговорах по вопросу истории создания Советской Белоруссии[304]. Вот что говорит Павлюкевич: «Червяков заявил, что весной 1920 г., перед началом наступления на Варшаву[305], ЦК РКП решал вопрос создания Советской Белоруссии,

[301] Імаверна, на ўвазе меўся П. Ільючонак (гл. заўвагу 199).

[302] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10921. Арк. 109–136.

[303] Паўлюкевіч Аляксандр (Алесь; 1887–1938), сябар УсеКП(б) з 1918 г., у 1923 г. загадчык АПА ў Бабруйскім павятовым камітэце КП(б)Б, у 1926–1928 гг. старшыня Віцебскага АВК, у 1928 г. загадчык Белдзяржвыдавецтва, у 1928–1930 гг. пастаянны прадстаўнік СНК БССР пры СНК СССР; падчас арышту (27 кастрычніка 1937 г.) пенсіянер.

[304] На ўвазе мелася другое абвяшчэнне Беларусі савецкай рэспублікай, якое адбылося 31 ліпеня 1920 г. У 1919 г. Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі праіснавала няпоўныя два месяцы (1 студзеня — 27 лютага).

[305] Наступленне Чырвонай Арміі на Варшаву пачалося 4 ліпеня 1920 г.

фактически не принял никакого решения и вопрос повис в воздухе; поручили это дело на усмотрение Смилги[306]».

И дальше: «Сразу был только Минский ревком[307], и только когда положение на фронте поколебалось, был подписан манифест[308]. Если бы наступление на Варшаву было удачным, то, по-видимому, Советская Белоруссия не была бы создана»[309].

Как это назвать, тов. Червяков?

(ЧЕРВЯКОВ. Что за ерунда? Ведь манифест был [опубликован] 1 августа.)

Как это назвать, ведь это же клевета на партию, клевета на историю партии. Если бы было удачное наступление на Варшаву, мы бы имели Советскую Польшу, а вы об этом, тов. Червяков, не рассказываете.

Далее, вы не рассказали, тов. Червяков, о своей позиции во время прихода в Польше к власти Пильсудского[310]. Вы когда говорили об Игнатовском, вы заявили, что только подписали его анкету. А разве вы не знали, что Игнатовский был организатором эсеровского восстания в Ярославле? Разве вы ничего не знали об институте Игнатовского[311], где готовились нацдемовские кадры, на которые получались деньги из дефензивы?

Дальше тов. Червяков, говоря о работе аппарата ЦИК, заявил, что иногда, когда из районов нет жалоб, он вынужден [был] звонить председателю РИК[312], почему из района нет жалоб. Вот какая работа. А я спрашиваю, тов. Червяков, почему вы не рассказали, что у вас в аппарате в 1927 году партизанская комиссия создавала эсеровские копыльские отряды, почему вы на это дело не посмотрели, почему вы не разоблачили всех этих дел и никому об этом не рассказали? Я спрашиваю, почему вы не рассказали, что Нацкомиссия[313] посылала в Биробиджан за деньги троцкистов? Я спрашиваю, почему вы не рассказали, что вы защищали Гильнера[314], разоблаченного поввовца[315], сидевшего у вас в аппарате ЦИК, почему вы защищали Вонсака[316] и др.?

---

306 Смілга Івар (1892–1938), у 1920 г. член Рэвалюцыйна-ваеннага савета РСФСР і Заходняга фронту.

307 На ўвазе меўся Менскі губернскі ВРК.

308 На ўвазе мелася прынятая 31 ліпеня 1920 г. Менскім губернскім ВРК Дэкларацыя аб абвяшчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусі.

309 Пра тое, што бальшавікі і ў 1920 г. падыходзілі да беларускай савецкай дзяржаўнасці як да тактычнага кроку, а не стратэгічнай мэты, сведчыць складзеная 14 ліпеня 1920 г. запіска І. Смілгі ў ЦК РКП(б) наконт абвяшчэння Беларускай Рэспублікі і вайны з Польшчай. Смілга прапаноўваў:

«1. Абвясціць Беларускую рэспубліку (пакуль in abstracto).

2. Вайну з Польшчай не спыняць, пакуль не даб'емся Савецкай Польшчы або ў крайнім выпадку *дастатковых гарантый* трываласці міру.

3. Прайсці да нямецкай мяжы найкарацейшым шляхам праз Літву».

(Польско-советская война, 1919–1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы). Ч. 1. — М.: ИСБ РАН, 1994. С. 141).

За падказку дзякую А. Трафімчыку.

310 Так у стэнаграме. Хутчэй за ўсё, на ўвазе меўся дзяржаўны пераварот, учынены Юзафам Пілсудскім і яго прыхільнікамі 12 мая 1926 г., які першапачаткова віталі левыя партыі, у т. л. камуністы.

311 На ўвазе меўся заснаваны ў 1914 г. Мінскі настаўніцкі інстытут. У 1918 г. пераўтвораны ў Мінскі беларускі педагагічны інстытут, які стаў першай вышэйшай навучальнай установай Беларусі ў XX ст.

312 Районный исполнительный комитет.

313 Нацкомиссия — Камісія нацыянальнай палітыкі пры ЦВК БССР, створаная ў 1924 г.

314 Імаверна, на ўвазе меўся Гельнер Анатоль (1896, Беласток — 1937), загадчык аддзела ў НКЗ БССР, асуджаны як удзельнік Польскай вайсковай арганізацыі (гл. наступную заўвагу).

315 Поввовец — член падпольнай Польскай вайсковай арганізацыі (Polska Organizacja Wojskowa, POW; 1914–1918). Пасля абвяшчэння незалежнасці Польшчы ўвайшла ў Войска Польскае.

316 Вонсак Ян (1885, Петракоўская губ. — 1937), шахцёр, член Польскай сацыялістычнай партыі у 1904–1917 гг., член УсеКП(б) з 1919 г., у 1907–1917 гг. палітзняволены, у 1919–1921 гг. працаваў

Почему вы на съезде не рассказали о делах, которые имеются в аппарате ЦИК, а пришли с шуточками, солидаризировались, сослались на что-то, а по существу подлинного большевистского вскрытия всех этих дел на съезде не дали? И поэтому, тов. Червяков, у вас ошибок не чемоданчик, а чемодан груза большого, отвратительного. Никто его носить не будет, будьте добры, носите сами и отвечайте за него.

…В Наркомпросе, во всей его системе ряд лет орудовали национал-фашисты — Игнатовский, Балицкий, Дьяков, — организовывали повстанческие отряды. 80–85 % работников аппарата Наркомпроса за многие годы — это работники польской дефензивы. (*Перечисляет фамилии.*)

Вся эта банда сидела в аппарате Наркомпроса и проводила свою подрывную работу. Дьяков за время своей работы в Наркомпросе провел большую подрывную работу. Эта его вредительская деятельность шла главным образом по линии подготовки кадров. Дьяков посадил в районах большое количество своих агентов. Чернушевич, Лещинский[317], Дьяков проводили большую работу по финансированию вредительской деятельности. Достаточно сказать, что у Чернушевича был отдельный счет для раздачи разных сумм своим людям, этот счет был организован с ведома Голодеда. <…>

…враг Дьяков проводил работу по созданию нехороших настроений среди учительства, это он проводил совместно с Голодедом. <…> Враг Дьяков при помощи Голодеда и при помощи других работников, в частности Госплана, принял решение сократить количество школ на 500 комплектов, причем это главным образом касалось русских и еврейских школ[318].

З прамовы П. АРМАНА[319]

К чему Сердич свел свое выступление? Видите ли, он давно подозревал Уборевича. Почему? Потому, что Уборевич с Голодедом шли пить водку, а его не позвали, ему не дали.

12-е пасяджэнне. 16 чэрвеня. Раніца

З прамовы А. АЎГУСТАЙЦІСА[320]

…Товарищи, я хочу остановиться о всех тех делах, которые обсуждались здесь, на XVI съезде КП(б)Б. Товарищи, здесь многие выступали, в частности выступали т. Волкович и т. Рубинштейн, которые обвиняли т. Червякова в его неискренности по его политическим ошибкам. Я должен прямо сказать, что этот XVI съезд, который уже заканчивает свою работу и приступает к выборам, должен будет обсудить вопрос так, чтобы в состав членов нашего Центрального Комитета вошли люди исключительной чистоты, не имеющие никаких ошибок и изъянов в своей политической и практической работе.

у Камуністычнай рабочай партыі Польшчы, у 1921–1923 гг. зняволены ў польскай турме, у 1923–1927 гг. сакратар польскага бюро (польбюро) у Барысаўскім павятовым, потым акруговым камітэце КП(б)Б, у 1927–1929 гг. сакратар польбюро ў Полацкім АК, са жніўня 1929 г. сакратар польбюро ў Менскім АК, на пачатку 1937 г. інструктар ЦВК БССР; арыштаваны 1 мая 1937 г.; асуджаны 25 жніўня за антысавецкую агітацыю і як агент польскай разведкі (http://lists.memo.ru/index3.htm). Асабовая справа: НАРБ. Ф. 4п. Воп. 2. Адз. зах. 901.

[317] Ляшчынскі Аркадзь (1899–1937), сябар УсеКП(б) з 1926 г., у 1930-я гг. намеснік наркама асветы БССР.

[318] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10921. Арк. 216–217, 219–220.

[319] Арман Поль (сапр. Талтынь (Талтыньш) Паўльс; мянушка «маёр Грэйзэ»; 1903–1943), удзельнік грамадзянскай вайны ў Іспаніі, Герой Савецкага Саюза; пасля XVI з'езда КП(б)Б быў арыштаваны, знаходзіўся ў зняволенні да чэрвеня 1939 г., потым вучыўся ў Вайсковай акадэміі імя М. В. Фрунзэ, камандаваў танкавымі брыгадамі; загінуў на Волхаўскім фронце ад кулі нямецкага снайпера.

[320] Аўгустайціс Аляксандр (1905–1937), з 1932 г. сакратар, з 1934 г. першы сакратар ЦК ЛКСМБ.

Я имею в виду тов. Червякова. Я выражу если не всех, то многих и свое мнение о том, что дальнейшее избрание тов. Червякова в члены ЦК и оставление его на посту председателя Центрального Исполнительного Комитета БССР — невозможно. Я нахожу, что в его выступлении чувствовалась неискренность[321].

З прамовы Р. СОСКІНА[322]

…Все знают Митькова, к сожалению, не знаю, верно ли говорят, что он еще на свободе. Митьков занимал ответственные посты в Белоруссии, был членом Бюро ЦК, был в Витебске секретарем, ведал Колхозцентром. Митьков проводил правую оппортунистическую нацдемовскую практику в работе. <…>

…Митьков подкупал[323], он очень часто был связан с нашими воинскими частями. Система подкупа и пьянства с воинскими частями проводилась у нас и врагами и предателями на мясокомбинате. Если еще прибавить сюда те взаимоотношения, которые были у Митькова с Голодедом, которые сейчас становятся более ясными. Я, например, сразу не совсем понял, почему человека, подозреваемого в шпионаже, Митькова, на Бюро ЦК Голодед защищал. Почему Голодед выдал характеристику явному врагу Брокеру[324] — троцкисту, вредителю, пойманному нами на мясокомбинате, разоблаченному, который собирал людей на тайной квартире в лесу, проводил там свою контрреволюционную работу. К нему приезжали неизвестные люди из Ленинграда на машине с надписью «транзитный проезд». Сейчас понятно, кто эти люди.

Вы помните, товарищи, Голодед тогда проводил такую линию: за мной следят, мне не доверяют, ЦК меня контролирует. Три года тому назад, члены пленума помнят, он выступал против меня, что я нюхаю, я вынюхиваю. Вот характерная черта шпиона, который боится, чтобы его не нюхали, за ним не следили, чтобы его не выслеживали. Сейчас все ясно и нечего больше говорить о Голодеде.

Что надо отметить в этой области.

Отметить надо неправильное в этом деле действие ЦК партии и лично тов. Гикало, который, имея материалы, я бы сказал, имея плюс к этим всем материалам, о которых здесь говорили, такие сигналы[325], что Голодед расстреливал чекистов, — имея все эти материалы, своевременно этого дела не поднимал. Неправильно, как тов. Гикало подходил к вопросу о Голодеде, что он жалуется часто в Москве, тут решение об упряжке, Голодед жалуется, что поход на белорусов. По существу поход решительный был на нацдемов[326], на врагов, на гнилых людей, которых выгоняли из Белоруссии. Но тов. Шарангович разрядил атмосферу тем, что он решительно поставил вопрос в ЦК партии о Голодеде и других.

Я хочу сказать, товарищи, несколько слов о Червякове, хотя о Червякове вопрос на сегодняшем съезде совершенно ясный.

Посмотрите, товарищи, Червяков выступает и говорит: «Я уже много говорил о своих ошибках, мне приходится часто повторяться». Он говорил, его нужно проверять по практическим делам. Если посмотреть сегодня на его практические дела вместе

321 НАРБ. Ф. 4п. Адз. зах. 10923. Арк. 8–9.

322 Соскін Раман (1900–1938), шавец, у 1917 г. член Бунда, з 1919 г. член УсеКП(б), да 1923 г. служыў камісарам у войсках ЧК-ДПУ, з 1923 г. на партыйнай працы, у 1924–1926 гг. сакратар Кармянскага РК КП(б)Б, з 1926 г. адказны сакратар Магілёўскага АВК, з 1927 г. сакратар Клімавіцкага РК КП(б)Б, з 1930 г. пачаргова сакратар Свіслацкага, Слуцкага і Аршанскага РК КП(б)Б. Арыштаваны 8 жніўня 1937 г.

323 Упісана нечытэльнае слова.

324 Біяграфічныя звесткі аб Брокеру не выяўлены.

325 Далей тры словы закрэсленыя.

326 Далей упісаныя і закрэсленыя словы: *под руководством Гикало.*

с теоретическими установками Червякова, являются ли они ошибками, о которых здесь долго доказывал Червяков на нашем съезде партии. Чепуха это. Ни в коем случае не ошибки, он агитирует за бухаринские тезисы «обогащайтесь», обманывает партию и втягивает к нам вредителя Игнатовского и других агентов-фашистов, по существу организовывает их. Он идеализирует «Нашу ниву», это начало нацдемовского движения, посылает в нашу братскую коммунистическую партию Западной Белоруссии врага — шпиона, он здесь говорил, заведомо зная, кто он такой. Эсеры выдвинули его, Червякова, кандидатуру в учредительное собрание.

Все это, говорит Червяков, простые ошибки. Это не ошибки, а контрреволюционная правая нацдемовская линия, которую и в теории, и на практике проводит Червяков.

Мне думается, что выводы будут совершенно правильными, если мы сегодня скажем: довольно терпеть. Довольно за счет партии быть хорошими дядями[327], довольно доверять за счет партии предателям. Я думаю, что это будет воля всего нашего съезда, если скажем: нет места Червякову не только в Бюро и ЦК, не должно быть места Червякову в партии и на таком посту, как председатель ЦИК. Вот выводы, которые должен будет сделать наш съезд партии[328].

З прамовы Д. ЮРКОВА

…Было достаточно сигналов для того, чтобы показать, что в Совнаркоме у Голодеда явно неблагополучно. Таких сигналов было много, жаловались на то, что задерживались дела, что острые вопросы не разрешались, был целый ряд других сигналов об особом вождизме Голодеда. Можно было все эти вопросы поднять, но все дело было в том, что к этим сигналам не относились по-настоящему, по-большевистски, иногда проявляли во всех этих делах трусость.

Голодед сейчас разоблачен, но разоблачена ли до конца антипартийная, вражеская деятельность той группы, которую возглавлял Голодед? Сейчас известно, что в этой группе были махровые, ярые фашисты Уборевич и Дубина. Но мне кажется, товарищи, что мы эту антипартийную группу Голодеда, людей, с которыми он проводил свою линию, в частности, свою борьбу с Центральным Комитетом партии, мы еще в достаточной мере не раскрыли. Вот на одной из районных партийных конференций выступил Свиридов с защитой правооппортунистической практики Голодеда. Вот эта групповщина еще имеется и она используется для борьбы против нас[329].

З прамовы М. ЮНГА

Я хочу пару слов сказать о местных делах, связанных с Голодедом. Вредительская деятельность Голодеда в отношении Красной Армии, я думаю, сейчас, после прений на съезде, для каждого самого малознающего местную обстановку человека — совершенно ясна. Эта вредительская роль заключается в чем? Во-первых, в том, чтобы купить, приблизить к себе группу, как можно большую, военных работников и использовать их для своих целей и в армии, и вне армии.

Нам представлялось это дело так раньше, товарищи, что Голодед для борьбы с ЦК Белоруссии, для борьбы с центральными организациями приближает и вербует себе сторонников. Это так и было, товарищи, но это было не все, что мы видели. Оказывается, это дело сейчас раскрылось, это ставка самой организованной шпионской провока-

[327] Упісана замест слова *людьми*.

[328] НАРБ. Ф. 4п. Адз. зах. 10923. Арк. 23–27.

[329] НАРБ. Ф. 4п. Адз. зах. 10923. Арк. 39–40.

торской работы, которая велась по отношению Красной Армии и в отношении раскола тех военных кадров, которые соприкасались с Совнаркомом.

Эта вредительская работа заключалась в том, чтобы подкупить людей. Стоит вам сказать на память, у меня нет всех документов, что, например, зам. комвойск Белорусского округа Апанасенко[330] за прошлый год получил от Голодеда 10 тыс. руб.

(ГОЛОС. Лично?)

На дачу, на квартиру и в карман, в качестве пособия. Сердич получил не менее 5 тыс. руб. лично.

(ГОЛОС. А Юнг?)

За четыре года работы в Минске не получил ни от Голодеда, ни от Совнаркома ни одной копейки. Прошу проверить.

Товарищи, например, проводится парад 1-е Мая, делается это таким образом: выпускается постановление, которым награждается Бобров[331] — врагом оказавшийся, не участвовавший даже в параде, награждаются Назаров[332], Сердич, Бобков[333], Андросюк[334] и [еще] несколько человек командиров большими денежными премиями. Ну, награды бывают, правительство награждает, это впредь будет так. Но это награждение имело тенденциозный характер — подкупа людей. Постановление не опубликавано, даже в частях не рассылалось, боялись контроля в этом вопросе.

Примеры такого рода можно умножить до бесконечности, их масса. Я думаю, товарищи, это дело проверят, покопаются, как это происходило, и надо будет это дело досконально выявить и узнать.

Но я хочу поставить другой вопрос: почему возможна была такая роль Голодеда в отношении Красной Армии? Тут дело заключается в том, что Уборевич и Голодед были в одной шайке и они проводили одну линию, но тут помогала обстановка, которая получилась в Белоруссии.

Эта обстановка в чем заключалась?

Я считаю, что т. Гикало, например, очень правильно, повседневно следил за Красной Армией. Политическая оценка положения у тов. Гикало была повседневной. Я знаю это из практики работы, из всех фактов, их можно проверить, он знал, что делается в Красной Армии, хотя он частях не бывал — это его минус. Он знал, что делается в Красной Армии, как и другие, — информации он получал прекрасные, но в практике военную работу он отдал на откуп Голодеду, отошел буквально.

Есть военная комиссия, ее называют Малым Совнаркомом, она решает вопросы оборонного порядка. Там тогда, когда бывали мои вопросы, я тоже присутствовал, проводил их, докладывал и т. д.

Товарищи, и военная комиссия была буквально ловушкой, которую расставляли Уборевич и Голодед, и проводили что хотели.

Как дело обстояло?

Ни один военный вопрос, стоявший на Совнаркоме, не проходил через Бюро ЦК. Больше того, они и неожиданно выплывали. Тов. Гикало часто присутствовал на

330 Апанасенка Іосіф (1890–1943), у 1935–1938 гг. намеснік камандуючага войскамі БВА.

331 Бaброў Барыс (1896–1937), са студзеня 1935 г. начальнік штаба БВА.

332 Імаверна, на ўвазе меўся А. Мелік-Шахназараў.

333 Бабкоў Сямён (1901–1937), у 1928–1929 гг. камісар 192-га стралковага палка, з лістапада 1932 г. камандзір 4-га стралковага палка, з чэрвеня 1935 г. камандзір 21-й механізаванай брыгады; арыштаваны 14 чэрвеня 1937 г.

334 Андрасюк Мікалай (1893–1937), у 1934–1937 гг. камандзір 81-й (Калужскай) стралковай дывізіі ў складзе 16-га стралковага корпуса.

заседаниях военной комиссии, но попадал и в такую обстановку, что ничего не мог сделать — материалы заранее не изучались, материалы в партийных органах не ставились, докладчиков выставляли Голодед и Уборевич в известном направлении, постановления подготавливались. Там что хотел, то и делал Уборевич. Уборевич докладывал как приказы, как будто находится на поле. Центральный Комитет партии Белоруссии видел эту обстановку, но не занимался этим вопросом, хотя это не шло вразрез, наоборот, вытекало из постановления ЦК партии об единой упряжке.

Оборонные вопросы были целиком в руках Голодеда — что он хотел, то и делал.

Во-вторых, я должен сказать, что в Минске, относительно Минска создалось среди отдельных военных работников такое мнение, которое специально политически ориентировал Голодед. Тут много было связано. Председатель Совнаркома сидит на деньгах, сидит на большом аппарате.

(ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Регламент истек.)

Я прошу еще три минуты.

Товарищи, что получается?

(ГОЛОС С МЕСТА. Скажите о себе.)

Я говорю о себе.

Там всё дело делалось так, как хотел Голодед, как хотел Уборевич.

Возьмите так, скажем, тут был командир 7-й дивизии Штерн. Этот товарищ сознательно ориентировался, приближался, солидаризировался с Голодедом, сознательно, организованно. За это от него получал деньги на организацию штаба и т. д.

Происходит такой разговор — сидят Апанасенко, Горячев[335], Сердич. Я рассказываю о том, какая критика Голодеда была на последнем пленуме ЦК. Апанасенко заявляет: это враждебное дело так ставить вопрос. У него такое представление было. Я не хочу заподозрить Апанасенко во враждебной деятельности, у него такое представление создалось, что Голодед вождь, политический руководитель. <…>

В чем была моя роль по отношению к Голодеду?

Я должен сказать со всей честностью, может это дело выяснить любая комиссия, любое расследование, что за все время моего пребывания в Минске я непрерывно вместе с городским комитетом партии, вместе с партийными работниками Белоруссии работал и теми средствами, которые такими характерными являются для Голодеда, которые осуждались, нас не поддерживал Голодед ни на одну иоту.

Больше того, товарищи, я бесконечно боролся с Голодедом, но этот способ борьбы, понятно, был небольшевистский. Это была информация, доклад, сообщение, это были разговоры, но не больше.

Конечно, я несу большую ответственность за то, что не оказался на высоте положения, чтобы разоблачить этого негодяя, подлеца, мерзавца[336]. <…>

З прамовы І. КУДЗЕЛЬКІ

Товарищи, установлено, что Голодед является врагом народа.

О тех причинах, которые мешали вскрыть Голодеда, своевременно ставить вопрос о Голодеде, здесь рассказал со всей правдивостью тов. Волкович. Это правильно.

Мне кажется, товарищи, что сейчас стоит вопрос о том, чтобы посмотреть все гнилое окружение, которое окружало Голодеда как в аппарате Совнаркома, так и в наркоматах. То, что своих ставленников, своих людей Голодед имел в других аппаратах, которые

[335] Гарачаў Елісей (1892–1938), з чэрвеня 1935 г. камандзір 6-га кавалерыйскага корпуса.

[336] НАРБ. Ф. 4п. Адз. зах. 10923. Арк. 50–54.

информировали Голодеда о делах, не подлежит сомнению. В аппарате Совнаркома — контрреволюционер Лукьянчик, Бурдыко[337], Спектор, Михайлов[338] и др. Это не работниками были, а это была создана группа людей, которая информировала Голодеда по всякого рода вопросам.

Надо сказать, что и в районах Голодед имел своих ставленников. Здесь упоминалось имя Зелененко[339]. Товарищи, не все знают Зелененко.

Зеленко разговаривал в аппарате ЦК КП(б)Б, и когда инструктор сказал, как Голодед отвечает на важные вопросы, Зелененко посчитал это проработкой Голодеда и моментально доложил Голодеду об этом. Если он считает это неправильным в аппарате ЦК, то вместо того, чтобы рассказать об этом секретарям ЦК, он прямо рассказывает Голодеду.

Со мной был такой случай в 1935 г., когда по постановлению Совнаркома и ЦК поехали открыть дорогу в Бегомль. Секретарь райкома и председатель райисполкома приготовили рапорта. Был рапорт Голодеду, был рапорт врагу народа Туркевичу[340]. В почетный президиум были избраны Голодед, Червяков, Туркевич и др. Я в присутствии их сказал свое мнение: Голодед сейчас в отпуску, нечего ему рапорт посылать, а надо послать просто в Совнарком; список почетного президиума я почти весь вычеркнул за исключением тов. Гикало. Открыли митинг после этого и затем разъехались. Через несколько дней после того, как Голодед вернулся из отпуска, он вызывает меня в кабинет, начинает расспрашивать, как было дело, почему не послали рапорт, почему вычеркнули из почетного президиума и т. д., и затем сказал, что этот вопрос прорабатывали потом на всех сходах колхозников, что это вырастает в политику и что он это дело проверит и поставит в ЦК партии.

Но тут важно другое — важно то, что, очевидно, в районе оказались свои люди, которые моментально передали обо всем Голодеду.

Безусловно, Голодед группировал вокруг себя военных, и очень жульническими способами. Тов. Юнгу нужно было бы рассказать больше, чем он рассказал. Ведь вот, например, случай со Штерном. Когда только приехал Штерн, ему отвели квартиру в новом доме Советов, новую квартиру и под видом того, что нужно эту квартиру отремонтировать, отпустили еще 14 000 рублей. Я возражал против этого, говорил с Юнгом, ставил [вопрос] в ЦК. Мне сказали, приехал новый командир, академик[341] — нужно помочь.

Другой факт. Из 450 тысяч рублей, отпущенных на маневры, 50 тысяч передали УССР, 96 тысяч пошло под видом открытия Дома Красной Армии[342], деньги эти попали на 7-ю дивизию. На что они пошли — мы до сих пор не знаем, и это нужно проверить. Для премирования работников Дома Красной Армии в феврале этого года отпустили 50 000 рублей, до сих пор выдано только 30 тыс., куда девались еще 26 000 руб.[343] — неизвестно. Очень большой список военных получал деньги у Голодеда. Получал тот же Сердич, получал Афанасенко[344], Шахназаров, Померанцев[345] и целый ряд других,

---

337 Бурдыка Іван (1900—?), член УсеКП(б) з 1926 г., вучыўся на рабфаку ў Менску, у 1926 г. адказны сакратар СНК БССР.

338 Міхайлаў Дзям'ян (1905–1937), у той час кансультант Кіраўніцтва спраў СНК БССР.

339 Біяграфічныя звесткі пра Зеляненку не выяўлены.

340 Біяграфічныя звесткі пра Туркевіча не выяўлены. Магчыма, на ўвазе меўся вядомы ў беларускім руху Туркевіч Язэп, які, паводле ўскосных звестак, з Заходняй Беларусі перабраўся ў БССР.

341 На ўвазе мелася тое, што Г. Штэрн вучыўся ў Вайсковай акадэміі імя М. Фрунзэ.

342 Цяпер Цэнтральны дом афіцэраў у Мінску.

343 Так у стэнаграме.

344 На ўвазе меўся І. Апанасенка (гл. заўвагу 330).

345 Біяграфічныя звесткі пра Памеранцава не выяўлены.

целый список которых можно восстановить, который имеется у нас в секретном отделе и в Совнаркоме.

А как военные относились к Голодеду, почему до сих пор никто из военных товарищей, выступавших здесь, не говорил об этом? Ведь Голодед был и почетным танкистом, и почетным летчиком, и почетным пехотинцем, и почетным курсантом, и в целом ряде ленинских уголков 7-ой дивизии и в др. частях — всюду висели портреты Голодеда, писанные красками. Об этом никто ничего не говорил.

Точно также Голодед подкупал и интеллигенцию. Например, каждое лето, как только начинались отпуска, к Голодеду начинали являться делегации то из одного, то из другого театра, и Голодед отпускал им по 30–40–50 тыс. рублей.

Я думаю, с Голодедом вопрос теперь ясен.

(ГОЛОСА. О себе расскажите.)

Безусловно, Голодед мариновал дела. Например, дополнительные средства, отпущенные еще в прошлом году на оборонные мероприятия, два месяца лежали без движения, и никто, ни Гончаров[346], ни кто другой, не получил за это никакого взыскания. Точно также целый ряд других дел, которые дополнительно включались в бюджет, мариновались по два месяца, а когда вопрос переносится в союзный Совнарком, Голодед палец о палец не ударял, что бы сдвинуть дело. <…>

Товарищи, несколько слов в отношении Юнга. Мне кажется, что Юнг здесь неискренне выступал.

(ГОЛОСА. Правильно.)

О том, что деньги неправильно получали, тов. Юнг знал, он мне об этом говорил зимой, но когда эти деньги уже пошли в Красную Армию, я проверить не мог, так как воинские части нам не подведомственны.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Тов. Куделько, ваше время истекло.

КУДЕЛЬКО. Я прошу 3 минуты. <…>

Нужно было тов Юнгу проверить, как эти деньги использованы, куда эти деньги идут. Причем Голодед, когда разбирали этот вопрос на одном из заседний замов[347], когда я протестовал против этих 14 000, сказал, что Горячев только сюда пришел, есть на это указание Тухачевского[348], нужно поддержать его. О 50 000 я не знаю. Тов. Юнг, вы говорите, что с Голодедом у вас ничего общего не было, а ведь дело дошло до того, что вы своего сына отдали на воспитание в семью Голодеда, он учился с его детьми, и поэтому говорить, что ничего общего не имел с Голодедом, — неправильно. Ведь вы, тов. Юнг, знаете, кто бывал у Сердича на банкетах, и Голодед там бывал, бывали там и командиры, устраивались пьянки. Я думаю, что вам это было известно хотя бы с того времени, когда в декабре или в январе м[еся]це подняла бузу жена Сердича. В январе или декабре м-це жена Сердича на почве развода очень много рассказала обо всех этих делах. Об этом Юнг знал, я ему говорил, проверяли это дело[349]. <…>

---

[346] Біяграфічныя звесткі пра Ганчарова не выяўлены.

[347] На ўвазе меліся намеснікі старшыні СНК БССР.

[348] Тухачэўскі Міхаіл (1893–1937), маршал Савецкага Саюза (1935), з 1931 г. намеснік наркама вайскова-марскіх спраў СССР, з 1934 г. намеснік наркама, з красавіка 1936 г. першы намеснік наркама абароны СССР. 10 мая 1937 г. прызначаны камандуючым войскамі Прыволжскай акругі, 22 мая арыштаваны. Разам з Г. Убарэвічам і іншымі военачальнікамі асуджаны па «справе» так званай антысавецкай трацкісцкай вайсковай арганізацыі.

[349] НАРБ. Ф. 4п. Адз. зах. 10923. Арк. 56–58, 61–62.

15-е пасяджэнне. 17 чэрвеня. Вечар

Спрэчкі пры абмеркаванні кандыдатуры М. Юнга ў склад ЦК КП(б)Б

ЮНГ. Вчера тов. Куделько и другие товарищи обвиняли меня в связи с Голодедом. Связи мои с Голодедом, конечно, были, но в чем они заключались? Они заключались в том, что я много вопросов ставил важных и проводил через Совнарком. Поэтому я ходил к Голодеду, ставил вопросы на заседаниях, представлял соответствующие докладные записки и т. д.

Вторая связь была, поскольку я тут старший политработник, меня приглашали на всякие банкеты, которые здесь организовывались партийными и советскими органами после парадов, во время торжеств и т. д. Таким образом, у Голодеда я был на всяких таких вечеринках, как правило, тогда, когда там было много народу, один я не был, не было такого случая, чтобы я был один. Вот, 1 мая этого года я с членом ПУОКРа[350] ехал на его же машине, его должен был познакомить, его позвал Голодед к себе. Больше я у него никогда не был.

Теперь тут тов. Куделько говорил о том, что я знал, что Голодед подкупает военных людей, дает деньги. Конечно, я знал. Мы часто обменивались [мнениями] с тов. Куделько по этому вопросу, что это есть явное стремление купить людей. В частности, о тех же 50 000, правда, они пошли не лично Штерну (я это проверил), а пошли на ремонт его штаба, но деньги были даны тенденциозно, с целью приблизить этого самого Штерна, который был очень близок с этим врагом народа — Голодедом, правда, отношения были не политически близкие, но дружеские.

Тов. Куделько говорил, что я знал обо всех этих вещах, проделываемых. Я знал и все об этом знали, но я должен сказать, что если я даже и знал, я ведь существенных мер для того, чтобы вернуть эти деньги, не принимал. Нужно было писать заявление, я не писал, я этого не сделал. Конечно, я в этом также виноват и свою вину признаю.

Тов. Куделько говорил, что я отдал своего ребенка на воспитание Голодеду. Я скажу, как на самом деле обстояло. Я категорически протестую, заявляю, что этого не было. Как было на самом деле? У меня ребенок, которому нет еще четырех лет — 3 года и несколько месяцев. И вот, в прошлом году в декабре или январе м-це организовалась такая группа ребят, которых нельзя было отдать в детский сад. В числе этих ребят был мой ребенок и ребенок Голодеда. Нанята была руководительница, и мы, сложившись, платили ей деньги. Затем эта группа распалась, и оттуда я своего ребенка забрал. На квартиру к Голодеду ребенок ходил с этой руководительницей — так же, как все ребята приходили ко мне на квартиру. Зачем понадобилось Куделько изобразить это дело таким образом, что я отдал на воспитание ребенка Голодеду, я, право, не понимаю. Это тенденциозно.

Политическое мое отношение к Голодеду всегда было отрицательным. Я никогда не выступал, но вы же сами понимаете, товарищи, это не моя вина. Во-вторых, я не мог даже и предполагать всего, я предполагал, что Голодед всячески добивается популярности, лезет все время на собрание в армию, подкупает людей в своих групповых интересах. Но совершенно не могло быть тут, во всяком случае у меня, не могло быть мысли, что это враг народа, шпион, вредитель, каким оказался на сегодняшний день.

ГОЛОС С МЕСТА. Почему ребенка нельзя было воспитывать в детском саду?

Я же говорил, что ему было меньше 4-х лет. Конечно, его можно было бы отдать в детский сад. В сегодняшнем свете это явная ошибка, но я тогда даже не задумался над этим вопросом.

---

[350] ПУОКР — политическое управление [военного] округа.

ГОЛОС С МЕСТА. Скажите конкретно о вашем отрицательном отношении к Голодеду.

Конкретно оно выразилось, во-первых, в том, что я всегда был и настороже против Голодеда, информировал о всех его действиях в отношении Красной Армии партийное руководство — военное и местное. В-третьих, я уже повторял и сейчас говорю, тов. Чернышов, что никаких выступлений я не делал против Голодеда. Насколько мне помнится, вообще мало людей есть, которые против него выступали. <…>

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ. Больше вопросов нет. <…> Слово имеет тов. Вайнман.

ВАЙНМАН. Я почему-то убежден, что Юнг не искренен здесь, на съезде. Почему? Во-первых, подхалимство к Голодеду — это факт. Это можно доказать даже тем, что сына своего тов. Юнг отдал в семью Голодеда на воспитание. Тов. Юнг как политический работник не мог не знать отношения Голодеда с Уборевичем. Уборевич Юнгу даже квартиру устраивает — разве это не подхалимство? Поэтому я даю тов. Юнгу отвод.

ШАРАНГОВИЧ. Я считаю, что т. Вайнман неправильно отводит. И хочу дать только две справки. Не знаю, как здесь было раньше, об этом т. Юнг сам говорил, но когда я приехал сюда, т. Юнг первый и в первую очередь информировал Центральный Комитет совершенно правильно относительно Голодеда и Уборевича, относительно их антипартийных связей. Он, конечно, не ставил вопрос, что они враги народа, но во всяком случае он усматривал в их отношениях антипартийное нездоровое отношение к Центральному Комитету.

…Мне кажется, что дело с ребенком т. Юнга, о чем приводил т. Вайнман, совершенно не при чем[351].

Падрыхтоўка да публікацыі і каментары Анатоля СІДАРЭВІЧА

[351] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Адз. зах. 10923. Арк. 230–232, 236.

НЕОТПРАВЛЕННОЕ ПИСЬМО
(Из семейной истории Филиппа Пестрака)

Семейные библиотеки иногда хранят старые бумаги, свидетельствующие об истории людей, сыгравших определенную роль в истории культуры нашего народа. Разбирая книги, доставшиеся ей в наследство от отца, Анатолия Филипповича Пестрака (1941–2006), Ольга Пестрак обнаружила письмо своего деда, известного писателя и общественного деятеля Филиппа Пестрака (1903–1978), которое с ее согласия мы и публикуем в настоящем томе альманаха «Асоба і час».

Письмо было написано в Минске в августе 1944 года и рассказывает историю злоключений семьи Пестрака после того, как 22 июня 1941 года в Гродно застигла их бомбардировка немецких самолетов. Адресат письма — дочь жены Филиппа Семеновича, Анастасии Степановны Пестрак (1908–1989), от первого брака. Анастасия Степановна была родом из Западной Украины. Первый муж Анастасии Степановны, Фома Оксенюк, был активным западноукраинским революционером и погиб в тюрьме при не вполне выясненных обстоятельствах (повесился). Как и муж, Анастасия Оксенюк активно занималась революционно-агитационной деятельностью, и незадолго до событий 1939 года ее перевели на подпольную работу в Западную Белоруссию. Вероятно, это свело их с Пестраком, также бывшим революционером-подпольщиком, неоднократно подвергавшимся арестам. В результате двое детей от первого брака — Ганя и Андрей — остались в Украине, а в Беларуси у Филиппа и Анастасии до войны родились двойняшки Нина и Толя. Позже, накануне войны, дети от первого брака приезжали к матери в Гродно, где жил Филипп Семенович. Андрей остался с матерью и отчимом, а старшая Ганя уехала домой.

Мы не знаем, почему письмо не было отправлено. Возможно, ту же самую историю Филипп Семенович рассказал в письме, посланному мужу Гани, Смирнову, о получении письма от которого он упоминает в конце публикуемого нами документа. Поэтому он мог счесть повтор информации излишней. А возможно и другое: описание в частном письме членом правительства советской Белоруссии (Пестрак занимал пост, аналогичный посту министра культуры, в 1943–1945 гг.), известным писателем, участником памятного Народного схода в Белостоке в 1939 году, объявившего о воссоединении Западной Белоруссии и БССР, истории бегства его семьи, брошенной на произвол судьбы, и скитаний среди далеко не дружелюбно настроенного населения, могло произвести впечатление антисоветской пропаганды на ангажированного читателя. Напомним — шла война, и военная цензура могла просмотреть любое письмо, включая частные письма членов правительства. Попадать же под действие статьи Уголовного Кодекса Пестраку, человеку лояльному к власти и опытному, вряд ли хотелось.

Семейные предания, пересказанные нам Ольгой Пестрак, говорят, что после войны семейные связи Пестраков восстановились. К сожалению, дочь Нина пропала при пешем переходе от Лиды к Минску. Уже в 1945 году у Филиппа Семеновича и Анастасии Степановны родилась еще одна дочь — Надежда, которая сегодня живет в Москве. В конце концов, переехала в Минск та самая Ганя, Анна Фоминична Князькина (1927–2004), — адресат публикуемого нами неотправленного письма. Во втором браке у нее родилось трое детей.

Лишь однажды приходил к уже взрослому единоутробному брату Анатолию Андрей Оксенюк, у которого, очевидно, сложились далеко не лучшие отношения с отчимом. Как сложилась его судьба — неизвестно.

Мы публикуем письмо без купюр и с сохранением авторского правописания. От себя можем добавить: знакомство с рукописью свидетельствует, что активно ходившие

в 1970–1980-х гг. слухи о якобы недостаточной образованности Филиппа Пестрака, на наш взгляд, сильно преувеличены. Образование Филиппа Пестрака было вполне обычным для его сверстников. Начал он учиться в двухлетней сельской школе на родине, в деревне Соковцы Слонимского повета Гродненской губернии (ныне — Ивацевичский район Брестской области). После эвакуации с началом Первой мировой войны вглубь России Пестрак учился в народном училище (Бузулукский повет Самарской губернии). После революции был рабфак, затем социально-исторический факультет Самарского университета, который закончить будущему писателю не пришлось: после двух лет учебы в 1921 году вместе с родителями он вернулся на родину.

Письмо написано твердым и уверенным почерком, практически без исправлений. Объясним и выбор русского языка: в семье Пестраков говорили в быту именно на русском языке (Анастасия Степановна была украинкой, и русский, выполнявший функцию не только государственного языка в СССР, но и де-факто языка межнационального общения, был в данном случае и семейным языком). Кроме того, Ганя явно не знала белорусского языка, на котором писал свои книги ее отчим. Однако в письме чувствуется языковая интерференция: Филипп Семенович употребляет белорусские слова; пробиваются и «ц» вместо мягкого «т'», и использование апострофа вместо твёрдого знака.

Минск 20/VIII-44 г.

Дорогая Ганя!

Уже давно получил от тебя весть о том, что ты жива и находишься на Зап. Украине. Но вот на днях получил из Президиума Верховного Совета СССР твое заявление, в котором ты разыскиваешь меня. Теперь точно знаю, где ты живешь и работаешь. Спешу написать пару слов о себе, о твоей маме, о нашем хлопчику Толе и об Андрее.

Вот уже больше месяца, как я приехал из Москвы в Минск. Работаю я сейчас Начальником Управления по делам искусств Белорусской Республики и поэтому мне страшно некогда.

Твоя мама Анастасия Степановна жива и здорова и ничуть не постарела. Живет она сейчас в Москве вместе с Толиком и Андреем. Могу тебе сказать их адрес: Москва, гостиница «Гранд-отель», комната 410.

Ты помнишь, как я тебя провожал на Украину, и ты поехала в хорошем купэ с зеркалами, а потом через какую нибудь неделю началась война. Гродно немцы начали бомбить 22-го июня в 4 часа утра. Мы еще спали и проснулись от взрывов. Встали, забрали своих маленьких детей и спустились в подвал. Целый день мы просидели в подвале. Я несколько раз ходил в город — в Горком, Райком, но никто не мог дать мне ясных сведений, каково положение и вообще что делать.

Сидели мы в подвале до тех пор, пока не начали падать бомбы в садик около дома. Тогда мы решили выйдти из города в ближайшую деревню. Был у нас как раз старый Эпштейн, и он решил идти с нами. Мама твоя взяла на руки Толика, а Эпштейн Нину, а я с Андреем немного вещей за плечи — и так пошли. Было 9 часов вечера, когда мы вышли из города. Мы дошли до ближайшей деревни и там переночевали. Возвратиться на утро в город уже нельзя было.

Все учреждения и люди выехали и вышли из города. Мы сели на случайную грузовую машину и доехали до г. Лида. Из Лиды мы уже пошли пешком, потому что машина испортилась. Стали идти по ночам, потому что днем не давали идти налеты немецких самолетов. Из Лиды вышли вечером. И здесь от нас отбился Эпштейн с Ниной. Напился воды у колодца и пошел вперед, а пока напились мы (было очень много людей), он отошел, и как мы не искали, никак его не нашли. Так и до сих пор не знаем, где наша Нина. Так мы шли и шли пешком на восток. Наш хлопчик захудал. Я поймал одну лошадь и нашел воза и некоторое время ехали. В одном колхозе Минской области прожили месяц. Я ходил косить, а мама

ходила жать. Платили нам молоком. Мы подправили нашего хлопчика и снова поехали. В одном месте (в Полесье) отдали лошадь с возом одному дядьку, потому что нельзя было переехать реки и снова пошли пешком разными глухими дорогами Полесья.

В половине сентября мы пришли близко к г. Мозырь, и 50 километров южнее его остановились в одной глухой деревушке. Порешили здесь ожидать. Дальше нельзя было идти — старосты, полиция, немцы. Начали работать. Я сеял людям, пахал, молотил цепоки, делал ночвы, ложки, веретена, вёдра, плёл коробки, а мама копала картошку, а потом шила людям. Никакой цены за свою работу мы не назначали, — кто что дает, то и хорошо. Потому что население было очень плохое, жить среди них было очень опасно. Так прожили всю зиму, не имея хлеба, а только пустую затирку, картошку. Даже тяжело было доставаць стакан молока для нашего хлопчика.

Мама пряла людям за дарэмницу. Хорошо то, что кругом деревни был лес, и мы не нуждались в дровах и смольняках, чтобы светить вечерами.

На весну 42-го года мы посадили при помощи добрых людей картошки и посеяли пуд гречки и 5 фунтов ячменю. Всю весну ели лебеду и разное другое зелье, а потом питались ягодами и грибами. Нас выгнала хозяйка из хаты (говорила, что мы партизаны и т. д.) и никто в селе не пустил в хату. Наконец, один дядька согласился пустить только на два месяца до зимы. Около колхозного хлева была пустая хата без окон и без печи. Я ее за два месяца поправил — сделал большую печь (мама делала сырые кирпичи), а я собирал везде, где только можно разные кусочки калёного кирпича по усадьбам (где раньше были хутора). И таким образом сделал печь. Сделал подлогу, поладил крышу, сделал два окна, и мы на зиму стали жить в этой хате.

Но вот в ноябре 42 года пришли в район партизаны, и тогда мы всей семьей пошли в отряд. Я сначала был бойцом, а потом работал заместителем редактора партизанской газеты. В мае 43 года мама с Толиком и Андреем улетела из отряда на самолете в Москву, а через месяц вызвали из Москвы и меня. Я прилетел в Москву 5 июля 43 года, и вот уже скоро год, как работаю Начальником Управления по делам искусств Белоруссии. Вот пока и всё.

Толик у нас очень хороший хлопчик, очень умный и красивый, и мы его очень любим. Он пережил с нами все трудности, был тихим хлопчиком, совсем нам не надоедал в дороге.

Он тебя тоже знает — мы говорим часто ему о тебе. Если спросишь — где Ганя? — он скажет, что «Ганя поехала на Украину». Ты когда нибудь его увидишь. Он ходит с Андреем гулять в парк каждый день, он знает Кремль, как называют все машины и т. д. и т. д.

Об Андрее мало чего хорошего могу сказать. Расскажет тебе о нем твоя мама.

Напиши, Ганя, о себе — живы ли Себастьян и Мария. Если они живы, передай от меня щырый поклон.

Адрес мой: Минск, Управление по делам искусств при СНК БССР — мне.

Получил письмо твоего мужа Т. Смирнова тоже из Президиума Верховного Совета. Разыскивает меня. Напишу ему пару слов. И как это ты так скоро вылетела замуж? Ну, это дело твоё.

В Гродно я еще не был. Думаю через день улететь в Москву, а то уж давно не видел семьи. Когда приеду снова в Минск, тогда с’езжу в Гродно. А к вам я уж не знаю, когда. Может-быть привезу в Минск маму и хлопчика и Андрея. Тогда тебе напишем.

Ну, бывай здорова!

Жму твою руку.

Ф. Пестрак

Публикация Ольги ПЕСТРАК;
вступление, подготовка текста и комментарии Александра ФЕДУТЫ

1.

Минск 20/XII-44г.

Дарогая Таня!

Уже давно получил от тебя восторгом, что ты жива и находишься на Зап. Украине. Но вот на днях получил из Президиума Верховнаго Совета СССР твое заявление, в котаром ты разыскивалась меня. Теперь точно знаю, где ты живешь и работаешь. Поэтому написать пару слов о себе, о нашей маме, о нашем хлопчику Толе и об Андрее.

Вот уже больше месяца, как я приехал из Москвы в Минск. Работаю я сейчас Начальником Управления по делам искусств Белорусской Республики и поэтому мне [illegible] некогда.

Твоя мама Анастасия Степановна жива и здорова и ничуть не постарела. Живет она сейчас в Москве вместе с Толиком и Андреем. Могу тебе сказать их адрес: Москва, гостиница „Гранд-отель", комната 410.

Ты помнишь, как я тебя провожал на Украину, и ты поехала в хорошем купэ с зеркалами, а потом через какую-нибудь неделю началась война. Гродно немцы начали бомбить 22-го июня в 4 часа утра. Мы еще спали и проснулись от взрывов. Встали, забрали своих маленьких детей и спустились в подвал. Целый день мы просидели в подвале. Я несколько раз ходил в город - в Горком, Райком, но никто не мог дать мне сведений, каково положение и вообще что делать.

Сидели мы в подвале до тех пор, пока не начали падать бомбы в садик около дома. Тогда мы решили выйти из города в ближайшую деревню. Был у нас как раз старый Эпштейн, и он решил идти с нами. Мама твоя взяла на руки Толика, а Эпштейн Нину, а я с Андреем немного вещей за плечи – и так пошли. Было 9 часов вечера, когда мы вышли из города. Мы дошли до ближайшей деревни и там переночевали. Возвратиться на утро в город уже нельзя было.

Все учреждения и люди выехали и вышли из города. Мы сели на случайную грузовую машину и доехали до г. Лида. Из Лиды мы уже пошли пешком, потому что машина испортилась. Стали идти по ночам, потому что днем не давали идти налёты немецких ~~самолетов. Из Лиды вышли~~ вечером. И здесь от нас отбился Эпштейн с Ниной. Напился воды у колодца и пошел вперед, а пока напились мы (было очень много людей) он отошел и как мы не искали, никак его не нашли. Так и до сих пор не знаем, где наша Нина. Так мы шли и шли пешком на восток. Наш коничек захудал. Я поймал одну лошадь и нашел воза и некоторое время ехали. В одном колхозе Минской области прожили месяц. Я ходил косить, а мама ходила жать. Платили нам молоком. Мы подправили нашего хлопчика и снова поехали. В одном месте (в Полесье) отдали лошадь с возом одному дядьку, потому что нельзя было переехать реки и снова пошли пешком разными глухими дорогами Полесья.

3.

В половине сентября мы пришли близко к г. Мозырь, и 50 километров южнее его остановились в одной глухой деревушке. Порешили здесь остаться. Дальше нельзя было идти — старосты, полицаи, немцы. Начали работать. Я сеял людям, пахал, молотил цепом, делал ночвы, ложки, веретена, вёдра, плёл коробки, а мама копала картошку, а потом шила людям. Никакой цены за свою работу мы не назначали, — кто что дает, то и хорошо. Потому что население было очень плохое, жить среди них было очень опасно. Так прожили всю зиму, не имея хлеба, а только пустую затирку, картошку. Даже тяжело было доставать стакан молока для нашего хлопчика.

Мама пряла людям за дарэмницу. Хорошо то, что кругом деревни был лес, и мы не нуждались в дровах и смольняках, чтобы светить вечерами.

На весну 42-го года мы посадили при помощи добрых людей картошки и посеяли пуд гречки и 5 фунтов ячменю. Всю весну ели лебеду и разное другое зелье, а потом питались ягодами и грибами. Нас выгнала хозяйка из хаты (говорила, что мы партизаны и т.д.) а никто в селе не пустил в хату. Наконец, один дядька согласился пустить только на два месяца до зимы. Около колхозного хлева была пустая хата без окон и без печи. Я ее за два месяца поправил — сделал большую печь (мама делала сырые кирпичи), а я собирал везде, где только можно разные кусочки калёного кирпича по усадьбам (где раньше были хутора).

4.

и таким образом сделал печь. Сделал подлогу, поладил крышу, сделал два окна, и мы на зиму стали жить в этой хате.

Но вот в ноябре 42 года пришли в район партизаны, и тогда мы всей семьей пошли в отряд. Я ~~рабо~~ сначала был бойцом, а потом работал заместителем редактора партизанской газеты. В мае месяце 43 года мама с Томиком и Андреем улетели ~~на~~ из отряда на самолете в Москву, а через месяц вызвали из Москвы и меня. Я прилетел в Москву 5 июля 43-года, и вот уже скоро год, как работаю начальником Управления по делам искусств Белоруссии. Вот пока и всё.

Томик у нас очень хороший хлопчик, очень умный и красивый, и мы его очень любим. Он перенес с нами все трудности, был тихим хлопчиком, совсем нам не надоедал в дороге.

Он тебя тоже знает — мы говорим часто ему о тебе. Если опросишь — где Таня? — он скажет, что „Таня поехала на Украину." Ты когда нибудь его увидишь. Он ходит с Андреем гулять в парк каждый день, он знает Кремль, как называются все машины и т.д. и т.д.

Об Андрее мало чего хорошего могу сказать. Расскажет тебе о нем твоя мама.

Напиши, Таня, о себе — живы-ли Себастьян и Марья. Если они живы, передай от меня щирый поклон.

Адрес мой: Минск, Управление по делам искусств при СНК БССР — мне.

Получил письмо твоего мужа т. Смирнова тоже из Президиума Верх. совета. Разыскивает меня.

5.

Напишу ему пару слов. И как это ты так скоро вылетела замуж? Ну, это дело твоё.

В Гродне я еще не был. Думаю через день улететь в Москву, а то уж давно не видел семьи. Когда приеду снова в Минск, тогда с'езжу в Гродно. А к вам я уж не знаю, когда. Может-быть привезу в Минск маму и хлопчика и Андрея. Тогда тебе напишем.

Ну, бывай здорова!

Жму твою руку

Пестрак

«ПАКУЛЬ РУКА ПЯРО ТРЫМАЕ»
Лісты Зоські Верас беларускім пісьменнікам

Лес паводле сваёй прыроды — захопнік. У Бертальда Брэхта ў вершы «Пра людзей Картэса» з надзвычайнай мастацкай сілай апісана, як густы паўднёва-амерыканскі лес за ноч праглынуў цэлую экспедыцыю іспанскіх каланізатараў. Запозна спахапіўшыся, яны не паспелі прасекчы выйсце ў густой мярэжы «галін магутных, нібы рукі тоўстых», якая раптоўна абрынулася на іх з усіх бакоў.

Верш Брэхта міжволі прыгадаўся мне мінулай восенню, калі мы з сябрамі наведаліся ў Панарскі лес пад Вільняй, дзе калісьці стаяла Лясная хатка Зоські Верас (1892–1991). Хатка згарэла ў 1990 годзе, калі гаспадыня ў ёй ужо не жыла — прыканцы жыцця перабралася ў гарадскую кватэру дачкі.

Нягледзячы на тое што нашым правадніком быў унук пісьменніцы Яраслаў Войцік, мы не адразу знайшлі патрэбнае месца. Калісьці вялікі і дагледжаны сад, паляна перад хаткай, ледзь бачныя пад крушнямі закуранай цэглы падмуркі — усё было захоплена лесам.

Самотныя яблыні частавалі нас гаркаватымі яблыкамі, колішняга падворка было не пазнаць, перыметр хаты пад наступам змрочных ялінаў сціснуўся і здаваўся нерэальна маленькім.

А прайшло ўсяго нейкіх дваццаць пяць гадоў… Лес над нашымі галовамі шумеў лагодна, зусім не па-захопніцку.

Пад пошум гэтага лесу Зоська Верас каратала доўгія адзінокія дні, парадкуючы свае каштоўныя архівы, пісала ўспаміны. Пра Гарадзенскі гурток беларускай моладзі, пра старую беларускую Вільню, пра Першы Усебеларускі з’езд, дэлегаткай якога была, пра цікавых людзей, з якімі яе зводзілі жыццёвыя шляхі.

Паткнулася была з тымі ўспамінамі ў менскія рэдакцыі — вынік быў амаль нулявы. Часам, праўда, сёе-тое праскоквала ў друк у беластоцкіх выданнях — у календарах і тыднёвіку «Ніва», але і там тэксты былой нашаніўкі (пра гэта ведалі ўсе) і сяброўкі Рады БНР (пра гэта ведалі хіба ў адпаведнай канторы) часам ляжалі гадамі.

І тады Зоська Верас усё тое, што помнілася, пачала расказваць людзям — у лістах. Адрасатаў, якія цікавіліся праўдзівай гісторыяй, знайшлося нямала — у Менску і Гародні, у Зэльве і Пружанах, у Германавічах на Віцебшчыне і Гудзевічах на Гарадзеншчыне, на Беласточчыне за заходняй мяжой і на Стаўрапольшчыне за мяжой усходняй, у Варшаве і Маскве. Сама аўтарка пазней спрабавала падлічыць колькасць тых лістоў-успамінаў — выходзіла больш за 6000.

У 2013 годзе ў серыі «Гарадзенская бібліятэка» выйшла кніга Зоські Верас «Я помню ўсё», куды ўвайшла толькі невялікая частка яе эпісталярнай спадчыны — 386 лістоў. Рыхтуецца да выдання наступны том: мастацкія творы, новыя ўспаміны і зноў жа — лісты, з якіх, нібы з мазаічных шкельцаў, складаецца вялікая панарама беларускага жыцця XX стагоддзя.

На прэзентацыі кнігі «Я помню ўсё» ў Германавіцкім культурна-асветным цэнтры імя Язэпа Драздовіча (Шаркаўшчынскі раён) выступаў колішні карэспандэнт пані Людвікі Сівіцкай (сапраўднае імя-прозвішча нашай гераіні), настаўнік Клімент Кожан. Мне запомніліся яго словы: «Я ў сваім жыцці закончыў два ўніверсітэты — Беларускі дзяржаўны і Універсітэт Зоські Верас». Так заслужаны педагог і краязнавец ацаніў веды, атрыманыя ад сваёй нашмат старэйшай прыяцелькі.

У нас таксама ёсць магчымасць стаць вольнымі студэнтамі Універсітэта Зоські Верас. Упэўнены, што ў чарговай порцыі яе лістоў кожны чытач знойдзе цікавую для сябе інфармацыю.

Ужо ў вельмі паважным веку пані Людвіка (а памерла яна на 100-м годзе жыцця) імкнулася дагаварыць недагаворанае, дапісаць недапісанае. На адмыслова разлінеёных аркушах навослеп вялікімі літарамі пісала гісторыку Юрыю Туронку: «Чуюся вельмі дрэнна, але стараюся яшчэ тое-сёе зрабіць, пакуль рука пяро трымае».

Добра, што ў Лясной хатцы не было тэлефона… Як тут чарговым разам не пагадзіцца з рацыяй мудрых рымлянаў: verba volant — scripta manent. Так, напісанае — засталося. Каб мы і нашыя нашчадкі помнілі, ведалі і рабілі высновы.

Змешчаныя ніжэй лісты друкуюцца пераважна паводле арыгіналаў, якія зберагаюцца ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (прынагодна выказваю падзяку яго дырэктару — сп. Ганне Запартыцы). Выкарыстаныя фонды: № 56 (воп. 1, спр. 24), № 71 (воп. 1, спр. 53), № 273 (воп. 1, спр. 205), № 444 (воп. 1, спр. 151). Падзяка таксама Нілу Гілевічу, Вользе Іпатавай, Юрыю Туронку, Уладзіміру Содалю, якія бескарысліва перадалі для публікацыі адрасаваныя ім лісты.

МІКОЛУ УЛАШЧЫКУ

29 красавіка 1968 г. Вільня

Паважаны грамадзянін.

Насамперад трэба выясьніць нейкае непаразуменьне. Я ніякіх артыкулаў аб бежанскіх справах у «Полымі» не друкавала. Можа, хто іншы? Сягодня напісала ў Менск, прабую выясьніць.

Сама маю напісаныя ўспаміны аб сваёй працы ў Менску ў Т[аварыст]ве помачы ахвярам вайны, г. зн. аб тым, што мы стараліся для бежанцаў зрабіць, чым дапамагчы. Але гэта ня можа даць магчымасьці напісаць артыкул у тым духу, як гэтага патрабуюць.

Маю весткі аб адной вёсцы — выселенай і г. д. У хуткім часе дастану крыху падобнага матэрыялу. Толькі што такі «прыватны» матэрыял ніякім спосабам ня дасьць адказу на пытаньне, напр.: сколькі народу было выселена і г. п. Гэта могуць выясьніць толькі дакумэнты афіцыяльныя, захаваныя ў архівах. Бежанцамі займаліся: 1) г. зв. Тацьцянінскі камітэт, 2) Саюз гарадоў, 3) Усерасійскі земскі саюз. У Менску, напр., гэтыя арганізацыі мелі прытулкі, давалі дапамогі, г. зв. пайкі і г. д. У Менску апрача Беларускага Т[аварыст]ва помачы былі камітэты Польскі і Жыдоўскі.

Сабраць матэрыялы нялёгка. Я зьвярнулася да трох асобаў, і толькі адзін настаўнік адразу пагаварыў з вучнямі 8 і 9 кл. і растлумачыў вагу пытаньня, і яны запісываюць ад сваіх дзядоў іх успаміны з тае сумнае пары.

Дзьве асобы, якія маюць вельмі шырокія кантакты зь сялянамі, нават не адклікнуліся.

Калі б была ўжо адпаведная колькасьць матэрыялаў, то трэба было б шукаць некага, хто мог бы іх апрацаваць. Шчыра кажу, што гэта не на мае магчымасьці. Хоць справа гэтая вельмі мяне цікавіць і вагу яе разумею…

Ці ж можна забыцца, што бачылі вочы? Ці ж можна ня помніць, як на вуліцах Менска гарэлі вогнішчы, пры каторых проста на каменьнях сядзелі і ляжалі людзі? Паміж вогнішчамі стаялі вазы, а на іх плакалі дзеці…

Каб Вы, паважаны грамадзянін, былі ў Вільні, вельмі была б рада пазнаёміцца з Вамі, і хутчэй можна было б дагаварыцца, чым лістоўна.

З паважаньнем — *Л. Войцікава*.

P. S. Учора я была ў гр. Шнаркевічаў[1], добрых старых знаёмых. Гр. Я. Шнаркевіч рады будзе Вас бачыць. Старэнькі ён ужо і здароўе яго слабое. *Л. В.*

СЦЯПАНУ МАЙХРОВІЧУ

10 лістапада 1968 г. Вільня

Паважаны Сьцяпан Казіміравіч!

Перадусім віншую Вас з 60-годзьдзем і жадаю ў далейшым шчасьлівым жыцьці посьпехаў у творчай працы. Ня ведаючы, як доўга будзеце ў Ленінградзе, не сьпяшалася з адказам.

Праўдападобна, ня ведаеце, што я пішу свае ўспаміны пачынаючы ад 1909 г. Ад верасьня 1915 г. да жніўня 1918 г. я жыла ў Менску. Успаміны за гэты час пад загалоўкам «Менск» абымаюць усё, што я помніла аб Фабіяне [Шантыры][2], а таксама некаторыя выпіскі зь яго лістоў, у якіх выразна адбілася яго жыцьцёвае credo, яго погляды ды праца ў Бабруйску.

Так што нанава пісаць німа чаго, я гэта даўна зрабіла. Ведаю ад Арсеня Сяргеевіча Ліса, што сабраную ці, хутчэй, атрыманую празь мяне бібліяграфію і пэўныя зацемкі Вы атрымалі. Імпрэсію «У час барацьбы» я маю. Паводле мяне, у ёй не хапае пэўных акцэнтаў, якія моцна падкрэсьліваліся ў лістах. Мяне асабіста больш хвалюе яго праца ў Бабруйску і яго літаратурная спадчына, чым далейшая палітычная дзейнасьць. Такая ўжо мая натура, што палітыка — не мая дамэна. Відаць, я да гэтага не дарасла.

Калі зьдзейсьніцца праект Вашага прыезду, пераглядзім лісты, і з выбраных я зраблю копіі. Мушу толькі папярэдзіць, што паразумецца са мной нялёгка, бо дрэнна чую. І то не ад старасьці, а гэта маё няшчасьце пачалося пасьля нэрвовага шоку, калі мне было ўсяго 20 гадоў.

Стараюся дастаць і перапісаць пераклад на польскую мову твору Ф. Ш[антыра] «Сьвяты Божа». Хачу дайсьці, як гэты твор закончаны, бо друкаваны ў «Хрэстаматыі» І. Дварчаніна мае абрэзаны канец. Я гэты твор чытала ў рукапісе і канец помню… А можа, Ф[абіян] сам яго абрэзаў, каб не выклікаць канфліктаў? Але зроблена гэта вельмі нязручна: тэкст страціў сувязь з загалоўкам.

Літаратурная спадчына вельмі невялікая. Німа і ня знойдзецца вершаў, друкаваных у 1915 г. у «Świetačy»[3]. Можа, магчыма было б выкарыстаць выняткі зь лістоў? Ёсьць, напрыклад, вельмі прыгожае апісаньне Палесься, а таксама Случчыны.

Усяго добрага! З прывітаньнем — *Л. Войцікава*.

ВОЛЬЗЕ ІПАТАВАЙ

24 студзеня 1972 г. Вільня

Паважаная грамадзянка.

Сардэчна дзякую за памяць і за пажаданьні. Адначасна дзякую за мілыя хвіліны, якія я перажыла, чытаючы Вашую «Прадыславу»[4]. Вельмі, вельмі гэты Ваш твор мне спадабаўся! Віншую Вас з посьпехам і зычу найлепшага плёну ў далейшай працы.

Надта была б рада даведацца, як Вам жывецца і працуецца ў Менску? Ці лепшыя маеце абставіны, чым у Гродне? А як з кватэрай? Не замарозілі Вас маразы? У нас было па –20°, –27°. Самі мы ня мерзьлі, але баімся, ці не прымерзьлі ў нас белыя акацыі.

Мо калі давядзецца Вам быць у Вільні. Загляніце і да нас. Асабліва запрашаю вясной і летам, калі ў нас поўна кветак, а пасьля цьвітуць белыя акацыі — у нас іх каля 40 штук.

Пытаецеся аб мае ўспаміны? Хіба ў друку іх ніколі ня будзе. Ужо прабавалі пусьціць у друк самыя «бязьвінныя» — аб Гарадзенскім гуртку беларускай моладзі (давалі ў «ЛіМ») і аб Гальяшу Леўчыку (у «Полымя»), — нічога ня выйшла. Больш прабаваць ня буду. Абыдзецца.

З маіх матэрыялаў, можа, хто калі ў будучыні скарыстае. Усё ж хацела б скончыць пісаць. Толькі ці змагу? Нешта здароўе нецікавае, а гады — тым больш.

Усяго Вам найлепшага! Шчыра спагадлівая — *Л. Войцікава*.

Прывітаньне Вам ад майго сына. І ён дзякуе Вам за памяць. Выбачайце за такі афіцыяльны тытул. Ня ведаю, як Вас па бацьку. *Л. В*.

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

3 сакавіка 1977 г. Вільня

Паважаны Уладзімір Ільіч.

Нарэшце адсылаю Вам здымак. З Вашай капэрты не скарыстала, бо, не спадзяваючыся, што там дзьве капэрты, абедзьве разам разарвала. Цяпер маю запас вялікіх капэртаў.

Была ў мяне пазаўчора Дуж-Душэўская[5]. У нас аказалася шмат супольных знаёмых. На жаль, гэта чалавек, які нічым беларускім не цікавіцца. Ёй 79 гадоў. Гаворыць быццам па-беларуску, але гэта мешаніна моваў — расейскай, польскай і беларускай… Сын (быў зь ёю) лічыць сябе літоўцам! Абое ня маюць ніякага ўяўленьня аб беларускай літаратуры, пісьменьніках. Ня толькі сучасных, але і старых.

На маё пытаньне пра сям'ю Пятровічаў сказала, што нічога аб іх цяпер ня ведае. Што ў Пятровічаў (старых) было 3 дачкі… Адна зь іх, Стася, з мужам і дзяцьмі выехала — эвакуявалася падчас нямецкай акупацыі за граніцу. Куды? Ня ведае. Дзе 2 апошнія — яна таксама ня ведае. Абяцала, як будзе ў Коўне, даведацца. Але дадала, што бывае там рэдка, а пісаць лісты лянуецца…

Сам К. Дуж-Душэўскі жыў у Пятровічаў, у іх уласным доме на Троку ў 1920 годзе, калі яго жонка была даўжэйшы час у Вільні. Але казала мне Душэўская, што ў Коўне жыве адна дачка В. Ластоўскага. Калі мне ўдасца дастаць яе адрас, то напішу да яе, спасылаючыся на добрае знаёмства зь яе бацькам. Мо яна што ведае аб сям'і Пятровічаў? У найгоршым выпадку — не адкажа. Але папрабую.

Не магу зразумець, як гэта Дуж-Душэўскі не пастараўся зрабіць сваю сям'ю беларускай? Я яго асабіста ня ведала, але мне шмат аб ім гаварылі і пісалі як аб беларускім патрыёце. Дзе ж гэты патрыятызм? Як сам памёр, то і сьлед аб ім загінуў… Прыкра гэта.

Яна сама — ленінградка (петраградка), расейка, але я ведаю выпадкі, калі беларус, сапраўдны патрыёт, з варшавянкі зрабіў беларуску, якая пасьля сьмерці мужа асталася ў Вільні (хоць мела блізкіх сваякоў у Варшаве) і да канца жыцьця гаварыла па-беларуску, і добра гаварыла.

Але хопіць. Ня маю часу і настрой цяжкі. Апошні дзень адпачынку дачкі. Слаўка[6] ўжо працуе. Ад заўтра цэлыя дні — адна… Да таго ж без сабакі, бо наш стары дванаццацігадовы Марс скончыў сваё жыцьцё. Як вытрымаць — ня ведаю.

Усяго найлепшага! Не забывайце, пішыце. *Л. В*.

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

5 сакавіка 1977 г. Вільня

Паважаны Уладзімір Ільіч.

Дзякую за павіншаваньні і пажаданьні — у сваім імяні і дачкі. Гэтай кніжкі С. Александровіча я не чытала. Што за «збажжовы» рынак — ня можам сабе ўявіць. Але калі б нават гэта ўдалося, то і так нічога б не дало, раз таго дому ўжо німа.

Цяпер аб К. Дуж-Душэўскім. Скуль ён родам — пакуль што ня ведаю. Архітэктар. Скончыў архітэктуру ў Пецярбургу. Вучыўся ў той самы час, што і Б. Тарашкевіч.

Я асабіста яго ня ведала, але мае знаёмыя таго часу, пішучы да мяне зь Пецярбурга ў Менск, часта яго ўспаміналі. Жонка — родам з Пецярбурга. Доўга працаваў у Коўне. Там шмат, падобна, будынкаў ім пабудаваных. Заробкі яго былі высокія, і ён, як добры беларус, ахвяраваў кожны месяц пэўную суму на ўтрыманьне Беларускага музэю імя І. Луцкевіча[7] ў Вільні. Яго жонка і сын цяпер жывуць у Вільні. «Крывіч»[8] выходзіў пад рэдакцыяй В. Ластоўскага і Кляўдыюша Дуж-Душэўскага. Паміж іншым, мой зяць ведаў сям'ю Душэўскіх у Коўне, і цяпер зяць і мая дачка з удавой Душэўскага спатыкаюцца.

Пры аказіі — можна ўведаць, скуль Вы родам? Мяне вельмі інтрыгуюць ужываныя Вамі тэрміны: *штосьці, хтосьці, кагосьці*. Гэта так па-нашаму, па-гродзенскаму, асабліва па-сакольскаму. Я, на жаль, за столькі гадоў зусім іх ужываць перастала. А неяк за душу бяруць.

Я ж аб Вас амаль нічога ня ведаю. Ці сям'я ў Вас вялікая? Ці дасталі ўжо новую кватэру? Бо на капэрце адрас стары. Скажаце — ciekawość pierszy stopień do piecla[9]? Але любога чалавека добра ведаць, хоць пакуль што і не асабіста.

Ад Зыгмунта А[брамовіча][10] ня маю весткі, але пісалі мне знаёмыя, што да іх пару слоў пісаў. Вельмі доўга — піша — хварэў.

Усяго добрага. *Л. Войцікава*.

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

28 сакавіка 1977 г. Вільня

Паважаны Уладзімір Ільіч.

Ліст Ваш атрымала. Дзякую за весткі аб сабе. Так Жлобін у р-не Бабруйска? Адшукала я яго на мапе. Ня так я адшуквала, як мой унук. Бабруйск ведаю. Была там у 1916–17 гг.

Забірае Вам час праца над уладжваньнем кватэры? Дык гэта ж радасьць! Тым больш, калі ёсьць для каго гэта рабіць. Няхай Вам і Вашым шчасьліва там жывецца!

Аб тым, каб сфатаграфаваць будынак, дзе была крама З. Нагродзкага[11], — я добра помню. Але нагоды як німа, так німа. Калі-некалі пакажацца сонца, але якраз тады зяць на працы. Усё ж гэта будзе зроблена. Рада буду пабачыць Вас у сябе. Каб хоць знайшоўся нейкі менш-больш пагодны дзянёк, бо ад прыстанку аўтобуснага да нас нейкі кілёмэтр дарогі.

Зразумела, дагаворыцеся па тэлефону з маім зяцем, бо самі аніяк ня знойдзеце. Нават калі хто добра ведае горад, і то нас ня знойдзе.

Што да К. Дуж-Душэўскага, то хіба шмат зможаце даведацца ад майго зяця. Ён нейкі час жыў (вучыўся) у Коўне і Дуж-Душэўскага асабіста ведаў. Цяпер і зяць, і мая дачка з удавой Душэўскага спатыкаюцца. Я яе ня ведаю.

Аб Злотаве і я думаю, і шмат думаю. Апошнюю вестку ад Зыгмунта Абрамовіча мела перад Новым годам. Я, апрача адказу на тую картку, пісала 2 разы. Прыпамінала аб матэрыялах для Вас. Усё без рэзультату. Толькі знаёмая паведаміла, што мела ад З. А[брамовіча] некалькі слоў. Пісаў, што доўга хварэў. Цяпер то ўжо і ня ведаю, што думаць.

Пасьля Вашага першага ліста да З. А-ча ён мне пісаў аб сваіх «спатканьнях» зь вершам Купалы «А хто там ідзе?». І дадаў: «Пішу гэта табе, а гр. Содалю ў такой форме пасылаць не магу». Відаць, меўся апрацаваць інакш. Калі Вас цікавіць у «такой форме», як маю, — дам прачытаць. Ня бачу там нічога неадпаведнага.

Добра было б загадзя ведаць, калі прыедзеце. Чакаю. Ад маіх — прывітаньне. Усяго найлепшага. *Л. Войцікава*.

МІКОЛУ ЕРМАЛОВІЧУ

9 красавіка 1977 г. Вільня

Паважаны Мікалай Іванавіч.

Дзякую за ліст і за «Полымя». Я «Полымя» ўжо мела, мне прыслаў усе тры нумары Арсень Сяргеевіч [Ліс], але прыемна мець з Вашым подпісам.

А Цёткі я зусім ня ведала. Як яна друкавалася ў Каляднай і Велікоднай пісанках, мне было 11 гадоў і я жыла на Украіне. А пасьля, калі ў 1909 г. прыехала ў Гродзеншчыну, то хоць была пару разоў у Вільні, але спаткацца не давялося. Вершы яе і прозу я, разумеецца, ведала — чытала.

Свае ўспаміны канчаю, але што сьвет іх не пабачыць, — гэта рэч пэўная. Хто захоча зь імі пазнаёміцца, мусіць сам аб гэтым паклапаціцца, г. зн. прыехаць і прачытаць.

Вось Вам прыклад: 18 сакавіка споўнілася 50 гадоў ад выхаду першага нумару «Заранкі»[12]. С. М. Новік-Пяюн[13], мой найлепшы супрацоўнік і прыхільнік, хацеў, каб гэты юбілей неяк адзначыць. Напісаў кароткую зацемку, узяў мае ўспаміны аб «Заранцы» і занёс у «ЛіМ». Думаў, што надрукуюць… А гэта ж рэч бязьвінная. Нікога і нічога не закранае. Праўда, магчыма, частка маіх успамінаў пойдзе ў друк — гэта «Беларускае каапэратыўнае т[аварыст]ва «Пчала» і яго орган «Беларуская борць».

Вы, напэўна, ведаеце, што маняцца выдаць альманах «Праменьні». А. Мальдзіс запрапанаваў мне даць туды частку ўспамінаў. Я адказала, што калі ім такая тэма — «Пчала» і «Беларуская борць» — падыдзе, то добра — дам. Напісалі, што падыдзе, і прасілі прыслаць на чэрвень. Вось гэтым цяпер і займаюся. А матэрыялу шмат, бо за 10 гадоў працы. Але я маю ўсе дакумэнты «Пчалы» і ўсе нумары «Бел. борці». Хоць гэта яшчэ не зусім пэўна, што ў друк пойдзе. Мала што можа быць. Не спадабаецца што-небудзь, і ўсё. Што будзе — тое будзе, я сваё зраблю.

Дзіўна, што Вы ня чулі аб Улад. Паўлюкоўскім[14]. Цікавы быў чалавек. Мы зь ім былі добра знаёмыя. Ён быў сталым супрацоўнікам «Маланкі», даваў матэрыялы ў беларускія календары, выдаў пару кніжачак вершаў і прозы. Але гэтыя апошнія — рэчы слабенькія. Але ёсьць у яго адна вельмі цікавая і карысная праца — фальклёрна-этнаграфічная, калі можна так акрэсьліць. Друкавалася ў «Шляху моладзі»[15] праз цэлы 1934 год. На жаль, без загалоўка. Месяц у месяц сабраныя народныя прагнозы, прыказкі, звычаі сьвяточныя і г. д. Але пачынаецца ад назоваў месяцаў у рымлянаў, немцаў, французаў, англічан, і назовы ў народаў славянскіх. Я радзілася з Арсенем Сяргеевічам [Лісам], які даць загаловак. Ён адказаў, што можна назваць «Народны каляндар».

«Шлях моладзі» ёсьць тут у былога яго рэдактара Янкі Багдановіча[16]. Я хацела гэтую працу У. П[аўлюкоўска]га перафатаграфаваць, каб мець у сябе і каб яна была больш даступная для людзей. Мой с. п. сын меўся гэта зрабіць, але ўжо ня змог. Тады я ўсю гэтую работу перапісала ад рукі. Праца была не скажу каб лёгкая і заняла мне шмат часу. Але што хацела мець, тое і маю.

Бібліяграфію У. П[аўлюкоўска]га маю падрабязную. Пісаў яе пасынак Паў-га. А вось здымка ня маю. І адрасу таго пасынка ня ведаю. Ня ведае адрасу і Янка Багдановіч, хоць асабіста зь ім знаёмы. Абяцаў мне, што як удасца спаткацца, то аб здымак запытаецца. Тым часам Я. Багдановіч доўга не даваў знаку жыцьця, аж сяньня атрымала ад яго картку, што месяц лячыўся (хіба ў шпіталі?), а і цяпер моцна хворы. Так што здымак пад вялікім знакам запытаньня.

Добра было б, каб Арсень Сяргеевіч [Ліс] прыслаў мне копію здымка Я. Пачопкі[17]. Ён мне нічога не пісаў, што мае, а і наагул даўна не пісаў. Мо там у яго ізноў хварэюць? Не пытаюся, бо не хачу дакучаць. Як зможа — напіша.

Я тут у Вільні — як у пустыні. Усе старэйшыя паўміралі. Асталіся П. Каруза[18] (хворы на сэрца, нідзе не выходзіць) і П. Сергіевіч. Але апошні зусім страціў памяць, аб нішто яго не дапытаешся. А малодшыя зусім ад справаў беларускіх адарваліся. Кожны мае сваё асабістае жыцьцё, і ім заняты.

Так, значыцца, стараецеся разблытаць фальсыфікаты? Веру, што зрабіць гэта цяжка. Прайшлі вякі… Але хіба гэта ня дзіва, калі такі, здаецца, нядаўні канец 20-х гадоў пакінуў у архівах (партыйных) нямала фальшывых вестак. Ведаю напэўна, што мана, бо тычыцца майго мужа і маёй «Заранкі». Не магу зразумець, нашто гэта каму было патрэбна? Вось яшчэ адна прычына, што я не хачу, хоць бы гэта і можна было, публікаваць сваіх успамінаў. Няхай бы хто прыраўняў мае ўспаміны да тых архіўных вестак. Што ён падумае, скажа, што я маню? Бо як жа ня верыць архівам? Калі хто будзе цікавіцца маімі ўспамінамі, то хіба той, хто ведае і будзе мне верыць, ня скажа, што маню. Так будзе лепш.

Немагчымая вясна… Холад, дажджы, дажджы са сьнегам… Нават трава не зелянее. А на здароўе як дрэнна дзеіць! Дачка мая хварэе, прастудзілася. Баліць горла, ёсьць крыху гарачкі. Баюся, ці не ангіна, а яна да лекара ісьці ня хоча. А мяне мучыць радзікуліт. Шмат сілы волі трэба, каб сядзець і пісаць. Калі зможаце, час пазволіць — пішыце.

Усяго найлепшага! Ад маіх — прывітаньне. *Л. Войцікава*.

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

11 кастрычніка 1977 г.

Паважаны Уладзімір Ільіч.

Сяньня выслалі Вам здымкі лістоў Ф. Б[агушэві]ча, пераклады іх і ліст. Цяпер ізноў пішу, бо толькі што атрымала ліст ад З. Абрамовіча. Ён усё хварэе. Апошнім часам — грып, але галоўная справа ў далёка пасунутай гіпэртаніі, а магчыма, і ў склерозе.

Я вельмі хачу паслаць яму нумар «ЛіМа», дзе мае ўспаміны аб Леўчыку. Але рэдакцыя не прыслала мне ніводнага экзэмпляра, таму надта прашу Вас, калі можна, яшчэ гэты нумар знайсьці — паслаць яму. Буду Вам вельмі ўдзячная.

Толькі баюся, што гэты мой ліст не застане Вас у Менску. Мо Вы якраз цяпер у Бабруйшчыне? Магчыма, будзеце ў самім Бабруйску? Ці існуе яшчэ там старая крэпасьць, дзе ў 1917 г. быў вайсковы вялікі шпіталь для раненых? У тым часе я была ў Бабруйску некалькі разоў. Там бурна разьвіваўся беларускі рух. Была арганізацыя Грамады (Бел[арускай] сац[ыялістычнай] грамады), праходзілі мітынгі — салдацкія і сялянскія, выдаваліся беларускія адозвы. У сваіх успамінах я шмат аб гэтым пішу.

Хацела ў справе высылкі «ЛіМа» Абрамовічу напісаць С. Новіку (яны знаёмыя), але на апошні ліст да яго ня маю адказу. Баюся, што ён ізноў выехаў у Слонім і няхутка вернецца. А мо проста хворы? У яго стэнакардыя, і часта бываюць прыпадкі. А ён — адзін… Як ня піша, то ня маю магчымасьці даведацца — чаму?

Усяго добрага! *Л. В.*

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

26 кастрычніка 1977 г. Вільня

Паважаны Уладзімір Ільіч.

Нарэшце я пазбылася розных дробных справаў (выслала каля 18 лістоў!) і магу спакойна пісаць Вам. Думаю, што Вы ўжо пасьпелі пабыць у Бабруйску і вярнуцца.

Нічога цікавага я Вам сяньня не напішу. Мушу выясьніць, чаму я бывала ў Бабруйску. Там працаваў загадчыкам гаспадарчай часьці вайсковага шпіталя мой першы муж (бацька майго памёршага сына) Фабіян Шантыр. Сям’я наша была чыста ваеннага часу.

Ён у Бабруйску, я — у Менску. Ён, як ваенны, выехаць адтуль ня мог, а я не хацела кідаць сваёй працы ў Камітэце помачы ахвярам вайны, бо не было людзей да гэтай працы. І вось мы час ад часу езьдзілі да сябе ў адведзіны на адзін дзень, найбольш на два. У такіх абставінах не было часу знаёміцца з горадам, яго мінуўшчынай і сучаснасьцю. Шпіталь (на 600 чалавек) зьмяшчаўся ў крэпасьці, там жа жыў мой муж. Будынак быў добра захаваны. Грубыя муры, панурыя, вузкія калідоры. Але салі хворых і памяшканьні пэрсаналю — сьветлыя, зь вялікімі вокнамі.

Першы раз я там была ў красавіку 1917 г. Паехала разам з трупай Ф. Ждановіча, якая мела выступіць у Бабруйску на просьбу Ф. Шантыра (маю яго ліст у гэтай справе) — са спэктаклем «У зімовы вечар» Э. Ожэшковай.

Тут мушу перайсьці да другой тэмы, каб выясьніць, што *пачаткі* беларускага тэатру ў Мінску, так як гэта апісывае ў кніжцы «Рэкі цякуць з ручаёў» Я. Рамановіч[19] — гэта вялікае непаразуменьне! Прачытаўшы гэтую кніжку, я пастаралася аб адрасе Я. Р-ча і напісала яму. Адказ атрымала, але такі блытаны, што я нічога не зразумела. Ён, а пасьля і П. Мядзёлка, зьвязываюць пачаткі беларускага тэатру з г. зв. «Беларускай хаткай» у панямецкім бараку. А фактычна трупа Флярыяна Ждановіча пачала працаваць задоўга да немцаў. Выступала ў Менскім летнім тэатры. Ставілі «Пашыліся ў дурні», «Апошняе спатканьне» У. Галубка, «У зімовы вечар» і г. д. Я там ня раз прадавала білеты ў касе каля ўваходу, галоўна таму, што мела ўласную нацыянальную вопратку. Гэтага, відаць, ня хочуць браць пад увагу. Мо таму, што гэта было перад Кастрычнікам?

І вось прыяжджаючы на які дзень, я часта памагала мужу ў шпітальных рахунках (600 хворых — гэта ня жарт) або езьдзіла аглядаць заарэндаваныя для шпіталя сенажаці і г. д. На ніякія агледзіны гораду не было ані часу, ані магчымасьці. Ведаю, што там былі 2 гімназіі — мужчынская і жаночая, быў нейкі добры клюб, дзе выступала беларуская трупа Ждановіча. А артыстаў на начлег і вячэру ўладкавалі ў самым шпіталі. Вячэрай займалася я сама пры помачы салдата.

Пасьля, як я Вам ужо пісала, была там моцная беларуская арганізацыя (Беларуская сацыялістычная грамада). Мітынгі (зьбіралася па 3000 асоб), часта лекцыі, вечарыны з выстаўкамі беларускіх кніг і іх прадажай… Ладзілі Купальле. Усё гэта ўспамінаецца ў лістах Ф. Ш[анты]ра да мяне…

Ня менш інтэнсіўная і ўсебаковая праца вялася ў Менску. Масы бежанцаў — гора, бяда, хваробы… Былі бежанцкія ўстановы — польскія, жыдоўскія, дзяржаўныя… Але нам трэба было бежанцаў-беларусаў згуртаваць пры нашым Камітэце. Арганізаваць сталоўкі, начлежкі, дзіцячы прытулак. А грошы на гэта на пачатку было — 500 руб.! Усё трэба было браць працай, усебаковай працай… Сябры Камітэту аддавалі толькі свой вольны час — пасьля заробкавай работы. Адна я працавала стала — за плату 30 руб. у месяц. Ці пры такіх абставінах была магчымасьць займацца пошукамі, літаратурнымі і біяграфічнымі пытаньнямі хоць бы найлеш знаных, любімых і шанаваных пісьменьнікаў? Паверце мне — не было на гэта нават проста фізычнай магчымасьці.

З творамі В. Д.-Марцінкевіча я пазнаёмілася яшчэ ў 1909 г. у Гродзенскім гуртку беларускай моладзі. Ды ня толькі я, магу сказаць напэўна, што ніхто пытаньнямі аб В. Д.-Марцінкевічу не займаўся.

Што да працы Вашай і Г. Кісялёва, я, паставіўшы сваё пытаньне аб «канкурэнцыі», сама агледзелася, што яно ня мае сэнсу. Але ўжо не хацелася ліста перарабляць. Падумаўшы, зразумела ці, лепш, дагадалася, якія ў Вас мэты і намеры. З цэлага сэрца жадаю посьпеху. Такая дакумэнтальная праца, аздобленая шматлікімі здымкамі, будзе вельмі цікавая і да шырокай публікі хутчэй дойдзе, чым навуковыя разважаньні. Я сама вельмі люблю дакумэнтальныя повесьці. Яны лёгка ўспрымаюцца і візуальна захоўваюцца ў памяці.

Цікавіць мяне, што за *Эмма* была ў Галубковай сям'і? Мы іх (Галубка і дзяцей) называлі «Галубок з Галубянятамі.»

Яшчэ вярнуся да Бабруйска. Якая шкада, што пытаньні аб Бабруйску не паўсталі некалькі гадоў таму, пакуль не памёрла Юлія Язэпаўна Бібіла[20] — першая загадчыца аддзелу беларускай літаратуры і бібліяграфіі і складальніца першага «Летапісу друку БССР». Яна паходзіла з Гродзеншчыны, але празь некалькі гадоў (ад 1915 г.) жыла ў Бабруйску і там канчала гімназію. Я зь ёю пазнаёмілася ў Бабруйску, а пасьля 2-ой сусьветнай вайны, калі яна ўжо працавала ў Менску, мы «знайшлі сябе» і перапісываліся (а 2 разы яна прыяжджала да мяне ў Вільню) да самай яе сьмерці 9/12 1974 г. Яна, напэўна, магла б шмат аб Бабруйску сказаць. Разьвітая, да ўсяго навакольнага цікавая, хіба не адно магла ведаць. Шкада.

Ад Дуж-Душэўскай німа ніякай весткі. Відаць, з Каўнаса не вярнулася. Я часта думаю аб ёй і яе горы. Здаецца, усё. Ага, яшчэ ня ўсё. Аб газэце «Голос»[21], якая ўспамінаецца ў лісьце Ф. Багушэвіча, нічога я ня чула.

Усяго найлепшага! Здароўя і плённай працы! Ад маіх — прывітаньне. *Л. Войцікава*.

МІКОЛУ ЕРМАЛОВІЧУ

9 студзеня 1978 г. Вільня

Паважаны Мікалай Іванавіч.

Дзякую за весткі. Блага пачаўся гэты год — усё весткі аб хваробах. А мо гэта мінуўшы год дрэнна скончыўся, а цяперашні нясе паправу? Каб сапраўды так было… І Вы хварэлі, і Алесь Бачыла, і А. Белакоз[22] (доўга ляжаў у шпіталі), і Ф. М. Янкоўскі на здароўе наракае. То што ўжо я, старая, маю казаць?

Мусі, калі не мылюся, гады тры таму Вы паведамлялі, што 11 студзеня прыедзеце. Мы з маім сынам чакалі Вас. Ён яшчэ быў даволі здаровы, і нічога злога не прадбачылася. А вось зараз 2 гады ад дня яго сьмерці. Вось гэта і адбірае мне ахвоту вышуківаць сабе працу. Ня маю падтрымкі, помачы. Хоць часам нейкі цікавы ліст або шэраг пытаньняў дадаюць энэргіі, і я зноў ажываю. Праўда, ненадоўга.

Бываюць вогнішчы, бурай-дажджамі залітыя[23],
Вугольлем чорным, попелам шэрым пакрытыя…
Бываюць душы, як той агонь, спапялеўшыя,
Напоў бы мёртвыя, напоў бы абамлеўшыя…
Калі ж рукою бязбоязнай іх закранём —
Зазьзяюць полымем ясным, жывым агнём…

Бывае так? Але хіба не з такім старым грыбам, як я. Ну, але пакуль што жыву і адкажу Вам на пытаньне аб ген. Кандратовічу[24]. Здаецца, больш, чым Вы ведаеце, нічога не дадам. Трудна назваць знаёмствам спатканьне на Зьезьдзе вайсковых Заходняга фронту. Ні перад гэтым, ні пасьля гэтага я нічога аб ім ня чула.

Магчыма, Вам будзе здавацца сьмешным і дзіўным маё ўдзельніцтва ў Вайсковым зьезьдзе? Але так сапраўды было. С. Рак-Міхайлоўскі, галоўны арганізатар Зьезду, быў сам у сваёй часьці ў Маладэчне, а ўсю тэхнічную работу (друк адозваў, высылка іх і г. д.) зваліў на мяне. Былі ў Менску вайсковыя беларусы, але Р.-Міх[айлоўскі] ня вельмі верыў, што ўсё акуратна будзе зроблена.

Зьезд адбыўся 18–21 кастрычніка 1917 г. Я была сябрам Зьезду — як дэлегат ад Выканаўчага камітэту Цэнтральнай рады беларускіх арганізацый і адначасна як адна з гаспадароў Зьезду (білет маю захаваны). Была адзінай жанчынай на Зьезьдзе. Загадзя прыгатаваныя значкі — бел-чырвона-белыя — параздавала ўсім сябрам Зьезду і ўспакоілася. Аж тут падходзіць нехта да мяне і кажа: «А ў генэрала Кандратовіча

значка німа». А ў мяне ўжо — ніводнага. Тады я адшпіліла сваю гаспадарскую бел-чырвона-белую разэтку (круглую) і прышпіліла ген. Кандратовічу.

На трэці дзень Зьезду пасадзілі мяне запісываць тых, хто хоча ў беларускія батальёны. Першым запісаўся генэрал Кандратовіч. Вось і ўсё.

Калі рабілі здымак удзельнікаў Усебеларускага зьезду і Вайсковага (у залі Губэрнатарскага дому), то і ген. Кандратовіч на гэтым здымку ёсьць (здымак маю). Як бачыце — нічога цікавага ці новага для Вас.

Мне часта робяць закіды, што я мала ведаю аб людзях, зь якімі спатыкалася. Згаджаюся, што гэта так. Думаю, гэта таму, што заядала работа — штодзённая і самая розная. Проста не было калі прыглядацца да людзей або пагаварыць на тэмы, не зьвязаныя зь якой-небудзь работай. І так у мяне ва ўсіх успамінах: факты, голыя факты, а людзей — німа.

Усяго добрага. Зможаце — пішыце. А як нага — ці ўжо загаілася? Пасьля даўгога маўчаньня адазваўся А. Белакоз. Са шпіталя выйшаў, ужо ўдома, але як чуецца — ня піша.

Яшчэ раз усяго добрага. Ад маіх — прывітаньне. *Л. Войцікава*.

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

29 студзеня 1978 г. Вільня

Паважаны Уладзімір Ільіч.

Атрымала Вашы абодва лісты ў сумную для сябе мінуту — у 2-я ўгодкі сьмерці майго с. п. сына[25]. Таму не адразу адказала. Адчыніла насамперад (так здарылася) Ваш 1-шы ліст і спалохалася. Таму, не чытаючы ўсяго, адчыніла другі. Пабачыла, што ўсё добра. Бо і сапраўды пісаць было б цяжкавата другі раз. Я ніколі не пішу чарнавікоў і таму ня маю ні сьледу напісанага. Такім чынам, у мяне не адна работа прапала — нават даволі важная. Як, напрыклад, падручнік агародніцтва. Ну, але прапала — німа… А навучыцца астаўляць сабе копіі — так і не навучылася.

Я рада, што для Вас усё зразумела. Аставалася справа рысунку дома ў Карпілаўцы. Я рысаваць абсалютна ня ўмею…

Учора неспадзявана зьявіліся ў мяне мілыя госьці — мастакі! Зь лістом ад гр. Зянона Пазьняка. А я аб апошнім часта думала: што зь ім, як здароўе і г. д. Не прыходзіла мне ў галаву, што Вы яго, пэўна, ведаеце, і запытацца ў Вас. Я рада была гасьцям. Калі дайшла гутарка да дому Ядвігіна Ш., я, як магла, старалася сабе прыпомніць гэты дом. На жаль, было гэта 62 гады таму! Немалы кавалак часу. Шмат дэталяў ня помню, вылецела з галавы, а можа, проста я не зварочвала на іх увагі, занятая дзяцьмі, іх патрэбамі, хваробамі, паводзінамі. Усё ж я была «галоўнай» кіраўнічкай прытулку, што пацьвярджаюць лісты Ванды [Лявіцкай][26] да мяне з Карпілаўкі ў Менск. Пісала яна паміма таго, што я кожны тыдзень прыяжджала да іх.

Даволі трудна было мне сабраць думкі і ясна выражацца. Выняткова дрэнна чулася. Нэрвы… Сын мой памёр уночы з 26 на 27 студзеня 1976 г., а гэта было 28 [студзеня] 1978 г. Яшчэ не ўспакоілася пасьля адышоўшых продкаў.

Але, здаецца, рысунак выйшаў нязгорш. Са знаёмства з мастакамі я вельмі рада. Сымпатычныя людзі, добрая мова, і высілкі іх у зарганізаваньні выстаўкі абразоў старых нашых мастакоў выклікаюць найлепшыя пачуцьці.

Але ж і атмасфэра ў Вас! Не пазайздросьціць… Сапраўды інквізытарская лябараторыя. Які працяг гэтай справы? Уяўляю, як гэта дзеіць на Вашы нэрвы. Трымайцеся, нашая справа заўсёды вымагала і вымагае, на жаль, і цяпер вялікіх высілкаў.

Дзякую за кніжачку. Не пішу аб ёй яшчэ нічога, бо не пасьпела добра прачытаць. Калі будзеце друкавацца ў «ЛіМе», не прысылайце мне, бо маю — выпісалі. Артыкул аб ка-

лендары С. Шушкевіча зусім па часе. І Вам варта свае думкі высказаць. Я пісаць нічога ня буду, але хацела б паслаць С. Шушкевічу сваю «Гісторыю бел[арускага] адр[ыўнога] календара». Ці не маглі б Вы прыслаць яго адрас? Я калісьці атрымала ад яго адну яго кніжачку і пісала яму, але адрас не захаваўся.

І яшчэ адно: забылася запытацца мастакоў адрас З. Пазьняка. Маю, але ня ведаю, ці не зьмяніўся. Мо зможаце мне прыслаць адрас? Я напішу яму на стары, але, магчыма, ня дойдзе.

Штораз больш падабаецца мне пастава літоўскага студэнта. Гэта чалавек, які мае вялікае сэрца. Цікава, ці мае тут у нас у Вільні сувязь з кім зь беларусаў? Мо меў бы ахвоту пазнаёміцца з маёй сям'ёй? Усё ж мы нядрэнныя беларусы і мову захоўваем ня толькі напаказ. Калі яму гэта было б прыемна, мы з радасьцяй яго прывітаем. Я асабіста то таварыства нецікавае — паразумецца са мной цяжка, але рэшта маіх — людзі ласкавыя, а для Слаўкі гэта было б вельмі карысна.

А ведаеце, той верш «Беларуская мова»[27] я паслала ў Польшчу ці, лепш сказаць, у Сакольшчыну, старому (74 гадоў) беларусу[28], які стараецца ня толькі сам гаварыць па-беларуску, але і вучыць сваіх унукаў, паміма што ўсе навокал маладыя сваёй мовы адракліся. А ці ня будзе гэты верш у друку?

Яшчэ маю новую кніжку Аляксандры Бэргман па-польску — «Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiću». Салідная праца. «Зямлю пад белымі крыламі» У. Караткевіча маю, прывязьлі мне мастакі, нават 2 экз. Цудоўная рэч! Мушу напісаць У. Караткевічу.

Усяго найлепшага. Чакаю адказу. Ад маіх — прывітаньне. *Л. В.*

МІКОЛУ ЕРМАЛОВІЧУ

17 лютага 1978 г. Вільня

Паважаны Мікалай Іванавіч.

Дзякую за цікавыя весткі. Вядома, вельмі шкада, што такая важная для Беларусі дата ня зможа быць адсьвяткаваная афіцыяльна, як гэта было ў Польшчы. Але калі хоць паасобныя групы людзей аб гэтым успомняць, то і то будзе добра. Шчыра зычу Вам скончыць сваю працу да гэтай даты. Але ці яна зможа быць надрукаванай? Часта аб гэтым думаю ў сувязі з рознымі нямілымі для нас падзеямі.

Гісторыя… Ня толькі гісторык, але і кожны пісьменьнік павінен мець вельмі чуткае сумленьне, не гаворачы ўжо аб ведах, каб не дапусьціць ані крышкі фальшу. На жаль, у нас, асабліва ў нас, беларусаў, з гэтым не найлепш. Лічаныя пісьменьнікі зьвяртаюць увагу на праўду і няпраўду. Часам гэта, на першы погляд, драбніцы, якіх не заўважаюць асабліва людзі з маладога пакаленьня. Але адна памылка цягне за сабой другую і паўстае зусім фальшывы абраз падзеяў.

Нас, старых, асталося вельмі мала, ды і ня ўсе маюць добрую памяць, і ня ўсім гэта баліць.

Вось выйшлі дзьве добрыя кніжкі — «Rzecz o Bronislawie Taraszkewiczu» А. Бэргман і «Ветразі Адысея» У. Калесьніка. І ў адной, і ў другой — памылкі. Дробныя, але і такіх не павінна быць.

У кніжцы аб Б. Т[арашкеві]чу дзьве памылкі тычацца мяне асабіста. Першая — напісана, што я ў Менску рэдагавала «Саху»[29]. Як усім вядома, «Саху», як у Вільні, так і пасьля ў Менску, рэдагаваў А. Уласаў. Калі я прыехала ў Менск (увосені 1915 г.), «Саха» наагул не выходзіла. Другое — аўтарка піша, што ў Вільні я *рэдагавала*… Афіцыяльна я была адміністратаркай, а гэта вялікая розьніца. А рэдагавала «Заранку» і «Беларускую борць» — зусім незалежна ад грамадаўскай прэсы. Аўтарка мяне перапрасіла. Што з гэтага? Надрукаванае ня вымажацца.

Што тычыцца Б. Тарашкевіча. Аўтарка піша, што яго заўсёды можна было знайсьці або ўдома, або ў рэдакцыі… Перадусім паслы найбольш былі ў Варшаве або езьдзілі па ўсёй Заходняй Беларусі. А па-другое, Тар[ашкеві]ч *ніколі* ў рэдакцыі не бываў. Рак-Міхайлоўскі і Мятла[30] заглядалі час ад часу. А Б. Т-ча ў працягу пяці гадоў я бачыла ў рэдакцыі *адзін раз*, калі прыйшоў да мяне патрабаваць, каб я ў «Заранцы» зьмясьціла перадвыбарчы агітацыйны матэрыял… Зразумела, такога абсурду зрабіць я не згадзілася.

Але найгоршае, што напісана, быццам на Віленскай, 12, на партэры, разам з рэдакцыяй і ТБШ, была друкарня Марціна Кухты. Я проста ахнула. Я працавала на Віленскай, 12 пяць гадоў. Ніколі ніхто ні адным словам ня ўспомніў, што там была друкарня. Пачала пытацца тых, хто там бываў. Ніхто нічога ня чуў…

Вось і пачалі мы шукаць — дзе ж тая друкарня была? Насамперад ад Г. Кісялёва я даведалася, што ў 1914–15 г. друкарня М. Кухты была на Татарскай, 20. А дзе пасьля? Усё яшчэ шукаем. Ужо крыху вестак аб М. Кухце ёсьць. Думаю, што высьветлім усё да канца. Я сама няшмат магу зрабіць — нікуды не хаджу, нікога ня бачу. Толькі пішу, пытаюся. На шчасьце, людзі разумеюць і робяць, што могуць.

За кніжку Калесьніка я бралася з пэўнымі засьцярогамі. Астаўся ў мяне да гэтага аўтара недавер, выкліканы адной падзеяй. Яго запыталіся раз пра Макара Косьцевіча (М. Краўцова)[31]. Ён адказаў: «Не займайцеся ім, ён — дэфэнзыўшчык». Мяне гэта страшна абурыла. Я ведала М. К-ча і яго жонку, ведала, што закід няпраўдзівы, але пачала яшчэ распытываць людзей, якія добра М. К. ведалі. Усе запярэчылі — няпраўда. Лісты маю. Ці можна верыць такому аўтару?

Ну, кніжка апрацаваная добра, напісаная цікава, але ці паважны, шануючы сябе аўтар можа так злосна і глупа адносіцца да людзей, якія яму не адпавядаюць (яго паглядам)? Гэтыя кпіны з выгляду, адзежы А. Навіны[32] і іншых… Бачу — недалёка адышоў ад Машары[33].

А на самым пачатку кінулася мне ў вочы: на Захараўскай вуліцы быў *клюб*, улады выселілі яго на Камароўку ў барак і г. д. Усё — мана. На Захараўскай, 18 быў ня клюб, а сталоўка пад назовам «Беларуская хатка», адчыненая Т[аварыст]вам помачы ахвярам вайны. У 1917 г. сталоўку перанесьлі ў большае памяшканьне на Маскоўскі завулак, а тут было бюро розных установаў Т-ва помачы, Беларускай сацыялістычнай грамады, Цэнтральнай рады беларускіх арганізацый і г. д. Я была сакратаркай ва ўсіх і сядзела тут праз цэлы 1917 год.

Пасьля тут жыў Я. Лёсік і была рэдакцыя «Вольнай Беларусі», і жыў у адным пакоі Алесь Гарун. А калі Я. Лёсік ажаніўся з дачкой Ядвігіна і яны выбраліся на Старажоўскую, памяшканьне заняў З. Бядуля. Увосені 1919 г. я ў іх была, калі прыяжджала ў госьці да сваякоў. Значыцца, ніякія ўлады не высялялі. І клюбу «Беларуская хатка» не было.

Калі Ждановіч са сваёй трупай занялі тую буду (барак) на Камароўцы, ёй прысвоілі назоў «Беларуская хатка», але з папярэдняй «Беларускай хаткай» нічога супольнага не было. Я аб сталоўцы «Бел. хатка» пісала ясна ў сваіх успамінах аб М. Багдановічу «Пяць месяцаў у Менску». Толькі што гэта нікім не бярэцца пад увагу.

Вось сколькі горычы я выліла перад Вамі. Можа, гэта і драбяза, нявартая ўвагі? Але мне здаецца, што і з такой драбязы складаецца жыцьцё і яго гісторыя. Наагул, нашая сталоўка «Беларуская хатка» мае «шчасьце» да розных выдумак. Так, Я. Рамановіч казаў Уладзіміру Содалю: «Такая сталоўка была, але не на Захараўскай вуліцы, а на Захараўскім завулку». Проста гора — як усе «лепш ведаюць». А Я. Рамановічу было ў той час нешта 11 ці 12 гадоў. На шчасьце, я маю лісты, адрасаваныя ясна: *Мінск, Захараўская, 18, «Беларуская хатка»*.

Замучыла я Вас. Выбачайце. Усяго Вам найлепшага! Здароўя, спору ў працы. Ад маіх — прывітаньне. *Л. Войцікава*.

ЮРЫЮ ТУРОНКУ

28 мая 1978 г. Вільня

Паважаны пане Юры.

Дзякую сардэчна за выразку і за спагадлівыя словы. Я з П. Ластаўкай[34] асабіста знаёмай не была, але так здарылася, што мой ліст, пасланы ў Беласток, у «Ніву», з запытаньнем, хто з варшаўскіх беларусаў ведаў с. п. адваката А. Бычкоўскага[35], пераслалі П. Ластаўцы. Ён мне адказаў, прыслаў падрабязны ўспамін аб А. Б-м, яго жыцьці, працы грамадзкай і сьмерці ды выразіў ахвоту стала ліставацца.

Нашая лістоўная сувязь трывала да самай яго сьмерці. У лістах П. Л[астаў]кі шмат цікавых думак, паглядаў, і я хачу ўнясьці яго біяграфію (і здымак), дапоўненую весткамі зь яго лістоў, у свой рукапісны зборнічак біяграфіяў пераважна віленскіх беларускіх дзеячоў, каторых ведала і карэспандавала зь імі. Такіх біяграфіяў (і аўтабіяграфіяў) маю 15. Усё людзі, аб якіх афіцыяльна не ўспамінаецца.

Пытаецеся, ці мяне задаволіць выразка? Я была б вельмі рада атрымаць дадаткова сьпісак яго літаратурных працаў і публіцыстыкі. Ёсьць і яшчэ адна справа. Я добра была знаёмая (з 1913 г.) з Гальяшом Леўчыкам і доўга зь ім перапісывалася. Усе лісты захаваліся. Але неяк у 2-ю сусьветную вайну кантакт перарваўся, і аб апошніх гадах жыцьця Г. Л-ка і яго сьмерці нічога ня ведаю.

Я папрасіла П. Ластаўку напісаць мне аб гэтым часе жыцьця Г. Л-ка. Ён абяцаў. Перашкаджала яму хвароба. У адным з апошніх лістоў піша: «Я цяжка перахварэў. Цяпер лепш. Абяцанае выпаўню». Пісаў таксама, што зьбіраецца ўсе памяткі аб адвакаце А. Бычкоўскім і яго рукапіс сцэнічнага твору «У сваты» пераслаць у Гродзенскі музэй: «Няхай усё будзе там, дзе А. Бычкоўскі вучыўся і дзе пачынаў грамадзкую працу».

Паміж іншым, А. Бычкоўскі быў адным з арганізатараў і першым старшынёй Горадзенскага гуртка беларускай моладзі, арганізаванага ў 1909 г. Я ня радзіла туды высылаць, бо Гродзенскі музэй і яго атмасфэру ведаю…

Даведаўшыся аб сьмерці с. п. П. Ластаўкі, я, хоць з жалем, пагадзілася, што ўспамінаў аб Г. Л[еўчы]ку мець ня буду. Па нейкім часе я зь вялікім зьдзіўленьнем даведалася, што ўспаміны аб Г. Леўчыку (абяцаныя мне) і рукапіс сцэнічнага твору Бычкоўскага (гэты твор, апрацаваны П. Ластаўкай да друку, меўся быць надрукаваны ў альманаху «Белавежа» ў 1967 г., у 30-я ўгодкі сьмерці А. Быч[коўска]га), апынуліся ў Слоніме, і то ў прыватных руках! Я w drodze laski[36] дастала машынапіс твору «У сваты», апрацаваны П. Ластаўкай, і больш нічога.

Што ня маю вестак аб апошніх гадах Г. Леўчыка — прыкра. Але найгорш, што той панок[37], хвалюючыся, што «цяпер ён аб Леўчыку найбольш ведае», не дае тых вестак выкарыстаць для зложанага ўжо зборніка твораў Гальяша Леўчыка (складальнік — Янка Саламевіч), які мае выйсьці ў 1980 г., у 100-ю гадавіну нараджэньня паэта.

Даведаўшыся ад Вас, што архіў П. Л[астаў]кі захаваўся, падумалася мне, а можа, астаўся чарнавік тых успамінаў? Калі б Вам не было вельмі цяжка даведацца, была б Вам вельмі ўдзячная. І ня толькі я.

А цяпер аб галоўным для Вас. На жаль, я Вашага бацькі[38] ня ведала. Прыехала ў Вільню настала ў канцы 1923 г. Вясной гэтага ж году прыяжджала ў Вільню на пару дзён і спаткалася са студэнтам Станіславам Грынкевічам[39], які прыйшоў са сваім сябрам… Нешта як праз сон успамінаецца, ці ня быў гэта Ваш бацька? Гэта ўсё.

Але я ўжо напісала да тых, хто Вашага бацьку мог ведаць асабіста або што аб яго жыцьці і працы. Як толькі што даведаюся, зараз жа напішу. Напісала да 3-х асоб. Можа, хоць хто канкрэтна адкажа. Мала тут нас, старых, засталося. Калі б Вам якія віленскія весткі былі патрэбныя, калі ласка, пішыце. Усё магчымае пастараюся зрабіць.

Вітаю і зычу ўсяго найлепшага ў жыцьці і працы. *L. Wojcikawa*.

Adras moj na dačku, bo da mianie pošta nie dachodzić. Вось як бывае — няведама чаму перайшла на лацінку! *Л. В*.

Ці німа ў Вас якога (у малым фармаце) здымку П. Ластаўкі? Баюся, што з газэты перафатаграфаваць ня ўдасца.

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

18 верасьня 1978 г. Вільня

Паважаны Уладзімір Ільіч.

У той дзень, як я атрымала Ваш ліст, мне ад самай раніцы пападалі на вочы павукі. Француская прымаўка кажа: павук раніцай — вялікае засмучэньне. І я ўсё думала, што за нягода мяне чакае? Адчыняю Ваш ліст, а там ня толькі нягода, а проста роспач. Што за людзі ўзяліся за передрукаваньне «Коласа [беларускай нівы]»[40]? Каб разумелі, што галоўнае — *захаваць усё, як было*. І так ёсьць розьніца, бо арыгінал пісаны лацінкай. Гэта мог бы зрабіць толькі С. Новік. Ён з натуры вельмі акуратны і да ўсяго старога адносіцца з пашанай. Але што зрабіць, калі ён стары, хворы і нават узятага на сябе экзэмпляру з рысункам яшчэ не зрабіў. Хоць маю надзею, што да канца месяца зробіць і прышле.

А тут старыя сябры і сваякі той групы, што рабіла «Колас…», чакаюць яго зь нецярплівасьцю. Так мне прыкра, што я Вам гэтую гісторыю зь передрукаваньнем зваліла на галаву. І бяз гэтага маеце даволі клопатаў.

Што такое ўнівэрсытэт марксізму-ленінізму — ведаю. Мая дачка[41] праходзіла праз гэта, як працавала ў Гродзенскім пэдінстытуце, а я якраз тую зіму была ў яе. Вечарам дачакацца яе не магла, а прыйдзе — зараз жа садзіцца пісаць, апрацоўваць і г. д.

Ахвотна даю камэнтарыі, якія Вам патрэбныя. Трэба помніць, што ў той час, аб якім Ванда піша, яна зь дзяцьмі беларускага прытулку была ў Ратамцы, але гэта ўжо ня быў самастойны беларускі прытулак, а дзеці, належныя да дзяржаўнага прытулку Тацьцянінскага камітэту. Толькі на наша жаданьне вучыліся асобна і мелі сваіх вучыцелек. Дадаю — вучыліся па-беларуску (паміж іншым — ня так, як цяпер у Бел[арускай] рэспубліцы…).

Сястра Л. Талстога візытавала ўсе дзяржаўныя прытулкі, у тым ліку і ў Ратамцы. На яе спатканьне ладзілі нейкі там спэктакль. Дык мы пастанавілі, што нашы дзеці выступяць асобна — у сваёй мове. Не было адпаведнай кароткай п’есы, так я дала сваю (у маім перакладзе з польскай), вершаваную, пад загалоўкам «Пастушка». Перакладала я яе яшчэ ў Гродне — для малодшых сяброў Гродзенскага гуртка беларускай моладзі. Аўтара ня помню. Тэксту таксама ня помню — толькі зьмест. На жаль, Ванда, выкарыстаўшы п’есу, яе мне не вярнула. Вось уся гісторыя…

Калі яшчэ што трэба будзе — пытайцеся. Работы крыху маю, падкідаюць з усіх бакоў. Але нямала і гаспадарскай — восень: яблыкі, грыбы, усё трэба выкарыстаць. Салю, сушу, вару… Учора Слаўка сабраў яблыкі з адной яблыні — 100 кг. 90 кг лепшых злажыў на падстрэшак на сена (да маразоў), а 10 кг дробных, папсаваных ссыпаў на падлогу ў пакоі. Капаюся ў іх. А яшчэ ж ёсьць на іншых яблынях.

Найгоршая бяда з памідорамі — гніюць усе. Пасадзілі каля 200 кустоў, а будзем мець добрых памідораў у найлепшым выпадку некалькі дзясяткаў. Дажджы без канца, а сяньня шалёны вецер і тэмпэратура падае. Прагнозы як найгоршыя. Сумна, калі прападае ўся веснавая і летняя работа.

Дзякую за вестку аб Абрамовічу, але і я мела ад яго некалькі слоў. Пісаў, што стараецца выпаўніць тое, што абяцаў Вам і мне. Толькі я малую на гэта маю надзею. Ён жа мае поўных 86 гадоў і яшчэ тры месяцы. Я — 86, бяз двух тыдняў. Усё вісіць на валаску.

Хоць я ня чуюся горш, чым было. Але ўсё можа быць. Ды німа аб чым гаварыць. Усё будзе так, як наканавана.

Пакуль што памяць служыць добра. Можа, гэта сталы трэнінг памагае? Пішыце, што ў Вас добрага. Доўга будзе гэты марксізм-ленінізм? Баюся, што там у Менску хварэюць. Напрыклад, А. Ліс даўна не пісаў. І С. Новік маўчыць.

Усяго найлепшага. *Л. В.*

Учора напісала гэты ліст — сяньня дапісываю. У Гродне, у тым сцэнічным абразку «Пастушка», які ставілі нашы малодшыя сябры 4. 10.1912 г., выступала двое дзяцей, мне вельмі блізкіх. Мой далёкі сваяк і дзяўчынка, якая гадавалася ў нашай сям'і. Абое жывуць у Варшаве. Дагэтуль вельмі часта перапісываліся, яны нават прыяжджалі сюды да мяне. А сяньня атрымала вестку, што мой сваяк, які даўна хварэе, чуецца шмат горш — ужо не ўстае. А ад тае «дзяўчынкі» я даўна ня маю весткі, а яна таксама цяжка хворая на сэрца. Моцна перажываю… Так гэта пераплялося з «Пастушкай», з успамінамі пра той далёкі час…

ЮРЫЮ ТУРОНКУ

28 студзеня 1979 г. Вільня

Паважаны пане Юры.

Дзякую за ліст, а таксама за каляндар, які даўна атрымала. Не магла аніяк сабрацца адразу падзякаваць. Крыху дрэнна чуюся ўвесь гэты час, а да таго мела важную і нэрвуючую работу.

Прыслалі мне на перагляд «успаміны» аднаго «дабрадзея»[42], у якіх поўна, далікатна кажучы, недарэчнасьцей, якія тычыліся Віленскай Беларускай гімназіі і іншых віленскіх справаў. Напісала пару дзясяткаў лістоў да былых вучняў Віленскай Беларускай гімназіі, зьбірала факты, весткі… Нарэшце скончыла, і толькі трэба ўсё перапісаць. А мае недамаганьні не даюць мне доўга сядзець.

Што да Вашай просьбы. І я ня маю прэсы з таго часу, бо 1917 год і палову 1918-га была ў Менску. Але дзеля таго, што сама прыймала ўдзел у зьездах, кангрэсе і была сакраташкай Беларускага нацыянальнага камітэту, Цэнтральнай рады беларускіх арганізацый і Вялікай беларускай рады, — асабіста магу сьцьвердзіць, што Вацлаў Іваноўскі ў той час наагул у Менску ня быў. А мо быў, але да нічога не належаў? Але гэта немагчыма. Я яго бачыла адзін раз — у 1916 г. у Пецярбургу, калі езьдзіла туды ў справах Беларускага камітэту помачы ахвярам вайны.

Але чым жа я гэта дакажу? Мусіце прыняць на веру. Ёсьць у мяне, праўда, здымак — група ўдзельнікаў першага зьезду, ёсьць білеты як сябры Цэнтр[альнай] Рады беларускіх арганізацый, ёсьць падрабязныя ўспаміны з тых часоў, ёсьць пратаколы зьезду. Усё гэта пабачыце, як прыедзеце. Толькі вельмі не адкладайце, бо хто ведае, як доўга я яшчэ буду на сьвеце.

Ці быў сябрам Цэнтр[альнай] рады Віленшчыны і Гродзеншчыны? Ня ведаю. Я ад жніўня 1918 г. да восені 1923 г. пражыла ў Сакольскім павеце пад Новым Дваром, дзе жыве К. Грынкевіч. У мяне былі такія абставіны, што толькі час ад часу бывала ў Гродне. Бывала там паміж беларусамі, прысылалі мне газэты, але неяк дзіўна мала помню з таго часу.

Самі гродзенчукі цяпер мяне пытаюцца, як і што тады там было, а я мала магу што сказаць. Аб Бел[арускім] цэнтральным камітэце Віленшчыны і Гродзеншчыны, можа, што знайшлося б у віленскіх архівах. Падобна, тады выходзіла газэта «Слова», у якой былі артыкулы Я. Натусэвіча[43] хіба з тых часоў. Але на працу ў архівах трэба мець скіраваньне. Мо хто зь Менска прыедзе сюды працаваць у архівах — буду помніць.

Хіба Вы ведаеце, што падчас нямецкай акупацыі Вацлаў Іваноўскі быў бурмістрам Менска? Быў там забіты ў 1943 г. Ці бясьпечна для Вас пісаць аб ім? Ці наагул будуць аб ім друкаваць? Хіба ў сэнсе нэгатыўным…

Хіба, што да імені, не мыляюся. Іх, Іваноўскіх, было 3-х братоў. Адзін — паляк[44], другі — літовец[45], трэці — беларус. Відаць, бываюць і такія выпадкі.

Псэўдонімаў ня ведаю. Ужо напісала да Саламевіча, ён мае апрацаваны слоўнік псэўдонімаў. Сабраў іх каля 3 тысяч. Працаваў над гэтым 15 гадоў. Ужо праца была зданая да друку, была ў плянах, але чамусьці зьнялі. На які час — няведама… Як толькі Я. Саламевіч мне адкажа, бо думаю, што так, то зараз Вам перашлю. Ён мае поўны збор беларускіх календароў, то хіба і гэтымі псэўдонімамі зацікавіўся.

За «Ніву» шчыра Вам дзякую. Аднаднёўку вышлем у найбліжэйшыя дні. Рада буду, калі напішаце, што аб ёй думаеце. Улічыце, што гэта работа моладзі зусім самастойная.

Аб сьмерці с. п. Вінцука Адважнага ведала. Пісаў мне М. Пецюкевіч. А ў нас хіба апошнія дні дажывае др. Іван Пятровіч Геніюш. Лекары ўжо ня робяць надзеі…

Маразы былі ў нас да –30°, але коратка. Усё ж у садзе шмат што прымерзла. Сьнегу шмат, і ўсё яшчэ падае.

Усяго Вам найлепшага! *Л. Войцікава*.

ЮРЫЮ ТУРОНКУ

9 сакавіка 1979 г. Вільня

Паважаны пане Юры.

Учора атрымала анталёгію[46]. Вельмі рада, і шчыра Вам дзякую. Пераклады добрыя. Чытаецца з прыемнасьцю. Асабліва вершы тых, каго я ведала асабіста, — як М. Багдановіча, Гаруна, Г. Леўчыка, З. Бядулі… Хоць што да Бядулі, страціла я да яго сымпатыю і паважаньне пасьля адной яго публікацыі. Грубай маны даравацъ нельга.

А вось калі Вы ведаеце асабіста перакладчыка Я. Гушчу[47], скажыце яму, калі ласка, што *шыпшына* — гэта ня *głóg*, а *dzika róża*. Дзьве зусім іншыя рэчы. Шыпшына на лаціне *rosa canina*, а *głóg* (беларускі назоў — *галабень*) — *grataegus*. Я ўжо гады ваюю за праўдзівыя назовы расьлінаў, аднак мала памагае.

Калі ўжо гутарка аб батаніцы — мяне паведаміла загадчыца аддзелу рэдкай кнігі пры Фундамэнтальнай бібліятэцы АН БССР, што яны маюць 2 экзэмпляры майго «Батанічнага слоўніка» і могуць адбіць на «Эры» копію, але толькі тады, калі будуць мець *дакладны адрас бібліятэкі*, якой гэты слоўнік патрэбны. Адбіўшы, самі вышлюць, зазначыўшы, што робяць гэта на маю просьбу. Для асоб прыватных рабіць копіі ня маюць права, а для ўстановы можна.

Я думаю, што гэта добры выхад. Калі Вы згодны са мной, то, калі ласка, прышліце *мне* адрас той бібліятэкі. Мне патрэбная яшчэ адна копія — для Гродзенскага мэдычнага інстытуту, для іх музэю. Дастану і адрас таго музэю і абодва адашлю ў Менск.

Атрымала я таксама і «Ніву» — дзякую. Хачу запытацца, што Вы скажаце на артыкул у «Ніве» (№ № 7, 8) «Заручаныя зь песьняй». Што гэта такое? Сарафаны, какошнікі, «Уральская рябинушка» — радасьць, што ўпадобніліся да савецкага хору, подпісы парасейску і па-польску і г. д. Беларускага нічога? Падпісацца па-беларуску ня ўмеюць ці сорамна? Вопраткі чыста беларускай німа ні ўспаміну? Сарафаны… Ведаю — і тут, у Лідзе, выступаюць у сарафанах і называюць сябе беларускім хорам…

Ці гэта я ўжо такая старая, што нічога не разумею, ці сапраўды слова Беларусь — гэта ўжо толькі назоў без глыбейшага сэнсу…

Я ўвесь час чакала ліста ад Вас, а яго німа. А мо Вы пісалі, і ліст прапаў? Апошні час нешта пачалі лісты гінуць — нават зь Менска. А мо ня пішаце таму, што, магчыма, Ваўкавыцкі[48] забракаваў успаміны аб ГГБМ?

А ці атрымалі Вы аднаднёўку «Колас беларускай нівы»? Адначасна быў пасланы «Колас…» для сястры др. Ст. Грынкевіча — калегі па ўнівэрсытэце Вашага бацькі. Яна атрымала.

Вось і марозная зіма мінула. Надыходзіць яўная вясна. Хоць пакуль што халодная і хмарная. Усё ж дажылі…

Усяго найлепшага! Чакаю адказу. *Л. Войцікава*.

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

27 мая 1979 г. Вільня

Дарагі Уладзімір Ільіч!

Шчыра дзякую за ліст, за весткі аб «Родным слове»[49]. Віншую зь посьпехам, зычу далейшага. «Роднаму слову» зычу, каб яно прынясло сапраўдную карысьць нашай мове, нашай народнай культуры.

Я пішу Вам зусім прыватна, таму шчыра выказываю свае думкі, свае няпэўнасьці. Вельмі ж далёка разыходзяцца добрыя намеры «Роднага слова» і падзеі ў беларускім школьніцтве. Поўныя роспачы перажываньні выкладчыкаў беларускай мовы ў школах. Перажываньні выняткавым заняпадам роднай мовы, мякка кажучы, ігнараваньнем яе… Лепшыя з выкладчыкаў шукаюць ратунку. Але дзе яго шукаць? У чым? У каго? Вось тэма… але я ведаю, што яе парушаць нельга. І гэта трагедыя…

Кожны год праводзяцца Купалаўскія і Коласаўскія дні. Езьдзяць туды пісьменьнікі. А ці хто заўважыў, што ў Мікалаеўшчыне ў школе імя Я. Коласа вучні *сваёй* мовы не ўжываюць? Аб гэтым мне пісаў чалавек, якому я мушу верыць. Але кіну аб гэтым. Мне няможна нэрвавацца, няможна нічога рабіць: нахіляцца, працаваць на гародзе, быць на сонцы і г. д. Чуюся вельмі дрэнна. Ці мо гарачыня шкодзіць, ці высокі ціск — пакуль што ня ведаю. Ведаю, што выбітая са звычайнай дарогі жыцьця — на эмэрытуры… Добра яшчэ, што пісаць не забаронена, і на лісты адказываю, хоць ня вельмі хутка.

Аб датах выхаду «Роднага слова» я свайму знаёмаму ў Гродна пісала. Але што гэта дасьць — ня ведаю, бо я ад яго ўжо даўжэйшы час ня маю вестак. Чаму — не бяруся судзіць. Ад Зыгмунта А[брамовіча] вестак ня маю, але ад людзей ведаю, што ён ляжыць хворы. І гэта сумна. Ён жа — мой равесьнік.

Мела я некалькі слоў ад Канст. Антонаўны [Буйло] (па-беларуску). Жаліцца на дрэннае здароўе: высокі ціск, болі ў сэрцы і г. д. Я даведалася, што гэты мой знаёмы доктар з Гродна быў добра знаёмы зь сястрой Канст. Ант. і яе шваграм. Побач жылі. Канст. Ант. вельмі гэтым зацікавілася. Хацела б даведацца бліжэй аб успамінах аб яе сястры. Пастараюся гэта зрабіць.

Пішаце, што прыймаеце мае ўсе заўвагі да «У Коўне», а *тутавае* дрэва ў Вас астаецца чыста рускім — тутавым. Украінцы называюць яго *морва* (паходзіць ад лацінскага *morus*). Чаму мы маем гэтага слова баяцца? Але, праўду кажучы, ня ведаю, ці рэдакцыя Вам гэты назоў прапусьціць.

Чым морва магла прыцягнуць увагу Ф. Багушэвіча, я Вам, здаецца, ужо пісала. Ягадамі, якія якраз у палове ліпня сьпеюць. Ягады бываюць або белыя, або чорныя. Падобныя да ажынаў (*ежевики*), толькі большыя, салодкія. На дрэве іх вельмі шмат.

Мы маем цяпер толькі 2 дрэвы, і то прымерзлыя, так што ягад сёлета, мусі, ня будзе. Раней было 4 дрэвы. У добры год зьбіралі ягад па пару вёдраў. Лісьцё на дрэвах бліскучае, прыгожае. Распускаецца, праўда, позна, але ўвосені трымаецца доўга.

Якое ўражаньне зрабіла на Вас выстаўка працаў Я. Драздовіча? На адкрыцьцё езьдзіў мой зяць. Мастакі прыслалі мне цікавыя сувэніры. Магчыма, і дачка ды Слаўка на выстаўку пад’едуць.

Слаўка езьдзіў на экскурсію ў Армэнію. Вельмі здаволены. Шмат цікавага пабачыў. А цяпер ён мае месячны адпачынак. Увесь час удома. Пры маім стане здароўя гэта

шчасьце. Дачка таксама цяпер сталых лекцыяў ня мае, так што пільнуе мяне і сама вядзе ўсю хатнюю гаспадарку.

Усяго Вам найлепшага! Ад маіх — прывітаньне. *Л. В.*

ФЁДАРУ ЯНКОЎСКАМУ

16 кастрычніка 1979 г. Вільня

Паважаны і дарагі Фёдар Міхайлавіч.

Сардэчна дзякую за «Абразкі»[50], добрыя пажаданьні, а найбольш — за навязаньне кантакту. Генадзь Аляксандравіч Каханоўскі прапанаваў мне напісаць да Вас, падказаць нейкую цікавую (для мяне) тэму пошукаў беларускіх назоваў. Я адказала, што мяне, як заўсёды, цікавяць назовы расьлін і птушак, а якраз гэтым нашы мовазнаўцы найменш цікавяцца.

Тым часам, прачытаўшы Вашыя «Абразкі», я бачу, што Вас гэта можа зацікавіць, бо ў Вас прырода, знаёмства зь ёю займаюць не апошняе мейсца. Мне здаецца, што сярод моладзі, ды і ня толькі моладзі, можна заўважыць поўнае няведаньне беларускіх назоваў расьлін і птушак, нават паміж тымі нешматлікімі, якія наагул прыроду бачаць. А як гэта ня толькі нэрвуе, але і баліць, калі тое, што нас акружае, называецца чужаземнымі імёнамі… Асабліва гэта шкодна ў дзіцячай літаратуры. А нашы назовы вельмі вобразныя, арыгінальныя.

Узрушылі мяне моцна Ваш абразок «Люблю Нёман» і Вашыя адносіны да Гродзеншчыны і Гродна. Гродна — гэта горад майго бацькі і дзядоў. Хоць я радзілася на Украіне, але ад маленства кожнае лета праводзіла ў Сакольскім павеце — у фальварку майго дзеда па маці і, зразумела, часта бывала ў дзядоў у Гродне.

Мяне 6-гадовую бацька вадзіў на Каложу, бацькі і дзед вазілі лодкай па Нёмане. У Гродне я канчала гімназію (пачынала ў Кіеве). І цяпер, хоць ужо 54 гады жыву ў Вільні, мой Край там…

Заўсёды шкадую, што якраз Сакольшчына адышла за мяжу. У Гродзенскім гуртку беларускай моладзі найбольш сяброў набіралася якраз адтуль, асабліва з ваколіцаў Сухаволі. І што важна, моладзь адтуль была зусім сьвядомая. Вельмі добра па-беларуску ня толькі гаварылі, але і пісалі. А мова там была выключна цікавая і вельмі спэцыфічная. Маю ад тых сяброў лісты — з 1913–15 гадоў. Мо Вас яны зацікавяць? Калі так, то будзьце ласкавы, прыяжджайце. Буду рада падзяліцца тым, што маю. Мо прыдасца.

Яшчэ раз дзякую і чакаю ласкавага адказу. Усяго добрага. *Л. Войцік (Зоська Верас).*

P. S. Не магу ўстрымацца, каб не дадаць, што вельмі цікавыя ў Сакольшчыне былі назовы вёсак. Пішу *былі*, бо хто ведае, што там са старога асталося…

ЮРЫЮ ТУРОНКУ

3 лістапада 1979 г.

Паважаны пане Юры.

Прачытаўшы артыкул (радасны) А. Бэргман аб адкрыцьці мэмарыяльнай дошкі (у Вільні) у гонар Б. Тарашкевіча, хачу Вас паведаміць, што ня ўсё так радасна, як аўтарцы здаецца — ці таму, што здалёк, ці яна апіраецца на паведамленьні (я так думаю) ініцыятара гэтай падзеі Антона Янкоўскага[51].

Выйшла ўсё вельмі прыкра, што найменш. Дошку адкрылі — праўда, але, відаць, не як Б. Тарашкевічу — беларускаму дзеячу, а як Б. Тарашкевічу — дзеячу партыйнаму… Людзей было вельмі мала. Прамовы — толькі па-літоўску і па-расейску. Па-беларуску — ні аднаго слова… А дошка ў 2-х мовах — літоўскай і расейскай…

Дзе ж тут Тарашкевіч-беларус? Галоўную ролю іграла яго *жена и сподвижница* Ніна Аляксандраўна[52]… Яшчэ шчасьце, што дрэнны стан здароўя не пазволіў прыехаць

Веры Андрэеўне — першай жонцы Б. Т[арашкевіча]ча. Бо якое ж было б яе становішча? А яна ж была пры Тарасе (як яго тут называлі) у самыя цяжкія для яго гады, і якую ён пакінуў тут разам з маладзенькім сваім сынам.

Дзіўлюся нахальству гэтай маскоўскай жанчыны. Яна ж і ў Польшчу езьдзіла і ўсюды выступае. Зарабляе сабе папулярнасьць.

Думала напісаць у «Ніву», але там гэтага не зразумеюць, як не разумее і А. Бэргманова. А нам тут балюча… Мо каб хто іншы быў ініцыятарам, інакш бы справу паставіў. А гэты А. Янкоўскі — чалавек недалёкі, а — заразумелы… На нашую бяду. Такія ў нас навіны. Як бачыце — невясёлыя. А што ў Вас?

Пісала я ў справе артыкула М. Гайдука[53] (да яго) аб З. Абрамовічу. З. Абрамовіч — мой стары сябра па Гродзенскім беларускім гуртку, які быў створаны роўна 70 гадоў таму. Што ў яго расказах ёсьць шмат blagi[54] — няхай сабе, гэта тычыцца яго самога і нікому ня шкодзіць, але я мусіла выясьніць тое, што ён беспадстаўна расказвае аб спатканьні з І. Буйніцкім у Менску ў клюбе моладзі «Беларуская хатка». Такога «клюбу» там не было, і спатканьне адбылося ў іншым мейсцы. Наблытаў стары дзед — ён ад мяне старэйшы аж на 3 месяцы! Ці М. Гайдук атрымаў гэты мой ліст — ня ведаю.

Усяго найлепшага ўсёй Вашай сям'і. Ад маіх — шчырае прывітаньне. *Л. Войцікава*.

ЮРЫЮ ТУРОНКУ

27 лістапада 1979 г. Вільня

Паважаны пане Юры.

Учора выслала да Вас ліст — адказ на той дзіўны. Сяньня атрымала выясьненьне, у чым справа, і сьпяшаюся напісаць.

Што да таблiцы, я прытрымліваюся свайго пагляду. Літоўцы літоўцамі, але зь Вільні — калыскі беларускага руху, безь якога не было б Б. Тарашкевіча як такога, — духу беларускага выганяць ніхто ня мае права. Каб справа не была пастаўлена *аднабока* (Вы хіба дагадаецеся, што маю на думцы), то нават тым недабіткам-беларусам, якія тут асталіся, можна было б даць голас. Занадта крыўдна, што галоўнай была *жена и сподвижница*…

А найгоршае, што табліца не азначае ясна, *дзе* жыў Б. Т[арашкевіч], дзе была рэдакцыя (аб якой піша А. Бэргман), а гэта можна было зрабіць — абы хацець. Слова *белорусский*, на вялікі жаль, цяпер мала што гаворыць ня толькі тут, але і ў самой Бел[арускай] Рэспубліцы.

Быў у нас тут які зіц-рэдактар са Слонімшчыны[55] (Зэльвенскі раён). Ён мне пісаў, нават некалькі гадоў таму прыяжджаў адведаць. Пісаў па-беларуску, нават добра, хоць прызнаваў, што «ў нас афіцыяльная мова — руская». А цяпер і сам ужо па-беларуску ня піша. І гэта стары чалавек, а што гаварыць аб маладых… Але аб гэтым і гаварыць ня варта. Галаву даць — не паможа.

Мы, віленчукі (хоць я і не прызнаю сябе віленскай), якія помнім і «Нашу ніву», і пазьнейшую заўзятую барацьбу за сваю мову, за захаваньне беларускага духу, тут на мейсцы асабліва чулыя на зьніштажэньне гэтага духу. Ёсьць і літоўцы, якія гэта прызнаюць. Ну, што сталася — не адробіцца…

Што да ўспамінаў аб Г. Леўчыку — я перад тым, як іх выслаць Вам, радзілася Янкі Саламевіча — што рабіць? Ён мне адказаў: «Пасылайце абавязкова. Тое, што ў "ЛіМе", — гэта толькі частка. Ваш рукапіс скараціў я, а рэдакцыя яшчэ скараціла». І сам перадрукаваў на машынцы, нават у 3 экзэмплярах. Яму ішло аб тое, што там маіх уласных успамінаў вельмі мала, а пераважна лісты самога Г. Л[еўчы]ка. Але трудна. Не — дык не…

Горш будзе пакрыўджаны Сяргей Новік-Пяюн, які выслаў рэдактару Г. Ваўкавыцкаму свае ўспаміны «Дзядзька Гальяш», якія «ЛіМ» друкаваць адмовіўся, а рэдактар

Г. Ваўкавыцкі абяцаў. Цяпер, калі ведаю, што мой матэрыял ня пойдзе ў друк, усе мае просьбы да Вас (аб 3 экз. календароў, «Гісторыі Беларусі»), ясна, адпадаюць.

На ўспаміны аб гуртку ў мяне яшчэ менш надзеі — іх і сама рэдакцыя не прапусьціць. Зрэшты, тэрмін — 1981 г. — гэта ўжо не на мае гады і не на маё здароўе.

Ведаеце, дзіўна, але я аб брашурцы «Грыбы» першы раз чую. Перагледзела ўсю «Беларускую борць», «Саху», сьпіскі тагачасных і ранейшых выданьняў і — сьледу не знайшла. Але буду пытацца, можа, што даведаюся. У «Беларускай борці» быў нават аддзел «Грыбазнаўства», але там толькі адзін артыкул — «Зьбіраньне і сушэньне смаршчкоў» Кіры Матушкевічанкі.

Пераглядаючы «Беларускую борць», знайшла ў аддзеле «Гігіена і мэдыцына» кароткую зацемку: «Ёсьць беларуская малая, але добрая і танная кніжачка аб гадаваньні дзіцяці: "Dr. Br. Turonak. Higiena uzhadawańnia dzicjaci. Wilnia, 1928"». Вы хіба аб гэтым ведаеце?

Здавалася мне, што маю здымак *таго* дому ў панадворку Віленскай, 12, дзе фактычна на паверху жыў Б. Т[арашкеві]ч, а на партары былі: рэдакцыя грамадаўскай прэсы (я там працавала 5 гадоў), ТБШ, кватэра Антона Грыневіча і Беларускі студэнцкі саюз. Але прыпомніла, што я гэты здымак уклеіла ў сшытак сваіх успамінаў, які дагэтуль у Я. Саламевіча. Магчыма, Вы яго заўважылі?

Усяго найлепшага! *Л. Войцікава*.

Выбачайце за розныя папраўкі і мазаніну, але вельмі дрэнна чуюся.

ЮРЫЮ ТУРОНКУ

16 сьнежня 1979 г.

Паважаны пане Юры.

Шчыра дзякую за ліст і за сьвяточныя павіншаваньні. Шкадую, што не магу нічога канкрэтнага напісаць аб др. Кастравіцкім[56]. Апрача таго, што ёсьць у маіх успамінах, нічога ня ведаю.

Спаткала раз ці два на сходках Нацыянальнага Беларускага камітэту — там крыху пагаварылі. Я нават зьдзівілася, калі ён зарэкамэндаваўся, што раней ня чула пра брата К. Каганца, аб якім усё ж ведала яшчэ з «Нашай нівы».

Пасьля, калі ён зацікавіўся дзіцячым беларускім прытулкам, які быў тады на летнішчы ў маёнтку Ядвігіна Ш. — у Карпілаўцы, я скарыстала і папрасіла аб некаторыя мэдычныя парады. Др. Кастравіцкі вельмі ахвотна адказаў на мае пытаньні, а пасьля скамплектаваў для прытулку аптэчку з усімі неабходнымі лекамі, якія ў той час было нялёгка дастаць. Гэта была для нас вялікая помач.

Камітэт Таварыства помачы ахвярам вайны свайго лекара ня меў, грошы — таксама вельмі мала. Др. Кастравіцкі ў Менску быў коратка, а пасьля я ўжо аб ім нічога ня чула, тым больш што ў палове 1918 г. зь Менска выехала ў Гродзеншчыну, дзе жыла да 1923 г.

Мае стараньні даведацца аб брашурку аб грыбах таксама нічога не далі. Я пыталася Янку Багдановіча, які працаваў у Скарынінскай друкарні і адначасна быў рэдактарам і супрацоўнікам «Шляху моладзі». Ён мне адказаў, што нічога ня помніць, але перагледзеў гадавік «Шляху моладзі» за 1937 г. і там у аддзеле «З выдавецкай нівы» знайшоў зацемку: «Выйшла з друку брашурка "Аб садах і грыбах", 32 стар.», але не паданы ні аўтар, ні выдавецтва. Магчыма, будзеце мець больш шчасьця, шукаючы сьлядоў гэтай брашуркі ў Менску.

Прачытаўшы ў «Ніве» артыкул А. Бэргмановай аб М. Бурсэвічу[57] і сувязі, якую яна навязала з сынам Бурсэвіча Ігарам[58], я моцна занепакоілася, каб п. Бэргман ня выкарыстала і іншых успамінаў Ігара Б-ча. Ня ведаю, ці я Вам успамінала аб тых «успамінах» ці не? На ўсялякі выпадак крыху напішу.

Ён чамусьці прыслаў свае «ўспаміны» ў Гудзевіцкі школьны музэй. Загадчык музэю А. М. Белакоз, прачытаўшы тую частку, што тычыцца Вільні і Віленскай Беларускай гімназіі, пабачыў, што там шмат — як сказаць? — незразумелага, загадкавага. І прыслаў гэтую частку мне — пераглядзець. Я не хацела браць усяго на сваю адказнасьць, апірацца толькі на сваю памяць. Пачала пісаць лісты да былых вучняў гімназіі, былых віленскіх дзеячоў. Выслала лістоў пару дзясяткаў.

Усе абураліся, усе пратэставалі процiў «успамінаў» І. Бурсэвіча. Дзівіліся, што яго змушае так пераінaчываць факты. Маючы такую падтрымку і помач, я напісала спраставаньні да ўспамінаў І. Б-ча і паслала ў Гудзевічы. Заняло мне гэта месяцы 3. Сабе аставіла: копію тых «успамінаў» і копію майго спраставаньня.

Дзеля арыентацыі падам дзьве яго «кветачкі». 1. Калі беларуская моладзь хацела паступіць у Віленскі ўнівэрсытэт, улады вымагалі, каб яна адракалася ад сваёй нацыянальнасьці. 2. У Віленскай Беларускай гімназіі выдаваўся школьны часопіс *«Снапок»*[59], які рэдагаваў С. К. Паўловіч[60] (дырэктар), удзельнічала ў выдавецтве школьная моладзь. «Снапок» быў пад уплывам КПЗБ…

Мо не зусім даслоўна падаю, але сэнс ня зьменены. Вы, напэўна, ведаеце, што такое быў «Снапок» — пад чыім уплывам і *дзе* выдаваўся. Калі будзе трэба — выясьню. Вось такімі інфармацыямі запоўненыя «ўспаміны» Ігара Бурсэвіча.

Што да літоўцаў як да гаспадароў свайго Краю — я іх шаную, дзіўлюся і — зайздрошчу. Ці Вы, п. Юры, у сваёй падарожы па Літве былі ў іх скансэне? Мой унук быў у пазапрошлым годзе — захоплены тым, што патрафілі зрабіць на тых 640 гэктарах. А цяпер робяць там фільмы. Нядаўна мы такі фільм бачылі ў тэлевізары. У нас ён каляровы, так што ўсё выглядала натуральна. Будынкі, платы, нацыянальныя вопраткі харыстаў, танцораў і г. д. Паказывалі Жэмайтыю. Мова аўтэнтычная — жмудзкая. Вось як робіцца. Нават скрыначкі з цукеркамі — з абразкамі скансэну.

А ў нас? Нават тых няшчасных 100 гэкт. ня могуць загаспадарыць. Што ж, засядаюць на розных узроўнях, радзяцца… А час ідзе. А ўкраінцы скансэн ужо маюць. Хоць таксама малы — 100 гэкт., але ўжо здымкі і артыкулы ў прэсе ёсьць. Праўда, у нас «палітыка» час займае… і — разбурэньне старажытных помнікаў…

Ліст горкі — выбачайце. Апрача ўсяго вельмі дрэнна чуюся. Усяго найлепшага. *Л. Войцікава.*

ФЁДАРУ ЯНКОЎСКАМУ

27 студзеня 1980 г. Вільня

Паважаны і дарагі Фёдар Міхайлавіч.

Сардэчна дзякую за цёплы (ці заслужаны?) надпіс на Вашых «Абразках». Чаму адразу пішу? Бо ўчора, пажагнаўшыся зь мілымі гасьцямі і з прыкрасьцю падумаўшы, што ня маю чым падзяліцца з Вашым інстытутам, раптам прыпомніла, што маю свой рукапіс з 1920–21 году — «Мёдадайныя расьліны» (цяпер пішуць — *мёданосныя*). Частка яго друкавалася ў «Беларускай борці». Рэшта ляжыць. Гэта амаль тое самае, што «Батанічны слоўнік», нават у чатырох мовах, бо ёсьць і ўкраінскія назовы расьлін. Сяньня да друку не надаецца. Праўда, шмат палянізмаў, але не ў назовах расьлін — там усё чыста.

Калі Вас гэта цікавіць, калі ласка, напішыце некалькі слоў — адразу вышлю. Спатрэбіцца — добра, не — кінеце ў печку. У мяне ляжыць без усялякага ўжытку. Праўда, у Вас печкі німа…

Што тычыцца майго «Батанічнага слоўніка», то яшчэ летась Лідзія Іванаўна Збралевіч[61] паведаміла мне празь Сяргея Новіка-Пеюна, што ў яе ў бібліятэцы ёсьць 2 экз., і таму адзін можна ахвяраваць на рэпрадукцыю. Для прыватных асоб рабіць

рэпрадукцыі нельга, але для ўстаноў — можна. А мне трэба для Інстытуту мэдыцыны ў Гродне і для Гудзевіцкага музэю, бо яны там проста плачуць. А слоўнік, які я ім дала ў 1968 г., ад безупыннага ўжываньня зусім рассыпаецца.

Тым часам мінула больш за паўгоду, а рэпрадукцыяў німа. Цяпер я даведалася, што Акадэмія не дастала нейкага парашку, патрэбнага для гэтай работы, і калі сёлета дастаць парашок, то, напэўна, абяцаньне выпаўняць. Мо пры гэтай нагодзе і для Вашага інстытуту зробяць? Але гэта ўжо Вам трэба ад імені інстытуту папрасіць.

Нядаўна я даведалася, што Вы знаёмыя з др. М. М. Марцінчыкам[62] з Гродна. Гэта мой стары знаёмы — яшчэ з 1924 г. Ён таксама пераживае (як і я) усе памылкі ў нашай мове. Патрапіць нават, аглядаючы ў тэлебачаньні «Роднае слова», падлічыць, колькі разоў вядучы паўтарыў чужое для нас слова. Пачне ў лісьце пералічваць памылкі, а пасьля абрывае: ня буду больш псаваць Вам нэрвы.

Да нас менскае тэлебачаньне не даходзіць, але У. І. Содаль прысылае мне сцэнарыі, каб я арыентавалася, што і як робіцца. І я яму за гэта ўдзячная.

Цяпер у іншай справе. Я даведалася, што ў Вас арытмія сэрца. Ці не парадзіў бы Вам лекар піць зёлкі — сардэчнік (рас. *пустырник*, лац. *erythraea centaurium*). Калі гэтая самая хвароба заатакавала Янку Маркавіча Хвораста[63], я папрасіла, каб ён свайго лекара запытаўся, ці можна яму піць сардэчнік. Лекар адказаў, што ня толькі можна, але і вельмі пажадана. Я паслала (сушу шмат усялякіх зёлак), і ён піў даўжэйшы час. Пісаў, што добра дзеіць. Але пасьля неадпаведныя ўколы моцна пагоршылі стан яго здароўя. Што зь ім цяпер — ня ведаю.

Калі Вы хочаце папрабаваць піць сардэчнік, то шчыра напішыце. Маю нямала сьвежага і з прыемнасьцю прышлю. Ведаю, што Вы ўлетку спатыкаліся зь Юрым Туронкам, таму пасылаю Вам здымак, зроблены падчас яго побыту ў нас. Можа, гэта зробіць Вам прыемнасьць.

Трэба мець надзею, што Вашае здароўе палепшае, і мы зможам пабачыцца. А калі хочаце пазнаёміцца з даўнімі лістамі сялян-пчаляроў (маю іх шмат), якія пісалі ў «Беларускую борць», то прысылайце каго з Вашых вучняў. Мо знойдзецца што цікавае, а сяньня і па вёсках забытае.

Усяго Вам найлепшага! Зычу з добрымі вынікамі змагацца з хваробай. *З. Верас*.

НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

18 кастрычніка 1980 г. Вільня

Паважаны Ніл Сямёнавіч.

Выбачайце, што забіраю час, але, мне здаецца, што Вы хутчэй мяне зразумееце, чым хто іншы… Справа ў маім старым-старым (ад 1927 г.) знаёмым і супрацоўніку «Заранкі» С. М. Новіку-Пеюну. Ён мне піша: прыходзіла да яго дзяўчынка — вучаніца блізкай школы, нават часам з маткай. Памагала яму ўтрымаць у памяшканьні чысьціню — падмясьці, сьцёрці пыл… Што яму, старому, хвораму ды яшчэ з хворымі вачамі, было пэўнай падтрымкай — і фізычнай, і маральнай.

І што ж? Настаўніца гэтай дзяўчынкі хадзіць да С. М. Новіка-Пеюна — *забараніла*! Бо: «Ён хворы, і ня трэба яму дакучаць!». Дзе тут лёгіка? Не разумею…

Заместа таго, каб моладзь *па-людзку* адносілася да старых людзей, стварыла нейкія «групы апекі», як гэта бачым у іншых краінах, — забараняць такую акцыю ў адным выпадку…

У яго ж і матэрыяльнае становішча цяжкае. Нейкая помач патрэбная. Незразумела гэта і — балюча. І што рабіць-парадзіць? Магчыма, я зусім не па належнаму адрасу зьвярнулася? Дык выбачайце…

З зычлівасьцю і павагай — *Л. Войцікава*.

ЮРЫЮ ТУРОНКУ

9 лістапада 1980 г. Вільня

Паважаны пане Юры.

Учора выслала ліст да Вас і толькі пасьля агледзелася, што ні слоўка не напісала аб тым «слаўным» артыкуле Якуба Міско[64] ў «Маладосьці». Я той артыкул адразу, як атрымала часопіс, прачытала і, абураная, паказала Лявону. І яго гэта нямала знэрвавала, я думаю.

І што з такімі тыпамі, як той аўтар, рабіць? Пратэставаць у прэсе? Немагчыма, бо ў нас німа звычаю зьмяшчаць пратэстаў. Ніякая мана не аспрэчываецца. І гэтая, калі ідзе аб Заходнюю Беларусь, — нармальна.

У адным з нумароў гэтай самай «Маладосьці» быў артыкул У. Калесьніка, у якім ён вельмі падрабязна апісывае працу розных меншых і большых беларускіх палітычных згрупаваньняў, зразумела, у надзвычайна пазытыўным тоне. Няхай — гэтаму ніхто не запярэчыць, але зь якой мэтай дадае: «Былі тут розныя каапэратывы — розныя рэдакцыі, і мы іх *цярпелі*». Зразумела, мае на думцы каапэратывы і рэдакцыі беларускія. А што мы дрэннага рабілі? Якую шкоду рабілі беларускай справе?

Каапэратывы былі: Беларускі каапэрацыйны банк, Спажывецкі каапэратыў (вельмі коратка), Пчалярскі каапэратыў «Пчала». Рэдакцыі (апрача грамадаўскай, якая, зразумела, пад увагу не бярэцца): «Студэнцкая думка», «Шлях моладзі», «Заранка».

Чым гэта ўсё было шкоднае і што палітычным згрупаваньням перашкаджала? Сяньня, калі вельмі мала хто ясна арыентуецца ў грамадзкай працы тых часоў, а шмат што наагул затушоўваецца, такія словы У. Калесьніка гучаць вельмі тэндэнцыйна і фальшуюць тагачасныя падзеі.

Яшчэ раз усяго добрага. *Л. Войцікава*.

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

4 сьнежня 1980 г. Вільня

Паважаны Уладзімір Ільіч.

Дзякую за ліст, які ўжо даўно атрымала. Зайздрошчу Вашай занятасьці, Вашаму жыцьцю, якое кіпіць дзейнасьцю. Гэта нічога, што бывае цяжка і не пасьпяваеце ўсяго зрабіць у свой час. Як жа я некалісь любіла такое жыцьцё! Чым большы каля мяне быў вір, тым, здаецца, больш прыбывала энэргіі, тым хутчэй усё выпаўнялася. І стома ня брала, і адпачываць не хацелася. А цяпер як жа цяжка некалькі лістоў запар напісаць! Ніколі гэтага не было, а цяпер і задрамаць седзячы здараецца. Аж сорамна… але што рабіць? Гады сваё бяруць, нідзе ад іх ня дзенешся.

Яшчэ добра і тое, што памяць ня траціцца. Уся мінуўшчына перад вачамі — як жывая.

А мо гэта і горш? Бо вось Вы пішаце, што карэспандуеце з дочкамі А. Паўловіча[65]. І мне прыпомніліся ўспаміны гэтай самай Тамары[66] ў кніжцы Альбэрта Паўловіча — яго зборніку. Чаго яна там ні панапісывала! І хатнія канцэрты (што ж, магчыма), і беларускія пісьменьнікі да іх зьяжджаліся — толькі дзіўна, чаму ж ніколі ніхто не бываў з тых, што жылі і працавалі ў Менску? Цікава, чаму не было сувязі паміж А. Паўл[овічам] і Ядвігіным Ш. ды яго дачкой? А што, як яна піша, бываў у іх Максім Багдановіч, то гэта ёй, мусі, прысьнілася. Максім *ніколі* ў іх ня быў і пазнаёміўся з А. Паўловічам (як і мы ўсе) і зь яго дачкой Уладкай (Уладыславай) і зь зяцем Я. Фарботкам[67] толькі ў «Беларускай хатцы» на спатканьні Новага 1917-га году.

І скуль у іх сям'і ўзялося імя «Тамара»? Хіба пасьля сябе так назвала, бо ў іх усе дзеці мелі каталіцкія імёны. Іх сям'я *не прыймала* ніякага ўдзелу ў грамадзкім жыцьці Менска тых часоў — 1915–1918. Не кажу аб зьездах, кангрэсе. Ня кожны хоча ў палітыцы сябе выяўляць, але ў такой установе, як Т[аварыст]ва помачы ахвярам вайны, дзе кожныя

рукі былі патрэбныя? Гэта дзіўна і незразумела. І ў канцы пытаньне: дзе яны жывуць і чаму сваёй мовы адракліся? А с. п. Ванда да канца жыцьця інакш не гаварыла і са сваімі дзяцьмі, што яны стала прыпамінаюць.

Я Вам пісала, што паслала Алесі Лёсік II том «Гісторыі літаратуры» А. А. Лойкі. Яна атрымала і зараз мне напісала вельмі сэрдэчны ліст. З кніжкі рада. Піша: «Чытаем усёй сям'ёй». Значыцца, яна чытае сваёй дачцэ і ўнукам і, напэўна, тлумачыць словы, якіх тыя, магчыма, не разумеюць. Хоць гэтак да пра-праўнукаў Ядвігіна Ш. даходзіць беларускае слова. Добра і гэта.

Алеся працуе апошні год. Магла ўжо быць на пэнсіі, але і ўлады школьныя, і бацькі дзяцей прасілі, каб давяла свой клас да канца. Цяпер Алеся прасіла, каб я ёй прыслала ўспаміны аб яе матцы. Я абяцала. Як ведаеце, яны ў мяне ўжо ёсьць, але хачу яшчэ дадаць некалькі драбніц з нашага зь ёю супольнага жыцьця. Тады і пашлю.

Мушу падзяліцца з Вамі вельмі непрыемнай для мяне падзеяй, хоць, праўду сказаць, зь Менска ўсяго можна спадзявацца. Атрымала я з Купалаўскага музэю прапанову-просьбу напісаць успаміны аб Я. Купале да кніжкі, якая рыхтуецца на яго 100-годзьдзе. Скажаце, што гэта, наадварот, прыемна? Перадусім, я Купалы *ня знала* зусім. Раз, праходзячы, бачыла. Гэта, зразумела, напісаць ім лёгка, і ніякай прыкрасьці ў гэтым німа.

Справа ў іншым: просьба напісаная *па-расейску!* З подпісамі А. Кулакоўскага і Цьвіркі. Скажыце мне, зьлітуйцеся, што гэта значыць? Няўжо ўсе ўстановы у г. зв. БССР вядуць карэспандэнцыю ў чужой мове? А тым больш *Купалаўскі музэй?* А дзе ж дзелася Ядвіга Юліянаўна Раманоўская[68]? І яна, і яе дачка пісалі мне пару разоў па-беларуску. А Я. Ю. нават была ў мяне. А што за «зьверы» — пісьменьнікі Цьвірка і Кулакоўскі? Друкуюцца, ведаю, хоць па мове ў іх артыкулах відаць, што ў гутарцы яны ёю не карыстаюцца. І як ім адказаць? Зразумела, па-беларуску — я інакш не пішу, але каб яны зразумелі ўсю агіду свайго паступку, усю абразу і мяне, і хіба Я. Купалы? Цікава, што Вы мне парадзіце…

Усяго Вам найлепшага! Шмат энэргіі і вытрываласьці! Як маецца Іван Уладзіміравіч? *Л. В.*

ФЁДАРУ ЯНКОЎСКАМУ

4 студзеня 1981 г. Вільня

Дарагі Фёдар Міхайлавіч.

Дзякую Вам за такія цёплыя словы і пажаданьні. Хачу падзяліцца з Вамі адной прыемнай падзеяй, бо ў прэсе, зразумела, аб гэтым нічога німа, а ў Менску хіба мала хто ведае.

9 сьнежня ў Брэсцкім тэлебачаньні была перадача да 80-годзьдзя Міхася Забэйды. Пішу аб гэтым таму, што ведаю аб Вашай прысутнасьці на вечары, які ладзілі менскія мастакі з гэтай самай нагоды. І вось перадача «Песьняй акрылены», падобна, была вельмі ўдалая. На сцэне — вялікі партрэт сьпевака ды шмат іншых яго здымкаў паказана. Прагучалі 4 песьні ў яго выкананьні з кружэлак.

Ладзіў перадачу малады і, па-мойму, вельмі здольны пісьменьнік Уладзімір Ягоўдзік, які працуе ў Брэсцкім тэлебачаньні. Ён скончыў менскі ўнівэрсытэт — філялёгію. Было пару яго невялікіх твораў у «ЛіМе» — «Стрэл дуплетам» і «Стронга». Тэмы сьвежыя, добры стыль і мова.

Калі ён быў яшчэ вучыўся, прыяжджаў да мяне з цэлай групай студэнтаў. Іх прысылаў Алег Антонавіч Лойка, каб я расказала пра Максіма Багдановіча. Так мы з У. Ягоўдзікам пазнаёміліся. Некалькі разоў прыяжджаў, піша мне, дзеліцца сваімі праектамі. Вельмі яму хацелася зрабіць перадачу аб М. Забэйдзе. Бачыў у нас альбом «На вышыні мастацтва» — аб сьпеваку. У альбоме — нарыс аб ім (аўтар — с. п. Янка Шутовіч[69]) і шмат добрых здымкаў.

Мне ня вельмі верылася, што яму такую перадачу зрабіць дазволяць. Але вось свайго дабіўся! Ад нас дастаў патрэбныя здымкі. Паехаў у родную вёску сьпевака, там рабіў здымкі да паведаміў сваякоў і знаёмых М. Забэйды аб часе перадачы, каб паглядзелі, паслухалі. Хто бачыў, пісалі мне, што вельмі добра ўсё ўдалося. Я вельмі за Валодзю Ягоўдзіка рада. Цяпер у яго нейкая новая задума. Шукае матэрыялаў, але што там мае быць — пакуль маўчыць.

Як заўсёды, з прыемнасьцю чытаю Вашыя «Абразкі», і то не па аднаму разу. Вельмі спачуваю Вам у Вашых фізычных недамаганьнях. Як цяжка тады працаваць, як трэба напружываць сваю сілу волі — ведаю па сабе, бо апошнія часы вельмі дрэнна чуюся.

Німа майго доктара Міколы Міхайлавіча Марцінчыка… Німа каму так шчыра і сардэчна даваць парады, як гэта ён умеў рабіць. Мы зь ім былі знаёмыя 54 гады, а гэта нешта значыць.

Хопіць займаць Вам час. Бывайце. Няхай Вам гэты год дасьць усё найлепшае. *Зоська Верас.*

СТАНІСЛАВУ ШУШКЕВІЧУ

10 лістапада 1982 г. Вільня

Дарагі Станіслаў Пятровіч.

Дзякую за павіншаваньне са сьвятам Кастрычніка. Хацела б на Вашае пытаньне адказаць найбольш зьмястоўна. Але ня ведаю, якія мае ўспаміны Вы чыталі? Ці машынапіс у Івана Уладзіміравіча Саламевіча, ці фрагмэнт «Мінск», які прыгатавалі (хто — ня ведаю) да друку ў альманаху «Спадчына»[70]. Калі машынапіс — то там усё дакладна, вельмі дакладна пра ўсе 3 гады майго жыцьця ў Менску — пра Камітэт помачы ахвярам вайны, яго працу: сталоўкі, прытулак і г. д. Калі ж — матэрыял, прыгатаваны да друку, то там можа быць шмат прапушчана, шмат скарочана…

Калі буду ведаць, што Вы чыталі, — напішу падрабязна. Цяпер толькі скажу, што ні прыгараду Капеевічы, ні таго дзіцячага дому я ня ведала. А хто той дзіцячы дом ці прытулак арганізаваў, якая ўстанова? Справамі бежанцаў займаўся г. зв. Тацьцянінскі камітэт і «Всероссийский земский союз».

Нашаму беларускаму дзіцячаму прытулку даваў сякую-такую помач Тацьцянінскі к[амітэ]т. Апрача таго, даставалі прадукты з Саюзу гарадоў. Як жа я ўсё гэта помню! Здаецца, учора было.

Што Вас найбольш цікавіць — пішыце, пытайцеся, з прыемнасьцю адкажу. А можа, бываеце ў Вільні? Тады маглі б мяне адведаць. Маю з таго часу розныя нататкі, лісты.

Усяго добрага! З прывітаньнем — *Л. Войцікава*.

ЮРЫЮ ТУРОНКУ

5 сьнежня 1982 г.

Паважаны пане Юры.

Дзякую за ліст ад 13/XI і за весткі аб Дні беларускай літаратуры і культуры. Я вельмі шкадую, што ня ведала раней аб гэтай імпрэзе, а галоўнае, што едуць у Варшаву зь Менска. Мне трэба абавязкова перадаць у Варшаву матэрыялы — жыцьцяпісы 2 людзей і іх здымкі. Праз пошту баюся… Калі б прапалі, то трэба было б ізноў перапісываць усё нанова, а мне проста не хапае ўжо на гэта сілы.

Справа такая, што ў Варшаве жыве сын маёй сяброўкі зь дзяцінства і маладосьці — яна была зь беларускай сям’і з Сакольшчыны, сям’і, знаёмай мне ад самага раньняга майго дзяцінства. А яе муж — паляк, і то паляк-шавініст, які сваіх дзяцей адгарадзіў зусім ад матчынай сям’і.

Цяпер іх сын (знаёмы мне асабіста, я стала зь ім лістуюся), чалавек разумны, вельмі хоча падрабязна ведаць аб жыцьці і дзейнасьці матчыных братоў — сваіх дзядзькоў. Я маю іх жыцьцяпісы і здымкі. Жыцьцяпісы пісаны па-беларуску, і я іх мусіла перакладаць на польскую мову. Ведаеце, што заўважыла? З польскай на беларускую лягчэй перакладаць, чым наадварот. Не разумею — чаму?

І вось цяпер надзея на перасылку гэтых матэрыялаў толькі на Вашага сябру Аляксея К[аў]ко. Ён мне час ад часу піша. Але цяпер не магу яго злавіць. Напісала на маскоўскі адрас і на г. зв. палёвую пошту і — чакаю.

Аб спадчыне М. Забэйды, што ў Варшаве, пісьменьнікі ведалі ад мяне. На мой дзень нараджэньня прыяжджалі зь Менска працаўнік Акадэміі Генадзь Каханоўскі і паэт Сяргей Панізьнік. Я ім сказала, а С. Панізьнік паведаміў аб гэтым А. Мальдзіса. Цяпер С. Панізьнік быў пару дзён у нас. Ён мне казаў, што справа спадчыны Забэйды ў Празе наладжваецца. Казаў: «У Празе ацанілі спадчыну вельмі нізка і прапанавалі нам (Менску) зусім ад яе адмовіцца, бо выдаткі на перавоз не аплоцяцца. Але нашы ўсё роўна згадзіліся ўзяць, і ЦК, і іншыя ўстановы — “за”, і музэй — “за”, і будзе браць». Вось такія справы. То, можа, і тую спадчыну, што ў Варшаве, возьмуць?

Хіба пара ўжо нешта зрабіць. 21 сьнежня — ужо год ад сьмерці сьпевака. У Празе паставілі яму мармуровы помнік. Дык надпісы па-беларуску і па-чэску. У мяне шмат лістоў ад М. Забэйды. А цяпер я лістуюся з Надзеяй Кастэцкай, якая са сваім мужам (чэхам), артыстам-скрыпачом, апекаваліся Забэйдай і вельмі былі зжытыя зь ім. Яна, Н. Кастэцкая, сама з Баранавіч, пяяла некалісь у хоры Г. Цітовіча. Сама прызнае, што толькі дзякуючы знаёмству і прыязьні з Забэйдай, захавала сваю мову. Значыцца, ён заслужыў удзячнасьць сваёй Бацькаўшчыны ня толькі як пашыральнік яе песьняў, але і як захавальнік роднай мовы.

А ў Менску ёсьць выкладчыкі беларускай мовы, якія пытаюцца: «Забэйда? Першы раз чую. Хто гэта такі?».

Пасылаю Вам пару здымкаў са свайго юбілею. Маю надзею, што да Вас даедуць. Дзякуем за каляндар. Гэта ўжо другі экзэмпляр — першы прыслаў нам з Масквы Аляксей Каўко.

Усяго найлепшага! Прывітаньне сям'і. Шчыра зычлівая *Л. Войцікава*.

НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

7 чэрвеня 1983 г. Вільня

Паважаны Ніл Сымонавіч.

Сардэчна дзякую за кніжкі. Парывалася адразу напісаць, падзякаваць, але ня мела Вашага адрасу, толькі сяньня яго дастала ад А. Наліваева[71].

Зборнік паэзіі зрабіў мне вялікую прыемнасьць. Колькі разоў ужо прачытала «Сінюю Пушчу»[72]. Першы раз у нашай літаратуры спаткала такое глыбокае зразуменьне прыроды… А пра нашы народныя песьні? Яны мяне перанясьлі ў тыя далёкія часы маёй маладосьці… У 1909 г. — час арганізацыі Гродзенскага гуртка беларускай моладзі… Была мая першая сустрэча з М. Федароўскім, г. зн. зь яго першымі 3-ма тамамі «Ludu Białoruskiego». Пасьля, у 1914-м, спаткалася і з самім аўтарам.

Далей — выбраньне бібліятэкарам нашага гуртка, як мы яго кансьпірацыйна называлі — ГГБМ. Выпісывала з суполкі «Загляне сонца ў наша ваконца» кніжкі і «Сьпеўнік» А. Грыневіча. Ім карыстаўся наш гуртковы хор. Паміж іншым, кніжкі, сьпеўнікі, як і «Наша ніва» ды календары, выпісываліся па некалькі экзэмпляраў (календары — па 100 штук) — дзеля распаўсюджваньня па вёсках Сакольшчыны, адкуль, пераважна, былі нашы сябры.

І сяньня захоўваюцца ў мяне тыя запісы — па колькі чаго было выпісана. Ужо ў Вільні ў 1924–25 гг. пазнаёмілася асабіста з Антонам Грыневічам. Бачыліся часта, бо ён жыў у тым самым доме, дзе я працавала, — Віленская, 12.

Крышачку песьняў, прыпевак (не прызнаю слова *частушкі*) і дзіцячых калыханак я сама запісала ў сваёй Сакольшчыне. Драбяза гэта, але прыемна часам пераглядзець, паўспамінаць. Такое далёкае-далёкае…

Мо таму так доўга трымаюся, што жыву ў цудоўным лясным куточку. Шмат хто да мяне прыяжджае, але мала хто гэтае хараство заўважае.

Як на першы ліст, напісала мо больш чым трэба. Калі б Вас што цікавіла, калі ласка, пішыце, пытайцеся. Нехта, ня помню ўжо хто, пісаў мне, што Вы, паважаны Ніл Сымонавіч, зьбіраліся прыехаць. А можа, сапраўды можна было б гэта зьдзейсьніць? Была б вельмі рада.

Шчыра вітаю Вас — *Зоська Верас*.

НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

2 ліпеня 1983 г. Вільня

Паважаны Ніл Сымонавіч.

Сардэчна дзякую за ліст, за шчырыя высказываньні сваіх думак. Гэта так рэдка здараецца. Адныя баяцца, другія (іх большасьць) абыякавыя да фальшу і хлусьні. А як гэта цяжка і балюча, калі апаганіваюць тое, што для нас павінна быць самым дарагім, самым чыстым, бо гэта нашыя крыніцы.

А ці гэта толькі ў адной кніжцы пра Купалу[73]? А розныя дробныя артыкулы пра Віленскую Беларускую гімназію? А ўспаміны пра яе, якія, на шчасьце, не друкаваліся, а высылаліся ў школьныя музэі? Ды ці аб усім напішацца ў лісьце?

Але я ўсё гэта маю, і маю крыху напісанага аб гэтым у крытычным духу — не да друку, ніхто б і не друкаваў, а так для сябе і для тых, каго варта пазнаёміць з праўдай. А найбольшы клопат маю зь Бядуліным «Страцім-Лебедзем». Большай і беспадстаўнай хлусьні ў жыцьці не спаткала, а высьветліць яе аніяк не ўдаецца.

Пару гадоў таму быў у мяне дырэктар Музэю М. Багдановіча. Я яму зьвярнула ўвагу, што мае ў сябе зусім фальшыва асьветленае жыцьцё Максіма Б. у Менску — г. зв. успаміны З. Бядулі «Страцім-Лебедзь» у кніжцы «Шлях паэта». Ён папрасіў напісаць аб гэтым і прыслаць яму. Я гэта зрабіла. Але, як ведаю, маё выясьненьне сапраўдных фактаў схаванае глыбока, бо «баяцца скандалу, які магла б зрабіць Бядуліна жонка». Але хопіць аб гэтым…

Што да маіх успамінаў, я іх маю напісаныя даўна і вельмі падрабязна. Ад 1909 году, калі распачаў сваю працу Гродзенскі гурток беларускай моладзі, аж да 1938 г., калі выйшаў апошні нумар «Беларускай борці». А і крыху пазьнейшых работ, як «Праўда аб арганізацыі працы ў рэдакцыі грамадаўскіх газэтаў» — выклікана фантазіямі на гэтую тэму М. Машары. Яшчэ крыху падобных…

Аб М. Федароўскім — зусім мала — у разьдзеле «Дзесяць месяцаў у Варшаве». А аб А. Грыневічу асобная старонка — як дадатак да разьдзелу «Вільня». Апрача гэтага, маю каля 6000 лістоў — пачынаючы ад некалькіх з нашаніўскага часу. Яшчэ і цяпер пакрысе цікавы матэрыял зьбіраецца праз карэспандэнцыі са старымі знаёмымі беларусамі.

Я вельмі, вельмі рада, што не пакідаеце думкі прыехаць у Вільню. Толькі не на гадзінку, а найменш на цэлы дзень — ад цягніка да цягніка, або машынай, калі ёсьць такая магчымасьць. Думаю, што не пашкадуеце.

Адзіны клопат — як знайсьці дарогу да мяне. Бо ж я даслоўна жыву ў лесе. Заўсёды, хто едзе першы раз, дамаўляюцца па тэлефону з маім зяцем Лявонам Антонавічам Луцкевічам і назначаюць спатканьне, а ён спатыкае і прыводзіць да нас. А калі не па тэлефону (бо цяпер зяць нерэгулярна працуе, а і ў сябе на кватэры ў горадзе рэдка бывае, найбольш тут у нас), то лістоўна, як заўсёды, на Архітэкту, 132–69.

А што гэта трэба зрабіць сёлета, то інакш і быць ня можа. У мяне, такой старой, ня толькі месяцы, але і тыдні лічацца.

Усяго найлепшага і да пабачэньня. *Л. Войцікава.*

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

11 ліпеня 1983 г. Вільня

Дарагі Уладзімір Ільіч.

Учора атрымала Вашую бандэроль. Дзякую за «Дарогамі Максіма»[74]. Першае выданьне маю, а цяпер рада, што аўтар выправіў тое, што трэба было выправіць. Хоць ня ўсё, што я яму радзіла…

Як абухом ударыла мяне вестка аб хваробе Я. С. Пархуты. І так — адно за другім. Хіба ж Вы ведаеце, што 1 ліпеня памёр у Мінску Янка Маркавіч Хвораст — харэограф, энтузыяст беларускіх народных танцаў. Былы вучань Віл[енскай] Бел[арускай] гімназіі, Віленскага ўнівэрсытэту. Даўна цяжка хворы, амаль да апошніх мінут працаваў — запісываў, прыгатаўляў да друку старыя бел. танцы так, як патрабуе гэтага мастацтва харэографа. Напісаў і здаў шмат, але нічога не друкавалі, усё складалі на кучу.

А вось украінцы ў Кіеве ў сваёй багатай дзіцячай літаратуры зьмяшчалі беларускія дзіцячыя гульні зь песьнямі, якія ім Я. Хвораст пасылаў. Ці не балючая няўвага да сваёй старасьвеччыны? У нас толькі хлусьня заслугоўвае на распаўсюджваньне. На гэта і папера знаходзіцца.

Што да нашага саду… Я ня маю намеру ім хваліцца — напэўна, знойдуцца лепшыя і цікавейшыя, але хацелася б выкарыстаць такую магчымасьць, каб кінуць у вочы ўсім нашым паважаным паэтам, пісьменьнікам, як яны бяздумна і бяссорамна засьмечваюць нашу мову, называючы кветкі, зёлкі, кусты чужаземнымі імёнамі або іх калькай.

Не далей, як у апошнія дні, адчыняю «Родную прыроду» — вялікі артыкул пад загалоўкам «Глог». Ня душыць Вас гэтае слова пры вымаўляньні? А гэта ж чысты польскі назоў! На лаціне — *crataegus oxyacantha*, па-расейску — *боярышник*, па-польску — *glog*, па-ўкраінску — *глід*, па-беларуску — *галабень*. То чаму ж не ўжываць беларускі назоў? Ня ведаюць? То няхай даведаюцца, пашукаюць.

Учора атрымала ліст зь Беларусі! Хваляцца: «У нас у агародзе цэлая аптэка — пустырнік (расейск.) — бел. *сардэчнік*; зьверабой — бел. *сьвятаяньнік*; мацьмачыха — бел. *падбел*». Ці ня страшна? А што будзе далей, калі старыя паўміраюць? І мова як такая памрэ. Астанецца толькі граматыка, сынтаксіс, фразэалёгія — сухое мовазнаўства, сухая навука аб неіснуючай мове. І такая блытаніна ня толькі ў батаніцы, тое ж і ў арніталёгіі. Вось што мне баліць, а сілы ды часу штораз менш і менш.

А рэпартаж напісаць (і да часу палажыць) мог бы хто іншы. Добрыя рэпартажы піша Ждановіч[75]. А можа, мог бы папрабаваць Уладзімір Ягоўдзік, які цяпер працуе ў «ЛіМе»? У яго добрыя стыль і мова. Мы знаёмыя зь ім даўна, як яшчэ ён быў студэнтам. Якраз зьбіраецца прыехаць да мяне. Можа, Вы яму запрапануйце, калі ўважаеце за патрэбнае. На ўсялякі выпадак адрас яго дасылаю: *Мінск, вул. Валгаградзкая, д. 15а, кв. 13, Ягоўдзік Уладзімір Іванавіч.*

Ад маіх — прывітаньне, і ад нашага саду, дзе мора кветак, штораз шырэйшае. Шчыра — *З. Верас.*

СТАНІСЛАВУ ШУШКЕВІЧУ

29 студзеня 1984 г. Вільня

Паважаны Станіслаў Пятровіч.

Вельмі мне прыкра, што ня выпаўніла Вашай просьбы і — свайго абавязку. Увесь час вельмі дрэнна чуюся. Не ляжу стала, але і працаздольнай не магу сябе лічыць.

У вельмі сьпешных справах стараюся, па магчымасьці, адказываць, а некаторыя лісты, у тым ліку і Ваш, калі трэба было больш думаць, адкладала да лепшага часу. Сяньня ня маю надзею, каб гэты «лепшы час» хутка зьявіўся, таму хоць некалькі слоў Вам асабіста (вядома, не для друку) стараюся напісаць. Ня будзе гэта мо здавальняюча напісана, але — выбачайце. На што хапае сілы.

Наогул, задума вельмі добрая. Прырода, зьвяры, грыбы… Што можа быць больш пажаданае дзеля знаёмства дзяцей з роднай зямлёй? Верш Ваш зычны, лёгкі, мілагучны… Я крыху зьмяніла б расплянаваньне і пасьля разьдзелу «Наш родны і цудоўны Край» дала б «Дзе ні ступі — тут чары-казкі», а «Славу дзён былых мы не забудзем» — на канцы…

«Грахі» проці чысьціні роднай мовы? У Вас агульныя зь іншымі пісьменьнікамі. Чыя тут віна? Ня ведаю… Можа, мовазнаўцаў? Шчыра дбаюць, каб усе (і пісьменьнікі ў тым ліку) ведалі добра граматыку, правапіс і г. д. А хто павінен думаць, каб не засьмечвалася мова чужымі словамі і зваротамі?

Народ прыйме бяздумна тое, што чуе каля сябе. Але пісьменьнікі хіба павінны адрозьніваць сваё, народнае, даўняе, чыстае ад таго, што прыляпілася цяпер. Я не магу пагадзіцца на ўжываньне слоў: *кошка* — замест *котка*, *коцік* замест *каток*, *іней* — замест *шэрань*, *утаміцца* — замест *замарыцца*, *абдуванчык* — замест *малачай* ці *багатка*. А ўжо ў першую чаргу не магу пагадзіцца на слова — *церам*.

На гэтым скончу. Думаю, што не пакрыўдзіцеся — я ж пішу толькі Вам асабіста аб Вашай кніжцы. А наагул, з чужаземнымі зваротамі, назовамі ваюю ўсюды і з кожным… А ўсё ж вершы ў Вашай кніжцы чытаю з прыемнасьцю.

Усяго добрага! Здароўя Вам зычу і яшчэ шмат такіх падарункаў нашым дзеткам. Зычлівая — *Л. Войцікава*.

НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

19 сакавіка 1984 г. Вільня

Паважаны Ніл Сымонавіч.

Я да Вас з такой справай і просьбай. У Гудзевіцкім школьным краязнаўчым музэі ствараецца новы аддзел «Нашы лекавыя зёлкі». Я падумала, што апрача таблічак з апісаньнем зёлак і іх лекавай вартасьці з адпаведнымі рысункамі цікава было б даць і крыху легендаў аб іх ды вершаў.

Перадусім у мяне ў памяці Ваш верш «Трыпутнік», вельмі адпаведны дзеля гэтай мэты. Калі ласка, не пашкадуйце часу — перапішыце сваёй рукой і з даравальным подпісам пашліце ў той музэй.

А мо яшчэ нешта падобнае маеце? Або ведаеце ў іншых аўтараў? Вядома, калі ўжытыя імі назовы расьлін чыста па-беларуску гучаць. Аб гэта найбольш ідзе ў гэтай працы.

З павагай — *Л. Войцікава*.

Адрас: *БССР, п/а Гудзевічы, Гродзенская вобл., Мастоўскі р-н, Белакозу Алесю Мікалаевічу.*

6 ліпеня 80 г. 1

Паважаны наш батанічны бог!

Пішу Вам з Друскенік. Хацеў па дарозе назад заехаць да Вас у Вільню, але тут жонка дала тэлеграму, што заедзе па мяне Васіль [illegible] (недзе ён тут круціцца) і павязе мяне ў Мінск праз Гродню, бо так яму выпадае. Так что вымушаны буду крыху адкласці сустрэчу, бо ў Вільню мне так і так скора трэба будзе.

Ці Лявон мяне не так зразумеў, ці Вы не так зразумелі Лявона. Я аніяк не хацеў (ды і не меў права) прасіць у Вас апошні экзэмпляр слоўніка. Я хацеў даслаць Вам грошы (бо аб экзэмплярах у БДУ я ведаю, і не хацеў, прыватная асоба, прыніжацца перад імі просьбаю), і каб

2

у Вільні зрабіць мне фотакопію, каб я меў негатыў (як маю поўны негатыў „Шляхціца Завальні", „Дзённіка" Марыі Пузыновіч, дзяўчыны, якая сыграла такую нядобрую ролю ў лёсе Кастуся Каліноўскага і г.д.), а з яго зрабіў бы сабе фотаэкзэмпляр і Вам хоць дзесяць фотакопій. Мне ж не для бібліяфільства гэта было трэба, а для работы. У Гудзевічам-музей. Там Ваша копія будзе ляжаць побач з рукапісамі, лістамі, рэчамі дзеячоў культуры. А я сабе не бібліятэку збіраю. Каб я не меў „Слоўніка" Насовіча (пашанцавала, маю), то мне і фотакопія служыла-б.

Ну што ж, калі немагчыма дык немагчыма. Пайду ў БДУ, папрашу, вазьму з сабой фатографа. Дазвольце з

Druskininkai. Paminklas M. K. Čiurlioniui (skulpt. Vl. Vildžiūnas)
Друскининкай. Памятник М. К. Чюрлёнису (скульптор В. Вильджюнас)
Druskininkai. M. K. Ciurlionis Monument by Vl. Vildžiūnas
Druskininkai. M. K. Ciurlionis Denkmal von Vl. Vildžiūnas
Nuotr. ... Bulmeikienės
„Mintis", Vilnius, 1978
V. Kapsuko-Mickevičiaus ...
Užs. Nr. 841

Druskininkai. Ežerėlis „Mergelės akys"
Друскининкай. Озеро «Девичьи очи»
Druskininkai. Maiden Eyes Lakelet
Druskininkai. Waldsee „Mädchenaugen"
Nuotr. ... Bulmeikienės
„Mintis", Vilnius, 1978
V. Kapsuko-Mickevičiaus ...
Užs. Nr. 841

«Паважаны наш батанічны бог…».
Паштоўка ад Уладзіміра Караткевіча.

УЛАДЗІМІРУ КАРАТКЕВІЧУ

10 красавіка 1984 г.

Паважаны Уладзімір Сымонавіч.

Толькі цяпер я даведалася аб Вашай няўдалай падарожы да нас[76]. Як жа гэта так выйшла? Вельмі, вельмі шкадую… Але маю надзею, што Вас гэта не зьнеахвоціла, і вясной пастараецеся да нас дабрацца. Для мяне гэта была б вялікая радасьць.

Толькі каб ізноў не рызыкаваць, паведамце, калі ласка, загадзя, дзе Вас спаткаць. Сын мой спаткае Вас. У нас тут вельмі прыгожа. Апрача таго, маю крыху старых фатаграфіяў, лістоў, дакумэнтаў, якія, магчыма, Вас зацікавяць.

Ведаеце, стары чалавек ня ведае свайго дня ані гадзіны, так што вельмі не адкладайце… Праўда, цяпер яшчэ ў нас сьнег ляжыць, але ў маі — цудоўна.

Наш лес — недалёка дому — кланяецца Вам і перапрашае, што зьбіў з дарогі.

Усяго найлепшага! *Л. Войцікава*.

ЮРЫЮ ТУРОНКУ

18 красавіка 1984 г.

Паважаны пане Юры.

Перачытывала я лісты с. п. Мар’яна Пецюкевіча. У адным зь іх ён піша: «Хацеў бы, каб маёй спадчынай заняўся Юры Туронак. Хатнія ў гэтым не разьбяруцца» і г. д.

Ведаю, што на хаўтуры езьдзіў (сяньня ўжо таксама сьвятой памяці) Язэп Александровіч[77], а пасьля, ужо хіба астаткам, ён езьдзіў памагчы спарадкаваць спадчыну. Як і што і куды параздавалі, Я. Але[ксандро]віч мне падрабязна напісаў. Асталася няяснай справа картак-матэрыялаў да слоўніка мовы Браслаўшчыны. Аўтар (М. П.) хацеў, каб гэтыя карткі былі дасланыя ў Менск. Поштай зрабіць гэта было немагчыма…

Што цяпер зь імі зрабілі — ня ведаю. Калі яны яшчэ існуюць, то цяпер была б магчымасьць іх прывязьці ў Вільню, а адсюль бы перадалі ў Менск — у адпаведныя рукі. Справа ў тым, што паехаў зь Вільні ў Польшчу сябра і прыяцель Гэнрыка Фалькоўскага. Перад ад’ездам быў у мяне. Абяцаў, як вернецца ў маі, прыйсьці. Вось ён бы мог гэтыя матэрыялы прывязьці. Як думаеце? Адрас Г. Фалькоўскага ды і яго самога Вы ведаеце.

Я пісаць да ўдавы ці дачкі М. Пецюкевіча не хачу. Яны пасьля сьмерці с. п. Мар’яна да мяне не напісалі. Паведамілі аб сьмерці маю дачку (яна ніколі да Мар’яна не пісала) вельмі афіцыяльна і *па-расейску*. Паміма таго, што я паслала ім словы спачуваньня адразу, як паведамілі мяне зь Менска пляменьнік Мар’яна[78] і са Злотава Зыгмунт Абрамовіч.

Буду чакаць Вашага адказу. Чуюся вельмі дрэнна, але стараюся яшчэ тое-сёе зрабіць, пакуль рука пяро трымае. Усяго добрага! *Л. Войцікава*.

НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

23 жніўня 1984 г. Вільня

Паважаны Ніл Сымонавіч.

Прыслалі мне зь «Юнацтва» першую карэктуру. Шчыра дзякую за цёплыя словы прадмовы. Выбачайце, што забірала Вам час, параіўшы У. Ракіцкаму[79] прасіць у Вас парады ў справах выдавецтва.

Ня столькі я сама, сколькі маладыя мастакі захапіліся справай чысьціні назоваў расьлін, а ў гэтым выпадку — лекавых зёлак. Аж дзіўна, што не прыродазнаўцы, не этнографы, а маладыя мастакі. Зь Менска, Гродна, Віцебска… Проста вядуць прапаганду за беларускія народныя назовы процiў *зьверабояў* (сьвятаяньнік), *адуванчыкаў* або *дзьмухаўцоў*, *глогаў* і г. д.

Сьмерць сьв. памяці Уладзіміра Караткевіча адабрала мне ахвоту да ўсялякай дзейнасьці… Але гэта зь ім мы пачалі перапісывацца ў справе беларускіх назоваў яшчэ тады, як выйшлі з друку першыя старонкі «Каласоў пад сярпом…». Можа, і цяпер ня маю права замаўчаць, і трэба самым маладым аматарам памагчы?

Ваш сцэнічны твор аб расьлінах чытала ня раз. Так бы хацелася, каб людзі зьвярнулі на Ваш голас увагу. І каб шукалі, шукалі чыста беларускіх народных назоваў, патрапілі адрозьніць словы беларускія, чыстыя ад калькі з мовы рускай ды польскай. Вельмі хацела б ведаць, ці адклікнуўся хто-небудзь на Ваш «Начлег на бусьлянцы»[80]?

Са шчырай павагай і зычлівасьцю — *З. Верас*.

P. S. Так неяк выйшла, што я не зьвярнула ўвагі, што мяне ў маёй працы цікавяць выключна лекавыя расьліны і ўжываньне іх у народзе. Гэта тое, што я раблю для Гудзевіцкага музэю. Ці здалею далей рабіць? І ці гэта варта? *Л. В.*

ФЁДАРУ ЯНКОЎСКАМУ

16 лістапада 1984 г. Вільня

Паважаны Фёдар Міхайлавіч.

Атрымала абодва Вашыя лісты і бандэролі. Бязьмежна ўдзячная за ўвагу да мяне, маіх справаў. Але адначасна бянтэжуся, што траціце на мяне час, бярэце на сябе такія клопаты. Як і чым адудзячуся? Ці буду мець на гэта магчымасьці і час?..

Адзін зь вершаў С. Грахоўскага ў апошнім нумары «Полымя» так ясна, выразна, прыгожа выразіў і мае думкі. Толькі што я маю большае права так думаць, бо шмат старэйшая. Але што суджана — тое збудзецца.

Як Вам дзякаваць за цудоўныя альбомы? У адным — архітэктурныя помнікі Гродна, якія так шмат прыпамінаюць. Я ж пачала знаёміцца зь імі вельмі рана. З Каложай, з Фарай — маючы гадоў шэсьць. Вадзіў мяне бацька. Паказываў, расказываў тое, што дзіцячаму розуму было даступна. Пасьля — чым далей, тым больш усяго пазнавала.

Другі альбом — якія краявіды! А якая старанная, мастацкая работа! Каб не адно але… Чаму мастакі аб сваю работу дбаюць, стараюцца выканаць яе найлепш? А аўтары тэксту проста раняць і вочы, і сэрца, не стараючыся назваць расьліны іх уласным беларускім імем? Памылка за памылкай… Або калька — даслоўны пераклад з чужой мовы або яўна чужы назоў. Быццам мы сваёй мовы ня маем… Бо ці ж назовы рэчаў, расьлін — гэта ня мова? Ня частка яе?

Ня буду ўсяго пералічываць, дам пару прыкладаў. Падана: *наперстаўка* (рас. *наперстянка*, польск. *naparstnica*); знача, беларускі назоў з гэтых створаны. Па-беларуску трэба: *палечнік*. Далей — *першацьвет* (рас. *первоцвет*); па-беларуску: *ключыкі* або *грабелькі*. Чыста расейскае і *сон-трава*; па-беларуску — *сончыкі*. Таксама і *курасьлеп* — чыста расейскае; па-беларуску — *канапелькі*. Выбачайце, села на свайго старога коніка, а што гэта паможа?

Аб тым, што Вашым стараньнем было адзначана 60 гадоў «Батанічнага слоўніка», я ўжо ведала ад Генадзя Аляксандравіча Каханоўскага і была вельмі ўзрушаная. Што да кніжак — і адну, і другую маю ад аўтараў. А ці часам не памыліліся вы, высылаючы «Вечнага вандроўніка»[81] з аўтографам для Вас — мастака Купавы? Думаю Вам яе вярнуць. Дзякую за паштоўкі. Пашлю тым, хто носіць у сваім сэрцы імя Адама Міцкевіча.

З вялікай удзячнасьцю і павагай — *З. Верас*.

ФЁДАРУ ЯНКОЎСКАМУ

23 лістапада 1984 г. Вільня

Паважаны Фёдар Міхайлавіч.

Дзякую за добры ліст, дзякую, што разумееце мяне. Каб Вы ня толькі радзілі, але і *загадалі* мне прайсьціся па кніжках і зрабіць адпаведныя ўвагі, не было б нічога дрэнна-

га, крыўднага. Але я ўжо прайшлася, і то не па мастацкай літаратуры, а па энцыкляпэдыі «Прырода Беларусі»! Дастала 2 тамы ад Генадзя Аляксандравіча Каханоўскага. Увагі-папраўкі яму паслала.

Наладзіцца, здаецца, друк маіх матэрыялаў пра лекавыя зёлкі, якія апісываю для Гудзевіцкага музэю. Гэтай справай — выданьнем друкам — заняўся этнограф Станіслаў Фёдаравіч Цярохін[82].

Маю гатовымі 45 зёлак. Хачу давясьці да 60-ці. Можа, яшчэ дам рады. У справе назоваў расьлін маю шмат Вам сказаць, але сяньня ня маю часу.

Пасылаю капэрту, выпушчаную тыражом 3 мільёны стараньнем Гудзевіцкага этнаграфічнага музэю. З радасьцю паведамляю, што едзе ў Гудзевічы тэлевізійная экіпа — рабіць здымкі і запісы для «Роднага слова». Шкадую толькі, што Менскае тэлебачаньне ў Вільню не даходзіць. Але, можа, Уладзімір Содаль нейкіх пару здымкаў для мяне скамбінуе.

Уцешылася, што, можа, удасца Вам прыехаць у Вільню, але пачалася зіма, сьнег — пара неадпаведная для падарожжа. Мушу ўжо аддаваць ліст — дачка чакае.

Усяго Вам найлепшага. З зычлівасьцю і павагай — *З. Верас*.

ФЁДАРУ ЯНКОЎСКАМУ

[1984 г.]

Паважаны і дарагі Фёдар Міхайлавіч!

Учора атрымала Ваш ліст. Сьпяшаюся адказаць. З прыемнасьцю пашлю Вам 25 эксьлібрысаў. Але яны бяз подпісу В. Целеша[83]. Бо тых некалькі, што былі зь яго подпісам, ужо разышліся амаль. Парачку мушу аставіць сабе.

Аб грашах ня можа быць і гутаркі. Я эксьлібрысы не заказывала, не прасіла, а дастала іх ад мастака ў падарунак. Вячаслаў Целеш апрацаваў эксьлібрыс у 1982 г. — да майго 90-годзьдзя. Паслаў у Менск, просячы, каб мастакі з саюзу пастараліся іх адбіць. Але яны нічога не зрабілі. Тады В. Целеш дамовіўся з латышскім Саюзам мастакоў. У 1983 г. зрабілі пробныя, а толькі сёлета адбілі нармальныя, і Вячаслаў Міхайлавіч прыслаў мне іх на дзень майго нараджэньня.

Мы з В. Целешам, калі ён прыяжджаў, перабіралі, разглядалі старыя паштоўкі Гродна, якіх у мяне нямала — з бацькавай калекцыі. Я яму расказывала, якія мейсцы зьвязаныя са мной, з маімі дзядамі, бацькамі. Тое самае — зь менскімі мясьцінамі. Бачыў ён у мяне і «Заранку», і «Беларускую борць». Гаварылі і аб «Нашай ніве» — аб маёй сувязі зь ёю. Так, відаць, і паўстаў у яго плян эксьлібрысу. А выйшла — цудоўна! Узрушыла мяне да сьлёз. Гляну — і бачу сябе: то малой на каленях у бабкі, то падросткам у гімназіі, то ў Менску ў «Беларускай хатцы» — побач з Максімам Багдановічам. А пасьля — Вільня, «Заранка», лісты дзяцей-падпісчыкаў…

На вялікі жаль, архівы «Заранкі» загінулі. Затое архівы Беларускага каапэратыўнага т[аварыст]ва «Пчала» і яго органу «Беларуская борць» усе захаваліся да найменшай паперачкі. І ўспаміны аб працы (10-гадовай!) «Пчалы» ляжаць. Толькі надрукаваць іх, пазнаёміць людзей з нашай працай ніяк не ўдаецца…

Пісьменьнікі без канца паўтараюць тое, што было блага, а тыя галіны, у якіх можна было працаваць у цеснай сувязі зь вёскай, з зацікаўленымі гаспадарскімі будзённымі справамі сялянамі, да агульнага ведама не дапускаюць. А не адной жа палітыкай вёска жыла! Але гэта я закранула сваё балючае мейсца. Гэта ж не я адна працавала, працавалі і іншыя — аддана, з цэлага сэрца, і не за грошы, не за ганарары пісалі ў «Борць», не за грошы правялі завочныя карэспандэнцыйныя курсы па арганізацыі збору лекавых зёлак. І ня мелі мы ніякіх навуковых тытулаў, славы — толькі гарачае жаданьне прынясьці карысьць свайму народу…

Усе гэтыя думкі, думкі-ўспаміны разбудзіў — эксьлібрыс. Але хопіць. Забіраю Вам час і хіба дзею на нэрвы невыразным почыркам. Гэта віна майго хранічнага бранхіту, які абвастрыўся і моцна дакучае.

Толькі што гаварыла са сваім зяцем Лявонам Луцкевічам. Ён купіць пару камплектаў паштовак, а тады і паштоўкі і эксьлібрысы разам вышлем.

З павагай і прыязьню — *Зоська Верас*.

НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

[1984 г.]

Паважаны Ніл Сымонавіч.

Сардэчна дзякую за кніжку, за цёплыя словы аўтографу. Прачытала зь цікавасьцю — за адну ноч (ня сьпіцца…). З асаблівай увагай — «Начлег на бусьлянцы». Закранутая тэма вельмі важная, а для мяне асабіста блізкая. Можна сказаць — зь дзяцінства.

Апрацоўваючы свой «Батанічны слоўнік», у прадмове да яго я напісала (у 1920 г., выйшаў з друку ў 1924-м у Вільні): «Чалавеку зацікаўленаму, знаёмаму з назовамі расьлінаў у яго роднай мове, і то з назовамі ня штучнымі, выдуманымі (або ў перакладзе зь іншых моваў — *дапісала цяпер*), а чыста народнымі, кожная расьлінка, кожнае зелейка раскажа ня толькі "дэталі" свайго ўласнага жыцьця, гісторыю свайго роду, але ж таксама прыпомніць аб той ролі, якую яны іграюць у жыцьці нашых сялян, у іх мэдыцыне, чарах і варожбах… Часам адзін характэрны назоў раскрые перад нашымі вачыма ўсю паэтычнасьць і багатую фантазію нашага народу (*1920 г., Альхоўнікі пад Гродна*)».

Як гэта даўна было… Цяпер, калі я на прапанову Алеся Мікалаевіча Белакоза ўзялася апрацоўваць адпаведныя табліцы «Нашы лекавыя зёлкі», у мяне была галоўная мэта — выкарчаваць да грунту ўсю чужаземшчыну і пераклады. Каб назовы зёлак загучалі чыста, па-нашаму.

Аб назовах, сабраных у Вашым расказе, ня буду гаварыць — гэта справа даўгая і дыскусійная. Асабліва што датычыць расьліны *брат-сястрыца*. Калі Вас гэта цікавіць, напішу — выясьню сваю думку шырэй. Калі ўдасца, хопіць сілы, займуся зёлкамі далей.

Калі дажыву, то ў мяне ў кастрычніку своеасаблівы юбілей — 75 гадоў ад дня стварэньня ў Гродне Гродзенскага гуртка беларускай моладзі. Маю аднаго сябру, зь якім гурток, яго сяброў, яго дзейнасьць успамінаем. А ўспомніць ёсьць што… Столькі гадоў, а так жыва, так ясна ўсё стае перад вачыма…

З удзячнасьцю думаю аб той маральнай падтрымцы, што аказываеце Алесю Мікалаевічу [Белакозу]. Гудзевіцкі музэй мне вельмі блізкі. Гэта ж Гродзеншчына — зямля маіх дзядоў і прадзедаў. Але — хопіць. Пішу блага, чытаць будзе цяжка.

Усяго добрага ў жыцьці і працы. Шчыра зычлівая *Л. Войцікава (З. Верас).*

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

3 красавіка 1986 г. Вільня

Дарагі Уладзімір Ільіч.

Так, мусі, я ўжо Вас не дачакаюся… Але сяньня ня ў тым справа. Ня ведаю, ці Вы знаёмыя зь пісьменьнікам Алесем Асташонкам[84]. Ён зьбіраецца пісаць да 100-годзьдзя М. Багдановіча аб ім раман і нават п’есу. Я сама запрапанавала праз Ніну Барысаўну Ватацы[85] пазнаёміць яго з маімі ўспамінамі і рознай драбязой, што я пісала ў сувязі з М. Багдановічам.

Вось ён учора нечакана прыехаў. А ў мяне, на бяду, амаль ніякіх матэрыялаў у руках німа. Цэлая папка — сьмешна называць гэта маімі творамі — у Я. Саламевіча. Шмат разважаньняў аб М. Багдановічу, яго адносінах да Ванды Л[явіцкай] ды розных леген-

дах аб Максіму Б. — у лістах да Вас. У мяне — ні чарнавікоў, ні якой карталюшкі, каб на гэта апірацца. А расказываць экспромтам — цяжка. Асабліва цяпер, калі вельмі дрэнна чуюся.

Учарашняя сустрэча з А. Асташонкам зусім бяз вынікаў. Матэрыялаў у руках — ніякіх, гаварыць учора мне было асабліва цяжка. Ці не згадзіліся б Вы пазнаёміць Асташонка з тым, што я ў сувязі з Максімам да Вас пісала? Адсылаць-варочаць мне мае лісты хіба ня варта. Можа, лепш даць яму прачытаць на мейсцы? А памагчы яму, хоць бы дзеля праўды, варта. Гэта паважны пісьменьнік. Піша добра. Добрая мова, добры стыль. Няхай бы сапраўды нешта вартае пра Максіма зьявілася… Што Вы на гэта скажаце? Дайце мне, калі ласка, адказ. Чакаю.

А як будзе з падрыхтоўкай матэрыялаў для «Роднага слова» аб выдавецтве «Загляне сонца…». У мяне такія багатыя матэрыялы… Вы пісалі, што гэта ў красавіку трэба зрабіць? А я ўжо, здаецца, адной нагой на тым, лепшым сьвеце… Надакучыла змагацца з рознымі болямі. І то змагацца безь ніякага рэзультату…

А што ў Вас? Як здароўе? Ці ў Менску і цяпер пануе грыпа? Пагода дрэнная, сонца мала. Але тое-сёе зь зямлі вылазіць. А самыя раньнія кветкі ўжо цьвітуць.

Усяго Вам найлепшага! Хацелася сказаць «да пабачаньня», але гэта не ад мяне залежыць. Шчыра зычлівая — *Л. В.*

На ўсялякі выпадак адрас Алеся Асташонка: *220065, Мінск, вул. Кузьнечная, д. 15, к. 1, кв. 506.*

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

22 кастрычніка 1987 г. Вільня

Даражэнькі Уладзімір Ільіч.

Аб Губэрнатарскім доме магу расказаць даволі дакладна. З вуліцы ўваходзілася ў калідор. Направа — дзьверы ў губэрнатарскі кабінэт. Тады губэрнатарам быў нейкі князь — прозьвішча ня помню. Уявіце сабе — ніякіх сакратарак, запісаўся на прыём, і ў назначаныя гадзіны кожны мог без цырымоній зайсьці ў кабінэт па сваёй справе. Дзясяткі разоў я там была — найбольш прасіла дазволу на скарбоначны збор. Апошні раз — прасіла аб дазвол на курсы агародніцтва, садаўніцтва ды пчалярства, якія мы хацелі правясьці для бежанцаў. Губэрнатар адказаў, што гэта не ў яго кампэнтэнцыі, і парадзіў зьвярнуцца да Міністэрства земляробства. Мы напісалі і надзіва хутка дазвол атрымалі. Гэта былі першыя курсы ў беларускай мове…

З калідора вялі сходы на першы паверх, проста ў залю, дзе мы пасьля фатаграфаваліся. Там яшчэ раней праходзіў Вайсковы зьезд, а Усебеларускі — у тэатры. Фатаграфаваліся разам сябры абодвух зьездаў. Садзіліся і стаялі, дзе хто хацеў і з кім хацеў. Вядома, каля стала сядзелі самыя заслужаныя.

Вы пытаецеся, чаму я з Чарвяковым[86]? Проста так выйшла. Ніякай асаблівай прычыны тут не было. Апрача галоўнай залі, было яшчэ шмат пакояў, пакойчыкаў і на гэтым паверху, і на другім. У гэтых пакоях жылі ўсе сябры Вайсковай Рады. Была там і рэдакцыя часопіса «Вайсковая Рада». На вялікі жаль, ён выходзіў па-руску, рэдактарам быў капітан Ярашэвіч.

Што я Вам магу аб Чарвякове сказаць? Ён, як і ўсе прыехаўшыя на зьезд беларусы Заходняга фронту, быў у войску. Уся Вайсковая Рада жыла на мейсцы, у Губэрнатарскім доме. Скуль я магу ведаць, хто з кім сябраваў, хто з кім дзяліўся думкамі? Сходы, паседжаньні праводзілі разам — і Вайсковая Рада, і Вялікая Рада ці Нацыянальны камітэт. Хоць я была сакратаркай на такіх паседжаньнях — бо лепш ведала беларускую мову, а пісаць пратаколы ўмела яшчэ з Гродзенскага гуртка — унікаць у сяброўскія ці іншыя адносіны прысутных магчымасьці не было. А ў «Беларускую хатку» вайскоўцы

амаль не заглядалі. А калі так здаралася, што Чарвякоў мяне праводзіў, як я Вам ужо пісала, аб нічым паважным не гаварылі. Не было ўжо на гэта сілы… Трэба было ад паважных тэмаў, а то і спрэчак адпачыць, аддыхацца. Вельмі шкадую, але ніяк не магу на Вашы пытаньні што-небудзь цікавае ды канкрэтнае адказаць…

Паглядзела яшчэ раз Ваш ліст. Вы пытаецеся, паміж іншым, як Чарвякоў быў апрануты? Ён прыехаў на Вайсковы зьезд, бо ж сам быў ваенны, быў на фронце і, як усе, хадзіў у шынялі, у ботах, у блузе зашчытнага колеру. У якім быў чыне — сапраўды ня ведаю. Не асабіста яго на зьезд выклікалі, а, мусіць, дастаў, як і ўсе на Заходнім фронце, адпаведныя адозвы.

Вайсковы зьезд арганізаваў С. Рак-Міхалоўскі. Ён рабіў чарнавікі адозваў, складаў плян зьезду, зрабіў сьпіскі дывізіяў, палкоў і іншых часьцей. А рэшту — друк адозваў, высылку іх па адрасах — рабіла я. Аб кватэрах, харчах стараўся Мікалай Шыла — таксама салдат тагачаснага войска, а можа, ня проста салдат, а які яфрэйтар ці што? Ня ведаю ды і не цікавілася, не было часу. У мяне абодва зьезды вельмі дакладна апісаны, і пратаколы Усебеларускага зьезду ёсьць.

Пытаецеся яшчэ, каго я найлепш ведала з тых, хто ёсьць на здымку. З тых, што сядзяць ці стаяць каля стала: Ядвігіна Ш., Я. Лёсіка, Дварчаніна, Мамоньку, яшчэ лепш Л. Дубейкаўскага, бо яшчэ з Варшавы, Андрэя Зязюлю (кс. Астрамовіча), Рака-Міхайлоўскага вельмі добра, Варонку, Данілевіча… Хіба хопіць? Ды тут і ня ўсе ёсьць. На Усебеларускім нацыянальным зьезьдзе было і шмат іншых: Ф. Шантыр, Тамаш Грыб, П. Бадунова, Э. Будзька, У. Фальскі (вельмі добры знаёмы), Л. Заяц, Смоліч, Тарашкевіч, П. Аляксюк, У. Галубок, А. Уласаў… Ды ці ўсіх пералічыш?..

Вам трэба было б прыехаць, пачытаць мае ўспаміны. Ня ўсё будзе друкавацца. А чытаць тут у мяне, то адразу атрымаеце патрэбныя камэнтарыі… Я ж вечна жыць ня буду… Як мяне ўжо ня будзе, што тады? Я ж апошняя… Карыстайцеся, пакуль яшчэ так-сяк жыву…

Яшчэ раз глянула на старонкі Вашага ліста. Пытаецеся, ці магла б што сказаць пра людзей, якіх найлепш ведала? Маю цікавы вельмі матэрыял пра Аркадзя Смоліча, яго біяграфію ды бібліяграфію. Далей — Усевалад Фальскі. Аб ім успамінаюць у Бел[арускай] энцыкляпэдыі як аб тэатральным дзеячу. У мяне запісана крыху як аб чалавеку ласкавай, чулай душы. Перапісываць не магу, накрэмзаць ліст і то цяжка. Адна рада — прыяжджайце! Можа, яшчэ з кім «пазнаёмлю»…

Усяго добрага! Сардэчна зычлівая *Л. Войцік*.

НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

19 лістапада 1987 г. Вільня

Паважаны Ніл Сымонавіч.

Шчыра дзякую за адказ, за ўвагу да маіх слоў. Пішаце, што Сяргей Міхайлавіч [Новік-Пяюн] — наш стары пясьняр. Шчыра — паміж намі — кажучы, я яго зборнічкам ня вельмі захапляюся. Але ёсьць у С. М. заслугі, аб якіх мала хто ведае. Ня кажучы ўжо, сколькі ён для мяне зрабіў, друкуючы на машынцы розныя мае дробязі (а ёсьць і ня дробязі — як «Гродзенскі гурток беларускай моладзі», «Гісторыя першага беларускага адрыўнога календара» ды іншае).

Усё гэта перадрукавана з пасыланых яму рукапісаў і прыгожа аформленае. Ды не ў адным, а ў трох экзэмплярах — адзін для мяне, другі я падпісывала яму, а трэці — на імя Л. І. Збралевіч у Акадэмічную бібліятэку, у аддзел рукапісаў. Такім чынам я ведала, што гэта хоць нідзе і не друкуецца (нідзе — гэта значыць у Беларусі, бо ў беластоцкай «Ніве» ды календарах друкавалі), але і ня зьнікне.

Апрача таго, С. М. сабраў і надрукаваў на машынцы ня выйшаўшыя ў сьвет творы Г. Леўчыка «Беларускі жаўранак». Прыслаў гэты машынапісны зборнічак мне, а пасьля са згоды С. М. я аддала ў Слонімскі школьны музэй. І гэта ня ўсё.

Ён, маючы ўсе патрэбныя прылады, аправіў-аформіў альбом «Віленская Беларуская гімназія», вялікі альбом М. Забэйды-Суміцкага і два малыя альбомы — «Радашкаўская Беларуская гімназія» і «Нясьвіжска-Клецкая Беларуская гімназія». Першыя два вялікія альбомы дагэтуль у мяне. Зяць пачаў рабіць іх копіі.

Калі ў мяне была першы раз дырэктар Музэю-архіву Г. І. Сурмач[87], я пажартавала: «Ганна Іванаўна, не зьніміце мне галавы, што я гэтыя альбомы ў сябе трымаю дагэтуль. Але да мяне шмат хто прыяжджае з Гродна, з правінцыі, людзі, якія спэцыяльна ў Менск у музэі ня езьдзяць. Вось і знаёмяцца з нашай мінуўшчынай».

А пасьля ўсё будзе там, дзе яму мейсца. Вось за ўсю гэтую работу я Сяргею Міхайлавічу вельмі ўдзячная. І тым больш трывожыць яго становішча… Выбачайце, што дала Вам работу — прачытаць мае каракулі. Але рука зусім ня слухаецца, а і галава працуе ня надта. Мусі, пара ўжо і адпачыць вечным адпачынкам…

Са шчырай удзячнасьцю чытаю і чую аб Вашых выступах на пленумах і ў прэсе — за нашую мову, за нашую Беларусь! Усяго Вам найлепшага ў жыцьці і далейшай працы.

Сардэчна зычлівая *Л. Войцікава*.

ФЁДАРУ ЯНКОЎСКАМУ

21 студзеня 1988 г. Вільня

Дарагі Фёдар Міхайлавіч.

Шчыра дзякую за ліст. Заўсёды з радасьцю іх атрымліваю, чытаю. Адно засмучае, што нядобра чуецеся і што пагражае Вам шпіталь. І я гэтага вельмі не любіла, а пару разоў прыйшлося паляжаць. Аднойчы і нямала — цэлы месяц, з апэрацыяй нагі. Была флегмона ў калене. Нацярпелася болю — страх успомніць. А пасьля яшчэ доўга хадзіць не магла. Адзіны добры ўспамін, што дзецям маім — сыну і дачцэ — пазволілі кожны дзень прыходзіць.

А што да сну, то я і цяпер не магу спаць. Апошнюю ноч ня спала ні гадзіны. Таблеткі ня дзеюць — толькі што пасьля таблеткі цэлую ноч пазяхаю, аж сківіцы баляць. Адзін мой знаёмы на ўспакаеньне п’е *сардэчнік* са *сьвятаяньнікам*. Кажа, што ўспакаівае, і сьпіцца пасьля гэтых зёлкаў лепш. А можа, Вы папрабуеце? Маю гэтыя зёлкі свайго збору, сьвежыя. Думала сама папрабаваць. Сэрца ў мяне здаровае, часам, рэдка, бывае арытмія, але нэрвы не ў парадку. Прычынаў на гэта шмат. Здаецца, пачалася зіма. Крышачку сьнегу на зямлі і на галінах дрэваў, невялікі мароз. Але значна пасьвятлела, хоць і хмарна.

Дзіўлюся, што я не атрымала «Беларусі». Можа, у Вільню прыйшла, толькі да маіх рук ня трапіла? Бывае і гэтак… Бо ня помніць Вашых разважаньняў пра «спадарыню» не змагла б. Гэтае слова зь лексыкону др. Янкі Станкевіча? Праўда? А як Вы прыймаеце словы *спадар, спадарка* або *спадарыня*? Ведаеце, у цяперашнім Беластоцкім ваяводзтве, у Сакольскім павеце (гэты павет — былая Гродзенская губэрня — зямля маіх дзядоў і прадзедаў) ёсьць мястэчка Новы Двор, вельмі мне блізкае. Я цяпер маю там старога чалавека, зь якім карэспандую. Ён ужывае гэтыя словы, піша да мяне: *дарагая спадарка*. Ну і я яго ўзаемна *спадаром* называю. Напішу *спадар* і адразу перад вачыма стае др. Янка Станкевіч…

Я ўжо скончыла пісаць біяграфіі людзей, што былі знаёмыя ў Менску з Максімам Багдановічам. Усяго 7 жыцьцяпісаў. 5 адаслала, а 2 яшчэ ў мяне. Чакаю, можа, прыедзе Янка Саламевіч — аддам яму ў рукі, а разам і здымак Лявона Гмырака (Мечыслава Бабровіча)[88]. Пасылаць здымак поштай баюся, бо ён адзіны і ў мяне, і наагул…

На гэтым і скончу, бо вельмі разбалелася галава. Такая мая бяда — сяду, 2–3 лісты напішу, і ўжо галава баліць немагчыма — ад патыліцы, у вушах, нават нос. А лістоў — цэлая гара, ніяк ня меншае.

Усяго Вам найлепшага! Хоць крыху каб палепшаў стан сэрца і сон. Сардэчна зычлівая *Л. Войцікава.*

ФЁДАРУ ЯНКОЎСКАМУ

2 лютага 1988 г. Вільня

Дарагі, шаноўны Фёдар Міхайлавіч.

Шчыра дзякую за весткі, за старонкі «Беларусі». Прачытала — зразумела. А ўчора атрымала ліст з былой Сакольшчыны (сяньня — Беластоцкае ваяводзтва) ад старога чалавека (за 80 гадоў), і ён мяне тытулуе: *дарагая спадарка*. І я яго *спадаром* называю.

Добра, што скончыла пісаць біяграфіі для энцыкляпэдыі Максіма Багдановіча, бо ня ведаю, ці цяпер змагла б гэта зрабіць. Так знэрвавалася, прачытаўшы ў «Маладосьці» (№ 11–12 за мінулы год) твор Генрыха Далідовіча «Пабуджаныя»[89] — разьдзелы з раману. Што за агідная фантастыка! Усё перакручана, перамешана — адна бессэнсоўшчына. Я ж ва ўсім гэтым прыймала ўдзел! Усё помню, усё перад вачыма, як на экране. І Усебеларускі зьезд, і Вайсковы зьезд таксама. Апрача таго, маю аўтэнтычныя друкаваныя Пратаколы Зьезду 25–27 сакавіка 1917 г. Наскольки ведаю, гэтых пратаколаў наагул нідзе ні ў каго німа[90]. Трэба было б зрабіць ксэракопіі. Але хто гэта зробіць і дзе? Магу даць у рукі толькі самаму надзейнаму чалавеку…

І здымак-групу маю — сяброў гэтага Зьезду, разам зь сябрамі зьезду Вайсковага. Таксама трэба зрабіць копіі. Усё гэта абгаварыць-абдумаць можна толькі пры асабістай сустрэчы, а не лістоўна. Тым часам, да каго ні зьвярнуся, усе ня маюць часу. І аб гэта ўсё разьбіваецца. А я ж ня вечная…

Пішаце аб болі ў плячах? Тут зёлкі не памогуць, а калі гэта рэўматызм, то можна і зёлкі ўжываць (не сьвятаяньнік!), але дзеюць не адразу — памаленьку. А ці не прабавалі мазь віпрасін — гэта мазь са зьмяіным ядам. Ад рэўматызму, атрэтызму, ішыясу. Я яе ўжываю ад болю ног і раблю прытым масаж — такім драўляным масажорам — памагае. А яшчэ добра і гарчычнікі пад цыратку. Бачыце, які зь мяне лекар-знахар…

Усяго Вам найлепшага! Каб нейк да вясны, да цяпла… Сардэчна зычлівая *Л. Войцікава*.

P. S. «Моўныя адзінкі»[91] атрымала, 2 экзэмпляры. Дзякую. Адзін захавала, другі дала нашым тутэйшым маладым мастакам.

УЛАДЗІМІРУ СОДАЛЮ

1 чэрвеня 1988 г. Вільня

Даражэнькі Уладзімір Ільіч.

Дзякую за ліст. Здаецца, Вы адзін зразумелі, як мне цяжка астацца з рэшткамі ўзроку — нават лінеек добра ня бачу.

Аднаго Вы не зразумелі (а мо я няясна напісала), што я чытаю толькі пісьмо ручное, вялікімі літарамі ясна напісанае — як для дзяцей дзіцячага саду. Машынапісу ці дробнага друку зусім прачытаць не магу — усё зьліваецца ў адну шэрую лінію.

Таму мусіла прасіць зяця, каб перапісаў Ваш ліст ад рукі. Яго почырк чытаю пакуль што. Вельмі ўсё баліць. Да чытаньня маю лупу, але яна вельмі слабая. Каб гэта дастаць сільную лупу… Хоць бы чытаць магла б…

Акулістка выпісала акуляры, але яны мне да нічога. Зяць кажа: «Значыцца, акуляры наагул непатрэбныя». Але хопіць аб сабе. Пажыла даволі. Відаць, ужо зашмат. Хоць яшчэ і цяпер незнаёмыя людзі зварочваюцца з пытаньнямі. А як тут адказаць, гэтак пішучы?

Усё думаю — адкуль гэтая бяда так раптоўна прыйшла? Можа, розныя ў апошні час перажытыя вялікія прыкрасьці выклікалі нейкія зьмены ў арганізьме? Як бы ні было — бяда. Цікава — Вашага машынапіснага ліста прачытаць не змагла, а рукой перапісанага прачытала лёгка.

Ці яшчэ пабачымся хоць раз? Пераглядаю розныя альбомы са старога часу, калі рабілі першы фільм пра М. Багдановіча — для школьнікаў. Гэта яшчэ — хоць ня вельмі ясна — бачу. Адна думка — дзе шукаць моцную лупу? Мо ў Маскве? Напісаць да Аляксея Каўко? Але ці варта? Бо ўжо і ногі слаба ходзяць. Час на вечны адпачынак.

Усяго, усяго Вам самага лепшага! У жыцьці, у працы, у сям'і. Са шчырай удзячнасьцю за ўсе добрыя словы — *Л. Войцікава*.

Ага, Менск мяне «пацешыў». Маю кніжку заплянавалі на 1992 г. — на маё стагодзьдзе. Напісаць напісала, а што — не прачытаю…

ЗАЎВАГІ

[1] *Шнаркевіч Надзея* (1897–1974) — настаўніца, супрацоўніца галоўнай управы Таварыства беларускай школы, рэдактарка часопіса «Жаночая справа»; *Шнаркевіч Язэп* (?—1981) — настаўнік, выкладаў у Віленскай беларускай гімназіі.

[2] *Шантыр Фабіян* (1887–1920) — муж З. Верас; паэт, публіцыст, грамадска-палітычны дзеяч; камісар па нацыянальных справах у Часовым рабоча-сялянскім урадзе Беларусі (1919); быў расстраляны бальшавікамі.

[3] *«Świetač»* — грамадска-палітычны тыднёвік, выходзіў у 1916 г. у Петраградзе пад рэдакцыяй Э. Будзькі.

[4] *«Прадыслава»* — аповесць Вольгі Іпатавай, апублікаваная ў часопісе «Маладосць» (1971, № 12).

[5] Маецца на ўвазе *Станіслава Дуж-Душэўская* — жонка Клаўдзія Дуж-Душэўскага (1891–1959) — архітэктара, палітычнага дзеяча, выдаўца, аднаго з кіраўнікоў Беларускага цэнтра ў Літве.

[6] Гаворка пра *Яраслава Война*, унука З. Верас.

[7] *Беларускі музей імя Івана Луцкевіча* існаваў у Вільні з 1921 да 1945 г.

[8] Часопіс *«Крывіч»* выдаваўся з 1923 да 1927 г. у Коўне В. Ластоўскім і К. Дуж-Душэўскім; выйшла 12 нумароў.

[9] *Ciekawość pierszy stopień do piecla* (польск.) — Цікавасць — першая прыступка да пекла.

[10] *Абрамовіч Зыгмунт* (псеўд. *Антон Забель*; 1892–1988) — актор тэатра Ігната Буйніцкага; жыў у Злотаве (Польшча).

[11] *Нагродскі Зыгмунт* (1866–1937) — пісьменнік і прадпрымальнік, заснавальнік віленскага «Народнага выдавецтва», якое выпускала і беларускія кнігі.

[12] *«Заранка»* — ілюстраваны часопіс для дзяцей; выходзіў у Вільні ў 1927–1931 гг. пад рэдакцыяй З. Верас.

[13] *Новік-Пяюн Сяргей* (1906–1994) — паэт, эсперантыст, вязень польскіх, нямецкіх і савецкіх турмаў.

[14] *Паўлюкоўскі Уладзіслаў* (псеўд. *Улад Ініцкі*; 1895–1955) — пісьменнік і мастак, удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі; пасля вайны працаваў дырэктарам Літаратурнага музея А. Пушкіна ў Вільні.

[15] *«Шлях моладзі»* — грамадска-палітычны і літаратурна-мастацкі часопіс; выходзіў у Вільні з 1929 да 1939 г.

[16] *Багдановіч Янка* (1906–1990) — журналіст і выдавец; жыў у Вільні.

[17] *Пачопка Янка* (1898–1977) — грамадскі дзеяч, аграном, журналіст.

[18] *Каруза Павел* (1900–1988) — музычны і грамадскі дзеяч, адзін з лідараў БХД у міжваенны перыяд.

[19] *Рамановіч Яўген* (1905–1979) — даследчык гісторыі беларускага тэатра, актор і рэжысёр; яго кніга «Рэкі цякуць з ручаёў» выйшла ў 1969 г.

[20] *Бібіла Юлія* (1897–1974) — бібліёграф; займалася таксама ткацтвам.

[21] Маецца на ўвазе палітычная і літаратурная газета *«Голос»,* якая выходзіла ў Пецярбургу ў 1863–1881 гг. (рэдактар-выдавец А. Краеўскі).

[22] *Белакоз Алесь* (нар. 1928) — краязнавец, педагог, мемуарыст; заснавальнік Гудзевіцкага літаратурна-краязнаўчага музея (1965).

[23] *«Бываюць вогнішчы, бурай-дажджамі залітыя…»* — верш З. Верас.

[24] *Кандратовіч Кіпрыян* (1859–1932) — вайсковы дзеяч, генерал, уваходзіў у Беларускую вайсковую раду.

[25] *Шантыр Антон* (1919–1976) — выпускнік Віленскай беларускай гімназіі, сын З. Верас і Ф. Шантыра.

[26] *Лявіцкая Ванда* (1895–1968) — беларуская пісьменніца, дачка Ядвігіна Ш., з 1917 г. жонка Я Лёсіка.

[27] *«Беларуская мова»* — верш літоўскага паэта Ёзаса Рыбікаўскаса (гл.: Верас З. Я помню ўсё: успаміны, лісты. 2013. С. 182).

[28] *Грынкевіч Казімір* (1903–1988) — стрыечны брат кс. Францішка Грынкевіча, заснавальніка Гродзенскага гуртка беларускай моладзі (1909–1913). Вучыўся ў Гродзенскай гімназіі; падчас Другой сусветнай вайны трапіў у нямецкі палон, адкуль уцёк. Жыў у мястэчку Новы Двор на Беласточчыне, займаўся сельскай гаспадаркай.

[29] «*Саха*» — сельскагаспадарчы часопіс, выходзіў у Вільні і Мінску з 1912 да 1931 г. (нерэгулярна).

[30] *Мятла Пятро* (1890–1938) — грамадска-палітычны дзеяч, пасол на Сойм Рэчы Паспалітай; у 1933 г. арыштаваны НКУС, загінуў у Гулагу.

[31] *Краўцоў Макар* (сапр. *Косцевіч*; 1890 — пасля 1939) — пісьменнік, аўтар тэксту песні «Мы выйдзем шчыльнымі радамі» (музыка У. Тэраўскага). Быў дэлегатам Першага Усебеларускага з'езда, сябрам Рады БНР. Пасля прыходу саветаў у Вільню арыштаваны НКУС.

[32] *Антон Навіна* — псеўданім А. Луцкевіча.

[33] *Машара Міхась* (1902–1976) — паэт, празаік, актывіст нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі; аўтар раманаў-хронік «Крэсы змагаюцца» (1966), «Сонца за кратамі» (1968), «Лукішкі» (1970), а таксама кнігі ўспамінаў «Старонкі летапісу» (1975). Пры ўсіх магчымых факталагічных агрэхах у творах М. Машары трэба прызнаць, што аўтар з павагай ставіўся да З. Верас. Вось адна з яе характарыстык: «Людвіка Войцік была нястомная працаўніца ў народнай асвеце. Сціплую і ветлівую, яе ўсе паважалі. Сярод шматлікіх сваіх абавязкаў па працы яна знаходзіла час і сродкі, каб перадаваць сякі-такі харч рэдактарам, якія траплялі за краты, дамаўлялася наконт абароны ў судзе, пасылала ім у астрог кніжкі. Як магла, падтрымлівала іх сваімі бадзёрымі пісьмамі» («Сонца за кратамі», с. 214).

[34] *Ластаўка Пятро* (1907–1968) — публіцыст і грамадска-культурны дзеяч Заходняй Беларусі; жыў у Варшаве.

[35] *Бычкоўскі Адам* — сустаршыня (разам з кс. Ф. Грынкевічам) Гродзенскага гуртка беларускай моладзі (1909–1913); вучыўся на юрыдычным факультэце Пецярбургскага ўніверсітэта, удзельнічаў у тамтэйшым беларускім руху.

[36] *W drodze laski* (польск.) — у выглядзе ласкі.

[37] *Той панок…* — маецца на ўвазе *Рылко Міхась* (1934–2012) — слонімскі журналіст, краязнавец і калекцыянер; быў рэгіянальным карэспандэнтам «Гродненской правды».

[38] *Я Вашага бацькі ня ведала…* — гаворка пра *Браніслава Туронка* (1896–1938) — праўніка, лекара, публіцыста, рэдактара газеты «Крыніца».

[39] *Грынкевіч Станіслаў* (1902–1945) — лекар-псіханеўролаг, публіцыст, перакладчык, доктар медыцыны; у 1944 г. арыштаваны НКУС, загінуў у турме.

[40] «*Колас беларускай нівы*» — літаратурны альманах Гродзенскага гуртка беларускай моладзі; выйшаў у 1909 г.

[41] *Войцік Галіна* (1927–2007) — педагог, журналістка; аўтарка кнігі «Зоська Верас» (Вільня, 2002).

[42] *Успаміны аднаго «дабрадзея»…* — гаворка пра інжынера-электрыка *Ігара Бурсевіча* (1911–1985); яго ўспаміны «Віленская Беларуская гімназія» былі надрукаваныя С. Чыгрыном толькі ў 2011 г. («Маладосць», № 4).

[43] *Натусевіч Янка* (? — 1921 ці 1922) — актывіст беларускага студэнцкага руху, грамадскі і палітычны дзеяч. Уваходзіў у Камітэт нацыянальнага адраджэння Беларусі, у Гродзенскую беларускую павятовую раду, удзельнік 1-га Гродзенскага губернскага беларускага з'езда (1918).

[44] *Адзін — паляк…* — маецца на ўвазе *Юры Іваноўскі* (1876–1965) — польскі палітык і грамадскі дзеяч, займаў міністэрскія пасады ва ўрадзе Польшчы ў 1918–1919 гг.

[45] *Другі — літовец…* — гаворка пра *Тадэвуша Іваноўскага* (1882–1970) — літоўскага навукоўца-біёлага, арганізатара і дырэктара Інстытута біялогіі АН Літвы.

[46] *Учора атрымала анталогію…* — маецца на ўвазе *«Antologia poezii białoruskej»*, якая выйшла ў Вроцлаве ў 1978 г.

[47] *Гушча Ян* (1917–1986) — польскі пісьменнік і перакладчык, выпускнік Віленскага ўніверсітэта (1939); пераклаў на польскую мову творы М. Багдановіча, У. Караткевіча, Я. Брыля ды інш.

[48] *Валкавыцкі Георгі* (псеўд. *Юрка Зубрыцкі, Сідар Макацёр*; 1923–2013) — паэт, мемуарыст; заснавальнік і шматгадовы рэдактар беластоцкага тыднёвіка «Ніва».

[49] *«Роднае слова»* — пазнавальная перадача, якая выходзіла на Беларускім тэлебачанні пад рэдакцыяй У. Содаля.

[50] *«Абразкі»* — кніга Ф. Янкоўскага; выйшла ў 1975 г.

[51] *Янкоўскі Антон* (1901–1982) — аграном, збіральнік фальклору; жыў у в. Адамчукі пад Вільняй.

[52] *Жена и сподвижница Ніна Аляксандраўна…* — маецца на ўвазе другая жонка Б. Тарашкевіча *Ніна Палянская* (пажаніліся ў 1935 г. у Маскве).

[53] *Гайдук Мікола* (1933–1998) — пісьменнік; працаваў намеснікам галоўнага рэдактара тыднёвіка «Ніва» (Беласток).

[54] *Blaga* (польск.) — выхвалянне, выдумка.

[55] *Зіц-рэдактар са Слонімшчыны…* — маецца на ўвазе *Татарын Серафім* (1903–1988) — актывіст рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі, член КПЗБ, фармальны рэдактар газеты «Наша праўда» (Вільня); неаднойчы арыштоўваўся польскімі ўладамі. Жыў у в. Вострава на Зэльвеншчыне.

[56] *Кастравіцкі Амброжы Самуіл* (1871–1937) — медык, грамадскі дзеяч, мецэнат; брат Каруся Каганца. Закончыў Маскоўскі ўніверсітэт (1897), працаваў лекарам у Мінску і Лідзе, у апошнія гады жыў у Белагрудзе пад Лідай, дзе і пахаваны.

[57] *Бурсевіч Максім* (1890–1937) — педагог, палітычны і грамадскі дзеяч. У 1925 г. заснаваў у вёсцы Чамяры на Слонімшчыне беларускую прыватную школу. Быў адным з кіраўнікоў Беларускай сялянска-работніцкай грамады, арыштоўваўся польскімі ўладамі, з 1931 г. жыў у Мінску, уваходзіў у ЦВК БССР; загінуў у Гулагу.

[58] *Бурсевіч Ігар* (1911–1985) — выпускнік Віленскай беларускай гімназіі, па спецыяльнасці інжынер-электрык. Жыў і працаваў у Іванаве (Расія), дзе ў 1937 г. быў арыштаваны НКУС, у Гулагу правёў 10 гадоў. Пасля вызвалення жыў у Магілёве.

[59] Беларускі дзіцячы часопіс «*Снапок*» выдаваўся ў 1937–1939 гг. у Варшаве; пра другі аднайменны часопіс публікатар звестак не мае.

[60] *Паўловіч Сяргей* (1875–1940) — грамадскі і культурны дзеяч, педагог, выдавец.

[61] *Збралевіч Лідзія* (нар. 1930) — бібліёграф, загадчыца аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ АН імя Якуба Коласа.

[62] *Марцінчык Мікалай* (1901–1980) — удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі. Рэдагаваў часопіс «Студэнцкая думка», быў намеснікам старшыні Галоўнай управы Таварыства беларускай школы. Арыштоўваўся польскімі (1927 і 1930) і савецкімі (1948) уладамі; пасля вызвалення жыў у Гродне, працаваў лекарам.

[63] *Хвораст Янка* (1902–1983) — балетмайстар, збіральнік харэаграфічнага фальклору. Закончыў Віленскую беларускую гімназію і Віленскі ўніверсітэт, выкладаў польскую і лацінскую мовы ў Вілейскай гімназіі імя Г. Сянкевіча, пасля вайны быў балетмайстрам Беларускага дзяржаўнага ансамбля песні і танца пад кіраўніцтвам Р. Шырмы. Аўтар кнігі «Беларускі танец» (два выданні — 1974, 1977).

[64] *Міско Якуб* (1911–1981) — публіцыст і мемуарыст, актывіст КПЗБ. Вучыўся ў Віленскай беларускай гімназіі, у Баранавіцкім настаўніцкім інстытуце. Працаваў у часопісе «Коммунист Белоруссии». Пад *«слаўным артыкулам»* маецца на ўвазе дакументальная аповесць Я. Міско «Было яно калісьці» («Маладосць», 1980, № 9).

[65] *Паўловіч Альберт* (1875–1951) — паэт і драматург.

[66] Маюцца на ўвазе «Успаміны пра бацьку» *Тамары Паўловіч-Кліменкі*, апублікаваныя ў «Выбраным» А. Паўловіча (Мінск, 1975).

[67] *Фарботка Язэп* (1893–1960) — паэт, літаратуразнавец, фатограф, заолаг.

[68] *Раманоўская Ядвіга* (1920–2011) — супрацоўніца Літаратурнага музея Я. Купалы, пляменніца народнага паэта.

[69] *Шутовіч Янка* (1904–1973) — грамадска-палітычны дзеяч, рэдактар віленскага квартальніка «Калоссе», адзін з кіраўнікоў Беларускай хрысціянскай дэмакратыі.

[70] Гаворка пра гісторыка-літаратурны альманах «*Спадчына*», які быў падрыхтаваны ў выдавецтве «Мастацкая літаратура» з ініцыятывы яго дырэктара М. Дубянецкага; быў забаронены да выдання Галоўлітам у 1982 г.

[71] *Наліваеў Анатоль* (нар. 1931) — мастак, калекцыянер, заснавальнік прыватнага музея «Гасцёўня Галубка» (Мінск).

[72] *«Сіняя пушча»* — верш Ніла Гілевіча.

[73] Маецца на ўвазе маскоўскае выданне кнігі Алега Лойкі «*Янка Купала*» (1982); беларускі варыянт выйшаў пад назвай «Як агонь, як вада» (1984).

[74] *«Дарогамі Максіма»* — кніга А. Бачылы.

[75] *Ждановіч Валянцін* (1938–1992) — фотамастак і журналіст, працяглы час працаваў у рэдакцыі часопіса «Маладосць».

[76] *Аб Вашай няўдалай падарожы да нас…* — У. Караткевіч не змог адшукаць Лясную хатку.

[77] Маецца на ўвазе *Язэп Найдзюк* (1909–1984) — гісторык і грамадскі дзеяч, аўтар кнігі «Беларусь учора і сяння» (1944); пасля вайны жыў у Польшчы пад імем Язэп Александровіч.

[78] Пляменьнік Мар’яна — паэт *Уладзімір Пецюкевіч* (нар. 1943); жыве ў Мінску.

[79] *Ракіцкі Уладзімір* — мастак-рэстаўратар.

[80] *«Начлег на буслянцы»* — зборнік п’ес Н. Гілевіча; выйшаў у 1980 г.

[81] «*Вечны вандроўнік*» (1984) — кніга Арсеня Ліса; асобнік, пра які гаворыцца ў лісце, зберагаецца ў кнігазборы публікатара.

[82] *Цярохін Станіслаў* (1929–2009) — этнограф, гісторык, супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору.

[83] *Целеш Вячаслаў* (нар. 1938) — мастак і філакартыст, аўтар альбома «Гарады Беларусі на старых паштоўках» (1998); жыве ў Рызе.

[84] *Асташонак Алесь* (1954–2004) — празаік і перакладчык; пра ягоную п’есу ці раман пра М. Багдановіча публікатар звестак не мае.

[85] *Ватацы Ніна* (1908–1997) — бібліёграф, даследчыца творчасці М. Багдановіча, укладальніца кнігі «Шлях паэта: зборнік успамінаў і біяграфічных матэрыялаў пра Максіма Багдановіча» (1975).

[86] *Чарвякоў Аляксандр* (1892–1937) — дзяржаўны і палітычны дзеяч, адзін са стваральнікаў БССР; звінавачаны ў адыходзе ад партыйнай лініі, скончыў жыццё самагубствам. З. Верас тлумачыць, чаму яна на фота дэлегатаў Вайсковага з’езда (1917) апынулася поруч з Чарвяковым (гл.: Верас З. Я помню ўсё. 2013).

[87] *Сурмач Ганна* (нар. 1947) — грамадская дзеячка, музеязнавец; былы дырэктар Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва.

[88] *Бабровіч Мечыслаў* (псеўд. *Лявон Гмырак*; 1891–1915) — крытык і празаік; загінуў на фронце падчас Першай сусветнай вайны.

[89] *Далідовіч Генрых* (нар. 1946) — пісьменнік; падзеі ў ягоным рамане «*Пабуджаныя*» адбываюцца ў 1917–1918 гг. у Мінску, сярод дзейных асобаў і Л. Сівіцкая (З. Верас): «Каля сцэны прайшла і села за столік, што стаяў паблізу трыбуны, спрытная ў шэрым касцюме з чорным аксамітным каўнерыкам і чорнай шапачцы Людвіка Сівіцкая». Героі рамана маюць пазнавальныя прозвішчы: Баравік (Тамаш Грыб), Аўторак (Іван Серада), Лашкевіч (Антон Луцкевіч) і г. д.

[90] *Пратаколаў наагул нідзе ні ў каго німа…* — па сведчанні Г. Далідовіча, у тагачасным Цэнтральным дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва БССР знаходзіліся пераклады пратаколаў на рускую мову, зробленыя ў адвольнай форме; доступ да іх быў абмежаваны.

[91] *«Моўныя адзінкі» атрымала…* — гаворка пра зборнік навуковых артыкулаў *«Моўныя адзінкі ў кантэксце»* (1987), які выйшаў пад рэдакцыяй Ф. Янкоўскага.

Уступнае слова, публікацыя і заўвагі Міхася СКОБЛЫ

Мы былі сведкі...

ЛІСТЫ АД САКРАТА

Першая сустрэча ў нас адбылася недзе пад восень 1977 года. Памятаю на парозе маёй мінскай кватэры маладога, як мне тады падалося (хоць ужо меў сорак), хударлявага, чарнавалосага Сакрата з нясмелай усмешкай на вуснах. Ён нешта гаварыў пра агульных знаёмых у Беластоку, пра пераклад маёй гістарычнай аповесці, які рыхтаваўся ў альштынскім выдавецтве «Pojezierze». Пасля доўгай размовы і пачастунку я праводзіў яго недалёка, на вуліцу Куйбышава, і даведаўся, што ён ў нейкім пакрывенстве з кампазітарам Ю. Семянякам, у якога тады, здаецца, і спыніўся. Развітваючыся, Сакрат папрасіў купіць яму цыгарэты — не было ў маладога літаратара з братняй Польшчы грошай.

Потым было ліставанне… О, колькі я даведаўся з тых лістоў! Якім своеасаблівым беларускім духам з польскім дамешкам цягнула ад іх! Ну і сустрэчы, вядома, яшчэ былі — у Мінску, Беластоку і, зразумела, у Крынках. І доўгія шчырыя размовы. Заўсёды на самыя галоўныя тэмы. Інакш з Сакратам не магло быць.

Сакрат быў для мяне выключнай чалавечай і літаратурнай асобай. Пісьменнік родам з беларуска-польскага памежжа, занядбанага, грэбліва (як непаўнавартаснага) успрыманага і ў Кароне і ў савецкай Беларусі, ён здолеў паказаць у сваіх творах трагедыю і шчасце, непадробную своеасаблівасць «тутэйшых». Беласточчына сталася ягонай Ёкнапатофай. У ягоных творах не магло быць фолкнераўскай эпікі (у прасторы Місісіпі не ўлягалася падляшская засцянкоўшчына), але боль і замілаванне разам з абвострана крытычным поглядам былі падобныя. І вось ён свядома і ўпарта цягнуў гэты куток зямлі, якую аднойчы абазваў «глыбіннай Задрыпоніяй» (гэтая самаіронія больш адштурхоўвалася ад успрыняцця «крэсаў усходніх» у Мінску і Варшаве), да еўрапейскіх традыцый, што своеасабліва тут перакрыжаваліся. Таму насуперак усяму «задрыпонскаму» аздабляў свае літаратурныя праекты лацінскай вучонасцю. І крынкаўская хата яго мела назву «Villa Sokrates», у якой рабіліся салідныя тамы «Annus Albarutenicus». І сам ён з мужыцкай упартасцю авалодаў ангельскай мовай, чым паціху ганарыўся. А як у пісьменніка, у яго была адметная беларуская мова з цудоўным падляшскім адценнем. І польская ягоная проза вызначалася беларускім акцэнтам. Нездарма Яцак Курань лічыў, што Сакрат Яновіч паказваў польскім беларусам «шлях да захавання ўласнай аўтэнтычнасці і адначасова блізкасці з палякамі». І яшчэ ён хваравіта рэагаваў на пошласць, прыстасавальніцтва, халуйства. Недзе ў сярэдзіне 90-х, падчас чарговай паездкі па Беларусі, запісаў у дзённіку: «Ліпнасць шматлікіх адраджэнцаў: з беларушчыны робяць сабе т. зв. карыта. Хлебнасць» (Kamunikat. Беларуская Інтэрнэт-Бібліятэка).

Мяркую, што праклятьы люстрацыйны псіхоз адбіўся на здароўі Сакрата. Мы ніколі пра гэта не гаварылі. Дый пра што было гаварыць? У інтэрнэце пішуць, што з 1958 г. ён быў супрацоўнікам польскай службы бяспекі. Праз паўстагоддзя пакаяўся. Бо трэба ж было адказваць на пытанні люстрацыйнай анкеты. Знайшлі беластоцкага Кіма Філбі, маладога вясковага хлопца, які здраджваў вельмі важныя звесткі пра тое, што робіцца ў рэдакцыі маленькай занядбанай правінцыйнай газеткі — беластоцкай «Нівы». Якія там антыдзяржаўныя настроі і ўвогуле пагрозы існавалі для ПНР з боку ці беларускіх нацыяналістаў ці агентаў КДБ! Але калі сёння сам Валенса вымушаны цягацца па судах, даводзячы, што не быў ніякім «Болекам»… А Сакрат Яновіч прызнаўся… У чым?

Дарэчы, пра гэтую SB-гісторыю Сакратаву з абсалютным разуменнем як тых часоў, так і асобы маладога польскага беларуса напісаў Ян Максімюк на Радыё Свабода: *«Ён пагадзіўся на супрацоўніцтва, так бы мовіць, “ад чыстага сэрца” — каб ахоўваць і бараніць ад меркаваных ворагаў тыя даброты сацыялістычнай дзяржавы, якія яна*

пасьля 1956 году шчодра ахвяравала беларусам у Польшчы: сярод іншага тыднёвік "Ніва", навучаньне беларускай мове на Беласточчыне, фінансавую падтрымку беларускаму літаратурнаму руху».

Сам пісьменнік тлумачыў сваё рашэнне аб супрацоўніцтве з SB слухачам Радыё Свабода ў інтэрв'ю з 2007 года, калі ён публічна прызнаўся ў гэтым супрацоўніцтве на хвалі люстрацыйнага працэсу ў Польшчы: *«Я пайшоў на супрацоўніцтва не таму, што мне так заманулася, але таму, што ў той час мы, беларусы на Беласточчыне, атрымалі ад улады вельмі многа ў параўнаньні з даваенным часам, калі ўлады ўсё беларускае зьніштожылі».*

Чаму ён не прызнаўся раней, адразу пасля таго, як абваліўся камунізм, пытаецца Максімюк? *«Перш за ўсё таму, што я гэта не лічыў нейкай сур'ёзнай справай, а лічыў чымсьці малаважным. Напэўна, быў яшчэ перакананы, што няма перад кім вызнавацца, бо пакаленьне беларусаў, якое тады існавала, напрыканцы 1980-х і на пачатку 1990-х — гэта была моладзь, няздольная зразумець мінулы час»,* — адзначыў Сакрат Яновіч у згаданым інтэрв'ю.

«Магчыма, моладзь не зразумела б, — піша Максімюк. — *Я сам адчуваю, што мог бы гэтага не зразумець у 1989 годзе, калі зьбіраў подпісы за Сакрата Яновіча як беларускага кандыдата ў Сэнат, або ў 1990 годзе, калі мы засноўвалі беларускую палітычную партыю на Беласточчыне, першым кіраўніком якой стаў якраз Сакрат Яновіч. А мне тады было ўжо больш за 30 гадоў. А што казаць пра маладзейшых... У 2007-м, калі мне было амаль 50, я ўжо, здаецца, зразумеў значна больш. Нават тое, што Сакрат Яновіч падманваў нас і сябе самога, калі казаў, што ягонае супрацоўніцтва з SB у 1958–1970 гг. было для яго нечым малаважным. Я ў гэта ня веру.*

Ён выблытаўся з гэтай пасткі, і ўсё ягонае пазьнейшае жыцьцё было, калі можна так сказаць, хрэстаматыйным прыкладам адкупленьня грэху маладосьці. Але цень, безумоўна, застаўся і далей азмрочвае ягонае жыцьцё... У 2007 годзе, калі беластоцкія польскамоўныя газэты — "Gazeta Współczesna", "Kurier Poranny" і мясцовы дадатак да "Gazety Wyborczej" — апублікавалі як сэнсацыю прызнаньне Яновіча ў супрацоўніцтве з камуністычнымі спэцслужбамі і пісалі пра гэта зь непрыхаваным задавальненьнем (беларуса ж выкрылі!) на працягу некалькіх тыдняў, я напісаў ліст у справе гэтага прызнаньня і паслаў яго па электроннай пошце ў гэтыя тры выданьні. Я напісаў там сярод іншага тое, што адзначыў тут вышэй: Сакрат Яновіч поўнасьцю адкупіў сваю віну, стаўшы ў 1970–1980 гг. дысыдэнтам і асобай пад пільным наглядам камуністычных спэцслужбаў, якія моцна пасталіся, каб сьпіхнуць яго на ўзбочыну грамадзкага жыцьця ды закрыць яму магчымасьці знайсьці хоць якую-небудзь істотную працу ў Беластоку. Але ніводнае са згаданых выданьняў не апублікавала ні фрагмэнту з майго ліста (ліст зьявіўся адно ў беластоцкім беларускім месячніку "Czasopis"). Зразумела, польскія газэты не былі абавязаныя публікаваць мой допіс. Дый гісторыі пра адкупленьне грахоў менш цікавыя для чытачоў, чым апісаньні самых грахоў. Аднак шкада, што ў такой моцна хрысьціянскай краіне, як Польшча, матыў пакаяньня бачыцца як нешта малаістотнае...»

І ці толькі крыўда за старэйшага сябра прадыктавала Яну Максімюку наступныя радкі? *«Праблема супрацоўніцтва беларускіх пісьменьнікаў са спэцслужбамі ў савецкія часы — гэта, калі скарыстацца мэтафарай Васіля Быкава, "бомба на ўзроўку, якая чакае сваёй пары". Палякі хацелі ведаць, хто зь іхніх пісьменьнікаў быў тайным супрацоўнікам спэцслужбаў. Таму й даведаліся. І Польшча ад гэтага не завалілася. А вось наконт беларусаў — я ня ўпэўнены, ці хочам мы даведацца і ці трэба нам гэтыя веды наогул. На савецкіх беларускіх пісьменьнікаў мы ўсё яшчэ глядзім як на той невялікі астравок беларускага слова, які спрабаваў супрацьстаяць накатам чарговых*

хваляў русіфікацыі. Кажучы інакш, мы шмат што гэтым пісьменьнікам выбачаем толькі за тое, што яны пісалі па-беларуску. А вось ці зможам выбачыць ім, калі ўрэшце надыдзе пара бомбы, прыхаванай у менскіх архівах КДБ?»

Але няма жадання болей пра тое гаварыць…

Памятаю пра чуллівае і разам няўрымслівае і мяцежнае сэрца Сакрата, пра ягоны боль, гонар і сум — Падляшша. Пра тое, як яго сардэчна віталі людзі, старэйшыя і дзеці, на вуліцах родных Крынак, пра «доўгую смерць» якіх ён думаў да самага свайго скону. Гартаю ягоныя кнігі з кранальнымі і дасціпнымі даравальнымі надпісамі. І лісты ад яго, што захаваліся ў маім архіве (на жаль, не ўсе).

Сямён БУКЧЫН

1

Беласток, 6 кастрычніка 1977

Шматпаважаны Сямён Букчын!

Ліст Ваш я атрымаў і прыемна было мне даведацца, што Вас зацікавілі польскія публікацыі. Трэба сказаць, што ў апошні час іх штораз больш з'яўляецца ў друку. Дарэчы будзе зазначыць, што значэнне Беларусі адкрывае зараз не толькі адна Польшча…

Наколькі мне вядома, Ваша кніжка ўжо перакладаецца і яе выданне запланавана на 1978 год[1]. Так што будзьце Вы спакойны.

Вашы матэрыялы, дасланыя ў дапаўненне тома, таксама атрыманы выдавецтвам[2].

Лічу патрэбным, мабыць, лішні раз выказаць Вам, што Вашы артыкулы на старонках «ЛіМа»[3] належаць, на мой погляд, да адных з самых цікавых і жыва напісаных. З той інтэлектуальнай свабодаю, мімаходнасцю, уласцівай добра зарыентаваным у прадметным матэрыяле аўтарам. У Вас наглядаецца несумненны талент таксама і стыліста.

Я дрэнна пераношу бюракратычны стыль выслаўлення.

І бяззубасць!

Маю я да Вас дзве, не вельмі тактоўныя з майго боку, просьбы, выкліканыя некаторай бязвыхаднасцю, дакладней кажучы, маім фармальным становішчам у дачыненні да мінскіх выдаўцоў. Менавіта — па меры магчымага, вядомая справа, — прашу Вас даслаць экзэмпляр тэматычнага плана «Мастацкай літаратуры», у якім прадбачана выданне майго. Гэта па-першае. А па-другое, дык — сорам і казаць! — я не маю якраз фармальных магчымасцей заплаціць машыністцы ў «Мастацкай літаратуры» суму 46 рублёў за тое, што яна перапісала маю кніжыцу. Аказваецца — замежны аўтар зараз, згодна з міжнароднымі пагадненнямі, атрымоўвае ганарар на дом і ў айчыннай валюце.

[1] Пераклад маёй дакументальнай аповесці пра дзекабрысцкую арганізацыю «Таварыства ваенных сяброў», што дзейнічала на Гродзеншчыне і пад Беластокам ў сярэдзіне 1820-х гадоў, выйшаў пазней. Гл.: Siemion Bukczyn. Echo pod Białymstokiem. Opowieść dokumentalna. Tłumaczył Andrzej Drawicz. Olsztyn. Wydawnictwo Pojezierze, 1982. Пра гісторыю перакладу і асобу перакладчыка Анджэя Дравіча (1932–1997), вядомага польскага русіста, літаратурнага крытыка, эсэіста, перакладчыка рускай літаратуры, а разам з тым дысідэнта, якому чынілі пераслед улады, міністра радыё і тэлебачання ў першым урадзе незалежнай і дэмакратычнай Польшчы гл.: Друг Солженицына и Сахарова. Беседа с Анджеем Дравичем. — У кн.: Семен Букчин. Хроника суверенного болота. Беларусь в эпоху независимости, или Плоды интеллигентской рефлексии. Статьи. Заметки. Фельетоны. Минск: Европейское время, 1996; Поцелуй на морозе. «Он был паромщиком». — У кн: Семен Букчин. Польский дневник. Статьи, заметки, интервью, рецензии. Минск: Энциклопедикс, 2002.

[2] Выдавецтва Pojezierze (Альштын), якое ў той час рыхтавала да друку маю кнігу «Рэха пад Беластокам».

[3] Газета Саюза пісьменнікаў БССР «Літаратура і мастацтва».

У сувязі з тым ці не змаглі б Вы згадзіцца на тое, каб я свой доўг сплаціў Вам падчас Вашай пабыўкі ў нас, па 22 злотых за 1 руб. = каля 1100 зл.?[4].

Ваш Сакрат.

2

Беласток, 24 кастрычніка 1979

Сямён,

Усё зрабілася крыху вальней ў маёй штодзёншчыне, і ўзяўся я чытаць Тваю кніжку «К мечам рванулись наши руки»[5]. Якая цудоўная лектура! Толькі цяпер пачынаю цаніць Цябе па-сапраўднаму, Цябе, чалавека, які ў прыватных кантактах пакідае ўражанне ўсяго толькі сумятлівага ўрадніка нейкай катэгорыі, сёмаё ці восьмай, гаварліўца, скакуна з тэмы на тэму… Пішу таму гэту грубую шчырасць сваю, каб лішні раз сказаць аб тым розным, што ўяўляе сабою кожны аўтар — у прыватным жыцці, і ў творчасці сваёй.

---

4 Вельмі далікатны чалавек, Сакрат, не дачакаўшыся хуткага майго прыезду ў Польшчу, папрасіў вярнуць мне пазыку літаратуразнаўцу з Гродна Аляксея Міхайлавіча Пяткевіча, які і выканаў гэтае даручэнне. Спробы паехаць у Польшчу па запрашэнні выдавецтва я распачаў увосень 1977 г., але хоць і лічылася, што «курица не птица, а Польша не заграница», справа аказалася для мяне няпростай. АВІР (Аддзел віз і рэгістрацый) не даваў дазволу, нягледзячы на афіцыйнае запрашэнне польскага выдавецтва. Я змог паехаць толькі ў 1979 г. па прыватным запрашэнні. У Польшчы ўжо «гуло», нараджаўся грамадскі рух «Салідарнасць». У баку ад гэтых працэсаў не засталося і альштынскае грамадскае (належала да мясцовага Варміньска-Мазурскага культурнага аб’яднання) выдавецтва «Pojezierze». Служба Бяспекі (SB) была заклапочаная тым, каб мець там свайго інфарматара. Праз шмат гадоў пра дзейнасць гэтага «тайняка», якім быў кіраўнік тэхнічнага аддзела выдавецтва Уладзіслаў Саха (мянушка «Sasza»), выкарыстоўваючы матэрыялы Інстытута Нацыянальнай Памяці (IPN), падрабязна паведаміў альштынскі інфармацыйна-публіцыстычны партал «Debata». У прыватнасці «Sasza» інфармаваў пра «планы выдання кнігі беларускага пісьменніка Сямёна Букчына “Рэха пад Беластокам”, перакладзенай Дравічам, які знаходзіцца ў Дзюсельдорфе». Тут, канешне, галоўнай асобай, якой цікавілася «безпека» быў не я, а дысідэнт, член КОС-КОРа Дравіч, якога пазбавілі працы ў Польшчы і вымусілі займацца выкладчыцкай дзейнасцю за мяжой. Неафіцыйна было забаронена друкаваць Дравіча, даваць яму заробак як перакладчыку. Але Польшча і ў тыя часы з’яўлялася ў пэўным сэнсе краінай, дзе камуністычная дыктатура не была абсалютнай. Да таго ж знаходзіліся прынцыповыя людзі, якія так ці інакш дапамагалі дысідэнтам. Такімі людзьмі ў «Pojezierze» былі дырэктар выдавецтва Анджэй Вакар і галоўны рэдактар Святлана Крук. Супрацоўнік альштынскай СБ Станкевіч зрабіў запіс: «На думку тайнага агента, пераклад Дравічу магла “залатвіць” С. Крук». Матэрыялы СБ сведчылі, што Святлана Крук узначальвала выдавецкую суполку «Салідарнасці» (Piotr Kardela. Władysław Sacha. TW Sasza // Debata. 25.X.2009 / www.debata.olsztyn.pl). Толькі азнаёміўшыся з гэтымі матэрыяламі, я зразумеў, чаму так марудна, на працягу пяці гадоў, вырашалася справа з выданнем маёй кнігі. «Праблема» была ў імя Дравіча. Нездарма дырэктар выдавецтва Вакар, калі мы разам з Дравічам прыехалі на яго аўто з Варшавы ў Альштын, запрапанаваў мне — «каб не было ў пана непрыемнасцей на радзіме» — замяніць прозвішча перакладчыка на псеўданім. Я адмовіўся, што было не без прыемнасці сустрэта панам дырэктарам. Дарэчы, падчас таго ж прыезду ў Альштын я сустракаўся і з «тайняком» Уладзіславам Сахай, з якім, як з кіраўніком тэхнічнага аддзела, узгадняў пытанні па ілюстраванні кніжкі. Гэта быў мой равеснік, меў, як і я на той час, 38 гадоў. З публікацыі ў «Debata» я даведаўся, што пазней ён кіраваў Варміньска-Мазурскім музеем у Альштыне і атрымаў высокія ўзнагароды як заслужаны ў польскай культуры дзеяч.

Што тычыцца маіх далейшых кантактаў з выдавецтвам «Pojezierze», дык яны працягваліся. У 1986 г. выйшла ў перакладзе Мечыслава Яцкевіча аповесць «Покушение на царя» (зменены тытул другой часткі майго дзекабрыцкага трыпціха — «Бобруйский план»); гл.: Siemion Bukczyn. Zamach na cara. Opowieść dokumentalna. Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn, 1986. Быў падрыхтаваны таксама пераклад складзенага мною тома «Сказок и легенд» В. М. Дарашэвіча, ішлі перамовы пра пераклад маёй аповесці «Последний год Дениса Фонвизина», але гэтыя праекты не былі здзейсненыя, бо эканамічны стан выдавецтва ў новых сацыяльных умовах пагоршыўся, і ў 1991 г. яно было ліквідаванае.

5 Семен Букчин. К мечам рванулись наши руки. Документальные повести. Минск: Мастацкая літаратура, 1978. Другім, дапоўненым выданнем кніга была перавыдадзеная мінскім выдавецтвам «Юнацтва» ў 1985 г.

Твая кніжка чытаецца з вельмі сучаснымі адчуваннямі! Добры твор, на якім бы матэрыяле ні пабудаваны ён, не павінен і не можа быць іншым. Валодаш ты дасканалымі асацыяцыямі, усёй майстэрскай «віціеватасцю», якая так недаступная правінцыяльнай т. зв. яснасці стылю, што трэба разумець — прымітыўнасці.

Я не прачытаў яшчэ і сотні старонак — а ўжо захацелася мне напісаць гэтае пісямко; звычайна, падзякаваць Табе за ўсе тыя добрыя пачуцці ды думкі, якімі несумненна адорваеш уважлівага чытача! За поўную імпульсіўнасці мову, учэпістую.

Дзекабрысты! Божа мой, якімі гэта археалагічнымі пяскамі прысыпаны іх імёны ды ўчынкі; пастаражытнена!! Бяздумна.

Калі зможаш — дашлі мне, зараз або ў будучым, яшчэ нешта пра іх, па магчымасці дакументальнага характару (баюся дурных каментарыях дурных аўтараў).

Вось каб пра Каліноўскага хто напісаў такое? Кніжку-пошук, кніжку-зглыбенне, кніжку-роздум, кніжку-неспакой.

З сардэчнымі вітаннямі, Табе і ўсім нашым супольным Сябрам,

Сакрат.

3

Ізабяліна[6]*, 19.VI.1980*

Сямёне!

Па ўзору Тваіх «долгих писем» шлю гэты цэйтал: добра адпачывалася нам пад Якаўскім возерам[7]. У Мінск не праталіся (*так!*), бо і чаго? Выязджаем 21.VI. Успаміналі Цябе, я з Таняй[8], і Твае кніжкі.

Сакрат.

4

Беласток, 1 ліпеня 1980

Сямёне!

Кніжкі Твае атрымаў і даўно прачытаў іх[9]. І тваё «Рэха пад Беластокам» несумненна выйдзе ў «Паазер'і» (ты недаацэньваеш балагану ў нашых выдавецтвах; з цябе вылазіць… парадак і — панікёрства!)[10].

Далей: будзь Ты дэкабрыстам, не бяры ў галаву так Вакаравы старанні аб шляхецтве[11]. Кінь Ты гэта! (Ён, уласна кажучы, маруднік несусветны, і таму наўрад ці калі-небудзь гэты мегаламан адпіша Табе…)

---

6 Вёска ў Астравецкім раёне Гродзенскай вобласці.

7 Якаўскае (Янаўскае) возера знаходзіцца ў Полацкім раёне на мяжы з Расонскім раёнам. Паштоўка даслана з Астраўца Гродзенскай вобласці.

8 Жонка Сакрата Таццяна Яновіч. З ёю я пазнаёміўся ўвосень 1979 г., калі пасля Альштына прыехаў у Беласток і завітаў да іх дадому.

9 Семён Букчин. К мечам рванулись наши руки. Документальные повести. Минск: Мастацкая літаратура, 1978; Семен Букчин. Как жить, Лев Николаевич? Очерки о корреспондентах Льва Толстого. Минск: Наука и техника, 1979.

10 Справа, канешне, была не ў выдавецкім балагане (гл. заўвагу 4 да ліста № 1).

11 Дырэктар выдавецтва «Pojezierze» Анджэй Вакар (1920–1995) быў гісторыкам, публіцыстам, грамадскім дзеячам Вармінська-Мазурскага краю, аўтарам кніг па гісторыі Варміі і Мазураў. Ён паходзіў з дваранскага роду, прадстаўнікі якога праявілі сябе ў гісторыі і культуры Расіі. Выконваючы яго просьбу, я з дапамогай гісторыка В. П. Грыцкевіча заказаў мікрафільм з «Справы аб дваранстве рода Вакараў», якая знаходзілася ў Цэнтральным гістарычным архіве СССР у Ленінградзе, і пераслаў яго А. Вакару. Ён выкарыстаў гэтыя матэрыялы ў сваіх публікацыях.

Міхась[12] таксама ўсё атрымаў ад цябе; сядзіць ды пачытвае Твае таміскі. А сваёй Тані я, вядома, не сказаў аб тым, што Ты ўтрэскаўся ў яе (як чорт у сухую вярбу!).

Не плач: я яшчэ прыеду да Цябе неяк пасля Алімпіяды; атрымоўваю камандзіроўку ў СССР на 14 дзён. З'еду я да вас з Масквы. У верасні? Хутчэй за ўсё — пад канец.

Скажы пану Адаму[13], што будучы ў Мінску, хацелася б мне ўжо падпісаць дагавор на выданне майго рамана «Самасей»[14]. Можна будзе?

Ах, Ты абяцаўся мне прарэцэнзаваць маю творчасць! І што? (Тваю я — буду!) Больш таго: чакаю тваіх прапаноў публікацый свайго пра беларуска-руска-польскае і ў нашым друку, канкрэтна ў (нашым) штомесячніку Kontrasty[15]. Падумай, напішы… Будзе рэальнае — дашлем на Твае рукі афіцыйны заказ. Из-за нас дело не станет! Ты толькі панамагайся пакарыстацца гэтым шанцам.

Ну, адгукніся!

І вітай ад мяне ўсіх сяброў.

Сакрат.

5
ЛІСТ МІХАСЯ ШАХОВІЧА

Беласток. 14.VII.1980

Добры дзень, Сямён!

Каб не тое, што Сакрат паказаў мне ліст, які ён ад цябе атрымаў, я далей чакаў бы твайго адказу. Прабач за паштовы бюракратызм, але пачну высылаць заказнымі. Вельмі мне прыемна, што ты хочаш запрасіць мяне, і я змагу пабываць на Беларусі, дзе яшчэ ніколі, ніколі не быў[16]. Ну і важна, што зможам сабе спаткацца, пагаварыць. Апошнім часам я працаваў над чарговай сваёй кніжкаю, якую ўрэшце склаў у нашым выдавецтве і чакаю прыхільнай ацэнкі. Трэба верыць, што недзе ў канцы наступнага або на пачатку 1982 года ўбачыць яна свет. Працаваў я апошнім часам даволі многа. Закончыў наступную сваю паэму «Змярканне» і працую над чарговай — «Заранка». Усё было б добра, каб не ўхабіны, якія пачалі паяўляцца ў здароўі. Нешта паблыталася ў маім сэрцы. Ад пятнаццаці гадоў не быў у лекараў і прыйшлося. Пацешылі мяне, што прычына ў нэрвовай сістэме. Ну і Бог з ёй.

Часта праязджаю праз Храбялы, бываю ў Бранску і Філіпках і часта ўспамінаюцца мне твае словы: «Устань, капітан Ігельстром і спытай: "Чаго вы, хлопцы, сюды прыйшлі, ці не ўступіць у рады нашага таварыства?"[17]. Нядаўна наведалі Беласток Аляксей Пысін

---

[12] Міхась Шаховіч (1953–2000) — беларускі паэт, жыў у Беластоку, дзе я пазнаёміўся з ім у 1979 г. На той час ён быў супрацоўнікам беластоцкага штотыднёвіка «Ніва», у якім была надрукаваная яго гутарка са мной (М. Шаховіч. «Рэха пад Беластокам» // Ніва. 1979. 4 лістапада). Быў рэдактарам (з 1984 г.) часопіса «Kontrasty», кіраўніком (з 1990 г.) выдавецкай суполкі «Сумежжа».

[13] Літаратуразнаўца Адам Іосіфавіч Мальдзіс.

[14] Твор «Самасей», які С. Яновіч называе раманам, выходзіў як аповесць; упершыню на польскай мове (Samosiej) у Варшаве ў 1981 г.; на беларускай — Самасей. Аповесць, апавяданні. Мінск: Мастацкая літаратура, 1992.

[15] Часопіс «Kontrasty», выходзіць ў Беластоку з 1968 г. У ім першапачаткова збіраліся надрукаваць польскі пераклад маёй аповесці «Рэха пад Беластокам». Але гэтаму не спрыялі магчымасці «тонкага» выдання, і рэдакцыя перадала рукапіс у альштынскае выдавецтва «Pojezierze».

[16] Так атрымалася, што М. Шаховіч здолеў прыехаць на Беларусь у канцы 1980-х гг. У 1993 г. у Мінску «Мастацкая літаратура» выдала яго кнігу «Кліч. Паэма і напевы».

[17] Гэта ўспаміны пра сумесную паездку па Беласточчыне ў лістападзе 1979 г. На «волзе» ваяводскага камітэта ПАРП я разам з М. Шаховічам і фатографам з «Нівы» Я. Казлоўскім аб'ехаў мясціны, злучаныя з героямі маёй аповесці «Рэха пад Беластокам», членамі «Таварыства ваенных сяброў», што дзейнічала ў Літоўскім асобным корпусе і спрабавала ўзняць паўстанне 25 снежня 1825 г. у мястэчку

і Аляксей Гардзіцкі[18]. Ездзіў я з імі цэлы дзень па Беласточчыне, адбывалі аўтарскія сустрэчы. Гардзіцкім перадаў я табе прывітанне, я не ведаю, ці ты з ім бачыўся. Вельмі прыемна цябе ўспамінае таксама Янка Казлоўскі. Ён зараз настаўнікам у Стоўбцах. З асаблівай цікаўнасцю ўспаміналіся твае лекцыі.

Слухай! А што за халера з тваёй кніжкай у «Pojezierze»? Наколькі мне здаецца, то яна ўжо павінна бадай што паявіцца. Адцягваюць чэрці. Так, як у выдавецтвах. Як не срачка, то балячка, — гаворыць Сакрат. І гэта праўда.

Гэтае ж самае і з аддзелам гісторыі пры Беластоцкім філіяле[19]. Пачаткова схапіліся (маю на думцы нашыя дэкабрысцкія справы), а як выявілася, дык гэта толькі саламяны агонь. Чым яны там займаюцца, калі не цікавяць іх надзеі сваёй зямлі? Бесталкоўшчына.

Мне вельмі прыкра і брыдка перад табою за гэтак доўгі перапынак у нашай пісьмовай гутарцы. Але рукі ападаюць ад гэтай пошты. А мо таму, што перад алімпіядай[20]? Ну нічога, пашлю заказным. Паслухай, калі табе нешта адгэтуль патрэба, дык без непатрэбнага скромнічання смела пішы і не пераймайся грашовай справай. Сяброўства — самае дарагое і цэннае, а не нейкія там малаістотнасці. Пасылаю табе наш новы альманах «Белавежа», дзе павінна пісаць «З», але з прычын «аб’ектыўных» знялі[21]. Трымайся, Сямён.

Са шчырым прывітаннем,

Міхась.

6

Беласток, 20 ліпеня 1980 г.

Дарагі Сямёне!

Твой ліст ад 11 ліпеня г. г. атрымаў і з прыемнасцю прачытаў. Таня мая дзякуе Табе за вітанні; хлопцы — яшчэ не, бо іх звычайна няма дома (яны знаходзяцца ў летніх вандраваннях: Ярык — у бабулі Шуры, у нашым родавым «маёнтачку», а Славік, як той цыган, што за кампанію гатоў павесіцца, з’ехаў да свайго каханага сябра, здаецца, у Гіжыцку…).

А Ты — у Крыме. Хачу некалі пабыць на гэтым татарскім поўдні. Разбагацеем, паедзем, я з Таняй (пакуль што накапічваем грошай дзеля італьянскага маршрута, у н. г.).

У Крыме, пэўна, так не лье, як тут, у нас, лясной поўначы. Учора, у адвячорак, вярнуўся я ад Маці. Прабыў у яе чатыры дні, наводзячы парадкі ў садзе, на падворышчы ды загуменні, у цэлай гэтай Янавічоўшчыне. Табе гэтага не зразумець, сыне патомных інтэлігентаў! Усяе тае раскошы чалавека, які, ублытаны эпохай у высокія справы, час ад часу драпае ў першабытную ціш, з галавою, быццам у вулей, аднаўляецца неяк псіхічна ды фізічна, каб ізноў ныраць…

Браньск праз адмову прысягаць польскаму намесніку, цэсарэвічу Канстанціну як імператару Расіі пасля смерці Аляксандра I. *Ігельстром* Канстанцін Густававіч (1799–1851), капітан Літоўскага піянернага батальёна, быў адным з кіраўнікоў «Таварыства ваенных сяброў», асуджаны ваенным судом у Беластоку, адбываў катаргу ў Сібіры, дзе пасябраваў з сасланымі туды ж членамі Паўночнага і Паўднёвага таварыстваў дзекабрыстаў. Прыгаданыя Шаховічам мае словы пра яго былі сказаны ўголас і з келіхам у руцэ падчас нашага абеду ў кавярні Браньска. Міхась таксама захапіўся пошукамі слядоў членаў «Таварыства ваенных сяброў» на Беласточчыне. 7 лістапада 1979 г. ён пісаў мне: «Дома Рукевіча (у вёсцы Завыкі. — *С. Б.*) поўнасцю аднайсці яшчэ не ўдалося, але ўсё на добрай дарозе. Працуем над гэтым утрох. Цяжка, але памалу ўсё пасоўваецца ўперад». *Рукевіч* Міхал (1796–1841) — член тайных таварыстваў філарэтаў і філаматаў, арганізатар «Таварыства ваенных сяброў», быў сасланы на катаргу ў Сібір.

[18] Пысін Аляксей Васільевіч (1920–1981) — паэт. Гардзіцкі Аляксей Кузьміч (1934–1999) — літаратурны крытык.

[19] Тагачасны Беластоцкі філіял Варшаўскага ўніверсітэта.

[20] Маецца на ўвазе Сусветная спартыўная алімпіяда ў Маскве 1980 г.

[21] Што тут мелася на ўвазе — цяжка прыгадаць за даўнасцю часу.

Але ад рэм[22], як любілі надакучаць сабе старажытныя рымляне… Всё уже было!!!

Пішаш, што на «Сцяне»[23] зубы твае закалываліся, лінгвістычна-інтэлектуальныя, вядома… А так хваліўся ты, што ведаеш *польское наречье, как говаривали когда-то, должно быть, и декабристы тоже…*

Што ж, кавалак «Сцяны» маеш Ты ў «Белавежы-3»[24]. А цэлую, і то па-беларуску, пан Мальдзіс перажаваў. Ён табе, мабыць, і дапаможа… Не буду ж слаць Табе арыгінал гэтай аповесці машынапісны, бо, мабыць, не зусім быў бы сэнс у тым… Але, калі хочаш, можна. Хочаш?

Пішаш: «…буду пісаць пра тваё беларускамоўнае, калі яно тут, у Менску, з'явіцца». Злітуйся, Сямёне шалапутны! Яно ж ужо з'явілася, і то два гады таму назад, у выглядзе тома «Сярэбраны яздок» (каля дзевяноста апавяданняў плюс аповесць)[25]. І «Самасей» ужо рыхтуецца да друку — дзякаваць Богу! — у «Мастацкай літаратуры» (добра было б, каб не аж на 83-ці!). І ў «Маладосці» пусцілі ўрэшце маю «Таню»[265], праўда, дзіка падкарочаную (Мальдзіс дакладна ведае дзе і ў чым). Больш года чакала, у чарзе, не ў чарзе, Бог іх ведае, як гэта разумець… І трохі новых апавяданняў маіх узялі, абяцалі ў другой палове ліпеня апублікаваць іх у «ЛіМе» поруч з маім міні-эсэ аб польскіх захапленнях беларускім. Што да «Маладосці», дык у ліпеньскім нумары з маёй, аўтарскай, карэктурай не палічыліся там, сказалі, зашмат паправак (як быццам аўтарская карэктура павінна зводзіцца да карэктарскіх заўваг тыпу: коска-кропка!). Калісьці, даўным-даўно, падчас аўтарскіх карэктур цэлыя раздзелы нанава пісаліся, а зараз нават у гэтай Польшчы штораз цяжэй нешта такое зрабіць. Прамысловае друкаванне кніжак — гэта бяда! Вядома, кніжкам. Аўтар памрэ, згніе, але кніжка застанецца.

Перад тым як з'ехаць у Мінск (гавару аб сваім падарожжы, што адбудзецца ў канцы верасня г. г.), Варшава хоча, каб я колькі дзён пабыў у Маскве. Не вельмі я ведаю дзеля чаго (дзеля турыстычных захапленняў? Варта, бо ніколі ў той Маскве мне не даводзілася пабыць). Падумалася мне, што, швэндаючыся вось па гэтай Маскве, мабыць, быў бы які-небудзь сэнс паспрабаваць зацікавіць сваім нейкага расійскага выдаўца або хоць якую рэдакцыю… Як Ты лічыш? Ці не смешны я з гэткімі сваімі разлікамі? Не правінцман я? А ці не правінцман я, баючыся стацца ім? Га? Што Ты на тое? Які будзе Твой падказ? Ты ж у гэтым сэнсе — маскаль! Таму ад цябе і чакаю я дарадніцтва.

Вяртаючыся да «Самасея» — ёсць яго ў Менску аж два камплекты, з ліку якіх адзін, нядаўна папраўлены мною, у час майго з Таняй адпачывання на глухой Астравеччыне. Абодвума камплектамі кіруе пан Адам[27]; адзін з іх мог бы пазычыць табе (ты, здаецца, у неблагіх зносінах з п. Адамам).

У верасні, болей пад канец, абавязкова завітаю да цябе. А калі загаворымся да бел. дня, то і заначую (наколькі памятаю, кватэра ў вас — амаль велікапанская, барская).

Аб «Кантрастах» падумай; могуць быць — табе было б зручней — матэрыялы, ужо публікаваныя ў вас, але цікавыя і польскаму чытачу. Пастарайся добра падумаць аб магчымасцях публікавання свайго ў «Кантрастах»; такая нагода можа не хутка паўтарыцца. Прытым «Кантрасты» ахвотна публікавалі б нейкія агляды, скажам, агляд беларускага нарысу, агляд беларускага дакументальнага кіно, агляд беларускай дакументальнай (або мастацкай) прозы і г. д. У Беластоку ў Цябе няма ворагаў. Не стануць таксама

[22] Ad rem (*лат.*) — к делу.

[23] Раман С. Яновіча «Сцяна» выйшаў на польскай мове ў Альштыне («Pojezierze») у 1979 г.; на беларускай — у Мінску («Мастацкая літаратура») у 1998 г.

[24] «Белавежа» — беларускі літаратурны альманах, выдаваўся ў Беластоку.

[25] Кніга Яновіча «Сярэбраны яздок» выйшла ў Мінску («Мастацкая літаратура») у 1978 г.

[26] Таня. Аповесць // Маладосць. 1980. № 7.

[27] А. І. Мальдзіс.

«падкарочваць» Тваё. А пераклад Твайго на польскую мову рабіў бы я сам (што і было б пазначана пад тэкстам). Словам, намаўляю цябе!!!

А вялікага пана Белаказовіча[28] пры нагодзе паштурхаю я. Думаю, аднак, што ўся справа пакуль што ў нез'яўленні «Рэха пад Беластокам». З'явіцца, возьмемся за панства; у мяне, здаецца, ёсць некаторыя магчымасці… Вакара пры нагодзе таксама прысаромлю (19 верасня буду я ў Альшт.). Шляхціц мне вялікі, схапіў герб ды задаволены, нават чалавеку не падзякуе за тое!!![29].

Думаецца мне, што далейшы Твой раман з «Паазер'ем»[30] не будзе магчымы… Гэтае выдавецтва спецыялізуецца, штораз мацней, у адкопванні польскай культуры, прысыпанай нямецкай, на працягу стагоддзяў, у колішняй Усходняй Прусіі. Спадчыны польскай шукае яно гэтым землям, далучаным да Польшчы ў 1945 годзе. Пашукаем іншых выдаўцоў. Так, Сямёне!

Добрага адпачынку Табе і вітанні ўсёй сям'і! І ад Тані!

Твой Сакрат.

7

13/X.1980

Букчын Сямёне!

Я люблю чытаць Твае пісьмы-мініяцюры, пісьмы-ўколы!.. Гэта асвяжаючы мне занятак. («І я, і я, і я!!!»)[31].

Ты пытаеш, нашто мне патрэбна грамадская дзейнасць, дабіўшыся — і без таго — свайго месца ў літаратуры?! Ці не так?

Не раз кідаў я гэту дзейнасць, і зараз таксама досыць мне яе! Як кажуць, па горла! Але бачачы слабізну беларускага літаратурнага жыцця (асабліва ў супастаўленні з польскім), не магу ўседзець на месцы, склаўшы (па-цётчынаму) рукі[32]. Калі ў маіх магчымасцях нейкі карысны ўчынак, а яшчэ лепей: рызыкоўны, дык чаму не «дапусціцца» яго? Таго?

Цешуся, што хочаш даследаваць гэтую маю «анамалію». Мне таксама будзе цікава трохі даведацца пра сябе збоку. Але як дапамагчы табе ў наладжанні такога даследавання, га?

Іншая справа: «Кантрасты» збіраюцца нешта апублікаваць з твайго «Как жить, Лев Николаевич?». Мо ты маеш нейкія яшчэ іншыя прапановы? Калі ласка!

Прабач, што тады, у дзень свайго выезду, я не быў ужо ў сілах да якой-колечы размовы. Я был истощен главным образом разговорами-протезами, разговорами-принюхами, разговорами-отсебятинами etc.

Вітанні Тваёй ціхай, як і мая, жонцы! Нам пашанцавала!

Сакрат.

---

[28] Базылі Белаказовіч (1932–2010) — польскі славіст, культуролаг, з якім я пазнаёміўся ў Варшаве ў 1979 г. у Інстытуце славяназнаўства Польскай акадэміі навук, дзе ён працаваў намеснікам дырэктара (гл.: Семен Букчин. Хроника суверенного болота. Беларусь в эпоху независимости, или Плоды интеллигентской рефлексии. Статьи. Заметки. Фельетоны. Минск: Европейское время, 1996. С. 331–332); меў беларускія карані (Падляшша), падтрымліваў культурнае супрацоўніцтва з Беласточчынай.

[29] Маецца на ўвазе атрыманне дырэктарам выдавецтва «Pojezierze» А. Вакарам копіі архіўных матэрыялаў, што тычыліся яго радаводу.

[30] «Pojezierze».

[31] Цытата з апавядання рускага пісьменніка Леаніда Андрэева «Бездань», якую я прывёў з нейкай нагоды ў лісце да Сакрата.

[32] С. Яновіч быў старшынёй Клуба Саюза польскіх пісьменнікаў у Беластоку (1976–1981). На пачатку 1990-х гг. узначаліў Беларускае дэмакратычнае аб'яднанне.

8

Беласток, 2 лістапада 1980

Сямёне,

прабач, мне прабач, што пішу да Цябе на машынцы! Кожны раз, напакутаваўшыся з чытаннем Твайго ліста (почырк *ужасный* у цябе!), не хачу, каб і Ты меў падобныя перажыванні з маім. Дарэчы, пішучы на машынцы, — больш улезе. Ведаю, што ўручную пісаць — гэта значыць праявіць асаблівую пашану да адрасата. Але я Цябе і так шаную!

Эвентуальныя публікацыі Твайго ў «Кантрастах» — гэта мая ініцыяцыя. Дай Бог, каб шчаслівая!

У канцы верасня я пабываў у Альштыне, пабачыўся з панам Вакарам і даведаўся ад яго, што з Тваёй кніжкай усё ідзе ў лад. Выйдзе яна, і то хутка, неўзабаве, як кажуць.

Спадзяюся, што дашлеш мне некалькі экз. «Немана» са сваёй рэцэнзіяй на «Белавежу-3»… Ты наогул рыцарскі! У Цябе слова яшчэ нешта значыць!

Кажуць тут мне, што нешта пра маё (пра мяне?) публікавалася ў «Мінскай праўдзе»… Зможаш мне гэта даслаць? (Выразку, вядома, бо цэлая газета «не пройдет», дый непатрэбная яна мне!). Збіраю я ўсё, дзе што публікуецца майго. Дзеля бібліяграфіі. У Беластоку… пані Александровіч піша дысертацыю пра маю творчасць і просіць мяне дапамагчы ёй у зборы максімальна ўсяго, што пісалася, і г. д. Ёй здаецца, што на мае лісты кожны адпіша, нават з Мінска, чаго нельга сказаць, на жаль, пра вашы (агульна!) адносіны да яе лістоў-просьбаў і г. д.

Менавіта так!

Будзе што-лень цікавае нам з тваіх новых публікацый — падкінь мне іх на мой адрас. Заўсёды рады буду парэкамендаваць тваё сям-там. Добра?

Таня сардэчна дзякуе Табе за вітанні і — разам са мною — перадае самыя найлепшыя пажаданні перш за ўсё Тваёй добрай жонцы (з якой яна некалі, пэўна, пазнаёміцца, як і я), ну, і Табе, вядомая справа, чалавеку, якога нельга не запамятаць!!!

Сакрат.

P. S. Прачытай у апошняй «Ніве» пра 50-годдзе Барскага[33].

9

19/II.1981

Ты чаго, Сямён, нецярплівішся? Скончыліся забастоўкі, надрукуюць і Тваё. Не такіх аўтараў ляжаць тамы ў пыле друкарняў! Выдавецтва не бастуе, бо гэта ўсё хілыя «шаптуны» (яны, як маскалі кажуць, кирят!).

А тое, што ў нейкім там «Нёмане» нехта трасе азадкамі, баючыся пусціць рэцэнзію на «Белавежу-3»… Бог з ім, не будзем жа дурнем хвалявацца!

Пазыч у пана Адама «Ніву» з маімі рэпартажамі з БССР; там ёсць мой маналог і да Цябе, Сямёна Букчына (спадзяюся, не прагоняць з работы, вядома, Цябе…)[34].

[33] Алесь Барскі (Аляксандр Баршчэўскі, н. 1930) — паэт, літаратуразнаўца, перакладчык; у 1959–1980 гг. быў старшынёй праўлення Беларускага літаратурнага аб'яднання «Белавежа», з 1984 г. узначальваў Галоўнае праўленне Беларускага грамадска-культурнага таварыства ў Польшчы, працаваў на кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта.

[34] Цыкл публіцыстычных нататак Сакрата пад рубрыкай «Беларускія падарожжы» быў надрукаваны ў «Ніве» (1981, № 1–4, 5). У адной з іх ён пісаў: «Сямён Букчын: без вялікай крытыкі не можа ўзнікнуць і вялікая літаратура. Гэта яна, тая начэплівіца, стварае фундамент пад яе архітэктуру. Сямёне, я аберуч галасую за тваімі ўдакладненнямі, але падымаюцца мне валасы пад шапкаю на адно дапушчэнне стаць шчырым у дачыненні да графамана, якога апавесцілі паўгеніем са страху перад яго ўсемагучымі лапамі высокапастаўленца! Усе мы прытым самотныя хутаране і па-кулацку топім адзін аднаго ў так званай лыжцы вады. Не дарастаем, на жаль, да грамадскага інстынкту ў народаў, што развіваліся, не спазнаўшы дэмаралізацыі акупацыйнага ціску з пакалення ў пакаленне. — Прыняўшы

А так, наогул, адпачыць мне трэба!

Не хутка пабачымся.

Твой Сакрат (крацё).

10

16.III.1981

Сямёне, з задавальненнем прачытаў Твой хаатычны ліст (іншыя ты, дарэчы, не пішаш). Заўсёды нешта мудрае вынайду сабе ў смецці Тваёй эпісталы. Ды і самое пісанне лістоў, сапраўдных, сёння — рэдкая з'ява! А ці не? То часу нямаш, то страх…

Пасылаю Табе (як і сябрыні) камплект сваіх «Беларускіх падарожжаў». Можа, яшчэ чаго, глыбокага мне, уведаю ў выніку Тваіх уражанняў ад прачытання таго Табою? Цаню Тваю іронію; надакучыла мне няшчырая ветлівасць etc.

«Вопросы»[35] тыя, вядома, пашукаю, але… не забудзь даслаць нам «Неман» № 5[36]. Добра?

Кажуць, «Мастацкая літаратура» плануе майго «Самасея»… на 82 г. Зможаш — дашлі мне гэты яе план. Прыемна ж пацешыцца ўвачавідкі!

Усё шкадую, што тады, у верасні, не хапіла мне часу і сілаў нагаварыцца з Табою. Наступная ж нагода дзеля таго, відаць, не хутка будзе… І так — жыццё наша сплывае, пераважна ў не надта каб разумнай сумятні…

Таня вітае Цябе, а я — Тваю жонку.

Сакрат.

11

28.V.1981

Сямёне, дзякую за «Неман»-5! Прыгожа напісаў ты пра нашу «Белавежу-3». Ужо больш месяца будзе, як паслаў я табе заказную бандэролю з камплектам сваіх рэпартажаў: з Масквы, Мінска і Лондана. Не дайшлі, дык чорт з імі — у Ленінцы прачытаеш, там ёсць. Альштын адказвае — будзе![37]. Дашлі мне выдавецкі план «Мастацкай літаратуры».

Сакрат.

P. S. У нас +26 градусаў плюс балаган (пазітыўная дэзінтэграцыя).

12

04.04.1997. Крынкі

Паважаны Сямён,

чытаючы неяк «Рэчыпаспалітую»[38], трапіў на Тваё займальнае інтэрв'ю. Даўно прыбіраўся напісаць Табе пісьмо, але ўсё не шанцавала мне са здароўем — амаль усю зіму прахварэў цяжкім запаленнем лёгкіх, якое то загасала, то аднаўлялася, ажно давялося злегчы на цэлыя тыдні ў бальніцу… Ну, але пра гэта я як бы дзеля апраўдання.

да сябе вышэй складзеныя фармулёўкі, я прызнаю твае пасмехі над неўрастэніяй уступу ў "Белавежы-3"» (Быў ў мяне сон / Ніва, 1981, № 3).

[35] У часопісе «Вопросы литературы» (1981, № 1) была мая публікацыя «"Я буду нешматслоўны". З творчай спадчыны У. М. Дарашэвіча».

[36] У гэтым нумары «Немана» была надрукаваная мая рэцэнзія на чарговы выпуск беластоцкага літаратурнага альманаха «Белавежа».

[37] Сакрат працягваў інфармаваць мяне пра падрыхтоўку выдання ў «Pojezierze» маёй аповесці «Рэха пад Беластокам».

[38] З газетай «Rzeczpospolita» (выходзіць у Варшаве) я супрацоўнічаў на працягу другой палавіны 1990-х і пачатку 2000-х гг.

Справа ў тым, што пераходзіць пад маю руку штомесячны «Часопіс», польска-беларускае ў сэнсе мовы выданне[39], якое ў сучасны момант пачынае вырастаць у заўважную з’яву на нашым чытацкім рынку. Каб не праваронiць гэты шанц, трэба павышаць ягоны ўзровень. Таму выдавецкая суполка, якая мае добры кавалак хлеба з гэтага, даволі тоўстага, часопіса — загаловак болей у польскім значэнні, «Часопіс» як запіс часу — прапануе мне галоўную ролю, разлічваючы на глыбейшыя тэксты і на кантакты з вядомымі аўтарамі. Мая ўмова, пастаўленая ім, гэта акуратныя ганарары: добры тэкст не можа быць танны. Прыблізна дзесяць долараў за адну машынапісную старонку.

Як здагадваешся ўжо, звяртаюся да цябе з прапановаю напісаць у «Часопіс» тэкст памерамі — скажам — каля дзесяці старонак, плюс-мінус. Магчымы нават невялікі цыкл, 2–3 урыўкі. Эсэ або, наадварот, рэпартаж. Асабліва не абмяжоўваем мы тэматыкай, аўтар сам вырашае, пра што трэба важна пісаць.

Калі гаварыць пра тое, што нас цікавіць, дык — вобраз, успрыняцце Польшчы ў Беларусі. Значэнне — якое? — польскіх перамен у беларускім псіха-палітычным ды эканамічным краявідзе. Гэта напэўна заінтрыгуе нашага чытача, а яшчэ ў тваім знакамітым аўтарскім выкананні! Тэрмін: пачатак мая (траўня). Дасылаць на мой прыватны адрас (далучаю візітку).

І просьба: калі ласка, рэкамендуй мне яшчэ каго, але абавязкова не з сонна-савецкім пяром.

З паклонам,

Сакрат.

P. S. Забыўся дадаць я, што Твой тэкст апублікуем у маім польскім перакладзе. Аднак калі жадаеш па-беларуску, дык «нет проблем». Пішы і па-руску, мне гэта без розніцы.

13

26.02.1999. Крынкі

Сямёне!

Сёння атрымаў Твае «белорусско-польские заметки»[40] і ахвотна пусціў бы іх у друк без перакладу, але ў нас ніхто па-руску не чытае. Таму бяруся перакладаць і бачу, што будзе 3 урыўкі ў нумары да лета. Вельмі добрыя тэксты! Падумай, што дасі ў наш летні, па-канікулярнаму падвойны, нумар.

Сакрат.

14

25.04.1999. Крынкі.

Сямёне,

першы ўрывак Твайго тэксту надрукуем ужо ў майскім нумары. Наступныя — у наступных.

Пра «Беларускую трагедыю…»[41] — таксама — можам падумаць. Усё залежаць будзе ад таго, як напісана яна: займальна ці нудна, глыбока ці неглыбока. І г. д. Я веру ў Тваё пяро.

---

[39] «Czasopis» — беларускае грамадска-культурнае перыядычнае выданне на беларускай і польскай мовах, выходзіць у Беластоку з 1990 г.

[40] Цыкл «Powiśle. Беларуска-польскія нататкі» ў перакладзе на беларускую мову друкаваўся ў «Czasopise» ў 1999–2000 гг.; на польскай мове — у варшаўскім часопісе «Więź» (1999, № 11); на рускай мове — «Неман» (2002, № 3/4); у пашыраным варыянце ўвайшоў у кнігу «Польский дневник. Статьи, заметки, интервью, рецензии» (Минск: Энциклопедикс, 2002).

[41] Гаворка ідзе пра магчымасці друкавання ўрыўкаў з кнігі, над якой я тады працаваў. Гл.: Семен Букчин. Белорусская трагедия. 1986–1999. Страна и народ в зеркале публицистики. Warszawa: Format, 2000.

З Твайго амаль нечытабельнага ліста я зразумеў, што замахнуўся ты на нешта грунтоўнае накшталт літаратурнага даследавання. Тады не трэба гэта перакладаць на беларускую мову, а пусціць па-руску, скажам, у намераным ужо мною штогодніку «Віла Сакрата». Канцэпцыя гэтага выдання наступная: пераклады на беларускую мову з еўрапейскіх літаратур і пераклады з беларускай літаратуры на мовы Еўропы плюс эсэ і рэцэнзіі на мовах іх аўтараў (у тваім выпадку — на рускай). Тэхнічна гэта павінна быць так, што дасылаеш мне свой тэкст на дыскетках і ўжо пасля саліднай карэктуры, без памылак. Будзе, вядома, ганарар.

«Віла Сакрата» ў рамках згуртавання Віла Сакрата, якое днямі атрымала юрыдычную рэгістрацыю[42]. Ёсць салідныя спонсары.

Сямёне, не гультай і адпішы.

Сакрат.

15

21/V.1999

Сямёне,

такую работу ў такім аб’ёме[43] не глыне ніводзін часопіс у свеце, *Czasopis* таксама. Але важнейшыя ўрыўкі — цалкам магчыма (±70–100 стар.). Скажам, у 12-і нумарах на працягу года, што дало б нейкую рэкламу і самой кніжцы. Ну і трохі грошай. Паглядзі. Намаўляю Цябе.

Пакуль што ідзе тое Тваё, што ўжо маем[44] (наступны ўрывак — пра антысемітызм). Ты не мог не заўважыць, што не хапае нам Твайго фота; тэксты пастаянных нашых аўтараў так менавіта афармляем. Я разумею савецкую марудлівасць ды ўсё ж дашлі нам свой «анфас». Шкада калечыць энцыклапедыю «Беларускія пісьменнікі», каб выразаць для патрэб друку… Сямёна Букчына.

А ў Крынкі запрашаю я Цябе non-stop! Напішы толькі, калі (?)[45].

Пагутарым!

Сакрат.

---

[42] Stowarzyszenie Villa Sokrates было зарэгістравана па хатнім адрасе Сакрата — Krynki, ul. Sokólska 9.

[43] Падрыхтаваная мною кніга «Белорусская трагедия. 1986–1999. Страна и народ в зеркале публицистики» мела аб’ём каля сарака друкаваных аркушаў.

[44] Тэксты з цыкла «Powiśle».

[45] Паехаць у Крынкі з Варшавы, дзе я тады жыў, мне ўдалося толькі ўвосень 2001 г. Цэлы дзень мы правялі разам з Сакратам. Я запісаў на дыктафон вялікую гутарку з ім (Грамадзянін Крынак // Arche. 2001. № 6; увайшла ў кн.: Польский дневник. Статьи, заметки, интервью, рецензии. Минск: Энциклопедикс, 2002).

КИМ ХАДЕЕВ — ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ И КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН ГОРОДА МИНСКА

КИМ

Скажи мне, кто тебя хоронит, и я скажу — кто ты

Неизбежна смерть рожденного,
Неизбежно рождение умершего. —
Не печалься же о неизбежном.

Панчатантра
(около III–IV вв. до н. э.)

Наши крематории так же торжественны и нарядны, как ЗАГСы. Наши ЗАГСы так же суетны и лживы, как крематории. Речи — дежурные, морды — страшные. Кольца-брошки. Расфуфыры-тети-кошки. А под землей уголовники в промасленных ватниках из цинизма и безверия копейку куют трудовую — сто пудов. Лифт — под землю. Гроб. Кислород. Форсунки. Пепел. Чего жил, спрашивается?

— А кого хороните? Ну, кто он?!

— Ну, он много кто!

— Да поймите, я же хочу написать на бумажке: профессия, возраст, чем дорог. Все такое. Вас же много — это неспроста. Я вижу, человек достойный. Борода и значимость на лице. Костюмчик яркий. Лыжный, что ли? (Может, кому пригодился бы из наших…)

— …Вы знаете, ОН — ого-го, и ученый, и писатель…

— А что написал?! Какие труды или книжки?! Ордена! Я перечислю. Что б торжественно!

— Да ОН, в общем, ничего… Он писал, писал… Писал и читал… Говорил и говорил… ОН философ. Да! Скажите — ФИЛОСОФ!

— А кто среди пришедших его родственники? Как их зовут?

— У него нет родственников. Точнее, все мы его родня.

— Как это?

— Да пошли бы вы к… Возьмите деньги, сколько надо, и начинайте. Только покороче!

— Вот мы и прощаемся с Кимом Ивановичем Хадеевым. Печаль и горе на наших лицах. Он был выдающийся философ и, как ученый, он много сделал для всей своей родни, точнее для родственников… много философского и профессорского…

Так оно примерно и происходило. Выставили эту погребальную бабу за двери и так долго целовались с покойным, что было похоже, будто бы не мы его хороним, а он нас. Люди говорили долго, охотно, искренне и проникновенно. Затем, высказавшись, чуть ли не забирались к нему в гроб. Снова просили последнего слова и снова целовались. На моей памяти — это самый зацелованный покойник. Возможно, следовало бы снять прощание на видео. Настоящее во многом мгновенно, поэтому прошлое бывает искажено в нашей несовершенной памяти.

Мы едва не нарушили график работы фабрики вечных снов. «Hurry up! Hurry up!» — нас выдавливали словно бы из английского паба перед закрытием. А то так бы и прощались, и прощались. Но уж так повелось — даже с собственным телом невозможно быть вечно. Что уж говорить о других существах? Пришлось вспомнить о застолье, которое так любил, ценил и понимал покойный.

Ударивший Бога

Разве станет печалиться тот, кто во всех разрозненных существах видит единое начало?

Сутта-питака (V–III вв. до н. э.)

Чем же все-таки родственники отличаются от родни? Родственники — это те, кто по каким-то только им известным причинам еще ближе, чем родня. А как отличить одних от других? Да бес их знает! Если родня пришла на твои похороны печальной и голодной, а ушла сытой и довольной — это родственники. А если родственники объявились на твоем дне рождения без приглашения, без подарков и, напившись, украли больше других — это, точно, родня. Родни у Кима было много. Начиная от министров и генералов, заканчивая сантехниками, пэтэушниками и, конечно, банкирами.

Слава богу, у Кимки ничего не было, что можно было бы стащить, кроме пыльной библиотеки. Поэтому библиотеку и растащили. Прямо так и слышу, как он меня поправляет:

— При чем здесь Бог?! Я не верю в твоего Бога! Во всяком случае, я не верю в дедушку с опрятной разглаженной бородкой, у которого можно что-то попросить и он даст. А вот выкуси!! Охота на Бога с поднятым ***м — вот цель искусства, имя которому — жизнь!!

И Ким охотился, порой забывая забрать трофеи. Он написал 25 кандидатских диссертаций по цене две бутылки коньяка за штуку и пять докторских — за деньги на жизнь. Родня растаскивала его мозги, часто забывая, что это не курящая голова профессора Доуэля, а живой человек, со своими, хоть и минимальными, но потребностями, и ему нужно есть, пить, одеваться, обуваться. А уже потом все остальное, что имел в виду Карл Маркс.

В 70-х годах прошлого века на территории Белоруссии было всего два случая заболевания цингой. Одним из заболевших был Ким Иванович Хадеев:

— А-а, кхе-кхе. Да-да. Дело в том, что я тогда полгода питался одной сгущенкой и хлебом. Много было научной работы. Спал по четыре часа в сутки, — говорит Ким, похохатывая, покашливая и покуривая, обнажив при этом свои четыре непарных зуба — два справа сверху и два слева снизу. Функциональности никакой, но вид — впечатляющий. Как он ими жевал, ума не приложу, потому что съесть он мог много, а выпить — и того больше. Если давали, конечно.

Несмотря на свое научно-трудовое недосыпание, Ким был классическим диссидентом и, соответственно, сталинским отсидником. Как тут не стать ученым во всех смыслах?

Последние годы творческой деятельности Ким принимал участие, если не сказать был мозговым центром, независимой консалтинговой группы под предводительством бывшего учителя физики и одного из первых активистов кооперативного движения Беларуси Эйдина Эдуарда Леонидовича. Независимая группа при помощи бесконечных брэйнштурмов создавала чудесные, волшебные схемы оздоровления белорусской экономики в кратчайшие сроки. Ким плотно работал над созданием свободной экономической зоны «Гомель — Ратон», содействовал активизации работы по увеличению золотовалютного запаса Республики Беларусь, а также оздоровлению сельского хозяйства под началом тогдашнего министра сельского хозяйства Василия Севастьяновича Леонова. Однако всех активистов пересажали. Всех, кроме Кима, потому что он-то свое отсидел уже. Так и не удалось ребятам обменять БелАЗы на алмазы.

Однако всю эту нехитрую работу дедушка называл «халтурами». Да вот и за них не всегда рассчитывались. Жаловался Кимка, что задолжал ему Эдуард Леонидович 30 000 долларов. А тот и рад бы отдать, но сам задолжал хозяину банка «Поиск» Володе Двоскину около 7 миллионов. А у Володи свои заботы — и о процентах в российском ГНК нужно позаботиться, и о причалах в порту Находка. Кому он, в свою очередь, был должен — неизвестно. Возможно, что все — ему. Одним словом, не удалось тогда помочь ни сельскому хозяйству, ни экономике.

С наукой тоже получилась незадача. Прибежал как-то ко мне радостный Ким и с порога:

— Санька! Наконец-то появились толковые ребята, которые реально хотят помочь белорусской науке — Ленька Волк и Левка Лис! Они создали «Метинком» — научно-инновационную фирму, которая объединит все!

Но, поди ж ты… Волк — в Польше, Лев — в Америке.

Таким образом, Ким не оставил после себя ни денег, ни квартиры, ничего такого, за что сегодня принято стрелять друг другу в затылок. Телевизор, видеомагнитофон, кондиционер и два матраца поделили поровну, почти без драки. Но вот только очень долго решали: то ли развеять прах над Свислочью, то ли выдать его каждому в спичечной коробке для индивидуального обряда. Хорошо, что нашлись люди, которые вспомнили, что для этого есть еще и кладбище. С этим разобрались. Но как отпевать? По иудейскому, по православному или по католическому обряду? Мать — еврейка, организатор польского НКВД, из нагана попадала в подброшенный пятак. Отец — кубанский казак, люто ненавидевший советскую власть.

И вот тризна. Жратва тазиками, водки хоть залейся. Господин Шапиро передал от Эйдина три ящика водки, таким образом сократив свой долг на процент и очистив совесть. Начали во здравие — закончить не смогли. Порешили, что не помер дедушка.

Поминки практически ничем не отличались от традиционно и аккуратно отмечаемого Кимом дня собственного рождения — на человек 40–50 в три-четыре этапа. Порой день рождения мог длиться неделю и даже месяц, незаметно превращаясь в Новый год. По концовке именинник с удовольствием подытоживал:

— Санька! М-э, в этом году (я тут случайно подсчитал) собралось 222 человека.

Но ведь мы с вами уже заметили, что у одинокого человека всегда больше родни, чем у семейного. Тем более если он не жаден и, не задумываясь, может сказануть что-то вроде: «Мишатка, сгоняй-ка за киром. Тут еще Глебка с Петькой придут. Только много не бери — бутылочки четыре. Не хочу, чтобы Глебка спивался. Тем более что у него сейчас с Дашей налаживается… Удивительнейшей чистоты отношения. М-да. Рад за него. Да! И купи четыре блока “Parliament”. Сигарет ни черта не осталось».

Несложно подсчитать гостей, сложнее выяснить, кто из них твои истинные друзья, а кто — тайные недруги. Ким полагал: если знакомых много — их нужно классифицировать. Поэтому он разделял родню на поколения, а среди поколений выделял любимые или нелюбимые человеческие особи. Собраться людям разных возрастов, интеллекта и интересов в едином пространстве его чудной, точнее, зачуханной, обсиженной тараканами и пауками комнатке было невозможно. Но вот собрались.

Порой Ким отлучал от себя людей на долгие годы. Иногда прощал, иногда — нет. Порой люди сами обижались на него. Но пришли и те, и эти.

Казалось, что он относится к людям так же, как Владимир Набоков к бабочкам. Тем не менее Ким и к своему положению в мире относился по-философски: «То ли я Ким, которому снится бабочка. То ли я бабочка, которой снится Ким».

Мог бы он сказать, но не говорил.

Дедушка очень переживал, когда в доме не появлялись «новые мальчики». По поводу девочек он беспокоился меньше, что порождало кривотолки вокруг его и без того колоритной персоны. Огорчало Кима, и когда старые знакомые вдруг по каким-то причинам забывали его. В этом доме бывали Ролан Быков, Алексей Никулин, Лев Аннинский. Ким дружил с семьей Юлия Айхенвальда. В свое время практически каждый день здесь появлялись режиссер Владимир Веньяминович Рудов, врач-психиатр Виктор Феликсович Круглянский, поэт, а сейчас и бизнесмен Григорий Яковлевич Трестман… Все друг друга называли по-свойски: Вовка, Гришка, Витька. Борис Иванович Голушко, например, носил кличку БИГ, Анатолий Филиппович Пестрак — Пилька. Появлялся здесь и Сеня Виллион, который, едва открыв двери, сходу начинал придумывать стихи и одновременно сообщать новости из «Die Deutsche Zaitung». Был у нас Вова-сержант, настоящий милиционер. Правда, с такой компанией долго не прослужишь. Водился здесь и Сеня-скорпион, и Саша-философ, и даже Саша-хайдеггер. Боб Черный, Боб Белый. Олечки-Вички… — всякой твари по паре.

— А ты назови, назови Кима Сысой. Увидишь, как он разойдется, — все предлагал Борис Иванович кому-нибудь из неискушенных, более молодых гостей.

Вывести Кима из себя было несложно. Например, сказать, что Эдуард Лимонов — хороший писатель:

— Что?! Эта маленькая злобная гадина, пишущая только про себя и про свою зависть? Да он мой классовый враг!

Но и обрадовать было легко:

— Ким, Юлиан Семенов умер.

— Наконец-то подох.

Добрый дедушка, наверное, не мог простить писателю, что тот кроме «Семнадцати мгновений весны» написал биографию Ф. Э. Дзержинского под пламенным названием «Горение», а может быть, его смущало, что маленький Юлька сиживал на коленях у И. В. Сталина.

Создав вокруг себя творческую среду, Ким просто обязан был стать актером, а тем более — режиссером. Квартира для него была и сценической площадкой, и театральной лабораторией. Для опытного уха за его словами достаточно часто слышалась ирония или глубоко скрываемая самоирония.

— Мое первое поколение почти все умерло. Через 10–15 лет. Мое второе поколение — практически все умерло. Я уже думал, что у меня не появится новых ребят. Но ты знаешь?! Сейчас появились молодые мальчики. Гениальнейшие, гени-аль-ней-шие! Особенно Глебка! Я думаю, что он талантливейший музыкант и-и писатель. Да-а… — Мундштук в зубы.

— Извини, Ким, а что он написал?

— Ну, пока ничего. Но я чувствую! Да-а… — дым изо рта. — У-пф-ф.

Главное, чтобы народ, клубящийся вокруг него, был активным.

Ким не ориентировался в пространстве. Открыто заявлял, что не знает, где право, а где лево, и напрочь лишен зрительной памяти. Он любил рассказывать историю, как повел большую компанию на Новый год к своему знакомому, которого навещал на протяжении двадцати последних лет. И вот, подойдя к его дому, он понял, что не помнит ни его подъезда, ни его квартиры.

Время неумолимо приближалось к двенадцати. Люди стали кричать. Хозяин выглянул в окно — и праздник был спасен. А Ким признался гостям, что всегда определял

местонахождение квартиры по ржавому мусорному баку, который стоял у подъезда и вдруг исчез.

Кимовские поколения соперничали, боролись за его любовь и внимание, делили его и даже ревновали. Кто-то переставал к нему ходить, кто-то уезжал, богател, беднел, старел, умирал. А Ким неизменно сидел в своем авиационном кресле с мундштуком в одной руке и детективом в другой: «В хорошем детективе много трупиков. Люблю, когда их много». Потому казалось, что сам Ким плавно переходит в вечность. Кто и когда дал ему вожжи или бразды от поколений — оставалось тайной. Злопыхатели подозревали его в людоедстве: он портит маленьких мальчиков, он хватает их в предпубертатном возрасте, заставляет их писать стихи и прозу, после чего бедняжки меняют ориентацию, начинают интересоваться не девочками, а литературой и искусством. Потом они, конечно же, все ложатся в дурдом, где беспрерывно ходят под себя.

Ерунда! Одно правда — сумасшедших в этой компании хватало, а кому как не Киму, специалисту в области психиатрии, заниматься ими? Главное, никому не скучно. Ким похохатывая, любил вспоминать заявление Сергея Параджанова на суде: «Да, признаюсь. Трахал мальчиков. Но только комсомольцев». Вероятно, режиссер этими словами хотел подчеркнуть свою лояльность к советской власти.

Интересно, а как же рассчитывалась с восторженными ленинградскими студентками Анна Андреевна Ахматова, к которой те каждый день прибегали стаями, чтобы покормить поэтессу борщем. Неужто натурой? Да нет же — стихами.

— Ким. А вот бывало с тобой, например, что ты идешь по городу, весь такой значимый, с философскими мыслями в голове, а туалета нигде нет. И тут такое…

— Да-а, ужасно унизительно. Два раза случалось.

При всем своем топографическом и бытовом идиотизме Ким не вызывал жалости или насмешек. Слишком уж он был умудрен. А то мог палкой да по загривку. В пространство его и без того расширенного сознания не помещались улицы, машины, витрины, магазины, дома, вещи, даже деньги он получал, хранил и тратил не как остальные люди. Для всего этого рядом с ним долгие годы существовал Игорь Слуцкий, который когда-то приехал из городка его фамилии, чтобы добровольно сдаться в Новинки, а потом уже окончательно переселиться к Киму. Тандем этот мог вызвать ужас у непосвященных. У Игоря после какой-то травмы в детстве страшно тряслись руки. Видел он плохо. Ким — еще хуже. Ким жил в комнате. Игорь — на кухне. Создавалось впечатление, что у одного жизнь посвящена чтению Стивена Кинга (Игорь утыкался в книгу, держа ее на расстоянии двух-трех сантиметров от глаз), у другого — чтению детективов (Ким держал книжку на почтительном удалении, слегка запрокинув голову, словно бы прицеливался для выстрела в невидимую жертву).

Вставали оба где-то в час утра. Из одного помещения доносилось угрюмое, полурычащее: «Б…ский рот. Повешусь!» — когда Ким в плохом настроении. Либо песня жаворонка в весенней степи: «Умбра!.. Умбра!..» — когда дедушка в тонусе.

Нравилось ему это слово. Что-то в нем было для него бархатистое, урчащее, живое: «Ум-Бра».

Игорь по утрам был чаще всего настроен асоциально, как, собственно, и по вечерам, поэтому репертуар его вскриков не менялся: «Маргиналы! Мальчик сдох! Какая досада! А был ли мальчик?! Ваша собака еврейка?! Гав-гав! А я не поеду в Семикаракоры. Не поеду. Здравствуй, папа».

Однако напротив, в вороньей слободке, действительно жили странные люди, которые то вешались, то сгорали во сне. Мужья били жен, жены — детей, дети — животных.

Потом все по очереди приходили одалживать деньги и сигареты. Игорь этого страшно не любил, и когда к нему как-то по первому снежку приблизилась компания из трех человек и один из них сказал: «Слышь, ты, дай сыгарэту», — Игорь, слегка замешкавшись, полез в дырявый карман кимовской куртки и извлек оттуда невообразимого вида швайку — то ли нож-стропорез, то ли пилу для окончательной разделки лосей. И тогда… так он сказал: «Животное. Лучше иметь хорошие манеры, чем искусственную, вставную нижнюю челюсть!» Потом он тут же поскользнулся, упал и чуть было не пропорол себе живот. Эти трое посрамленных в ужасе ретировались: «Что он достал? Что это? Кто виноват? Что теперь делать?» Они в первый и последний раз видели человека, который их так сильно ненавидит, что скорее сделает себе харакири, чем угостит их сигаретой.

Да-а, велика была во те поры нелюбовь разночинцев к маргиналам и пролам: «Я пять лет готовил эту фразу», — сказал Игорь.

— Ким. А как же народ? — спрашиваю я.

— Что? Народ?? Да он умеет только пить, жрать, …ать и …аться! Помогать можно только сильным, — говорит он, люто озираясь в поисках сигарет. — Слабых надо бить! Желательно сапогами по глазам, — заканчивает он, закрываясь в туалете и натужно ожидая результата от произнесенной тирады.

Но я то знаю, что дедушка добрый, просто ему нужно было эффектно выйти по нужде.

— Щас, Санька! Игорь что-нибудь приготовит пожрать — и продолжим работу. Кстати, ты ходил вчера на Гринуэя? А-а-а! — следовала, видимо, его реакция на режиссера.

Наконец мы садились за большой овальный стол, оклеенный темно-лиловой клеенкой, раскладывали черновики, Игорь незаметно приносил бутерброды, пару рюмочек.

— А ты сам-то?

— Да голова болит. Посплю еще немного. И Ким, я попрошу тебя, пускай сюда больше не приходит этот «Пожиратель оргазмов», он договорился с Инной, что будут вместе голодать, а сам забрался в наш холодильник и съел полкурицы. Инна зашла и, увидев это, от обиды расплакалась. Он вчера пьяный спал у нас на кухне и все просил: «Игорь, пошарь, пожалуйста, в раковине — нет ли там чертей».

— Умбра-умбра. Ромочка — эпелептоид. Пумз-пумз. Ну, начинаем.

Ромочка, как-то накидавшись, им предложил: «Ким, а давай Игоря вместо тебя посадим в кресло, а ты пойдешь на кухню. Ну, на один день. Давай?» Оба смутились.

Игорь быстренько смахивал со стола крошки. Этим же полотенцем протирал бороду и лицо Киму, бросал пару фраз из вчерашнего спора и удалялся к Стивену Кингу.

Мы чокались рюмочками, уже углубившись в работу. Ким машинально, не отрываясь от текста, тянулся за бутылкой с сырой водой из-под «Минская-4». Я также машинально протягивал руку и в самый последний момент замечал, как у Кима во рту, совершая элементы синхронного плавания, исчезают один за другим два размякших прусака.

— Ким! Да ты ж! Как же?! Нельзя ж!..

— А-а? Чего?

— Да нет. Ничего.

— Кстати, неплохая самогонка. Витька Генкин из Старых Дорог притащил.

— Молодец Витька.

Витя Генкин был сценаристом-мультипликатором. Много писал для себя или, как говорят, в стол. Любил все виды спиртного, но имел больное сердце. Поэтому его уже нет.

Но отказаться с ним посидеть было крайне тяжело. Витя был обаятельным человеком, и потом можно было лишиться его бесконечных северных историй о том, как старушке током от аккумулятора зубной нерв убивали — докторов-то в тундре нет, — а бабушка возьми да и откинься. Или о том, как «заполярным методом» изготовить брагу — анекдотическая быль, поверить которой трудно, потому что она реалистичнее самой жизни. И о всяком.

Но тот же Витя тоже находился в определенной иерархии кимовских ценностей и занимал там не первую ступень.

Единичные люди могли претендовать на его каждодневную благосклонность, но даже они могли быть не ко времени, если не было предварительной договоренности о встрече, либо они приходили без дела. Ким мог быть не занят, но отгонял от себя, читая какой-нибудь заскорузлый детектив. И кроме того, Кима интересовал не сам человек в физическом смысле, а та духовность, которую он в себе несет, тот вектор культурологической направленности, который должен был вступать в параллель, а в дальнейшем — и в слияние с его собственными воззрениями на мироздание. Он жил так, как будто никогда не рождался. Он умирал так, как будто оживал навсегда. Он считал себя хозяином тварного мира, и не важно было, кого и как зовут. Если была любовь— он хотел поделиться ей со всеми, если была ненависть — он ее не скрывал. Не важно, что исчез объект обожания — важно то, что опыт потери удесятеряет посыл абсолютной любви, неподвластный смерти. Важно было сконцентрировать, суммировать субстанцию логоса и страсти. И в этом смысле, конечно, его ориентация была нетрадиционной.

— Ким, а вдруг так случится, что кто-то из нас умрет. Или всех нас не станет. Мы же все обязаны встретиться, потому что столько недоделанной работы! Это случится?

— Хм, конечно!

Ах, этот Ким — воплощенный катарсис. С ним было также тепло и безопасно, как во время просмотра фильма И. Бергмана «Фанни и Александр». Имел ли он эту силу внутри себя — не знаю. Но проповедовал.

Сам дедушка существовал во многих измерениях, и одно из них было «сказочным». Кима нужно было ловить слегка подвыпившим в состоянии «умбра», чтобы, прихватив его под руку, по дороге домой узнать:

— Ким, а кикимора, она какая?

— Кикимора, она такая зеленая, пупырчатая. Волосы из водорослей. Уф. Ступеньки. Погоди-ка, дай отдышаться.

— Страшная, что ли?

— Не-ет, кикиморы не страшные. Они добрые, просто на болоте живут.

— А домовой?

— Так он же совсем маленький. Нет, не страшный.

— А упыри?

— Упыри в сметане хороши, — говорит дедушка, облизываясь.

Ким перенес три или четыре инфаркта. У него была глаукома и катаракта плюс симуляция собственных болезней и бог весть что еще. Но он пил, курил, ходил по театрам и в кино, посещал дискотеки и концерты, а врачи и медсестры соревновались за право его лечения.

Киму необходимо было находиться в эпицентре жизни, причем род занятий для него не имел никакого значения. Он был похож на Агасфера, который не задавался вопросом: «Идет ли уже человек с крестом?..».

Город бессмертных

Не доверяй зверям с когтями
и клыками, рекам, вооруженным
людям, женщинам и царям.

Панчатантра (X–XIV вв.)

В начале пятидесятых Ким открыто с университетской кафедры призвал к свержению Иосифа Сталина, а заодно и к казни через повешение всех коммунистов СССР. Я даже не знаю, могло ли хватить веревок на всех в те тяжелые годы восстановления народного хозяйства. Хотя сейчас, казалось бы, и веревок хватает и коммунистов раз-два и обчелся. Но хозяйство все равно не восстановлено и годы снова тяжелые.

Ким Иванович говорил, что получил за этот абсурдный призыв смехотворно маленький срок — всего четыре года во Владимирской тюрьме и три года в «Крестах». Речь идет о Питерских «Крестах», которые сейчас так часто показывают в бандитских сериалах, что создается впечатление, будто бы ты уже на нарах. Однако в то время на них сидели весьма образованные люди. Ким общался с профессорами дореволюционной выучки, с инакомыслящими. Это был, по сути, второй университет.

Вскоре умер Сталин, но в очередной раз обновленная советская власть не знала, что делать с потенциальным вешателем коммунистов, поэтому Кима определили в психушку. Там он написал свою первую диссертацию для главврача этого заведения. Благо, автора самого можно было беспрепятственно наблюдать как пациента. Его случай вошел в практику отечественной психиатрии.

Киму снился один и тот же сон в течение пяти лет: шесть огурцов на черном бархате.

— Какой ужас, — говорил я ему. Он же, не спеша, вставлял сигарету в мундштук. Прищуривался мечтательно, словно бы что-то видел такое, чего я не в состоянии увидеть никогда. Выпускал дым и произносил:

— Замечательный сон. Я так люблю бархат. А огурцы — это же символ жизни!.. Чудесный сон. Чудесный.

Ким действительно любил бархат и иногда ходил в рембрандтовском зеленом берете огромных размеров в комплекте с красным лыжным костюмом и тростью. В руках могла быть книга или газета. Во рту, естественно, неизменный мундштук. Он мог курсировать по улице Киселева, уткнувшись в чтиво, дико кашляя, останавливался. Произносил, любимое заклинание: «Б…кий рот. Повешусь». И продолжал то, что ему казалось ходьбой. Стопроцентное публичное одиночество. Вид дичайший — то ли лыжник на пенсии, то ли сумасшедший художник на пленере.

Ким имел дело с театром и его работниками, поэтому трудно было сказать, когда он восторгался по-настоящему, а когда ему все по барабану. Он мог прийти на джазовый концерт и тут же заснуть — это лишь означало, что в конце он будет неистово аплодировать и после еще несколько дней восхищаться Чекасиным.

Пробираемся по тесному залу вечно гонимого на новые места Дома кино. Премьера. Садимся, шаркая и кашляя, на какие-то приставные стулья: «Влюбленные с Порт де Неф». Титры. Замечательная Жюльетт Бинош, Даниэль Лаван. Только это Кимка и увидел. Несколько раз его тормошу и поправляю, чтобы не храпел. Титры. «Fine».

— Санька! Санька!! Это же пиршество глаза. Какова ночная прогулка по Парижу! Огонь и свет утверждающие мистерию жизни. Монтажный кусок, превращенный в фантасмагорию абсолютной свободы. Думаю, чтэ-э — это самый красочный эпизод в истории мирового кино. Но сам фильм, боюсь не будет иметь проката.

Когда, как и чем он это увидел — непонятно. Вероятно, у него был третий глаз.

— Ким, да ты же спал всю дорогу.

— Я?! Да ты с ума сошел! Сумасшедший…

Он писал не только для медиков. К нему обращались филологи, философы, экономисты, богословы, политики, литературные и театральные критики, режиссеры. По-моему, чем чаще они к нему приходили, тем умнее становился сам Ким. Лучше всего рассчитывались богословы, хуже всего — экономисты.

Есть мнение, что он так же писал по просьбе работников КГБ и МВД, но я его за выполнением этой работы не застал. Хотя вру: к Кимке иногда заходил милицейский генерал Винников, и тогда они всех выгоняли из хатки и квасили по дня два-три и о чем-то орали несвязанно. Дым стоял коромыслом. На третий день доступ к бузотерам становился более возможным. И тогда Винников объявлял, что он граф, имеет земли в Воронежской губернии, требовал немедля шампанского, за которым бежал кто-нибудь из испуганных мальчиков.

— Открой. Есть мое теперь такое желание! — командовал генерал-граф.

Мальчик быстро, но неумело вскрывал бутылку, в результате чего из нее бил фонтан в потолок и она вся уходила на пену. Граф Винников кидал новые деньги.

— Купи еще две! Мне теперича очень требуется!

Михаил Иванович в отличие от Кима Ивановича был генералом без армии.

Комитетчиков Ким почему-то называл «кагэшниками». Видимо, в аббревиатуре КГБ его не устраивало слово «безопасность», которую несут с собой люди этой незаметной, но нужной профессии. Как-то при мне дедушка составлял письмо по просьбе генерала Твердохлебова. Речь шла о кредитовании минского радио «Альфа» на значительную сумму из бюджета и о прочих банальных вещах.

Ким запросто общался с весомыми людьми, и ему труда не составляло позвонить из телефона-автомата, долго копаясь в своей распавшейся на куски записной книжке, какому-нибудь управленцу министерского уровня и договориться о встрече таким образом: «Василий Илларионович… И я рад. Кхе-кхе. Нет. Нужно ждать очередной транш. Необходима печать швейцарского кантона. М-э. Нет. Сейчас Эдик находится в Лихтенштейне поэтому… Послушай, когда бы ты у меня мог появиться на той неделе. Когда тебе удобно. В понедельник? В любое время днем или вечером с 19 до 19.15. Ну, будь. Жду». Иногда он заходил ко мне позвонить, но, опасаясь «жучков», прослушки и всякой такой лабуды, говорил, как ему казалось, страшно зашифрованно. И тогда его беседа превращалась в почти готовый рассказ: «Только по большому “СЭ” только тебе. М-э. Ты никому — понял?! Этот “Э”, представляешь, купил квартиру на Тверской из четырех “КЭ”. А сам, хитрая “ПЭ”, отдал мне всего две “ТЭ”. Да я тебе русским по белому говорю. Как его “Л” допустил до с/х? Здесь какая-то сложная “И”. Они хотят нарубить зеленой “КЭ” и отвалить на “ЗЭ”. А мы так и останемся по уши в этом “ДЭ”. А?! Что-то его шесть раз выводили и никак не “РЭ”. Во времена “СЭ” его давно втоптали бы в “ГЭ”. Да я бы его лично “РЭ” и рука бы не “ДЭ”. Ладно. Будь».

Ким, как не странно, дружил с человеком, который его посадил, а перед этим предупреждал, что посадит, — это Александр Всеволодович Гавриловец. Он сейчас проживает в Москве. Полковник. Участвовал в бомбардировке Йемена. Имеет ордена. Был начальником Воениздата СССР. Ездил со спортивными делегациями тяжелоатлетов за рубеж. По-соседски общается с прославленным спортсменом, а ныне депутатом и писателем Юрием Власовым. Я был дома у Саши Гавриловца. Теплая московская семья со своими радостями и проблемами. Александр Всеволодович меньше всего похож на энкавэдэшника в окровавленном фартуке. Во всяком случае попыток расстрелять меня не было. Во время моего визита Саша писал роман, причем на английском языке.

Он говорил, что Кима нельзя было не посадить после его публичного выступления. Вероятно, в те годы классическое университетское образование можно было получить только в тюрьме, а Ким всегда тянулся к знаниям. В обиход входили слова «диссидент», «самиздат». Ошейник затягивался.

В шестидесятые годы Ким опять же плотно работал. Он был сторожем на Кальварийском кладбище, на котором ныне покоится его прах. И вот вдруг его осенило в ночи! Он понял, почему человек несчастен. Ангел клюнул его в темечко. Он отчетливо увидел философскую концепцию, ниспосланную ему свыше. Он начал писать работу, которой посвятил всю свою оставшуюся жизнь. О ее существовании знает практически каждый, кто знаком с Кимом. О чем в ней речь, доходчиво, пожалуй, не объяснит никто. Ким ее не дописал, но изложил тезисно. Долгие годы и даже десятилетия работа называлась «Двоичность», и неожиданно в последние месяцы жизни он переименовал ее в «Навстречность». Может быть, впоследствии выйдет философская работа, наверное, даже не важно под чьей фамилией, потому что философам это фиолетово. Авторское толкование этого труда записано на видеокассетах объемом в 24 часа. Ким надиктовывал «Двоичность», она же «Навстречность», в течение нескольких месяцев. В конечном счете, духовная жизнь этого человека, его философское наследие поместилось ровно в одни сутки. Не так это и мало. Если учесть, что многие укладываются всего лишь в одну фразу: «Виноват — воровал» или «Убивал — простите».

Параллельно с «Двоичностью» всю свою жизнь Кимка писал сказку. Она так и называлась: «Сказка». Да вот беда — ее он тоже не написал. Главный герой в ней солдат. Все вокруг него крутится. Он попадает в какие-то сложные ситуации, из которых неизменно выходит победителем. И все идет, идет: «В огне горел солдат и в воде тонул, в часовых летом — зной, зимой стужу стерег, от вечерошних розг чесался, к заутренним не готовился: поведенная жизнь солдатская, главное дело в ней — нонешний день пережить, про будучий — хай начальство заганываеть.

Вылудили ему бока да и спину тоже, сердцем стал с перцем, душой — с чесноком; в такой возраст взошел, што в беде отдыхать наловчился; до того навострился, што чище блохи наблошился; все умеет, все может: стоять — не шатаетца, говорить — не завираетца; шилом бреетца, дымом греетца, на долото рыбу вудит. Бывалый стал, дошлый, осмысленный, обстоятельный; понимает, какой рукой ус крутить, какою — подкручивать; в дуло плюнет — ружья не замочит, свистанным ветром не веет, чужим умом не живет и всегда всем доволен, согласно прысяге».

К Киму часто приносили придуманные новые слова или образы:

— Что?! — восклицал он, демонстрируя одновременно и радость и удивление. — Что-о-о?! — и тут же выносил вердикт: «Беру в “Сказку”!».

Иногда он сам мог похвастаться новым заковыристым словечком. Но родня в этом чаще всего ни хрена не понимала.

Свою «Сказку» Ким писал тоже своеобразно. По его же словам, после многолетней работы, проанализировав текст с Володей Рудовым, он выбросил в печь 700 страниц текста — предыдущее развитие сюжета было неправильным. Около двадцати лет работы пошло коту под хвост. Кима это не расстраивало никак. Он начал снова. Это был сизифов труд, и, видимо, сказка не могла быть закончена по определению. Объем предполагался где-то тысячи полторы страниц. Писалась она в соавторстве то с Володей Рудовым, то с Гришей Трестманом. Какое-то время помогал ему я. Причем несколько глав могло быть у Володи, несколько — у меня. Три разных человека — получалась не каша из топора, а, скорее, наоборот. А может быть, Ким и не ставил

перед собой задачи — дописать. Думаю, что сам акт творчества для него был важнее результата. Тем более работа совместная — вот тебе и «двоичность». Он похохатывал, крякал, когда что-то получалось. Ким обожал литературную правку и своих, и чужих текстов, особенно если они были сделаны не из того, что уже один раз съели. Кроме поиска нового сюжета и новых героев, что в фольклоре крайне сложно, он хотел обновить и сам язык, идя дальше, чем Алексей Ремизов, Николай Лесков. Сказка могла бы стать уникальной, но получилось, как с его солдатом: «Он бы, может, ишшо и дононче служил, да начальство сказало: мол спасибо за верную службу, а теперь ты слободный на все четыре стороны; катися, служивый, куды захочешь — хошь к девке под юбку, хошь к чертям на рога, близко ли, далеко ли, низко ли высоко ли, велик белый свет и конца ему нету. Говорили, солдат и сам виноват — на последней войне с им грешок приключился: ядром голову оторвало, другой взял бы да помер, а он цельный день рассеянный был, мушинально голову на себя нахлобучил, дальше в атаку побег и сам того случая не заметил».

…И пошел Кимушка во солдаты к Эйдину со командой, а не знал, сердешный, что молодой белорусский бизнес еще подлее, чем состарившаяся советская власть, его породившая. Выпил из него алчный капитал мозг, что твой хорек в стихе у Николая Заболоцкого, и выплюнул, болезного. А взамен — ни креста, ни камня…

Он предполагал поработать на бизнесменов год-два, чтобы освободить оставшиеся пять-семь лет жизни для «Двоичности» и «Сказки», но забыл Кимка, что вхождение в дело стоит доллар, а выход — два. И, к удивлению всех, снова оказалось: «Что было, то и будет; и что делалось, то и будет делаться, и нет ничего нового под солнцем».

Эдуарда Леонидовича Эйдина за долги пять или шесть раз (он сам путал) выводили на расстрел, но так и не добились от него, где ключ от квартиры, в которой деньги лежат. Сеня Виллион задолжал около 200 тысяч долларов, а проценты все росли и росли. Дима Подоксик попал в международный розыск. То же самое случилось с Леней Волком. Артур Опанкий, внук зампреда ЧК и ВЧК по Северо-Западному краю Казимира Опанского, был осужден за хищение в особо крупных размерах. Создавалось впечатление, что все кругом жулики либо страна такая. Воровали все и всё, начиная от денег, заканчивая сценариями и сценарными идеями.

Объявил как-то в году 1992-м режиссер Сергей Соловьев конкурс с призовым фондом в 15 000 DM, а нам с Кимом как раз опять нужны были деньги. Написали мы за два вечера под чаек сценарную заявку. Отвез я ее в Москву, заранее зная, что путь от сценария до фильма тернист. Однако наши опасения были напрасны: фильм сняли, хоть заявка не получила никакой премии. Вздохнули мы, как положено периферийным лохам, и порадовались за дирекцию «Ники», за Сергея Соловьева и за их гамбургского партнера кинокомпанию «Скриба и Дайле», про которую было написано: «Для "Скриба и Дайле"», однако конкурс — лишь первый шаг на российском рынке, к которому гости относятся гораздо серьезнее нас. А то!

Да и сами были хороши. Поехали как-то с Кимом Ивановичем предлагать без зазрения совести деньги литовской компартии в одну серьезную московскую фирму. Поэтому ничего удивительного, что после павловской денежной реформы у Кимки появились два поляка, которые виновато просили пристроить два чемодана денег — половина нам. В каждом по 2,5 миллиона советских рублей четвертными и полтинниками. Я отправился в командировку на Дальний Восток. Непонятно было в те годы, как это не попробовать продать самолет Ил-76 ТД, тем более что все документы практически готовы, осталось согласовать воздушный коридор и утвердить экипаж. Не нравятся

самолеты — попробуй с красной ртутью или, на худой конец, есть пару ящиков с промасленными пистолетами Макарова и запасные обоймы к ним. «Эдик спасет валюту. Ленька науку», — ну да, — Петька спасет Ольку. Заживем!.. Все это в известной степени мешало творчеству и полноценной духовной жизни.

Дом, где разбиваются бейца[1]

Одного брата рождает нам мать, другого — речь, и родство, рожденное речью, выше родства по матери.

Панчатантра (около III–IV вв. н. э.)

Еще до перестройки, которую Горбачев затеял, а нам не растолковал, чем это все пахнет, был случай. Приволоклась к Кругляку стайка хиппи, подтянулись к Вечному огню и вместо того, чтобы почтить память павших героев, ребятки достали сковородку и начали жарить яйца… Постригли их, конечно, потом, что твои цветы в оранжерее. Помыли. Номера дали человеческие… Так иногда мертвые общаются с живыми. Но Вечный огонь — это еще не вся вечность. Есть еще Вечный дым. От Кругляка меньше десяти минут ходу. Сейчас здесь огромная яма, правда, не такая огромная, как за гостиницей «Планета». Здесь строится дом на 10 семей по метров 350 на брата. Вот на этом месте и жил Ким Иванович Хадеев.

Исчезнувший двухэтажный домик № 17 по улице Киселева слепили пленные немцы из того, что было. Цемента — с гулькин нос: понимали, супостаты, что на восстановление заводов нужно оставить. А я думаю, что плохо они восстановили заводы, потому как ни хрена опять не работает. И на Киселева понатыкали комнаток, туалетиков, кухонок — все карцерного типа, чтоб не отвыкали. Дескать, снова с DM или евро придем и вас еще отымеем. Не вас, так ваших женщин. Триумф воли и все такое. А то чистейшая правда, что бабы у немцев никудышние.

Желтый домок, жестяная крыша. Окно под комельком полусферой. Так и кажется, что сейчас ткнут «Максимом» в закопченное стекло и польют сверху — мяукнуть не успеешь. Все скрипит, подтекает, обгорелый лестничный пролет. Сосед убил жену — так, случайно. Кто-то незаконно вселился, зная, что все под снос. Длинный коридор. На втором этаже — направо. Квартира 24 — здесь они, голубчики, Ким да Игорь.

Квартира рядом. Кто-то орет или стонет за дверью. Изрядно выпивший парень пытается попасть ключом в замочную скважину. Держась за бок, дверь открывает заплаканная, постаревшая до сроку женщина:

— Вова, Вовочка! Это ты? Ох, Вова, ты не видел печень папиной трески? Он положил банку в холодильник. Там ничего больше не лежало. Ты не брал? Мне папка поломал два ребра. Он скоро вернется — в магазин пошел. Может, ты знаешь? О-о-х!

— Печень папиной трески? В холодильнике?.. Я скоро. Я сейчас… Не брал я. Скажи, не брал!

Прямо в кимовское окно заглядывает абрикосовое дерево. Вот по нему иногда и взбирались гости. А одно время любил приходить огромный серый кот. Возможно, ученый, потому что спал на рукописях. Утром уходил. Ничего не просил. Когда Ким работает, форточка всегда открыта, и из нее вечно валит дым. Много раз и многими было проверено — это дерево зацветает в городе первым. Из года в год оно становилось абсолютно бело-розовым от цветов и намного раньше, чем деревья в ботаническом саду…

Некоторые считали, что это вызвано тем, что в течение дня, пока движется солнце, дерево все время на свету, а стена прикрывает его от ветра. Я же связываю раннее цветение дерева Кима с Вечным дымом, которым оно постоянно окуривалось.

В те же годы перестройки и ускорения (от уж мы ускорились, чтобы накормить тех, кто уже и так сыт!) Кима пытались вывести из андеграунда. Сценарист Ирина Леопольдовна Письменная хотела снять документальный фильм под рабочим названием «Ким и его команда». Сценарий начинался так: «Есть в Минске человек. Почти все его знают, хотя сам он никаких усилий для этого не прилагает. Это — Ким Иванович Хадеев. Год рождения — 1929-й, образование — высшее, рост — средний, бородат, инвалид второй группы. И вот уже 30 лет в махонькую однокомнатную квартиру на улице Киселева идут люди. Не два, не три человека — пятьдесят, сто, а за много лет уже и тысячи наберутся.

Формальная причина, почему сюда приходят, — энциклопедические знания Кима Хадеева… Философия, литература, социология, история, психология, театр… Сюда можно прийти буквально в любое время дня и ночи, чтобы получить научную справку, прочитать рассказ или стихотворение, которые будут тут же квалифицированно разобраны. Но есть еще и такая категория людей — их большинство,— которые приходят не за каким-то конкретным делом… Просто так, для души.

По “статистическим” данным, сюда приходят школьники, лаборанты, студенты художественных и инженерных вузов, артисты, рабочие, физики, музыканты, театральные и кинорежиссеры, известные литераторы — из Минска, Москвы, Таллинна, Риги, Витебска…

Кто только не побывал в этой заваленной газетами и книгами квартире. Насквозь прокуренной. Пыльной, в которой на окнах нет штор, и нет надежных стульев, и не хватает стаканов для чая?..».

Да-да. И нет портрета «Девочка с персиками». На кухне голая обкуренная девочка может лежать с мальчиком. И не понятно, где чьи ботинки, — так все переплелось. Может быть, их даже трое.

«Однако здесь часто звучат стихи Пушкина, которые сменяются жарким спором о Достоевском или о путях развития отечественной культуры, о Мусоргском, об этической подоплеке рок-культуры, которую бессмысленно отвергать, поскольку она уже есть, и, стало быть, следует извлечь из нее духовное зерно…»

Зерна извлечь не удалось — несмотря на то, что сегодня этот сценарий кажется похожим на протокол комсомольского собрания, его зарубили. Авторы не вписались в тогдашний идеологический формат, тем более что первая его часть была о девочках, которые лазили через дыру в заборе, чтобы на строительной площадке попасть в мозолистые руки иностранных специалистов, строивших металлургический завод в Жлобине. Видимо, там шел бартер — дырка на дырку. А комсомольцы уже тогда знали, что через дыры — большие и малые — гибнет наша Родина. Но только став бизнесменами, поняли и другое: через них она и возрождается. Многие из этих девушек стали иностранными специалистками и привлекли новые кадры. И нынче, борясь с ностальгией по провонявшим общежитиям, заплесневелым коммунальным квартирам и беляшам с крысиными хвостиками, живут за границей и даже там бывают счастливы.

В те годы многие стали понимать, что кроме партбилета в кармане должны лежать деньги. На Киселева, 17 это тоже почувствовали, может быть, даже раньше остальных. И так же, как когда-то спорили о Достоевском (хотя чего о нем спорить-то?), начали яростное, с пеной у рта, толковище о бизнесах. Что удивительно, это были в основном

все те же поэты, прозаики, режиссеры, во все тех же истоптанных ботинках и дырявых свитерах. К сожалению, дележ даже виртуальных денег попахивал кровью и тюрьмой. Тем не менее спорящие с немалым удивлением заметили, что Ким, оказывается, еще и экономист.

Поразительный бизнес придумал все тот же легендарный Эдуард Леонидович Эйдин со своими единомышленниками: они занялись шелкографией. Саша Белясников, как главный производственник, тут же отправился в Ленинскую библиотеку и изъял все книги и карточки по этой теме — так было надо. Ребята начали шить красные знамена, вымпелы, флажки в соответствии с тогдашними идеологическими канонами: «Партия — ум, честь и совесть…», «Лучшему комбайнеру…», «Лучшему колхознику…», «Лучшему дояру…» или просто огромный стяг с головой Ленина. Кому неохота получить такое? Всем охота. И отправились бородатые мальчики кимовской выучки по колхозным тропам да совхозным большакам прямо к сельсоветам с требованием допустить их немедля к самому главному, ибо цель приезда святая — навтюхивать колхозникам красных полотнищ. Парторг или председатель и рады бы отказаться. А как посмотрят сверху? А вдруг? А если? А что на районе? Не дай бог, падеж или потрава? Тогда все вспомнят: партбилет на стол — и быкам хвосты крутить…

Следует особо отметить, что служба маркетинга и реализации была на таком высоком уровне, что один из коробейников умудрился продать кучу полотен за взятку тогда известному белорусскому политику, но опальному на сегодняшний день Семену Шарецкому. Тот решил набрать тряпья побольше, коль уж деньги на карман пойдут.

Но наши оказались пошустрее, подсократив колхозную кассу, они на дороге пожали опешившему Семену руку, и, уже садясь в машину, один из них вспомнил про обещанное: он быстрехонько подбежал, сунул Сене три рубля и, вжав голову в плечи, хлопнул дверцей машины. Сунуть парторгу советский трояк — это все равно что мэра города Москвы угостить домашними грибочками за услугу…

Бизнес ширился. Сибирские заводские товарищи изъявили желание приобрести тысячу стягов. Завод без знамени — это же все равно, что полк перед расформированием.

Шелкография, бижутерия, полиграфия, кафе, рестораны, фонды, рэкет, невозвратные кредиты… Первые бизнесы были незамысловаты, но приносили огромные деньги рисковым людям. Если повезет. Многие из них бывали в этом доме. В это время Ким знаком был и иногда общался со Львом Иосифовичем Головым, весьма авторитетным человеком в городе.

Появлялись у дедушки бандиты от спорта. Так что круг общения у него был несколько шире, чем у Ирины Леопольдовны в предполагаемом фильме «Ким и его команда». И ребята его были далеко не тимуровцами. Но совершенно правильно было отмечено сценаристами, что в квартире Кима создавалась комплиментарная обстановка. Тех, кого Ким любил, а соответственно, называл гениальными, другими быть уже не могли — или ты соглашаешься, или проваливай отсюда. Когда Ким произносил панегирик какому-нибудь очередному прыщавому существу, его восторженное слово ткалось подобно персидскому ковру (это длилось не одну минуту и не пять), и вот уже на цветастом ковре расставляются изысканные яства (и не десять). Рахат-лукум и сладчайший шарбет (и не двадцать), вина нежнейшего букета, тончайшего вкуса и волшебного послевкусия. Сладчайшие из сладких бухарские дыни. Краснейшие из красных, наиполасатейшие астраханские арбузы. Хурма, фундук, инжир, кирдык, кишлак, башлык, сыктым. Наконец похвальная речь доходила до кульминации, и дедушка тогда мог впасть в глосолалию, что твои апостолы. Как правило, это происходило за столом в каких-нибудь

многочисленных гостях, он размахивал палкой, проливая свою и чужую водку. Женщины умиленно смотрели. То на Кима, то на мальчика. Мужчины — то на колбасу, то на водку, то на женщин. А Ким уже вещал на всех языках мира, хотя ему и всем могло казаться, что на русском.

В принципе Киму этот мальчик мог быть совершенно до фонаря. Но, восхваляя его, он заставлял других больше работать. Сам он называл это «системой завышенных авансов». Например, начинающему литератору говорилось о его необыкновенной одаренности, и одновременно он получал по полной программе. Текст подвергался критическому разбору, объективному анализу. Принесенный материал на полном серьезе сравнивался с высочайшими достижениями мировой литературы, которые, понятное дело, являются результатом труда высокого человеческого духа. Таким образом, молодой человек получал разрешение встать в один ряд с великими. И уже на самом первом этапе духовного совершенствования освобождался от различного рода комплексов: от того, что занимался мастурбацией, глядя на портрет Ломоносова, и думал, что он — женщина; от того, что подглядывал за девочками в туалете и понял, что они в сущности такие же люди, только все делают сидя; от того, что мерил мамины колготки; от того, что как-то, гуляя по кладбищу, нашел там дерево удивительной красоты с небольшим дуплом на уровне пояса и с тех пор восхищался природой уже по-иному. Отныне запреты и сомнения уходили на второй план, что давало таланту возможность проявиться в каком-то своем главном качестве. Ким прекрасно понимал, что на одной улице не может проживать двести поэтов и триста писателей. Но если человек осознавал себя человеком, то понимание отсутствия таланта уже не может быть для него губительно: он рано или поздно найдет себя в чем-то другом.

Ким признавался, что в молодости, почувствовав себя бесталанным, хотел повеситься. Вероятно, в те годы он сражался не столько со Сталиным, сколько с самим собой. Как ни парадоксально, но порой нужно попасть в тюрьму, чтобы осознать свое призвание. Конечно, трудно тюрьму и дурдом назвать лучшими местами для выбора профессии, но уж так получилось.

Тех, кто по-настоящему углубился с Кимом в литературную работу, не так уж много. Но именно они понимали, что речь здесь идет не о каких-то «дурацких авансах», а о творчестве сосуществования как образа жизни. Уже не важно было, кто что пишет, кто что правит. Для таких людей у него практически всегда находилось время и работа с ними, и общение ему казались крайне важными. Это была дружба в истинно духовном смысле, каковой она и должна быть в идеале. Так он общался с Гришей Трестманом, так он общался с Володей Рудовым. В этом же доме Гриша не один год работал вместе с Кимом над своей первой книгой «Перешедший реку», которая, слава богу, издана. Ким очень скучал по этим людям, когда их долго не видел. Вообще-то он редко впадал в депрессию, но мог иногда появиться на пороге, якобы позвонить, но потом расправлял газету, закуривал. И как бы заискивающе:

— Санька, может, чайку поставишь?.. Или бутылочку возьмем?..

— Ну-э, давай. Одну белочку. И минерусю, запить.

— Чего? Кхе-кхе, неплохо.

С Киселева слова иногда уходили в путешествие по Минску, затем по Москве и дальше — докуда язык доведет.

«Бутылочка» — что-то старозаветное, из семейного диалога благополучной семьи в четверг. Некоторые слова в его словаре звучали в манере что-то между стариком Хоттабычем и профессором Преображенским — «пионэр», «челоек», «атомный»

с ударением на «о», «мечем, кстати», что в переводе на человеческий язык — «между прочим», «кстати».

Разговор один на один с Кимом принципиально отличался от разговора на людях. Он был более открыт, менее театрален. Мог спросить даже совета или на что-то пожаловаться. Если же на людях этот «челоек» впадал в «харизматическое», то этими своими словечками мог укантовать кого угодно.

Однажды мы поехали в Москву, чтобы показать проект журнала-дайджеста «Осведомитель». Простенькое, но со вкусом название придумал сам Ким и категорически не хотел менять. Возможно, что Кимка догадывался о примерном количестве потенциальных читателей. Мы рассчитывали, что это будет желтющий такой журнал с выжимкой самого интересного из мировой и отечественной прессы, например, о том, что: Парфирий Корнеевич Иванов побывал на Луне и очень помог американским астронавтам; советский космический корабль многоразового действия «Буран» вылетал в космос не в автоматическом режиме, а с семью космонавтами-кагэбэшниками на борту, дабы иметь 200 % гарантии возвращения; белорусские инженеры-умельцы создали комбайн «Тапинамбурень-1» — теперь картофель возможно убирать, находясь непосредственно под землей; индийская девочка, купаясь в ванной, откусила голову кобре… И в таком вот духе. Журнал по разным причинам не пошел. Но, кроме того, что мы общались с издателями, у Кима еще была запланирована встреча в Доме кино с Татьяной Калецкой. Она — достаточно известный сценарист и жена Гельмана. Ким не очень охотно шел на этот разговор. В нем речь должна была идти о его работе по созданию детских и благотворительных фондов, разработке уставных документов и о финансовых средствах, которые хотела привлечь Татьяна Павловна, однако пока знала только для чего, но не знала откуда. И что было вообще неприемлемо, Ким должен был переехать в Москву.

Мы стояли в фойе. Татьяна Павловна была пунктуальной, она пришла, по-моему, с Борисом Шалвовичем Чхартишвили. И мы сели за столики, в какой-то пенал неработающего кафе. Я, чтобы не тянуть резину за хвост, тут же презентовал Кима или, как теперь модно говорить, выдал на него резюме. Мол, и сидел, и творил, и всяко разно. Кимка, как и положено в таких случаях, не подтверждал, но и не отрицал. Скромно, с чертиками в глазах, улыбался, покачивал головой, поглядывая на меня. И этот взгляд можно было понять так: «Умеешь, уебище. Не хуже меня научился людям мозги канифолить». В принципе одобрительный был взгляд.

Татьяна Павловна слушала с восхищением, но думала о своем, о московском. Она такая небольшая, немножко призрачная и рыженькая. Такая слегка прозрачная и как бы тоненькая. Поэтому было ясно, что если к ней попадешься в зубки, — кирдык, тут к тебе смертушка-спасительница и пришла.

— Мечем, кстати, я с Вашего позволения закурю. Эх-кхе.

— Да-да. Конечно, курите. У меня астма. Курите. Конечно.

— КЭ-ХА! Э-ХА! У-ХА! Е-е.

…Гениальные люди все делают гениально, в том числе кашляют и сморкаются. Это у него была такая преамбула к беседе. С надрывом, с кряхтеньем, с сопеньем. Я уверен, что в этот момент Татьяна Павловна ожидала увидеть на столе абсолютно все внутренности Кима Ивановича. Но не тут-то было. Выпускался дым. Все затихало. Ким включал свое «мечем, кстати», а это ничего хорошего собеседнику не предвещало. Он, словно Зенон Элейский, вводил оппонента в состояние апории, когда логическое затруднение при решении той или иной проблемы становилось непреодолимым. Но это для оппонента. Ким же, проведя блиц-экспертизу, тут же давал ответ, причем единственно

правильный. Я вообще полагаю, что человеку, первый раз видящему Кима, сосредоточится было невозможно. Да еще эти «кхе», бросанье палки, сморканья. Казалось бы, антиобаяние налицо. А вот нет!

— Ким Иванович! Вы же обещали не курить! У меня же астма. И я!..

— Да, Танечка. Прости, забыл, старый дурак.

Ясное дело, что спустя три минуты, войдя в раж, Ким снова организовывал дымовую завесу…

Не удалось и в этот раз москвичам заполучить Кима. Иваныч действительно боялся быть один в бытовом, что ли, смысле. Ему нужен был рядом не просто кто-то — сиделка, лежалка, а человек, которому он доверяет. А так, поехать в Москву, чтобы продать задешево свои мозги, чтобы побыстрее лечь на Ваганьковское кладбище, — нет, особой нужды у него в этом не было. Он и от профессорства в Америки отказался. Ну привык дед к своей избушке, и все тут. Однако есть один парадокс: когда Кима спрашивали о тюрьме, от которой, как известно, у нас не зарекаются, он говорил, что худший вид наказания как раз не «одиночка», а «двойка» — редкий человек выдержит. «С кем бы мог сидеть — это с Володькой Рудовым», — говорил Ким. Скорее всего, они там воплотили бы свою давнишнюю мечту — написали бы дюжину детективов с совершенно новыми видами убийств и дописали бы несколько классических романов. Не без драчки, конечно же, но лет пятнадцать протянули бы. Я думаю, охранники стояли бы в очередь за образованием. Да вот беда — объединились они с Володей совсем в другом месте…

Я думаю, предназначение этого человека на Земле не было известно даже Богу Саваофу, поэтому Кимке приходилось самому выяснять «что» да «как». Возможно, гении для того и рождаются, чтобы уточнить замысел Всевышнего. Но если говорить о работе, которую Ким обожал и с блеском выполнял, — это разработка пьесы для спектакля. Особенно если речь шла о Шекспире. Здесь он был абсолютно точен, виртуозен и ему нравилось хулиганить. Он мог вставить в сонет парочку своих строк или изменить клаузулу или абзац в самой пьесе, может быть, даже взять его из другой, тоже слегка исправив, и сам от этого испытывал огромный кайф.

На протяжении тридцати лет к Киму обращались практически все режиссеры-постановщики Минска. Драматический анализ — это переход от текста пьесы к спектаклю. И далеко не каждый режиссер может его произвести. То ли ленятся, то ли не умеют. А так как мы помним, что Ким ничего не понимал в «право-лево» и не знал, для чего служат светофоры, то его суперкомпенсацией являлось видение реальности, представленной в пьесе. Каковы черты эпохи? Каково пространство? Каков тип действующего лица? Как интерпретировать фабулу? Какова связь произведения с эпохой создания и нашим временем? Как взаимодействуют эти исторические данности. Он знал, как сделать клево режиссеру, чтобы клево было актерам оттого, что клево зрителям.

Пока не оставили Москву, переберемся-ка на улицу Виллиса Лациса к Коле Шейко и его жене Саше. Это театральная семья со всеми вытекающими последствиями: репетиции, постановки, гастроли. Когда-то Николай Шейко поставил в Минске спектакль «Птичка», который выдерживал битковые аншлаги. Актеров по тридцать раз вызывали на бис. Хороший режиссер, но так как он сейчас в Москве, а чаще за границей, то у нас его могли и подзабыть.

Сели мы за огромный стол в гостиной, накрытый накрахмаленной белой скатертью, с большим количеством кухонных приборов и разными видами блюд. Аля приготовила это так вкусно, что названия этому нет. Кроме того, на столе — полное собрание сочинений В. Шекспира в трех вариантах переводов. Здесь так принято — это приготовил

Коля. Ким называл его «мягкий тиран». Ким и Коля собрались для того, чтобы поработать, а я — для того, чтобы красного вина попить. Коля ставил очередной спектакль по Шекспиру, и Ким ему был как нельзя кстати.

Работу такого рода грешно не снимать, а, с другой стороны, кто будет смотреть? Это же не Филипп Бедросович, застрявший в Ерушалайме в лифте перед венчанием. Ладно. Так вот, Коля решил ввести сонеты, которые были бы уместны в этой пьесе. И выяснилось, что Ким не только знает их все наизусть, но и знает, в каком томе и на какой странице находится необходимый сонет. Иногда нужно было открывать книгу, но чаще нет. Потом брался более интересный перевод, переделывался в соответствии с задачей спектакля. Мои мысли по поводу того, что этого могут не заметить даже дотошные критики, были неуместны. Московские-то! Поэтому я с трепетом переделал несколько строчек и ощутил себя приобщившимся к вечности, ну и к работе заодно. С самой пьесой Ким работал еще более виртуозно. Здесь был и опыт, и раскрепощение, да и любовь к театру — как образу мышления, к игре — как образу жизни. Создавалось такое впечатление, что ему это проще, чем написать устав для общества с ограниченной ответственностью и способностью. Он прекрасно помнил конструкции шекспировских пьес, предкульминации, кульминации, спады, героев, естественно. В такие минуты время растворялось.

Счастье — это когда нет времени, но ты жив. Только вчера встретил ее и хотел узнать имя. А сегодня она уже перебралась к тебе с вещами. А завтра… Завтра! Она с ними уже убралась. И оставила шторы и пару трусов. Счастье! На память.

Переберемся-ка по этому поводу снова на минскую кухню к белочке.

— Ты знаешь, Сашка, я решил ввести в «Сказку» муравья.

— Кимка, а ты к бабам как относишься?

— Они познакомились, когда солдату голову оторвало. Ужасно. Ужасно… Люблю только… Дорку, Валю, Танечку. И Юлю, а баб не люблю.

— Так он говорящий?

— Хм. Конечно… Гришей зовут. Он подсказал солдату, как голову с туловищем соединить. И вдруг… они потерялись. Потом мурашу пришлось всю землю прогрызть, и тогда они снова были вместе. Гриша у него за пазухой жил.

— Ким, а давай допьем. Поздно уже.

— Давай.

— Знаешь за что?

— М-э?..

— FECI QUOD POTUI, FACIANT MELIORA POTENTES[2].

— Мечем, кстати. Интересная мысль.

Эпилог

Только дал бы мне Бог говорить по разумению и достойно мыслить о дарованном…

Премудрость Соломона, 7,15

Вона, как, эдак-то. Чудные чудеса — шилом небеса. Видали старца-то нашего. В вечном движении нынче он. Народ верный сказывал, в разных местах Кимка в одночасье обрящился. Ждали с гор — ан подошло низом. Посередь труб, что дымом город греют, на вороном джипе подскочил в самую людь-густую — на рынок автовозный. Немало удивил народ тамошний, бывалый, виды видавший. Вознец дверцу отворил с поклоном

поясным. А Наш-то вышел, весь из себя: помеж четырех зубов напомарининых — сигаретка англицкая «Данехил». Как и в прежние-то времена — на челе грозном почивает надежда нации, а то и шире бери. Один глаз лукавый, а другой задумчивый. Вкруг него люди служивыя, у каждого в руке по тюлюлюке вездесвязной, так и бают, так и бают; кто про акции «Проктара и Гембала» запрос делает, а кто про самих «Дона и Джонса». Похоже, что на бирже Наш поигрывает не в мелочь. Да как рявкнет: «Все после смерти в китайцев превратитесь. У меня деньги дельные и на дело должны, итить твою мать. Может быть, каждый доллар в моем сундуке слезами сирот оплакан! Пятьдесят тысяч бомбардировщиков! Обнести колючей проволокой. Ковровые бомбежки! Ах ты в рот тебе тыква!». Да по хребтине, по кожанке кому-то как перетянет — мельтешишь тут в час исторический. Взвизгнул, толку, что здоровущий. И кто куды, кто куды — без базару — без кока-колы. Разбежались мажорные козлятушки, разодетые за тятькины взятушки. Когда б Нашему сабельку востру, так порубал бы братков-коробейников, не посмотрев на толщину золотых ошейников. Вона разошелся. Это тебе не лапоть сплесть. Сверху легко плевать, попробуйка снизу. Заживо чудеса творит. Да троекратно посохом своим как стукнет! Да бороду как задерет! Ах, любо-дорого! «А ну привести мне сюда козу Алесю. Кто сказал, что не вернется?!!» Ясно дело, народ безмолвствует. Та же опера, да другой кисель. «Я вам тут налажу рыночные отношения. Ипотеку и библиотеку!» Справа от него народ в кипах, слева — неожиданный всякий люд, а сзади — татарва и те, что вовсе не видать из-за роста малого. Сел в своего джипа вороного — только его и видели. А на месте, где троекратно посохом стучал, окурочек данехиловый сбросил. Долго его еще братва по кругу пускала да мозгой кумекала: «Вона как. А козу, козу-то зачем просил? И что теперь с налогами будет? Неужто он все заводы мыльно-пильные поскупает? И что же мы? Снова коров пасти? А как же запчасти?» Эка ты жизнь. Не веришь, а перекрестишься.

А еще народ сказывал — на пасеке Он. Во благости, во здравии. Борода бела, как снег. Глаз мудер, мотер и хитер. Со зверьем толковать наловчился. Мишара с ним дружбу — за честь. Волчик уважает. Лисонька всякий раз забегает. А про птиц и говорить нечего — щебечут, как дуры.

Примечания:

[1] Как мне кажется, бейца — это яйца.

[2] Я сделал, что мог, кто может, пусть сделает лучше (лат.).

ПЕПЕЛ И ДЫМ

Ким Иванович Хадеев (17.11.1929–5.09.2001) — из той немногочисленной плеяды гениев искусства и духа, рожденных нашей землей. Люди, подобные Киму, навсегда остаются с теми, кто их ценил и любил — так хочется сказать, но что-то мешает. Не хватает патины на бронзовом бюсте и какой-то тревожной диссонансной ноты, вроде посмертного расчленения личности на фрагменты восторженными почитателями.

А где твой черный пистолет?

Объективка кратко и беспристрастно отображает историю определенного лица. В случае с Кимом кратко не получается, беспристрастно тем более. Такой человек не простой, матерый, прямо скажем, человечище. Пускай сам о себе честно расскажет. На удивление, у него есть такая возможность:

— Как раз в семье кроется один из истоков. Отец у меня был с положением. Это кубанский казак, который полком командовал у Гая. Потом был послан на торговлю и сидел до дня своей смерти на торговле. Он был членом партии с девятнадцатого года. Но дело в том, что у меня еще была мать, которая была школьным педагогом тогда. И только. Но дело в том, что мать была членом партии с тринадцатого. И перед этим участником восьми оппозиций. Ее исключили из партии уже в тридцатом. И ее спасло только то, что она дружила с Кнориным. Когда Кнорина посадили — посадили и ее. Пробыла она очень недолго, потому что убрали Ежова и ее вытащили. У нее еще не было срока. Но слово «бандитский фашист» о Сталине (отец был правоверный сталинист) от матери я слышал еще в тридцать девятом.

Помню ожидание тридцать седьмого, тридцать восьмого, тридцать девятого годов. Помню квартиры, в которых были всегда собраны, — всегда, — чемоданчик с необходимыми вещами. Причем в каждой квартире, которую я помню. Включая квартиры старых рабочих партийцев завода Кирова. Помню такое. Не только верхушечных! Помню, как к матери приезжали (после того, как ее выпустили) старые друзья, которые ее вытащили, московские. Как отца просили пройтись, а я у двери подслушивал. И слышал разговоры, типа, ну почему же вы, в конце концов, не покончите с этим тираном. И ответы: «Старая дура, ты не знаешь, что случится со страной, если он рухнет. Погибнет партия, погибнет коммунизм».

В сорок девятом году в первых числах января был балет Золаторева. Значит, такой драмбалет. Золотарев был учеником Римского-Корсакова. Это было государственным мероприятием. Это был второй белорусский балет. Нас тогда троих студентов университета попросили выступить. Мне было девятнадцать лет, два месяца. Мы выступили. Нас обвинили в формализме и космополитизме. Двое других покаялись. Я вместо того, чтобы покаяться на комсомольском собрании факультета, — причем сделал это сознательно, не от истерики, — я не хотел жить в стране, где от убийства людей переходят к убийству идей. Я выступил с призывом к убийству Сталина. После этого меня еще месяц держали, наблюдая, есть ли кто-нибудь вокруг меня. Вокруг тогда уже никого не было. Потому что только три человека осмеливались со мной здороваться. Это известный в Минске Коля Крюковский, Володя Нехамкин и Наум Кислик. Потом меня отправили напрямую, естественно. Но поскольку, так сказать, выступление было уж слишком чудовищным по тем временам, то меня отправили одного, как нормального психа в Ленинград, где я провел, как ни странно, из лучших лет своей жизни в смысле общения и информации. По сути это был осознанный шаг. При том, что тогда я был звездой университета. Все у меня складывалось идеально благополучно. Я начиная с сорок восьмого года, с компании борьбы с космополитами, с нападения на идеи, почувствовал, что я попал в мир, который надолго и в котором я жить ни при каких обстоятельствах не хочу. Я понимал, что это бессмысленный шаг. Но из таких бессмысленных жестов остается хотя бы память. Я тогда получил пятнадцать лет «крытки», но в условиях тюремной психушки, просто потом было, подох Сталин и через полтора года нас выпустили. Мои тюремные университеты. Мне здесь еще повезло встретить фантастически интересных, много знающих людей. А во-вторых, я нарвался на огромную библиотеку. А в тюремных библиотеках нам давали все. Говорили, вы, фашисты, все равно не выйдите, поэтому вам все можно. То есть, мы имели все, что было запрещено к чтению на воле. Появился я в Минске в пятьдесят четвертом после первой посадки, вернулся в него. А в шестьдесят втором на полтора года загремел в тюремную «психушку»*.

Такое вот дело рассказал Ким Олегу Белоусову в «Баре у Олега» под пару-тройку рюмочек и пару-тройку десятков сигарет, воткнутых в мундштук.

А до института у Кима, как и у всех, были школьные годы чудесные в СШ № 42, мужская гимназия им. Белинского, которую тогда называли Гвардейская непромокаемая и непотопляемая.

Об этом периоде жизни Кима вспоминает его одноклассник, лауреат Нобелевской премии по физике Жорес Иванович Алфёров: «Одним из самых ярких, хотя порой чересчур оригинальных моих товарищей в школе был Ким Хадеев. Отец Кима, Иван Хадеев, член партии с восемнадцатого года был начальником "Белпищеторга", то есть белорусского управления торговли продуктами питания. В первые послевоенные годы это значило очень много.

Ким был исключительно талантлив в гуманитарных науках — литературоведении, истории, особенно в истории искусств и западной литературы. Вместе с тем ему была присуща крайняя экстравагантность. В восьмом классе в 44-м году, еще во время войны, когда в городе было очень неспокойно, Ким взял папин пистолет. В Минске и гражданскому начальству на всякий случай давали оружие. Советский армейский пистолет "ТТ", чтобы, как он объяснял позже, испытать ощущения грабителя. Остановив старушку и направив на нее пистолет, он потребовал деньги и одежду. Старушка стала кричать, прибежали милиционеры и арестовали Кима. Папе Кима пришлось приложить неимоверные усилия, чтобы после освидетельствования врачей Ким был признан не вполне нормальным и вместо тюрьмы он попал в психиатрическую лечебницу. Выйдя из нее через пару недель, он долго делился с одноклассниками своими впечатлениями, утверждая, что более интеллигентного и интересного общества он нигде не встречал. Так как школьное руководство считало, что Кима лучше отделить от одноклассников, он был переведен в параллельный 9-й "А" класс, но наша дружба от этого не прервалась.

Отлично, почти без четверок окончив школу, Ким поступил на филологический факультет Белорусского университета. За полтора года он сдал почти все экзамены. После третьего семестра ему оставалось два или три экзамена за последний курс, и он преступил уже к дипломной работе на кафедре западной литературы.

В начале 49-го года в разгар борьбы с космополитизмом и низкопоклонничеством перед Западом, Ким, защищая на собрании университета своего профессора, обвиненного в космополитизме и уволенного из университета, сравнил сталинский режим с гитлеровским. Он был исключен из комсомола и отчислен из университета. Вскоре его осудили по политической 58-й статье и посадили в тюрьму.

Я в это время уехал уже в Ленинград и узнал об этом, когда приехал в Минск на каникулы. Следующая моя встреча с Кимом состоялась только летом 54-го года. Будучи в Минске в отпуске, я встретил его на улице. Сильно обрадовавшись, я бросился к нему, обнял и расцеловал. Ким грустно улыбнулся и сказал: "Жорес, уже два месяца, как я вышел из тюрьмы, и ты первый, кто так отреагировал на встречу со мной. Многие мои старые товарищи, увидев меня, переходили на другую сторону улицы". Ким рассказал мне, что в тюрьме он оказался в одной камере с арестованным по Ленинградскому делу, крупным работником Госплана. В начале 54-го года этот человек был полностью реабилитирован, восстановлен в партии и добился пересмотра дела Кима и, как следствие, его освобождения. Был ли при этом Ким реабилитирован или ему просто скостили срок, я, к сожалению, не помню. В следующие приезды в Минск я встречался с ним один или два раза. Он поступил в целевую аспирантуру мировой литературы АН СССР от АН БССР. До этого он успешно защитил дипломную работу в университете и сдал

недостающие экзамены экстерном. В аспирантуре он очень быстро сдал кандидатские экзамены и почти защитил диссертацию, но, разочаровавшись в хрущевской оттепели и ее квазидемократии, Ким организовал кружок молодых людей, студентов и аспирантов университета и других вузов. Кружок стал регулярно собираться на своеобразные семинары для обсуждения политических проблем. Это не прошло бесследно. Кима отчислили из аспирантуры и, кажется, исключили из комсомола.

После этого с помощью отца, уже пенсионера, но сохранившего связи в мире торговли, Ким устроился на работу ревизором в потребкооперацию. Как мне рассказывали, более въедливого и абсолютно бескорыстного ревизора трудно было найти. Каждая его ревизия кончалась крупными неприятностями для ревизуемых. Дальнейшая судьба Кима осталась для меня неизвестной»**.

Настоящих буйных мало

Есть определенные расхождения, Жорес Иванович говорит, что отец Кима был членом партии большевиков с 18-го года, Ким Иванович говорит — с 19-го. Но, в конечном счете, не Алферов же его принимал в партию. Пистолет «ТТ» — серьезный штрих к портрету, даже более серьезный, чем те всего лишь пятнадцать прижизненных газетных и журнальных публикаций Кима, которые найдены на сегодняшний день. Странно, что они вообще есть, после двух посадок или, например, после статьи о нем в «Советской Белоруссии», вышедшей в сентябре 1963 года под названием «ПРОПАГАНДА СО ВЗЛОМОМ. О некоторых формах и методах идеологических диверсий империализма».

«Вот чего захотели! Вот куда направлено острие их пропагандистских усилий. Разве не ясно, что этим проискам надо противопоставлять повседневную воспитательную работу. И как только она ослабевает, появляется щель, в которую пролазят враги. Года два назад некий Хадеев сумел сколотить в Минске группу “стильной” молодежи, которой противопоставил дух упадничества, пессимизма и антипатриотического нигилизма. Конечно же, такое влияние — непосредственная подготовка к предательству, к измене Родине. Хадеевы слишком редки и ничтожны, чтобы делать погоду. Но именно они лакомый кусок для империалистических разведок и пропагандистов». Подпись — А. Андриевский.

Спасибо автору за фразу: «Хадеевы слишком редки». Вот Ким продолжает о себе:

— Могу тебе сказать честно. Я написал сорок шесть кандидатских и четыре докторских. Кроме того, еще там штук десять монографий. Так я зарабатывал гроши. Практически с пятьдесят четвертого… с пятьдесят пятого до… Последнюю диссертацию я сделал в девяностом. Но это уже по огромной просьбе. Но до восемьдесят восьмого я зарабатывал только этим. Тематика — четырнадцать областей. Практически все в гуманитарных областях, что не было музыкознанием, которого я не знаю, где я только слушатель-дилетант. И языкознание, потому что это было слишком тягостным каторжным трудом. Все остальное в гуманитарных областях я делал. Кроме того, приходилось делать странные работы. Например, в психиатрии. В теории медицины. Даже в гемокардиологии. Это проблема одновременно крови и сердца. Это проблема предынфарктного состояния первых часов инфаркта.

Дело в том, что сорок последних лет жизни, то есть практически всю жизнь, я работал над одной темой. И вот только сейчас, разделавшись с халтурами и как-то обеспечив себе жизнь вперед, заработав рак, который меня не пугает. Рак легких меня не пугает абсолютно. Но который заставляет как-то считать время. Хотя я уверен, что я господин буду и над этим, над раком. Но все-таки плюс семьдесят лет. Я вот только сейчас,

прошлый и этот год, вплотную сижу над тем, что я должен написать к первому января 2002 года. Это книжка. Причем она будет небольшая, где-то четыреста страниц, рассчитанных на умного десятиклассника, назовем это так, будет написана. О том как, каким образом возможно оптимизировать и очеловечить общение. Ну, скажем, между двумя людьми. Между несколькими собеседниками. И очеловечить отношения за пределами труда и власти между людьми: при каких условиях, какими средствами, при какой установке. Это и есть мой ответ на то, успею ли я что-нибудь сделать в жизни или нет. Но если нет — можно считать, что в смысле результата, кроме общения, я ничего не сделал. Если да — значит, моя жизнь оправдана*.

«Кроме общения» — так он сказал. Как-то среди толпы и дыма в его комнате Ким уже лег под свое видавшее виды стеганое одеяло без пододеяльника, я его спросил:

— Ким, мы тебе не мешаем?

— Нет, Санька. Я закрою глаза и тихо уйду.

И он тут же заснул. Почему-то очень жалко стало его — «тихо уйду». Публичное одиночество среди толпы и донкихотский поиск путей очеловечивания общения.

И вот он идет по дождю напротив моего кухонного окна, не застав нашу общую знакомую. Ссутуленный. Волосы слиплись. Над головой дырявый зонт с поломанными спицами, который он забыл открыть. Лицо отчужденное, словно с неба вместо грома и молнии ему только что сказали: «Пошел вон из жизни!». Шлёп-шлёп, стук-стук своей палкой. Где все эти друзья, студенты и ходоки, поэты и прозаики. Эх, бедолага. Но вот стук в дверь и его:

— Санька! Ну, здравствуй, чудовище! — И янтарные глаза заблестели лукавством и горячей кимовской жизнью. Обслюнявил, конечно. Этот его московский поцелуй при встрече. А вот если не поцелует, уже будет и обидно. Значит, ты ему не друг. Значит, что-то не так. Пускай слюнявит.

Он страшно боялся одиночества. Хотя само слово «страх» и понятие его вытеснял из себя и выдавливал беспощадно:

— Страха я никогда не испытывал. Я боялся только высоты всю свою жизнь.

— Ким, давай посмотрим «Скалолаз» со Сталлоне.

— Нет! Нет! Не буду! Даже не предлагай…

…Высоты я боялся патологически. Я никогда в жизни никому не позволял на себя давить. В этом случае я отвечал ударом в морду или выступлением против государства. Или еще каким-нибудь выступлением. Со мною разговаривать можно было, только не давя меня*.

Мы не один и не два раза токовали с ним о ноосфере. Верил он в нее непоколебимо. И чего ему в нее не верить, если он частью ее и является. Иначе, как он диктовал все эти дипломы, диссертации. Раздухарится как тульский самовар, то встанет, то закурит, то вдруг начинает ходить взад-вперед. Садится, снова вскакивает, вдруг происходит какой-то щелчок в кимовской голове — и пошел надиктовывать. Процесс мышления был визуальным и производил магическое впечатление. Его мысль двигалась, как боксер на ринге. Дедушка был подключен к космической википедии — это теперь ясно. Кроме лейтмотивных зеленых огурцов на черном бархате Киму как-то приснился он сам, летающий вокруг земного шара и чистящий его своей бородой. Вполне кимовский масштаб действий. Он почитал ноосферу, а Бога не очень:

— В обычном смысле я человек неверующий. Неверующий — то есть я не принадлежу ни к какой церкви, ни в каком смысле. Скажу так: мне хватает человека, дел человеческих и веры в человека*.

А вот люди к Киму относились и относятся по-разному. Очень по-разному. От страха и пренебрежения до безотчетного восторга. Кима навещал профессор, который называл его «мелким бесом». За глаза, естественно. Но и Ким не испытывал на его счет иллюзий. К Киму заходили сантехники и не брали с него денег, потому что ореол кимовских отсидок витал над улицей Киселева, на которой мы жили. Как то возвращались с дедушкой из очередного мероприятия, и от нас шарахнулась загонщица троллейбусов. Есть такая профессия. Ким повис на телефоне-автомате, а немолодая женщина голосом, полным ужаса, прошептала: «Вы же еще совсем молодой, бегите от него, это страшный человек. Я вам серьезно говорю — бегите! Я его подержу!» К тому времени мы дружили с Кимом около десяти лет и ни разу он меня не пытался съесть или покусать.

Предавали ли Кима? И не один раз. Предавал ли он — мне это неизвестно. Ким говорит так:

— Если в молодости я был беспощадно жестокотребовательным не только к себе, но и к другим, что делало меня в общем достаточно тяжелым человеком, то по мере взросления, ну годам к сорока, во всяком случае я научился быть… прежде всего применять два критерия — один к себе, другой к другим. Требовать и ожидать от людей того, что они могут. Поэтому — то же самое предательство. В критических обстоятельствах это вещь, которую я не допускал для себя, но вполне допускал у другого. Ибо позиция Петра, трижды отрекшегося, — это нормальная человеческая позиция*.

Говорят, что у политических была традиция не давать показания на третьих лиц. Хорошая традиция. Она позволяет не испачкаться в дерьме человеческих слабостей. Может возникнуть вопрос, а писал ли вообще все эти диссертации клиент Ленинградской тюремно-психологической больницы? Писал-писал. Упоминая последнюю работу 1990 года, он забыл сказать, что это была кандидатская диссертация по богословию. Ким боялся, что этот человек через пару лет придет за докторской. С улыбочкой боялся. Но я надеюсь, что эксплуатация кимовских мозгов не повлияла и не повлияет на паству этого хорошего человека, который при мне рассчитался с автором. В девяностом же году к Киму заглянул человек из Москвы, они обнялись, расцеловались, а в девяносто первом мне приспичило поступать на Высшие режиссерские курсы, остановиться было не у кого. Ким написал ему записку, мол, прими моего друга на пару дней. Этим человеком оказался полковник госбезопасности, который сажал Кима. Он мне так и сказал: «А вы, наверное, не очень знаете, кто я?» Мы сидели с ним на его кухне, и он рассказывал, что дружит со штангистом Юрием Власовым, что пишет роман на английском языке и о трудностях издательского бизнеса, и что не посадить Кима было невозможно. И он предупреждал Кима об этом — и посадил. Вероятно, зная, что эти люди дружны, светлые головы сделали информационный вброс, разошедшийся по Минску, что Ким завербовал сотрудника госбезопасности. Я его слушал, и мне было жалко страну и людей, поставленных перед постоянным выбором — предательство или жертва. Вот что Ким говорит о греческом понятии «συνείδησις», а, по-нашему, совесть:

— Как тебе сказать, ну, человек без совести. Я человек вне совести. В каком смысле это слово. Для меня прошлое — это библиотека. Замечательная библиотека, в которой есть теплое и светлое, память и так далее, и так далее, но библиотека. Я не переживаю прошлого и за прошлое. Я просто говорю себе — здесь была ошибка, которую желательно не повторять*.

И все же, смотря в прошлое, вижу Кима на скамейке, стоящей перед входом в его дом № 17 на нашей улице Киселёва. Идет пушистый снег, подсвеченный желтым электри-

ческим светом. Снежинки на его лице тают, а значит, он жив. И палка его лежит рядом. И шарф вылез. Где все эти господа и товарищи, которых он призывал к «двоичности» и очеловечиванию общения, ума не приложу.

Когда позвонили его сестре и сказали, что Ким ушел, она вскрикнула там в Америке. Именно вскрикнула: «У нас денег нет!» Пришлось унизительно объяснять, что у нас есть деньги, но нет Кима. Наверное, крепко он ей насолил своей гостеприимностью в шестидесятые, когда они жили еще вместе на улице Энгельса.

Пепел и дым

Пепел Кима покоится на Кальварийском кладбище в городе Минске, которое он когда-то охранял, а может быть, и сейчас охраняет. Вместо памятника большой камень под названием «КИМ». Он ушел пятого сентября, а одиннадцатого обрушились башни-близнецы в Нью-Йорке — как символ крушения его теории и жизни.

Конец СССР для Кима был определенным ренессансом. К нему потянулись люди с двумя русскими вопросами ЧТО ДЕЛАТЬ? КТО ВИНОВАТ? и одним американским — ГДЕ БАБКИ? Он охотно отвечал на все три — за деньги. Вопросы-то не простые. Отвечал он и на вопрос, который ему не задавали:

— Я убежден, что далеко не все на этой Земле потеряно. И что есть один-единственный способ все на ней потерять — это решить, что все на ней потеряно.

Хорошо сказал — его масштаб. Вот только жаль, что «двоичности» пока не получилось. Получилась пока «навстречность». Я ее так понимаю: это когда идешь домой, а твой друг спит на скамейке. Ты его будишь и говоришь:

— Ким, ты чего это здесь? Пойдем-ка домой.

— А, Сашка. Присел вот сигаретку выкурить. Мне не холодно совсем.

— Да ладно-ладно. Не холодно ему.

Примечания:

* Дословная запись речи Кима Хадеева и Олега Белоусова с видеозаписи в «Баре у Олега».

** Цитата Жореса Алферова взята из книги: **Алферов Ж. И.** Наука и культура. СПб.: Наука, 2005. С. 150–151.

Александр СУШКОВ

ВАСІЛЬ САСНОЎСКІ: ТЭРАРЫСТ ЦІ ДЫСІДЭНТ?

25 траўня (некаторыя крыніцы называюць іншую дату — 26) 1977 г. нехта В. Сасноўскі, пагражаючы «бомбаю» (насамрэч гэта быў муляж), запатрабаваў, каб самалёт АН-24 рэйса Рыга — Даўгаўпілс змяніў курс і ляцеў у Швецыю. Пілот падпарадкаваўся.

У Стакгольме шведскія ўлады Сасноўскага арыштавалі, але выдаць у СССР адмовіліся. Самалёт з камандаю і 18 пасажырамі быў вернуты 27 траўня, Сасноўскі ж атрымаў, з аднаго боку, палітычны прытулак, з другога — быў укратаваны да пачатку суду.

Для краіны Саветаў ён быў адназначна тэрарыстам: 3 студзеня 1973 г. згодна з Указам Прэзыдыума Вярхоўнага Савета СССР захоп самалётаў пачаў кваліфікавацца як асобны від злачынства. Угалоўныя кодэксы саюзных рэспублік прадугледжвалі пакаранне ў выглядзе пазбаўлення волі ад 3 да 10 гадоў, у выпадку ж Сасноўскага (з пагрозамі) — да 15 гадоў ці смяротнага пакарання.

Як выглядае, для шведскіх уладаў сітуацыя была не настолькі адназначная. І не толькі для іх.

Ужо на пачатку ліпеня рэдактар газеты «Беларус» Янка Запруднік атрымаў ліст ад лонданскіх суродзічаў:

«Лёндан, 2.VII.77

Дарагі Доктар Запруднік,

Перасылаю фота-копію ліста Васіля Сасноўскага, які сядзіць у швэдзкай турме й чакае суду. Цяпер няма сумніву, што ён беларус. На маю думку, яму трэба дапамагчы, але ня крыкам у нашых газэтах. Калі-б хто ад Вас мог зьвярнуцца да Амэрыканскіх дзейнікаў, было-б пажаданым. Наш суродзіч толькі ўцёк, нікога ня раніў, не забіў. Цяпер супроць яго Саветы павялі вялікую нагонку: Совет Віиклі Прэсс[1] *і інш. Што тут зроблена ў гэтай самай справе, Вы ўжо ведаеце ад сп. Міхалюка й Навары. <...>*

Прывітаньні!

+ Часлаў С.»

З Нью-Ёрка ў шведскую турму пачалі дасылацца нумары газеты і прынагодныя лісты. Пісаў і Сасноўскі. Ягоная карэспандэнцыя — унікальная магчымасць даведацца пра ўгоншчыка як асобу і ягоныя матывы.

«4.6.77 г.

Паважаныя сябры, Беларусы.

Вялікае вам дзякуй за тое, што Вы, у цяжкую для мяне гадзіну, падтрымліваеце мяне духоўна. Шчырае за гэта Вам дзякуй. Маё прозвішча Васіль, па бацьку таксама, а фамілія мая — Сасноўскі. 20-га чэрвеня мне споўніцца 38 гадоў. Нарадзіўся я ў Гомельскай вобласці. Па сваёй працы праехаў я па ўсёй Савецкай краіне. Шмат чаго можна паведаміць, але гэтага на паперы нельга зрабіць, таму што я знаходжуся пад арэстам. За тое, што я паветраным шляхам пераляцеў у гэтую краіну, мяне будуць судзіць, на які срок, я яшчэ не знаю. Вось якія маі справы ў наступны час. Прабачце, што я вельмі мала змог Вам напісаць.

---

[1] *«Soviet Weekly»* — прапагандысцкая газета, друкавалася Савінфармбюро ў Лондане ад 1942 да 1991 г.

Яшчэ раз я вельмі ўдзячны Вам за Вашы хлопаты.
Да пабачэння.

В. Сасноўскі.

P. S. Свайго адрасу я нязнаю.

6.6.77 г.

Са шчырым прывітанням да Вас, паважаныя землякі!

Ваш ліст я атрымаў, які Вы прыслалі ў травні, і даў адказ, нязнаю, чаго Вы не атрымалі майго ліста. У наступную гадзіну пакуль знаходжуся пад аховай следчай улады. Кажуць, што ў канцы ліпеня будзе суд, сам я дасканальна ня знаю. Вы пытаеце на мой погляд на жыццё. Мой погляд на жыццё такі, як і ўсіх людзей, якія маюць поўную свабоду. Ды хіба ж на паперы можна расказаць, гэта калі ў сустрэчы, там можна расказваць усё, а каб перанесці на паперу сваю думку, то трэба быць добрым паэтам. Ды я знаходжуся яшчэ і пад цэнзурай як падследчы. Каб усё было добра на Радзіме, хіба я быў бы тут, а калі цябе застаўляюць, што-б ты мусіў што-небудзь зрабіць і каб цябе схаваць, як грошы ў кішэню, каб ты не пытаўся стада за сабой вясці ў шкоду, дык мусіш пайсці на ўсё. Пры тым дыктатарскім ражыме, які існуе на наступны час на Радзіме, гэта мне здаецца да дабра не вядзе, гэта вядзе да пропасці і больш за ўсё, што гэта доўга так не будзе, можа яшчэ гадоў 15–20, не болей. Яны прывядуць самі краіну да такой дарогі, што ні ў зад, ні ў пярод, ды яны гэта й самі добра бачаць, але пакуль яшчэ ёсць калгасныя рабы, дык чуць дзержацца, але рабы сталі старымі, а моладзь усё ў горадзе, вось і подойдзе скора да канца.

Вось такія справы, зямляк. Вялікае дзякуй за хлопаты. Да пабачэння.

В. Сасноўскі.

24.6.77 г.

Паважаныя, нязнакомыя сябры.

Вялікае Вам дзякуй за тое, што Вы пажадалі для мяне добрага заканчэння маёй справы. Нарадзіўся я ў Гомельскай вобласці, у 1940 годзе. Працаваў на розных пасадах так як у нашай (Краіне), Вы гэта і без мяне знаеце. Пайшоў на гэты шлях таму (пералёт у Швецыю), што мне не было другога выхада. Последні час мяне звальнялі з працы за тое, што я багата зарабляў (гэта калі ўзяць на рублі), а мяне власці хацелі, каб я жыў так, як жывуць мільёны нясчастных, таму што я ўжо быў (мечаны). (Папытка пераходу ў Турцыю.) Пасля быў у псіхбальніцы. У наступны час нязнаю, якая мяне ждзе пакута. Сяжу пад арэстам, а жду пакарання. Вось такія маі справы.

З пашанай да Вас В. Сасноўскі.

P. S. Вы можете пользоваться и русским языком, и в основном пользуюсь русским.

Паважаны Ян, паважаныя сувродзічы!

Перш за ўсё, вялікае вам дзякуй за Вашы безкарысныя хлопаты. Мне вельмі прыемліма, што людзі з усіх частак свету клапоцяцца за маю судьбу. Ты пішаш мне, ці можна да мяне званіць, ці можна каму-небудзь з Вас пад'ехаць да мяне. Я гэткага, дарагі сябра, ня знаю, на гэтае пытаньне можа даць адказ толькі Hans Holmer, таму што я нязнаю сваіх праў у наступны час.

У мяне быў суд 20.7.77, але прыгавор будзе вынесены, як мне паведамілі, 27.7.77. Ты пішаш, чы згаджуся я, каб хто-небудзь пад'ехаў на сустрэчу. Я не супраць таго, каб хто-небудзь пад'ехаў, калі для Вас такая сустрэча будзе прыемлімай і натхненнай. За літаратуру пытання тут няма, мне даюць чытаць шмат кніжак усякіх пісменнікаў. Ты пытаеш, чы можна выкарыстоўваць тут грошы, можна, колькі хочаш, калі ёсць. Я нязнаю, які будзе прыгавор, але мяне няправільна абвінавачвалі, і я жду рашэння суда, а там буду падымаць пытанне далей, калі мяне будуць судзіць як за цяжкое праступленне.

Фамілія маёй маці Касінская Сафія Аляксандраўна. Па жонцы ў Амэрыцы ёсць сваякі, Сітнікі. Быўшая Палеская вобласць, горад Мазыр, вёска Слабада, а зараз Гомельская вобласць — гэта радзіма Сітнік. Мая радзіма вёска Жмурнае Лельчыцкага р-на Гомельскай вобласці (старая Палеская вобласць).

Вось пакуль і ўсё.

З найлучшымі пажаданнямі да Вас.

В. Сасноўскі.

19.8.77 г.

З вялікім прывітаннем да Цябе, паважаны Янка!

Твой ліст ад 2. 8. я атрымаў і «Беларус» таксама. Вялікае Табе дзякуй. На ліст, у якім ты прыслаў дапамогу, я даў адказ із Штакгольму, але ад Цябе яшчэ не атрымаў адказу. У тым лісце я незнаў, куды мяне напраўляць і мацьму чы я магчымасць з Вамі сустрэчу. Цяпер адказваю, што магчымасць такая ёсць і яна неабходная. Тут я працую, а ў застаўшыеся гадзіны прабую вучыць шведскую мову, але яна вельмі цяжка даецца, так як няма настаўніка. Прабаваў званіць да хаты, але Масква не пазволіла. Вось як? Але нічога, найглаўнейшае я выканаў, толькі ў свой час баяўся, каб мяне не заграбасталі з некаторымі бумагамі ў арыгінале, калі я працаваў там. Безмоўна, мяне пасцігла-б тая кара, што і Пяньков. Адзін раз я быў ужо на самым краю, але выкруціўся, за што пабыў у іх руках. Гэта я гавару аб случаі ў 1974 годзе на «Каўказе». Цяпер жду, што пад'едзе з маіх землякоў, надзеючыся што ты мяне зразумееў? Я не знаю, чаго так доўга ідуць нашы лісты? Ну, нічога, абы ішлі, хоць медленна.

Усяго Табе найлепшага, прывітанні ўсім маім землякам.

Васіль.

25.10.77 г.

Паважаны мой Янка, са шчырым прывітаннем да цябе Васіль. Вось ужо прайшло болей як два месяцы, як я не маю ад цябе ніякіх вестак, можа, ты не пішаш, чы другія якія прычыны. Адкажы тады, можа я цябе чым-небудзь паскарбіў. Я ждаў Раю, якая па тваёй пратэкцыі хацела заехаць да мяне, але не заехала. 23.10 у мяне быў Міша Сінкевіч, сын Віктара, ты да яго пісаў пісьмо, і мы дагаварыліся аб усім неабходным, я даў сваё сагласья, калі ёсць такі закон у Швецыі, я аб гэтым ня знаў. Ён сказаў, што будзе гаварыць з адвакатам. Янка, ты напішы хоць два словы заказным пісьмом, каб я знаў, у чым справа твайго маўчаньня. Я табе адправіў ужо тры пісьма, гэта чацвёртае. Усяго табе добрага.

Да пабачэння, Васіль.

15.12.77 г.

Янка, добры дзень да Цябе!

У мяне да Цябе вялікая просьба, каб ты адправіў гэты ліст да А. Салжаніцына. Справа ў тым, што гэта вялізарнейшы пісьменьнік, які знаёмы з жыццём, і ён, калі згодзіцца, то дапаможа ўкласці вялізарную цікавасць як да чытачоў, так і на пользу обшага ўкладу. Янка, ты мяне прабач, але я хачу напісаць тое, што ў маёй душы ў наступны момант. А ў мяне на душы вось што. Да мяне пішуць вельмі багата людзей, і добрых 50 % прадлагаюць розныя свае паслугі, але абавязкова на якіх-та ўмовах. Чаму гэта так? Адкажы. Другое, я ў наступны момант пры ўсёй маёй жаданасці не хачу пісаць абы-што, а напісаць сур'ёзнае што-небудзь, баюсь, таму што для гэтага ёсць у мяне ўсе асновы. Каб я быў у Англіі чы Амэрыцы, то гэта другая справа, а тут вельмі не надзёжна я сябе чувствую (адчуваю). Вось дажа ты пісаў і перастаў чаму-та. Чаму? Мне дапамога, Янка, матэрыяльная зараз ня трэба, калі трэба будзе, то я здаровы чалавек, і зараблю для сябе, дарам хлеб есці ня буду, але як не хапае падтрымкі маральнай, калі ты знаходзішся ў чужой краіне, а гэта самае найважнейшае. Я трохі разабраўся ў гэтым і сам за 10 месяцаў, але гэтага яшчэ недастаткова! У наступны момант я, Янка, закончыў свае расчёты па турбіне і прыйшоў да поўнага заключнага канца. Калі я выйду, я думаю даць людзям электраэнэргію, самую дзяшовую, самую бязврэдную для акружнай срады, як кажуць, вечную. Гэта не хвастаўство, Янка, і не фантазёрства, гэта 100 % праверанныя даныя, і ў прымітыўных умовах іспытаны. Праўда, трэба будзе яшэ адшліфоўка, але гэта ўжо дэталі маленькія, галоўнае, ідэя мая — правільная была, якая на днях падцвярдзілася маімі праверкамі.

На гэтым і закончу.

Усяго табе добрага, да пабачэння.

В. Сасноўскі.

1.9.1978 г.
Нартэлья

Паважаны мой Янка!

Атрымаў ад цябе апошні нумар «Беларус», дзе прачытаў аб тым, што і мяне счытаюць дысыдэнтам, а не «тэрорыстам». Янка, справа ў тым, што я ніколі не займаўся адкрытымі выступленнямі супраць улады, але я думаю, што я тожа ўнясу свой вопыт і пазнанні для барацьбы з крамлёўскімі анархістамі, але зараз я не магу, таму што калі я маўчаў сорак гадоў, то памаўчу і гэтыя два гады, таму што калі я пачну гаварыць, то я магу і ня выйсці адсюль. Швецыя — гэта не Нямеччына чы Амерыка, я думаю, ты мяне зразумееш? — потым, як зустрэнемся. Вось таму я і ня хочу пакуль чапляць тыя пытанні, на якія я хочу адказаць, але не магу. Бачыш, тут на западзе маюць такую інфармацыю, якая дае магчымасць трохі арыентавацца, але праўдзівай інфармацыі вельмі мала. Я не разумею можа чаго, але як прачытаеш пра розныя здзекі над людзмі і другое, што здзіўляешся над тым, што запад застаецца ў большай частцы пасіўным наглядачом. Чаму? Таму што <u>вялікая палітыка</u> ня хоча ўлазіць у нашы пытаньні, а калі і ставіцца другі раз якое-небудзь пытанне, то Масква толькі павядзе пальцам, і ўсе з гэтым згаджаюцца. Чаму? Вельмі багата гэтых «чаму». Я думаю, што я ўсё-такі можа троху здзьвіну некаторыя напрамкі, правдзівей, думкі некаторых палітыкаў, адкрыю ім вочы на ту «праўду», якую праводзяць у жыцьцё за «чырвонай» сьцяной, а калі яны і к гэтаму застануцца глухімі, то я не завідую <u>ім</u>. Так што дзякую Табе,

Янка, толькі за тое, што Ты сгаджаешся с тым становішчам, якое я заняў. Я не прывёз радастных вестак, а тое, што я скажу людзям, гэта праўда, а Ты сам разумееш, што «нашы» за праўду ідуць на ўсё. Так што хай хлопцы не дзяржаць крыўды на мяне, таму што сказаць хлусню я ўжо ня хочу. А зараз два, тры словы аб сваім жыцці. Мяне маюць хутка перавесці ў другую турму — адчыненага тыпу, тады я напішу Табе, гэта больш свабодная турма, там будзе трохі лягчэй. Шведскую мову я ўжо трохі адолеў, гаварыць медленна ўжо магу, думаю, што калі вазьмуся за ангельскую, калі прыеду, то за два гады вывучу с Божай помашчу. Пішу трохі, як кажуць, раблю наброскі чарнавыя для кніжкі, даю думкі на паперы, а пасля як хто дапаможа, то будзе вельмі інтэрэсная кніжка. Вось такі справы, да палавіны срока мне засталося восем месяцаў, а там Бог дасць і волю.

Шчыра твой сябра, Васіль.

Tillberga
21.01.79 г.

Паважаны мой Янка, добры дзень да Цябе. Атрымаў я ад Цябе 25.9.78 газету, а праз чатыры дні быў адпраўлены ў адкрытую вязніцу. Тут больш свабодна, каждую другую нядзелю атрымліваю двухдзённы водпуск, калі мяне выпусцяць на палавіне срока, то засталося чатыры месяцы. Праведзены час у вязніцы я не правёў як бяздзельнік, вывучыў трохі шведскую мову, хоць і ня меў настаўнікаў (буду мець такую магчымасць пасля асвабаджэння), а так-жа закончыў свой энергетычны праект, праўда, трэба будзе яшчэ пасядзець з праектантамі, калі я найду, з кім заключыць кантракт, але гэта я думаю зрабіць пры помацы як Тваёй, так і другіх нашых людзей, таму што гэтая справа вельмі сур'ёзная. Мне здаецца, Янка, што я найшоў вялікае адкрыццё ў электрычнай праблеме, толькі адна ўстаноўка можа даваць да паўмільёна кв. электрычнай энергіі і каштуе менш, чым сушчаствуюшчыя історнікі на сенняшні дзень. Вельмі хацеў-бы пачуць ад цябе па гэтаму пытанью савет, і другое: засталося да мая, да канца мая, я вельмі хацеў-бы жыць не тут, таму што калі я пачну гаварыць, то мяне насцігне учасць такая, як і балгара ў Лондане, пагэтаму мне патрэбна перабрацца да Вас, а для гэтага я незнаю, што патрэбна, парай. Вось, здаецца, пакуль і ўсё.

Да пабачэньня й з найлепшымі пажаданнямі. Твой Васіль».

Паводле «Ведомостей Верховного Совета СССР» (ад 6 февраля 1980 г.), Прэзідыум Вярхоўнага Савета СССР выдаў загад аб пазбаўленні Васіля Васільевіча Сасноўскага савецкага грамадзянства. Шведскі суд прыгаварыў яго да чатырох гадоў зняволення.

У Нью-Ёрк гэты чалавек ніколі не прыехаў, перарвалася нават лістоўная сувязь. Што здарылася з ім? З яго планамі пра кнігу, з яго вынаходніцтвам? Дый кім ён быў урэшце: дысідэнтам, змагаром з рэжымам? Авантурыстам у пошуках лепшага жыцця? Злачынцам? І як склаўся ягоны лёс па вызваленні? На ўсе гэтыя пытанні яшчэ трэба шукаць адказы.

Лявон ЮРЭВІЧ

Радаводнае дрэва

РОД СТЕЛЛЕЦКИХ В БЕЛАРУСИ

Дворянский род Стеллецких оставил заметный след в русской и украинской истории и культуре. В конце XIX века его представители поселись на Полесье — купили имение Шостаково Брестского воеводства (теперь Каменецкий район).

Село Шостаково в письменных источниках впервые упоминается в 1532 году. В начале XIX века имение принадлежало подполковнику российской армии Павлу Гофмейстеру (умер в 1854 г. и похоронен на католической части кладбища в Каменце). У него арендовал это поместье саксонец, обедневший шляхтич Людвик Траугутт (умер в 1848 г.), женатый на Алоизе Блоцкой. В 1826 году в семье Людвика Траугутта родился сын Ромуальд, будущий повстанец, диктатор Польши. После смерти Павла Гофмейстера имение Шостаково перешло к его сыну Аполлинарию, который, будучи студентом Берлинского университета, стал членом польской патриотической организации в Брестском уезде, был одним из руководителей несостоявшегося в 1846 году заговора. Шостаковское имение одно время было местом пребывания однокашника Аполлинария по Берлинскому университету Иоганна Рера — эмиссара польского революционера Людвика Мерославского. Отсюда они разъезжались по окрестным имениям с целью подготовки восстания. Заговор был раскрыт. Оба заговорщика были арестованы. Аполинарий Гофмейстер (1825–1890) получил 7 лет ссылки, которую отбывал в степном южноуральском городке Орск и где подружился с Тарасом Шевченко. В конце 1850-х годов шляхтич вернулся в своё имение, занялся сельским хозяйством, открыл сельскую школу. В 1863 году Аполлинарий Гофмейстер стал повстанческим начальником Брест-Литовского уезда, уговорил Ромуальда Траугутта, которого хорошо знал с детства, стать во главе кобринского отряда. В 1864 году Аполлинарий Гофмейстер был снова арестован и сослан на каторгу.

Исследователь белорусских парков Анатолий Федорук [1, с. 386] пишет про усадебный дом в Шостаково: «Это было небольшое одноэтажное здание, построенное в формах народного деревянного зодчества, с крыльцом на двух колоннах и белыми ставнями. Дом стоял в окружении парка, который почти сохранился в прежних границах, занимая около 6 га. К небольшому парадному партеру с южной стороны вела неширокая аллея. Перед домом (от него остались руины фундамента) на парковом партере в 1920-е гг. был установлен гранитный валун в память о Ромуальде. Сваленный памятный камень, покрывшийся лишайниками, лежит на небольшом возвышении. На месте утраченной мраморной доски со словами о герое в 2003 г. установлена новая».

Имение Шостаково после подавления восстания было конфисковано в казну, а в 1866 году его купил надворный советник Николай Бекман, который в 1883 году продал поместье капитан-инженеру Семёну Васильевичу Стеллецкому.

Род Стеллецких происходит от запорожского казака Осипа (1640–1710 гг.), который переселился в Харьков. Первым фамилию Стеллецкий носил его правнук Иосаф Зиновьевич (1726–1796), который был православным священником, учителем, другом знаменитого украинского просветителя-гуманиста, философа и поэта Григория Скороводы (1722–1794). Священнический сын, Гаврила Иосафович Стеллецкий (1772–1826), также был священником, как и его два сына: Григорий Гаврилович Стеллецкий (1796–1860) и Стефан Гаврилович Стеллецкий (1812–1870). Можно отметить, что внуками отца Стефана были известный археолог, искатель библиотеки Ивана Грозного Игнатий Яковлевич Стеллецкий (1878–1949) и духовный писатель, священник, профессор богословия Харьковского университета Николай Семёнович Стеллецкий (1862–1919), расстрелянный большевиками.

Средний сын отца Гаврилы, Василий Гаврилович Стеллецкий (1802–1860), служил учителем русской словесности и латинского языка в Тифлисской (Тбилисской) гимназии.

У него было четверо детей: инженер-путеец Иван Васильевич Стеллецкий (1844–1881), генерал Семён Васильевич Стеллецкий (1845–1903), Евгения Васильевна (по мужу Бетулинская) и Наталья Васильевна (по мужу Капица), внуком которой был великий русский физик, лауреат Нобелевской премии Пётр Капица (1894–1984). Внучкой Евгении Бетулинской была известная во Франции и США русская певица Анна Марли (1917–2006), которую французское правительство наградило орденом Почётного легиона. Среди потомков Ивана Васильевича Стеллецкого можно отметить ученого-ветеринара, профессора Белоцерковского сельскохозяйственного института Владимира Ивановича Стеллецкого (1866–1949) и врача Ивана Ивановича Стеллецкого (1869–1932), автора многочисленных книг по медицине. Его сын, Владимир Иванович Стеллецкий (1906–1985), — доктор филологических наук, исследователь и переводчик «Слова о полку Игоревом».

Возвратимся, однако, в Брест-Литовск, где нёс службу будущий генерал Семён Васильевич Стеллецкий. Он закончил Константиновский межевой институт в Москве и Николаевскую инженерную военную академию в Санкт-Петербурге. Служил капитаном-инженером в Брест-Литовской крепости, где строил крепостные бастионы. Во время службы в Бресте капитан изобрёл хлебопекарскую печь непрерывного действия, с вращающимся подом. На Всероссийской выставке 1882 года за это изобретение он был удостоен почётного отзыва.

1 мая 1877 года умерла молодая жена Семёна Васильевича, Екатерина Георгиевна Стеллецкая, которую похоронили на Тришинском кладбище в Бресте-Литовске. Она оставила капитана-инженера с двумя маленькими сыновьями — Борисом и Дмитрием.

Старший сын, Борис Семёнович Стеллецкий (1872–1939), — известный украинский и русский военный деятель, военный историк и редактор журнала «Военно-исторический вестник». Он родился, наверно, в Брест-Литовске, закончил Варшавскую гимназию, Одесское пехотное училище и академию Генерального штаба. В «Воспоминаниях бывшего заведующего передвижным войском по железным дорогам и водным сообщениям Киевского района» Борис Стеллецкий [2, л. 7] писал: «Мой отец был генерал, начальник инженеров Варшавского укреплённого района. Он ни за что не соглашался, чтобы я продолжал его карьеру, считал военно-инженерное дело мёртвым, я долго этого не мог понять, но когда отец мне рассказывал несколько случаев из своей жизни, когда ему приходилось делать не то, что по здравому смыслу необходимо было сделать, а то, что по какому-нибудь недоразумению попадало в проект, то наступала такая апатия к работе, что являлась мысль уйти совсем со службы. От отца я многому научился в практических вопросах, в особенности мне большую пользу оказывал помощник отца А. К. Овчинников, бывший гвардии сапёр…».

Конечно, офицер-инженер Семён Стеллецкий не мог сказать сыну всю правду, в частности о том, что на военном строительстве разворовывались огромные деньги. Поэтому в инженерных войсках трудно было служить честным людям.

Продолжительное время Борис Стеллецкий служил в Киеве, где составил Военно-географическое и статистическое описание Киевского военного округа, участвовал активно в работе киевского отдела Императорского российского военно-исторического общества, был в 1910 году одним из основателей Киевского общества охраны памятников древности и искусства. Целью этого общества было «поиск и охрана всякого рода памятников древности и искусства», территорией деятельности — Бессарабская, Волынская, Гродненская, Екатеринославская, Киевская, Люблинская, Минская, Подольская, Полтавская, Черниговская и Харьковская губернии. Борис Стеллецкий внёс личный вклад в дело изучения, охраны и сбережения Острожского, Дубненского и Клеванского замков, древнерусского городища Белгородка, а также Новгород-Сиверского монастыря и др. Его деятельности по охране памятников древности посвящена специальная статья украинского историка Ларисы Фёдоровой [3].

Полковник Борис Стеллецкий во время Первой мировой войны был начальником военных соединений Дунайской армии Румынского фронта. 25 января 1918 года была провозглашена независимость Украинской Народной Республики. Вскоре, 17–19 марта, генерал-лейтенант российской армии Павел Скоропадский совершил государственный переворот и провозгласил себя гетманом (монархом) Украинской Державы. Борис Стеллецкий входил в ближайшее окружение гетмана, получил звание генерал-хорунжего. С 27 июня по 24 октября он занимал высокий пост — начальника штаба гетмана Скоропадского. При нём была структурирована собственная администрация гетмана, которая получила подробные задания и обязательства. Про это время Борис Стеллецкий написал воспоминания «Гетман Павло Скоропадский. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г. От Грушевского до Петлюры», которые, к сожалению, не опубликованы и хранятся в специальном фонде Стеллецкого в Центральном государственном архиве органов власти и управления Украины [4].

В эмиграции генерал-хорунжий жил в Югославии. Умер Борис Стеллецкий 25 февраля 1939 года в Белграде и похоронен на Новом кладбище.

Дмитрий Семёнович Стеллецкий (1875–1947) — выдающийся русский художник, иконописец, керамист, книжный график и скульптор, член знаменитых художественных объединений «Мир искусства» и «Союз русских художников». Он родился в Брест-Литовске. Вероятно, как и старший брат, окончил Варшавскую гимназию. В 1896 году, как пишут биографы художника, его отца перевели из Варшавы в Санкт-Петербург. В том же году Дмитрий Стеллецкий поступил в Академию художеств, которую окончил в 1903 в звании художника-скульптора. Он увлёкся древнерусским искусством и жаждал создать неповторимый новый русский стиль. Вместе с другом, художником Борисом Кустодиевым, путешествовали по старинным городам, в частности — и по белорусским, изучали архитектуру, древние фрески и иконы. Думается, что интерес к охране памятников древности и искусства возник у его старшего брата, Бориса, под влиянием младшего, художника.

Дмитрий Стеллецкий был ярким представителем неорусского стиля как особого направления искусства модерна. Он особенно любил «Слово о полку Игореве»: переписал его славянской вязью, украшал текст орнаментом и иллюстрациями. Можно предположить, что эта его огромная любовь к знаменитому поэтическому сочинению передалась и двоюродному племяннику Владимиру Ивановичу Стеллецкому — известному исследователю и переводчику «Слова о полку Игореве».

С 1914 года Дмитрий Стеллецкий жил во Франции. Самой значительной его работой в эмиграции стала роспись храма Троице-Сергиева подворья в Париже. В 1925 году по инициативе и при активном участии Дмитрия Стеллецкого было организовано общество «Икона», которое ставило своей целью изучение русской иконописи, проведение выставок иконописцев.

В конце жизни художник ослеп и поселился в доме престарелых. 12 февраля 1947 года знаменитый русский художник Дмитрий Стеллецкий умер. Похоронен он на Русском кладбище в Париже.

Вскоре после смерти первой жены Семён Васильевич Стеллецкий женился на офицерской дочери Софье Васильевне Богдановой (по другим документам Богданская), которая родилась в 1858 году. Её матерью была Анна Соболевская, которая, наверное, происходила из генеральской семьи, так как в 1910 году Борис Стеллецкий передал в архивную комиссию Императорского российского военно-исторического общества документы и служебную переписку генерал-лейтенантов С. и П. Соболевских. Возможно, что дедушкой Софьи Васильевны был генерал-лейтенант Степан Герасимович Соболевский (? — 1847), участник войн против Наполеона.

Нам известны четыре сына Семёна Васильевича и Софьи Васильевны Стеллецких: Василий, Фёдор, Константин и Пётр. Вероятно, с целью оздоровления детей в 1883 году

Семён Стеллецкий купил небольшое имение Шостаково (35 км севернее Бреста) недалеко от Беловежской пущи, в котором в летние месяцы жило многочисленное семейство. В трех верстах, в селе Церковники, находился православный храм. Супруги Стеллецкие материально помогали церкви.

Где-то в середине 1880-х годов Семён Стеллецкий был переведён в Варшаву, и в чине полковника служил начальником инженеров Варшавского укреплённого района. Под его руководством строились военные укрепления, а также мосты через Вислу и др. Биографы художника Дмитрия Стеллецкого пишут, что в 1896 году его отца перевели в Санкт-Петербург. Этот вопрос ещё надо уточнять, так как в 1898 году инженер-полковник Семён Стеллецкий возглавлял в Варшаве различные губернские строительные комиссии. Вскоре полковнику присвоили воинское звание генерал-майора.

В 1903 году генерал Семён Васильевич Стеллецкий умер, его похоронили возле часовни на приходском кладбище села Церковники, которое находится по дороге из Церковников (сейчас Речаны) на Шостаково.

После смерти генерала владельцем имения стала его вдова Софья Васильевна Стеллецкая. Расскажем об её сыновьях.

Константин Семёнович Стеллецкий родился в 1883 году, наверное, в Брест-Литовске. Получил инженерное образование. В 1922 году он открыл в Бресте фабрику деревянных изделий, на которой изготовляли столярные изделия, в частности двери, окна и т. п. Константин считал себя украинцем. Когда в Бресте в 1923 году было создано украинское культурно-просветительское общество «Просвита на Полесье», то он бесплатно поставил двери и окна для ремонта здания, в котором размещалась организация. Со временем его бизнес пошёл на убыль, и в 1934 году Константин Стеллецкий переселился в Пинск. Можно, предположить, что во время войны он эмигрировал на Запад, где и умер в 1952 году. Известно, что у него был сын Семён Стеллецкий (1911–1969).

Фёдор Семёнович Стеллецкий родился в 1887 году, наверное, в Варшаве. Он также получил инженерное образование. В межвоенное время жил с семьёй в имении Шостаково — в отдельном флигеле. Фёдора Стеллецкого избрали войтом гмины Ратайчицы. В 1928 году он вместе со Станиславом Наданским в колонии Выгнанка создал кооперативную сберегательную кассу Стефчика, в которой занял пост председателя. В том же году было создано кооперативное общество по переработке и продаже молока (млечарня) «Стелля», резиденция которого размещалась в усадебном доме имения Шостаково. Создателями кооператива были все те же: Фёдор Стеллецкий и Станислав Наданский. Кроме того, Фёдор Стеллецкий был председателем сельскохозяйственного кружка в Ратайчицах, задачей которого было распространение среди местных землевладельцев сельскохозяйственных знаний и передовых технологий.

После того как Фёдор Стеллецкий перестал быть войтом гмины, он вместе с семьёй выехал в Варшаву. Его первая жена умерла, оставив дочку Алю. Во второй раз Фёдор Стеллецкий женился на Анне Степановне, родившейся в 1894 году. У них была дочка Майя (Мария), которая родилась в 1922 году. Ещё недавно она (по мужу Мария Голембёвская) жила в польском городе Зелёна Гура, была редактором журнала «Pionierzy».

О третьем сыне, Петре Семёновиче Стеллецком, известно очень мало: до революции был земским начальником в Каменце-Литовском и владел имением Волковичи Брестского уезда.

Старшим сыном Семёна Васильевича и Софьи Васильевны был Василий Семёнович Стеллецкий. Он родился в 1881 году, вероятно, в Брест-Литовске. Наверное, учился в одной из варшавских гимназий. Можно предположить, что Василий Стеллецкий получил сельскохозяйственное образование, так как его родители готовили сына к управлению имением. Действительно, после смерти отца он стал управляющим имения. И, как

видно, хорошим. В начале XX века было создано Брестское сельскохозяйственное общество. В 1911 году Василий Стеллецкий стал кандидатом в члены Совета этого общества, что означает: молодой землевладелец пользовался авторитетом среди местных помещиков, чего можно было добиться умелым и прибыльным ведением своего хозяйства. В Национальном историческом архиве Беларуси (Гродно) хранится документ [5, л. 3, 4], который характеризует экономическое состояние имения в 1911 году:

Имение Шостаково — 436 десятин (пахотной — 387 дес., сенокосной — 22, лесной — 17, усадебной — 10).

Ежегодно засеивается рожью — 97 дес.; пшеницей — 10; овсом — 67; ячменём — 5; картофелем — 50; клевером — 50; лубином[1] — 22; шпергелем — 22; рапсом — 49, викою — 11; бураки[2] и морковь — 4.

Урожай с десятины средний за пять лет с десяти: ржи — 100 пудов, овса — 110, пшеницы — 90, ячменя — 95, картофеля — 1000.

Рабочих лошадей — 24, быков — 2, коров — 100 (80 дойных), свиней — 40.

Ветряная мельница.

Ежегодный доход

От полеводства:

от продажи 7000 пудов ржи по 75 коп. за пуд 5250 рублей
– // – 1000 – // – овса по 100 коп. // 1000 р.
– // – 500 – // – пшеницы по 100 коп. // 500 р.
– // – 25 – // – клевера по 10 руб. // 500 р.
– // – 3000 – // – картофеля по 12 коп. // 3600 р.

———————

10 600 р.

От огородничества и садоводства 2000 руб.

От скотоводства:

От продажи 10 бракованных коров по 80 руб. за штуку 800 руб.
– // – нагула волов 2500 р.
– // – молочного хозяйства и телят 4800 р.
– // – свиноводства 1500 р.

————

9600 р.

От мельницы 50 р.

————————

всего 22 250 р.

Расход.

На полеводство: вспашка осенью и на посевы, боронование, вывоз удобрений, уборка, молотьба 3800 руб.

Удобрения минеральные 2000 р.

На сенокошение 250 р.

На огородничество и садоводство 1000 р.

На скотоводство:

содержание пастухов 500 р.

молочное хозяйство 2500 р.

покупка скота для нагула 200 р.

построек 300 р.

Ремонт: мертвого инвентаря 300 р.

[1] Так в документе назван люпин.

[2] Так в документе названа свёкла.

живого – // – 600 р.
За страхование построек 150 р.
На уплату повинностей 120 р.

Итого 13 520 р.
Чистый доход 8730 р.

А за уплатою срочных платежей кредитному учреждению в год 1216 р. 50 коп. остаётся 7513 р.

<…> Постройки: господский каменный дом крытый гонтом, жилой дер. дом для эконома крытый гонтом, два дер. дома для рабочих крытых гонтом, 2 скотных сарая, кладовая с погребом дерев. крытая гонтом, сарай для сена, хлев для свиней, свинушник, курятник, дровяной сарай, хата для запаривания корма, дом для рабочих, конюшня. 2 скотных сарая, сенный сарай и хлев для свиней крыт соломой, а остальные гонтом.

Мёртвый инвентарь: конная молотилка, 2 косилки, 3 сеялки, зерносушилка и большой комплект разных видов плугов и борон, 2 крытых экипажа, бричка, дрожки, сани, возы и проч.

Можно предположить, что во время Первой мировой войны Василий Стеллецкий и его мать эвакуировались вглубь России, а имение было разграблено, хозяйственные постройки сожжены, поля заросли лесом и кустарником. Чтобы восстановить имение, необходимы были большие деньги, которых не было.

По всей вероятности, в межвоенное время имение Шостаково не относилось к образцово-показательным. Об этом свидетельствует тот факт, что к 1933 году в имении осталось всего 180 гектаров земли (пахотной — 138 га, луговой — 22, леса — 8, сада — 12). 180 га — не случайная цифра. Землю помещик продавал не только потому, что требовались деньги. Дело в том, что в соответствии с польским законом о парцеляции, дроблению и продаже подлежали земельные владения, площадь которых была более 180 га и в которых не осуществлялось, например, племенное скотоводство или семеноводство перспективных сельскохозяйственных культур. Парцеляции, в первую очередь подлежали также нерентабельные и низкорентабельные владения.

Имение Шостаково оценивалось тогда в 200 000 злотых, в нём служило 8 человек. Его владельцам, чтобы выкрутиться, приходилось занимать деньги. Средства шли не только на хозяйственные и неотложные бытовые нужды. Некоторая часть их прогуливалась (Василий Стеллецкий имел нетрадиционную сексуальную ориентацию и раз в месяц выезжал в Варшаву или Брест, чтобы гульнуть).

Василий Стеллецкий ещё до революции познакомился с авантюристом, «князем» Львом Троекуровым-Лыщинским (1888–1945), которого польская полиция подозревала в незаконном присвоении княжеского титула, мошенничестве, убийстве и шпионаже в пользу Германии. Отметим, что Лев Троекуров-Лыщинский был довольно известным русским поэтом, издал несколько поэтических сборников, написал интересные мемуары. В 1925–1926 гг. Василий Стеллецкий управлял «княжеским» имением Стаховка на Волыни и остался должен «князю» 2000 злотых. В счёт долга он разрешил Троекурову-Лыщинскому, который часто приезжал в Шостаково, заложить в своем имении рыбные пруды. К 1933 году имение было разорено и выставлено на продажу, но так и не было продано. Вероятно, Стеллецкие где-то нашли деньги, чтобы хотя бы частично оплатить долги.

Вообще, Стеллецкие (их шостаковцы называли Стрельские) были очень добрыми людьми, и местные жители и сейчас тепло о них отзываются. Когда в Церковниках сгорела церковь, то Стеллецкие отдали свой амбар для перестройки его в церковь. По преданию, в церкви была икона, написанная знаменитым художником Виктором Васнецовым. Вероятно, эту икону написал Дмитрий Стеллецкий.

Шостаково — деревня небольшая (в 1930-х гг. в ней жило 170 человек). В ней не нашлось дома для начальной повшехной школы, и тогда Стеллецкие выделили часть усадебного дома под школу. Учительницей там была опытный пожилой педагог Северина Язвинская.

Софья Васильевна Стеллецкая лечила крестьян, давала им бесплатно лекарства. Польская полиция характеризовала Стеллецких как русификаторов и русских монархистов, но лояльных к власти.

2 января 1939 года Софья Васильевна Стеллецкая умерла, её похоронили рядом с мужем. К сожалению, памятники на их могилах и сами могилы недавно уничтожены. Кто-то из местных жителей похоронил там своих родственников, хотя на самом кладбище много свободной земли. Ради престижного места возле часовни люди забыли о Боге и совести.

Софья Васильевна имение целиком завещала своему любимому сыну Василию. Когда в сентябре 1939 года Красная армия подходила к Шостаково, Василий Стеллецкий выехал в Польшу. Об его дальнейшей судьбе рассказала местная жительница Анна Кирилловна Лискович. После прихода немецких оккупантов в 1941 году Василий Стеллецкий вернулся на родину. Немцы назначили его управляющим хозяйством, которое организовали на базе имения. Он, конечно, помогал местным жителям, защищал их от произвола немецких властей. Шостаково тогда входило в состав Восточной Пруссии, поэтому оккупационный режим здесь был немного легче, чем на остальных оккупированных территориях Беларуси: в генеральном округе «Беларусь» рейхскомиссариата «Остланд» и в рейхскомиссариате «Украина». Да и жизнь была там поспокойнее, так как Восточная Пруссия отделялась от остальных белорусских земель границей с таможенным контролем. Охранялась она пограничниками. Поэтому оккупанты называли эти земли «зоной мирной жизни».

Летом 1944 года, во время наступления советских войск, деревня Шостаково полностью сгорела. Василий Стеллецкий пригласил всех жителей деревни жить в его доме, а сам переселился во флигель. Он уже тогда тяжело болел (вероятно, его постигла болезнь Паркинсона, так как у него тряслись руки, и он не мог даже поднести ложку ко рту). В конце 1944 года в 12 часов ночи приехали чекисты и арестовали немощного и беспомощного старика. Есть основания полагать, что он не дожил даже до суда.

После того как местные жители отстроились, в господском доме разместилась школа. Вначале она была украинской, что интересно, так как до границы с Украиной довольно далеко. Здание школы ветшало, упала крыша. Некоторое время здание стояло пустым, а в 1960-х годах его полностью растащили местные жители. Сохранился усадебный парк, страшно неухоженный и заросший. В парке ещё различима неширокая въездная аллея, видны остатки фундамента господского дома. Рядом, на поляне, стоит камень с новой таблицей, недавно торжественно установленной польскими организациями при участии потомков национального героя Польши. На таблице написано, что в этой местности родился сын Полесья — Ромуальд Траугутт.

Литература

1. Федорук А. Старинные усадьбы Берестейщины. Минск, 2004.
2. Центральный государственный архив органов власти и управления Украины (ЦГАОВиУУ). Ф. 4547. Оп. 1. Д. 3.
3. Федорова Л. Стеллецький Борис Семенович — маловідомий діяч пам’яткоохоронного руху в Україні // Краєзнавство. 2011. № 2. С. 268–273.
4. ЦГАОВиУУ. Ф. 4547. Оп. 1. Д. 1.
5. Национальный исторический архив Беларуси (Гродно). Ф. 27. Оп. 1. Д. 473.

Александр ИЛЬИН

Калектыўнае

21/IV-29 6

Адаме!

Пасылаю табе паэму — „Браніславу". Калі [illegible] яе ў № 4. Ці атрымаў ты пасланы мною [illegible] і ці ён табе спадабаўся? Абавязкова дай яго ў № 4, а то [illegible] мала [illegible] з [illegible].

[illegible] грошы на [illegible]. [illegible] — 170 руб. [illegible] (18 × 15). [illegible] — [illegible] 70–80 ([illegible]). [illegible] мне ў [illegible] ганарару.

[illegible] з [illegible] мне [illegible] работы ў [illegible] [illegible], [illegible] дон-кіхотнага. У [illegible] 5 [illegible], ці [illegible] мне ў Менск. [illegible] работу — [illegible] але я не [illegible] [illegible]. Падумаю. [illegible]

[illegible] мой [illegible]. [illegible] добрага ў цябе? [illegible]. [illegible] нашых. [illegible] і [illegible].

Цалую [illegible]

МАТЭРЫЯЛЫ ДА БІЯГРАФІІ ПІСЬМЕННІКАЎ НАШАНІЎСКАГА ЧАСУ (паводле ф. 368 Літоўскага цэнтральнага дзяржаўнага архіва)

Мяне заўсёды бянтэжыла ў нашым літаратуразнаўстве схільнасць да зухаватых абагульненняў. Калі савецкі час яшчэ ствараў для такой метадалогіі падставы, імкнучыся засунуць увесь светапарадак пад адну накрыўку марксісцка-ленінскай тэорыі фармацый і класавай барацьбы, то сёння сінтэтычныя выкладкі выглядаюць больш чым дзіўна. Прынамсі ў нас, у нашай філалагічнай навуцы, якая ў адрозненне ад многіх іншых не прайшла фазы франтальнага збору, каталагізацыі і публікацыі фактычнага матэрыялу па гісторыі літаратуры. Дагэтуль яшчэ можна знайсці невядомыя аўтографы Купалы, Коласа, Багдановіча, а тыя пісьменнікі, якім менш пашчасціла з міфалагізацыяй і бронзавымі пастаментамі, наогул застаюцца ў глыбокім падполлі, амаль не даследуюцца і прышпільваюцца толькі праз коску — як падмацаванне да чыйгосьці чарговага абагульнення па пэўным перыядзе развіцця літаратуры.

Так вядзецца справа нават у найбольш «зорным» і «пастаментавым» перыядзе — «нашаніўстве». Кожны, хто займее 5 выпускаў факсімільнай «Нашай Нівы», уразіцца колькасці незнаёмых прозвішчаў і псеўданімаў пад апавяданнямі, нарысамі, вершамі. Можна, канечне, усміхнуцца і сказаць, што многія з гэтых аўтараў «заслужана забытыя», але, гаворачы пра нашаніўства, трэба разумець усю важнасць гэтага часу, у якім фактычна адбывалася нараджэнне рэгулярнай літаратуры і нараджэнне праекта незалежнай Беларусі, завершанага ў 1991 годзе. Кірункі, якія прапаноўвалі малавядомыя цяпер нашаніўцы (не з першых шэрагаў), патэнцыйна маглі стаць дамінантамі новай беларускай эстэтыкі і ўсяго беларускага руху. Творчыя метады Купалы, Коласа, Багдановіча, Гарэцкага, Бядулі, якія праз «Нашу Ніву» працялі ўсю беларускую літаратуру ХХ стагоддзя, атачалі менш уплывовыя, як казаў Максім Багдановіч, «слаі». І даследаванне гэтых слаёў дагэтуль працягвае ісці вельмі марудна: і цяпер застаюцца ў архівах неапублікаваныя іх творы, лісты, матэрыялы да біяграфіі. Маю цвёрдае перакананне, што толькі тады, калі будуць сабраныя ў персанальныя кніжкі, уведзеныя ў навуковы ўжытак усе творы і лісты нашаніўцаў, філалогія атрымае магчымасць зразумець гэты найважнейшы для нацыянальнай літаратуры перыяд у поўным сэнсе гэтага слова.

Сховішчамі Літоўскага цэнтральнага дзяржаўнага архіва я зацікавіўся, прачытаўшы на сайце газеты «Наша Ніва» артыкул Алеся Смаленчука «Невядомыя лісты Багдановіча, прамовы Тарашкевіча, дакументы БНР — у Вільні ляжаць скарбы»[1]. Знаходка двух лістоў Максіма Багдановіча давала надзею і на іншыя цікавыя аўтографы пісьменнікаў-нашаніўцаў. Таму, упершыню трапіўшы ў Вільню, выправіўся ў падарожжа праз увесь Антокаль, у ЛЦДА. І не пашкадаваў: удалося знайсці тры невядомыя паштоўкі Янкі Купалы 1909 года, некалькі паштовак Максіма Гарэцкага, Сяргея Палуяна, Алеся Гаруна, Каруся Каганца і шмат каго яшчэ.

Рэдакцыйны архіў «Нашай Нівы», як вядома, расцярушаны па некалькіх фондах. У прыватнасці, частка яго знаходзіцца ў Беларусі — у БДАМЛМ і ў Музеі Янкі Купалы. Аснова — у вядомым фондзе № 21 віленскай акадэмічнай бібліятэкі Урублеўскіх.

---

[1] У часе вёрсткі прайшла інфармацыя пра хуткае з'яўленне зборніка «Дакументальная спадчына Беларусі XIV–XX стагоддзяў» (Мінск: НГАБ, 2014), дзе будзе змешчаны артыкул А. Смаленчука «Віленскія знаходкі: дакументы па гісторыі беларускага друку пачатку ХХ стагоддзя ў фондах Літоўскага цэнтральнага дзяржаўнага архіва» з аглядам фондаў, без публікацыі асобных адзінак.

Зборы ЛЦДА ўтрымліваюць 4 справы з уласна рэдакцыйным архівам «Нашай Нівы» пераважна за 1909 год і паасобныя матэрыялы нашаніўскай пары ў калекцыях Івана і Антона Луцкевічаў.

Чатыры папкі ў фондзе № 368 — быццам бы і няшмат, але ў той жа час гэта каля 600 лістоў у рэдакцыю «Нашай Нівы»; гэта амаль 90 старонак службовага дзённіка сакратара рэдакцыі за студзень — красавік 1912 года, у якім дзень за днём пазначаны скаргі карэспандэнтаў і просьбы падпісчыкаў, у тым ліку вядомых пісьменнікаў. Тут жа — унікальны збор адрасоў, куды высылалася «Наша Ніва»: Італія, Амерыка, Уладзівасток, вайсковыя часткі імперыі, сібірскія ссыльныя пасяленні. Спадзяюся, уся гэтая геаграфія будзе некалі прааналізаваная адмыслова. А пакуль звернемся да невядомых эпісталаў Купалы.

1909 год — невясёлы час для будучага класіка. Пакінуўшы працу на зямлі і ў бровары, Купала шукае больш-менш інтэлектуальнага занятку. Браты Луцкевічы выклікаюць яго ў Вільню і ўладкоўваюць памочнікам бібліятэкара ў віленскую прыватную бібліятэку Б. Даніловіча «Знание», а таксама даюць падпрацоўку ў рэдакцыі. З нейкіх нявысветленых прычын Даніловіч урэшце пераводзіць Купалу аканомам у маёнтак Бенін Навагрудскага павета. Не варта лічыць гэта павышэннем па службе, хутчэй за ўсё, сітуацыя падобная на добразычлівую высылку. Поўны збор твораў Купалы падае, што ў Бенін паэт трапляе ў «кастрычніку, да 15-га». Адшуканыя лісты са штампам «Паштовая станцыя Любча» даводзяць, што ў маёнтку Купала быў ужо 31 жніўня 1909 года.

№ 1. Рэдакцыі «Нашай Нівы»[2]

Дзядзьки

Высылайце як пісаў Нашу Ниву і прышліце агентскіе условія. Надзеюся устроіць агентуру — НН. Калі атрымаеце № «Przegląd Krajowy» у каторым будзе аба мне, то прышліце.

Ваш ЯК

31/VIII 1909 г.

Агентуру НН не трэба блытаць з шпіёнскай агентурай: фактычна гэта аналаг распаўсюдніка. Агенцкая ўмова — пасведчанне, выдадзенае рэдакцыяй, што імярэк распаўсюджвае афіцыйна дазволеную газету. Янка Купала згадвае кіеўскі польскамоўны часопіс «Przegląd Krajowy»: там у жніўні 1909 года быў апублікаваны артыкул Е. Янкоўскага «Песняры маладой Беларусі», які ўтрымліваў нямала кампліментаў на адрас Купалавай паэзіі.

Наступная паштоўка ад 29 верасня 1909 года адрасавана персанальна Вацлаву Ластоўскаму:

№ 2. У рэдакцыю «Нашай Нівы». Пану В. Ластоўскаму[3]

29/IX 09г.
Бенін

Паночку!

Змяніце адрэс п. Павалу і мне і высылайце: п[аштовая] ст[анцыя] Любча Мінск[ай] губ[ерні] Новогрудск[ага] у[езда]. У Навагрудку затрымліваюць і не пускаюць газэты у Вселюбскае валасное управл[енне]. Лісты можэце адрэсаваць у Вселюб.

Ваш І. Луцэвіч

P. S. Віншую Пана Імянінамі хоць спазніўшыся. У Вільні на сваё безгалоўе забыўся гэтага зрабіць. Я. К.

---

[2] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 3. Арк. 57 — 57 адв.

[3] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 3. Арк. 109 — 109 адв.

Pamieszczajc wierszy maje tolki tyje katoryje mozna biez paprawak
Kaftana nie kuplajcie

Тут ёсць і загадкавыя месцы. Хто такі пан Павал, які, відаць, працаваў у Беніне разам з Купалам? На сёння гэта незразумела. Які кафтан мае на ўвазе Янка Купала, чаму ён не раіць яго купляць? Тут, магчыма, адгалосак пабытавых віленскіх размоваў Купалы і Ластоўскага, а можа, і нейкі шыфр, зразумелы толькі ім. Цікава і тое, як удавалася абысці паштовыя павятовыя «рагаткі»: дасланыя на дакладную паштовую станцыю беларускія выданні не затрымліваліся. Ёсць тут і прыхаваная скарга Купалы: відаць, некаторыя вершы былі папраўленыя рэдакцыяй, таму паэт просіць друкаваць толькі тыя творы, якія правіць не трэба.

Апошняя з адшуканых паштовак Купалы датуецца 7 кастрычніка 1909 года:

№ 3. Рэдакцыі «Нашай Нівы»[4]

Любча 7/X 09г.

Паны —

У мяне нічога новаго, гібею.
Асталіся ў ред[акцыі] 3 песьні, прысланные с Гриневичем с суполкі. Адшукайця і зараз же вышлице на Любчу заказной бандерольлю. Хачу ў гэту нядзелю выслать. Калі німа атпішыце небавам.
Ваш И. Л.

Папрасіце Ред[акцыю] каб мяне пан Даніловіч скарэй ад гэтуль выбавіў

Тут мы бачым змрочныя матывы: Купала яўна хоча выбрацца з нелюбімай працы ў Беніне. Песні, якія дасылаў з суполкі «Загляне сонца і ў наша ваконца» Антон Грыневіч, мажліва, паспрыялі больш шчыльным кантактам Купалы з Пецярбургам. Неўзабаве Грыневіч выдасць зборнік беларускіх песень з нотамі. Трэба думаць, што Купала быў своеасаблівым рэдактарам і рэцэнзентам гэтай кнігі. У архіве знайшоўся і ліст Антона Грыневіча ў «Нашу Ніву» ад 25 кастрычніка 1909 года, дзе ён між іншым гаворыць: «Я паслаў Я. Купале ліст у бібліотэку Знаніе, але яго там ужо нема, дык можэ вы атрымалі, — калі атрымалі — прашу перэслаць разам іс пасылаемым, натпісаўшы яго адрэс. Ад гэтых лістоў залежыць пачатак друку беларускіх песьняроў, дык прашу не забыцца. Аб ім тутака стараімся». Стараліся для Купалы недарма: неўзабаве ён стане працаваць у Пецярбургу, у суполцы «Загляне сонца…». Стараецца і сам Купала: у Вільні, куды ён вяртаецца 6 лістапада, яму месца няма, у тым ліку і ў рэдакцыі «Нашай Нівы», таму колькі тыдняў ён жыве, імаверна, на грошы, зробленыя ў Беніне. 21 лістапада ён піша ліст Браніславу Эпімаху-Шыпілу, ліст, відаць, далёка не першы: «Даруйце, што асмельваюся так часта Вам дакучаць, але што я, гаротны, зраблю, калі маё паганае палажэнне да гэтага змушае. <…> Што добрага чутно аб маёй справе? Я ў Вільні доўга не магу трымацца, а так шчыра хацелася б не загінуць і пажыць дзе-небудзь у культурным мейсцы… Калі нічога зноснага не прыдумаеце, то такі папраўдзе са мной кепска будзе». Намаганні Антона Луцкевіча, самога Купалы і Антона Грыневіча даюць плён. 2 снежня Уладзімір Самойла паведамляе Шыпілу, што Вацлаў Іваноўскі бярэ Купалу на працу ў суполку. 4 снежня Купала прыязджае ў Пецярбург і прапісвае пашпарт па адрасе «Загляне сонца…». Наступныя тры гады ён пражыве на кватэры Браніслава Эпімаха-Шыпілы.

---

[4] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Арк. 12 — 12 адв.

Так скончыўся трывожны для Янкі Купалы 1909 год. Поўны збор твораў падае першым вышэйзгаданы ліст Купалы ў Пецярбург ад 21 лістапада. Цяпер, трэба думаць, варта крыху ўдакладніць эпісталярны раздзел і паставіць паштоўкі Купалы ад 31.08, 29.09 і 7.10 1909 года, дасланыя ў рэдакцыю «Нашай Нівы» з маёнтка Бенін, пад № 1, № 2 і № 3.

* * *

Акрамя невядомых купалаўскіх паштовак у Літоўскім цэнтральным дзяржаўным архіве знайшліся і яшчэ некаторыя згадкі пра Янку Купалу і іншых беларускіх пісьменнікаў. Па сутнасці, тут варта гаварыць не толькі пра літаратараў, але і пра ўвесь «беларускі свет» 1910-х гадоў.

Гаворка — пра сакратарскі дзённік «Нашай Нівы»[5]. Гэта доўгія палоскі паперы з неперарыўнымі датаванымі запісамі ад 14/I да 26 красавіка 1912 года і палоска Л. 99 — 99а за 29/IX — 20/X 1912 г. Усяго на палосцы 4–5 кароткіх запісаў, кожны лісток запаўняўся з абодвух бакоў. Дзённік уяўляе з сябе ўнікальны збор карэспандэнтаў «Нашай Нівы» з кароткімі заўвагамі сакратара рэдакцыі. Дзякуючы яму можна з пэўнасцю ўзнавіць аб'ём і геаграфію рэдакцыйнай карэспандэнцыі ў першай палове 1912 года, узнавіць адрасы падпісчыкаў і аўтараў «Нашай Нівы», няхай фрагментарна, але зразумець сутнасць просьбаў, з якімі сутыкалася рэдакцыя кожны дзень.

Каб даць уяўленне аб гэтым надзвычай важным дзённіку, падамо тут частку запісаў пра найбольш вядомых асоб — Янку Купалу, Якуба Коласа, Ядвігіна Ш., Каруся Каганца, Гальяша Леўчыка, Янука Дарашкевіча, Сцяпана Пятэльскага, чальцоў суполкі «Загляне сонца і ў наша ваконца» і інш.

16/I

Напісаць да Леўчыка, ці у Вітэбск да каго, каб даведацца адрэс Пщолкі і трэба было-б хіба выпісаць тые беларускіе брашуркі каторые ён выдаў па беларуску для прадажы у нас[6].

20/I В. Э. Лычковскій

Просіць выслаць яму (П. Ст. Красное Вилен. губ. — ім. Ракуціовщина) накладной платай календароў за 3 рублі. Р. літ.[7].

24/I

СПб. Суполка

а) Не атрымалі № 3 Н. Н.

б) Просяць выслаць календары 50+50

г) 9/XII прасілі выслаць 25+25 календароў. На Ст. Полоцк Броніславу Столыгво ці выслана?

Просяць высылаць «Н. Н»

I. ад 1/I 1912 1/I 1913 г. С. Петербург, Малая Посадская № 15 кв. 106. А. К. Беніславскому

II. С. Петербург. Стремянная № 6, кв. 10. Л. Ястржембскому ад 1/I 1912 1/I 1913.

Грошы запісаць на рахунак суполкі.[8]

---

[5] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 56 — 99 адв.

[6] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 57.

[7] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 59.

[8] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 62.

27/I
П. Ст. Раков. Мінск. губ.
Кс. Астрамовічу выслаць накл. плат.
1 Міхалка
1 Сватаньне
1 Модны шляхцюк[9].

28/I
Выслаць № 43, 44, 50, 51, 52 Н. Н. за 1911 г.
Гродно. Городничанская 14–3
Л. Сивицкой[10].

8/II
Ст. Радашковічы
Минск губ.
им. Карпиловка
Антону Левицкому
Паслаць № 50 «Н. Н.» 1911 г.[11].

9/II
С. Петербург.
В. Остров. 4я лінія д 45 кв 16
Ивану Луцэвичу русск. лит
1907 году
№ 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32
1909 № 33, 37 польск. і руск.
1910 № 24–28 — // —
1911 № 51–52 — // —
2+2 календары 1910
1+1 календар 1911[12].

Ст. Лунинец Минск. губ.
Учителю Филиповичу
для Якуба Коласа.
Паслаць № 5 Н. Н.[13].

23/II
Гальяш Леўчык
Прыслаӣ за абвесткі Шуманскаго
За «Н. Н.» падписка Мікалая Мирскаго у Варш. на падмогу Н. Н.
4.50
3 —
13.35[14].

---

[9] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 65.
[10] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 66.
[11] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 72.
[12] Тамсама.
[13] Тамсама.
[14] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 76.

23/II
Кастровіцкі (Каганец) жаліцца, што дагэтуль дастаў усяго толькі № 1 і 2 «Н. Н.»
Ці яму высылаецца і чаму ён не дастае?[15].

79-адв
1/III
П. ст. Лунна
Гродн. губ.
д. Струга (Струги)
Степан Петельскій
На падписку ад 1/I да 31/XI 2. 50
За календарь 1.50
пераводам[16].

2/III
Суполка пішэ што 12 экз. «Дудкі(л)» далі п. Івану у рукі.
Просіць выслаць 25+25 Гістор. і запісаць на іх рахунак падпіску ад 1/III да I/IX 1912 г.
С-Петербург
В. О. 6я лінія № 17 кв 37
Адэля Курылёнак[17].

8/III
Суполка СПб
Просіць выслаць Гісторыі 25+25. Ян Баршчэўскі 100+100. Песьні-жальбы 50[18].

10/III
С. Петербург
В. О. 4 линия д № 45 кв 16
Ив. Луцевичу
№ 25 «Н. Н» 1911 г.[19].

16/III
К. Костровицкі (гл. падп.)
1 Пчеліна жывёлка малая, а карысці дае многа
1 Як рабіць рамовые вульлі
Прыслаў марак на 36 к.[20].

16/III
Масква
Книжный склад «Ступени Знанія»
Мясьніцкая д. 5 фл. 6
Назару Бываевскому
Беларускі лемэнтар 6
Першае чытаньне 6

[15] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 76 адв.
[16] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 79 адв.
[17] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 80.
[18] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 84.
[19] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 85 адв.
[20] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 86 адв.

Другое чытаньне	25
Гісторыя Беларусі	60
Песні Грыневіча (л)	30
	121

Прыслаў пераводам 1.50[21].

19/III
Перамена адрэсу
П. Ст. Стобцы Минск. губ.
К. Мицкевічу
До востребованія[22].

31/III
гор. Киренск Иркутск. губ.
политическ. ссыльному
О. Е. Лосику
накладн. плат.

1 Пан Тадэуш (л)	25
1 Шчэроўскіе даж. (л)	20
1 Гапон (л)	15
1 Вечарніцы (л)	20
2 Гісторыя Бел.	120
1 Песеньнік	15
1 Песьні Гр.	30
1 Колькі сл. аб апратцы	10
1 Жалейка	50
1 Гусьляр	50
1 Адвечная песьня	20
1 Песьні-жальбы	30
1 Дудка	25
1 Смык	20
1 Гутаркі аб небі	15
1 Ян Баршчэўскі	20
1 Модны шляхцюк	25
1 Міхалка	35
1 Календар 1910	15
1 — // — 1911	15
1 А хто там ідзе	10
	5.95
Прыслаў	2.50
	3.45[23].

8/IV
Кринкі Гродз. губ.

[21] Тамсама.
[22] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 87.
[23] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 88 адв.

І. Дарашкевіч
атаслаў 50 к. маркамі за календары. Запісаць у рахунак[24].

г. Валкі
Харковск. губ.
Ломоносовская ул. д. № 1
Кондрат Лейко
Выслаць 5 № № «Н. Н.» дзе быў надрукаваны расказ «Успамін» К. Лейко[25].

11/IV
П. ст. Узляны Минск. губ. им. Замосце Александру Ельскаму
накладн. плат. выслаць за 3 р. пісулек: Марцінкевіч, Богушэвіч і інш.

Варшава Шопена 18 Проф. Е. Ф. Карскому
1 Гутаркі аб гаспадарцы
1 Як бараніцца ад хал.
1 Як рабіць вульлі
1 Аб гаспадарцы на[26].

Як бачым, асноўны масіў карэспандэнцыі мае адну тэматыку: падпіска на газету, высыланне старых нумароў, скаргі на затрымку свежых. Таксама са складоў Вільні замаўляліся беларускія кнігі і паштоўкі — не толькі віленскія, але і выпушчаныя ў Пецярбургу выданні. Зразумела, што ў сакратарскі дзённік тэзісна заносілася тое, што бралася да выканання: сам змест перапіскі сюды фактычна не трапляе. Аднак і гэтая знаходка можа шмат чым дапамагчы гісторыкам літаратуры і гісторыкам нашаніўства наагул. Датычна запісаў пра Янку Купалу можна выказаць меркаванне, што шэраг старых нумароў «Нашай Нівы» спатрэбіўся яму для таго, каб займець уласны поўны камплект газеты (альбо ён рабіў такі камплект для Браніслава Эпімаха-Шыпілы). Нельга не пашкадаваць, што дзённік стаў даступным для вывучэння толькі цяпер, бо тады багдановічазнаўцам не давялося б так доўга шукаць адрас маёнтка сваякоў Антона Луцкевіча, куды адвезлі маладога паэта: у дзённіку размяшчэнне Ракуцёўшчыны пазначана вельмі дакладна.

* * *

Тая невялікая частка архіва «Нашай Нівы», якая знаходзіцца ў ЛЦДА, збольшага датуецца 1909 годам. Год гэты — пераходны для рэдакцыі і для ўсёй беларускай літаратуры. Найпершым яго дасягненнем падаецца адваяванне для друку вершаў Максіма Багдановіча, якія выцягнуў з архіва Сяргей Палуян (1890–1910), малады публіцыст і крытык. Імя яго ведае кожны студэнт філфака, аднак калі ён зазірне ў невялікі аднатомнік Палуяна «Лісты ў будучыню» і ўважліва прагледзіць каментарыі, то ўбачыць, што ўсе тэксты крытыка друкуюцца выключна паводле першадрука, ніводнага ліста не знойдзена, і, больш таго, няма нават ніводнага аўтографа гэтага яркага нашаніўца.

Таму не дзіва, што я быў проста агаломшаны, калі ўбачыў сярод паштовак у рэдакцыю дзве, падпісаныя «Полуян». Тым не менш яны адразу спарадзілі і пэўныя загадкі. Вось тэкст першай паштоўкі:

[24] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 90 адв.
[25] Тамсама.
[26] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 2. Л. 97 адв.

Пасылаю Вам сягоньня колькі рэчэй: «Мэта нашай культуры» дый тры тлумачэньня с К. Тэтмаера.

Нияк не магу ўцяміць, чаму ня хочэце прыслаць № 41. Дабіўся ўжо таго, што дэкляравалі мне прыслаць — а тым часам як німа, так і німа. Ці у Вас ужо гэткая канцэляршчына, што без хабароў нічога ня можна зрабіць?

У «Просьвіту» (Одесса, Сафіевская ул. Бюро Украінскаго Тав. «Просьвіта») пашліце варункі прадажы Н[ашай] Нівы дый свідзецельства агэнтуры.

Манька дзякуе за тое, што Гэнрык прыслаў. Шкада, што ў Вільні не прылажылі печаткі — цяпер будзе трохі клапотаў.

За сьвідзецельства — вельмі дзякую

С. Полуян[27]

Край паштоўкі абарваны, аднак паводле штэмпеля можна ўстанавіць, што даслана яна была з Адэсы 24 лістапада 1909 года. Такім чынам, Палуян знаходзіўся ў Адэсе па службовым заданні «Нашай Нівы» — каб пашырыць кола падпісчыкаў, а таксама знайсці агентаў-распаўсюднікаў газеты. Спрабаваў ён гэта зрабіць праз разгалінаваную сетку вядомага ўкраінскага культурна-асветніцкага таварыства «Просьвіта». Таямнічае «*Манька дзякуе за тое, што Гэнрык прыслаў»* можа азначаць нейкую вестку пра Язэпа Манькоўскага[28]. «Гэнрык» — безумоўна, вядомы псеўданім Антона Луцкевіча «Генрык Букавецкі». Пацвярджае думку пра Манькоўскага і тое, што неўзабаве пасля атрымання паштоўкі рэдакцыяй у «Нашай Ніве» за 1909 год, у № 50, змешчаны пераклад празаічнай мініяцюры Тэтмаера «Суд» за подпісам Янкі Окліча — Язэпа Манькоўскага. Такім чынам, Палуян выступае пасярэднікам паміж Манькоўскім і рэдакцыяй — перасылае ягоныя пераклады, а таксама запэўны дакумент, выдадзены Манькоўскаму. Які характар мае дакумент — можна толькі здагадвацца. Вельмі верагодна, што вядзецца тут пра партыйныя справы, якія Палуян не жадае агучваць у мэтах канспірацыі.

Другая паштоўка напісаная тым жа почыркам і паказвае, што пашырыць «Нашу Ніву» праз «Просьвіту» не атрымалася:

11/XII-09

Прышліце 3 календ. (2 дзеля прадажы і 1 — мне). За які месяц напэўна ўжо буду ў Вільні, тады і грошы аддам.

З агэнтурай «Просьвіці» нічога ня выйшла, бо зачынілі хаўрус украінцаў.

Прысылайце толькі хутка, дзеля таго што грошы за тые календары я ўжо атрымаў.

Каляды ўжо надыходзяць — дык усім шчырые жаданьня ўсяго найлепшаго. Майму дабрадзею (С. Пол.) асобна пасылаю прывітаньне.

Полуян[29]

Тут узнікае і загадка, і пэўны недавер да Палуянава аўтарства. Прывітанне, перададзенае таямнічаму «С. Пол.», па першым набліжэнні ўказвае якраз на Сяргея Палуяна. Аднак жа, ясная рэч, не можа Сяргей Палуян перадаваць прывітанне самому сабе. Тады хто хаваецца за крыптанімам «С. Пол.»? Можа, тады нельга атрыбутаваць паштоўкі як Палуянавы? На жаль, за адсутнасцю вядомых аўтографаў, спраўдзіць почырк і высветліць гэта немагчыма. Аднак і іншы «ўкраінскі Палуян» — нашанівец даследчы-

[27] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 3. Л. 176 адв. 24.11.09. Одесса. Вильно. Виленская ул. № 20. Редакция газ. «Наша Нива». Редактору А. Власову.

[28] Такую думку выказала ў асабістай гутарцы даследчыца Таццяна Вабішчэвіч, за што выказваю ёй падзяку.

[29] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 3. Л. 181 адв.

кам невядомы. Т. Вабішчэвіч адзначае, што ва ўспамінах Цішка Гартны згадваў пра тэхнічнага супрацоўніка рэдакцыі «Нашай Нівы» Сцяпана. Магчыма, Палуян і перадае калядныя прывітанні якраз гэтаму супрацоўніку, чыйго прозвішча мы пакуль не ведаем. Як супрацоўнік «ніжняй палаты» рэдакцыі ён быў блізкі да тэхнічнага працэсу ў рэдакцыі і мог сябраваць са згаданым Сцяпанам.

Так ці інакш, загадкі ў гэтых дзвюх паштоўках застаюцца. Найперш — што за артыкул «Мэты нашай культуры» маецца на ўвазе, хто такі «С. Пол.» і чым менавіта займаўся напрыканцы 1909 года ў Адэсе Сяргей Палуян. Ёсць вялікая верагоднасць, што знойдзеныя паштоўкі напісаныя менавіта ягонай рукой.

* * *

Найбольш аб'ёмнай часткай захаванага літоўцамі архіва «Нашай Нівы» ў ЛЦДА з'яўляецца эпісталярый. Прычым падаецца, што гэта якраз тая частка архіва НН, якая не была разабраная ні Антонам Луцкевічам, ні супрацоўнікамі Віленскага музея імя І. Луцкевіча. Згадкі пра іх адсутнічаюць у заходнебеларускім друку, хоць гісторыка-літаратурныя артыкулы з'яўляліся тады досыць рэгулярна. Перапіска ў справе № 2, змешчаная на аркушах 1–49, і ўся справа № 3 (564 аркушы) — гэта за невялікім выключэннем паштоўкі ў рэдакцыю і сакратарыят газеты, вельмі часта без указання канкрэтнага адрасата. Сярод паштовак ёсць таксама і невялікія лісты на адрыўных талонах (верагодна, да паштовых грашовых пераводаў). Сярод аўтараў лістоў большая частка — малавядомыя карэспандэнты «Нашай Нівы», але ладная частка эпісталярыя — кароткія паведамленні ад цяперашніх класікаў беларускай літаратуры і ад літаратараў замежжа. Тут ёсць паштоўкі Тэрэзы Гардзялкоўскай, Гальяша Леўчыка, Людвікі Сівіцкай, Язэпа Ціхінскага, Андрэя Зязюлі, Іларыёна Свяціцкага, Янкі Журбы, Цішкі Гартнага, Аркадзя Смоліча і шмат каго яшчэ. Вядома, найлепш было б апублікаваць цалкам гэты ўнікальны эпісталярны комплекс на амаль 600 адзінак, аднак праз недахоп часу скапіраваць удалося толькі дзясятую, найбольш цікавую гісторыкам літаратуры частку эпісталярыя. Падаю тут паштоўкі тых літаратараў, якія сёння прызнаныя класікамі беларускай літаратуры, а таксама тых, чые аўтографы выяўленыя ў вельмі невялікай колькасці (так, на пальцах можна пералічыць узоры ліставання Алеся Гаруна, Язэпа Лёсіка ці Браніслава Эпімаха-Шыпілы).

Паштоўкі Максіма Гарэцкага:

№ 1

Па адрэсу: Горкі. Мог. губ. Землемерно-агрономическое училище, М. И. Горецкому, — прашу прыслаць беларускіе кніжкі (друкаваные рускімі літэрамі), якіе тут адзначэны:

1) Беларусы і іх нацыональнае адраджэньне
2) Зборнік «Нашай Нівы» апаведаньня;
3) «Адвечная песьня», абразок у XII зьявах Янкі Купалы;
4) «Модны шляхцюк», камэдыя ў I дзеі Каганца;
5) «Наша Ніва» за 1906 год.

Каб знаў, што можна выпісаць ад Вас кніжкі накладжэнай цэнай, не адсылаўшы грошы, дык пэўна й зрабіў бы гэтак, але ж нема ведама, ці так жа можна, ці не.

С шанов.[аннем] М. [Гарэцкі][30].

6/V-12 г.[31].

[30] Страта часткі паштоўкі.

[31] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 3. Л. 308 адв.

№ 2

Па адрэсу: Горки, Могил. губ. до востребованія М. И. Горецкому прашу высылаць «Нашу Ніву», пачынаючы с ліпня.

С паважаньнем

М. Гарэцкі

10, ліпень, 1912 г.[32].

Паштоўка Каруся Каганца

Посылаю 2 р. 50 к. на газету за 1911 год и 30 коп. за два календара 1910 и 1911 годов и прошу все высылать на имя Макара Евфимова Богдана Паричи Бобруйскаго уез. Деревня Рассова.

К. Костровицкий

27/7 1911[33].

Паштоўка Браніслава Эпімаха-Шыпілы

С. Пецярбург 11/5 1912

Даражэнькі Паночку!

Каб прыспешыць скарэйшы прылёт «Чыжыка»[34], пасылаю Пану тры рублі, просячы, каб Пан быў ласкаў як толькі «Чыжык» прыляціць, прыслаць мне яго на гэты грошы.

Паклоны ўсім

З паважэньнем шчыра цісну Панскую шляхетную руку

Броніслаў Эпімах-Шыпілла[35].

Паштоўка Язэпа Лёсіка[36]

Ў кантору рэдакціі «Наша Нівы»

Прошу прысылаць шаноўную газэту рускімі літэрамі «Наша Ніва» па гэткаму адрэсу:

г. Киренск, Иркут. гб.

Пол.-ссыл. О. Е. Лосику (Лёсіку)

г. Кірэнск, Иркут. губ.

20 декабря 1911 г.[37].

Паштоўка Алеся Гаруна

Пасылаючы Высока паважанай рэдакціі пяць рублеў, прашу адну палавіну (2 р 50 к.) залічыць на плату за гэты год, а другую на прышлы. Прашу выбачэння, за тоя што быў так ніакуратным. Александра Прушынскі.

1912 г. 30. VI

Кірэнск

P. S. Адрэс прашу змяніць на той што на адвароце

---

[32] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 3. Л. 10 адв.

[33] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 3. Л. 310 адв.

[34] Гаворка пра зборнік Гальяша Леўчыка «Чыжык беларускі».

[35] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 3. Л. 447 адв.

[36] Паштоўкі Гаруна і Лёсіка напісаныя з сібірскай высылкі.

[37] ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 3. Л. 390 адв.

Александр Прушинский.
Г. Киренск Иркутской губ.
Пристань Н. Н. и К. Глотовых[38].

Паштоўка Змітрака Бядулі

[23.2.1912 паводле штэмпеля]

Шаноўная Рэдакція!

Пакуль-што высылаю за календарі 2 р. 25 к., як прадам усе вышлю і рэшта грошы[39]. Васпанавай прэміі мне ня трэба. Пішыця мне, калі-ласку, ці атрымалі Вы ад мяне рукапісь, дзе ёсьць карэспондэнц[ыі]: «Чырвоная казка», «Шалёны». [Б]удзеце друкаваць?

С паважэніем
Змітрок Бядуля
Пасадзец 12 г.
Чэкаю атвета[40]

Гэтая публікацыя з'яўляецца толькі невялікай часткай знойдзенага, далёка не ўсе важныя матэрыялы тут пададзеныя. Але, думаецца, і яны паспрыяюць цікавасці да нашаніўскага эпісталярыя. Даўно наспела і выданне поўнага корпуса лістоў нашаніўскага перыяду ў арыгінальным правапісе, якое было б карысным для гісторыкаў, мовазнаўцаў і літаратуразнаўцаў. Час зараджэння новай беларускай літаратуры, фармавання нормаў беларускай пісьмовай мовы, правапісу, час узнікнення ідэі незалежнасці беларускай нацыянальнай дзяржавы варты таго, каб пісьмовыя яго помнікі былі апублікаваныя ў наўпаўнейшым аб'ёме і дбайна вывучаны, адкаментаваны.

Ціхан ЧАРНЯКЕВІЧ

---

38 ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 3. Л. 454 адв.

39 Відавочна, З. Бядуля з'яўляўся ў Пасадцы афіцыйным агентам-распаўсюднікам газеты і выданняў «Нашай Нівы».

40 ЛЦДА. Ф. 368. Воп. 1. Спр. 3. Л. 506 адв.

ЗМЕСТ

ЛІСТЫ З МІНУЎШЧЫНЫ

ЛІДЗЯНЕ

ПАЧНЕМ ЗБІРАЦЬ ЗЯРНО К ЗЯРНЯЦІ…

МЫ БЫЛІ СВЕДКІ…

РАДАВОДНАЕ ДРЭВА

КАЛЕКТЫЎНАЕ

АСОБА І ЧАС
Беларускі біяграфічны альманах

Заснаваны ў 2009 годзе

Выпуск 6

Адказны за выпуск *М. У. Шыбко*

Мастак *Г. І. Мацур*

Вёрстка і дызайн *В. Я. Нога*

Карэктар *М. М. Шавыркіна*

Падпісана ў друк 20.05.2015. Фармат 70×100 1/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 30,7. Ул.-выд. арк. 31,5. Наклад 299 асоб. Заказ 2512.

Выдавецтва ТАА «Лімарыус». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі,
выдадзенае Міністэрствам інфармацыі Рэспублікі Беларусь 20.03.2014 за № 1/226.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 29, 220138, г. Мінск.

ТДА «НоваПрынт». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі,
выдадзенае Міністэрствам інфармацыі Рэспублікі Беларусь 25.02.2014 за № 2/54.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138, г. Мінск.

Дмитрий Виноходов.
Штрихи к биографии Яна Барщевского.
Архив К. С. Сербиновича

Константин Степанович Сербинович
(неизвестный литограф, раскрашенная литография)
Фонд Литературного музея ИРЛИ РАН
(Пушкинского Дома), № И.8816
(портрет любезно предоставлен ИРЛИ РАН
исключительно для данной публикации)

Могила К. С. Сербиновича,
Смоленское православное кладбище,
г. Санкт-Петербург

Екатерингофский парк, гравюра 1820-х гг.

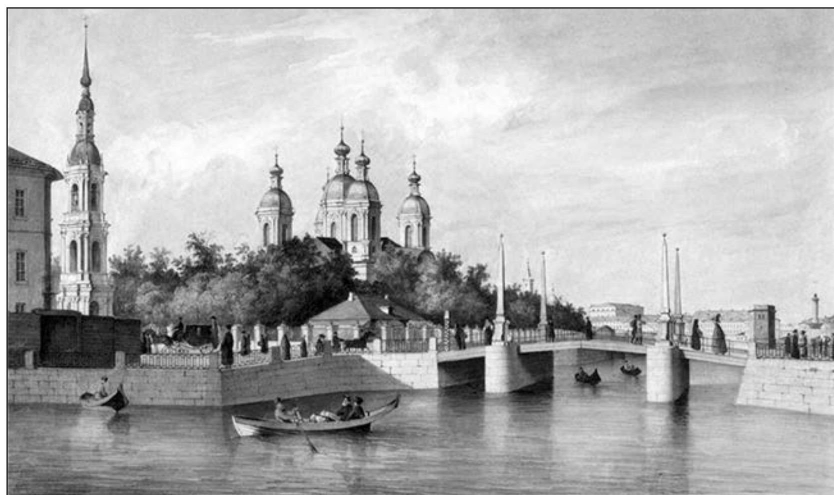

Коломна, вид на Никольский собор, гравюра 1820-х гг.

Дзмітрый Матвейчык. Успаміны Яўгена Плятэра пра паўстанне 1863–1864 гадоў у Дынабургскім павеце

Яўген Плятэр (каля 1912 г.)

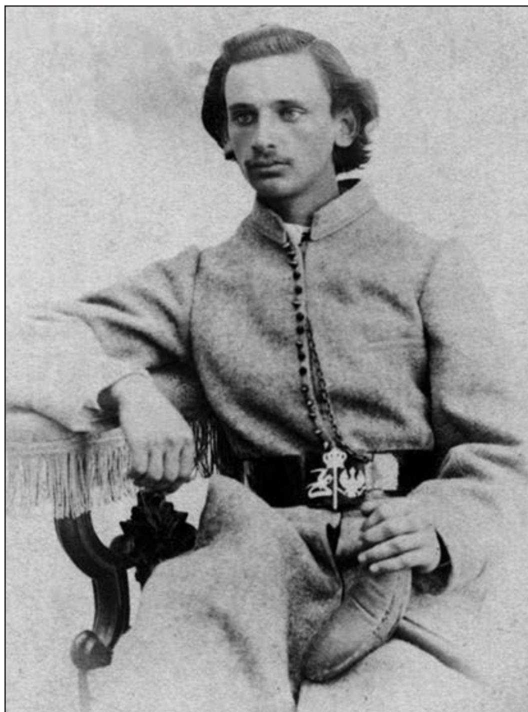
Леан Плятэр (каля 1862 г.)

Мірон Браніслаў Нарбут. Лідскі павет у сярэдзіне XIX ст.

Мірон Браніслаў Нарбут

Александр Федута. **Неотправленное письмо (Из семейной истории Филиппа Пестрака)**

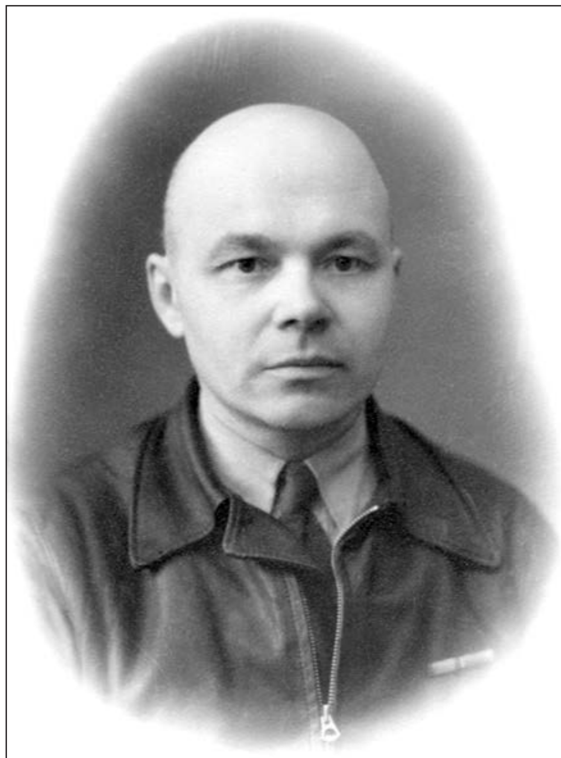

Филипп Семенович Пестрак. Между 1939 и 1941

Анастасия Степановна Пестрак.
Между 1939 и 1941

Семья Пестраков с детьми Анатолием и Надеждой на отдыхе под Одессой. 1955 г.

8

№8.

ИСПОЛКОМ МИНСКОГО ГОРОДСКОГО СОВЕТА ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ

ЛИЧНАЯ КНИЖКА № 10422

УЧАСТНИКА

ВОССТАНОВЛЕНИЯ ГОРОДА МИНСКА

МИНСК

1944 год

№№ п/п	Адрес работы	Отработано		Характер и объем выполненных работ	Подпись ответственного лица
		Месяц	Кол-во часов		
1.	ул. Карла-Маркса около филармонии	окт.	7 1/2	Разборка кирпича 450 шт.	Лиценз

Восстановим в кратчайший срок наш родной Минск!

1. Фамилия Пестрак
2. Имя Филипп
3. Отчество Семенович
4. Год рождения 1903
5. Место работы и занимаемая должность Начальник управления п/д искусств при СНК БССР
6. Домашний адрес:
7. Установленная норма рабочего времени (количество часов в месяц) 15 часов пятнадцать часов

Книжка выдана Исполкомом Сталинского Райсовета

м. п. 7 октября 1944 г.

Документы Ф.С. Пестрака

В первой послевоенной квартире семьи Пестраков на улице Ульяновская

Міхась Скобла. **«Пакуль рука пяро трымае…»: Лісты Зоські Верас беларускім пісьменнікам**

Зоська Верас.
30 верасня 1982 г.

З Уладзімірам Содалем.

Юры Туронак, Зоська Верас, Наталля Туронак і Галіна Войцік.

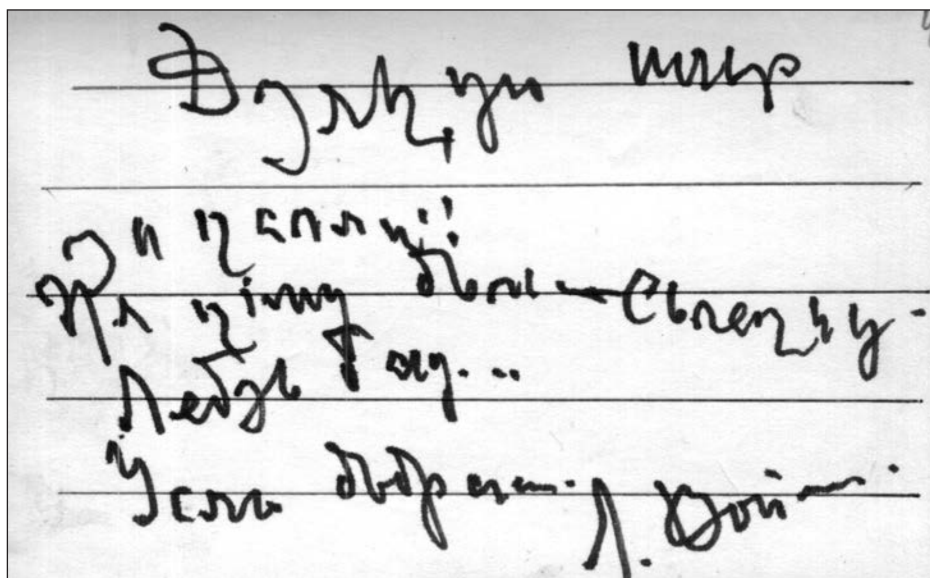

«Дзякуй за памяць…». Адзін з апошніх лістоў Зоські Верас.

Лясная хатка. Мастак Алесь Цыркуноў.

Павіншаваць Зоську Верас з днём народзінаў прыехалі Вольга Іпатава, Сяргей Панізнік, Уладзімір Содаль, Віталь Скалабан.

Сямён Букчын. Лісты ад Сакрата

Сакрат
Яновіч

Александр Сушков. Ким Хадеев – человеческий и культурный феномен города Минска

Игорище!!!
В память на [illegible]!
Ким

Слева направо:
Игорь Римашевский, Ким Хадеев.
Во дворе дома №17 по ул. Киселева,
последнее место жительства Кима.
Автограф на обороте фото.
Из архива Александра Сушкова

Слева направо:
Константин Михеев,
Ким Хадеев,
Александр Сушков.
Из архива Александра Сушкова

Отрывок текста «Ким» в сборнике Partisanen. Автор перевода Andre Böhm. Из архива Александра Сушкова

Алферов Ж. И. Наука и культура СПб.: Наука, 2005.
На с. 150–151 воспоминание нобелевского лауреата Жореса Алферова о своем однокласснике Киме Хадееве

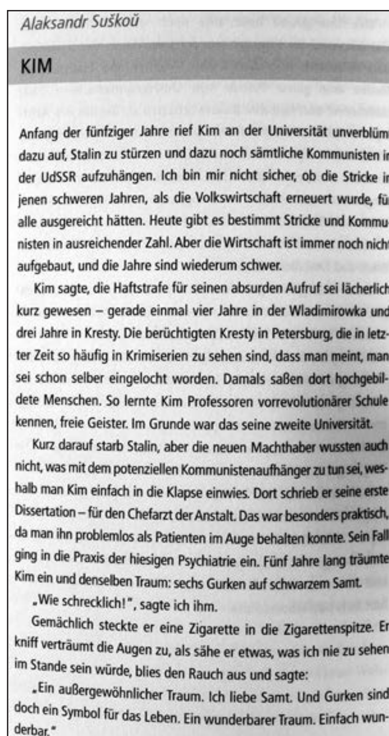

Alaksandr Suškoŭ

KIM

Anfang der fünfziger Jahre rief Kim an der Universität unverblümt dazu auf, Stalin zu stürzen und dazu noch sämtliche Kommunisten in der UdSSR aufzuhängen. Ich bin mir nicht sicher, ob die Stricke in jenen schweren Jahren, als die Volkswirtschaft erneuert wurde, für alle ausgereicht hätten. Heute gibt es bestimmt Stricke und Kommunisten in ausreichender Zahl. Aber die Wirtschaft ist immer noch nicht aufgebaut, und die Jahre sind wiederum schwer.

Kim sagte, die Haftstrafe für seinen absurden Aufruf sei lächerlich kurz gewesen – gerade einmal vier Jahre in der Wladimirowka und drei Jahre in Kresty. Die berüchtigten Kresty in Petersburg, die in letzter Zeit so häufig in Krimiserien zu sehen sind, dass man meint, man sei schon selber eingelocht worden. Damals saßen dort hochgebildete Menschen. So lernte Kim Professoren vorrevolutionärer Schule kennen, freie Geister. Im Grunde war das seine zweite Universität.

Kurz darauf starb Stalin, aber die neuen Machthaber wussten auch nicht, was mit dem potenziellen Kommunistenaufhänger zu tun sei, weshalb man Kim einfach in die Klapse einwies. Dort schrieb er seine erste Dissertation – für den Chefarzt der Anstalt. Das war besonders praktisch, da man ihn problemlos als Patienten im Auge behalten konnte. Sein Fall ging in die Praxis der hiesigen Psychiatrie ein. Fünf Jahre lang träumte Kim ein und denselben Traum: sechs Gurken auf schwarzem Samt.

„Wie schrecklich!", sagte ich ihm.

Gemächlich steckte er eine Zigarette in die Zigarettenspitze. Er kniff verträumt die Augen zu, als sähe er etwas, was ich nie zu sehen im Stande sein würde, blies den Rauch aus und sagte:

„Ein außergewöhnlicher Traum. Ich liebe Samt. Und Gurken sind doch ein Symbol für das Leben. Ein wunderbarer Traum. Einfach wunderbar."

Связи Л. с нар. к-рой (1)

„Народ просто надо знать, как самую свою жизнь, не штудируя ее, а живучи ею" (Лесков)

(3) Двуплоскостность бытия ангела на иконе

(4) Победительность провиденциального начала?

(5) Неповт. тип нар. сознания

(6) рассказчик в финале

(7)(8) „идея неотвратимости сближения раскольников с широким рус. целого правды ж-ни"

„Неукротимый ересиарх" (Андрей Лесков)

„артистизм-во" Л-ва ~~(10)~~ (9) Не за иконою, а за водкою

Худ. оц-ка (10) (13) жив. чел-к с его любовью к высш. правде (29) (32) (Дружов)

Мотив дороги (12)

Поиск пути (27)

Перевертыши смысла (14)

Ед-во труда и жизн. практики (15)(16)(18) (28) (31)

Нравств. сила артели (17)

„Проб-ма общесвет. значения иск-ва" (20)

„Чудо рус. нац. хар-ра"

Бескорыстие чел. отнош. (19)

К личностн. актив-сти и личн. выбору (21)

Поединок тем. нерассужд. веры и активн. мыслью (22)

Пальба и претензии артельщиков на превосх-во (23)

„Чудо чел. солидар-сти и героизма"

Переход по цепи-фрузе не ради иконы, а ради людей (24)

Из сказов об иконе: „не дает полагаться духу" (26)

„Что есть жизнь и что есть иск-во и м-т ли жизнь обойтись без иск-ва" (25)

Двоякость „рус. удали": и героизм веры, и озорство (30)

плавание (11)

„светлин. благочестие" (Дружов)

Худож. трактат об иконописи (33)(34)(35–36)

(1 14)

Рукопись Кима Хадеева.
Из архива Александра Сушкова

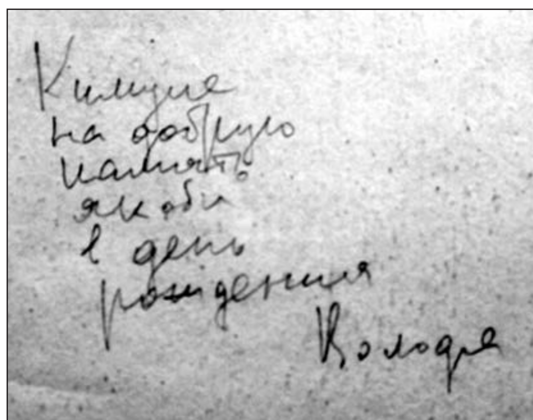

Автограф Владимира Рудова.
Из архива Александра Сушкова

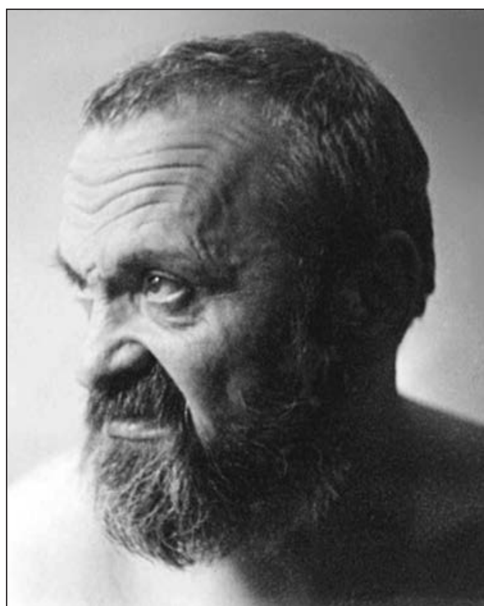

Ким Хадеев
Из архива
Александра
Сушкова

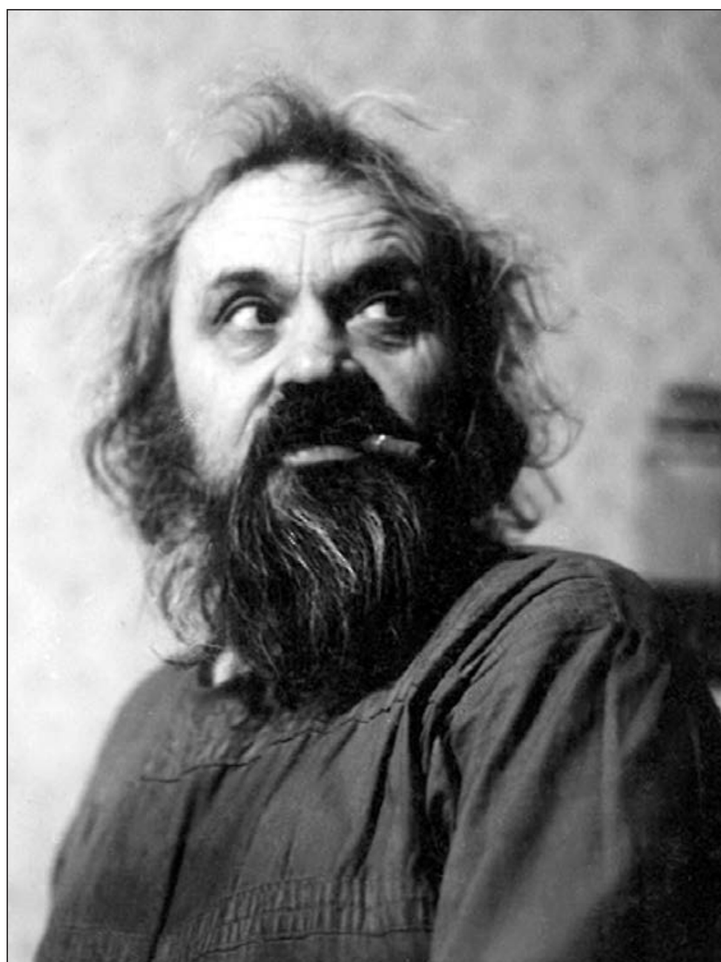

Ким Хадеев
Из архива
Александра
Сушкова